

प्रथमावृत्तिः, प्रातर
यास्कनि०

[मूल्यम्-१० रूप्यकाणि.

गूजरातपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थावली

आचार्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीतं

तत्त्व-तर्क-प्रकरणम् ।

जैनश्वेताम्बर-राजगच्छीय-प्रद्युम्नसूरिशिष्य-तर्कपञ्चानन-
श्रीमद्-अभयदेवसूरिनिर्मितया तत्त्वबोधविधायिन्या
व्याख्यया विभूषितम् ।

पञ्चमो विभागः ।

(तृतीयं काण्डम्)

गूजरातविद्यापीठप्रतिष्ठितपुरातत्त्वमन्दिरस्थेन
संस्कृतसाहित्य-दर्शनशास्त्राध्यापकेन
पं० सुखलालसंघविना
प्राकृतवाङ्मयाध्यापकेन जैनन्याय-व्याकरणतीर्थ-
पं० बेचरदासदोशिना च
पाठान्तर-टिप्पण्यादिभिः परिष्कृत्य संशोधितम् ।

गूजरात विद्यापीठ

अमदावाद

प्रथमावृत्तिः, प्रतिसं० ५००]

संवत् १९८७

[मूल्यम्-१० रूप्यकाणि.

महाप्रयुक्तः
यास्कनि०

महाग्रन्थः ।
यास्कनिदत्तम् ।

प्रकाशकः—नरहरि द्वारकादास परीख महामान, गूजरात विद्यापीठ,
अमदावाद

मुद्रकः—रामचंद्र येसू शोडगे, निर्णयसागर प्रेस, नं. २६-२८, कोलभाट लेन, मुंबई.

टीका-टिप्पण्युपयुक्तग्रन्थसंकेतस्पष्टीकरणम् ।

कार्यवृत्तिः

० सू०

कृति० उवगघायनि०

पदमाच०

सामायिकनि०

० वा०

वाभि० प्रतिप०

पप्र० वक्ष०

० तार्थ०

० धैसू०

० भा०

राजवा०

णपर्यायरसः

०

०

०

कुमुद० लि०

हारमाधवः

अलद०

वाध्या०

श्रीश०

श्रीशकटी०

श्रीशस्ति०

प्रवचन०

वचनसा०

वचनसारो० द्वा०

वृहत्सं० वक्ष०

ब्रह्मसू० शा०

भगव०

भगवतीसू०

मनु०

मनुस्मृ०

महामा० शान्ति० मो० प० अ०

महाव्युत्पत्तिः

यास्कनि०

आचाराङ्गसूत्रम्

आवश्यकनिर्युक्तौ

उपोद्घातनिर्युक्तिः, प्रथमावश्य-

कनिर्युक्तिः, सामायिकनिर्युक्तिः

उत्तराध्ययनसूत्रम् ।

भोधनिर्युक्तिः ।

कारिका ।

शुलाचविजयसत्का सन्मतिःसूत्रमूलप्रतिः ।

जीवविचारप्रकरणम् ।

जीवाजीवाभिगमसूत्रे प्रतिपत्तिः ।

जम्बूद्वीपप्रज्ञती वक्षस्कारः ।

तत्त्वार्थसूत्रम् ।

तत्त्वार्थभाष्यम् ।

तत्त्वार्थराजवार्तिकम् ।

धर्मसङ्ग्रहणीसूत्रम् ।

नवतत्त्वप्रकरणम् ।

नैपधकाव्यम् ।

न्यायकुमुदचन्द्रोदयः लिखितः ।

पातञ्जलदर्शनम् ।

पञ्चाध्यायी अमृतचन्द्रीया

पञ्चाशकम् ।

पञ्चाशकटीका ।

पञ्चास्तिकायः ।

प्रवचनसारः ।

प्रवचनसारोद्दारे द्वारम् ।

वृहत्संहिता (वाराही संहिता) वृक्षायुर्वेद-
प्रकरणम्

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

भगवतीसूत्रम् ।

मनुस्मृतिः ।

महाभारतम् शान्तिपर्वणि मोक्षपर्वे अध्यायः ।

वैद्वग्रन्थः ।

यास्कनिरुक्तम् ।

वाच०

वासुपुराणम्

विशेषाव०

वैद्यक० सि०

वैशेषिकद्वानिश्चिका

श० {

शत० {

शास्त्रदी०

शास्त्रवा० समु० स्तव०

ऋ० वा० वाक्याधि०

„ औत्पत्तिकसू०

पद्द० स०

पद्द० वृ०

सनातन प्र० गु०

सनातन प्र० गु० स्वयंभूस्तो० अर०

सूर्यसिद्धान्तः

स्वयंभू० }

स्वयंभूस्तो० }

वाचरूपत्वं ।

विशेषावश्यकभाष्यम् ।

वैद्यकशब्दसिन्धुः ।

शतकम् ।

शास्त्रदीपिका ।

शास्त्रवार्तासमुच्चये स्तवकः ।

ऋोकवार्तिके वाक्याधिकारः ।

„ औत्पत्तिकसूत्रम् ।

पद्ददर्शनसमुच्चयः ।

पद्ददर्शनसमुच्चयस्य बृहद्दृष्टिः ।

सनातनजैनग्रन्थमाला प्रथमो गुच्छकः

„ अरनाथस्तोत्रम् ।

स्वयंभूस्तोत्रम् ।

विषयानुक्रमः ।

१	धर्मगाथाव्याख्या ।	पृष्ठम्
	विशेषयोरन्योन्यानुविद्धस्वरूपत्वकथनम् ।	६२७
२	गाथाव्याख्या ।	"
	विशेषयोरैकान्तभेदं वदतो दोषापत्तिप्रकटनम् ।	"
३	गाथाव्याख्या ।	६२८
	नस्यानेकान्तात्मकवस्तुबोधकत्वेन स्वरूपकथनम् ।	"
४	गाथाव्याख्या ।	६२९
	ने समुपतिष्ठमानाया एकान्तपक्षाश्रिताया आशङ्काया अनेकान्तपक्षाश्रयणेन निराकरणम् ।	"
५	गाथाव्याख्या ।	६३०
	इः पर्यायैर्घटादेर्वस्तुनः अस्तित्व-नास्तित्वप्ररूपणम् ।	"
६	गाथाव्याख्या ।	"
	पर्यायेऽपि द्रव्यस्यानेकान्तात्मकत्वसमर्थनम् ।	"
७	गाथाव्याख्या ।	६३१-६३३
	नेकान्तात्मकत्वस्य बुद्धिगम्यतया प्रदर्शनम् ।	६३१
८	गाथाव्याख्या ।	"
	णयोः कथञ्चिदभेदमनिच्छतां केषाञ्चिद् तयोर्भेदविषयाऽऽशङ्का ।	"
९	गाथाव्याख्या ।	६३४
	णयोरैकान्तभेदाशङ्कां निराकर्तुं गुणशब्दस्यार्थपरीक्षा ।	६३४
१०	गाथाव्याख्या ।	"
	पर्यायाद् भेदे तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्यापि घचनीयत्वप्रसङ्गनम् ।	"
११	गाथाव्याख्या ।	"
	स्य गुणार्थिकनयस्य भगवदनुक्तत्वोपपादनम् ।	"
१२	गाथाव्याख्या ।	६३५
	र्थत्वाद् आगमाच्च पर्यायशब्देन गुणस्यैवाभिधानमिति कथनम् ।	"
१३	गाथाव्याख्या ।	"
	तो गुणद्वारेणापि देशनादर्शनाच्च गुणाभाव इति पूर्वपक्षः ।	"
१४	गाथाव्याख्या ।	"
	स्य पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तवादिना निराकरणम् ।	"
१५	गाथाव्याख्या ।	"
	द्वान्तिना खोक्तस्यार्थस्य दृढीकरणम् ।	"
१६-१७-१८	गाथाव्याख्या ।	६३६
	स्य निरासेनाभेदस्य फलितत्वेऽप्येकान्तिना तस्य दार्ढ्याय सोपनयमुदाहरणम् ।	"
१९	गाथाव्याख्या ।	"
	ञ्चिद् भेदाभेदं मिथ्या वदतोऽभेदैकान्तपक्षस्य निराकरणम् ।	"

विषयः

२० गाथाव्याख्या ।

अभेदैकान्तवादिन आशङ्का ।

२१ गाथाव्याख्या ।

सिद्धान्तवादिनाऽऽशङ्कानिरसनम् ।

२२ गाथाव्याख्या ।

अनेकान्तवादे अनन्तद्विगुणादिवैषम्यपरिणतिः कथं घटते ? इत्याशङ्का तन्निरासश्च ।

२३-२४ गाथाव्याख्या ।

प्राशुकस्य लक्षणस्य वाधाद् भेदैकान्तवादिना द्रव्य-गुणयोर्लक्षणान्तराभिधानम्
अभेदैकान्तवादिना च विकल्प्य तद्गूणम् ।

२५ गाथाव्याख्या ।

प्रस्तुतप्रपञ्चस्य शिष्यबुद्धिवैशद्यमात्रप्रयोजनकत्वकथनम् ।

२६ गाथाव्याख्या ।

घस्तुत्वे कथञ्चित् भेदाभेदात्मके व्यवस्थितेऽपि तदन्यथावादिनां सिध्यादृष्टित्वकथनम् ।

२७ गाथाव्याख्या ।

अनेकान्तस्य व्यापकतां प्रदर्शयितुमनेकान्तेऽप्यनेकान्ताभ्युपगमनम् ।

२८ गाथाव्याख्या ।

पद्मजीवनिकायास्तदघाते च धर्म इत्यत्राप्यनेकान्तव्यवस्थापनम् ।

२९ गाथाव्याख्या ।

गतिमत्यपि द्रव्ये अपेक्षाविशेषेण गत्यगती प्रदर्शयानेकान्तस्य व्यापकत्वोपपादनम् ।

३० गाथाव्याख्या ।

घटनादात्रपेक्षाविशेषेणादहनत्वादिकं निरूपयानेकान्तस्य व्यापकत्वसमर्थनम् ।

३१ गाथाव्याख्या ।

सस्यापि घस्तुनः प्रतिनियतस्वरूपान्यथानुपपत्त्या स्वरूपास्तित्व-पररूपनास्तित्वाभ्युप-
गमेनानेकान्तात्मकत्वप्रदर्शनम् ।

३२ गाथाव्याख्या ।

उत्पादपर्यायस्य प्रयोग-विस्रसाजन्यत्वेन द्वैविध्यकथनम् ।

३३ गाथाव्याख्या ।

विस्रसाजन्यस्याप्युत्पादस्य द्वैविध्यवर्णनम् ।

आकाशादिद्रव्यत्रयस्य कथञ्चित् सावयवत्वसाधनम् सामयिकीनामाकाशादिसंज्ञाना-
मुपपादनं च ।

३४ गाथाव्याख्या ।

उत्पादवद् विगमस्यापि द्वैविध्यवर्णनम् ।

३५ गाथाव्याख्या ।

उत्पाद-विनाश-प्रौच्याणां मित्राभिस्रकालत्वस्यार्थान्तरानर्थान्तरत्वस्य चाभिधानम् ।

३६ गाथाव्याख्या ।

उक्तस्यार्थस्य प्रत्यक्षविज्ञेनोदाहरणेनोपोद्बलनम् ।

३७ गाथाव्याख्या ।

उत्पादादित्रयं प्रत्येकं ध्यात्मकवत् प्रैनालिकमप्यस्ति इति घटत एव यथार्थवधत्वा-
भिधानम् ।

६३

६४

६५

६६

६७

६८

६९

७०

७१

७२

७३

७४

७५

७६

विषयः	पृष्ठम्
साहस्यसम्मतस्य सत्कार्यरूपस्य सद्वाद्स्य सदोपत्वव्यापनम्	७०६
सत्कारणककार्यरूपस्य सद्वाद्स्य सदोपत्वप्रकटनम् ।	७०७
कथञ्चित् सदसद्वाद्स्य निर्दोषत्वसमर्थनम् ।	"
प्रसङ्गात् चित्ररूपवर्चा ।	७०८
५१ गाथान्याख्या ।	७०९
अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां निरपेक्षनयद्वये मिथ्याज्ञानरूपत्वस्य दृढीकरणम् ।	"
५२ गाथान्याख्या ।	७१०
कार्य-कारणयोर्भेदाभेदरूपत्वदर्शनेनानेकान्तरूपत्वोपपादनम् ।	"
५३ गाथान्याख्या ।	७१०-७१७
सदाद्येकान्तवत् कालाद्येकान्तेऽपि मिथ्यात्वव्यापनम् ।	"
कालैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः ।	७११
स्वभावैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः ।	"
नियत्येककारणवादमुपन्यस्य	७१२
कर्मैककारणवादमुपन्यस्य	"
पुरुषैककारणवादमुपन्यस्य	७१५
५४ गाथान्याख्या ।	७१७-७१८
आत्मन्येकान्तरूपस्य नास्तित्वादिवादपङ्क्तस्य मिथ्यारूपत्वकथनम् ।	"
५५ गाथान्याख्या ।	७१८
आत्मन्येकान्तरूपस्यास्तित्वादिवादपङ्क्तस्य मिथ्यारूपत्वकथनम् ।	"
५६ गाथान्याख्या ।	७१९-७२५
एकान्तवादिनः साधर्म्येण वा वैधर्म्येण वैकान्तधर्मयुक्तधर्मिसाधनाशक्तत्वाभिधानम् ।	"
प्रसङ्गाद् हेत्वाभाससङ्ख्याविषया चर्चा ।	"
५७ गाथान्याख्या ।	७२५
परस्परभिन्नं सामान्य-विशेषयोः स्वरूपमनूद्य तस्य निराकरणम् ।	"
५८ गाथान्याख्या ।	"
अनेकान्तरूपतया वस्तु साध्यतो वादिनोऽजेयत्वाभिधानम् ।	"
५९ गाथान्याख्या ।	७२६
एकान्तानिश्चितरूपाभ्यां वस्तु वदतो लौकिकपरीक्षकाग्राह्यवचनत्वकथनम् ।	७२७
६० गाथान्याख्या ।	७२७-७३१
निर्दोषभावप्ररूपणाया मार्गप्रकाशनम् ।	"
एकान्तक्षणिकाक्षणिकत्वे निरस्य तदुभयात्मकत्वसाधनम् ।	७२७
६१ गाथान्याख्या ।	७२८
विवेचनविकलामागमस्य प्रतिपत्तिमाश्रयतां तत्त्वानभिज्ञत्वव्यापनम् ।	"
६२ गाथान्याख्या ।	७३१
निरपेक्षैकनयप्रवृत्तानां दोषोद्भावनम् ।	"
६३ गाथान्याख्या ।	७३२
न शासनभक्तिमात्रेण नाप्याशिकज्ञानमात्रेणानेकान्तप्ररूपणाकुशल इति कथनम् ।	७३२
तत्त्वसप्तके निरूप्ये पूर्वं जीवाजीवौ निरूप्य तत्र कणादादिसम्मततत्त्वानामन्तर्भावप्रदर्शनम् ।	"
ध्यानचतुष्कस्य समेदप्रमेदं व्याघर्षनम् ।	७३४
येकान्तिकं वाच्यस्वरूपं निरसितुं लडादिरर्थविचारपक्षाः ।	७३७

ल्लिपयः	दृष्टम्
६४ गाथाव्याख्या ।	७४६
अर्थवशात् सूत्रस्य निष्पत्तिर्न तु निरपेक्षसूत्रमात्रेणार्थस्येति कथनम् ।	”
६५ गाथाव्याख्या ।	७४६-७६६
अधीतसूत्रस्यार्थसंपादने प्रयत्नाभावे शासनविडम्बकत्वकथनम् ।	७४६
निर्ग्रन्थानां वस्त्रपात्रादिनिषेधकस्य दिगम्बरीयमंतस्य पृथपक्षतयोपन्यासः ।	”
सिद्धान्तिना पूर्वपक्षं प्रतिविधाय निर्ग्रन्थानां धर्मोपकरणतया वस्त्रपात्रादिधारणस्य समर्थनम् ।	७४७
प्रतिमाभूषाया आगमविहितत्वसमर्थनम्	७५४
६६ गाथाव्याख्या ।	७६६
बहुश्रुतत्वादिदर्पात् तात्पर्यापरिज्ञानाच्चानिश्चितशास्त्रार्थस्य सिद्धान्तप्रत्यनीकत्वकथनम् ।	”
६७ गाथाव्याख्या ।	”
क्रियाप्रधानानां ज्ञानयोगमसाध्यतां क्रियाफलानुभवाभावकथनम् ।	”
६८ गाथाव्याख्या ।	७६६
ज्ञानक्रिययोरन्यतरवैकल्ये मोक्षफलवन्धवत्वकथनम् ।	”
६९ गाथाव्याख्या ।	७६७
अनेकान्तमयत्वेन जिनवचनस्य स्तवनं पार्यन्तिकमङ्गलविधानं च ।	”
सप्तभङ्ग्यादिप्रदर्शनेनानेकान्तसमर्थनम् ।	”
प्रासङ्गिकी निग्रहस्थानस्वरूपपर्यालोचना ।	७५९

સંપાદકીય નિવેદન ।

સન્મતિના પાંચમા ભાગમાં ત્રીજું કાંડ પૂરું આવી ગયું છે. અને. એ રીતે ત્રિકાંડી આ આસો ગ્રંથ મૂલ અને ટીકા સાથે પાંચ ભાગોમાં પૂરો થાય છે.

૧૯૮૬ ની શરૂઆતમાં જ છપાઈ ગયેલું આલું ત્રીજું કાણડ તૈયાર હતું એથી માત્ર મૂલ અને ટીકાટિપ્પણી પૂરતો પાંચમો ભાગ વીજા ભાગોની જેમ પ્રગટ કરી શકાય તેમ તો હતો પણ એમાં કેટલાંક આવશ્યક પરિશિષ્ટો ઉમેરવાનાં હોવાથી તેનું પ્રકાશન લંબાવવામાં આવ્યું છે. આ પાંચમા ભાગને અંગે અમારું નિવેદન નીચેના મુદ્દા પરત્વે છે.

- ૧ ત્રીજા કાંડના મૂલ અને ટીકાનું પરિમાણ.
- ૨ મૂલનો વિષય અને મૂલકારની તેજસ્વિતા.
- ૩ ટીકાના સ્વરૂપની ચર્ચા અને ટીકાકારના સમયનું વાતાવરણ.
- ૪ કાંડનાં નામો અને ગ્રંથના પૂર્વબુદ્ધિત નામનું પરિવર્તન.
- ૫ પ્રતિબોનો ઉપયોગ અને પરિશિષ્ટોનો પરિચય.

(૧) આ કાંડની મૂલ ગાથાઓ માત્ર મૂલવાલા લિખિત પુસ્તકમાં ૭૦ છે અને મૂલસહિત ટીકાવાલાં લિખિત પુસ્તકોમાં એક ગાથા ઓછી છે—૬૯ છે. મૂલવાલા લિખિત પુસ્તકમાં જે ગાથા ૭૦ મી છે તે ગાથાને ટીકાવાલાં પુસ્તકોમાં છેલ્લી એટલે ૬૯ મી ગણવામાં આવી છે. એટલે મૂલવાલા પુસ્તકમાં જે ગાથા ૬૯ મી છે તે ગાથાને ટીકાવાલાં પુસ્તકોમાં સ્થાન આપવામાં નથી આવ્યું. મુદ્દગમાં અમે એ ગાથાને પાઠાંતર તરીકે પુ. ૭૫૭ માં નોંધેલી છે.

સન્મતિ પ્રકરણની છેલ્લી ગાથા આશીર્વાદાત્મક મંગલ સૂચવે છે. અને આ વધારાનું નમસ્કારાત્મક મંગલરૂપ છે. કહેવાય છે કે શાસ્ત્રના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં મંગલ હોવા તે પ્રમાણે આ પ્રકરણમાં પણ આદિ અને અંતમાં મંગલાત્મક શબ્દનો નિર્દેશ મળે છે. એ રીતે કરીએ અને આ વધારાની ગાથાને વધારાની ન માનીએ તો અંતે વે મંગલ થઈ જાય છે, જે ફેરફાર ઉપયોગ જણાતો નથી. તેથી એમ કલ્પી શકાય છે કે કદાચ આ નમસ્કારાત્મક મંગલને ગાથા વધારાની જ હોય અને મૂલગ્રંથકારની કૃતિ ન હોય. આ એક વાત.

વીજી વાત એ છે કે ટીકાકારે આ પ્રકરણની વધી ગાથાઓની વ્યાખ્યા કરેલી છે. સહજમાં સમજાય એવી છે તેની પણ વ્યાખ્યા કરવી છોડી નથી. જો આ ગાથા મૂલની જ ટીકાકારે પોતાની શૈલી પ્રમાણે જરૂર તેની વ્યાખ્યા કરી હોત. છેવટે કાંઈ નહિ તો આ ગાથા ‘યુગમાર્થી’ કે ‘સ્પષ્ટાર્થી’ આલું પણ લખ્યું હોત. પણ ટીકાની કોઈ પ્રતિબોમાં—જેમાંની આજથી ૫૦૦ વર્ષ જેટલી જૂની છે તેમાં—એકેમાં આ ગાથાનો ઉલ્લેખ જ નથી. આ વસ્તુ અગામી કલ્પના એવી થાય છે કે અનેકાંતવાદના કોઈ ભક્તે આ ગાથાદ્વારા અનેકાંતવાદનું સ્વરૂપ વતાવી અનેકાંતવાદના આ પ્રતિષ્ઠિત પ્રકરણમાં એને ઉમેરેલી હોવી જોઈએ.

વૃહટ્ટિપ્પણીકારે આ પ્રકરણની ૧૭૦ ગાથા નોંધેલી છે. અને જૈનગ્રંથાવલીમાં એ ૧૬૮ યેલી છે. પણ અમારી સામેની ટીકાવાલી વધી પ્રતિબોમાં ૧૬૬ થી વધારે ગાથાઓ વ્યાખ્યા નથી. તેથી વધારાની ગાથાનો સુલાસો અમે ઉપર પ્રમાણે કરીએ છીએ, અને એથી આ ત્રીજા કાંડ ૬૯ ગાથાઓ હોવાનું પ્રમાણિત કરીએ છીએ.

આગલના માગો-કાંઠો-ની જેમ આ ભાગમાં પણ ટીકાકારે પોતાની ટીકાને કેટલેક સ્થલે વિસ્તારેલી છે અને કેટલેક સ્થલે ટૂંકાવી છે. એકંદર જોતાં, કોઈ પણ ભાગ કરતાં આ ભાગમાં ટીકાનું પરિમાણ ઓછું જણાશે નહિ. આ ભાગમાં દ્વિતીય ભાગની અપોહચર્ચાની જેમ કળાદમતની પરીક્ષાના પ્રકરણમાં શ્રીશાંતરક્ષિતજ્ઞા તત્ત્વસંગ્રહનું પૂરેપૂરું પ્રતિવિંબ છે, જે અમે ટિપ્પણમાં એની કારિકાઓ વગેરે મૂકીને જણાવ્યું છે.

(૨) ન્યાયના કોઈ પણ ગ્રંથમાં પ્રમાણ અને પ્રમેય એ વે તત્ત્વની ચર્ચા પ્રસ્તુત હોય છે જ્યારે જૈનન્યાયના ગ્રંથમાં, એ વે ઉપરાંત ત્રીજી નયની ચર્ચા પણ હોય છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પહેલામાં નયની, ત્રીજામાં જ્ઞાન વા પ્રમાણની અને ત્રીજા કાંઠમાં જ્ઞેય કે પ્રમેયની ચર્ચા કરેલી છે.

ગૌતમ કે દિગ્માગની પ્રમેયની ચર્ચાઓની જેમ આ પ્રકરણની પ્રમેયની ચર્ચામાં પદાર્થના સ્વરૂપ વિષે ઇટલે કે સંસારમાં મુખ્ય તત્ત્વો અમુક અમુક છે, તેના મેંદો પ્રમેદો અમુક છે અને તે પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ અમુક જાતનું છે, એવી ઓછા કંઈ ચર્ચા કરવામાં નથી આવી. પરંતુ પદાર્થના સ્વરૂપને કઈ રીતે સમજવું જોઈએ અને પદાર્થને કઈ રીતે જોઈએ તો બરાબર સમજાય એવી સમજણ વધુ વીગતથી આપવામાં આવી છે, અને વિચારના જગતમાં જીવ અને જગત વિષે જે જે વિરોધી માન્યતાઓ ચાલી આવે છે તેનો સમન્વય કરવાની દૃષ્ટિ પણ આ પ્રકરણમાં ઓછા મૂલ્યવામાં આવી છે.

એક અનુભવી કહે છે કે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય વધું નિત્ય છે, અને ત્રીજો અનુભવી કહે છે કે એ વધું અનિત્ય છે. આ માન્યતાઓ જે વે દૃષ્ટિકોણ ઉપર રહીને સ્થિર કરવામાં આવી છે તે દૃષ્ટિકોણ જિજ્ઞાસુઓના સ્થાલમાં આવી જાય તો એ વે વચ્ચેનો વિરોધ તુરંત ટઠ્ઠી જાય. એ વિરોધ ટાઠ્ઠાની પ્રાસન્નિ અને સમાધાયક પદ્ધતિ આ ગ્રંથમાં ઓછા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

એક દ્રષ્ટા એમ કહે છે કે અમુક પદાર્થ મને તો લાંબો દેખાય છે, ત્રીજો કોઈ એમ કહે કે તો એ જ પદાર્થ ટૂંકો દેખાય છે અને ત્રીજો એમ કહે કે એ ત્રિકોણ દેખાય છે; ત્યારે આ વધુના ટોળને સમજનારો વૈજ્ઞાનિક એમ કહે કે એ પદાર્થ લાંબો, ટૂંકો અને ત્રિકોણ દેખાય છે એ વધું માવે બરાબર છે. કારણ કે જોનારાઓની નિર્દોષ દૃષ્ટિઓ અને પદાર્થ વચ્ચેનો સંબંધ જુદી જુદી છે. આ સમાધાનકારી દૃષ્ટિનું નામ અનેકાંતવાદ વિમજ્યવાદ કે સ્પૃહાદ્વાદ છે.

જૈન આગમોમાં આ દૃષ્ટિનું દિગ્દર્શન તો છે જ પણ આ ગ્રંથકારે આ પ્રકરણમાં એ દૃષ્ટિને એક કર્તાની રીતે સમજાવેલી છે. ઇટલે કે જેમ કોઈ વૈજ્ઞાનિક કોઈ તત્ત્વનું પૃથક્કરણ કરીને તેમાંના અંશને સ્પષ્ટ કરી વતાવે છે તેમ આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે આ કાંઠમાં અનેકાંતવાદની વધી ને છુટ્ટી રીતે સમજાવેલી છે. એમ અનેકાંતવાદનું શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ આ પુસ્તકમાં જ થયું છે.

આ પ્રકરણના પ્રાંત ભાગમાં કેટલીક ગાથાઓ એવી પણ છે જે ઉપરથી આપણે તેના કર્તાની તેના યુગમાં વ્યાપેલી મંદતાને તોડનારી તેજસિતા અને રૂઢ વિચારધારાની સામે સ્થાપેલા રચનાત્મક પ્રવાહને પણ જોઈ શકીએ છીએ.

કેટલીક વાર ઇણું વને છે કે પોતાને સત્યદ્રષ્ટા માનનારા મહમલા મોટા માણસો પણ માત્ર દસ્પર્શી હોય છે, જે શબ્દસ્પર્શી પોતાનું જીવન અને સામાજિક જીવન, છિન્નભિન્ન થયું હોય છે. તે વધી વાજી હાંપમાંથી જવાનો વસ્ત્ર આવે છે ત્યારે પણ એ શબ્દસ્પર્શી નથી મૂકાતો.

આચાર્ય સિદ્ધસેનનાં જમાનામાં આણું આણું હોવાનું જ્ઞાણું જ્ઞાણું દર્શન થાય છે.

તેઓ કહે છે કે—

“કાંઈ શાસન ઉપરના માત્ર રાગને લીધે કોઈ સિદ્ધાંતનો જ્ઞાતા ઇટલે સિદ્ધાંતનો વધી રીતે તલસ્પર્શી અમ્યાસી થઈ શકતો નથી. તેમ જ કોઈ અમુક અમુક જ દૃષ્ટિકોણ ઉપર રહીને શાસ્ત્રને સમજાવતો હોય તે પળ તેની પ્રરૂપણામાં નિશ્ચિત હોઈ શકતો નથી” (ગાથા. ૬૩).

“સૂત્ર અર્થના આધારરૂપ છે. માટે સૂત્રને જ વઝગી રહેવામાં આવે અને તેના વ્યાપક અર્થનો વિચાર ન કરવામાં આવે તો કદી પળ અર્થની પ્રતિપત્તિ થઈ શકતી નથી. એ અર્થનું માન તો તેને જ થઈ શકે છે જે દુર્ગમ એવા નયવાદના ગહન વનમાં પ્રવેશ કરવાને ઉત્સાહી હોય.” (ગાં ૬૪)

આવું છે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

“સૂત્રના મળનારાય અર્થસંપાદનમાં સૂત્ર યજ્ઞ કરવો જોઈએ. તે ન કરનારા કેટલાક ધૃષ્ટ અને અશિક્ષિત આચાર્યો મહાપુરુષોની આજ્ઞાની ફજેતી કરે છે.” (ગાં ૬૫)

“જેને અજ્ઞ લોકો ઘટ્ટુ જ્ઞાની સમજતા હોય, જે એવા જ લોકોમાં પૂજાતો હોય અને જેનો શિષ્ય-પરિવાર કાંઈ ઠીક ઠીક હોય તેવો આચાર્ય જો અનેકાંતના સ્વરૂપને નિશ્ચિતપણે ન સમજતો હોય તો તે આચાર્ય સિદ્ધાંતનો દ્રોહી છે.” (ગાં ૬૬)

આજના ક્રાંતદર્શી સંતની જેમ આચાર્ય સિદ્ધસેન આટલેથી ન અટકતાં વધુમાં જણાવે છે કે:—

“જેઓ પોતાના ક્રિયાકાંડમાં કુશલ છે અને એ ક્રિયાકાંડને જ પ્રધાનપણે વઝગીને ચાલે છે તેઓ જો પોતાના સિદ્ધાંતનું અને પરસમયનું વિશાલ જ્ઞાન ન ધરાવતા હોય તો તેઓ એ ક્રિયાકાંડના ભારનો કશો ઉદ્દેશ જ સમજતા નથી.” (ગાં ૬૭)

આચાર્યશ્રીનાં આ વચનો ઉપરથી તેમના સમયના તમોમય વાતાવરણનો સ્થાલ આવવા સાથે તે વાતાવરણને મેદવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારું તેમનું તેજ પળ પ્રગટ થાય છે.

(૩) ટીકાકારશ્રીએ પોતાની શૈલી જેવી બીજા બે કાંઠોમાં એકસરખી રાખી છે તેવો આમાં પણ રાખી છે. તેમનો ઉદ્દેશ તો એ લાગે છે કે મૂલ્ય ગ્રંથને આશ્રીને તેમના પોતાના સમય સુધી સ્થિર રાખી વધાં તત્ત્વચિંતનો આ ટીકામાં ગોઠવી દેવાં જે વધાં કાંઠોમાં એકસરખી રીતે જઠ્ઠવાઈ રહેલો દેવાં છે.

આ કાંઠની ટીકામાં એક સ્થલે બ્રાહ્મણત્વ વિષે (ગાથા ૪૯ છુટ્ટ ૬૯૯) ચર્ચા છે અને એ સ્થલે મૂર્તિના શૃંગાર (મૂવા) વિષે (ગાં ૬૫. ૫૦ ૭૫૪) ચર્ચા છે. તે વચ્ચે ચર્ચાઓ ટીકાકાર એ સમયના વાતાવરણનો સ્થાલ આપવાને પૂરતી છે.

જાતિવાદ વિષે જૈનોનો અને વૌદ્ધોનો એકસરખો મત એ છે કે કોઈ જાતિ માત્ર જાતિને માન્ય કે પૂજ્ય ગણાતી નથી જો તેમાં લાયકાત ન હોય તો. આ વસ્તુ મગવાન મહાવીર પછી જૈનો જીવનમાં ઘણા વચ્ચે સુધી ટકી રહેલી હતી, આજે તો તે નથી. તેને લોપાવાનો પ્રસંગ બ્રાહ્મણે જાતિપ્રધાન વંધારણના સામર્થ્યની અસર સિવાય ધીજો કરવી શકાતો નથી, પળ તે લોપાવાની તારીખ નિર્ણય કરવો કઠણ છે. છતાં ય ટીકાકાર અમયદેવે આ ટીકામાં એ જાતિવાદની સામે થવાને વૌદ્ધ શાંતરક્ષિત જેવો જ પ્રયાસ કરેલો છે, તેથી કદાચ એમ કરવી શકાય છે કે એના જમાના સુધી જૈનોમાં એ જાતિવાદની અસર ન હોય અથવા ટીકાકારે આ વાત માત્ર ચર્ચા તરીકે જ લખેલી હોય.

વીજું એ કે ટીકાકારના જમાનામાં મૂર્તિનો શૃંગાર કરવા ન કરવાની ચર્ચા વધુ પડતી ચાલે હશે જેથી એમણે આ ટીકામાં પોતાનો શૃંગાર કરવાનો પક્ષ સ્થાપિત કરેલો જણાય છે. વસ્તુતત્ત્વવિષયક ચારના ગ્રંથોમાં આવી ચર્ચાઓને અવકાશ ન હોવો જોઈએ છતાં તે તે સમયનું સાંપ્રદાયિક વાતાવરણ જ આવી ચર્ચાઓને છેડી દે છે.

(૪) ટીકાવાઢી કોઈ પ્રતિમાં કાંઢનાં ળાસ નામો લલ્લવામાં આઢ્યાં નથી. માત્ર મૂઢની પ્રતિમાં પહેલા કાંઢનું નામ 'નયકાંઢ' છે, અને ળીજાનું નામ 'ઢીવકાંઢ' છે. ળીજાનું કશું નામ નથી આપ્યું.

અમે અહીં કાંઢોનાં જે નામો રાલ્લેલાં છે તે મૂઢના વિપયને અનુસરીને રાલ્લેલાં છે. મૂઢની પ્રતિમાં જે ળીજા કાંઢનું નામ 'ઢીવકાંઢ' લલ્લેલું છે તેના કરતાં મૂઢનો વિપય ળોતાં તેનું 'ળાનકાંઢ' નામ વઢારે વંઢવેસલું લાગે છે. તેથી જ અમે ઇ પ્રતિમાંનું પહેલું નામ કાયમ રાલ્લ્યું છે. ળીજા કાંઢનું નામ વઢલ્લ્યું છે અને ળીજા કાંઢનું નામ તો અમારે વિપય પ્રમાણે નહું કલ્પતું પઢ્યું છે.

આગઢ્ઢના ચારે માગોમાં પરંપરાપ્રસિઢ્ઢ ઇવું 'સન્મતિ' નામ કાયમ રાલ્લેલું પણ ઇ વિષે વિશેષ ળઢાપોહ કરીને અમે આ માગમાં 'સન્મતિ' ઇવું નામ રાલ્લેલું છે. ઇ વિષે અમે તેમ કરવાના કારણની સપ્રમાણ ચર્ચા ળઢ્ઢા માગમાં પ્રલ્લાવનામાં કરેલી છે.

(૫) પાર્તાંતરોની પઢ્ઢતિ આ માગમાં ળીજા માગોના જેળી જ રાલ્લી છે અને ળીજા માગોમાં વપરાયેલી પ્રતિલ્લોનો ઉપયોગ પણ તેટલો જ થયો છે. કોઈ ળાસ નળી પ્રતિ ઉમેરાળી નથી પણ ળાઢ્ઢપ-ઢ્રની વે પ્રતિમાંની લ૦ સંળાવાઢી પ્રતિનો અંતનો ઘળો માગ અઢ્ઢૂરો હોવાથી તેનો ઉપયોગ અમે આમાં કરી શક્યા નથી.

પરિશિષ્ટોનો પરિચય.

ઁંથનું રહસ્ય, સંશોધકોને ઉપયોગી ઇળી ઇતિહાસિક વસ્તુ અને સંપાઢનશૈલી ળગેરેને સમજવા માટે ઁંથને અંતે નીચે જળાવેલા સલ્લપવાઢાં ૧૩ પરિશિષ્ટો અકારાઢિ ક્રમમાં આપવામાં આઢ્યાં છે.

૧. પહેલા પરિશિષ્ટમાં સન્મતિની મૂઢ ગાથાઓ તેના કાંઢના અને ગાથાના અંક સાથે મૂકવામાં આળી છે.

૨. જે જે શ્લેતામ્ઢરીય કે ઢિગમ્ઢરીય ન્યાયઁંથો પ્રસ્તુત સંપાઢનને અંગે અમારા ળોવામાં આવેલા, તેમાં ળ્યાં ળ્યાં સન્મતિસૂત્રની મૂઢ ગાથાઓ ઉઢ્ઢૂત કરાયેલી છે, તેને લ્લાતું ળીળું પરિશિષ્ટ છે. ઇમાં નયચક્ર અને સિઢ્ઢિવિનિશ્ચય જેવા કેટલાક હલ્લલિલિત ઢુર્લમ ઁંથોની પણ નોંધ છે.

૩. ળીળું પરિશિષ્ટ પણ ળીજાના જેવું જ છે, માત્ર તેમાં સન્મતિના રહસ્યને પૂરેપૂરું પામી પોતાની ક્રુતિમાં પરિળમાવનારાલ્લોમાં ળિરલ્લ ઇવા શ્રીમાન્ ળશોવિજય ઉપાઢ્યાયળીના લ્લામળ વઢા સુઢિત ઁંથોનો ઉપયોગ કરેલો છે.

શ્રીમાન્ ળશોવિજયળી ઇ પોતાના ઁંથમાં ળ્યાં ળ્યાં સન્મતિસૂત્રની ગાથાઓ ઉઢ્ઢરેલી છે ત્યાં ત્યાં વધે તેમણે વિવરળ પણ કરેલું છે. ઇમાંનું કેટલુંક વિવરળ તો સ્લતંત્ર છે, જે પ્રસ્તુત ટીકાને અનુસરતું પણ નથી. અમે ઇમ ઢારેલું કે શ્રીમાન્ ળશોવિજયળીના વિવરળવાઢી ળષી ગાથાઓનો ઇક સંગ્રહ કરળો, જે સન્મતિની લ્લુ ટીકા જેળો ળની ળાય; પણ ઇ માટે ઇક ળાસ ળુઢો ળીળો માગ જ તૈયાર કરળો પઢત જેથી ઁંથ પ્રકાશનમાં ઘળો વઢારે વિલંબ થાત, તેથી ઇ સંગ્રહ ન કરતાં અહિં આ પરિશિષ્ટ જ ઇવું આપેલું છે કે તેને ળાંચનારો કોઈ ળ્યુત્પન્ન વિઢાર્થી પણ ઇ સંગ્રહને સુલ્લેથી કરી શકે.

૪. પરિશિષ્ટ ળોથામાં કાંઢના અને ગાથાના અંક સાથે તથા ગાથાની ળ્યાલ્લ્યાના ષ્ટઁંક સાથે મૂઢગાથાગત શઢ્ઢોનો કોશ આપેલો છે. જે ઇક જ શઢ્ઢ ળ્યાં ળ્યાં જેટલી ળાંર વપરાયો છે, તેનાં પણ ઉપર લલ્લ્યા પ્રમાણેના ળઢા અંકો આપી ઢીઢા છે.

૫. પાંચમા પરિશિષ્ટમાં પૂર્લ્લપક્ષ ઢર્શાવવા કે સંવાઢ માટે ટીકાકારે ઉઢ્ઢરેલાં અન્યઁંથગત સઘઢાં ગઢ્ય કે પઢ્ય અવતરળોનો ઁંથના ષ્ટઁંક સાથે ઉતારો છે. તથા જે અવતરળો ઉપર વિશેષ ઢિપ્પળો

इतरवामां आख्यां छे, ते अवतरणो पासे कोष्ठकमां टिप्पणीना अंको पण मूकवामां आख्यां छे. (आ प्रत्येक अवतरणोनां टीकाकारे नहिं दर्शोवेलो मूळ स्थानो मळ्यां त्यां सुधी शोधी शोधीने मूकेलां छे. जे मूळ स्थानो मळी शक्यां नथी ते अवतरणो पासे अंशमां खाली [] आवुं निशान मूकेले छे.

६. परिशिष्ट छद्दामां टीकाकारे नोंधेला अंशकारो अने अंशोनां नामोनो उल्लेख छे.

७. सातमा परिशिष्टमां टीकाकारे चर्चेला वादो अने वादीओनां नामोनो निर्देश छे.

८. परिशिष्ट आठमामां दर्शनशास्त्र अने खास तो जैनदर्शनने लगता अने टीकाकारे निर्देशेला विशिष्ट शब्दोनो कोश अंशना पृष्ठांक साथे आपवामां आख्यां छे. जे शब्दो उपर खास टिप्पणो करवामां आख्यां छे ते शब्दोनी पासे कोष्ठकमां टिप्पणीना अंको पण जणाववामां आख्यां छे.

९. नवमा परिशिष्टमां समग्र अंशमां टीकामां वपरायेला देशसूचक, स्थळसूचक, आचाररूढिसूचक, वस्तुसंज्ञासूचक अने ग्रन्थान्तर विषय वगैरेना सूचक एवा खास ऐतिहासिक विशिष्ट शब्दोने पृष्ठना अने पंक्तिंना अंको साथे मूकवामां आख्यां छे. अने जे शब्दो उपर टिप्पणो करेलां छे तेओ पासे कोष्ठकमां टिप्पणीना अंको पण आपेलां छे.

१०. टीकाकारे जेनां स्थळोनो निर्देश नथी कर्यो एवां अवतरणोनां अमोए शोधेलां स्थळोनां नामोनो आ दशमा परिशिष्टमां निर्देश छे.

११. परिशिष्ट अगीआरमामां प्रतिओमां मळी आवेलां टिप्पणोनो ते ते प्रतिना नाम साथे अने अमे करेलां टिप्पणोनो अंश-पृष्ठ अने टिप्पणना अंक साथे संग्रह करेले छे.

१२. परिशिष्ट वासमामां संपादन माटे एटले विवेचन, जुलना, टिप्पण के अवतरण वगैरे माटे संपादकोए निर्देशेला अंशकारो अने अंशोनां नामोनो अंशना पृष्ठ अने टिप्पणना अंक साथे निर्देश करेले छे.

१३. परिशिष्ट तेरमामां संपादनने अंगे वपरायेला अंशमात्रनां मुद्रण स्थान, संपादक अने मुद्रणसमय वगैरेनो उल्लेख छे.

श्रीमान् प्रवर्तक कान्तिविजयजीना शिष्य श्रीमान् चतुरविजयजी अने पुण्यविजयजीना आभारनो उल्लेख अमे प्रत्येक भागमां करता आख्या छीए, पण आ भागमां तो अमारा उपर एमजुं ऋण निःसीम छे, एम कहेवामां काई उपचार करवा जेवुं नथी. कारण के आ भागमां आपेलां बधां परिशिष्टोनां तथा छद्दामां आवनार गुजराती अनुवाद अने प्रस्तावनानां बधां पूफो तेमणे घणी काळजीथी तपासी आपवानी कृपा करी छे. जो तेमनी आ कृपानो लाभ अमे न मेळवी शक्या होत तो अमारी शारीरिक अगवहोने लीधे आ भाग कोण जाणे क्यारे बहार पडत अने समग्र अंश प्रकाशमां पण क्यारे आवत ए कही शकत नहि. आ साथे जैनसाहित्यमेमी श्रीकेशवलालभाई श्रेमचंद मोदीना पण अमे कृतज्ञ छीए, जेमना तरफथी आ प्रवृत्तिने अंगे अनेक वार उपयोगी सहायता अमे मेळवेली छे. परिशिष्टना विधानमां खास सहायक एवा सहृदय विद्वान् मित्र श्रीमान् रसिकलाल भाईनो आभार पण मूली शक्या तेम नथी.

सम्पादकीयं निवेदनम् ।

सन्मतेरस्मिन् पञ्चमे भागे तृतीयं काण्डं समाप्तम् । एवं च काण्डत्रयमितः सटीकोऽयं समग्रः समूहो ग्रन्थः पञ्चसु भागेषु पूर्णो जातः ।

गतवर्षारम्भ एव तृतीयं काण्डं मुद्रितमासीत् । ततश्च अन्यभागवदयमपि मूलटीकाटिप्पणियुक्तः पञ्चमो भागः प्राकाश्यं नेतुं योग्योऽभवत् परन्तु अनेन भागेन सह मुद्रणीयानि उपयोगीनि आवश्यकानि च परिशिष्टानि क्रियमाणानि आसन्, अत एवायं भागो विलम्बेन विदुषां करतलमागतः । अस्य भागस्य संबन्धे निवेदनीयानि मुख्यानि वस्तूनि इमानि ।

- (१) तृतीयस्य काण्डस्य मूलटीकयोः परिमाणम् ।
- (२) मूलस्य विषयो मूलकारस्य च तेनखिता ।
- (३) टीकास्वरूपचर्चा टीकाकारसमयस्य च परिस्थितिः ।
- (४) काण्डानां नामानि पूर्वमुद्रितस्य च ग्रन्थनाम्नः परिवर्तनम् ।
- (५) प्रतीनासुपयोगः परिशिष्टानां च परिचयः ।

(१) मूलमात्रे लिखितपुस्तकेऽस्य भागस्य सप्ततिर्गाथाः प्राप्यन्ते । मूलसहिते च तादृशे टीकापुस्तके गाथानामेकोनसप्ततिर्लभ्यते । मूलमात्रपुस्तके या सप्ततितमी गाथा सैव सटीकेषु पुस्तकेषु अन्तिमा अर्थादेकोनसप्ततितमी गणिता । या गाथा मूलपुस्तके एकोनसप्ततितमी सा टीकापुस्तकेषु कापि न दृश्यते । अतश्च सा मूलपुस्तकगता गाथा ७५७ पृष्ठे पाठान्तरत्वेनासाभिर्निर्दिष्टा ।

सन्मतिप्रकरणस्यान्तिमा गाथा आशीर्वादरूपं मङ्गलं सूचयति । इयं च मूलपुस्तकगता अन्तिमा विवादग्रस्ता गाथा नमस्कारात्मकमङ्गलरूपा । शास्त्रस्यादौ मध्येऽन्ते च मङ्गलमावश्यकमिति प्राचीनः प्रवादः । प्रवादानुसारेण चास्मिन् प्रकरणे आदावन्ते च मङ्गलात्मकता व्यक्ता । यदि मूलपुस्तकगता अन्तिमा गाथा प्रक्षिप्ता नावधार्येत तदा प्रकरणस्यान्ते मङ्गलद्वयापत्तिर्जायेत । न चान्ते मङ्गलद्वयस्य कश्चिदुपयोगः । अतो मूलपुस्तकगता अन्तिमा नमस्कारात्मकमङ्गलसूचिका गाथा अधिकैव भवेत् न मूलकारकृतिरिति ।

अन्यत्रास्य प्रकरणस्य सर्वा अपि गाथाः टीकाकारेण व्याख्याताः । या गाथा श्रवणमात्रेणैव गतार्था साऽपि टीकाकृता स्वव्याख्यया नास्पृष्टा रक्षिता । इयं च गाथा यदि मूलकारकृतिरेवाभविष्यत् तदा टीकाकार-स्तामवश्यं व्याख्यास्यदेव । अन्ततो नान्यत्किमपि किन्तु इमां गाथां निर्दिश्य 'सुगमार्था' 'स्पष्टार्था' वेत्युल्लेखं तु सोऽकरिष्यदेव । परन्तु टीकायाः कस्मिंश्चित् प्राचीनतमे एकस्मिन्नपि पुस्तके नेयं गाथा उल्लिखिता दृश्यते । अतो विवादाध्यासिता सा गाथा अनेकान्तवादस्य केनचिद्वक्त्रेण तन्माहात्म्यदर्शनाय अस्मिन् प्रतिष्ठिते अनेकान्तवादप्रकरणे प्रक्षिप्ता भवेदिति असन्मतम् ।

बृहट्ठिप्पणिकृता अस्य प्रकरणस्य गाथानां सप्तत्यधिकं शतं निर्दिष्टम् । जैनग्रन्थावर्यां तु अष्टषष्ट्यधिकं शतं प्राप्यते । उपयुज्यमानासु सर्वासुपि सटीकप्रतिषु कापि षट्षष्ट्यधिकशतादतिरिक्ता एकाऽपि गाथा न लभ्यते । अतस्तस्या अधिकाया गाथायाः, पूर्वोक्तमेव निराकरणं स्थिरीकृतमसाभिः । ततश्चास्य काण्डस्य एकोनसप्ततिर्गाथाः प्रमाप्यन्ते ।

अस्मिन्नापि काण्डे टीका कियत्सु स्थलेषु विस्तारिता कियत्सु च संक्षेपिता । प्रमाणतोऽस्य काण्ड-
स्यापि व्याख्यामानं न न्यूनं प्रतिभाति । अस्मिन्भागोऽपि कणादमतपरीक्षाप्रकरणं सर्वथा शान्तरक्षितकृत-
तत्त्वसङ्ग्रहप्रतिच्छायैव । तच्चास्माभिस्तत्त्वसङ्ग्रहकारिकाः पञ्जिकां च टिप्पणे उपन्यस्य सुस्पष्टितम् ।

(२) न्यायविषयके ग्रन्थे सर्वत्रापि प्रमाणं च प्रमेयं चेति तत्त्वद्वयी एव प्रस्तुता । जैनन्यायग्रन्थे
तु सैव नयतत्त्वाधिका तत्त्वत्रयी चर्चयते । प्रस्तुते प्रकरणे प्रथमे नयो द्वितीये प्रमाणम् तृतीये च काण्डे
प्रमेयमिति तत्त्वत्रयी चर्चिताऽस्ति ।

गौतमो दिग्भागो वा स्वीये स्वीये प्रकरणे 'जगति प्रधानानि तत्त्वानि इमानि, तेषां भेदाः प्रभेदा
एते, तेषु एकैकस्य स्वरूपमेतत्' इत्यादिपद्धत्या यथा प्रमेयं चर्चयाञ्चकार तथा नायमाचार्योऽस्मिन् प्रकरणे
किमपि तादृशं चर्चयामास । किन्तु पदार्थस्वरूपं कया रीत्या बोद्धव्यं कया रीत्या च पदार्थो दर्शनीयो
येन सुज्ञानः स्यादित्येतादृशी बोधसरणी सविस्तरमत्र प्रकरणे ग्रन्थकृता निरूपिता । यच्च संसारे जीव-
जडविषया या या विरोधिन्यः परम्पराः परम्परातः प्रचलिताः कर्णोपकर्णमायाताश्च सन्ति तासां सर्वासां
समन्वयबीजमपि अत्र प्रकरणे प्रतिष्ठापितमाचार्येण ।

एकः कश्चिदनुभवो कथयति 'यदिदं दृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं नित्यम्' । द्वितीयश्च महानुभावः
कथयति 'यदिदं सत् तत्सर्वमनित्यम्' इति । यां मूलदृष्टिमालम्ब्य एते विरुद्धे मते तैस्तैरनुभविभिः स्थिरी-
कृते सा दृष्टिर्दिदि तत्त्वजिज्ञासुभिर्ज्ञायेत—विचारगोचरं प्राप्येत तदा तयोर्विरुद्धयोर्मतयोर्विरोधस्तूण्युप-
शान्तः स्यात् । या च तद्बिरोधशमनी सरला समाधायिका पद्धतिः सैवासिन्ग्रन्थे सुस्पष्टिता । सा दृष्टि-
नेकान्तवादो विमज्ज्यवादः स्याद्वादो वा इति नाम्ना जैनशास्त्रे विश्रुता ।

जैनागमेषु तस्या दृष्टेर्बीजं विद्यत एव परन्तु वैज्ञानिकेन इव मूलकृता सिद्धसेनाचार्येण प्रस्तुते
प्रकरणे सा दृष्टिस्तदीयांशान् पृथक् पृथक् कृत्वा विशदीकृत्य च दर्शिता । अनेकान्तवाददृष्टेरेतादृशं
शास्त्रीयं पृथक्करणमस्मिन् पुस्तके एव प्रथमं प्राप्यते ।

अयं महावादी सिद्धसेनाचार्यो रूढमार्गानुगामी नासीत् किन्तु स्वयुगव्याप्तं सामाजिकज्ञानान्धतमसं
दूरीकर्तुं स दिवाकरो दिवाकर एव जातः । एतच्चास्य प्रकरणस्य प्रान्तस्थिताभिर्गीथाभिः स्पष्टमवगम्यते ।
इतरेषां सत्यवृत्तिं तिरस्कुर्वन्तः स्वप्रवृत्तिमेव सत्यशोषिकां च मन्यमानाः सूरयो न सत्याचारपराः
किन्तु केवलं शब्दग्रहाविष्टा वाक्पटव एव इत्यपि जगति दृश्यते । ततश्च निखिलः समाजोऽपि उत्पथानुगो
भवति । तादृशं समाजं पश्यन्तोऽपि ते शब्दस्पर्शपरा गुरवः कुनृपा इव स्वसत्तासाधकं दुराग्रहं न त्यजन्ति ।
एतादृशान् सिद्धान्तपण्डितमन्यमानान् सूरिन् सिद्धसेनाचार्या एवं शिक्षयन्ति—

“जिनशासनरागमात्रेण कश्चित् सिद्धान्तज्ञो न हि भवितुमर्हति । शास्त्रज्ञोऽपि कश्चिदेकान्तग्रहेण
तत्त्वनिरूपणायां निश्चितो न भवति ।” (गाथा ६३)

“सूत्रमेवार्थस्य मूलम् अतस्तद्रटनमेव श्रेय इति मन्यमानाः सूत्रगतं व्यापकमर्थं न विचार-
येयुः तदा कदाऽपि ते न सूत्रार्थं प्रतिपत्तुं समर्थाः । सूत्रार्थं सम्यक्तया त एव प्रतिपद्यन्ते ये
दुर्गमं नयवादागहनवनमवगाहितुमुस्ताहिन इति ।” (गा० ६४)

सूत्रं रटद्विस्तद्रटनापेक्षया तदर्थसंपादने भूरि भूरि यतितव्यम् । तदकुर्वन्तः कियन्तो घृष्टा
अशिक्षिताश्चाचार्या महापुरुषाज्ञां विहम्बयन्ति ।” (गा० ६५)

“यमज्ञा ज्ञानिनं मन्यन्ते पूजयन्ति च यस्य च शिष्यपरिवारो गणनाकोटिमागत एतादृश
आचार्यो यद्यनेकान्तस्वरूपं सम्यग् नावगच्छेत् तर्हि स जिनसिद्धान्तद्रोही बोध्यः ।” (गा० ६६)

अद्यतनः क्रान्तदर्शीव सिद्धसेनाचार्यो न इयतैव कथनेन विरमति किन्तु किञ्चिदधिकमपि उद्घोषयति ।

“खसिद्धान्तं परसमयं च गभीरतया अजानन्तः क्रियाकाण्डमेव च प्रधानया अवलगन्तस्ते कमपि क्रियाकाण्डमारोद्देशमेव नावबुध्यन्ते ।” (गा० ६७)

उपर्युक्तगाथागतैराचार्यवचनैस्तत्समयतमोमयपरिस्थितिभेदकमाचार्यतेजः सुस्पष्टतया प्रकटीभवति ।

(३) टीकाकृता काण्डद्वये या टीकाशैली योजिता सैवासिन्काण्डेऽपि दृश्यते । मूलग्रन्थमाश्रित्य स्वसमयं यावत् स्थिरीभूतानि सर्वाणि तत्त्वचिन्तनानि अस्यां टीकायां योजनीयानीत्युद्देशेनेयं टीका कृता इत्यवभाति । स चोद्देशश्चिन्तयित्वा काण्डेषु समान एव व्यवस्थितो दृश्यते ।

ब्राह्मणत्वं नित्यमनित्यं वेति जिनमूर्तिरामूपणैरामूपणीया न वेति च चर्चाद्वयं टीकाकृता अस्य काण्डस्य टीकायां प्रकान्तम् । तदेतत् टीकाकृतसमयस्थितिं संसृचयितुमलम् ।

“कम्मुणा बम्भणो होइ कम्मुणा होइ खत्तिओ” (उत्तराध्ययन अध्ययन २५ गाथा ३२)

इत्यागमवचनाद् जिनशासनप्रवराः कामपि जातिं जातित्वेनैव न उत्कर्षयन्ति किन्तु गुणैः प्रधाना-
मेव प्रधानां मन्यन्ते । बौद्धानामपि जातिवादविषये ईदृशमेव मतम् । तच्च आचार्यशान्तरक्षितेन तत्त्वसद्बुद्धे सुसमर्थितम् । गुणप्रधानामेव जातिं सुजातिं मन्वानः श्रीज्ञातपुत्रीयः सिद्धान्तो ज्ञातपुत्रजिन-
निर्वाणानन्तरमपि तदनुयायिभिश्चिरमाचरितः, परन्तु अधुनातनजैनेषु तदाचरणं न दृश्यते । ते तु केवलं जातिमेव प्रधानां मन्वाना अधुनातनब्राह्मणा इव दृश्यन्ते । एतादृशविपरीताचारप्रसरणे जातिप्रधानब्राह्मण-
समाजप्रबलसंसर्गमन्तरा नान्यत्किमपि प्रबलं कारणमवभाति । यच्च मूर्तिभूपाविषयो विवादोऽत्र टीकाकृता उदलेखि स तु साम्प्रदायिक एव । वस्तुतस्तु एतादृशेषु तत्त्वविचारग्रन्थेषु एते साम्प्रदायिका विवादा न स्थान-
मर्हन्ति । किन्तु “तत्त्वाद्बुद्धिर्बलीयसी” इति न्यायेन तत्त्वविचारेष्वपि अहो । रूढिसाम्राज्यं सुदुर्निवारम् ।

(४) टीकाप्रतिषु कापि काण्डनाम्नामुल्लेखो न विद्यते । केवलं मूलप्रतौ नयकाण्डेति नाम्ना प्रथमं काण्डं जीवकाण्ड इति नाम्ना च द्वितीयं काण्डमभिहितं तृतीयस्य तु किमपि नाम न निर्दिष्टम् । अत्र तु मूलग्रन्थविषयमनुसृत्य काण्डनामानि अस्माभिः परिवर्तितानि प्रकल्पितानि च ।

पूर्वमुद्रितेषु चतुर्षु अपि भागेषु सुखपृष्ठे परम्पराप्रसिद्धं ‘सम्मति’ इति नाम मुद्रितम् । असिन् भागे तु तदस्थाने ‘सम्मति’ इति नाम सविशेषं विचार्य योजितम् । एतद्विषया सप्रमाणा चर्चा षष्ठे भागे प्रस्तावनायामस्माभिः कृता ।

(५) पाठान्तरयोजनपद्धतिः प्रतीनामुपयोगश्च पूर्वमुद्रितभागवदत्रापि अवगन्तव्यः । केवलं ‘ल’ संज्ञिका ताडपत्रप्रतिः प्रान्ते सुदिताऽऽसीत् ।

परिशिष्टानां परिचयः ।

ग्रन्थरहस्यं संशोधकोपयोगि ऐतिहासिकं वस्तु सम्पादनशैलीं चावगन्तुं ग्रन्थान्ते त्रयोदश परिशिष्टानि अकारादिक्रमेण योजितानि । तत्स्वरूपं यथा—

(१) सन्मतेः सर्वा मूलागाथाः काण्डाङ्केन गाथाङ्केन च सह प्रथमपरिशिष्टे दर्शिताः ।

(२) श्वेताम्बरीया दिगम्बरीयाश्च ये ये न्यायग्रन्थाः प्रस्तुतसम्पादनाय अस्माभिरवलोकितास्तेषु यत्र यत्र सन्मतिपूत्रमूलागाथा उद्धृतास्तत्रद्वाथास्थलदर्शकं द्वितीयं परिशिष्टम् । नयचक्र-सिद्धिविनि-
श्चयप्रमुखा हस्तलिखिता दुर्लभा ग्रन्था अपि अत्र परिशिष्टे उपयुक्ताः ।

(३) तृतीयमपि परिशिष्टं द्वितीयपरिशिष्टमिव ज्ञेयम्, नवरम् सन्मतिसूत्ररहस्यं यथार्थं प्राप्य स्वकृतैः तदवतारयस्तु प्रधानानां श्रीमतां यशोविजयोपाध्यायानां प्रायस्सर्वे मुद्रिता ग्रन्था अत्र परिशिष्टे उपयुक्ताः ।

श्रीमता उपाध्यायेन सङ्कृतौ यत्र या गाथा उद्धृता तत्र तस्या विवरणमपि कृतम् । तच्च विवरणं क्वचित् क्वचित् स्वतन्त्रम्—प्रस्तुतां टीकां नानुसरति । एकस्मिन् परिशिष्टे ताः सर्वाः सविवरणा गाथाः सयोज्य मुद्रणीया येन तत्सग्रहः सन्मतिलुप्तुटीकेव स्यादित्यासीदस्माकं भावना । परन्तु तदर्थं पृथगेवैको भागो मुद्रणीयो भवेत् तत्र च स्यादसह्यः कालविलम्बः इति न तत्करणे प्रयत्नं कृतवन्तः, किन्तु इदं परिशिष्टमेवैतादृशं व्यधायि यत् केनचित् व्युत्पन्नेन च्छात्रेणापि तद्दर्शनमात्रेणैव स संग्रहः सुकरः ।

(४) काण्डस्य गाथायाश्चाङ्केन तद्याख्यायाश्च पृष्ठाङ्केन सह मूलगाथागतशब्दानां कोशो दर्शितश्चतुर्थे परिशिष्टे । यः शब्दो यत्र यत्र यतिकृत्वः समागतस्तस्य तानि सर्वाणि स्थलानि दर्शितानि ।

(५) पूर्वपक्षं दर्शयितुं स्वमतं संवदितुं च टीकाकृता यानि अन्यग्रन्थगतानि गद्यपद्यानि अवतरणानि उद्धृतानि तानि सपृष्ठाङ्कं दर्शितानि पञ्चमे परिशिष्टे । तथा यानि अवतरणानि सटिप्पणानि तेषां पार्श्वे कोष्ठके टिप्पणाङ्कोऽपि निहितः । (तेषां च टीकाकारादर्शितानि मूलस्थलान्यपि संशोध्य संशोध्य दर्शितानि यथासम्भवम्, येषाञ्च मूलस्थानानि न प्राप्तानि तेषां पार्श्वे ग्रन्थे [] एतादृशं रिक्तं चिह्नं विहितम् ।

(६) टीकाकारेण दर्शितानां ग्रन्थकाराणां ग्रन्थानां च नामानि स्थापितानि षष्ठे परिशिष्टे ।

(७) टीकाकृता चर्चितानां वादानां वादिनां च नामानि निर्दिष्टानि सप्तमे परिशिष्टे ।

(८) दर्शनशास्त्रगोचरा मुख्यतया तु जैनपरिभाषाविषयाः टीकाकारनिर्दिष्टा विशिष्टाः शब्दाः सपृष्ठाङ्कं दर्शिता अष्टमे परिशिष्टे । तथा ये शब्दाः सविवेचनास्तेषां पार्श्वे कोष्ठके तद्विष्पणाङ्कोऽपि दर्शितः ।

(९) समग्रे ग्रन्थे टीकोपयुक्ता देश—स्थल—रूढाचार—पदार्थसंज्ञासूचका ग्रन्थान्तरविषयबोधकाश्च ऐतिह्यप्रधानाः शब्दाः सूचिता नवमे परिशिष्टे । तथा तेषु ये शब्दा विवेचितास्तेषां पार्श्वे कोष्ठके टिप्पणाङ्कोऽपि निक्षिप्तः ।

(१०) टीकाकारानिर्दिष्टस्थलेष्ववतरणेषु येषां स्थलानि अस्माभिरुपलब्धानि तानि नामग्राहनिर्दिष्टानि दशमे परिशिष्टे ।

(११) प्रतिप्राप्तानि टिप्पणानि तत्त्वप्रतिनामग्राहमस्सत्सन्निवेशितानि टिप्पणानि च सपृष्ठाः निवेशितानि एकादशे परिशिष्टे ।

(१२) सम्पादनप्रवृत्तौ उपयुक्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि सपृष्ठाङ्कं सटिप्पणाङ्कं निर्दिष्टानि द्वादशे परिशिष्टे ।

(१३) सम्पादनोपयुक्तानां ग्रन्थानां मुद्रणस्थानानि सम्पादकनिर्देशो मुद्रणसमयादिकं च निर्दिष्टानि त्रयोदशे परिशिष्टे ।

श्रीमत्प्रवर्तकश्रीकान्तिविजयशिष्याणां तत्रभवतां श्रीचतुरविजय—पुण्यविजयानामाभारं प्रति भागं समुल्लिखन्तो वयमसिन्नागोऽपि तान्भूरि भूरि स्वरामः । अस्य भागस्य परिशिष्टसंबन्धि षष्ठभागगतात् वादसंबन्धि च सर्वं भ्रूफलोधनादिकं तैरेव महानुभावैर्व्यधायि । यदि ते एतन्नाकरिष्यन् तर्हि शरीरञ्च धावाविता वयं किमपि कर्तुं समर्था न अमविष्याम । परिशिष्टविधाने सहायकानां सहृदयविवृत्तिमित्राण रसिकलालानामपि सादरं नामस्मरणमावश्यकम् । सम्पादनप्रवृत्तौ धनपुस्तकादिसाहाय्यकर्तृणां जैनसहित्यरसिकानां श्रीमोदीकेशुचलालानामपि नाम न विस्मर्यते ।

सुखलालः
वेचरदासश्च ।

सन्मति-प्रकरणम् ।

पञ्चमो विभागः ।

तृतीयः काण्डः ।

[सामान्यविशेषयोरन्योन्यानुविद्धस्वरूपत्वप्रदर्शनम्]

एवं दर्शन-ज्ञानात्मनोः परस्परविनिर्भाररूपतां प्रतिपाद्य इदानीं सामान्य-विशेषयोरन्योन्यानुविद्धं स्वरूपमुपदर्शयन्नाह—

सामण्यमि विसेसो विसेसपक्षे च वयणविणिवेसो ।

द्ववपरिणाममणं दाएइ तयं च णियमेइ ॥ १ ॥

सामान्ये 'अस्ति' इत्येतस्मिन्, विशेषो द्रव्यमित्ययम्; तथा विशेषपक्षे च घटादौ, 'एते' इत्येतस्य वचनस्य—नाम-नामवतोरभेदात्—सत्तासामान्यस्य, विनिवेशः प्रदर्शनम्, व्यपरिणतिमन्यां सत्तास्यस्य द्रव्यस्य पृथिव्याख्यां परिणतिमन्यां सत्तारूपापरित्यागेनैव वृत्तां मोचति विशेषभावे सामान्यस्याप्यन्यथाभावप्रसक्तेः—यद् यदात्मकं तत् तद्भावे न भवति, अन्यतमविशेषाभावे नृदत्त विशेषात्मकं च सामान्यमिति तद्भावे तस्याप्यभावः । तथा, १० च विशेषम्, द्वितीयपक्षे सामान्यात्मनि नियमयति विशेषः सामान्यात्मक एव तद्भावे साप्यभावप्रसङ्गात् यतः सामान्यात्मकस्य विशेषस्य सामान्याभावे घटादेरिव नृदभावे न यो युक्तः ॥ १ ॥

[सामान्यविशेषयोरैकान्तभेदं वदतो दोषापत्तिप्रकटनम्]

न च विशेषाद् व्यतिरिक्तं सामान्यमेकान्ततः, तस्माद् वा विशेषा नियमतो भिन्ना इत्यभ्यु-१५ त्तव्यम् अध्यक्षादिप्रमाणविरोधात् इत्याह—

एगंतणिविसेसं एयंतविसेसियं च वयमाणो ।

द्ववस्स पज्जवे, पज्जवाहि द्वियं णियत्तेइ ॥ २ ॥

एकान्तेन निर्गता विशेषा यस्मात् सामान्यात् तद् विशेषविकलं सामान्यं वदन् द्रव्यस्य पर्यायान् क्रशुत्वादीन् निवर्तयति क्रशु-वक्रतापर्यायात्मि(त्स)काङ्कुल्यादिद्रव्यस्य २०

१ श्रीहरिभद्रेण ईदृशमङ्गुल्युदाहरणमित्यं सधितं धर्मसंग्रहणाम्—

“दीमइ पचक्खं विय एयं वक्कमि उज्जुए होंते । अंगुलिद्वमि परं भावेतव्वं इहेकेण ॥

वक्कतमंगुलीओ कंहंवि अभिं ति तीए जोगाओ । मित्रं पि. अवत्थंतरभावे ततो नियसीओ ॥

तं विय कव्वं चऽवत्थंतरे वि तं उज्जुदित्तो हंदि । एगंतणेऽन्नते मिजेज्ज इमी वि तद्देव” ॥

—गा० ३४८-३५० पृ० १५२-१५३

“वे शूनं भंते । अत्यन्तं अतिथत्ते परिणमइ नत्थितं नत्थित्ते परिणमइ ?— भगवतीसू० ६० १ उ० ३ सू० ११] इत्यादि सूत्रं विदुष्वन् श्रीभगवदेवसूत्रिरीदृशमङ्गुलिदृष्टान्तं दर्शितवान् ।

अध्यक्षादिप्रमाणप्रतीयमानस्य विनिवृत्तिप्रसक्तेरध्यक्षादिप्रमाणवाधापत्तिः । तथा, एकान्तविशेषं सामान्यरहितं वदन् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यो द्रव्यं निवर्तयति, एवं चाद्भुल्यादिद्रव्याऽव्यतिरिक्तक्रज्जु-चक्रतादिविशेषस्य प्रत्यक्षाद्यवगतस्य निवृत्तिप्रसक्तिः । न चाऽवाधितप्रमाणविषयीकृतस्य तथाभूतस्य तस्य निवृत्तिर्भुङ्क्ता, सर्वैर्भावनिवृत्तिप्रसक्तेः । अन्यभावाभ्युपगमस्यापि तन्नियन्धनत्वात् ५ तत्प्रतीतस्याप्यभावे सर्वैर्व्यवहारभाव इति प्रतिपादितम् ।

अत्राह—‘सामणमिम्’ इत्यादिकाण्डं नाऽऽरब्धव्यम् उक्तार्थत्वात् यतो न तावदनेन वस्तु अनेकान्तात्मकं प्रतिपाद्यते ‘एगद्वियमिम्’ [प्र० का० गा० ३१] इत्यादिना ‘इहरा समूहसिद्ध’—[प्र० का० गा० २७] इत्यादिना च तस्य प्रतिपादितत्वात् । तथा, ‘उत्पाय-ट्टिङ्-भंगा हंदि द्वियलक्खणं एयं’ [प्र० का० गा० १२] इत्यनेन लक्षणद्वारेण सर्वस्य सतः १० अनेकान्तात्मकत्वं प्रदर्शितमेव । अथ प्रमाणविषयवाक्यनिरूपणार्थमिदं प्रस्तूयते, तदपि न सम्यक्; ‘सवियप्प-णिच्चियंप्पं’ [प्र० का० गा० ३५] इत्यादिना तस्यापि निरूपितत्वात् वाक्यस्य च वस्तुत्वात् तन्निरूपणे तस्यापि निरूपितत्वाच्च तन्निरूपणार्थमप्येतदपुनरुक्तम्, एवमेतत्; किन्तु प्रमेयप्राधान्येन तद्वाहकस्य प्रमाणस्यापि निरूपणमित्येतत्प्रदर्शनद्वारेण तत्प्रतिपादकवाक्यावतारः प्राग् विहितः, इह त्वविद्यमानप्रमेयस्य प्रमाणस्य प्रमाणत्वात्संभवात् प्रमाणनिरूपणद्वारेण, प्रमेय-१५ निरूपणमिति प्रदर्शनद्वारेणैतद्वाक्यावतार इत्यदोषः । यद्वा अनेकान्तपक्षोक्तदोषपरिहारोऽनेकधा व्यवस्थाप्यत इति न कश्चिद् दोषः ‘सामणमिम्’ इत्यादि सूत्रसंदर्भविरचने ॥ २ ॥

[आप्तवचनस्थानेकान्तात्मकवस्तुबोधकत्वेन स्वरूपकथनम्]

सामान्य-विशेषानेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादकं वचनमाप्तस्य, इतरदितरस्येतदेव दर्शयन्नाह—

पञ्चुप्पन्नं भावं विगय-भविस्सेहिं जं समण्णेइ ।

२० एयं पडुच्चवयणं द्रव्वंतरणिस्सियं जं च ॥ ३ ॥

प्रत्युत्पन्नं भावं-वस्तुनो वर्तमानपरिणामम् विगत-भविष्यद्भ्यां पर्यायाभ्यां यत् समानरूपतया नयति प्रतिपादयति वचः तत् प्रतीत्यवचनं समीक्षितार्थवचनं सर्वज्ञवचन-मित्यर्थः, अन्यच्चानाप्तवचनम् ।

ननु वर्तमानपर्यायस्य प्रागपि संज्ञावे कारकव्यापारवैफल्यम् क्रिया-गुण-व्यपदेशानां च २५ प्रागप्युपलम्भप्रसङ्गश्च । उत्तरकालं च संज्ञावे विनाशहेतुव्यापारनैरर्थक्यम् उपलब्ध्यादिप्रसङ्गश्च । ततो यद् यद्वैवोपलम्भादिकार्यकृतं तत् तदैव न प्राक् न पश्चात् अर्थक्रियालक्षणसत्त्वविरहे वस्तु-नोऽभावात्, असदेतत्; तस्य प्रागसत्त्वेऽदलस्योत्पत्त्ययोगात् । न चात्मादिद्रव्यं विज्ञानादिपर्यायो-त्पत्तौ दलम् तस्य निष्पन्नत्वात् । न च निष्पन्नस्यैव पुनर्निष्पत्तिः अनवस्थाप्रसङ्गात् । न च तत्र विद्यमान एव ज्ञानादिकार्योत्पत्तिः ‘तत्र’ इति संबन्धाभावतो व्यपदेशाभावप्रसङ्गात्, समवाय-३० संबन्धप्रकल्पनार्यां तस्य सर्वत्राविशेषात् तद्वद् आकाशादावपि तत् स्यात् । अथात्मादिद्रव्यमेव तेनाऽऽकारेणोत्पद्यत इति नाऽदलोत्पत्तिः कार्यस्य भवत्येवमुत्पत्तिः किन्त्वात्मद्रव्यं पूर्वमप्यासीत् पश्चादपि भविष्यति तत्सर्वावस्थासु तादात्म्यप्रतीतेः । अन्यथा पूर्वोत्तरावस्थयोस्तत्प्रतिभासो न भवेत् । न चैकत्वप्रतिभासो भ्रान्तः, वाधकाभावे भ्रान्त्यसिद्धेः । न चार्थक्रियाविरोधो नित्यत्वे

१ पु० ६२७ गा० १ । २ पु० ४३० गा० ३१ । ३ पु० ४२२ गा० २७ । ४ पु० ४१० गा० १२ ।

५ पु० ४४१ गा० ३५ । ६ पु० ६२७ गा० १ ।

याधकः, अनित्यत्वे एव तस्य याधकत्वेन प्रतिपादनात् । न चोत्पाद-विनाशयोरपि तत्र प्रतिपत्तावे-
कान्ततो नित्यत्वमेव, परिणामनित्यतया तस्य नित्यत्वात्; अन्यथा खरविपाणवत् तस्याऽभाव-
प्रसङ्गात् । न चैवं तस्य विकारित्वप्रसङ्गो दोषाय, अभीष्टत्वात् । न च नित्यत्वविरोधस्तथैव तत्तन्व-
प्रतीतिः । न च तस्य तथात्वप्रतिपत्तिर्भ्रान्तिः, याधकाभावादित्युक्तत्वात् । अथ ज्ञानपर्यायादात्मनो
व्यतिरेके भेदेनोपलम्भः स्यात् व्यतिरेके पर्यायमात्रम् द्रव्यमात्रं वा भवेत् व्यतिरेकाव्यतिरेक-
पक्षस्तु विरोधाघातः अनुभयपक्षस्त्वन्योऽन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकनिषेधेनाऽपरविधानादसंगतः,
असदेतत्; व्यतिरेकाऽव्यतिरेकपक्षस्याऽभ्युपगमात् । न च व्यतिरेकपक्षभावी तद्व्यतिरेकेणो-
पलब्धिप्रसङ्गो दोषः, एकज्ञानव्यतिरेकेण ज्ञानान्तरेऽपि तस्य प्रतीतेर्व्यतिरेकोपलम्भस्य सद्भावात्
अव्यतिरेकोऽपि, ज्ञानात्मकत्वेन तस्य प्रतीतिः । न च व्यतिरेकाऽव्यतिरेकयोरन्योऽन्यपरिहारेणाव-
स्थानाद् विरोधः अबाधितप्रमाणविषयीकृते वस्तुतत्त्वे विरोधाऽसंभवात्; अन्यथा संशयज्ञानस्यै-
कानेकरूपस्य वैशेषिकेण, ग्राह्य-ग्राहकसंविन्निरूपस्य बुद्ध्यात्मनश्चैकानेकसंभवास्य सौगतेन कथं
प्रतिपादनमुपपत्तिमद् भवेत् यदि प्रमाणप्रतिपत्ते वस्तुतत्त्वे विरोधः संगच्छेतेत्यादि पूर्वमेव प्रति-
पादितम् । वर्तमानपर्यायस्यान्वयिद्रव्यद्वारेण त्रिकालास्तित्वप्रतिपादकं प्रतीत्यवचनमिति सिद्धम् ।

परमाण्वारम्भकद्रव्यात् कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादि द्रव्यान्तरं वैशेषिकाभिप्रायतः तेन निःसृतं
संबद्धं कारणं परमाण्वादि यत् प्रतिपादयति तदपि प्रतीत्यवचनम् । तथाहि—व्यणुकरूपतया १५
परमाण्वः प्रादुर्भूताः द्व्यणुकतया प्रच्युताः परमाणुरूपतया अविचलितस्वरूपा अभ्युपगन्तव्याः
अन्यथा तद्रूपतयाऽनुत्पादे प्राक्तनरूपताऽपगमो न स्यात् परमाण्ववस्थावत् प्राक्तनरूपानपगमो वा
नोत्तररूपतोत्पत्तिस्तदवस्थावत् । परमाणुरूपतयाऽपि विनाशोत्परभ्युपगमो पूर्वोत्तरावस्थयोर्निरा-
धारविगम-प्रादुर्भावप्रसक्तिः । न च तदवस्थयोरेवाऽऽधारत्वम्, तयोस्तदानीमसत्त्वात् । न च
पूर्वोत्तरकार्यद्रव्यविनाश-प्रादुर्भावयोः कारणस्याविनाश-प्रादुर्भावो, ततस्तस्यैकान्ततो हिमवद्-
विन्ध्ययोरिव भेदप्रसक्तेः । न च कारणाश्रितस्य कार्यद्रव्यस्योत्पत्तेर्नायं दोषः, तयोर्युतसिद्धितः
कुण्ड-वदरवत् पृथगुपलब्धिप्रसक्तेः । अयुतसिद्धावपि कार्योत्पत्तौ कारणस्याऽप्युत्पत्तिप्रसक्तिः;
अन्यथाऽयुतसिद्ध्यनुपपत्तेः । अथाऽयुताश्रयसमवायित्वमयुतसिद्धिः, सा च कार्योत्पत्तौ कारणा-
नुत्पत्तावपि भवत्येव, न; समवायासिद्धावयुतसिद्धासिद्धेः । न चायुतसिद्धित एव समवायसिद्धिः,
इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः । न चाप्यक्षतः समवायसिद्धेर्नायं दोषः, तन्त्वात्मकपटप्रतिभासमन्तरेणा-
ध्यक्षप्रतिपत्तावपरसमवायाप्रतीतिः—‘इह तन्तुषु पटः’ इत्यत्रापि प्रत्यये ‘इह तन्तुषु’ इति प्रति-
पत्तिस्तत्त्वालम्बना, ‘पटः’ इति प्रतिपत्तिः पटालम्बना संवेद्यत इति नापरः समवायप्रतिभासः ।
न च ‘इह तन्तुषु पटः’ इति लौकिकी प्रतिपत्तिः, किन्तु ‘पटे तन्तवः’ इति । न चान्यथाभूतप्रति-
पत्त्याऽन्यथाभूतार्थव्यवस्था । न चानुमानादपि समवायप्रसिद्धिः, प्रत्यक्षाभावे तत्पूर्वकस्य तस्य
तत्राऽप्रवृत्तेः । अनुमानपूर्वकस्य तु तस्यानवस्थादिदोषाघातत्वात् तत्राप्रवृत्तिरित्यनेकशः प्रति-
पादितं न पुनश्च्यत इति व्यवस्थितमेतत् तथाभूतवस्तुप्रतिपादकमेवाऽऽसवचनम् एकान्तप्रति-
पादकं तु नासवचनम् ।

अथवा एकद्रव्यादन्यद् द्रव्यं द्रव्यान्तरं तस्मिन् निःसृतं संबद्धं यत् तदपि प्रतीत्यवच-
नम् । यथा—दीर्घतरं मध्यमिकाङ्गुलिद्रव्यमपेक्ष्य ह्रस्वतरमङ्गुलकद्रव्यमिति वचः । ह्रस्व-दीर्घादि-
कस्तु स्वधर्म एव द्रव्यान्तरविशेषाभिभ्यङ्गः पितेव पुत्रादिना । ३५

यद्वा गोत्वसदृशपरिणतियुक्ताच्छाबलेयद्रव्यात् तत्सदृशपरिणतियुक्तं बाहुलेयादि द्रव्यान्तरं
तस्मिन् निःश्रितं संबद्धं वाचकत्वेन ‘गौः’ इति यद् वचनं तदपि प्रतीत्यवचनम् । न पुनः कैवल-
तिर्यक्सामान्य-विशेष-तद्बहुभयादिप्रतिपादकम् असद्भूतार्थप्रतिपादकत्वाद् उन्मत्तवाक्यवत् ॥ ३ ॥

[आप्तवचने समुपतिष्ठमानाया एकान्तपक्षाश्रिताया आशङ्कया

अनेकान्तपक्षाश्रयणेन निराकरणम्]

४०

ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य स्वकालवदतीताऽनागतकालयोः सन्ने अतीताऽनागतकालयोर्वर्तमान-
कालतापत्तेः-अन्यथा तद्रूपतया तयोस्तत्त्वत्वासंभवात् त्रैकाल्यायोगात् तस्य तद्विशिष्टानुपपत्ते-
स्तथाभूतार्थप्रतिपादकं वचनमप्रतीत्यवचनमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—

द्रव्यं जहा परिणयं तद्देव अत्थि त्ति तम्मि समयम्मि ।

विगय-भविस्सेहि उ पज्जएहिं भयणा विभयणा वा ॥ ४ ॥

द्रव्यं चेतनाचेतनम्, यथा तदाकारार्थग्रहरूपतया, घटादिरूपतया वा परिणतं वर्तमानसमये तथैव अस्ति । विगत-भविष्यद्भिस्तु पर्यायैर्भजना कथंचित् तैस्तस्यैकत्वम्, ५ विभजना विगतभजना नानात्वं कथंचित्, 'वा' शब्दस्य कथंचिदर्थत्वात् । ततः प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य विगत-भविष्यद्भिर्ना सर्वथैकत्वमिति कथं तत्प्रतिपादकवचनस्याप्रतीत्यवचनतेति भावः ॥ ४ ॥

[संभवद्भिः पर्यायैर्घटादेर्वस्तुनः अस्तित्व-नास्तित्वप्ररूपणम्]

ननु घटादेरर्थस्य कैः पर्यायैरस्तित्वम् अनस्तित्वं वा ? इत्याह—

परपज्जवेहिं असरिसगमेहिं णियमेण णिच्चमवि नत्थि ।

१० सरिसेहिं पि वंजणओ अत्थि ण पुणऽत्थपज्जाए ॥ ५ ॥

वर्तमानपर्यायव्यतिरिक्तभूत-भविष्यत्पर्यायाः परपर्यायास्तैर्विसदृशागमैर्विजातीयब्रानग्राहैर्निगमेन निश्चयेन नित्यं सर्वदा नास्ति तद् द्रव्यम्, तैरपि तदा तस्य सद्भावे अवस्थासंकीर्णताप्रसक्तेः । सदृशैस्तु व्यञ्जनतः सामान्यधर्मैः सत्-द्रव्यं पृथिवीत्वादिभिः विशेषात्मकैश्च शब्दप्रतिपादैरस्ति, सामान्य-विशेषात्मकस्य शब्दवाच्यत्वात् । सामान्यमात्रस्य तद्वाच्यत्वे १५ शब्दादप्रवृत्तिप्रसक्तेरर्थक्रियासमर्थस्य तेनानुक्तत्वात् सामान्यमात्रस्य च तदुक्तस्यार्थक्रियाऽनिवर्तकत्वात्, विशेषमन्तरेण सामान्यस्यासंभवात् सामान्यप्रतिपादनद्वारेण लक्षणया विशेषप्रतिपादनमपि शब्दान्न संभवति, क्रमप्रतिपत्तेरसंवेदनात्; विशेषाणां त्वानन्यात् संकेतासंभवतः शब्दावाच्यत्वम् । परस्परव्यावृत्तसामान्य-विशेषयोरप्यवाच्यत्वम् उभयदोषप्रसङ्गात् । तत् उभयात्मकं वस्तु गुण-प्रधानभावेन शब्देनाभिधीयत इति सदृशैर्व्यञ्जनतोऽस्तीत्युपपन्नम् । न पुनर्नैव अर्थ- २० पर्यायैः ऋजुसूत्राभिमतार्थपर्यायेण तद् अस्ति, अन्योन्यव्यावृत्तवस्तुस्वलक्षणग्राहकत्वात् तस्य । अयं चार्थः पूर्वसूत्रं पद्य प्रदर्शित इत्यन्यथा गाथासूत्रं व्याख्येयम्—अन्यवस्तुगताः पर्याया विसदृश-सदृशतया द्विप्रकाराः, तत्र विसदृशैर्विवाक्षितो घटादिर्नैवास्ति । सदृशैस्तु कैश्चिदुक्तवदस्ति, कैश्चिचेति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

[वर्तमानपर्यायेऽपि द्रव्यस्यानेकान्तात्मकत्वसमर्थनम्]

२५ ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायेण भावस्यास्तित्वनियमे एकान्तवादापत्तिरित्याशङ्क्याह—

पञ्चुपपणम्मि वि पज्जयम्मि भयणागइं पडइ द्रव्वं ।

जं एगगुणाईया अणंतकप्पा गमविसेसा ॥ ६ ॥

वर्तमानेऽपि परिणामे स्व-पररूपतया सदसदात्मरूपताम्, अधो-मध्योर्ध्वादिरूपेण च भेदाऽभेदात्मकतां च भजनागतिमासादयति द्रव्यम्, यत् एकगुणरूपत्वाद्योऽनन्त- ३० प्रकारास्तत्र गुणविशेषास्तेषां च मध्ये केनचिद् गुणविशेषेण युक्तं तत् । तथाहि—रूपं द्रव्यं तद्भवान्तरेण तुल्यम् अधिकम् ऊनं वा भवेत् प्रकारान्तराभावात्, प्रथमपक्षे सर्वथा तुल्यत्वे तदेकत्वापत्तिः, उत्तरपक्षयोः संख्येयादिभागगुणवृद्धि-हानिभ्यां पदस्थानकप्रतिपत्तिरवश्यंभाविनी

१-इदौकस्तु वृ० आ० । २-त्मकां च वृ० आ० हा० वि० । ३ पदस्थानकरूपमित्यस्यवगन्तव्यम्—

“बुद्धी वा ह्यणी वा अणंत-असख-सपमागेहिं । वत्थण सख-ऽसख-ऽणंतगुणणेण य विहेसा ॥

अनन्ताऽसंख्यात-सख्यातभागेः सख्याताऽसख्याताऽनन्तगुणनेन च वस्तुता पदार्थानां वृद्धिर्वा हानिर्वा विधेया इह हि पदस्थानके त्रीणि स्थानानि भागेन भागाद्वारेण वृद्धानि हीनानि वा भवन्ति, त्रीणि च स्थानानि गुणनेन गुणकारेण X X X । तत्र भागाद्वारे अनन्ताऽसंख्यात-सख्यातलक्षणः क्रमः, गुणकारे च सख्याताऽसंख्याताऽनन्तलक्षण इति” ।—प्रवचनसारे० गा० ४३२ द्वा० २६० ।

स्यादेतत् पुद्गलद्रव्यस्य तादृग्भूतापरपुद्गलद्रव्यापेक्षया अनेकान्तरूपता युक्ता, प्रत्युत्पक्षे त्वात्मद्रव्यपर्याये कथमनेकान्तरूपता ? न, आत्मपर्यायस्यापि ज्ञानादेस्तत्तद्वाह्यार्थापेक्षयाऽनेकान्तरूपता पुद्गलवन्न विरुध्यते । तथा द्रव्य-कषाय-योगोपयोग-ज्ञान-दर्शन-चारित्र-वीर्यप्रभेदात्मकत्वादात्मनः पुद्गलवदनेकान्तरूपता अप्ये प्रतिपादितव—

“कइविहे णं भंते ! आया पणत्ते ?

गोयमा ! अट्टविहे । तं जहा-दविष् आया” [भगवतीसू० शत० १२, उ० १०] इत्यादौ ॥ ६ ॥

[आत्मनोऽनेकान्तात्मकत्वस्य बुद्धिगम्यतया प्रदर्शनम्]

इतश्चाभेकान्तात्मकता आत्मनः प्रतिपत्तव्येत्याह—

कोवं उप्पार्यंतो पुरिसो जीवस्स कारओ होइ ।

तत्तो विभण्यञ्चो परम्मि सयमेव भइयञ्चो ॥ ७ ॥

कोपपरिणतिमुपनयन् पुरुषो जीवस्य परभवप्रादुर्भावे निर्वर्तको भवति, तन्निमित्तस्य कर्मण उपादानात् । कोपपरिणाममापद्यमानश्च पुरुषस्ततः परभवजीवाद् विभजनीयो भिन्नो व्यवस्थापनीयः, कार्य-कारणयोर्भृत्पिण्ड-घटवत् कथंचिद् भेदात्, अन्यथा कार्य-कारणभावाभावप्रसङ्गात् । न चासौ ततो भिन्न एव परस्मिन् भवे स्वयमेव पुरुषो भजनीयः आत्मरूपतया अभेदेन व्यवस्थाप्यत इति भावः घटाद्याकारपरिणतमृद्वव्यवत् कथंचिदभिन्न इत्यनेकान्तः । १५

यद्वा कोपपरिणतिमन्यस्मिन् जीवे उत्पादयन् पुरुषः कारको भवति । ततोऽसौ कोपकारकत्वेन विभजनीयः—कोपपरिणतियोग्ये जीवे कारकः, अन्यत्राकारक इति ॥ ७ ॥

[द्रव्य-गुणयोः कथंचिदभेदमनिच्छतां केषांचित् तयोर्भेदविषयाऽऽशङ्का]

द्रव्यं गुणादिभ्योऽनन्यत् तेऽपि द्रव्यादनन्य एवेत्येतदनेकान्तममृष्यमाणा आहुः—

रूच-रस-गंध-फासा असमाणग्गहण-लक्खणा जम्हा ।

तम्हा दन्वाणुगया गुणं त्ति ते केइ इच्छंति ॥ ८ ॥

१ “कइविहा णं भंते ! आया पणत्ता ? गोयमा ! अट्टविहा आया पणत्ता । तं जहा-दविषाया कसायाया जोगाया उवओगाया णाणाया दंसणाया चरित्ताया वीरियाया” इत्यादि सपूर्णं सूत्रम्—भगवतीसू० पृ० ५८८ सू० ४६७ ।

२ चियभइयञ्चो गु० सू० विना । ३ रूप-रस-आ० हा० वि० ।

४ ‘गुण’शब्दस्य वैशेषिणादिदर्शनेषु प्रतिनियतार्थत्वेन अतिप्रसिद्धत्वात् केपुचित् उत्तराध्ययन-तत्त्वार्थादिग्रन्थेषु च तस्य विशिष्टार्थत्वेन निर्देशात् भगवत्यादिषु चागमेषु गुण-पर्यायशब्दयोर्द्वयोरपि प्रयोगदर्शनात् जैनमते उपतिष्ठमानाम् ‘किं गुण-शब्दः पर्यायशब्दसमानार्थक एव उत भिन्नार्थक’ इति विप्रतिपत्तिं निराकर्तुकामेन श्रीसिद्धसेनद्विकारेण गुणशब्दस्य पर्याय-शब्दसमानार्थकत्वपरं स्वकीयं मतमाविष्कृतं मूलगाथायाम् ।

परन्तु तयोर्द्वयोरपि शब्दयोरर्थमर्यादामवगन्तुमपरंपरामपि अनेकेषामाचार्यीणा तद्विषयाणि विविधानि मतानि परिज्ञातव्यानि सन्ति । तानि चेत्यम्—

उत्तराध्ययनसूत्रे गुण-पर्यायशब्दयोः पृथक् पृथक् निर्देशः तल्लक्षणं चेत्थं निरूपितमस्ति । तथाहि—

“गुणाणामासओ दव्वं एगदव्वस्सिआ गुणा । लक्खणं पज्जवाणं तु उअओअस्सिआ भवे ॥

एगत्तं न पुहत्तं च सत्ता संठाणमेव थ । संजोगा थ विभागा थ पज्जवाणं तु लक्खणं ॥

गुणमा तु रूपावीनामतिप्रवीतलाल्लक्षणं नोक्कमिति”—अ० २८ गा० ६ तथा १३ ।

श्रीमद्भुमास्त्रातिना सूत्रे भाष्ये च पृथक् पृथक् प्रयुक्तौ लक्षितौ च गुण-पर्यायशब्दौ तयोर्विभिन्नार्थत्वपरं तवीर्यं तात्पर्यं सूचयत । तथाहि—

“गुण-पर्यायवद् द्रव्यम्”—तत्त्वार्थ० ५, ३७ ।

“सर्वं त्रिलं द्रव्य-गुण-पर्यायानरोधात्”-१, ३५ तत्त्वार्थ० भा० । “गुणात् लक्षणतो वक्ष्यामः । भावान्तरं संज्ञान्तरं च पर्यायः । तदुभयं यत्र विद्यते तद् द्रव्यम्”-५, ३७ तत्त्वार्थ० भा० ।

श्रीकृष्णकृष्णैः प्रथमया प्रयुक्त-लक्षितौ अमृतचन्द्रैः च भिन्नार्थतया स्पष्टमेव व्याख्यातौ गुण-पर्यायशब्दौ विभिन्ना-र्थत्वपरमेव तदीयं तापर्थं ज्ञापयतः । तथाहि—

“अथो खलु दन्वमयो दन्वाणि गुणप्यगणि भणिद्वाणि । तेहिं पुणो पज्जाया पज्जयमूढा हि परसमया” ॥ १ ॥
—प्रवचन० पृ० ११९ ।

“ल्लोहिं जेहिं दब्बं जीवमजीवं च हवदि विण्णादं । ते तम्भाविसिद्धा सुत्तासुत्ता गुणा गेया” ॥ ३८ ॥
प्रवचन० पृ० १८२ ।

“दब्बेण विणा ण गुणा गुणेहि दब्बं विणा ण संबवदि । अब्बदिरित्तो भावो दब्बगुणाण हवदि तम्हा” ॥ १३ ॥—
पञ्चास्ति० पृ० २९ ।

अस्य गाथात्रयस्य अमृतचन्द्रीया व्याख्यापि अत्रानुसंधेया ।

श्रीराजमल्लेन तु अमृतचन्द्रवत् तौ द्वावपि शब्दौ भिन्नार्थतया स्पष्टमेव परिभाषितौ । यथा—

“द्रव्याश्रया गुणा स्युर्विशेषमात्रास्तु निर्विशेषाश्च । करतलगतं यदेतैर्व्यक्तमिवाल्क्ष्यते वस्तु” ॥ १०४ ॥

“क्रमवर्तिनो ह्यनित्या अथ च व्यतिरेकिणश्च पर्यायाः । उत्पाद-व्ययरूपा अपि च प्रौढ्यात्मका कथंविच” ॥ १६५ ॥
—पञ्चाध्या० पृ० ३७, ५४ ।

पूज्यपादेन तु अन्वयिल-व्यतिरेकिलरूपेण गुण-पर्याययोः स्पष्टमेव भेदं प्रतिपाद्य तद्वान्वययोर्द्वयोः शब्दयोर्विभिन्ना-र्थत्वं तत्त्वार्थसूत्रव्याख्याया प्रदर्शितम् । तथाहि—

“के गुणाः १ के पर्याया १ अन्वयिनो गुणाः व्यतिरेकिणः पर्यायाः । उभयैरुपेतं द्रव्यमिति । उक्तं च—

गुण इदि दन्वविहाण दन्वविकारो हि पज्जवो भणिदो । तेहिं अण्णं दब्बं अनुत्तपसिद्धं ह्वे णिच्चं ॥

ततः सामान्यापेक्षया अन्वयिनो ज्ञानादयो जीवस्य गुणा, पुद्गलादीना च रूपादयः । तेषा विकारा विशेषात्मना भिद्यमाना पर्यायाः । घटज्ञानम् पटज्ञानम् क्रोधो मान गन्ध वर्ण तीव्र मन्द इत्येवमादयः”-५, ३८ सर्वार्थसिद्धि पृ० १७९ ।

श्रीमदकलङ्केन गुण-पर्याययोः द्वयोरपि शब्दयोरेकार्थत्वम् विभिन्नार्थत्वं च द्वयमपि तत्त्वार्थसूत्रव्याख्यायां समर्थितम् । तच्चैवम्—

“गुणा एव पर्याया इति वा निर्देशः । अथवा उत्पाद-व्यय-प्रौढ्याणि न (१) पर्यायाः न तेभ्योऽन्ये गुणाः सन्ति ततो गुणा एव पर्याया इति सति सामानाधिकरण्ये मतौ सति गुण-पर्यायवदिति निर्देशो युज्यते”-५, ३७ तत्त्वार्थराजवा० वा० २ पृ० २४३ ।

“नित्यं द्रव्यमाश्रित्य ये वर्तन्ते ते गुणा इति । पर्यायाः पुनः कादाचित्का इति न तेषा ग्रहणम् तेन अन्वयिनो धर्मा गुणा इत्युक्तं भवति तथाथा जीवस्यास्तित्वादयः ज्ञान-दर्शनादयश्च पुद्गलस्य अचेतनत्वादयः रूपादयश्च । पर्याया पुनः घटज्ञानादयः कपालादिविकाराश्च”-५, ४० तत्त्वार्थराजवा० वा० ४ पृ० २४४ ।

प्रस्तुतविषये विशिष्टचर्चा विदधता विद्यान्दिना पूज्यपादसरणिरेव अनुच्यता । तथाहि—

“गुणाः वक्ष्यमाणलक्षणाः पर्यायाश्च तत्सामान्यापेक्षया × × × विशेषापेक्षया पर्यायाणां नित्ययोगाभावाद् कादाचित्क-लक्षित्वे”-५, ३८ तत्त्वार्थलो० वा० पृ० ४३८ ।

“क पुनरसौ पर्यायः ? इत्याह—

तद्वाव परिणामोऽत्र पर्याय प्रतिवर्णितः । गुणाच्च सदसुबो भिन्नः क्रमवान् द्रव्यलक्षणम्” ॥-५, ४२ तत्त्वार्थलो० वा० पृ० ४४० ।

गुण-पर्यायशब्दयोर्व्योक्त्यां विदधता श्रीअमृतचन्द्रसरिणा स्त्रीये तत्त्वार्थसारे अकलङ्कमतमेव समाश्रितम् । तथाहि—

“गुणो द्रव्यविधानं स्यात् पर्यायो द्रव्यविक्रिया । द्रव्यं ह्यनुत्सिद्धं स्यात् ससुदायस्तयोर्द्वयो ॥ ९ ॥

सामान्यमन्वयोत्सर्गो शब्दा स्युर्धुणवाचकाः । व्यतिरेको विशेषश्च भेदः पर्यायवाचकाः ॥ १० ॥

गुणैर्विना न च द्रव्यं विना द्रव्यञ्च नो गुणाः । द्रव्यस्य च गुणानां च तस्मादव्यतिरिक्तता ॥ ११ ॥

न पर्यायाद् विना द्रव्यं विना द्रव्यान्न पर्ययः । वदन्त्यनन्यभूतलं द्वयोरपि महर्षयः” ॥ १२ ॥—

रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः असमानग्रहण-लक्षणा यस्मात् ततो द्रव्याश्रिता गुणा इति केचन वैशेषिकाद्याः, स्वयूथ्या वा सिद्धान्तानभिज्ञा अभ्युपगच्छन्ति । तथाहि—गुणा द्रव्याद् भिन्नाः, भिन्नप्रमाणप्राहृत्यात् भिन्नलक्षणत्वाच्च, स्तम्भात् कुम्भचत् । न चासिद्धौ हेतु, द्रव्यस्य 'यमहमद्राक्षं तमेव स्पृशामि' इत्यनुसंधानाध्यक्षप्राहृत्यात् रूपादीनां च प्रतिनियतेन्द्रिय-प्रभवप्रत्ययावसेयत्वात् 'दार्शनं स्पर्शनं च द्रव्यम्' इत्याद्यभिधानादसमानग्रहणता द्रव्य-गुणयोः ५ सिद्धा । तथा, विभिन्नलक्षणत्वमपि—

"क्रियाचद् गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यम्" [वैशेषिकद० १-१-१५] "द्रव्याश्रयगुणवान् संयोग-विभागोऽप्यकारणमनपेक्षः" [वैशेषिकद० १-१-१६] इति वचनात् सिद्धम् ॥ ८ ॥

श्रीसिद्धसेनसूरिणाऽपि एकार्थत्वम् विभिन्नार्थत्वं च द्वयमपि नयमेवेन व्यवस्थाय अकलङ्क्य एव पन्थास्तत्त्वार्थमाव्य-वृत्तौ साष्टमनुसृतः । तद् यथा—

" गुणाः शक्तिविशेषाः त एव क्रमेण सह च भवन्तः सर्वतोमुखत्वाद् मेदा' पर्यायास्तान् गुणान् पिण्डघटकपालादीन् रूपादींश्च × × × व्यवहारनयसमाश्रयणेन तु गुणाः पर्याया इति वा मेदेन व्यवहारः प्रवचने । युगपदवस्थायिनो गुणा रूपादयः, अयुगपदवस्थायिनः पर्यायाः । वस्तुतः पर्याया गुणा इति ऐकाल्प्यम्"—५, ३७ तत्त्वार्थ० व्या० पृ० ४२८ ।

उक्तयोर्द्वयोरपि शब्दयोरेकार्थत्वं हृदि संमन्यमानेनापि वादिदेवसूरिणा प्राक्तनतर्कग्रन्थेषु तयोर्विभिन्नार्थत्वेन प्रयोगपरि-पाटि पश्यता स्त्रीये प्रमाणनयतत्त्वालोकोलङ्कारग्रन्थे पर्यायशब्दस्य अर्थं सकोच्य विभिन्नार्थत्वं तयोर्द्वयोर् शब्दयोर्व्यावर्णितम् उपपादितं च स्याद्वाहरत्नाकरे । तथैवम्—

"विशेषोऽपि द्विरूपः—गुणः पर्यायधेति ॥ ६ ॥

गुणः सहभावी धर्मः यथा आत्मनि विज्ञानव्यक्ति-शक्यत्वादिरिति ॥ ७ ॥

पर्यायस्तु क्रमभावी यथा तत्रैव सुख-दुःखादिरिति ॥ ८ ॥"—परि० ५ पृ० ७३५ ।

श्रीमता हरिभद्रेण तु प्रस्तुते विषये सिद्धसेनदिवाकरीय एव पन्था अनुसृतः प्रतिभासते, स एव च मार्ग उपाध्यायय-शोविजयेन अनुधावितः सविस्तरमुपपादितश्च—

"अन्ययो व्यतिरेकश्च द्रव्य-पर्यायसंज्ञितौ । अन्योन्यव्यासितौ मेदामेददृश्यैव वस्तु तौ" ॥ ३१ ॥

—शास्त्रवा० समु० खव० ७ पृ० प्र० २६१ ।

"अन्ययो व्यतिरेकश्चेत्तेतावंधौ द्रव्य-पर्यायसंज्ञितौ—द्रव्यं पर्यायधेति द्रव्य-पर्यायपदवच्चौ । एतेन 'द्रव्यं गुणाः पर्यायांश्च' इति विभागः केपांचिद् अनभिज्ञस्वयूथ्यानाम् परयूथ्यानां वा निरस्तः, विभिन्ननयप्राहृताभ्यां द्रव्य-पर्यायत्वाभ्यामेव विभागात् । यदि च गुणोऽव्यतिरिक्तः स्यात् तदा तद्द्रव्यार्थं द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकवद् गुणार्थिकनयमपि भगवानुपादेक्ष्यत्, न चैवमस्ति, रूप-रस-गन्ध-स्पर्शानामर्हता तेषु तेषु सूत्रेषु "वर्णपञ्चवेहि" इत्यादिना पर्यायसंज्ञयैव नियमनात् । गुण एव तत्र पर्यायशब्देन उक्त इति चेत्, नन्वेवं गुण-पर्यायशब्दयोरेकार्थत्वेऽपि पर्यायशब्देनैव भगवतो देशना इति न गुणशब्देन पर्यायस्य तदतिरिक्तस्य वा गुणस्य विभागोचिस्त्वम् । 'एकगुणकालः' 'द्वयगुणकालः' इत्यादी गुणशब्देनापि भगवतो देशना अस्त्येवेति चेत्, अस्त्येव संख्यानाश्लघ्वधर्मवाचकगुणशब्देन, न तु गुणार्थिकनयप्रतिपादनाभिप्रायेण" इत्यादि—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० प्र० २६१ ।

१ रूप-रसादीनामसमानग्रहण-लक्षणता वैशेषिकैरित्थं वर्णिताऽस्ति—"रूपं चक्षुर्ग्राह्यम्" । × "रसो रसनग्राह्यः" । "गन्धो प्राणग्राह्यः" । × "सर्वोत्सृगिन्द्रियग्राह्यः" ।—प्रसास्त० कं० पृ० १०४-१०५-१०६ ।

२ एतद् वाक्यमेव श्रीयशोविजयोपाध्यायः स्त्रीये गूर्जरेभापालिवन्दे सत्त्ववके द्रव्यगुणपर्यायरासे हृत्थमनुदितवान्—

"शक्तिरूप गुण कोइक भापइ ते नही मारणि निरतई दे. जिन०" । "कोइक दिगंबरानुसारी शक्तिरूप गुण भापइ छइ, जे माटई ते इम कहइ छइ जे जिम द्रव्यपर्यायतुं कारण द्रव्य तिम गुणपर्यायतुं कारण गुण" इत्यादि—ठा० २ दो० १० ।

३ सुप्रिते वैशेषिकदर्शने तु एवं पाठो दृश्यते—

"क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्" । "द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभागोऽप्यकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्" ।

[द्रव्य-गुणयोरेकान्तभेदाशङ्कां निराकर्तुं गुणशब्दस्यार्थपरीक्षा]

एतत्परिहारायाह—

दूरे ता अण्णन्तं गुणसदे चेव ताव पारिच्छं ।

किं पज्जवाहिओ होज्ज पज्जवे चेव गुणसण्णा ॥ ९ ॥

- ५ दूरे तावद् गुण-गुणिनोरेकान्तेनान्यत्वम्—असंभावनीयमिति यावत्—गुणात्मकद्रव्यप्रत्ययवाधितत्वाद् एकान्तगुणगुणिभेदस्य । न च समवायनिमित्तोऽयमभेदप्रत्ययः, तस्य निषिद्धत्वात् । न चैकत्वप्रत्ययस्य प्रागुपन्यस्तानुमानवाधा, एकत्वप्रत्ययाध्यक्षवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेनेकशास्त्राप्रभवत्वानुमानस्येव तस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् । ततो गुण-गुणिनोरेकान्तान्यत्वस्यासंभवाद् गुणशब्दे एव तावत् पारीक्ष्यमस्ति—किं पर्यायादधिके गुणशब्दः? उत पर्याय एव १० प्रयुक्त इति? अभिप्रायश्च न पर्यायादन्यो गुणः, पर्यायश्च कथंचिद्द्रव्यात्मक इति विकल्पः कृतः ॥ ९ ॥

[गुणस्य पर्यायाद् भेदे तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्यापि वचनीयत्वप्रसङ्गनम्]

यदि पर्यायादन्यो गुणः स्यात् पर्यायार्थिकवद् गुणार्थिकोऽपि नयो वचनीयः स्यादित्याह—

दो उण णया भगवया द्द्ववट्टिय-पज्जवट्टिया नियया ।

एत्तो य गुणविसेसे गुणट्टियणओ वि जुज्जंतो ॥ १० ॥

- १५ द्वावेव मूलनयौ भगवता द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकौ नियमितौ, तत्रातः पर्यायादधिके गुणविशेषे ग्राह्ये सति तद्गाढकगुणास्तिकनयोऽपि नियमितं युज्यमानकः स्यात् अन्यथा अव्यापकत्वं नयानां भवेत् अर्हतो वा तदपरिज्ञानं प्रसज्येत ॥ १० ॥

[तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्य भगवदनुक्तत्वोपपादनम्]

न च भगवताऽसावुक्त इत्याह—

- २० जं च पुण अरिहया तेसु तेसु सुत्तेसु गोयमाईणं ।

पज्जवसण्णा णियया वागरिया तेण पज्जाया ॥ ११ ॥

१ अत्र टीकासुरोपेन 'पज्जवाहिए' इति पाठ सभाव्यते अथवा सप्तम्यर्थे प्रथमा समर्थनीया । २ पृ० १०६ पं० १० । ३ पृ० ६३३ पं० ३ ।

४ 'गुण-पर्याययोर्बिभक्तवे पर्यायप्रतिपादकपर्यायार्थिकवद् गुणप्रतिपादको गुणार्थिकोऽपि स्वतन्त्रो नय' कथमागमे नोक्त' इत्याशङ्कया प्रेरितेन विचारकरेण उक्तयोर्द्वयो शब्दयोरेकार्थत्वं वर्णित परंतु तयोर्बिभक्तार्थत्वं मन्यमानाभ्यामकलङ्क-विद्यानन्दभ्यां सा शङ्का प्रकारान्तरेणैव अपाङ्कता, तदपाकरणयुक्तिरपि तयोर्द्वयोर्बिभक्तये, अकलङ्कीया युक्तिर्वस्तु-स्थितिसार्थिनी विद्यानन्दीया च तर्कानुगामिनी इति द्वयोर्भेद प्रतिभाति । तद्यथा—

“द्रव्यार्थिक. पर्यायार्थिक इति द्वावेव मूलनयौ । यदि गुणोऽपि कश्चित् स्यात् तद्विषयेण मूलनयेन तृतीयेन भवितव्यम् न चास्ति असौ इत्यतो गुणाभावाद् गुण-पर्यायवदिति निर्देशो न युज्यते, तत्र, किं कारणम्? अर्हत्प्रवचनहृदयादियु गुणोपदेशात् । उक्तं हि अर्हत्प्रवचने—'द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा' इति । अन्यत्र चोक्तम्—

गुण इति द्वाविधाणं द्वावियारो य पज्जवो भणित्थो । तेहि अण्ण द्दवं अणुदवसिदं हवदि णिधं ॥

अदि गुणोऽपि विद्यते ननु चोक्त तद्विषयस्तृतीयो मूलनय प्राप्तोति, नैव दोषः; द्रव्यस्य द्वावात्मानौ सामान्यम् विशेषधेति तत्र सामान्यमुत्तमोऽन्वय गुण इत्यनर्थान्तरम् । विशेषो भेद. पर्याय इति पर्यायशब्द । तत्र सामान्यविषयो नयो द्रव्यार्थिक, विशेषविषयः पर्यायार्थिक । तदुभय समुदितमयुतसिद्धत्वं द्रव्यमित्युच्यते न तद्विषयस्तृतीयो नयो भवितुमर्हति विकलादेशत्वात्प्रमाणानाम् तत्समुदायोऽपि प्रमाणगोचर सकलादेशत्वात् प्रमाणस्य” इत्यादि—

५, ३७ तत्त्वार्थराजवा० वा० २ पृ० २४३ ।

“गुणवद् द्रव्यमित्युक्तं सहानेकान्तसिद्धये । तथा पर्यायवद् द्रव्य क्रमानेकान्तवित्तये” ॥ २ ॥

—तत्त्वार्थश्लो० वा० पृ० ४३८ ।

- ५ इदमन्तर्भूतमर्थकं बोध्यम् उदत्तं च बहुलाधिकारात् समर्थनीयम् ।

यतः पुनर्भगवता तस्मिंस्तस्मिन् सूत्रे “वण्णपज्जवेहिं, गंधपज्जवेहिं” [भगवतीसू० शत० १४, उ० ४ सू० ५१३] इत्यादिना पर्यायसंज्ञा नियमिता वर्णादिषु गौतमादिभ्यः व्याकृतास्ततः पर्याया एव वर्णादयो न गुणा इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

[तुल्यार्थत्वाद् आगमाच्च पर्यायशब्देन गुणस्यैवाभिधानमिति कथनम्]

अथ तत्र गुण एव पर्यायशब्देनोक्तः तुल्यार्थत्वात् आगमाच्च—

“य एव पर्यायः स एव गुणः” [] इत्यादिकात् । एतदेवाह—

परिगमणं पज्जाओ अणेगकरणं गुणं त्ति तुल्लत्था ।

तह वि ण ‘गुणं’ त्ति भण्णइ पज्जवणयदेसणा जम्हा ॥ १२ ॥

परि समन्तात् सहभाविभिः क्रमभाविभिश्च सेदैर्वस्तुनः परिणतस्य गमनं परिच्छेदो यः स पर्यायः विषय-विषयिणोरभेदात्; अनेकरूपतया वस्तुनः करणं-करोतेर्ज्ञानार्थत्वात्-ज्ञानम्-१० विषय-विषयिणोरभेदादेव-गुणः इति तुल्यार्थौ गुण-पर्यायशब्दौ, तथापि न ‘गुणार्थिकः’ इत्यभिहितस्तीर्थकृता पर्यायनयद्वारेणैव देशना यस्मात् कृता भगवतेति ॥ १२ ॥

[भगवतो गुणद्वारेणापि देशनादर्शनाच्च गुणाभाव इति पूर्वपक्षः]

गुणद्वारेणापि देशनायां भगवतः प्रवृत्तिरुपलभ्यते इति न गुणाभाव इत्याह—

जंपन्ति अत्थि समये एगगुणो दसगुणो अणंतगुणो ।

रूचाई परिणामो भण्णइ तरुहा गुणविसेसो ॥ १३ ॥

जल्पन्ति द्वय-गुणान्वत्ववादिनः-विद्यते एव सिद्धान्ते “एगगुणकाल्प दुगुणकाल्प” [भगवतीसू० शत० ५, उ० ७ सू० २१७] इत्यादि रूपादौ व्यपदेशस्तस्माद् रूपादिर्गुण-विशेष एवेत्यस्ति गुणार्थिको नयः उपदिष्टश्च भगवतेति ॥ १३ ॥

[उक्तस्य पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तवादिना निराकरणम्]

अत्राह सिद्धान्तवादी—

गुणसद्धर्मंतरेणावि तं तु पज्जवविसेससंखाणं ।

सिज्झइ णवरं संखाणसत्थधम्मो ‘तइगुणो’ त्ति ॥ १४ ॥

रूपाद्यभिधायिगुणशब्दत्रयतिरेकेणापि ‘एकगुणकालः’ इत्यादिकं पर्यायविशेषसंख्या-वाचकं वचः सिद्ध्यति न पुनर्गुणास्तिकनयप्रतिपादकत्वेन, यतः संख्यात्वं गणितशास्त्रधर्मः-२५ ‘अयं तावद्गुण इति एतावताऽधिको न्यूनो वा भावः’ इति गणितशास्त्रधर्मत्वादस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

[सिद्धान्तिना खोक्तस्यार्थस्य दृढीकरणम्]

दृष्टान्तद्वारेणासुमेवार्थं दृढीकर्तुमाह—

जह दससु दसगुणम्मि य एगम्मि दसत्तणं समं चैव ।

अहियम्मि वि गुणसइ तहेय एयं पि दद्वच्चं ॥ १५ ॥

३०

१ जीवानीवाभि० प्रतिप० ३ सू० ७८ पृ० ९८ प्र० । जम्बूद्वीपप्र० वख० २ सू० ३६ पृ० १६४ द्वि० ।

२ भगवतीसू० पृ० ६४० प्र० ।

३ मलयगिरीयाया धर्मसंग्रहणिटीकाया शाकटायनसम्मतं पर्यायलक्षणमित्युपपन्नं वर्तते—

“यदाह शाकटायनः-क्रमेण पदार्थानां क्रियाभिसंबन्धः पर्याय इति”—पृ० १४४ प्र० पं० १२ ।

४ भगवतीसू० पृ० २३५ प्र० । ५ “संख्यागे X X X सुपरिनिष्ठिण” । “संख्यागे त्ति गणितस्कन्धे सुपरिनिष्ठित इति योगः”—[भगवतीसू० शत० २ उ० १ सू० ९० पृ० ११२ द्वि० तथा पृ० ११४ प्र०] इत्येवं गणितार्थवाचकः ‘संख्यान’-शब्दः भगवतीप्रवृत्तिसूत्रेण विद्यते । ६ शब्दस्य व्य-भा० मा० ।

यथा दशसु द्रव्येषु, एकस्मिन् वा द्रव्ये दशगुणिते दशशब्दातिरेकेऽपि दशत्वं सममेव तथैव एतदपि न मिथ्यते-‘परमाणुरेकगुणकृष्णादिः’ इति । एकादिशब्दाधिक्ये गुण-पर्यायशब्दयोर्मैदः वस्तु पुनस्तयोस्तुल्यमिति भावः । न च गुणानां पर्यायत्वे वाचकमुख्यसूत्रम्-“गुण-पर्यायवद् द्रव्यम्” [तत्त्वार्थ० अ० ५, सू० ३७] इति विरुध्यते, युगपदयुगपद्भावि-पर्यायविशेषप्रतिपादनार्थत्वात् तस्य । न चैवमपि मनुष्ययोगाद् द्रव्यविभिन्नपर्यायसिद्धिः, नित्य-योगेऽत्र मनुष्विधानात् द्रव्य-पर्याययोस्तादात्म्यात् सदाऽविनिर्भागवर्तित्वात् अन्यथा प्रमाण-वाचोपपत्तेः । संज्ञा-संख्या-खलक्षणाऽर्थक्रियाभेदाद् वा कथंचित् तयोरभेदेऽपि भेदसिद्धेर्न मनु-वतुपपत्तिः ॥ १५ ॥

[भेदस्य निरासेनाभेदस्य फलितत्वेऽप्येकान्तिना तस्य दाढ्याय सोपनयमुदाहरणम्]

१० एवं द्रव्य-पर्याययोर्मैदकान्तप्रतिषेधे अभेदैकान्तवाचाह-

एयंतपक्खवाओ जो उण दव्व-गुण-जाइ भेयम्मि ।

अह पुव्वपडिक्खुओ उआहरणमित्तभेयं तु ॥ १६ ॥

पिउ-पुत्त-णत्तु-भेव्वय-भाऊणं एगपुरिससंबंधो ।

ण य सो एगस्स पिय त्ति सेसयाणं पिया होइ ॥ १७ ॥

१५ जह संबन्धविसिद्धो सो पुरिसो पुरिसभावणिरइसओ ।

तह दव्वमिंदियगयं रूवाइविसेसणं लहइ ॥ १८ ॥

एकान्तव्यतिरिक्ताभ्युपगमवादी यः पुनर्द्रव्य-गुण-क्रियाभेदेषु स यद्यपि पूर्वमेव प्रतिक्षिप्तः भेदैकान्तग्राहकप्रमाणाभावात् अभेदग्राहकस्य च ‘सर्वमेकं सद्विशेषात् विशेषे वा वियत्कुसुमवदसस्वप्रसङ्गात्’ इति प्रदर्शितत्वात् ।

२० तथापि तत्स्वरूपे दाढ्यात्पादनार्थमुदाहरणमात्रमभिधीयते-

पित्त-पुत्र-नप्तु-भोभेय-भ्रातृभिर्भ्य एकस्य पुरुषस्य संबन्धस्तेनासात्रेक एव पित्रादिव्यप-देशमासादयति । न चासात्रेकस्य पिता-पुत्रसंबन्धतः-इति शोषाणामपि पिता भवति ।

यथा प्रदर्शितसंबन्धविशिष्टः पित्रादिव्यपदेशमाश्रित्यासौ पुरुषरूपतया निरतिश-

योऽपि सन् तथा द्रव्यमपि घ्राण-रसन-चक्षुस्-त्वक्-श्रोत्रसंबन्धमवाप्य रूप-रसनन्ध-स्पर्श-शब्दव्यपदेशमात्रं लभते द्रव्यस्वरूपेणाविशिष्टमपि नहि शक्नेद्द्रादिशब्दभेदाद् गीर्वाणनाथस्यैव रूपादिशब्दभेदाद् वस्तुभेदो युक्तस्तदा द्रव्याद्वैतैकान्तस्थितेः कथंचिद् भेदाभेदवादाद् द्रव्य-गुण-योर्मिथ्यावाद इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

[कथंचिद् भेदाभेदं मिथ्या वदतोऽभेदैकान्तपक्षस्य निराकरणम्]

अस्य निराकरणायाह-

३० होज्जाहि दुगुणसहुंरं अणंतगुणकालयं तु जं दव्वं ।

ण उ डहरओ सहल्लो वा होइ संबंधओ पुरिसो ॥ १९ ॥

१ “धवदेमा सठाणा संजा विमया य होति वे बहुगा । ते तेसिमण्णत्ते अण्णत्ते चावि विजंते” ॥ ४६ ॥ —पद्मास्ति ।

२ “भव्यो बहिणीतणए” “भव्यो भागिनेय” —देशीना० घ० ६ गा० १०० । तत्रैव च “भव्यो” इति पाठान्तरम् ।

३ घृ० २७२ पं० १७ । ४ भगिनीवद् भमीशब्दोऽपि विधत्ते ततो भग्ना अपत्यं भाग्येय-वाच० ।

यदि नाम आम्नादिद्रव्यमेव रसनसंबन्धाद् 'रसः' इति व्यपदेशमात्रमासादयेत् द्विगुणमधुरं रसतः कुतो भवेत् तथा नयनसंबन्धाद् यदि नाम, 'कृष्णम्' इति भवेत् अनन्तगुणकृष्णं तत् कुतः स्यात् वैषम्यभेदावगतैर्नयनादिसंबन्धमात्रादसंभवात् । तथा, पुत्रादिसंबन्धद्वारेण पित्रा-दिरेव पुरुषो भवेत् न त्वल्पो महान् वेति युक्तः । विशेषप्रतिपत्तेरुपचरितत्वे सिध्यात्वे वा सामान्यप्रतिपत्तावपि तथाप्रसक्तेरिति भावः ॥ १९ ॥

[अमेदैकान्तवादिन आशङ्का]

अत्राहामेदैकान्तवादी—

भण्णइ संबंधवसा जइ संबंधित्तणं अणुमयं ते ।

णणु संबंधविसेसे संबंधिविसेसणं सिद्धं ॥ २० ॥

संबन्धसामान्यवशाद् यदि संबन्धित्वसामान्यम् अनुमतं तव, ननु संबन्ध-१० विशेषद्वारेण तथैव संबन्धिविशेषोऽपि किं नाभ्युपगम्यते ? ॥ २० ॥

[सिद्धान्तवादिनाऽऽशङ्कानिरसनम्]

सिद्धान्तवाद्याह—

जुज्जइ संबंधवसा संबंधिविसेसणं ण उणं एयं ।

णयणाइविसेसगओ रूवाइविसेसपरिणामो ॥ २१ ॥

१५

संबन्धविशेषवशाद् युज्यते संबन्धिविशेषः यथा दण्डादिसंबन्धविशेषजनितसंबन्ध-विशेषसमासादितसंबन्धिविशेषोऽवगतः । द्रव्याहैतवादिनस्तु न संबन्धिविशेषः नापि संबन्धविशेषः संगच्छत इति कुतो रसनादिविशेषसंबन्धजनितो रसादिविशेषपरिणामः ? ॥ २१ ॥

[अनेकान्तवादे अनन्त-द्विगुणादिवैषम्यपरिणतिः कथं घटते इत्याशङ्का तन्निरासश्च]

नन्वनेकान्तवादिनोऽपि रूप-रसादेरनन्त-द्विगुणादिवैषम्यपरिणतिः कथमुपपन्ना ? इत्याह—२०

भण्णइ विस्मपरिणयं कह एयं होहिइ त्ति उवणीयं ।

तं होइ परिणमित्तं ण च त्ति एत्थऽत्थि एगंतो ॥ २२ ॥

शीतोष्णस्पर्शवदेकत्रैकदा विरोधाद् भण्यते 'एकत्र आम्रफलादौ विषमपरिणतिः कथं भवति' इति परेण प्रेरिते उपनीतं प्रदर्शितमात्मेन-तद् भवति परिणमित्तम्—द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावानां सहकारिणां वैचित्र्यात् कार्यमपि वैचित्र्यमासादयति—तद् आम्रादि वस्तु २५ विषमरूपतया परिणमित्तं भवति, न वा 'परिणमित्तमेव' इत्यत्राप्येकान्तोऽस्ति, स्वरूपस्यापि कथंचिन्निमित्तत्वात् । तन्न द्रव्याहैतैकान्तः संभवी ॥ २२ ॥

[प्रागुक्तस्य लक्षणस्य वाधाद् भेदैकान्तवादिना द्रव्य-गुणयोर्लक्षणान्तराभिधानम्]

अमेदैकान्तवादिना च विकल्प्य तद्दूषणम् ।

द्रव्य-गुणयोर्भेदैकान्तवादिना प्राक् प्रदर्शिततल्लक्षणस्यैकत्वप्रतिपत्त्यध्यक्षवाधितत्वाद् लक्ष-३० णान्तरं वैकल्यम् तदाह—

द्ववस्स ठिई जम्म-विगमा य गुणलक्षणं ति वत्तव्वं ।

एवं सइ केवलिणो जुज्जइ तं णो उ दविचस्स ॥ २३ ॥

१ अत्राह मेदै-पा० धा० भा० मा० । २ न चाप-वा० वा० मा० मा० । ३ वक्तव्यं छ द्बवस्स ५० आ० हा० वि० ।

द्रव्यस्य लक्षणं स्थितिः जन्म-विगमौ लक्षणं गुणानाम्, एवं
युज्यत एतल्लक्षणम्—तत्र किल केवलात्मना स्थिते एव चेतनाचेतनरूपा अन्येऽपि दृशत्वं
त्यद्यन्ते, अज्ञेयरूपतया च नश्यन्ति । न तु द्रव्यस्याण्वादेर्लक्षणमिदं युज्यते, न हिाधिक्ये
जायन्ते अत्यन्तभिन्नत्वात् गव्यध्वादिवत् । अथवा केवलिनोऽपि सकलज्ञेयग्राहिणो ए—
५ युज्यते । न चापि द्रव्यस्य अचेतनस्य गुण-गुणिनोरत्यन्तभेदे असत्त्वापत्तेः—असतोश्च खरावपि—
देरिव लक्षणासंभवादिति ॥ २३ ॥

द्रव्यत्थंतरभूया मुत्ताऽमुत्ता य ते गुणा होज ।

जह मुत्ता परमाणू णत्थि असुत्तेसु अगगहणं ॥ २४ ॥

द्रव्यार्थान्तरभूतगुणवादिनः द्रव्यार्थान्तरभूतगुणा मूर्ताः, अमूर्ता वा भवेयुः ?
१० यदि मूर्ताः परमाणवो न तर्हि परमाणवो भवन्ति, मूर्तिमद्रूपाद्याधारत्वात् अनेकप्रदेशिकस्फ-
न्धद्रव्यवत् । अथामूर्ताः, अग्रहणं तेषाम् अमूर्तत्वात् आकाशवत् । ततो द्रव्य-गुणयोः कथंचिद्
भेदाभेदावभ्युपगमनीयौ अन्यथोक्तदोषप्रसक्तेः । तथाहि—द्रव्य-गुणयोः कथंचिद् भेदः यथाक्रम-
मेकानेकप्रत्ययावसेयत्वात्, कथंचिद्भेदोऽपि रूपाद्यात्मना द्रव्यस्वरूपस्य रूपादीनां च द्रव्यात्मक
तया प्रतीतेः; अन्यथा तदभावापत्तेः ॥ २४ ॥

१५ [प्रस्तुतप्रपञ्चस्य शिष्यबुद्धिवैशद्यमात्रप्रयोजनकत्वकथनम्]

ततः

सीसमईविष्कारणमेत्तत्थोऽयं कओ ससुल्लावो ।

इहरा कहासुहं चैव णत्थि एवं ससमयम्मि ॥ २५ ॥

शिष्यबुद्धिविकाशानमात्रार्थोऽयं कृतः प्रबन्धः; इतरथा कथैवैषा नास्ति
२० स्वसिद्धान्ते 'किमेते गुणा गुणिनो भिन्नाः, आहोस्विद् अभिन्नाः' इति, अनेकान्तात्मकत्वात् सकल
वस्तुनः ॥ २५ ॥

[वस्तुत्वे कथंचिद् भेदाभेदात्मके व्यवस्थितेऽपि तदन्यथावादिनां मिथ्यादृष्टित्वकथनम्]

एवरूपे च वस्तुतत्त्वे अन्यथारूपं तत् प्रतिपादयन्तो मिथ्यावादिनो भवन्तीत्याह—

ण वि अत्थि अण्णवादो ण वि तच्चाओ जिणोवएसम्मि ।

२५ तं चैव य मण्णंता अवमण्णंता ण याणंति ॥ २६ ॥

नैवास्ति अन्यवादो गुण-गुणिनोः, नाप्यनन्यवादो जिनोपदेशो द्वादशाङ्गे प्रवचने
सर्वत्र कथंचिदित्याश्रयणात् । तदेव अन्यदेवेति वा मन्यमानाः मननीयमेव अवमन्यमाना
वादिनोऽभ्युपगतविषयावज्ञाविधायित्वाद् अज्ञा भवन्ति अभ्युपगमनीयवस्त्वस्तित्वप्रतिपादको-
पायनिसिन्धुपरिज्ञानाद् सृपावादिवदिति तात्पर्यार्थः । ततोऽनेकान्तवाद एव व्यवस्थितः ॥ २६ ॥

३० [अनेकान्तस्य व्यापकतां प्रदर्शयितुमनेकान्तेऽप्यनेकान्ताभ्युपगमनम्]

ननु 'सर्वत्रानेकान्तः' इति नियमे अनेकान्तेऽप्यनेकान्ताद् एकान्तप्रसक्तिः । अथ नानेकान्ते
अनेकान्तवादस्तर्हि अव्यापकोऽनेकान्तवाद इत्यत्राह—

भयणा वि हु भइयव्वा जह भयणा भयइ सव्वदव्वाहं ।

एवं भयणा णियमो वि होइ समयविरोहेण ॥ २७ ॥

३५ यथा भजना अनेकान्तो भजने सर्ववस्तूनि तदतत्त्वभावतया ह्यापयति तथा भू-
नाऽपि अनेकान्तोऽपि भजनीयः—अनेकान्तोऽप्यनेकान्त इत्यर्थः—नय-प्रमाणापेक्षया 'एका-

श्चाऽनेकान्तश्च' इत्येवं ज्ञापनीयः । एवं च भजनाऽनेकान्तः संभवति, नियमश्च एकान्तश्च सिद्धान्तस्य "रयण्यभा सिया सासया सियाऽसासया" [जीवाजीवाभि० प्रतिप० ३ उ० १ सू० ७८] इत्येवमनेकान्तप्रतिपादकस्य "द्व्वट्टयाए सासया, पज्जवट्टयाए असासया" [] इत्येवं वैकान्ताभिधायकाविरोधेन ।

१. मै चैवमव्यापकोऽनेकान्तवाद्, 'स्यात्'पदसंस्मृतितानेकान्तगर्भस्यैकान्तस्य तत्त्वात् अनेकान्त-५ स्यापि 'स्यात्'कारलाञ्छनैकान्तगर्भस्य अनेकान्तस्वभावत्वात् । न चानवस्था, अन्यनिरपेक्षस्वरूपत एव तैथात्वोपपत्तेः यद्वा स्वरूपत एवानेकान्तस्यैकान्तप्रतिपेधेनानेकान्तरूपत्वात् 'स्यादेकान्तः' 'स्यादनेकान्तः' इति कथं नानेकान्तेऽनेकान्तोऽपि । अनेकान्तात्मकवस्तुव्यवस्थापकस्य तद्व्यवस्थापकत्वं स्वयमनेकान्तात्मकत्वमन्तरेणाऽनेकान्तस्याऽनुपपन्नसिति न तत्राऽव्यापकत्वादिदोष इत्यसकृद्-द्विवेदितमेव ॥ २७ ॥ १०

[पद् जीवनिकायास्तदघाते च धर्म इत्यत्राप्यनेकान्तव्यवस्थापनम्]

नन्वनेकान्तस्य व्यापकत्वे 'पद् जीवनिकायाः' 'तदघाते वा धर्मः' इत्यत्राप्यनेकान्त एव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—

णियमेण सदहंतो छक्काए भावओ न सदहइ ।

हंदी अपज्जवेसु वि सदहणा होइ अविभत्ता ॥ २८ ॥ १५

नियमेनाऽवधारणेन 'पढेवैते जीवाः कायाश्च' इत्येवं श्रद्धानः षट्कायान् भावतः परमार्थतो न श्रद्धत्ते जीवरार्यपेक्षया तेपामेकत्वात् कायानामपि पुद्गलतयैकत्वात् जीव-पुद्गल-प्रदेशानां परस्पराविनिर्भागवृत्तित्वाच्च जीवप्रदेशानां स्याद् अजीवत्वम् प्रत्येकं प्राधान्यविकक्षया स्याद् अनिकार्यत्वम् सूत्रविहितन्यायेन प्रवृत्तस्याऽप्रमत्तस्य 'हिंसाऽप्यहिंसा' इति 'तद्घाते स्यादधर्मः' इति । न भावसम्यग्दष्टिरसौ स्यात्, द्रव्यसम्यग्दष्टिस्तु स्यात् 'भगवतैवमुक्तम्' इति जिनवचनरुचि-२०

१ "इमा षं भंते । रयण्यभा पुढवी कि सासया ? असासया ?

गोयमा । सिय सासता सिय असासया ।

से केणट्टेणं भंते । एवं वुचइ-सिय सासया सिय असासया ?

गोयमा । द्व्वट्टयाए सासता, वण्यपज्जवेहिं गंधपज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं असासता से तेणट्टेणं गोयमा । एवं वुचति-तं चेव जाव सिय असासता । एवं जाव अघेसत्तमा"—जीवाजीवाभि० पृ० ९८ प्र० पं० ११—१४ ।

२ "अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः प्रमाण-नयसाधनः । अनेकान्तः प्रमाणात् ते तदेकान्तोऽप्यिताजयात्" ॥ —सनातन० प्र० गु० स्वयंभूस्तो० अर० श्लो० १८ ।

"अनेकान्ते तदभावादव्याप्तिरिति चेत्, न; तत्रापि तदुपपत्तेः । ६ । स्यादेतत् अनेकान्ते सा विधि-प्रतिषेधविकल्पना नास्ति । यदि स्याद् यदाऽनेकान्तो न भवति तदैकान्तदोषानुपपन्नो भवेत् अनवस्थाप्रसङ्गश्च । तत्तत्सन्नानेकान्तत्वमेव इति सा सप्तभङ्गी व्याप्तिमती न भवतीति, तत्र; कि कारणम् ? तत्रापि तदुपपत्तेः 'स्याद् एकान्त.' 'स्याद् अनेकान्त.' 'स्याद् उभय.' 'स्याद् अवक्तव्य.' 'स्याद् एकान्तश्च अवक्तव्यश्च' 'स्याद् अनेकान्तश्च अवक्तव्यश्च' 'स्याद् एकान्तश्च अनेकान्तश्च अवक्तव्यश्च' इति । तत् कथमिति चेत् ? उच्यते—प्रमाण-नयार्पणान्तेदादेकान्तो द्विविध —सम्यगेकान्तः मिथ्यैकान्त इति । अनेकान्तो द्विविध, सम्यगेकान्तः मिथ्यानेकान्त इति । तत्र सम्यगेकान्तो हेतुविशेषसामर्थ्यापेक्षः प्रमाणप्ररूपितार्थकदेशादेशः, एका-त्मावधारणेन अन्त्याशोपनिराकरणप्रवणप्रणिधिर्मिथ्यैकान्तः । एकत्र सप्रतिपक्षानेकधर्मसंख्यनिरूपणो युक्त्यागमाभ्यामविक्रमः सम्यगेकान्त, तदतस्वभाववस्तुश्रद्धं परिकल्पितानेकान्तकं केवलं धारिविज्ञानं मिथ्यानेकान्तः । तत्र सम्यगेकान्तो नय उच्यते, सम्यगेकान्तः प्रमाणम् । नयार्पणादेकान्तो भवत्येकनिश्चयप्रवणत्वात् । प्रमाणार्पणादनेकान्तो भवति अनेकनिश्चया-धिकरणत्वात् । यद् यदि अनेकान्तोऽनेकान्त एव स्यात् नैकान्तो भवेत् एकान्ताभावात् तत्समूहात्मकस्य तस्याप्यभावः स्यात् क्षान्दाद्यभावे कृष्याद्यभाववत् तदविनाभावविशेषोपनिराकरणादात्मलोपे सर्वलोपः स्यात् । एवमुत्तरे च भङ्गा योजयितव्याः"—तत्त्वार्थराजवा० १-६-६ पृ० ३५-३६ । क्षान्दवा० स्याद्वादक० पृ० २२३ द्वि० पं० १—१० ।

३ "अनेकान्ततो"—दृ० टि० । ४ "एकान्तोऽपीति"—दृ० टि० । ५ "वस्तु—" दृ० टि० । ६-कथित्व-दृ० ।

स्वभावत्वात् । ततोऽपर्यायेष्वपि न विद्यन्ते अर्चि-सुसुंरादयो विवक्षितपर्याया येषु पुत्रलेपु तेष्वपि
अविभक्तश्रद्धानं यत् तदपि भावत एव भवेत्-‘अर्चिष्मानयं भावो भूतो भावी वा’ इति ।
तत्राऽव्यापकोऽनेकान्तवादः ॥ २८ ॥

[गतिमत्त्वपि द्रव्ये अपेक्षाविशेषेण गत्यगती प्रदम्भ्यानेकान्तस्य व्यापकत्वोपपादनम्]

५ नन्वेकान्तस्य व्यापकत्वे ‘गच्छति तिष्ठति’ इत्यत्राऽप्यनेकान्तः स्यात्, तथाभ्युपगमे च
तयोरभावप्रसक्तिरित्येतदेवाऽऽह—

गहपरिगम्यं गईं चैव केह् णियमेण द्रवियमिच्छंति ।

तं पि य उड्डुगईयं तथा गईं अन्नहा अगई ॥ २९ ॥

‘गतिक्रियापरिणामवद् द्रव्यं गतिमदेव’ इति केचिद् मन्यन्ते, तदपि गति-
१० क्रियापरिणतं जीवद्रव्यं सर्वतो गमनाऽयोगाद् ऊर्ध्वादिप्रतिनियतदिग्गतिकं तैर्वादिभिरभ्युप-
गन्तव्यम्; एवं च तत् तथा प्रतिनियतदिग्गमनेनैव गतिमत्; अन्यथाऽपि गतिमत् स्यात्
तदाऽभिप्रेतदेशप्राप्तिवद् अनभिप्रेतदेशप्राप्तिरपि तस्य भवेदित्यनुपलभ्यमानयुगपद्विरुद्धोभयदेश-
प्राप्तिप्रसक्तेरत्राप्यनेकान्तो नाऽव्यापकः । अभिप्रेतगतिरेव तत्राऽनभिप्रेताऽगतिरिति चेत्, न;
अनभिप्रेतगत्यभावाभावे प्रतिनियतगतिभाव एव न भवेत् तत्सद्भावे वा तदवस्थोऽनेकान्तः ॥ २९ ॥

१५ [दहनादावपेक्षाविशेषेणादहनत्वादिकं निरूप्यानेकान्तस्य व्यापकत्वसमर्थनम्]

स्यादेतत् ‘दहनाद् दहनः, पवनाद् पवनः’ इत्यत्राप्यनेकान्ते दहनादावदहनादेर्विद्वद्रूपस्य
संभवात् स्वरूपाभावः स्यादित्यत्राह—

शुणणिच्चत्तियसण्णा एवं दहणादओ वि दड्डुच्चा ।

जं तु जहा पडिसिद्धं दव्वमदव्वं तथा होइ ॥ ३० ॥

२० शुणेन दहनादिनां निर्वर्तितोत्पादिता संज्ञाऽभिधानं येषां तेऽपि दहन-पवनाद्य एव-
मेवाऽनेकान्तात्मका द्रष्टव्याः । तथाहि—दाह्यपरिणामयोग्यं तृणादिकं दहतीति दहनः तदपरि-
णतिसंभवं स्वात्माकाशाऽप्राप्त-वज्राऽण्वादिकं न दहतीति । तेन यद् द्रव्यं यथा दहनरूपतया
प्रतिषिद्धं तद् अद्रव्यमदहनादिरूपम् तथा भजनाप्रकारेण स्याद् दहनः स्यानेति भवति ततो
नाऽव्यापी अनेकान्तः ।

२५ तथा, ‘अदहनः’ इत्यत्राप्यनेकान्तः । तथाहि—यद् उदकद्रव्यं यथा दहनरूपेण प्रतिषिद्धं-दहनो
न भवतीति ‘अदहनः’ इति तदपि न सर्वथा अदहनद्रव्यं भवति, पृथिव्यादेरदहनरूपाद् व्यावृत्तत्वात्
अन्यथा दहनव्यतिरिक्तभूतैकत्वप्रसङ्ग इत्यनेकान्त एव अदहनव्यावृत्तस्य तद्द्रव्यत्वात् ॥ ३० ॥

[सर्वसापि वंस्तुनः प्रतिनियतस्वरूपान्यथानुपपत्त्या स्वरूपास्तित्व-पररूपनास्तित्वाभ्युप-
गमेनानेकान्तात्मकत्वप्रदर्शनम्]

३० नन्वेवं तदतद्रव्यत्वाद् जीवद्रव्यमजीवद्रव्यम् अजीवद्रव्यं च जीवद्रव्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—

कुंभो ण जीवद्वियं जीवो वि ण होइ कुंभद्वियं ति ।

तम्हा दो वि अद्वियं अण्णोण्णविसेसिया हौति ॥ ३१ ॥

कुम्भो जीवद्रव्यं न भवतीति जीवोऽपि न भवति घटद्रव्यम् । तस्माद्
द्वावपि अद्रव्यमन्योन्यविशेषितौ परस्पराभावात्मकौ ।

यतोऽयमभिप्रायः—जीवद्रव्यं कुम्भादेरजीवद्रव्याद् व्यावृत्तम्, अव्यावृत्तं वा ? प्रथमपक्षे स्वरूपापेक्षया जीवो जीवद्रव्यम्, कुम्भाद्यजीवद्रव्यापेक्षया तु न जीवद्रव्यमित्युभयरूपत्वादनैकान्त एव । द्वितीयविकल्पे तु सर्वस्य सर्वान्मकतापत्तेः प्रतिनियतरूपाभावतस्तयोर्भावः खरविपाणवत् । ततः सर्वमनैकान्तात्मकम्—अन्यथा प्रतिनियतरूपताऽनुपपत्तेः—इति व्यवस्थितम् ॥ ३१ ॥

[उत्पादपर्यायस्य प्रयोग-विसृसाजन्यत्वेन द्वैविध्यकथनम्]

अत्र प्रागुक्तम्—प्रत्युत्पन्नं पर्यायं विगतभविव्यङ्ग्यां यत् समानयति वचनं तत् प्रतीत्यवचनम् इति, तत्र वचनादिकोऽपि पर्यायः, स चाऽप्रयत्नानन्तरीयको वचनविशेषलक्षणः घटादिकस्तु प्रयत्नानन्तरीयक इति केचित् संप्रतिपन्नास्तन्निराकरणाय 'यद् यतोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रतीयते तत् तत एवाऽभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा कार्यकारणभावाभावप्रसक्तिः' इत्याह—

उत्पाओ दुवियत्पो पओगजणिओ य वीससा चैव ।

तत्थ उ पओगजणिओ समुदयवायो अपरिसुद्धो ॥ ३२ ॥

द्विभेद उत्पादः—पुरुषेतरकारकव्यापारजन्यतया अध्यक्षाऽनुमानाभ्यां तथा तस्य प्रतीतेः । पुरुषव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेऽपि शब्दविशेषस्य तदजन्यत्वे घटादेरपि तदजन्यताप्रसक्ते-विशेषाभावात् प्रत्यभिधानादेश्च विशेषस्य प्रागेव निरस्तत्वात् तत्र प्रयोगेण यो जनितः उत्पादः—मूर्तिमद्ब्रह्मव्यावयवकृतत्वात्—स समुदायवादः, तथाभूताऽऽरब्धस्य समुदायात्म १५ कत्वात् । तत एवाऽसावपरिसुद्धः, सावयवात्मकस्य तच्छब्दाव्ययत्वेन अभिप्रेतत्वात् ॥ ३२ ॥

[विसृसाजन्यस्याभ्युत्पादस्य द्वैविध्यवर्णनम्]

विसृसाजनितोऽभ्युत्पादो द्विविध इत्याह—

साभाविओ वि समुदयकओ व्व एगंतिओ (एगत्तिओ) व्व होजाहि ।

आगासाईआणं तिण्हं परपञ्चओऽणियसा ॥ ३३ ॥

साभाविकश्च द्विविध उत्पादः—एकः समुदयकृतः प्राक्प्रतिपादितावयवारब्धो घटादि-वत् । अपरश्चैकत्विकोऽनुत्पादिताऽमूर्तिमद्ब्रह्मव्यावयवारब्ध आकाशादिवत् । आकाशादीनां च त्रयाणां ब्रह्माणामवगाहकादिघटादिपरद्रव्यनिमित्तोऽवगाहनादिक्रियोत्पादोऽनियमाद् अनेकान्ताद् भवेत्—अवगाहक-गन्त-स्यात्द्रव्यसन्निधानतोऽम्बर-धर्मा-ऽधर्मेष्ववगाहन-गति-स्थितिक्रियोत्पत्तिनिमित्तभावोत्पत्तिरित्यभिप्रायः ।

[आकाशादिद्रव्यत्रयस्य कथंचित् सावयवत्वसाधनम् सामयिकीनामाकाशादिसंज्ञाना-भ्युत्पादनं च]

नन्वनारब्धाऽमूर्तिमद्ब्रह्मव्यावयवत्वे गगनादीनां निरवयवत्वप्रसक्तेरनेकान्तात्मकत्वव्याघातः, नः मूर्तिमद्ब्रह्मणाऽनारब्धानामपि तेषां सावयवत्वात् । न च सावयवत्वमसिद्धम् प्रदेशव्यवहारस्याऽऽकाशे दर्शनात् । न च 'आकाशस्य प्रदेशाः' इति व्यवहारो सिध्या, सिध्यात्वनिमित्ताभावात् । न च ३० संयोगस्याऽव्याप्यवृत्तित्वनिमित्तः सावयवत्वाभ्यारोपो सिध्यात्वकारणम् निरवयवेऽव्याप्यवृत्ति-संयोगाधारत्वस्याऽभ्यारोपनिमित्तत्वेवाऽनुपपत्तेः । यदि च सावयवं नभो न भवेत् तदा श्रोत्राकाश-समवेतस्यैव शब्दस्य ब्रह्मभाषितत्वाऽभ्युत्पत्तेश्चोत्पत्तेः । यदि च सावयवं नभो न भवेत् तदा श्रोत्राकाश-समवेतस्यैव शब्दस्य ब्रह्मभाषितत्वाऽभ्युत्पत्तेश्चोत्पत्तेः । यदि च सावयवं नभो न भवेत्, शब्दस्य नित्यत्वं सर्वगतत्वं च स्यात् आकाशैकशुण्णत्वात् नन्महत्त्ववत् । अथ क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषशुण्णत्वस्य शब्दे प्रमाणतैः प्रसिद्धेनार्य-दोषः । नन्वेवमेकदेशवृत्तिविशेषशुण्णत्वाभ्युपगमे कथं न शब्दाधारस्याऽऽकाशस्य सावयवत्व-

प्रसिद्धिः ? न हि निरवयवत्वे 'तस्यैकदेशे एव शब्दो वर्तते न सर्वत्र' इति व्यपदेशः संगच्छते । न च संयोगस्याऽऽप्यवृत्तित्वनिवन्धनोऽयम् यत आकाशं व्याप्य संयोगो न वर्तते इति तदेकदेशे वर्तते इत्यभ्युपगमप्रसक्तिः व्याप्यवृत्तित्वं हि सामस्यवृत्तित्वम्, तद्व्यतिषेधश्च पर्युदासपक्षे एकदेश-वृत्तित्वमेव, प्रसज्यपक्षे तु वृत्तिप्रतिषेध एव; न चासौ युक्तः संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात् ५ तदभावे च तदभावात् । न च निरवयवत्वे आकाशस्य संतानवृत्त्या आगतस्य शब्दस्य श्रोत्रेणाप्यु-पलब्धिः संभवति अन्यान्याकाशदेशोत्पत्तिद्वारेण तस्य श्रोत्रसमवेतत्वानुपपत्तेः । जलतरङ्गन्याये-नापरापराकाशदेशादावपरापरशब्दोत्पत्तिप्रकल्पनायां कथं नाकाशस्य सावयवत्वम् ?

किञ्च, आकाशं शब्दोत्पत्तौ समवायिकारणमभ्युपगम्यते, यच्च समवायिकारणं तत् सावयवम्, यथा तन्वादि, समवायिकारणं च परेण शब्दोत्पत्तावाकाशमभ्युपगतम् । न च परमाण्वाऽऽत्मा-१० दिना व्यभिचारः तस्यापि सावयवत्वात्; अन्यथा द्व्यणुक-बुद्ध्यादेस्तत्कार्यस्य सावयवत्वं न स्यात् । न च बुद्ध्यादेः सावयवत्वमसिद्धम् आत्मनः सावयवत्वेन साधितत्वात् तद्विशेषगुणत्वेन बुद्ध्यादेः कथंचित् तादात्म्यसिद्धितः सावयवत्वोपपत्तेः । न च यत एव प्रमाणादणवः सिद्धास्तेषां निरवयव-त्वमपि तत एव सिद्धमिति तद्गाहकप्रमाणवाधितत्वात् सावयवत्वानुमानस्याऽप्रामाण्यम् प्रमाणतः परमाणुनामसिद्धावाश्रयासिद्धितः सावयवत्वानुमानस्याऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, यतः सावयवकार्यस्य १५ सावयवकारणपूर्वकत्वे साध्ये न पूर्वोक्तदोषावकाशः । न च कार्यकारणयोरालम्बित्वो भेदः, समवायनिषेधे हि हिमवद्-विन्ध्ययोरिव भेदे विशिष्टकार्यकारणरूपतानुपपत्तेः । ततो द्व्यणुकादेः परमाणुकार्यस्य सावयवत्वात् तदात्मभूताः परमाणवः कथं न सावयवाः इति न परमाण्वादिभिर्व्य-भिचारः । अपि च, सावयवमाकाशं तद्विनाशान्यथानुपपत्तेः । न च ऽऽकाशस्य विनाशित्वमसिद्धम् । तथाहि-अनित्यमाकाशम्, तद्विशेषगुणाभिमतशब्दविनाशान्यथानुपपत्तेः । यतो न तावदाश्रय-२० विनाशाच्छब्दविनाशोऽभ्युपगतस्तन्नित्यत्वाभ्युपगमविरोधान्, न विरोधिगुणप्रादुर्भावात्, तन्म-हत्त्वादेरैकार्यसमवायित्वेन रूप-रसयोरिव विरोधिताऽसिद्धेः । विरोधित्वे वा श्रवणसमयेऽपि तदभावप्रसङ्गः तदाऽपि तन्महत्त्वस्य सङ्गावात् । नापि संयोगादिर्विरोधिगुणः तस्य तत्कारणत्वात् । नापि संस्कारः तस्य गुणत्वेन शब्देऽसंभवात् संभवे वा शब्दस्य द्रव्यत्वप्रसक्तिः । आकाशस्य द्रव्यत्वेन तत्संभवेऽपि तस्याभावे आकाशस्याऽप्यभावप्रसक्तिः तस्य तदव्यतिरेकात् । व्यतिरेके वा २५ 'तस्य' इति संबन्धाऽयोगात् । नापि शब्दोपलब्धिप्रापकधर्माद्यभावात् तदभावः तस्य विभिन्नाश्रय-स्यानेन विनाशयितुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वा तदाधारस्यापि विनाशप्रसङ्गः तस्य तदव्यतिरेकात् । ततोऽभ्यवविशेषगुणत्वे शब्दस्य तद्विनाशान्यथानुपपत्त्या तस्यापि विनाशित्वम्, ततोऽपि सावयव-त्वम् । न च बुद्ध्यादिभिर्व्यभिचारः उक्तोत्तरत्वात् । किञ्च, आश्रितविनाशे आश्रयत्वस्यापि विनाशः आश्रितत्वनिवन्धनत्वात् तस्य धर्मस्य च धर्मिणः कथंचिदव्यतिरेकात् तथाऽऽकाशस्य विनाशित्वात् ३० सावयवत्वं घटादेरियोगपन्नम् । किञ्च, सावयवमाकाशम्, हिमवद्-विन्ध्यावरुद्विविभिन्नदेशत्वात्, तद्वष्टवधदेशभूभागवत्, अन्यथा तयो रूप-रसयोरिवैकदेशाकाशास्थितिप्रसक्तिः, न चैतद् दृष्टमिति सर्वं वस्तुत्वाद-विनाश-स्थित्यात्मकत्वात् कथंचित् सावयवं सिद्धम् । ततः प्रयोग-विस्वात्मात्मक-मूर्तिमद्द्रव्यानारब्धत्वेनाऽऽकाशादेरुत्पाद एकत्विकोऽभिधीयते; न पुनानिरवयवकृतत्वादैकत्विकः । अयमपि स्यादैकत्विकः स्यादनैकत्विकः; न त्वैकत्विक एव । एवं मूर्तिमद्मूर्तिमदवयवद्रव्यद्वयो- ३५ र्त्पाद्याऽऽवगाह-गति-स्थितीनां यथोक्तप्रकारेण तत्रोत्पत्तेः अवगाह-गति-स्थितिस्वभावस्य च विशिष्ट-कार्यत्वात् विशिष्टकारणपूर्वकत्वसिद्धेस्तत्कारणे आकाशादिसंज्ञाः समयनिवन्धनाः सिद्धाः ॥ ३३ ॥

[उत्पादवद् विगमस्यापि द्वैविध्यवर्णनम्]

उत्पादवद् विगमोऽपि तथाविध एवेत्याह-

विगमस्स वि एस विही समुदयजगियम्मि सो उ दुवियप्पो ।

समुदयविभागमेत्तं अत्थंतरभावगमणं च ॥ ३४ ॥

विगमस्याप्येव एव द्विरूपो भेदः—स्वाभाविकः प्रयोगजनितश्चेति तद्व्यातिरिक्तस्य वस्तुनो-
ऽभावात् पूर्वावस्थाविगमव्यतिरेकेणोत्तरावस्थोत्पत्त्यनुपपत्तेः न हि वीजादीनामविनाशेऽङ्कुरादिकार्य-
प्रादुर्भावो दृष्टः । न चाऽवगाह-गति-स्थित्याधारत्वं तदनाधारत्वस्वभावप्राक्तनावस्थाध्वंसमन्तरेण
संभवति तत्र समुदयजनिते यो विनाशः स उभयत्रापि द्विविधः—एकः समुदयविभाग-
मात्रप्रकारो विनाशः यथा पटादेः कार्यस्य तत्कारणपृथक्करणे तन्तुविभागमात्रम्, द्वितीयप्रकार-
स्त्वर्थान्तरभावगमनं विनाशः यथा मृत्पिण्डस्य घटार्थान्तरभावेनोत्पादो विनाशः । न चार्था-
न्तररूपविनाशविनाशे मृत्पिण्डप्रादुर्भावप्रसक्तिरिति वक्तव्यम्, पूर्वोत्तरकालावस्थयोरसंकीर्णत्वात्—
अतीततरत्वेन प्राक्तनावस्थाया उत्पत्तेः अतीतस्य च वर्तमानताऽयोगात्—तयोः स्वस्वभावापरि-
त्यागतस्तथानियतत्वात् तुच्छरूपस्य ह्यभावस्याऽभावः स्यादपि तदभावरूपः, न तु वस्त्वन्तरादुप-
जायमानं वस्त्वन्तरमतीततरावस्थारूपं भविष्यतीति तर-तमप्रत्ययाध्यवहारभावप्रसक्तेः । प्रति-१०
पादितं च कस्यचिद् रूपस्य निवृत्त्या रूपान्तरगमनं वस्तुनः प्रागिति न पुनरभिधीयते ॥ ३४ ॥

[उत्पाद-विनाश-प्रौढ्याणां भिन्नाभिन्नकालत्वस्यार्थान्तरानर्थान्तरत्वस्य चाभिधानम्]

न चोत्पाद-विनाशयोरैकान्तिकतद्रूपताऽभ्युपगमे अनेकान्तवाद्ब्याघातः, कथञ्चित् तयोस्त-
द्रूपताऽभ्युपगमात् । तदाह—

तिष्ठिण वि उत्पाद्याई अभिण्णकाला य भिण्णकाला य ।

१५

अतथंतरं अणतथंतरं च द्वियाहि णायन्वा ॥ ३५ ॥

त्रयोऽप्युत्पाद-विगम-स्थितिस्रभावाः परस्परतोऽन्यकालाः यतो न पटादेरुत्पादसमय
एव विनाशः तस्यानुत्पत्तिप्रसक्तेः । नाऽपि तद्विनाशसमये तस्यैवोत्पत्तिः अविनाशापत्तेः । न च
तत्प्रादुर्भावसमय एव तत्स्थितिः तद्रूपेणैवावस्थितस्थानवस्थाप्रसक्तिः प्रादुर्भावाऽयोगात् । न च
घटरूपमृत्स्थितिकाले तस्या विनाशः तद्रूपेणैवावस्थितस्य विनाशानुपपत्तेः । न च घटविनाशविशिष्ट-
मृत्काले तस्या पत्रोत्पादो दृष्टः । नाऽपि तदुत्पादविशिष्टमृत्समये तस्या एव ध्वंसोऽनुत्पत्तिप्रसङ्गत
एव युक्तः । ततस्त्रयाणामपि भिन्नकालत्वात् तद् द्रव्यमर्थान्तरं नानास्वभावम् न ह्यन्योन्यव्यतिरिक्त-
कालोत्पाद-विगम-प्रौढ्याऽव्यतिरिक्तमेकस्वरूपं द्रव्यमुपपद्यते तस्य तेभ्यो भेदप्रसक्तेः । न च तद्
भिन्नमेवास्तु तन्नितयविकलस्य तस्य तथाऽनुपलब्धतोऽसंबन्धात् । न चैकस्य द्रव्यस्याभावाद्देकान्ता-
भाचप्रसक्तिः यतोऽभिन्नकालाश्चोत्पादादयः । नहि कुशलविनाशघटोत्पादयोर्भिन्नकालता, अन्यथा २५
विनाशात् कार्यात्पत्तिः स्यात् घटाद्युत्तरपर्यायानुत्पत्तावपि प्राक्तनपर्यायध्वंसप्रसक्तिश्च स्यात् ।
पूर्वोत्तरपर्यायविनाशोत्पादक्रियाया निराधाराया अयोगात् तदाधारभूतद्रव्यस्थितिरपि तदाऽभ्युप-
गन्तव्या । न च क्रियाफलमेव क्रियाधारः तस्य प्रागसत्त्वात्, सत्त्वे वा क्रियावैफल्यात् । ततस्त्र-
याणामभिन्नकालत्वात् तद्द्रव्यतिरिक्तं द्रव्यमभिन्नं न नाना । न च घटोत्पाद-विनाशापेक्षया भिन्न-
कालतयाऽर्थान्तरत्वम् कुशल-घटविनाशोत्पादापेक्षया अभिन्नकालत्वेनानर्थान्तरत्वादेकान्त इति ३०
वक्तव्यम्, द्रव्यस्य पूर्वावस्थायां भिन्नाऽभिन्नतया प्रतीयमानस्योत्तरावस्थायामपि भिन्नाऽभिन्नतया
तस्यैव प्रतीतेरनेकान्ताऽव्याहतेः । न चाऽवाधिताऽध्यक्षादिप्रतिपत्तिविषयस्य विरोधाद्ब्रह्मवन्नं
युक्तिसंगतम् सर्वप्रमाण—प्रमेयव्यवहारविलोपप्रसङ्गात् । अत एव अर्थान्तरमनर्थान्तरं
चोत्पादादयो द्रव्यात्, तद्वा तेभ्यस्तथेति प्रतिज्ञेयम् द्रव्यात् तथाभूततद्वाहकत्वपरिणतादात्म-
लक्षणात् प्रमाणादित्यपि व्याख्येयम् नहि तथाभूतप्रमाणप्रवृत्तिसत्ताभूतार्थमन्तरेणोपपन्ना धूम इव ३५
धूमध्वजमन्तरेण, संबन्धते च तथाभूतग्राह्य-प्राहकरूपतया अनेकान्तात्मकं स्वसंबन्धेनतः प्रमाणमिति
न तदपलापः कर्तुं शक्यः; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

१ "तुच्छस्य हि अभावस्याभावे मृत्पिण्डोत्पादो भवेत् न तु"—वृ० टि० । २ "मृत्पिण्डरूपम्"—वृ० टि० ।
३ "यसिञ्चेव समये उत्पादस्तसिञ्चेव यदा विनाशस्तस्य तदा कस्य (कथसु) —त्यत्तिः?"—वृ० टि० । ४-नाशोत्पत्तेः
वृ० विना । ५ "घटः"—वृ० टि० । ६ न चैक (चैव) मेकस्य वृ० । ७ "घटादि"—वृ० टि० ।
६३ सं० प्र०

यद्वा देशादिविप्रकृष्टा उत्पत्ति-विनाश-स्थितिसमावा भिन्नाभिन्नकाला अर्थान्तरानर्थान्तर-
रूपाः, द्रव्यत्वात्-द्रव्याव्यतिरिक्तत्वादित्यर्थः-अन्ययोत्पादादीनामभावप्रसक्तेः । तेभ्यो वा
द्रव्यमर्थान्तरानर्थान्तरम्, द्रव्यत्वात् । प्रतिज्ञार्थैकदेशता च हेतोर्नाशङ्कनीया द्रव्यविशेषे साध्ये
द्रव्यसामान्यस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् ॥ ३५ ॥

५

[उक्तसार्थस्य प्रत्यक्षसिद्धेनोदाहरणेनोपोद्धरणम्]

अत्रैवाथं प्रत्यक्षप्रतीतमुदाहरणमाह-

जो आउंचणकालो सो चैव पसारियस्स वि ण जुत्तो ।

तेसिं पुण पडिवत्ती-विगमं कालंतरं णत्थि ॥ ३६ ॥

य आहुञ्चनकालोऽहुल्यादेर्द्रव्यस्य स एव तत्प्रसारणस्य न युक्तः भिन्नकालतया
१० आहुञ्चन-प्रसारणयोः प्रतीतेस्तयोर्भेदः, अन्यथा तयोः स्वरूपाभावात्पत्तेरित्युक्तम् तत्तत्पर्यायाभिन्न-
स्याहुल्यादिव्रव्यस्यापि तथाविधत्वात् तदपि भिन्नमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा तदनुपलम्भात् अभिन्नं च
तदवस्थयोस्तस्यैव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तयोः पुनरुत्पाद-विनाशयोः-प्रतिपत्तिश्च प्रादुर्भावः,
विगमश्च विपत्तिः-प्रतिपत्ति-विगमं तत्र कालान्तरं भिन्नकालत्वमङ्गुलिव्यस्य च नास्ति ।
पूर्वपर्यायविनाशोत्तरपर्यायोत्पत्त्यङ्गुलिव्रव्यावस्थितानामभिन्नकालता अभिन्नरूपता च प्रतीयते एक-
१५ स्यैव द्रव्यस्य तथाविवर्तात्मकस्याध्यक्षतः प्रतीतेः ।

अथवा 'कालान्तरं नास्ति' इत्यत्र 'अकारप्रत्येपाद् नभश्चोपादानात् प्रतिषेधद्वयेन
प्रकृतार्थगतैः कालान्तरं कालमेदं उत्पादादेर्द्रव्यस्य चास्तीति कथंचिद् भेद इत्यर्थः-कथंचिद्
भेदेनाऽपि प्रतिपत्तेः । तेनोत्पत्ति-विनाश-स्थितानां परस्पररूपपरित्यागाऽपरित्यागप्रवृत्तप्रत्येक-
ज्यात्मकैकरूपत्वेऽपि न वर्तमानपर्यायात्मकस्यैवाऽतीताऽनागतकालयोः सत्त्वम् वस्तुनृप्यात्मकत्वा-
२० भ्युपगमात् । अतीताऽनागतकालयोरपि तद्रूपेण सत्त्वे उत्पादविनाशयोरभावेन कथं ज्यात्मकत्वं
तस्य भवेत् द्रव्यस्योत्पत्ति-विनाशनिमित्तत्वादीतादितायाः अन्यथा वर्तमानवत् तदभावात् ? न च
तत्पर्यायस्याऽतीताऽनागतकालयोरभावे कथं नित्यत्वमिति वाच्यम्, कथंचिद् तस्याभ्युपगमात् परित्य-
क्तोपादित्यमानपूर्वोत्तरपर्यायस्यान्यान्येपरित्यागोपादानैकनटपुरुषवद् द्रव्यस्य विवर्तात्मकत्वात् ।
सर्वथा नित्यत्वे पूर्वोत्तरव्यपदेशाभावप्रसक्तेः । सर्वथाऽनित्यत्वेऽप्युभयत्रैकप्रतिभासव्यपदेशादिव्य-
२५ चहाराभावश्च स्यात् । न चैकानेकत्वप्रतिभासो मिथ्या । ततो यदेव विनष्टं शिवकरूपतया तदेवोत्पन्नं
मृद्ध्यं घटादिरूपतया अवस्थितं च मृत्त्वेनेति ज्यात्मकं तत् सर्वदा द्रव्यमिति व्यवस्थितम् ॥ ३६ ॥

१ अर्थानुसारेण-गमेऽकालंतरं इत्यपि पाठ । २-रूपपरित्यागप्रवृत्त-वा० वा० आ० ।

३ "न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यक्तमन्वयात् । व्येत्युदेति विज्ञेपाद् वे सहैकत्रोदयादि सत् ॥
कार्योत्पाद-क्षयो हेतोरनियमालक्षणात् पृथक् । न ती जासाद्यवस्थानादनपेक्षाः खपुष्पवत् ॥

घट-मौलि-खुवर्णार्थी नामोत्पादस्थितिव्ययम् । शोक-प्रमोद-माध्यस्थ्यं जनेो याति सहेतुकम् ॥
पयोमत्तो न दध्यति न पयोऽति दधिव्रत । अशोरसम्रतो नोमे तस्माद् तत्त्वं त्रयात्मकम्" ॥

—आप्तमी० खो० ५७—६० ।

अत्रला अष्टराती अष्टसहस्री च विलोकनीया । ज्ञान्नावा० स्त० ७ खो० १-३ । तथा,

"तयाहुषुञ्जेतोत्पादो न घटानाशधर्मक । स्वर्णोक्त चान्य एवेति न विद्वदं मियल्लभम् ॥

न चोत्पाद-व्ययौ न स्तो ध्रौव्यवत् तद्विद्या गते । नास्तिहे तु तयोर्ध्रौव्य तत्त्वतोऽस्तीति न प्रमा ॥

न नास्ति ध्रौव्यमप्येवमविगानेन तद्वत्ते । अस्माद्य भ्रान्ततार्थां न जगत्सभ्रान्ततागतिः ॥

उत्पादोऽभूतमवन स्वहेलन्तरधर्मकम् । तथाप्रतीतिभोगेन विनाशस्तद्विपर्यय ॥

तथैतदुभयाधारस्यसर्वं ध्रौव्यमित्यपि । अन्यथा त्रितयामात्र एकदैकत्र किं न तत्र ॥

एकत्रैकं कर्तव्यं तदित्यत्र त्रयमपि स्थितम् । न्याय्यं भिन्ननिमित्तत्वात् तदभेदे न युज्यते" ॥

—शास्त्रवा० स्त० ७ खो० ९-१४ ।

जैनवत्, ग्राह्य-मीमांसकान्यामपि वस्तुनृप्यात्मकता स्वीक्रियते-पातञ्जलद० पा० ३ सू० १३-—१ खो० वा०
वनना० खो० २०-२३ ।

स्याद्वाद परीक्षमाणेन शान्तरक्षितेन एषा त्रयारमकता विप्र(मीमांसक)-विप्र(न्याय(जैन)-कापिल(सांख्य)संमतत्वेन
परीक्षिता-तत्त्वचर्च० का० १७७६-७९ पृ० ५०१-५०२ ।

[उत्पादादित्रयं प्रत्येकं ज्ञ्यात्मकवत् त्रैकालिकमप्यस्ति इति वदत एव यथार्थवक्तृत्वाभिधानम्]

यथोत्पाद्-द्रव्य-स्थितीनां प्रत्येकमेकैकं रूपं ज्ञ्यात्मकं तथा भूत-वर्तमान-भविष्यद्विरप्येकैकं रूपं त्रिकालतामासादयतीत्येतदेवाह—

उत्पन्नमाणाकालं उत्पण्णं ति विगयं विगच्छंतं ।

द्विवियं पण्णवयंतो तिकालविसयं विसेसेइ ॥ ३७ ॥

उत्पद्यमानसमये एव किञ्चित् पटद्रव्यं तावद्दुत्पन्नम्—यद्येकतन्तुप्रवेशक्रियासमये तद् द्रव्यं तेन रूपेण नोत्पन्नं तद्दुत्तरत्रापि तन्नोत्पन्नमित्यस्तानुत्पत्तिप्रसक्तिस्तस्य स्यात् । न चोत्पन्नांशेन तेनैव पुनस्तद्दुत्पद्यते तावन्मात्रपटादिद्रव्योत्पत्तिर्प्रसक्तेरुत्तरोत्तरक्रियाक्षणस्य तावन्मात्रफलोत्पादने एव प्रक्षयाद् अपरस्य फलान्तरस्याऽनुत्पत्तिप्रसक्तेः । यदि च विद्यमाना एकतन्तुप्रवेशक्रिया न फलोत्पादिका, विनष्टा सुतरां न भवेत् असत्त्वात् अनुत्पत्त्यवस्थावत् न ह्यनुत्पन्नविनष्टयोरसत्त्वे १० कश्चिद् विशेषः । ततः प्रथमक्रियाक्षणः केनन्विद् रूपेण द्रव्यमुत्पादयति, द्वितीयस्त्वसौ तदेव अंशान्तरेणोत्पादयति अन्यथा क्रियाक्षणान्तरस्य वैफल्यप्रसक्तेः । एकेनांशेनोत्पन्नं सद् उत्तरक्रिया-क्षणफलांशेन यद्यपूर्वमपूर्वं तद् उत्पद्येत तदोत्पन्नं भवेद् नान्यथेति प्रथमतन्तुप्रवेशादारभ्यान्त्यतन्तु-संयोगावधिं यावद् उत्पद्यमानं प्रवन्द्येन तद्दुत्पत्तयोत्पन्नम्, अभिप्रेतनिष्ठारूपतया चोत्पत्स्यत इत्युत्पद्य-मानम् उत्पन्नमुत्पत्स्यमानं च भवति, एवमुत्पन्नमपि उत्पद्यमानमुत्पत्स्यमानं च भवति, तथोत्पत्स्य-१५ मानमपि उत्पद्यमानमुत्पन्नं चेत्येकैकमुत्पन्नादिकालत्रयेण यथा त्रैकाल्यं प्रतिपद्यते तथा विगच्छ-दादिकालत्रयेणाप्युत्पादादिकैकैकः त्रैकाल्यं प्रतिपद्यते । तथाहि—यथा यद् यद्वैवोत्पद्यते तत् तद्वैवोत्पन्नम् उत्पत्स्यते च । यद् यद्वैवोत्पन्नं तत् तद्वैव उत्पद्यते उत्पत्स्यते च । यद् यद्वैवोत्पत्स्यते तत् तद्वैवोत्पद्यते उत्पन्नं च । तथो, तदेव तद्वैव यदुत्पद्यते तत् तद्वैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च । तथा, यदेव यद्वैवोत्पन्नं तदेव तद्वैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च । तथा, यदेव २० यद्वैवोत्पत्स्यते तदेव तद्वैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च । एवं विगमोऽपि त्रिकाल उत्पादादिना दर्शनीयः, तथा स्थित्याऽपि त्रिकाल एव सप्रपञ्चः प्रदर्शनीयः । एवं स्थितिरपि उत्पाद्-विनाशाभ्यां सप्रपञ्चभ्यामेकैकाभ्यां त्रिकाला प्रदर्शनीयेति द्रव्यमन्योन्यात्मकतथाभूतकालत्रयात्मकोत्पाद्-विनाश-स्थित्यात्मकं प्रज्ञापयञ्चित्त्रिकालविषयमाहुर्भेदमर्धाचारतया तद् विशिनष्टि । अनेन प्रकारेण त्रिकालविषयं द्रव्यस्वरूपं प्रतिपादितं भवति; अन्यथा द्रव्यस्याभावात् तदुच्यते २५ मिथ्यात्वप्रसक्तिरिति भावः ॥ ३७ ॥

१-प्रसक्तिरुत्तरो-भा० विना । २-णान्तरवै-वृ० ।

३ “ण भवो भंगविहीणो भंगो वा णति संभवविहीणो । उत्पादो वि य भंगो ण विणा भोवणेण अत्येण” ॥ ८ ॥

—प्रवचनसा० पृ० १३६ ।

“एतेन कालत्रयापेक्षयाऽपि त्रिलक्षणमुपदर्शितम् तस्य अन्वितेन रूपेण कालत्रयव्यापित्वात् अन्यथा नुव्यर्तकान्ते सर्वथाऽर्थक्रियाविरोधात् कूटस्थैकान्तवत् । ततो द्रव्यपर्यायात्मकं जीवादि वस्तु कमयीगणवाभ्यामर्थक्रियान्वानुत्पत्तिरिति प्रमाणोपपन्नम् । तथा च स्थितिरैव स्थासति उत्पत्स्यते विनद्भ्यति सामर्थ्यात् स्थिना उत्तन्ना विनष्टेति गम्यते । विनाश एव स्थासति उत्पत्स्यते विनद्भ्यति स्थित उत्पन्नो विनष्ट इति च गम्यते । उत्पत्तिरेव उत्पत्स्यते विनद्भ्यति स्थासतीति न कृतथिद् उपरमति सोत्पन्ना विनष्टा स्थितेति गम्यते । स्थित्याद्याश्रयस्य वस्तुनो अनाद्यघनत्वाद् अनुपर-मसिद्धेः स्थित्यादिपर्यायाणां कालत्रयापेक्षिणामनुपरमसिद्धेः अन्यथा तस्मात्तद्वृत्तलप्रमज्ञात् सत्त्वविरोधात् । एतेन जीवादि वस्तु तिष्ठति स्थितम् स्थासति, विनद्भ्यति विनष्टम् विनद्भ्यति, उत्पद्यते उत्पन्नम् उत्पत्स्यते चेति प्रदर्शनम् कथंनित् । तदभिन्नस्थित्यासीनान्यथा स्थासत्यादिव्यवस्थानुपपत्तेः” —अटस० पृ० ११३ पं० २-१० ।

४ अत्र ‘तथा यदेव यदुत्पद्यते तत् तद्वैव’ इति पाठः सम्भन् भाति । ‘यद्वैवोत्पद्यमानं तद्वैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च’—नयोप० पृ० ४३ द्वि० पं० ८ । ५-मन्यान्यान्म—वृ० आ० हा० वि० ।

[विभागजन्यमुत्पादमनिच्छतां केषांचिद् उत्पादार्थानभिज्ञत्वरूपानम्]

नन्वर्थान्तरगमनलक्षणस्य विनाशस्यासंभवात् विभागजस्य चोत्पादस्य, तद्व्याभावे स्थितेरप्य-
भावात् तत् त्रैकाल्यं दूरोत्सारितमेवेति मन्यमानान् चादिनः प्रति तद्भ्युपगमप्रदर्शनपूर्वकमाह—

द्रव्यंतरसंजोगाहि केचि द्रवियस्स वेति उप्पायं ।

५

उप्पायत्थाऽकुसला विभागजायं ण इच्छंति ॥ ३८ ॥

समानजातीयद्रव्यान्तरादेव समवायिकारणात् तत्संयोगासमवायिकारण-निमित्तकारणा-
दिसव्यपेक्षाद् अवयवि कार्यद्रव्यं भिन्नं कारणद्रव्येभ्य उत्पद्यत इति द्रव्यस्योत्पादं केचन
ब्रुवते । ते चोत्पादार्थानभिज्ञा विभागजातं नेच्छन्ति ॥ ३८ ॥

[प्रतिवादिंसमतोत्पादप्रक्रियाकथनपूर्वकं सिद्धान्तसंमतस्य विभागजन्योत्पादस्य समर्थनम्]

१० कुनः पुनर्विभागजोत्पादानभ्युपगमवादिन उत्पादार्थानभिज्ञाः ? यतः—

अणुं दुअणुएँहिं दब्बे आरद्धे 'तिअणुयं' ति ववएसो ।

तत्तो य पुण विभत्तो अणु त्ति जाओ अणू होइ ॥ ३९ ॥

द्वाभ्यां परमाणुभ्यां कार्यद्रव्ये आरब्धे 'अणुः' इति व्यपदेशः परमाणुद्वयारब्धस्य
द्व्यणुकस्याणुपरिमाणत्वात् । त्रिभिर्द्रव्यैश्चतुर्भिर्वाऽऽरब्धे 'त्र्यणुकम्' इति व्यपदेशः ;

१५ अन्यथोत्पत्तानुपलब्धिनिसिक्तस्य महत्त्वस्याभावप्रसक्तेः ।

अत्र किल त्रिभिश्चतुर्भिर्वा प्रत्येकं परमाणुभिरारब्धमणुपरिमाणमेव कार्यमिति त्र्यादिपरमाणु-
नामारम्भकत्वे आरम्भवैयर्थ्यप्रसक्तिरिति द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकमारभ्यते । त्र्यणुकमपि न
द्वाभ्यामणुभ्यामारभ्यते कारणविशेषपरिमाणतोऽनुपभोग्यत्वप्रसक्तेः यतो महत्त्वपरिमाणयुक्तं तद्

१ अणुअत्तपहिं आरहदब्बे तियणुयं ति निहेसो । तत्तो य पुण विभत्ते अणु त्ति जाओ अणू होइ ॥

गु० सु० मू० ।

व्याख्याकारइत्थार्थानुसारेण 'दुअणुएँहिं' इति पदं 'दोहिं अणुएँहिं' 'बहुएँहिं दुअणुएँहिं' चैत्यर्थद्वयबोधकं ऋद्धं प्रति-
भाति । अतो मूलगाथाया अन्वयद्वयमेव विधातव्यम्—दु-अणुएँहिं दब्बे आरद्धे अणु त्ति ववएसो अर्थात् द्वाभ्या परमाणुभ्या
नार्थद्रव्ये आरब्धे 'अणुः' इति व्यपदेश । पुनश्च दुअणुएँहिं दब्बे आरद्धे तिअणुयं ति ववएसो अर्थात् द्व्यणुकैः—त्रिभि-
र्द्रव्यैर्णुकं, चतुर्भिर्वा कार्यद्रव्ये आरब्धे 'त्र्यणुकम्' इति व्यपदेश ।

२-एँहिं आरहदब्बे ति- सु० मू० । ३ अणुं होइ वु० भा० मा० ।

४ "यदापि द्वे द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्व्यणुकसमवायिना शुक्लादीनामारम्भकत्वम् × × × × ×
यदापि बहव परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणु कार्यमारभेते × × ×—२-२-११ ब्रह्मसू-
त्रा० पृ० ५०५-५०६ ।

"द्व्यणुकैर्बहुभिरारभ्यते इत्यपि नियमः । न द्वाभ्याम् तस्याणुपरिमाणोत्वतौ कारणसद्भावेनाणुत्वोत्पत्तावारम्भवैयर्थ्यात्
बहुषु त्वनियमः । कदाचित् त्रिभिरारभ्यते इति त्र्यणुकमित्युच्यते कदाचित्चतुर्भिरारभ्यते कदाचित् पञ्चभिरिति यथेष्टं
कल्पना"—प्रसस्त० कं० पृ० ३२-पं० ६-९ ।

"तेभ्यस्तेषां परमाणूनां परस्परसंयोगात् ततश्च द्वाभ्यां द्व्यणुकम् त्रिभिर्द्रव्यैश्चतुरणुकमित्यनेन क्रमेण कार्यद्रव्यं
घटादिकमुत्पद्यते इति"—प्रसस्त० कं० पृ० १०८ पं० १५ ।

"द्व्यणुकस्य अणुपरिमाणं तु परमाणवणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टम् त्रसरणुपरिमाणं तु न सजातीयम् अतः परमाणौ
द्विलक्षण्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रिलक्षण्या च त्रसरणुपरिमाणस्य असमवायिकारणमित्यर्थः"—कारिका० सिद्धान्तमु०
गुणनिर्ण० का० १११-११२ पृ० ४२९-४३० ।

उपलब्धिद्योग्यं स्यात् तथा चोपभोग्यं कारणवहुत्वमहत्वप्रचयजन्यं च महत्त्वम् । न च द्वि-त्रिपर-
माणवारब्धे कार्ये महत्त्वम्, तत्र महत्परिमाणभावात् तेषामणुपरिमाणत्वात्, प्रचयोऽप्यवयवा-
भावात् संभवति तेषाम् । नापि द्वाभ्यामणुभ्याम् कारणवहुत्वाभावात् न प्रचयोऽपि प्रक्षिथिलाव-
यवसंयोगाभावात् । उपलभ्यते च समानपरिमाणैस्त्रिभिः पिण्डैरारब्धे कार्ये महत्त्वम् न द्वाभ्यामिति
महत्परिमाणार्थां ताभ्यामेवारब्धे महत्त्वम् न त्रिभिरल्पपरिमाणैरारब्ध इति समानसंख्या-तुला-
परिमाणार्थां तन्तुपिण्डाभ्यामारब्धे षट्पदिकार्ये प्रक्षिथिलावयवतन्तुसंयोगकृतं महत्त्वमुपलभ्यते न
तद् इतरत्रेति ।

नन्वेवं यदि कार्यारम्भस्तदा 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते द्वे बहूनि वा समानजातीयानि' इत्य-
भ्युपगमः परित्यज्यताम् यतो न परमाणु-द्व्यणुकादीनामपरित्यक्तजनकावस्थानामनङ्गीकृतस्वकार्य-
जननस्वभावानां च द्व्यणुक-त्र्यणुकादिकार्यनिर्वर्तकत्वम्; अन्यथा प्रागपि तत्कार्यप्रसङ्गात् । १०

अथ न तेषामजनकावस्थालागतो जनकत्वभावान्तरोत्पत्तौ कार्यजनकत्वं किन्तु पूर्वस्वभाव-
व्यवस्थितानामेव संयोगलक्षणसहकारिशक्तिसद्भावात् तदा कार्यनिर्वर्तकत्वम् प्राक् तु तदभावात्
कार्योत्पत्तिः कारणानामविचलितस्वरूपत्वेऽपि न च संयोगेन तेषामनतिशयो व्यावर्त्यते अतिशयो
चा कश्चिदुत्पाद्यते अभिन्नो भिन्नो वा संयोगस्यैवाऽतिशयत्वात् । न च कथमन्यः संयोगस्तेषामतिशय
इति चाच्यम् अनन्यस्याप्यतिशयत्वायोगात् न हि स एव तस्यातिशय इत्युपलब्धम् तस्मात् तत्संयोगे १५
सति कार्यमुपलभ्यते तदभावे तु नोपलभ्यते इति संयोग एव कार्योत्पादने तेषामतिशय इति न
तदुत्पत्तौ तेषां स्वभावान्तरोत्पत्तिः संयोगातिशयस्य तेभ्यो भिन्नत्वादिति, असदेतत्; यतः कार्यो-
त्पत्तौ तेषां संयोगोऽतिशयो भवतु संयोगोत्पत्तौ तु तेषां कोऽतिशय इति चाच्यम्, न तावत् स एव
संयोगः तस्याद्याप्यनुत्पत्तेः, नापि संयोगान्तरम् तस्यानभ्युपगमात्, अभ्युपगमेऽपि तदुत्पत्तावप्य-
परसंयोगातिशयप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः । न च क्रिया अतिशयः तदुत्पत्तावपि पूर्वोक्तदोष- २०
प्रसङ्गात् । किञ्च, अदृष्टपिंशादात्माऽणुसंयोगात् परमाणुषु क्रियोत्पद्यते इत्यभ्युपगमादात्म-परमाणु-
संयोगोत्पत्तावप्यपरोऽतिशयो वाच्यः तत्र च तदेव दूषणम् । किञ्चासौ संयोगो द्व्यणुकादिनिर्वर्तकः
किं परमाण्वाद्याश्रितः उत तदन्याश्रितः, आहोस्विद् अनाश्रित इति ? यद्याद्यः पक्षस्तदा तदुत्पत्तावा-
श्रय उत्पद्यते नवेति ? यद्युत्पद्यते तदा परमाणूनामपि कार्यत्वप्रसक्तिस्तत्संयोगवत् । अथ नोत्पद्यते
तदा संयोगस्तदाश्रितो न स्यात्, समवायस्याभावात्, तेषां च तं प्रत्यकारकत्वात् तदकारकत्वं तु २५
तत्र तस्य प्रागभावानिदृक्तेस्तदन्यगुणान्तरवत् । ततस्तेषां कार्यरूपतया परिणतिरभ्युपगन्तव्या;
अन्यथा तदाश्रितत्वं संयोगस्य न स्यात् । अन्याश्रितत्वेऽपि पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । अनाश्रितत्वपक्षे तु
निर्हेतुकोत्पत्तिप्रसक्तिः । अथ संयोगो नोत्पद्यते इत्यभ्युपगमस्तदा वक्तव्यम्-किमसौ सन्, उताऽसन् ?
यदि संस्तदा तन्नित्यत्वप्रसक्तिः—“सदकारणवन्नित्यम्” [वैशेषिकद० ४-१-१] इति भवतोऽभ्यु-
पगमात् तथा चासौ गुणो न भवेत्-नित्यत्वेनाऽनाश्रितत्वाद् अनाश्रितस्य च पारतन्त्र्यायोगाद् ३०
अपरतन्त्रस्य चाऽगुणत्वात् । अथाऽसन्निति पक्षस्तदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः तदभावे प्राग्वद् विशि-
ष्टपरिमाणोपेतकार्यद्रव्योत्पत्त्यभावात्, तथा च जगतोऽदृश्यताप्रसक्तिरिति संयोगैकत्वसंख्या-
परिमाण-महत्त्व-परत्वाद्यनेकगुणानां तत्रोत्पत्तिरभ्युपेया कारणगुणपूर्वप्रक्रमेण कार्योत्पत्त्यभ्यु-
पगमात् । इष्टमेवैतदिति चेत्, ननु तेषां क आश्रय इति वक्तव्यम्, न तावत् कार्यम् तदुत्पत्तेः
प्राक् तस्याऽसत्त्वात्, सत्त्वे वोत्पत्तिविरोधात् न च प्रथमक्षणे निर्गुणमेव कार्यं गुणोत्पत्तेः प्रागस्तीति ३५

१ न च प्र-भा० मा० ।

२ किञ्च असौ संयोगो द्व्यणुकादिनिर्वर्तकः किं परमाण्वाद्याश्रितः तदन्याश्रितः अनाश्रितो वा ? प्रथमपक्षे तदुत्पत्तावा-
श्रय उत्पद्यते नवा ? यद्युत्पद्यते तदाणूनामपि कार्यतादुपपन्नः । अथ नोत्पद्यते तर्हि संयोगस्तदाश्रितो न स्यात्, समवायप्रतिषे-
धात् तेषां च तं प्रत्यकारकत्वात् । तदकारकत्वं चानतिशयत्वात् । अनतिशयानामपि कार्यजनकत्वे सर्वदा कार्यजनकत्वप्रसङ्गोऽ-
विशेषात् । अतिशयान्तरकल्पने चानवस्था—तदुत्पत्तावप्यपरोतिशयान्तरपरिकल्पनात् । ततस्तेषामसंयोगरूपत्वापरित्यगेन
संयोगरूपतया परिणतिरभ्युपगन्तव्या इति सिद्धं तेषां कथंचिदनित्यत्वम् । अन्याश्रितत्वेऽपि पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । अनाश्रितत्वे
तु निर्हेतुकोत्पत्तिप्रसक्तेः सदा सत्त्वप्रसङ्गतः कार्यस्यापि सर्वदा भावात्तुपपन्नः” —प्रमेयक० पृ० १६० प्र० पं० ६-११ ।

३-पूर्वोक्तमे-वृ० आ० हा० वि० ।

वक्तव्यम् गुणसंबन्धवत् सत्तासंबन्धस्याप्याद्यक्षणे अभावतस्तत्सत्त्वासंभवात् । न चोत्पत्ति-सत्ता-
संबन्धयोरेककालतयाऽऽद्यक्षण एव सत्त्वम् तदा रूपादिगुणसमवायाभाषतोऽनुपलम्भे ततस्तत्सत्ता-
संबन्धव्यवस्थापनाऽसंभवात् । न हि 'सत्' इत्युपलम्भमन्तरेण तदा तस्य सत्तासंबन्धः सत्त्वं वा
व्यवस्थापयितुं शक्यम् । न च महत्त्वादेर्गुणस्य द्रव्येण सहोत्पादे तद्द्रव्याधेयता तद्द्रव्यस्य वा तदा-
५ धारता अकारणस्याश्रयत्वायोगात् । न चैककालयोः कार्यकारणभावः सत्येतरगोविषाणयोरिव
भवत्पक्षे युक्तः । तत्र कार्य-तदाश्रयः । अथाऽणवस्तदाश्रयस्तर्हि कार्यद्रव्यस्यापि त एवाश्रयः इत्येका-
श्रयो कार्य-गुणौ प्राप्तौ । तथाऽभ्युपगमेपि न तावद् युतसिद्धयोस्तयोः कुण्ड वदरवद् आश्रयाऽऽ-
श्रयिभावः अकार्यकारणप्रसङ्गात् । नाऽयुतसिद्धयोः, अयुतसिद्ध्याऽऽश्रयाश्रयिभावविरोधात् ।
तथाहि—'अपृथक्सिद्धः' इत्यनेन भेदनिषेधः प्रतिपाद्यते समवायाभावे अन्यस्यार्थस्यात्रासंभवात्,
१० 'आधाराधेयभावः' इत्यनेन चैकत्वनिषेधः क्रियते इति कथमनयोरेकत्र सद्भावः? अथ नात्राधारा-
धेयभावस्तर्हि तेषां सत्त्वम्, उत असत्त्वमिति वक्तव्यम् । यथाद्यः पक्षस्तदा 'संयोगादिगुणात्मकाः
परमाणव एव तथाभूतं कार्यम्' इति जैनपक्ष एव समाश्रितः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु सर्वानुप-
लब्धिप्रसक्तिः ।

यदि च परमाणवः स्वरूपापरित्यागतः कार्यद्रव्यमारम्भन्ते स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तं तदा कार्य-
१५ द्रव्यानुत्पत्तिप्रसक्तिः । न हि कार्यद्रव्ये परमाणुस्वरूपापरित्यागे स्थूलत्वस्य सद्भावः तस्य तदभावा-
त्मकत्वात् । तस्मात् परमाणुरूपतापरित्यागेन मृद्व्यं स्थूलकार्यस्वरूपमासादयतीति तद्रूपतापरि-
त्यागेन च पुनरपि परमाणुरूपतामनुभवतीति वलयवत्-पुद्गलद्रव्यपरिणतेरादिरन्तो वा न विद्यते
इति न कार्यद्रव्यं कारणेभ्यो भिन्नम् । न चार्थान्तरभावगमनं विनाशोऽयुक्त इति तद्रूपपरित्यागो-
पादानात्मकस्थितिसंभावस्य द्रव्यस्य त्रैकाल्यं नानुपपन्नम् । यथा च एकसंख्या-संयोग-महत्त्वाऽपर-
२० त्वादिपर्यायैः परमाणूनामुत्पत्तेः कार्यरूपाः परमाणवस्तथा बहुत्वसंख्या-विभागाऽल्पपरिमाण-
परत्वात्मकत्वेन प्रादुर्भावात् परमाणवः कार्यद्रव्यवत् तथोत्पन्नाश्चाभ्युपगन्तव्याः, कारणान्वय-
व्यतिरेकानुविधानोपलम्भस्य कार्यताव्यवस्थानिबन्धनस्यात्रापि सद्भाववदिति अयमर्थः 'तत्तो य'
इत्यादिना गाथापश्चाद्धेन प्रदर्शितः । तस्माद् एकपरिमाणाद् द्रव्याद् चिभक्तः विभागात्म-
कत्वेनोत्पन्नः अणुरिति अणुर्जातो भवति एतदवस्थायाः प्राक् तदसत्त्वात्; सत्त्वे वा इदानी-
२५ मिव प्रागपि स्थूलरूपकार्योभावप्रसङ्गात् इदानीं वा तद्रूपता तद्रूपविशेषात् प्राक्तनात्रस्यायामिव
स्यात् । एवं चतुर्विधकार्यद्रव्याभ्युपगमोऽसंगतः । न च य एव कार्यद्रव्यारम्भकाः परमाणवस्त एव
तद्द्रव्यविनाशोत्तरकालं स्वरूपेण व्यवस्थिताः कार्यद्रव्यप्रागभाव-प्रध्वंसाभावयोरेकत्वविरोधात् घट-
द्रव्यप्रागभाव-प्रध्वंसाभावसृष्टिण्ड-कपालवत् । न च प्रागभाव-प्रध्वंसाभावयोस्तुच्छरूपतया
मृत्पिण्ड-कपालरूपत्वमसिद्धम् तुच्छरूपस्याभावस्य प्रमाणाजनकत्वेन तद्विषयत्वतो व्यवस्थापयितु-
३० मशक्यत्वादिति प्रतिपादनात् । न च कपालसंयोगाद् घटद्रव्यमुपजायते तद्भिन्नागाच्च विनश्यतीति
मृत्पिण्डस्य घटद्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वमयुक्तमिति वक्तव्यम् । अथक्षत एव मृत्पिण्डोपादानत्वेन
तस्य प्रतीतेः अत एव घटस्य कपालसमवायिकारणत्वानुमानमध्यक्षवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्त-
त्वेन कालाल्पपदिष्टम् । न चाल्पपरिमाणतन्नुप्रभवं महत्परिमाणं पटकार्यमुपलब्धमिति घटादिक-
मपि तदल्पपरिमाणानेककारणप्रभवं कल्पयितुं युक्तम् विषयधेनापि कल्पनायाः प्रवृत्तिप्रसङ्गात्,
३५ अध्यक्षवाधस्तु तदितरत्रापि समानः । किञ्च, परमाणूनां सर्वदैकं रूपमभ्युपगच्छन्नभावमेव तेषाम-
भ्युपगच्छेत् अकारकत्वप्रसङ्गात्-तच्च प्रागभाव-प्रध्वंसाभावविकलत्वेनानाधेयातिशयत्वाद् वियत्कु-
ष्टमप्रवत् । तदसत्त्वे च कार्यद्रव्यस्याप्यभावः अहेतोस्तस्यासत्त्वात् । तदभावे च परापरत्वादिप्रत्यया-
देरयोगात् कालादेरप्यमूर्तद्रव्यस्याभाव इति सर्वोभावप्रसक्तिः ।

यदपि 'अर्थान्तरगमनलक्षणो विनाशोऽसंभवी परमाणुपर्यन्तत्वात् सर्वविनाशानाम्' इत्य-
४० मिधानम्, तद्रूपसंगतम्, तथाभूतविनाशे प्रमाणाभावात् । तथाहि-न तावदध्यक्षं तत्प्रतिपादने

१-ज्ञा अभ्यु-मां० मा० । २ तद्दि-वा० वा० । ३ "तेषामपरमाण्वन्तो विनाशः" । "तेषा शरीरेन्द्रि-
णाणां ह्यणुकादिविनाशकमेण तावद् विनाशो यावत्, परमाणुरिति"-अरास्त० कं० ५१ पं० १३-१३ ।

व्याप्रियते कपालपर्यन्तघटविनाशोपलम्भे तस्य व्यापारोपलब्धेः । नानुमानमपि, प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ तत्र तस्याप्यप्रवृत्तेः—अध्यक्षपूर्वकत्वेन तस्य व्यावर्णनात् । आगमस्य चात्रार्थे अनुपयोगात् । परमाणु-पर्यन्ते च विनाशे घटादिष्वसे न किञ्चिद्रूप्युपलभ्येत परमाणुनामदृश्यत्वेनाभ्युपगमात् । छिद्रघटे-नापाकनिक्षिप्तेन वा तेनानेकान्त इति चेत्, न; सर्वस्य पक्षीकृतत्वात् अवयविनि च छिद्रस्योत्पन्न-त्वात् तस्य च निरवयवत्वान्नावयवे तदुत्पत्तिः परमाणुषु तदसंभवात् । पाकान्यथानुपपत्त्या परमाणु-पर्यन्तो विनाशः परिकल्प्यत इति चेत्, न; विशिष्टसामग्रीवशाद् विशिष्टवर्णस्य घटादेर्द्रव्यस्य कथं-चिद्विनाशेऽप्युत्पत्तिसंभवात् । परमाणुपर्यन्तविनाशाभ्युपगमे च तद्देशत्व-तत्संख्यात्व-तत्परि-माणत्वोपर्यवस्थापितकर्परान्द्यपातप्रत्यक्षोपलभ्यत्वादीनि पच्यमाने घटे न स्युः । शून्यप्रविद्धघटे-नानेकान्तश्च परिहृत एव । न च कपालार्थी घटं भिन्नादापरमाण्वन्ते विनाशे । ततः प्रतीतिविरुद्ध-त्वान्नासावभ्युपगन्तव्य इति ॥ ३९ ॥

[प्रतिवादिमतमाक्षिप्य प्रतिवन्दीतया खेपस्य विभागजन्योत्पादस्य समर्थनम्]

प्रस्तुतमेवाक्षेपद्वारेणोपसंहरत्याचार्यः—

बहुयाण एगसद्दे जइ संजोगाहि होइ उप्पाओ ।

णणु एगविभागम्मि वि जुजइ बहुयाण उप्पाओ ॥ ४० ॥

द्व्यणुकादीनां सति संयोगे घटोक्तस्य त्र्यणुकादेः कार्यद्रव्यस्योत्पादो भवति—अन्यथैका-^{१५} भिधानप्रत्ययव्यवहारयोगात् नहि बहुषु 'एको घट उत्पन्नः' इत्यादिव्यवहारो युक्तः—'ननु' इत्यक्षमायाम् । एकस्य कार्यद्रव्यस्य विनाशेऽपि युज्यत एव बहूनां समानजातीयानां तत्कार्य-द्रव्यविनाशात्मकानां प्रभूततया विभक्तात्मनामुत्पाद् इति । तथाहि—घटविनाशाद् बहूनि कपालानि उत्पन्नानीत्यनेकाभिधानप्रत्ययव्यवहारो युक्तः; अन्यथा तदसंभवात् । ततः प्रत्येकं ज्ञात्मकास्त्रि-कालाश्चोत्पादादयो व्यवस्थिता इत्यनन्तपर्यायात्मकमेकं द्रव्यम् ॥ ४० ॥

२०

[एकस्मिन्नपि समये प्रत्येकं द्रव्यमनन्तपर्यायात्मकं प्रागुक्तरीत्या सिध्यति इत्यभिधानम्]

नन्वनन्ते काले भवत्वनन्तपर्यायात्मकमेकं द्रव्यम्, एकसमये तु कथं तत् तदात्मकमवसीयते? प्रदर्शितदिशा तदात्मकं तदवसीयत इत्याह—

एगसमयम्मि एगदवियस्स बहुया वि होति उप्पाया ।

उप्पायसमा विगमा ठिईउ उस्सग्गओ णियमा ॥ ४१ ॥

२५

एकस्मिन् समये एकद्रव्यस्य बहव उत्पादा भवन्ति, उत्पादसमानसंख्या विगमा अपि तस्यैव तदैवोत्पद्यन्ते विनाशमन्तरेणोत्पादस्यासंभवात् नहि पूर्वपर्यायाविनाशे उत्तरपर्यायः प्रादुर्भावितुमर्हति; प्रादुर्भावे वा सर्वस्य सर्वकार्यताप्रसक्तिः; तदकार्यत्वं वा कार्यान्तरस्येव स्यात् । स्थितिपि सामान्यरूपतया तथैव नियता स्थितिरहितस्योत्पादस्याभावात् भावे वा शशङ्कान्-देरप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ ४१ ॥

३०

[एकस्मिन् द्रव्ये एकसमयेऽनन्तधर्मात्मकत्वस्य दृष्टान्तेन साधनम्]

एतदेव दृष्टान्तद्वारेण समर्थयन्नाह—

काय-मण-वयण-किरिया-रूवाइ-गईविसेसओ वाचि ।

संजोयभेयओ जाणणा य दवियस्स उप्पाओ ॥ ४२ ॥

यदैवानन्तानन्तप्रदेशिकाहारभावपरिणतपुद्गलोपयोगोपजातरस-रुधिरादिपरिणतवशाविर्भूत- ३५

शिरोऽङ्गुल्याद्यङ्गोपाङ्गभावापरिणतस्थुरसूक्ष्मसूक्ष्मतरादिभेदभिन्नावयवात्मकस्य कार्यस्योत्पत्तिस्तदैव वानन्तानन्तपरमाणूपचितमनोवर्गणापरिणतिप्रतिलभ्यमनउत्पादोऽपि, तदैव वचनस्यापि कायोत्कृष्टतरवर्गणोत्पत्तिप्रतिलब्धवृत्तिरुत्पादः, तदैव च कायाऽऽत्मनोरन्योन्यानुप्रवेशाद् विपरीकृताऽसंख्यातात्मप्रदेशे कार्यक्रियोत्पत्तिः, तदैव च रूपादीनामपि प्रतिक्षणोत्पत्तिविनश्वराणामुत्पत्तिः, ५ तदैव च सिध्यात्वाऽविरति-प्रमाद-कपायादिपरिणतिसमुत्पादितकर्मबन्धनिमित्ताऽऽगामिगति-विशेषाणामप्युत्पत्तिः, तदैव चोत्सृज्यमानोपादीयमानानन्तानन्तपरमाण्वापादिततत्प्रमाणसंयोग-विभागानामुत्पत्तिः ।

यद्वा यदैव शरीरादेर्द्रव्यस्योत्पत्तिस्तदैव त्रैलोक्यान्तर्गतसमस्तद्रव्यैः सह साक्षात् पारंपर्येण वा संबन्धानामुत्पत्तिः सर्वद्रव्यव्याप्तिव्यवस्थिताकाश-धर्माधर्मादिद्रव्यसंबन्धात्, तदैव च भावि-
१० स्वपर्याय-परज्ञानविषयत्वादीनां चोत्पादनशक्तीनामप्युत्पादः शिरो-ग्रीवा-चक्षु-नेत्र-पिच्छोदर-चरणघनेकाद्यवचान्तर्भावकमयूराण्डकरसशक्तीनामिव; अन्यथा तत्र तेपामुत्तरकालमप्यनुत्पत्ति-प्रसङ्गात् । उत्पाद-विनाश-स्थित्यात्मकाश्च प्रतिक्षणं भावाः शीतोष्णसंपर्कादिवशाद्वान्तरसूक्ष्म-तर-तमादिभेदेन तथैव स्व-परापेक्षया युगपत् क्रमेण चोपलब्धेः । न च तर-तमादिभेदेन नव-पुराणतया क्रमेणोपलब्धः प्रतिक्षणं तथोत्पत्तिमन्तरेण संभवति । न चास्मादाद्यक्ष्यक्षं निरवशेष-
१५ धर्मात्मकवस्तुग्राहकं येनानन्तधर्माणामेकदा वस्तुन्यप्रतिपत्तेरभाव इत्युच्येत अनुमानतः प्रतिक्षण-मनन्तधर्मात्मकस्य तस्य प्रदर्शितन्यायेन प्रतिपत्तेः । सकलत्रैलोक्यव्यावृत्तस्य च वस्तुनोऽध्यक्षेण ग्रहणे-तद्व्यावृत्तीनां पारमार्थिकतद्भूमिरूपतया अन्यथा तस्य तद्व्यावृत्तताऽयोगात्-कथं नानन्त-धर्माणां वस्तुन्यध्यक्षेण ग्रहणम् ? ॥ ४२ ॥

[आगमस्य हेतुवादाहेतुवादाभ्यां द्वैविध्येन विभजनम्]

२० इदानीं विदितनयत्वाद् विशिष्टप्रबन्धः शिष्यो विगृह्य कथनयोग्यैः संपन्न इति तस्य विग्रहकथनो-पदेशमाह—

दुविहो इत्यादि ।

अथवा प्रत्यक्ष-परोक्षरूपः संक्षेपतो द्विविध उपयोग आत्मनः । तत्र प्रत्यक्षोपयोगस्त्रिविधः अवधि-मनःपर्याय-केवलभेदेन । तत्र केवलोपयोगः सकलविषयः प्राक् प्रतिपादितः । अवधि-मनः-
२५ पर्यायोपयोगस्त्वसकलविषयोऽस्मादादिभिरागमगम्यः । परोक्षोपयोगस्तु मति-श्रुतरूपो द्विविधः । तत्राक्ष-लिङ्गप्रभवमत्युपयोगस्य स्वरूपमावेदितम् । श्रुतोपयोगस्य त्वाचार्यस्तद्धेतुभूतहेत्वहेतुवाद-भेदभिन्नागमप्रतिपादनद्वारेण स्वरूपमाह—

दुविहो धम्मावाओ अहेउवाओ य हेउवाओ य ।

तत्थ उ अहेउवाओ भवियाऽभवियादओ भावा ॥ ४३ ॥

३० वस्तुधर्माणामस्तित्वादीनाम्नासमन्ताद् वादस्तप्रतिपादक आगमः अहेतु-हेतुवाद-भेदेन द्वैविध्यं प्रतिपद्यते । प्रमाणान्तरानवगतवस्तुप्रतिपादक आगमोऽहेतुवादः । तद्विपरीतस्त्वसौ हेतुवादः-हिनोति गमयत्यर्थमिति हेतुस्तपरिच्छिन्नोऽर्थोऽपि हेतुः, तं वदति य आगमः स हेतुवादः । यस्तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादकत्वेऽपि तद्विपरीतोऽस्वाचहेतुवादो इष्टिवादात् प्रायेणान्यः । तत्र त्वहेतुवादो भन्व्या भन्व्यस्वरूपप्रतिपादक आगमः तद्विभागप्रतिपादनेऽध्यक्षादेः प्रमाणा-मिधास्त्याप्रवृत्तेः-नहि 'अयं भव्यः, अयं त्वभव्यः' इत्यन्नागममन्तरेण प्रमाणान्तरप्रवृत्तिसंभवोऽस्मादाद्य-

ननु 'तद्विभागप्रतिपादकं वचो यथार्थम् अर्हद्वचनत्वात् अनेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादकवचो-
वत्' इत्यनुमानात् तद्विभागप्रतिपत्तौ कथं न तस्यानुमानविषयता? न; एवमप्यागमादेव तद्विभाग-
प्रतिपत्तेः—तद्व्यतिरेकेण प्रमाणान्तरस्य तत्प्रतिपत्तिनिवन्धनस्याभावात् । अर्हदागमस्य च प्रधानार्थ-
संवादनवन्धनतरप्रणीतत्वनिश्चयेऽनुमानतोऽतीन्द्रियार्थविषये प्रामाण्यं निश्चीयत इत्यभ्युपगम्यत
एव । आगमनिरपेक्षस्य तु प्रमाणान्तरस्यास्सदादेस्तत्र प्रवृत्तिर्न विद्यत इत्येतावताऽहेतुवादत्वमेत-
द्विषयागमस्योच्यत इति ॥ ४३ ॥

[आगमोक्तस्य वस्तुनो हेतुद्वारा वास्तविकत्वसाधनमेव हेतुवादस्य लक्षणमिति सूचनम्]

वचनव्यापारं केवलमपेक्षायं क्रमः । यदा तु ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यत्रितये यथावदनुष्ठानप्रवणः
तद्विकलश्च पुरुषः प्रतीयते तदा अनुमानगमस्योऽपि तद्विभागो भवति, यथा-भव्यः अभव्यो वाऽयं
पुरुषः, सम्यग्ज्ञानादिपरिपूर्णाऽपरिपूर्णत्वाभ्याम्, लोकप्रसिद्धभव्याऽभव्यपुरुषवत् । अहेतुवादागमा-
वगते वा धर्मिणि भव्याऽभव्यस्वरूपे तद्वि(तदवि)परीतनिर्णयफलो हेतुवादः प्रवर्तते । योऽयमागमे
भव्यादिरभिहितः स तथैव, यथोक्तहेतुसद्भावात् इत्याह—

भविओ सम्मदंसण-णाण-चरित्तपडिवत्तिसंपन्नो ।

णियमा दुक्खंतकडो त्ति लक्खणं हेउवायस्स ॥ ४४ ॥

भव्योऽयम्, सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्यप्रतिपत्तिसंपूर्णत्वात् उक्तपुरुषवत् । तत्परि-
पूर्णत्वादेव नियमात् संसारदुःखान्तं करिष्यति कर्मव्याघेरात्यन्तिकं विनाशमनुभविष्यति, तन्नि-
वन्धनसिध्यात्वादिप्रतिपक्षाभ्याससात्मीभावात्, व्याधिनिदानप्रतिकूलचरणप्रवृत्ततथाविधातुर-
वत् । यः पुनर्न तत्प्रतिपक्षाभ्याससात्म्यवान् नासौ दुःखान्तकृद् भविष्यति तन्निदानानुष्ठानप्रवृत्त-
तथाविधातुरवत् इति हेतुवादस्य लक्षणम् । हेतुवादश्च प्रायो दृष्टिवादः तस्य द्रव्यानुयोगत्वात्,
“सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्याणि भोक्षार्थाः” [तत्त्वार्थसू० १-१] इत्यादेरनुमानादिगम्यस्यार्थस्य तत्र २०
प्रतिपादनात् । यथा चात्रानुमानादिगम्यता तथा गन्धहस्तिप्रवृत्तिभिर्विकान्तमिति नेह प्रदर्श्यते
ग्रन्थविस्तरभयात् ॥ ४४ ॥

[जीवादितत्त्वं कथं प्रतिपादयन् सिद्धान्तस्य आराधकः कथं वा प्रतिपादयन् तस्य विराधक
इत्यभिधानम्]

“जीवाऽजीवाऽऽश्रव-बन्ध-संवर-निर्जरा-भोक्षास्तत्त्वम्” [तत्त्वार्थसू० १-४] इत्युभयवादा-
गमप्रतिपाद्यान् भावांस्तथैवाऽसंकीर्णरूपान् प्रतिपादयन् सिद्धान्तिकः पुरुषः इतरस्तु तद्विरा-
धक इत्याह—

जो हेउवायपक्खम्मि हेउओ आगमे य आगमिओ ।

सो ससमयपण्णवओ सिद्धंतविराहओ अन्नो ॥ ४५ ॥

यो हेतुवादागमविषयमर्थं हेतुवादागमेन, तद्विपरीतागमविषयं चार्थमागममात्रेण प्रदर्श-
यति वक्ता स स्वसिद्धान्तस्य द्वादशाङ्गस्य प्रतिपादनकुशलः, अन्यथा प्रतिपादयंश्च-तदर्थस्य
प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् तत्प्रतिपादके वचस्यनास्थादिदोषमुत्पादयन्-सिद्धान्तविराधको भवति
सर्वज्ञप्रणीतागमस्य निस्सारताप्रदर्शनात् तत्प्रत्यनीको भवतीति यावत् ।

तथाहि-पृथिव्यादेर्मनुष्यपर्यन्तस्य पद्धिधजीवनिकायस्य जीवत्वमागमेन अनुमानादिना च प्रमा-
णेन सिद्धं तथैव प्रतिपादयन् स्वसमयप्रज्ञापकः, अन्यथा तद्विराधकः । यतः प्रत्यक्तचेतने व्रसनि-
काये चैतन्यलक्षणं जीवत्वं स्वसंवेदनाध्यक्षतः स्वात्मनि प्रतीयते, परव त्वपरेणानुमानतः ।

वनस्पतिपर्यन्तेषु पृथिव्यादिषु स्थावरेषु अनुमानतश्चैतन्यप्रतिपत्तिः । तथाहि-वनस्पतयश्चेतनाः,

१ "साम्प्रत वनस्पतिजीवास्तिले लिङ्गमाह—से वेमि—इमं पि जाइधम्मयं एयं पि जाइधम्मयं, इमं पि वुद्धिधम्मयं एयं पि वुद्धिधम्मयं; इमं पि चित्तमंतयं एयं पि चित्तमन्तयं, इमं पि छिण्णं मिलाइ, एयं पि छिण्णं मिलाइ; इमं पि आहारं एयं पि आहारं, इमं पि अणिच्चयं एयं पि अणिच्चयं, इमं पि असासयं एयं पि असासयं, इमं पि चओवचइयं एयं पि चओवचइयं, इमं पि विपरिणामधम्मयं एयं पि विपरिणामधम्मयं"—आचारो० सू० अ० १ उ० ५ सू० ४६ पृ० ६५ ।

महाभारत-मनुस्मृत्योरोपि वनस्पत्यादीनां सचेतनत्वमित्थं समर्थितं दृश्यते—

“भरद्वाज उवाच—

पद्मभिर्यदि भूतैस्तु युक्ता स्थावर-जङ्गमा । स्थावरणां न दृश्यन्ते शरीरे पद्म धातवः ॥

अनूष्णणामचेष्टाना धनाना चैव तत्त्वतः । वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पद्म धातव ॥

न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्ध-रसवेदिन । न च स्वर्गं विजानन्ति ते कथं पाक्षभौतिकाः ? ॥

अप्रधत्वादनभित्वाद्भूमिभित्वादवायुतः । आकाशस्याप्रमेयत्वाद् वृक्षाणा नास्ति भौतिकम् ॥

शृणुस्वाच—

धनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः । तेषां पुष्प-फलव्यक्तिर्नित्यं ससुपपद्यते ॥

ऊष्मतो म्लायते वर्षं लक् फलं पुष्यमेव च । म्लायते शीर्यते चापि स्वशैस्तेनात्र विद्यते ॥

वाय्वग्न्यशानिनिष्येवै । फलं पुष्यं विशीर्यते । श्रोत्रेण शृण्वते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ॥

वल्ली वेद्यते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति । न ह्यदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति तस्मात् पश्यन्ति पादपा ॥

पुण्यापुण्यैस्तथा गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि । अरोगा पुष्पिता- सन्ति तस्मान्निप्रन्ति पादपा ॥

पादै सल्लिपानाच्च व्याधीना चापि दर्शनात् । व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ॥

वक्त्रेणोत्पलनालेन यथोर्ध्वं जलसाददेत् । तथा पवनसंपुक्त्वा पादै पिबति पादप ॥

सुख-दुःखयोश्च प्रहणात् छिन्नस्य च विरोहणात् । जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥

तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमाहृतौ । आहारपरिणामाच्च क्षेदो वृद्धिश्च जायते” ॥—

महाभा० शान्ति० मी० प० अ० १८२ श्लो० ६-१८ पृ० २११ ।

“उद्भिष्वा- स्थावरा- सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिण । लोषच्य फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपया ॥

अपुष्पा- फलवन्तो ये ते वनस्पतय स्युताः । पुष्पिण फलिनश्चैव वृक्षास्तूमयत स्युताः ॥

शुच्छगुण्यं तु विविधं तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डबहुपुष्पेव प्रताना वत्य एव च ॥

तमसा बहुरूपेण वेष्टिता कर्महेतुना । अन्त-सञ्ज्ञा भवन्त्येते सुख-दुःखसमन्विता” ॥—

मनु० अ० १ श्लो० ४६-४९ पृ० १४-१५ ।

‘भक्षयति वलीवर्दानं यवान्’ ‘भक्षयति वलीवर्दानं सस्यम्’ वा इत्यत्र भक्षेर्हिंसार्थं मन्यमाना पतञ्जलि—चन्द्रगोप्ति—देव-
नन्दि—कैयट—हेमचन्द्र—नागेश—ज्ञानेन्द्रसरस्वतीप्रमुखवैयाकरणा अपि वनस्पतेः सचेतनत्वं प्रतिपन्नाः । यथाक्रमं तद्यथा—

“अहिंसार्थंसेति किमर्थम्? भक्षयति यवान् वलीवर्दा भक्षयति वलीवर्दानं यवान्” १-४-५२ इत्यङ्गस्य सूत्रस्य
“भक्षेर्हिंसार्थस्य” इति वार्तिके—महाभाष्ये पृ० २७५ ।

“अहिंसार्यामिति किम्? भक्षयति वलीवर्दानं सस्यम्”—२-१-४९—जान्त्रे ।

“अहिंसार्थंसेति किम्? भक्षयति वलीवर्दानं यवम् भक्षयति वलीवर्दानं यवम्—अत्र हिंसाऽस्ति वनस्पतिकार्यानां प्राणि-
त्वात्”—१-२-१२१-पृ० १०१ जैनेन्द्रे ।

“भक्षयन्ति यवानिति । क्षेत्रस्थाना प्ररोहायवस्थायां यवाना भक्षणान् हिंसा भवति, तदवस्थाया कैश्चित्तन्यस्याभ्युप-
गमात् । परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाज्ञे भक्षणेऽत्र भक्षिवर्तते”—१-४-५२ इति सूत्रस्य वार्तिकं
सप्रयत्नं प्रदीपः ।

“वनस्पतीनां प्रसव-प्ररोह-वृद्ध्यादिमत्त्वेन चेतनत्वाद् तद्विशेषस्य सस्यस्य प्राणवियोगस्तद्भक्षणान् स्वाम्युपघातो
वाऽत्र हिंसेति भक्षेर्हिंसार्थता”—२-२-६ हैमशब्दा० ।

“पिण्ड्या अप्राणित्वाद् उदाहरणे भक्षेर्हिंसार्थत्वम् । ननु यवानामपि अचेतनत्वात् तद्विषयस्यापि कथं हिंसार्थत्वम्? अत
आह-क्षेत्रस्थानामिति । इदमुपलक्षणम् जीवावस्थानामपि भक्षणे हिंसासत्त्वात् । हिंसाज्ञे इति । इदमुभयसाधारणम् तत्र
आद्ये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थः द्वितीये तु ‘परान्’ इत्यप्याहार्यम्-परान् हिंसन् यवान् भक्षयतीत्यर्थः । अत्र आद्यमेव
युक्तं भाष्यस्वरसादिवाहु ॥—१-४-५२ इति पाणिनीयसूत्रस्य उपर्युक्तमेव वार्तिकं समुद्घोतयत् उद्घोतयत् ।

“अहिंसार्थस्य किम्? भक्षयति वलीवर्दानं सस्यम् । ××× वलीवर्दा- सस्यं भक्षयन्ति तान् भक्षयतीत्यर्थः ।
क्षेत्रस्थानां यवानां भक्षयमाणानां हिंसा ज्ञेया तस्मान्मन्यथायां तेषां चेतनत्वात्”—१-४-५२ सिद्धान्तकौ० तत्त्वबोधि० ।

बुद्ध्यायुर्वेदाभिहितप्रतिनियतकालायुष्कविशिष्टौषधप्रयोगसंपादितवृद्धि-हानि-क्षत-भग्नसंरोहण-प्र-
तिनियतवृद्धिपद्भाषविकारोत्पादनाशावस्थानियतविशिष्टशरीरस्निग्धत्व-रूक्षत्व-विशिष्टदौहृद-चाल-
कुमार-बुद्धवस्था-प्रतिनियतविशिष्टरसवीर्यविपाक-प्रतिनियतप्रदेशाहारप्रहणादिमत्त्वान्यथानुपप-
त्तेः, विशिष्टशरीररक्त इत्याद्यनुमानं भाष्यकृतप्रभृतिभिर्विस्तरतः प्रतिपादितं तच्चैतन्यप्रसाधक-

१ वराहमिहिराचार्यग्रणीतायां बृहत् (वाराही) संहितायां वृक्षायुर्वेदविषय इत्यं वर्णितो वर्तते—

“अथ तेषां रोगज्ञानमाह—

श्रीतत्रातातर्पे रोगो जायते पाण्डुपत्रता । अरुद्धिश्च प्रवालानां शाखाशोभो रसञ्जुतिः ॥ १४ ॥

विक्रिसितमर्थतेषां शस्त्रेणादौ विगोधनम् । विदग्धतपद्मान् सेचयेत् क्षीरवारिणा ॥ १५ ॥

तथा च कादयप.—

शाखाविटपत्रैश्च छाया विद्विताथ ये । येऽपि पर्णे-फलैर्हाना रक्षाः पत्रैश्च पाण्डुरैः ॥

श्रीतोष्णवर्षवतासैर्मूर्ख्यमिश्रितैरपि । शायिनां तु भवेद् रोगो द्विपानां लेपनेन च ॥

चिकित्सातेषु कर्तव्या ये च भूयः पुनर्नवाः । शोषयेत् प्रथमं शस्त्रैः प्रलेपं दापयेत् ततः ॥

कर्दमेन विदग्धं घृतमिश्रैश्च लेपयेत् । क्षीरतोयेन सेकः स्याद् रोहणं सर्वशाखिनाम् ॥

अथ फलनाशचिकित्साप्रतिमाह—

फलनाशे कुलत्थैश्च मार्पसुद्वैस्त्रिलैर्यैर्व । शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पसमृद्धये ॥ १६ ॥

अथ वृद्धपर्यप्रयोगमाह—

“अधिकान्नाशकृष्णस्याटके द्वे तिलाढकम् । सक्तुप्रशो जलद्रोणो गोमांसतुल्या सह ॥ १७ ॥

ससुरात्रोपितैरैतैः सेकः कार्यो वनस्पतेः । बलीगुल्मलताना च फलपुष्पाय सर्वदा” ॥ १८ ॥

—वृहत्सं० वृक्षायुर्वेदाध्या० ५४ पृ० ७४६-७४७ ।

२ पद्भावविकारा इत्यमवगन्तव्याः—

“पद्भावविकारा भवन्तीति वार्यायणि—जायते अस्ति विपरिणमते वर्षेते अपक्षीयते विनश्यतीति—यास्कनि०
२० ४४ पं० १३ । एतदेव विकारपद्मपरिगणनं महाभाष्ये “भूयादयो धातवः” १-३-१ इति सूत्रे, वाक्यपदीये तृतीयकाण्डे
ग्रथमजातिसमुद्देशीयपदत्रिंशत्श्लोकाख्याख्यायाम् (तु० कां० पृ० ३१) हेमचन्द्रशब्दानुशासने “क्रियायां धातुः” ३-३-३
इति सूत्रे च विद्यते ।

३ भाष्यकृता श्रीजिन्नमद्रगणेशमाश्रमणेन वनस्पतिपर्यन्तेषु पृथिव्यादिषु स्थावरेषु अनुमानतश्चैतन्यमित्यं
आधितं वर्तते—

“जन्म-जरा-जीवण-मरण-रोहणा-ऽऽहार-दोहला-ऽऽमयञ्चो । रोग-तिगिच्छाईहि य नारि व्व सचेयणा तरवो ॥

सचेतनास्तरवः इति प्रतिज्ञा, जन्म-जरा-जीवन-मरण-क्षतसंरोहणा-ऽऽहार-दौहृदा-ऽऽमय-तच्चिकित्सादिसद्भावात्
इति हेतु, नारीवत् इति शृण्वन्तः । × × × × ×

छिद्रपरोद्भवा छिद्रमेतत्संकोचोऽथो कुलिगो व्व । आसयसचाराञ्चो वियत्त । बलीवियाणाई ॥

सम्मादयो य साव-प्यवोह-सकोयणाईओऽभिमया । वउलादवो य सहाद्विसयकालोवर्लमाओ ॥

सचेतना. स्पृष्टप्ररोदिकादयो वनस्पतयः स्पृष्टमात्रसंकोचात् कुलिङ्गः-कीटादि-तद्वत् । तथा, सचेतना वक्ष्यादयः
स्तरसाथं वृत्ति-वृक्ष-वरण्डकावाश्रयं प्रति संचरणात् । तथा, शब्दादयश्चेतनलेन अभिमताः स्थाप-प्रबोध-संकोचादिमत्त्वात्
देवदत्तवत् । तथा, सचेतना बकुला-ऽऽशोक-कुसुम-विरहक-चम्पक-तिलकादयः शब्दादिविषयकालोपलम्भात्-शब्द-
रूप-गन्ध-रस-स्पर्शविषयाणां काले प्रस्तावे उपभोगस्य यथासंख्यमुपलम्भादित्यर्थः यज्ञदत्तवदिति । एवं पूर्वमपि दौहृदादि-
च्छिद्रेषु कृष्णाण्डी-बीजपूरकादयो वनस्पतिविशेषाः पक्षीकर्तव्या इति ।

अथ सामान्येन तरुणाम् पृथ्वीविशेषाणां च विद्वमावीनां सचेतनत्वसाधनायाह—

मंसंक्षुरो व्व समाणजादृखंक्षुरोवर्लमाओ । तरुण-विद्रुम-लवणो-बलादयो सासायावत्या ॥

तरुण. तथा विद्रुम-लवणो-पलादयश्च शाश्रयावस्था. खजन्मस्थानगताः सन्तश्चेतनाः छिन्नानामप्यसीयां पुनस्तीत्यान
एव समाजजातीयाङ्कुरोत्यानात् अशोमांसाङ्करवत् । × × ×

अथोदकस्य सचेतनत्वं साधयितुमाह—

भूमिक्खयसामावियसभवञ्चो, दहुरो व्व जलमुत्तं । अहवा मच्छो व सभावञ्चोमसंभूयपायाओ ॥

मित्यनुमानतस्तेषां चैतन्यमात्रं सिध्यति । साधारण-प्रत्येकशरीरत्वादिकंस्तु भेदः—

“गूढस्तिर-संधि-पव्यं समभंगमहीरगं च छिण्णरुहं । साधारणं सरीरं तच्चिवरीयं च पत्तेयं ॥”
[जीवविचा० गा० १२]

इत्याद्यागमप्रतिपाद्य एव ।

५ जीवलक्षणव्यतिरिक्तलक्षणस्त्वजीवा धर्माऽधर्माऽऽकाश-काल-पुद्गलभेदेन पञ्चविधाः । तत्र पुद्गलास्तिकायव्यतिरिक्तानां स्वतो मूर्तिमद्रव्यसम्बन्धमन्तरेणात्मद्रव्यवदमूर्तत्वाद् अनुमानप्रत्ययाव-सेयता । तथाहि—गति-स्थित्यवगाहलक्षणं पुद्गलास्तिकायादिकार्थं विशिष्टकारणप्रभवम्, विशिष्टका-

भौममम्भ-सचेतनमुक्तम् क्षतभूमिसजातीयस्वाभाविकस्य तस्य संभवात् दर्दुरवत् । अथवा, सचेतनमन्तरिक्षमम्भः
अप्रादिविकारस्वभावसंभूतापातात् मत्स्यवदिति ।

तेजोऽनिलावधिकृत्साह—

अपरपेरियतिरियानियमितदिग्गमणोऽणिलो गो व्व । अनलो आहाराओ विद्धि-विगारोवल्मभाओ ॥

सात्मको वायु अपरप्रेरिततिर्यगनियमितदिग्गमनात् गोवत् । तथा, सात्मक वेज. आहारोपादानात् तद्द्वौ विकारवि-
शेषोपलम्भाच्च नरवत्”—विशेषा० भा० गा० १७५३-१७५८ पृ० ७४४-७४६ ।

तथा, पृथिव्यादिवनस्पत्यन्तानां स्थावराणा स्पष्टतया श्रोत्रादीन्द्रियरहितत्वेऽपि श्रोत्रादीन्द्रियजोऽनुभवो विलोक्यत
एव अत एव वनस्पत्यन्तानां तेषां सचेतनत्वं साधितं पुरातनै । स्थूलतया इन्द्रियरहितत्वेऽपि वनस्पतिपुं केया केया वृक्षा-
णामस्पदादिवत् कीदृश कीदृशोऽनुभवो जायते तदेतत् सर्वं सविस्तर तैवैव भाष्यकृता भाष्यटीकाकृता चेत्यमुपवर्णितम्—

“जह सुहुमं भाविदियनाणं दम्भदियावरोहे वि । तह दव्वसुयाभावे भावसुयं पतियवाइणं ॥

इह केवलिनो विहाय शेषसंसारिजीवानां सर्वेषामप्यतिस्त्रोक-बहु-बहुतर-बहुतमादितारतम्यभावेन द्रव्येन्द्रियेष्वस्तस्यपि
लक्ष्मीन्द्रियपञ्चकावरणक्षयोपशम समस्तत्वेति परममुनिवचनम् । ततश्च यथा येन प्रकारेण पृथिव्यादीनामेकेन्द्रियाणां
श्रोत्र-चक्षु-श्राण-रसनलक्षणानां प्रत्येक निरृत्युपकरणरूपाणां द्रव्येन्द्रियाणां तत्प्रतिबन्धककर्मावृत्तत्वादवरोधेऽप्यभावेऽपि
सूक्ष्ममन्व्यक्तं लक्ष्युपयोगरूपं श्रोत्रादिभावेन्द्रियज्ञानं भवति लक्ष्मीन्द्रियावरणक्षयोपशमसंभूताऽणियसी ज्ञानवाचिकभवेतीत्यर्थः ।
तथा तैवैव प्रकारेण द्रव्यश्रुतस्य द्रव्येन्द्रियस्थानीयस्याभावेऽपि भावश्रुत भावेन्द्रियज्ञानकरेण पृथिव्यादीनां भवतीति प्रतिपत्त-
व्यमेव । इदमुक्तं भवति—एकेन्द्रियाणां तावत् श्रोत्रादिद्रव्येन्द्रियाभावेऽपि भावेन्द्रियज्ञानं किञ्चिद् इत्यत एव वनस्पत्यादिषु
स्पष्टतद्भिन्नोपलम्भात् । तथाहि—कलकण्ठोद्ग्राणमधुरपद्मोद्गारश्रवणात् सद्य कुसुम-पल्लवादिप्रसरो विरहकृश्यादिषु श्रवणे-
न्द्रियज्ञानस्य व्यक्त लिङ्गमवलोक्यते । तिलकादितरफु पुनः कमनीयकामिनीकमलदलवीधंशरदिन्दुधवल्लोचनकटाक्षविक्षेपात्
कुसुमाद्याविर्भावश्चक्षुरिन्द्रियज्ञानस्य । चम्पकाद्यहिषेषु तु विविधसुगन्धिगन्धवस्तुनिकुरम्योन्मिभ्रविमलशीतलसलिलसेकात्
तत्प्रकटनं प्राणैन्द्रियज्ञानस्य । वक्रुलादिभूरुहेषु तु रम्भातिशायिप्रवररूपवरतरुणभामिनीमुखप्रदत्तसन्धुसुखादुसुरनिवारुणी-
गण्डपाखादनात् तदाविष्करण रसनेन्द्रियज्ञानस्य । कुरवकादिविडपिषु अशोकादिद्रुमेषु च घनपीनोन्नतकठिनकुचकुम्भविभ्र-
मापप्राजितकुम्भीनकुम्भरगन्मणिवलयकण्ठकण्डुभाभरणभूषितभय्यमामिनीमुखजलाऽवगृह्णन्सुखाद् निष्पिष्टपद्मरागचूर्णशोणतल-
त्तत्पादकमलपार्श्विप्रहराच्च क्षिति प्रसून-पल्लवादिप्रभव स्पर्शनेन्द्रियज्ञानस्य स्पष्टं लिङ्गमभिव्यज्यते । ततश्च यथेतेषु द्रव्ये-
न्द्रियासत्त्वेऽप्येतद् भावेन्द्रियजन्मं ज्ञानं सकलजनप्रसिद्धमसि तथा द्रव्यश्रुताभावे भावश्रुतमपि भवित्यति । इदमप्ये हि
जलाद्याहरोपजीवनाद् वनस्पत्यादीनामाहारसज्ञा, सकोचनवल्पादीनां तु हस्तस्पर्शादिभीत्या अवयवसकोचनार्थिभ्यो भयसज्ञा,
विरहक-तिलक-चम्पक-केशराऽशोकादीनां तु मैथुनसज्ञा दर्शितैव, विव्व-पलाशादीनां तु निधानीकृतद्रविणोपरिपादमोचना-
दिभ्य परिग्रहसज्ञा । न चैता सज्ञा भावश्रुतमन्तरेणोपपद्यन्ते । तस्माद् भावेन्द्रियपञ्चकावरणक्षयोपशमाद् भावेन्द्रियपञ्चक-
ज्ञानवद् भावश्रुतावरणक्षयोपशमसद्भावाद् द्रव्यश्रुताभावेऽपि यच्च यावच्च भावश्रुतमस्त्येव एकेन्द्रियाणामित्यलं विस्तरेण”—
विशेषा० भा० गा० १०३ पृ० ६८-६९ ।

१ साधारण-प्रत्येकशरीरधारिणा वनस्पतीनां सलक्षणं सविस्तरं विवेचनं प्रज्ञापना(पञ्चग्या)सूत्रतोऽवबोध्यम्—
प० १ सू० २२-२६ पृ० ३०-३९ ।

२ “अजीवकाया धर्माधर्माकावापुद्गला । १ । कालधेत्वेके” । ३८ ।—तत्त्वार्थ० अ० ५ ।

३ “गति-स्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोत्पन्नर’ । १७ । आकाशास्यावगाह” । १८ ।—तत्त्वार्थ० अ० ५ ।

[तत्त्वार्थसू० १-३३] इति श्रूयते ? न, स्थूलतस्तच्छ्रुतेः, अद्यान्तरमेवेन तु तेषामपरिमितत्वमेव स्वकल्पनाश्लिषिघटितविकल्पानामनियतत्वात् तदुत्थप्रवादानामपि तत्संख्यापरिमाणत्वात् ॥ ४७ ॥

[कं कं नयमाश्रित्य कस्कः समयः प्रस्थित इति प्रश्नस्य व्याकरणम्]

ननु कं नयमाश्रित्य कः परसमयः प्रवृत्तः ? को वा कस्य विषयः ? इत्याह—

५ जं काचिलं दरिसणं एयं द्रव्वद्वियस्स वत्तच्चं ।

सुद्धोअणतणअस्स उ परिसुद्धो पज्जवविअप्पो ॥ ४८ ॥

यत् काचिलं दर्शनं सांख्यमतम् एतद् द्रव्यास्तिकनयस्य वक्तव्यम्—तद्विषयविषयम् तदुत्थापितं चेति भावः—शौद्धोदनेस्तु परिशुद्धः पर्यायविशेष एव वक्तव्यः—परिशुद्धपर्यायास्तिकनयविशेषविषयं तदुत्थापितं च सौगतमतमित्यभिप्रायः । मिथ्यास्वरूपनयप्रभवत्वाद् अनयो-
१० मिथ्यात्वं प्राक् प्रदर्शितमेव ॥ ४८ ॥

[द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकोभयाश्रितस्यापि वैशेषिकसमयस्य कथं मिथ्यात्वमिति प्रश्नस्य प्रतिवचनम्]

ननु भवतु परस्परनिरोपेक्षैकैकनयावलम्बिनोः साहच्य-सौगतमतयोर्मिथ्यात्वम्, कणभुग्मतस्य तु द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयद्वयावलम्बिनः कथं मिथ्यात्वम् ? इत्यत्राह—

१५ दोहि वि णएहि णीअं सन्धसुल्लएण तह वि मिच्छत्तं ।

जं सविसअप्पहाणत्तणेण अण्णोण्णनिरवेक्खा ॥ ४९ ॥

द्राभ्यामपि द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयाभ्यां प्रणीतं शास्त्रम् उल्लेकेन वैशेषिकशास्त्र-
प्रणेता, द्रव्य-गुणादेः पदार्थपट्टकस्य नित्यानित्यैकान्तरूपस्य तत्र प्रतिपादनात् ।

[कणादोक्तपदपदार्थीव्यवस्थाया उपन्यासः]

२० तथाहि—द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाख्याः पदेव पदार्थाः, न्यूनाऽधिकप्रतिपादकप्रमाणभावे परस्परविविक्तरूपपदपदार्थव्यवस्थापकप्रमाणविषयत्वात्, उभयाभिमतघटादिपद-
पदार्थवत् । तत्र पृथिव्यप-तेजो-वाय्वाकाश-काल-दिगात्म-मनांसि नवैव द्रव्याणि । 'पृथिवी आपः तेजो वायुः' इत्येतत् चतुःसंख्यं नित्याऽनित्यमेदाद् द्विप्रकारं द्रव्यम्; तत्र परमाणुरूपं नित्यम् "सदकारणवन्नित्यम्" [वैशेषिकद० ४-१-१] इति वचनात्, तदारन्ध्रं तु ह्यणुकादि कार्यद्रव्य-
२५ मनित्यम् । आकाशादिकं तु नित्यमेव, अनुत्पत्तिमत्त्वात् । एषां च द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद् द्रव्यरूपताः, द्रव्यत्वाभिसंबन्धश्च द्रव्यत्वसामान्योपलक्षितसमवायः, तत्समवेतं वा सामान्यम्, एतच्चेतरव्यवच्छे-
दकमेपां लक्षणम् । तथाहि—पृथिव्यादीनि मनःपर्यन्तानि इतरेभ्यो भिद्यन्ते 'द्रव्याणि' इति वा व्यवहर्तव्यानि द्रव्यत्वाभिसंबन्धात्, यानि तु नैवम् न च तानि द्रव्यत्वाभिसंबन्धवन्ति, यथा गुणादिवस्तूनि, इति केवलव्यतिरेकिहेतुबलात् पृथिव्यादीनि द्रव्याणि गुणादिभ्यो व्यावृत्तरूपाणि
३० सिद्धानि । पृथिव्यादीनामपि भेदवतां पृथिवीत्वाभिसंबन्धादिकं लक्षणमितरेभ्यो भेदव्यवहारे तच्छब्दवाच्यत्वे वा साध्ये केवलव्यतिरेकिरूपं द्रव्यम् । अभेदवतां त्वाकाश-काल-दिग्द्रव्याणाम-
नादिसिद्धतच्छब्दवाच्यता द्रव्या । नवैव चैतानि द्रव्याणि, न्यूनाधिकत्वप्रतिपादकप्रमाणभावे

१ घ० २९६ पं० ८ तथा घ० ३८७ पं० १८ । २ दोहिं वि णएहिं गु० मू० ।

३ कणादपरनात्र उद्धकमहर्षेस्तान्तावबोधाय वासुपुराणमिहानुसधेयम्—अ० २३ श्लो० २०३ ।

४ मूलग्रन्थकृता दिवाकरणे वैशेषिकशास्त्रनिष्पन्ना वैशेषिकद्रात्रिभिकाऽपि रचिताऽस्ति सा च तद्रचिताऽः

द्रात्रिनास्ति द्वात्रिभिकाश्चतुर्दशी भवन्ते एषाऽपि प्रखुतविषयसाहच्यवबोधाय सुसुद्धभिरत्रावगन्तव्या भवेत्—द्वात्रिंशद्-

द्वात्रिभिका घ० १८-१९ ।

अत्र द्रव्यादिपदार्थसङ्घं सन्नितरमवयोरुक्तकामेन समर्थं वैशेषिकदर्शनं सभाष्यं सकन्दलिकं चानुसधेयम् ।

परस्परव्यावृत्तनवलक्षणयोगित्वात्, उभयाभिमतनवघटादिवत् । एवं रूपादयश्चतुर्विंशतिर्गुणाः । उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणि । पराऽपरभेदभिन्नं त्रिविधं सामान्यमनुगतज्ञानकारणम् । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतवः । अयुतसिद्धानामाधार्योऽऽधारभूतानाम् 'इह' इतिप्रत्ययहेतुर्यः संबन्धः स समवाय एको व्यापकश्च । अत्र च पदार्थपङ्के द्रव्याणि गुणाश्च केचिन्नित्या एव, केचित् त्वनित्या एव । कर्म अनित्यमेव । सामान्य-विशेष-समवायास्तु नित्याऽपवेति पदार्थव्यवस्था । ततश्चेतत् शास्त्रं तथापि मिथ्यात्वम्, तत्प्रदर्शितपदार्थपङ्क्तस्य प्रमाण-वाधितत्वात् ।

[कणादोक्तां तत्त्वव्यवस्थां निरसितुं पूर्वं द्रव्यपदार्थस्य खण्डनम्]

यतश्चतुःसंख्यं पृथिव्यादिद्रव्यं परमाणुरूपं यन्नित्यमुपचर्णितम्, तदसंगतम्; एकान्ताऽक्षणिकत्वे क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् तल्लक्षणं स्वत्वं ततो व्याचरते, ततश्च असत्त्वमेव तस्य । १० ये हि च स्थूलकार्यद्रव्यकारणभूतानामणूनां तज्जनकैकस्वभावता तदा तत्कार्याणां सकृदेव सर्वेषामुत्पत्तिप्रसक्तिः अविकलकारणत्वात् । तथा च प्रयोगः—येऽविकलकारणास्ते सकृदेवोत्पद्यन्ते, यथा समानोत्पादा वह्नोऽङ्कुराः, अविकलकारणाश्च परमाणुकार्यत्वेनाऽभिमता भावा इति स्वभावहेतुः । अविकलकारणस्याप्यनुत्पादे सर्वदाऽनुत्पत्तिप्रसक्तिः विशेषाभावात् इति विपर्यये वाधकं प्रमाणम् । स्यादेतत्, समवाय्यसमवायि-निमित्तभेदात् त्रिविधं कारणम्, यत्र हि कार्यं समवेति तत् समवायिकारणम् यथा-ह्यणुकस्य अणुद्वयम् । यच्च कार्यकारणैकार्थसमवेतं वा कार्यं मुत्पादयति तद् असमवायि कारणम् यथा-पटावयविद्रव्यारम्भे तन्तुसंयोगः, पटसमवेतरूपाद्यारम्भे पटोत्पादकतन्तुरूपादि च । शेषं तु उत्पादकं निमित्तकारणम् यथा—अदृष्टाऽऽकाशादि । तत्र संयोगादेरपेक्षणीयस्य असंनिधेरविकलकारणत्वमसिद्धम्, असदेतत्; संयोगादिनाऽनाधेयातिशयत्वात्

१-शक्तिगु-बृ० विना । २ पृ० ६५६ पं० २३ ।

३ प्रस्तूयमानेषा सपूर्वपक्षा समप्राप्तौ वैशेषिकाभिमतद्रव्य-गुणादितत्परवीक्षणचर्चोऽविकलतया तत्त्वसंग्रहपञ्चिकायां विद्यते-पृ० १८५ का० ५४५-पृ० २७४ का० ८६६ ।

सैव च क्वचित् क्वचित् शब्दसाम्येन क्वचिद्यान्याऽपि भङ्गाया अर्थसाम्यमजहती न्यायकुसुमचन्द्रोदये, प्रमेयकमलमार्तण्डे स्थाह्लादलाकारे च विद्यते-लि० पृ० ११६ द्वि० पं० ३-पृ० १७४ द्वि० पं० १० । पृ० १५६ प्र० पं० ८-पृ० १८८ द्वि० पं० १३ । पृ० ८३७ पं० २०-पृ० ९७० पं० १५ ।

४ "तत्र नित्याणुरूपामसत्त्वमुपपादितम् । नि शेषवस्तुविषयक्षणभङ्गप्रसाधनात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५५१ पृ० १८६ ।

५ "नित्यत्वे सकलाः स्थूला जायेरन् सकृदेव हि । संयोगादि न चापेक्ष्यं तेषामस्त्यविशेषतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ५५२ पृ० १८६ ।

६ वाधक प्र-बृ० आ० हा० वि० । "समप्रकारणस्याप्यनुत्पादे सर्वदैवालुत्यादप्रसङ्गो विशेषाभावादिति वाधकं प्रमाणम्"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १८६ पं० २० ।

७ "ननु समवायि-असमवायि-निमित्तभेदात् त्रिविधं कारणं कार्यजनमनि व्याप्रियते । यत्र हि कार्यं समवेति तत् समवायि कारणम् यथा ह्यणुकस्य अणुद्वयम् । यच्च कार्यकारणैकार्थसमवेतं वा कार्यं समुत्पादयति तद् असमवायि कारणम् यथा पटारम्भे तन्तुसंयोगः पटसमवेतरूपाद्यारम्भे पटोत्पादकतन्तुरूपादि च शेषं तु उत्पादकं निमित्तकारणम् यथा अदृष्टाकाशादि" इत्यादि—न्यायकुसुदं लि० पृ० ११८ प्र० पं० १२-द्वि० पं० १-२ । प्रमेयक० पृ० १५९ द्वि० पं० १५-१

८ "असमवेतं तु यद् यस्य कारणभावं प्रतिपद्यते तद् असमवायिकारणम् यथा अवयविद्रव्यारम्भेऽवयवसंयोग"

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १८६ पं० २२ ।

९ "परिशेषं तु कारणं निमित्तकारणम् तद्यथा धर्मादय इत्ययमेवां विभागः"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १८६ पं० २४ ।

नित्यतया अणूनां तदपेक्षत्वायोगात् । न च तन्तु-करणादीनां कार्याणां सकृत् प्रादुर्भाव उपलभ्यते तस्माद् विपर्ययः । तथा च प्रयोगः—ये क्रमवत्कार्यहेतवस्तेऽनित्याः, यथा-क्रमवदङ्कुरादिनिर्वर्तका बीजादायः, तथा च परमाणव इति स्वभावहेतुः । यदपि अविद्धकर्णोक्तमणूनां नित्यत्वसाधकं प्रमाणम्—“परमाणूत्पादकाभिमर्तं कारणं सद्धर्मोपेतं न भवति, सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणाविषयत्वात्, ५ शशशृङ्गवत्” [] इति । तत्र कुविन्दादेरणूत्पादकारणस्य सत्त्वप्रतिपादकप्रमाण-विषयत्वाद् असिद्धो हेतुः । यथा च पटादयः परमाण्वात्मकाः कुविन्दोत्पाद्यास्तथा प्रदर्शयिष्यामः । देश-काल-स्वभावविप्रकृतानां च भावानां सद्रूपलम्भकप्रमाणनिवृत्तावपि सत्त्वाविरोधाद् अनैकान्तिकश्च हेतुः । ततो न अप्वनित्यत्वप्रसाधकाऽनुमानप्रतिज्ञाया अनुमानवाधा । न च ‘यत् एव प्रमाणात् परमाणवः प्रसिद्धाः तत् एव नित्यत्वधर्मोपेता अपि ते’ इति तद्ग्राहकप्रमाणवाधितत्वात् तदनित्यत्व-
१० प्रसाधकानुमानस्याऽनुत्थानम् प्रमाणतोऽप्रसिद्धौ चाणूनामाश्रयाऽसिद्धतया तत् इति वाच्यम्, सर्वस्य प्रमाणविषयस्य अनित्यत्वधर्मोपेतस्यैव तद्विषयत्वात् अन्यथाभूतस्य तदजनकत्वे तद्विषयत्वानुपपत्तेः “नाऽकारणं विषयः” [] इति प्रसाधितत्वात् । नित्यस्य चाऽकारणत्वात् । तन्न चतुःसंख्यं परमाण्वात्मकं नित्यद्रव्यं संभवति ।

नापि तदारब्धमवयवि द्वयं संभवति, गुणावयवव्यतिरिक्तस्य तस्याऽनुपलम्भात् न हि शुक्ला-
१५ दिगुणेभ्यः तन्वाद्यवयवेष्वथ अर्थान्तरभूतं पटादि द्वयं चक्षुरादिज्ञानेऽवभासते । न च अवयविनो द्व्यणुकादेरनुपलम्भे परमाणूनां विविक्तस्वरूपाणामुपलम्भाऽविषयत्वात् प्रतिभासाऽभावप्रसक्तोः आश्रयाऽसिद्धतया अवयव्यादिनिषेधकप्रसङ्गसाधनप्रयोगानुपपत्तिः इति वक्तव्यम्, परमाणूनामेव विशिष्टाकारतयोत्पन्नानां प्रतिभासविषयतया आश्रयासिद्धताद्यनुपपत्तेर्न प्रयोगानुपपत्तिः । एवं च यद् उपलब्धिलक्षणप्राप्तं सद् यत्र नोपलभ्यते तत् तत्र नास्ति, यथा-कचित् प्रदेशविशेषे घटादिरनु-
२० पलम्भविषयः, गुणाऽवयवार्थान्तरभूतो गुण्यवयवी च दृश्यत्वेनाऽभिमर्तः नोपलभ्यते च तत्रैव देशे इति स्वभावानुपलब्धिः । न च हेतोर्विशेषणमसिद्धम्, “महति अनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः” [वैशेषिकद० ४-१-६] इति वचनात् तयोर्दृश्यत्वेनाऽभ्युपगमात् ।

ननु गुणव्यतिरिक्तो गुणी उपलभ्यत एव तद्रूपादिगुणाग्रहणेऽपि तस्य ग्रहणात् । तथाहि—
मन्दमन्दप्रकाशे तद्गतसितादिरूपानुपलम्भेऽपि उपलभ्यते वलाकादिः, स्वगतशुक्लगुणाग्रहणेऽपि च
२५ सन्निहितोपधानावस्थायाम् गृह्यते स्फटिकोपलः, तथाऽऽप्रपदीनकञ्जुकावच्छन्नशरीरः पुमांस्रतज्ञा-

१ “न च सकृदेव स्थूलाना तनुभवनाशीनामुद्योऽस्ति क्रमेण तन्वादीनामुत्पत्तिदर्शनात् तस्माद् विपर्ययः”—तत्त्वसं-
पक्षि० पृ० १८७ पं० १ ।

२ तन्नुक-भा० मां० । ३-नुकार-भा० मां० विना ।

४ “अविद्धकर्णस्त्वणूनां नित्यलप्रसाधनाय प्रमाणमाह—परमाणूतामुत्पादकाभिमर्तं सद्धर्मोपगतं न भवति सत्त्वप्रति-
पादकप्रमाणाविषयत्वात् खरविपाणनदिति”—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० १८७ पं० ४ ।

५ “सद्धर्मोपगतं नो चेदणूत्पादकमिष्यते । विद्यमानोपलम्भार्थप्रमाणाविषयत्वतः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५३ पृ० १८७ ।

६ “नासिद्धेर्दृश्यते येन कुविन्दाद्यणुकारणम् । परमाण्वात्मका एव येन सर्वे पटादयः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५४ पृ० १८७ ।

७ “सद्ग्राहकप्रमाभावाच्च वा सत्ता प्रसिष्यति । प्रमाणविनिवृत्तौ हि नार्थाभावेऽस्ति निषयः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५५ पृ० १८७ ।

८ “तदारब्धस्त्ववयवी गुणावयवमेदवान् । नैवोपलभ्यते तेन न सिष्यत्यप्रमाणकः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५६ पृ० १८७ ।

९ “नन्वित्यादिना उद्योतकर-भाविनिष्काद्यो हेतोरसिद्धतामुद्गावयन्ति—

ननुपधानसंपर्के दृश्यते स्फटिकोपलः । तद्रूपाग्रहणेऽप्येवं वलाकादिश्च दृश्यते ॥

कञ्जुकान्तरिते ऽस्ति तद्रूपाव्यगतावपि । पुरूपप्रस्यो दृष्टो रके वासति वल्लवी” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५७-५५८ पृ० १८८ ।

सादिरूपाप्रतिभासेऽपि 'पुमान्' इति प्रत्ययोत्पत्तेः प्रतिभात्वेव, कुङ्कुमादिरक्तं च वस्त्रं तद्रूपस्य संसर्गिरूपेणाऽभिभूतस्य अप्रकाशेऽपि प्रकाशत एव 'वस्त्रम्' इति प्रत्ययोत्पत्तेः; अर्धक्षत एव गुण-गुणि-नोर्भेदः सिद्धः । तथा, अनुमानतोऽपि तयोर्भेदः । तथाहि—यद् यद्भवच्छेद्यत्वेन प्रतीयते तत् ततो भिन्नम्, यथा देवदत्ताद् अश्वः, गुणिव्यवच्छेद्यत्वेन प्रतीयते च नीलोत्पलस्य रूपादय इति । तथा, पृथिव्यप्-तेजो-वायवो द्रव्याणि रूप-रस-गन्ध-स्पर्शभ्यो भिन्नानि, एकवचन-बहुवचनविपर्ययत्वात्, यथा 'चन्द्रः' 'नक्षत्राणि' इति, तथा च 'पृथिवी' इति एकवचनम् 'रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः' बहुवचन-मुपलभ्यते इति तयोर्भेदः । अथवाऽवयविनोरप्यनुमानतः सिद्धो भेदः । तथाहि—विवादाधिकरणे-भ्यस्तन्तुभ्यो भिन्नः पटः भिन्नकर्तृकत्वात् घटादिवत्, भिन्नशक्तिकत्वाद् वा विपाऽगदवत्, पूर्वोत्तरकालभावित्वाद् वा पितापुत्रवत्, विभिन्नपरिमाणत्वाद् वा कुचल-वित्त्ववत् इति । विरुद्धधर्मा-ध्यासनविघ्नयो ह्यन्यत्रापि भावानां भेदः; स च अत्राप्यस्ति इति कथं न भेदः? यदि चावयवी १० अवयवेभ्यो भिन्नो न भवेत् स्थूलप्रतिभासो न स्यात्, परमाणूनां सूक्ष्मत्वात् । न च अन्याद्वग्भूतः प्रतिभासः अन्याद्वगर्थव्यवस्थापकः अतिप्रसङ्गात् । न च स्थूलाभावे 'परमाणुः' इति व्यपदेशोऽपि संभवी, स्थूलापेक्षित्वाद् अणुत्वस्य" [] इति उद्घोतकरादयः ।

अत्र प्रतिविधीयते—यद्दुक्तम् 'स्वगतगुणाऽनुपलभ्येऽपि बलाका-स्फटिकादय उपलभ्यन्ते' इति, तदसंगतम्; तज्ज्ञानस्य अयथार्थत्वेन भ्रान्ततया निर्विपर्ययत्वात् । तथाहि—बलाकादयः शुक्लाः १५ सन्तः श्यामादिरूपतया उपलभ्यन्ते, न च तेषां तद्रूपं तात्त्विकमस्ति, 'तद्रूपाग्रहणेऽपि तेषां ग्रहणम्' इत्यभ्युपगमक्षतिप्रसक्तेः । न च तदा श्यामादिरूपाद् व्यतिरिक्तोऽपरः स्फटिकादिस्वभाव उपलभ्यते, श्यामादिरूपस्यैवोपलभ्यात् । न च अतद्रूपा अपि बलाकादयः श्यामादिरूपेणोपलभ्यन्ते, यत आकारवशेन प्रतिनियतार्थता ज्ञानस्य व्यवस्थाप्यते, अन्याकारस्यापि तस्य अन्यार्थतायां रूपज्ञानस्यापि

१ पुमानिति तत्र-भा० मा० । "तथाऽप्रपचीनकञ्चुकावच्छन्नशरीरे पुंसि तदा श्यामादिरूपाग्रहणेऽपि पुमान् पुमान् इति प्रलयः प्रसूयत एव"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १८८ पं० १८ ।

२ "रूपादीन्वीवरादिभ्य एकांतेन विविच्यते । तेन तस्य व्यवच्छेदान्नैत्रादेश्च तुरङ्गमः ॥
क्षिप्त्वादिस्वगन्धादेरस्यन्तं वा विविच्यते । एकानेकवचोभेदाच्चन्द्र-नक्षत्रभेदवत् ॥

—तत्त्वसं० का० ५५९-५६० पृ० १८८ ।

३-वच्छेदकत्वेन वा० वा० भा० मा० ।

"इन्दीवरादिभ्यो गुणो भिन्न इन्दीवरस्य रूपादय इत्येवं तेन इन्दीवरादिना तस्य रूपादेर्व्यवच्छेदात् यथा चैत्रस्य तुरङ्गम इति चैत्रेण स्वाम्यन्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यमानस्तुरङ्गमस्ततो विद्यते"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १८८ पं० २७-१ ।

४-वच्छेदकत्वेन वा० वा० भा० मा० । ५-यन्ते च वा० वा० भा० मा० ।

६ "विभिन्नकर्तृशकत्वाद्देशभिन्नौ तन्तुपटौ तथा । विरुद्धधर्मयोगेन स्तम्भ-कुम्भादिभेदवत् ॥"

—तत्त्वसं० का० ५५९ पृ० १८९ ।

७ "स्थूलार्थसंभवे तु स्यान्नैव दृक्षादिदर्शनम् । अतीन्द्रियतयाऽणूना न चाशुक्लं भवेत् ॥

स्थूलवस्तुव्यपेक्षो हि सूक्ष्मोऽर्थस्त्वय्यते । स्थूलैकवत्त्वभावे तु किमपेक्षाऽस्य सूक्ष्मता ॥

—तत्त्वसं० का० ५६२-५६३ पृ० १८९ ।

८ गीतम-वाटस्यायन-उद्घोतकर-श्रीधर-वाचस्पतिमिश्र-जयन्तभट्टे अवयवादवयविनः प्रथमभावसिद्धिः सविस्तरं साधिता । तद्यथा-२-१-३३-३६ न्यायद० । २-१-३३-३६ न्यायद० वात्स्याभा० पृ० १३३-१४० । न्यायवा० पृ० २१६-२५१ । प्रशस्त० कं० पृ० ४१ पं० १२-पृ० ४३ । न्यायवा० ता० टी० पृ० ३८८ पं० २-पृ० ४०२ पं० ६ । न्यायमञ्ज० भा० ९ पृ० ५४९ पं० ३-पृ० ५५१ पं० २१ ।

९ पृ० ६५८ पं० २३ ।

१० "ननु रकादिरूपेण गृह्यन्ते स्फटिकादयः । न च तद्रूपता तेषां स्वपक्षक्षयसंगते ॥

—तत्त्वसं० का० ५६४ पृ० १८९ ।

११ "तद्रूपव्यतिरेकश्च नापरात्मोपलभ्यते । न चान्याकारवीथेया युक्तास्तेऽतिप्रसङ्गतः ॥

—तत्त्वसं० का० ५६५ पृ० १९० ।

रसविषयताप्रसक्तेः अविशोषात् । न च अन्याकारस्य अन्यविषयव्यवस्थापकत्वेऽपि तस्य परस्येऽसिद्धिः, यतः शुक्लादय एव श्यामादिरूपेण प्रतिभान्ति तज्ज्ञानस्य भ्रान्तत्वात् न पुनस्तद्व्यतिरिक्तस्य गुणिनस्ततः सिद्धिर्भवेत् । यच्च 'कञ्चुकावच्छन्ने पुंसि 'पुमान्' इति ज्ञानमध्यक्षम् अवयविव्यवस्थापकम्' उक्तम्, तद् अध्यक्षमेव न भवति; शब्दानुविद्धत्वात् अस्पष्टाकारत्वाच्च अपि तु रूपादिसंज्ञितिमात्र-
 १५ लक्षणपुरुषविषयमनुमानमेतत् इति नातोऽवयविसिद्धिः । तथाहि—रूपादिप्रचयात्मकपुरुषहेतुकः कञ्चुकसंनिवेश उपलभ्यमानः स्वकारणमनुमापयति धूम इवाग्निम् । यच्च 'कुङ्कुमादिरक्ते वस्त्रे तद्रूपा-
 प्रतिपत्तावपि 'वस्त्रम्' इति ज्ञानम्' तदपि प्राक्तनशुक्लरूपविनाशे सामर्थ्यन्तरोपजातरूपान्तरस्य अध्यक्षेण ग्रहणे सति उत्तरकालं तत्पृष्ठभाविस्मयवशात् 'वस्त्रम्' इति समुदायविषयं सांबृतं परमा-
 र्थतो निर्विषयमेव प्रत्यक्षमार्शज्ञानम् इत्यसिद्धमस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चैतद् अनुमानम् पूर्वाध्यक्षगृहीतवि-
 १० पयत्वात् अलि (लै)ङ्गिकत्वाच्च । तत्रात्र अभिभूतं किञ्चिद् रूपं विद्यते । न चाभिभूतस्वरूपस्य तदव-
 स्थायामभावे धौतवस्त्रावस्थायां पुनः शुक्लरूपानुपलब्धिः स्यादिति वक्तव्यम्, यतः अश्यादिसामग्री-
 प्रादुर्भूतभास्वरूपस्य लोहादेः पुनः श्यामादिरूपान्तरोत्पत्तिवत् तत्रापि सामर्थ्यन्तरात् शुक्लरूपो-
 त्पत्तेरविरोधात् । न च 'प्राक्तनमेवं रूपमभिभूतत्वात् तदानुपलब्धम् पश्चाद् अभिभवाभावाद्
 उपलभ्यते' इत्यस्य प्रतिषेधेन 'रूपान्तरमेव प्राक्तनरूपविनाशेनोपजातमत्रोपलभ्यते' इति भवतोऽपि
 १५ किं प्रमाणमिति वक्तव्यम्, अनुमानस्य सद्भावात् । तथाहि—यद् अपरित्यक्ताऽनभिभूतस्वभावं तस्य न
 परेणाऽभिभवः, यथा पृषावस्थायां तस्यैव अपरित्यक्ताऽनभिभूतस्वभावं चाभिभवावस्थायां रूपमिति
 व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । परित्यक्ताऽनभिभूतस्वभावत्वाभ्युपगमेऽपि सिद्धमस्याऽन्यत्वम् स्वभाव-
 भेदस्य भावभेदलक्षणत्वात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

न च स्वतन्त्रेच्छामात्रभाविनः पृष्ठीवचनभेदादेर्वाह्यवस्तुगतभेदाऽव्यभिचारित्वम् येन ततो
 २० गुण-गुणिनोर्भेदसिद्धिः स्यात् । तेन 'यद् यद्व्यवच्छिन्नम्' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । यदि तु वस्तुगत-
 भेदमन्तरेण पृष्ठ्यादिवृत्तिर्न भवेत् 'स्वस्य भावः' 'पण्णां पदार्थानामस्तित्वम्', 'दाराः' 'सिकताः'
 इत्यादौ पृष्ठ्यादेवृत्तिर्न स्यात् भावादेरत्र व्यतिरिक्तस्य तन्निबन्धनस्याभावात् । अर्थे सदुपलम्भकप्रमा-
 णविषयत्वं धर्मान्तरं पण्णामस्तित्वसिद्ध्यर्थं इति न हेतोर्व्यभिचारः, न, सप्तमपदार्थप्रसक्तेः पृष्ठपदा-

१ "शुक्लादयस्त्रया वेद्या इत्येवं चापि सम्भवेत् । तस्माद् भ्रान्तमिदं ज्ञानं कम्पुपीतादिवृद्धिवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६६ पृ० १९० ।

२ पृ० ६५८ पं० २५ ।

३ "कञ्चुकान्तर्गते पुंसि न ज्ञानं ज्ञानुमानिकम् । तद्धेतुसन्निवेशस्य कञ्चुकस्योपलम्भनात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६७ पृ० १९० ।

४ "कषायकुङ्कुमादिभ्यो वस्त्रे रूपान्तरोदयः । पूर्वरूपविनाशे हि वाससः क्षणिकत्वतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६८ पृ० १९१ ।

५ "नान्येतदनुमानं पूर्वं प्रत्यक्षगृहीतविषयत्वाद्लैङ्गिकत्वाच्च"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९१ पं० १० ।

६ "पुनर्जलादिसापेक्षात् तस्मादेवोपजायते । रूपाद् रूपान्तरं शुक्लं लोहादेः श्यामतादिवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६९ पृ० १९१ ।

७ "तादवस्थे तु रूपस्य नान्येनाभिभवो भवेत् । प्राक्तनानभिभूतस्य स्वरूपस्यानुवर्तनात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५७० पृ० १९१ ।

८—श्चाद्वनभिभवादुप-भा० मा० । "स्यादेतत् कथमिदमवगम्यते रूपान्तरमेवोपजायते न पुनः प्राक्तनं रूपम-
 मिभूतत्वात् प्रागनुपलब्धं सत् पश्चादभिभवामावाद्दुपलभ्यत इत्याह"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९१ पं० १८ ।

९—स्थायीस्त-वृ० । "यथा तस्यैव प्राक्तनावस्थायाम्"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९१ पं० २२ ।

१० "पृष्ठीवचनभेदादि विवक्षामात्रसमिधि । ततो न शुक्ला वस्तुना तत्स्वरूपव्यवस्थितिः ॥

तथाहि मित्रं नैवान्यैः पण्णामस्तित्वमिष्यते । तेषां वर्णस्य नैवैक कश्चिदर्थोऽप्युपेयते" ॥

तत्त्वसं० का० ५७१-५७२ पृ० १९१-१९२ ।

११ पृ० ६५९ पं० ५ । १२ पृ० ६५९ पं० ३ ।

१३ "सज्ञापकप्रमाणस्य विषये तत्त्वमिष्यते । पण्णामस्तित्वमिति चेत् पृष्ठभ्योऽन्यत्वे प्रसज्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ५७३ पृ० १९२ ।

धर्माभ्युपगमो हीयेत् । अथ पदपदार्थव्यतिरिक्तानामपि धर्माणामभ्युपगमाच्चार्थं दोषः । तथा च पदार्थप्रवेशके ग्रन्थे—“एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः” [प्रशस्तपादभा० पृ० २६ पं० १] इति, असदेतत्; तैस्तेषां संबन्धानुपपत्तेः तमन्तरेण च धर्म-धर्मिभावायोगात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च संयोगलक्षणोऽत्र संबन्धः, संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्येष्वेव भावात् । नापि समवायस्वरूपः, सत्तावत् तस्य सर्वत्रैकत्वाभ्युपगमात्, समवायेन च सह समवायसंबन्धे द्वितीयसमवायाभ्युपगमः स्यात् । तत्र चानवस्था । न च पङ्क्तिः पदार्थैर्धर्माणामुत्पादनात् ‘तेषां ते’ इति व्यपदेशः, तथाभ्युपगमे च द्वादशोऽपि कुण्डादिसंबन्धिनस्तथैव स्युः इति संयोगसमवायाख्यसंबन्धान्तरकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तिः । भवेत् वा पण्णामस्तित्वं धर्मान्तरम् तथापि व्यभिचार एव, तदस्तित्वे अपरास्तित्वाद्यभावेऽपि ‘तदस्तित्वस्य अस्तित्व-प्रमेयत्व-अभिधेयत्वानि’ इति पश्चादिप्रवृत्तेः । अथ तत्रापि अपरास्तित्वाभ्युपगमस्तदाऽनवस्थाप्रसक्तिः । न चैष्टत्वाद् अदोषः, सर्वेषामपि उत्तरोत्तरधर्माधारत्वाद् धर्मैवप्रसक्तेः १० “एवैव धर्मिणः प्रोक्ताः” [इत्येतस्याऽनुपपत्तेः पदपदार्थव्यतिरिक्तानामन्येषामपि वा धर्मिणामस्तित्वादीनां विशिष्टधर्माधाराणां संभवात् । न च धर्मिरूपा एव ये ते एव पङ्क्तेन अवधारिता इति वक्तव्यम्, गुणादीनामनिर्देशप्रसङ्गात् न हि गुणादीनां धर्मिरूपतैव किन्तु द्रव्याश्रितत्वात् धर्मरूपत्वमपि । यस्त्वाह—“सदुपलम्भकप्रमाणगम्यत्वं पण्णामस्तित्वमभिधीयते, तच्च पदपदार्थविषयं ज्ञानम् तस्मिन् सति ‘सत्’ इति व्यचहारप्रवृत्तेः । एवं ‘ज्ञानजनितं ज्ञानज्ञेयत्वम्’ ‘अभिधानजनितम् अभिधेयत्वम्’ इत्येवं व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी सिद्धा, न चाऽनवस्था, न च पदपदार्थव्यतिरिक्तपदार्थान्तरप्रसक्तिः ज्ञानस्य गुणपदार्थेऽन्तर्भावात्” [सोऽप्ययुक्तवादी, एवमपि अस्तित्वादेः पदपदार्थाव्यतिरेके व्यभिचारस्य तदवस्थत्वात्, व्यतिरेके सप्तमपदार्थप्रसक्तैर्न्याय-

१ “पठेते धर्मिणः प्रोक्ता धर्मैस्तेऽतिरेकिणः । इथा एवेति चेत् कोऽयं सबन्धस्तस्य तैर्मतः ॥

द्रव्येषु नियमाद् युक्ता न संयोगो न चापरः । समवायोऽस्ति नान्यथ संबन्धोऽङ्गीकृतः परः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७४-५७५ पृ० १९२ ।

२ ‘पदार्थधर्मसंग्रह’ नामैको ग्रन्थः प्रशस्तपादापरनाम्ना प्रशस्तदेवेन रचितो विद्यते । तथाहि—

“प्रगम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः । पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः”—प्रशस्त० कं० पृ० १ ।

अस्मिन्नेव ग्रन्थे च ‘एवं धर्मैर्विना’ इत्यादि उपरि निर्दिष्टं वाक्यं विद्यते । पञ्जिकाकृता कमलशीलेन टीकाकृता चाभयदेवेन स संग्रह एव पदार्थप्रवेशक इति नाम्नाऽत्र निर्दिष्टः प्रतिभाति । स च संग्रहः ‘प्रशस्तपादभाष्यम्’ इत्यपि प्रख्यातिं गतः ।

३ एव ध-आ० विना । तथाहि पदार्थप्रवेशके ग्रन्थे (न्ये) “एवं धर्मैर्विना धर्मिणामेव निर्देशः कृत इति”

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९२ पं० २६ ।

“तथा च पदार्थप्रवेशकग्रन्थः एवं धर्मैर्विना धर्मिणामेव निर्देशः कृतः”—प्रमेयक० पृ० १५७ द्वि० पं० ८ । “तथा च पदार्थप्रवेशकग्रन्थः—एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः”—स्याद्वादर० पृ० ८७८ पं० १० ।

४ “संबन्धानुपपत्तौ च तेषां धर्मो भवेत् कथम् ? तदुत्पादनमात्राज्ञेर्दन्त्येऽपि स्युस्तथाविधाः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७६ पृ० १९३ ।

५ “तस्याप्यस्तित्वमित्येवं वर्तते व्यतिरेकिणी । विभक्तिस्तस्य चान्यस्य भावेऽपि प्रसज्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७७ पृ० १९३ ।

६ “अन्यधर्मसमावेशे प्राप्ता तत्र च धर्मिता । द्रव्यादेरपि धर्मिलमस्यादेव च संमतम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७८ पृ० १९३ ।

७ “ततश्च पठेते धर्मिण एव प्रोक्ताः इत्येतन्नोपपद्यते”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९३ पं० २२ । पृ० ६६० टि० १३ ।

८ “पण्णामपि पदार्थानामस्तित्वाऽभिधेयलक्ष्यत्वानि” इत्यादि—प्रशस्त० कं० पृ० १६ पं० १ ।

९ “अन्यः पुनराह—पण्णामस्तित्वं हि सहुपलम्भकप्रमाणगम्यत्वम् । गम्यत्वं च पदपदार्थनिषेधं विज्ञानम् तस्मिन् सति सङ्ग्रहहारप्रवर्तनात् । तथा ज्ञानजनितं ज्ञेयत्वम् अभिधानजनितमभिधेयत्वमिति । अतो व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी भवत्येव । न चाप्यनवस्था, नापि पदपदार्थान्तरप्रसङ्ग इति । तस्यापीदं कल्पनामात्रमेव”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९३ पं० २७-पृ० १९४ पं० ३ ।

१० ज्ञानजनितं ज्ञानं ज्ञेयत्वम् वृ० ।

प्राप्तत्वात् । किंच, यदि 'पण्णां' पदार्थानामर्थक्रियासमर्थपदार्थस्वरूपं स्वतन्त्रं न स्यात् तदा शंशशङ्क-
पता तेषां भवेत् अर्थक्रियाऽसामर्थ्यात्, ततश्च कथं सद्गुणलभकप्रमाणगम्यता तेषाम् । अथ अर्थ-
क्रियासंमर्थ रूपं तेषां विद्यते तदा ते तद्रूपा एव, भेदान्तरप्रतिक्षेपमात्रजिज्ञासायां 'तेषामस्तित्वम्'
इत्येवं यदि व्यपदेशं व्यतिरेकविभक्त्या समासादयन्ति तदा न कश्चिद् विरोधः । न हि तद्व्यतिरिक्त-
५ मपि स्वरूपं बुद्ध्याऽपकृत्य ततो व्यतिरिक्तमिदं अभिधीयमानं विरोधभाग् भवति, इच्छामात्रानुवि-
धायित्वाद् घाच उत्पाद्यकथाश्रयातिसुन्दरपदार्थवचनवत् ।

भिन्नकर्तृकत्वाद्यनुमानमपि असंगतम्, यतो यदि अप्राप्तपटव्यपदेशेभ्यस्तन्तुभ्यः प्राक्तनावस्थेभ्यो
भेदः पटस्यात्र साध्यते तदा सिद्धसाध्यताप्रसक्तिः सर्वभावानां क्षणिकत्वेन तद्विलक्षणपटाख्यपदा-
योऽनुत्पादेऽपि प्रतिक्षणं भिन्नत्वात् । अर्थं पटावस्थायाम् ये तन्तवस्तेभ्यः पटस्य भेदः साध्यस्तदा हेत्-
१० नामसिद्धता न हि तद्व्यवस्थाभावितन्तुभ्यः पटस्य भेदाप्रसिद्धौ भिन्नकर्तृकत्वाद्यो धर्माः सिद्धि-
मासादयन्ति । न च तत्सिद्धिः इदानीमेव तत्सिद्धये साधनस्योपन्यासात् । न च 'तन्तवः' 'पटः'
इति च संज्ञामात्रात् पदार्थानां भेदसिद्धिः, संज्ञान्तरस्य प्रयोजनान्तरवशेनापि संकेतनात् । तथाहि-
योपित्कर्तृकास्तन्तवः शीतापनोदाद्यर्थाऽसमर्थाः तन्तुशब्दसमावेशभाजः, कुविन्दकर्तृका विशिष्टा-
धस्याप्राप्ताः प्राचरणार्थक्रियासमर्थाः पटव्यपदेशसमावेशिनस्तदर्थक्रियाप्रतिपादनाय व्यवहारि-
१५ भिस्तथा तत्र संकेतकरणात् अन्यथा गौरवाऽशक्ति-वैफल्यदोषप्रसङ्गात् । तथाहि—यदि यावन्तो
भावा विवक्षितकार्यनिर्वर्तनसमर्थास्तेषु तावन्तः शब्दा निवेश्यन्ते तदा गौरवदोषः, न चैषाम-
साधारणं रूपं निवेष्टुं शक्यमिति अशक्तिदोषः, उत्प्रेक्षितसामान्याकारेण निर्देशे वरं 'पटः' इत्येकैव
श्रुत्या प्रतिपादनं कृतम् न च किञ्चित् फलमस्य प्रत्येकं पृथगभिधानप्रयासस्य पश्याम इति वैफल्य-
दोषः । साम्प्रत्येन त्वभिधाने सति व्यवहारलाघवादिगुण इत्येकार्थक्रियाकारिषु अनेकेषु एकशब्द-
२० संकेत उपपन्नः सकलवस्तुविवक्षायां 'जगत्' 'त्रिभुवनं' 'विश्वं' आदिशब्दवत् । एवम् एकवचनादिकं
साकेतिकं व्यवहारलाघवार्थमुपादीयमानं न वास्तवं तयोर्भेदं प्रसाधयति । विशिष्टावस्थाप्राप्तानां
चाणूनामिन्द्रियग्राह्यत्वाद् अतीन्द्रियत्वमसिद्धमिति न अद्यव्यभावे प्रतिभासविरतिप्रसक्तिर्दूषणम्
न हि सर्वदैव इन्द्रियातिक्रान्तस्वरूपाः परमाणवः क्षणिकवादिभिरभ्युपगम्यन्ते तेषां सर्वदैक-

१ घृ० ६५९ पं० ७ ।

२ "प्रथमेभ्यश्च तन्तुभ्यः पटस्य यदि साध्यते । भेदः साधनवैफल्यं दुर्निवारं तदा भवेत् ॥
प्राप्तव्यवस्थाविशेषो हि ये जातास्तन्तवोऽपरे । विशिष्टार्थक्रियासक्ताः प्रथमेभ्योऽविलक्षणा ॥

—तत्त्वसं० का० ५७९-५८० घृ० १९४ ।

३-धत्ते तत् सि-मां० मां० । "यदि प्रथमावस्थाभाविभ्योऽसमधिगतपटाख्यानेभ्यस्तन्तुभ्यः पटस्य भेदः साध्यते
तदा सिद्धं साध्यते"—तत्त्वसं० पञ्च० घृ० १९४ पं० १४ ।

४ "एककार्योपयोगिलक्षणापनाय पृथक्श्रुतौ । गौरवाऽशक्तिवैफल्यदोषत्यागाभिवाञ्छया ॥

साकल्पेनाभिधानेन व्यवहारस्य लाघवम् । मन्यमानं कृता येषु वागेका व्यवहर्तुमिः ॥

तेभ्यः समानकालसु पटो नैव प्रसिध्यति । विभिन्नकर्तृसामर्थ्यपरिमाणादिधर्मवान् ॥

—तत्त्वसं० का० ५८१-५८२ घृ० १९४ ।

५ "यावत् सा एवायं तन्तुव्यतिरेकी पटो न सिद्धः तद्भेदस्यैव प्रसाधयितुं प्रकृतत्वात्"

—तत्त्वसं० पञ्च० घृ० १९४ पं० २७—

६ "न च 'पटः' 'तन्तवः' इति संज्ञामात्राद् वस्तूनां भेदः"—तत्त्वसं० पञ्च० घृ० १९५ पं० १ ।

७ "तथाहि—एतन् यावन्तः पदार्था विवक्षितकार्यसाधनयोग्यास्तावन्त एव शब्दाः, प्रयोक्तव्या इति गौरवदोषः । न
चाप्येषामसाधारणं रूपं शक्यं निवेष्टुमित्यशक्तिदोषः । उत्प्रेक्षितसामान्याकारेण च निर्देशे वरमेकैव श्रुत्या प्रतिपादनम्,
न चास्य पृथक्पृथक्प्रतिपादनप्रयासस्य किञ्चित् फलमुपलभ्यते इति वैफल्यदोषः"—तत्त्वसं० पञ्च० घृ० १९५ पं० ७-१० ।

८ "साम्प्रत्येन त्वभिधाने कृते सति व्यवहारलाघवं गुणः"—तत्त्वसं० पञ्च० घृ० १९५ पं० ११ ।

९ घृ० ६५९ पं० १२ टि० ७ ।

१० "अन्योन्याभिसराद्यैवं ये जाताः परमाणवः । नैवातीन्द्रियता तेषामन्यानां (मन्येषां) प्रोचरत्ततः ॥

नीलादि परमाणूनामाकारः करिपतो निजः । नीलादिप्रतिभासा च वेद्यते चक्षुषादिधीः ॥

—तत्त्वसं० का० ५८४-५८५ घृ० १९५ ।

स्वभावताविरहात् । ततः परस्परविनिर्भागवर्तितया सहकारिवशादुत्पन्नाः परमाणव एव अध्यक्ष-
विषयतामुपानतीत्यभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा विजातीयानां द्रव्याऽनारम्भकत्वात् पाँवकतप्तोपल-हेम-
सूतादेरुपलम्भो न स्यात् । न च तत्र संयोगस्योपलभ्यता, अदृष्टाश्रयस्य तस्यापि उपलम्भाविषय-
त्वात् चाप्याकाशसंयोगवत् । ननु पौर्वापर्यादिदिग्भेदेन परमाणवो व्यवस्थिताः न च ते तद्वेषेण
उपलभ्यन्त इति कथमध्यक्षतेपाम् ? न, सर्वकारानुभवेऽपि यत्रैवांशे अभ्यासादिकारणसद्भावाच्चि-
५ श्रयस्तत्रैवाध्यक्षविषयताव्यवस्थापनात् अन्यत्र तु गृहीतस्यापि व्यवहारायोग्यत्वेन निश्चयानुत्पत्तेर-
गृहीतकल्पत्वात् । ननु अवयवभावे बहुषु परमाणुषु अक्षव्यापारेण 'एकः पटः' इति कथं प्रत्ययः ?
न; अनेकसूक्ष्मतरपदार्थसंवेदनतः 'एकः' इति विभ्रमोत्पत्तेः प्रदीपादौ नैरन्तर्योत्पन्नसदृशापरापर-
ज्वालादिपदार्थसंवेदनेऽपि एकत्वविभ्रमवत् । ननु भेदेन अनुपलक्ष्यमाणाः परमाणवः कथमध्यक्षाः ?
न; विवेकेन अनवधार्यमाणस्य अनध्यक्षत्वे प्रदीपादौ पूर्वापरविभागेन अनुपलक्ष्यमाणे अनध्यक्षता-
१० प्रसक्तः अवयवविवेकेन वाऽगृह्यमाणोऽपि अवयवी कथं तथाप्रत्यक्षत्वेनेष्टः ?

यदि च नीलादिनिर्भासे नाऽणवः प्रतिभान्ति तदा बाह्यार्थादिना नीलादिज्ञानं निर्विषयं
वाऽभ्युपगम्येत, सविषयं वा ? न तावन्निर्विषयम्, विज्ञानमात्रताप्रसक्तेः । सविषयत्वेऽपि नात्म-
मात्रविषयम्, विज्ञानवाद्यदप्रसक्तेरेव । बाह्यविषयत्वेऽपि नीलादिर्विषयः स्थूलरूपतया प्रतिभासमान
एकः, अनेको वा ? एकोऽपि अवयवैरारब्धः, अनारब्धो वा ? तत्र न तावत् अयमुभयरूपोऽपि एको १५
युक्तः, स्थूलस्य एकस्वभावत्वविरोधात् । तथाहि—यदि स्थूलमेकं स्यात् तदा एकदेशरागे सर्वस्य
रागः प्रसज्येत, एकदेशाऽऽवरणे च सर्वस्य आवरणं भवेत् रक्ताऽरक्तयोः आवृताऽनावृतयोश्च
भेदद्वयभ्युपगमेन एकत्वात् । न च परस्परविरुद्धधर्माध्यासेऽपि एकत्वं युक्तम् अतिप्रसङ्गात्, तथाऽ-
भ्युपगमे वा त्रिध्वमेकं द्रव्यं स्यात् ततश्च सहोत्पत्त्यादिप्रसङ्गः । न चैकदेशावरणे सर्वमावृतमुप-
लभ्यते इत्यध्यक्षविरोधः । अनुमानविरोधोऽपि । तथाहि—यद् विरुद्धधर्माध्यासितं न तद् एकम्, २०
यथा अश्व-महिपादिकमुपलभ्यमानाऽनुपलभ्यमानस्वरूपम्, आवृताऽनावृतस्वरूपेण च विरुद्ध-
धर्माध्यासितं स्थूलमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । सर्वस्य एकत्वप्रसङ्गो विषयैव बाधकं प्रमाणम् ।
“एकस्मिन् भेदाभावात् सर्वशब्दप्रयोगानुपपत्तिः” [] इति उद्धो-

- १ “पौर्वापर्यविवेकेन यद्यप्येवामलक्षणम् । तथाऽप्यध्यक्षताऽवाधा पानकादाविव स्थिता” ॥
—तत्त्वसं० का० ५८६ पृ० ११५ ।
- २ “तथाहि—पानके तप्तोपले सूतहेमादौ च मिश्रे परमाणव एव तथोपलभ्यन्ते”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ११६
पं० २ ।
- ३ “सर्वेषामेव वस्तूनां सर्वव्यापृत्तिरूपिणाम् । दृष्टावपि तथैवेति न सर्वाकारनिश्चयः ॥
अकल्पनाक्षगम्येऽपि निरंशेऽर्थस्य लक्षणे । यद्भेदव्यवसायेऽस्ति कारणं स प्रतीयते” ॥
—तत्त्वसं० का० ५८७-५८८ पृ० ११६ ।
- ४ “समानज्वालासंभूतेर्यथा वीपेन विभ्रमः । नैरन्तर्यस्थितानेकसूक्ष्मवित्तौ तथैकथा” ॥
—तत्त्वसं० का० ५८९ पृ० ११७ ।
- ५ “विवेकालक्षणात् तेषां नो चेत् प्रत्यक्षतेष्वप्येत । वीपादौ सा कथं दृष्टा किं चेतोऽनवयी तथा” ॥
—तत्त्वसं० का० ५९० पृ० ११७ ।
- ६ “एतावत्तु भवेदत्र कथमेपां न निश्चये । नीलादिपरमाणूनामाकार इति गम्यते ॥
तदप्यकारणं यस्मान्नैव ज्ञानमगोचरम् । न चैकस्थूलविषयं स्थौल्यैकत्वविरोधतः” ॥
—तत्त्वसं० का० ५९१-५९२ पृ० ११७ ।
- ७ “स्थूलस्यैकस्वभावत्वे मक्षिकापदमात्रतः । पिधाने पिहितं सर्वमासज्येताऽविभागतः ॥
रक्ते च भाग एकस्मिन् सर्वं रज्येत रक्तावत् । विरुद्धधर्माभावे वा नानालस्युपपत्त्ये” ॥
—तत्त्वसं० का० ५९३-५९४ पृ० ११८ ।

- तंकरः । तथाहि—सर्वशब्दोऽनेकार्थविषयः, न च अवयवी नानात्मा इति कथं तत्र सर्वशब्दप्रयोगः येन एकदेशावरणे सर्वावरणप्रसक्तिरित्युच्येत? असदेतत्, यतो य एव वस्त्रादयो भावा लोके प्रसिद्धास्त एव भवद्भिरपि अवयवित्वेन कल्पिताः, तत्र च 'सर्वे वस्त्रं रक्तम्' इत्यादिको लोके सर्वैकशब्दप्रयोगः प्रसिद्ध एवेति कथं तत्र तत्प्रयोगानुपपत्तिः? यदर्थविवक्षायां रक्तादिशब्दप्रयोगो लोके तस्मामेव ५ अस्माभिरपि तत्प्रतीतिमनुसृत्य भवतां विरोधप्रतिपादनाय 'सर्वै' आदिशब्दप्रयोगः क्रियते इति कथमस्यानुपपत्तिः? किञ्च, स्थूलस्य एकत्वमभ्युपगच्छतो भवत एव अयं दोषः नास्माकम् तदनभ्युपगमात् । न च पटकारणेपु तन्तुषु उपचारतः पटाभिधानप्रवृत्तेः 'सर्वै' आदिशब्दप्रयोगानुपपत्तिर्दोषः परस्यापि न भविष्यतीति वक्तव्यम्, एवं सर्वदैव बहुवचनप्रयोगापत्तेः । न हि भवदभ्युपगमेन बहुषु एकवचनमुपपत्तिम् । न च अवयवविगतां संख्यामादाय पटादिशब्दस्तदवयवेषु १० तन्वादिषु अपरित्यक्तामभिधेयगतलिङ्गादिर्वर्तत इति वाच्यम्, अस्य व्यपदेशस्य गौणत्वे स्वल-हृत्तितयाऽगौणाद् भेदप्रसक्तेः न चास्मावस्ति । तथाहि—'रक्तं सर्वं वस्त्रम्' इत्यत्र नैवं बुद्धिः—'न वस्त्रं रक्तम्, किन्तु तत्कारणभूतास्तन्तवः' इति । किञ्च, भेदेनोपलब्धयोगो—वाहीकयोर्मुख्योप-चरितशब्दविषयता संभवति । न च अवयवाऽवयविनोः कदाचिद् भेदेनोपलब्धिरिति नात्रोपचरित-शब्दप्रयोगो युक्तः ।
- १५ शंकरस्वामी अत्राह—“वस्त्रस्य रागः” कुङ्कुमादिद्रव्येण संयोग उच्यते, स च अव्याप्यवृत्तिः तत एकत्र रक्ते न सर्वस्य रागः न च शरीरादिकदेशावरणे सर्वस्य आवरणं युक्तम्” [] इति, असदेतत्, यतो यदि पटादिर्निरंशमेकं द्रव्यम् तदा किं कुङ्कुमादिना तत्र अव्याप्तम् येन

१ एतद्दुद्योतकरमतं वार्तिके शब्दान्तरेणेत्यं प्रतिभाति—“यत् पुनरेतद् अवयवी अवयवेषु वर्तमान एकदेशेन वर्तते कृत्वो वा वर्तत इति? तत्र एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः । कृत्वमिति च एकदेश इति च भेदविषयावेतौ शब्दौ, न चैता-वेकस्मिन्नुपपत्तौ—अनेकस्याशेषता कृत्वशब्दस्थायी अशेषस्य कस्यचिदभिधानमेकदेशशब्दस्य । न चैतद् इहोपपद्यते इति । तस्मान्नावयविनि कृत्वशब्दो नाप्येकदेशशब्द इति”—४-२-११ न्यायवा० पृ० ५०५ पं० ४-१२ ।

“एकस्मिन् कृत्वैकदेशशब्दासभवादप्रश्नः” इत्याद्यपि अवयवसाधनवार्तिकमत्रावगन्तव्यम्—न्यायवा० पृ० २१४ पं० १३—।

“उद्योतकरत्वाह—एकस्मिन् भेदाभावाद् सर्वशब्दप्रयोगानुपपत्तिरिति”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९८ पं० १४ ।

२ “ननु चैकस्यभावत्वात् सर्वशब्दोऽत्र किञ्चित् । स ह्यनेकार्थविषयो नानात्मावयवी न च” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९५ पृ० १९८ ।

३ “ननु ये लोकतः सिद्धा वासो—देह—नगादयः । त एवावयवित्वेन भवद्भिरुपवर्णिताः ॥

रक्त वासोऽखिलं सर्वं निःशेषं निखिलं तथा । तत्रेच्छामात्रसमूलमिति सर्वं प्रयुज्यते ॥

तथाविधविवक्षायामस्माभिरपि वर्ण्यते । सर्वं स्याद् रक्तमित्यादि निर्निबन्धा हि वाचका” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९६-५९८ पृ० १९८ ।

४ “तत्र च लोके सर्वैकदेशशब्दयोः प्रवृत्तिः प्रसिद्धैव । तथा च वक्तारो भवन्ति—सर्वं वासो रक्तमित्यादे”

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९९ पं० १ ।

५ “अपि च भवत एवायं स्थूलस्यैकत्वमभ्युपगच्छतो दोष नास्माकम् न हि अस्माभिः स्थूलस्यैकत्वमिष्यते”

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९९ पं० ४-५ ।

६ “भाक् तदभिधानं चेद् वचोभेद प्रसज्यते । न च बुद्धेर्विभेदोस्ति गौण—मुख्यतयेषु” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९९-६०० पृ० १९९ ।

७ “ननु चेत्यादिना शंकरस्वामिनः परिहारमाहाह्वते—

“ननु चाव्याप्यवृत्तित्वात् संयोगस्य न रफता । सर्वस्यासज्यते नापि सर्वमाहृतमीक्ष्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ६०० पृ० १९९ ।

८ “ननु चानंदाके द्रव्ये किमव्याप्तं व्यवस्थितम् । खरुपं तदवस्थाने भेदः सिद्धोऽत एव वा ॥

बहुदेशस्थितित्वेन नैवैकस्मिन् कृतासुदा । तत सिद्धा पटादीनामणुभ्योऽनेकत्वपता” ॥

—तत्त्वसं० का० ६०१-२ पृ० १९९-२०० ।

९ पटादि नि-या० वा० । “यदि हि पटादिकमेव द्रव्यम्”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २०० पं० ३ ।

संयोगोऽव्याप्यवृत्तिर्भवेत्? अथ अव्याप्तमपि किञ्चिद् रूपं तत्रावस्थितं तदा तयोर्भेदः व्याप्ताऽ-
व्याप्तयोर्विरुद्धधर्माध्यासत एकस्वभावत्वायोगात् । न च पृथुतरदेशावस्थानमेकस्य युक्तम्
निरंशत्वात्, अन्यथा सर्वत्र स्थूलसूक्ष्मादिभेदो न स्यात् एकत्वेन अविशेषात् । न चाल्पवह्ववयवा-
रम्भादिङ्गतोऽसौ विशेषोऽवयवानाम् तथाभेदेऽपि अवयविनां निरंशतया परस्परं विशेषाभावात्,
अवयवाल्पवह्वत्प्रहणकृते च स्थूलादिव्यवहारे अवयवमात्रमेव अभ्युपगतं दृश्यत्वेन स्यात् ५
स्थूलादिव्यतिरेकेण अन्यस्य अदृश्यमानत्वात् । किञ्च, अवयवाल्पवह्वत्कृते तथाभेदे अवयवा एव
तथा तथा उत्पद्यमाना अल्पवह्वतराः स्थूलसूक्ष्मादिव्यवस्थानिवन्धनं भविष्यन्ति किं तदारब्धावय-
विकल्पनया तस्य कदाचिदपि अहप्रसामर्थ्यत्वात्? किञ्च, अव्याप्यवृत्तिः संयोग इति यदि 'सर्वं
द्रव्यं न व्याप्नोति' इत्ययमर्थस्तदा द्रव्यस्य 'सर्वं'शब्दाविषयत्वाभ्युपगमाद् अयुक्तः । अथ तदेक-
देशवृत्तिः, तदसंगतम्; तस्य एकदेशासंभवात् । न च 'तदारम्भके अवयवे वर्तते' इत्यर्थप्रकल्पना, १०
अवयवानामेव रक्तत्वात् तदवयविरूपस्य अरक्तत्वप्रसक्तैर्युगपद् रक्ताऽरक्तरूपद्वयोपलब्धिः प्रसज्येत ।
किञ्च, तदारम्भकोऽपि अवयवो यदि अवयविरूपस्तदा संयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया तत्रापि एक-
देशवृत्तित्वमिति तुल्यः पर्यनुयोगः । अथ अणुरूपस्तदा अणुनामतीन्द्रियत्वात् तदाश्रितः संयोगोऽ-
प्यतीन्द्रिय एवेति न रकोपलम्भो भवेत् । न च यथा अङ्गुलिरूपस्य आश्रयोपलब्धावेवोपलब्धि-
व्याप्तिस्तथा संयोगस्य आश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिर्न विद्यते इति अव्याप्यवृत्तिरसावुच्यते इति १५
वक्तव्यम्, संयोगस्यापि आश्रयानुपलब्धावनुपलब्धिः अन्यथा घट-पिशाचसंयोगस्यापि उपलब्धिः
स्यात् । एवं च अङ्गुलिरूपवद् रागस्यापि अहप्राश्रयस्य अनुपलब्धेरश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिरिति
व्याप्यवृत्तिरसावपि स्यात् । अथ अरक्तैश्चवयवेषु समवेतस्य द्रव्यस्योपलब्धावपि न रागस्य संयोग-
स्वभावस्योपलब्धिरित्याश्रयोपलब्धौ नास्योपलब्धिरित्यव्याप्यवृत्तित्वम्, न; रक्ताऽरक्तावयवसमवेतस्य
अवयविन एकत्वात् रक्तेऽप्यवयवे रागस्य तद्द्वारेण अनुपलब्धिप्रसङ्गात् आश्रयोपलम्भेऽपि तस्या-२०
ऽनुपलम्भात् । न चान्यः संयोगग्रहणोपायः आश्रयोपलम्भात् समस्ति ततो नैकरूपो विषयो युक्तः ।
अनेकरूपोऽपि अणुसंचयान्मक एव सामर्थ्यात् सिद्धः विद्यमानावयवस्य एकत्वायोगात् । ततः
पटादीनां परमाणुरूपत्वाद् नीलादिः परमाणूनामाकारः सिद्धः स्थूलरूपस्यैकस्य अपरस्य विषयस्या-
संभवात् । न च 'परमाणुः' इति व्यपदेशः स्थूलस्यैकस्याऽभावे अयुक्तः, कल्पितस्थूलोपेक्षयाऽपि
तद्भवपदेशस्य संभवात् । ततो न स्थूलमेकं द्रव्यप्रवयवाऽनारब्धमपि घटते तदारब्धं तु सुतराम-२५
संभवि । तथा च-यद् अनेकम् न तद् एकद्रव्यानुगतम्, यथा घट-कुट्टादयः, अनेके च तन्त्वादयः
इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । यद्वा-यद् एकम् न तद् अनेकद्रव्याश्रितम्, यथा एकपरमाणुः, एकं
च अवयविसंज्ञितं द्रव्यमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रयोगः प्रसङ्गासाधनरूपः । प्रयोगद्वयेऽपि अवय-
विनोऽवयवेषु वृत्त्यनुपपत्तिर्विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । सां च एकावयवकोडीकृतेन वा स्वभावेन

१ "तेषामवयवाल्पवह्वत्प्रहणकृते विशेषेऽवयवमात्रमेवाभ्युपगतं स्यात् तत्रैव स्थूलादिव्यवहारात् ततश्चाणुमात्रमेव
दृश्यत्वेनाभ्युपेतं स्यात् । स्थूलसूक्ष्मा(क्ष्मा ?)व्यतिरेकेणान्यस्या(सा ?)दृश्यमानत्वात्" —तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २०० पं० ११-१३ ।

२-लब्धिधस्या-ना० बा० आ० । "साम्मतं यथा व्याप्तिरङ्गुलिरूपस्याश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिरुच्यते"

—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २०० पं० १९-२० ।

३ पृ० ६५९ पं० १२ टि० ७ ।

४ "अविज्ञातार्थतत्त्वस्तु पिण्डमेकं च मन्यते । लोकतत्कल्पितापेक्षः परमाणुरिहोच्यते ॥
निमित्तनिरपेक्षा वा सङ्घैर्वा तादृशि स्थिता । सङ्केतान्मयिनी यद्द्विचित्तोऽपीश्वरश्रुतिः" ॥

—तत्त्वसं० का० ६०३-६०४ पृ० २०१ ।

५ "एकावयव्यनुगता नैव तन्तु-करादयः । अनेकत्वाद् यथा सिद्धाः कट-कुट्टादयः ॥

यदि वासिमतं द्रव्यं नानेकावयवाश्रितम् । एकलादणुवद् घृतेरयुक्तिर्वीथिका प्रमा" ॥

—तत्त्वसं० का० ६०५-६०६ पृ० २०१ ।

६ "तद्भवेकवृत्तिभाजैव रूपेणावयवान्तरे । वर्तते यदि वाऽन्येन न प्रकारान्तर यतः ॥

तत्र तैवैव नान्यत्र वृत्तिरस्यावकल्पते । तेन कोडीकृतत्वेन नान्यथा तत्र दृशिमत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६०७-६०८ पृ० २०१-२०२ ।

अवयवी अवयवान्तरे वर्तते, उत स्वभावान्तरेण प्रकारान्तरासंभवात्? यदि तेनैव इति पक्षः, स युक्तः; तस्य तेनैव अवयवेन क्रीडीकृतत्वात् अन्यत्र वर्तितुमशक्तेः, शक्तौ वा तत्राऽवयवे त सर्वात्मना वृत्त्यनुपपत्तिः अपरस्वभावाभावात् तस्य अपरावयववृत्तिस्वभावः, तद्भावे वा एकं ह्यनिप्रसक्तेः । तथाहि-यत् एकक्रीडीकृतम् न तत् तदैव अन्यत्र प्रवर्तते, यथा एकभाजनकौ कृतमात्रादि न तदैव भाजान्तरमध्यमध्यास्ते, एकावयवक्रीडीकृतं च अवयविवरूपम् इत्यापकविरुद्धोपलब्धिः । एकावयवसंबद्धस्वभावस्य अतद्देशावयवान्तरसंबद्धस्वभावताऽभ्युपगमं तदवयवानामेकदेशताप्रसक्तिर्विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । एकदेशतायां च एकात्म्यम् अविभक्त्यरूपत्वात्, विभक्तरूपवस्थितौ च एकदेशत्वं न स्यात् । अथ स्वभावान्तरेण अवयवान्तरे वृत्तिस्त एकोऽनेकवृत्तिर्न स्यात् स्वभावभेदात्मकत्वाद् वस्तुभेदस्य अन्यथा तदयोगात् ।

१० “अवयवी अवयवेषु वर्तते” इति समवायरूपा प्राप्तिरुच्यते” [] इति उद्घोतकाराऽभ्युपगमेऽपि ‘किमेकावयवसमवेतेनैव स्वभावेन अवयवान्तरेषु वर्तते, अथ अन्ये इति विचारः समान एवेति क्लृप्तैकदेशाव्दारुञ्चारणेऽपि वृत्त्यनुपपत्तिर्युक्ता, तदुञ्चारणेऽपि र युक्तैव । तथाहि-यदि सर्वात्मना प्रत्येकमवयवेषु अवयवी वर्तते तदा यावन्तोऽवयवास्तावन्त ए

१ “नैव धान्यन्तरकोलमग्यास्ते हि यथा मिश्र । एकक्रीडीकृतं द्वयं नाश्रयेत तथाऽपरम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६०९ पृ० २०२ ।

२ “तत्संबद्धस्वभावस्य ह्यतद्देशेऽपि वृत्ति । प्राप्तं तदेकदेशत्वमैकाल्प्यं चाविभागत ।

अन्येनैवात्मना वृत्तौ नैकोऽनेकव्यवस्थित । तिष्ठेत् स्वभावभेदस्य वस्तुभेदात्मकत्वात्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६१०-६११ पृ० २०२ ।

३ “तस्माद् आश्रयाश्रितधर्मिनिर्देशमात्रमवयव्यवयवेषु वर्तत इति । का पुनरियं वृत्ति ? एकस्यानेकत्राध्याश्रितभाव लक्षणया प्राप्ति” —न्यायवा० पृ० २१४ पं० २२—तथा पृ० ५०५ पं० २० ।

“उद्घोतकारस्ताद्—आश्रयाश्रितधर्मनिर्देशमात्रमेतद् अवयव्यवयवेषु प्रवर्तत इति । आश्रितभावलक्षणा हि समवायरूपा प्राप्तिरुच्यते इति ।” —तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २०२ पं० २६—

४ “समवायात्मिका वृत्तिस्य तेष्विति चेन्ननु । तस्यामपि विचारोऽयं कोपेनैव प्रधावति” ॥

—तत्त्वसं० का० ६१२ पृ० २०३ ।

५ “यद्वा सर्वात्मना वृत्तावनेकत्वं प्रसज्यते । एकदेशेन चाभिष्टा नैको वा न क्वचिच्च सः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६१३ पृ० २०३ ।

“अपि नैकोऽनेकत्र वर्तत इति प्रतिजानानो नाश्रयोक्तव्य. कस्मात्? उभयेन व्याघातात्—एकमनेकत्र वर्तते इति श्रुवाणः किमेकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना इति नाश्रयोक्तव्य । कस्मात्? उभयेन व्याघातात् यदि एकमनेकत्र वर्तमानं प्रसवयवर्त्त सर्वात्मना वर्तते नैकमनेकत्र वर्तते अनेकमनेकत्र वर्तत इत्यापन्नम् । एव चाश्रुयोगेऽधिकरणव्याघातात् । अथैकमनेकत्र वर्तमानं प्रसवयवमेकदेशेन वर्तते तथापि नैकमनेकत्र वर्तत इति प्राप्तम् अनेकमनेकत्र वर्तत इत्यापन्नम् । ये च तत्र (श्र) एकदेशाः प्रत्येकमवयवेषु वर्तन्ते तेऽवयविन इति प्राप्तम् । एतस्मिन् पक्षे नैकमनेकत्र वर्तते किं तर्हि? अनेकमनेकत्रेति अथ प्रत्येकं परिसमाप्त्या वर्तत इति अथमर्थोऽनेकमनेकत्र वर्तत इति” इत्यादि—न्यायवा० पृ० २१५ पं० ३-१३ । तथा “क्लृप्तैकदेशाव्दारुञ्चारणमवयवानामवयव्यभाव ॥ ७ ॥

अवयवा अवयविनि वर्तमाना. क्लृप्तेन वर्तन्ते एकदेशेन वा? तत्र तावदवयवा अवयविनि क्लृप्ते न वर्तन्ते अवयवावयविनो परिमाणभेदात् । अल्पपरिमाणोऽवयवो महापरिमाणध्यावयवीति अल्पपरिमाणेन महापरिमाणस्याव्याप्तिः. एकद्वयव्य अवयव प्राप्नोति एकावयविवृत्तित्वात् । न चैकद्वयं द्वयमवयवमवयवाधारमस्ति । नापि अवयव्येकदेशेन वर्तते न हि अस्यन्ये अवयवा एकदेशभूता सन्ति । तस्मिन्नपि नैकदेशेन वर्तमानोऽवयवः किमेकदेशेन वर्तते क्लृप्तेन वेति पूर्ववत् प्रसङ्गः” इत्यादि—

—न्यायवा० पृ० ५०३ पं० ९-११ ।

अवयविन. प्रसवयवमेकदेशेन इति कार्त्थ्येन वा प्रकारान्तराभावात्? न तावदेकदेशेन वृत्तिः अवयवव्यतिरेकेणास्यैकदेशाभावात् । कार्त्थ्येन वृत्तौ वा अवयवान्तरे वृत्त्यभाव. एकावयवसंयोगवच्छिन्नं स्वरूपं अवयवान्तराणामनवकाशात् तत्स्वरूपव्यतिरेकेण चास्य स्वदपान्तराभावात्” इत्यादि—प्रसङ्ग० कं० पृ० ४२ पं० १७-२० ।

अवयविनः स्युः स्वभावमेदमन्तरेण प्रत्यवयवं तस्य सर्वात्मना वृत्त्यनुपपत्तेः । एवं च युंगपद्नेक-
कुण्डादिव्यवस्थितविलादिवद् अनेकावयव्युपलब्धिप्रसक्तिः । अथ एकदेशेन असौ तेषु वर्तते इति
पक्षस्तदा अनवस्थाप्रसक्तिः तेषु अपि अवयवेषु वृत्तौ अपरैकदेशवृत्तिकल्पनया । अथ धैरेकदेशै-
रवयवी अवयवेषु वर्तते ते तस्य स्वात्मभूता इति नानवस्था तर्हि तद्वद् पाण्यादयोऽपि अवयवास्तस्य
स्वात्मभूताः किं नाऽभ्युपगम्यन्ते ? तथाऽभ्युपगमे चापरावयवप्रकल्पना न स्यात् अवयवप्रक्रया-
त्मकत्वात् तस्य ।

नन्विदं प्रसङ्गसाधनम्, स्वतन्त्रसाधनं वा ? स्वतन्त्रसाधने अवयविनोऽप्रसिद्धेराश्रयासिद्ध-
त्वादिदोषः । न च वृत्त्या परस्य सत्त्वं व्याप्तम् येन तन्निवृत्तौ तत्सत्त्वव्यावृत्तिर्भवेत् वृत्त्यभावेऽपि
रूपपारेः परेण सत्त्वाभ्युपगमात् । एकदेशेन सर्वात्मना वा अवयविनो वृत्तिप्रतिषेधे विशेषप्रतिषेधस्य
शेषाभ्यनुज्ञानलक्षणत्वात् प्रकारान्तरेण वृत्तिरभ्युपगता स्यात् । यथा च वृत्तिद्वयमुपलम्भाद्भ्युप-१०
गम्यते तथा अवयविनि वृत्तेरुपलम्भात् प्रकारान्तरेण असौ किं नाभ्युपगम्यते ? वृत्तिश्च समवायः
तस्य सर्वत्रैकत्वात् निरवयवत्वाच्च क्लृप्तैकदेशशब्दाविपयत्वम् । अथ प्रसङ्गसाधनम् तदपि
अवयविनः वृत्तेश्च अनुपलम्भेऽयुक्तम् । न च परस्य भवतो वा कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यामनेकसिन्धु एकस्य
वृत्तिरुपलब्धिगोचरः यस्या अस्मिन्वाद् अवयविद्रव्यमसत् स्यात् । अथ एवंभूता वृत्तिः क्वचिद्
उपलब्धा तदा अवयविन्यपि सा भविष्यतीति न तत्प्रतिषेधो युक्तः, वृत्तिमात्रस्य चानुपलम्भे १५
'एकदेशेन सर्वात्मना वा' इति विशेषप्रतिषेधोऽनुपपन्नः सिद्धे धर्मिणि तस्योपपत्तेः धर्म्यसिद्धौ च
तस्यैव प्रतिषेधो विधेयः तेनैतावदेव वक्तव्यम् 'वृत्तिरेव नास्ति' इति, न चैतदपि युक्तम् ; अध्यक्षत
एव अवयवेषु अवयविनो वृत्तिसिद्धेः । तथाहि—इन्द्रियव्यापारे सति 'इह तन्तुपु पटः' इति बुद्धिर-
याधितरूपोपजायत एव । न च अयाधितरूपाया अस्या अप्रत्यक्षत्वं युक्तम् रूपादिस्वलक्षणग्राहिणी-
ऽप्यध्यक्षस्य अनध्यक्षताप्रसक्तेः—अविशेषात्, असदेतत् ; यतो नैदमस्माभिः स्वतन्त्रसाधनमभिधी- २०
यते किन्तु प्रसङ्गसाधनम्, तस्य च 'व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमना-
न्तरीयकः व्यापकनिवृत्तिर्वा व्याप्यनिवृत्त्यविनाभाविनी' इत्येतत्प्रदर्शनफलस्य प्रवृत्तिर्युक्तैव) व्याप्य-
व्यापकभावसिद्धिश्चात्र लोकप्रसिद्धैव भवताऽभ्युपगमनीया । लोकश्च कस्याचित् सर्वात्मना वृत्तिं
कुत्रचिद्भ्युपगच्छति, यथा—श्रीफलस्य कुण्डादौ, क्वचिच्च कस्याचिद् एकदेशेन, यथा—अनेकपीठाधि-
शयितस्य चैत्रादेः । यत्र च प्रकारद्वयं वृत्तेर्व्यावृत्तं तत्र वृत्तेरभाव एव कथं न व्याप्तिसिद्धिर्येनात्र २५
प्रसङ्गसाधनस्यावकाशो न स्यात् ? निरस्ता च प्रागेव अनेकसिन्धु एकस्य वृत्तिः न पुनः प्रतिपाद्यते ।
यच्च अध्यक्षत एव वृत्तिः सिद्धा 'इह इदम्' इति अक्षानुसारिबुद्धयुत्पत्तेः, तदप्यसंगतम्, यतो न
'इह तन्तुपु पटः' इतिविकल्पिकाऽपि लोके बुद्धिः प्रवर्तते किं तर्हि ? 'पटे तन्तवः' इति । न
चाऽप्यक्षे तन्तुसमवेतं व्यतिरिक्तं पटादिद्रव्यमवभासते । न च विवेकेन अप्रतिभासमानस्य 'इह

१-मे वाप-वा० वा० । 'एवं हि सति एकोऽवयवी न स्याद् अनवयवप्रचयमात्ररूपत्वात् तस्य तथा च सति दृष्टा-
प्यादिसमुदायमात्रात्मक एवासा वस्तु किमपरैस्तस्य स्वात्मभूतैरवयवैः परिकल्पितेः'—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २०३ पं० १८-१
२ "स्वातन्त्र्येण" इत्यादिना शङ्करस्वामिनः परिहारमाशङ्कते—
स्वातन्त्र्येण प्रसङ्गेन साधनं यद् प्रवर्तते । स्वयं तदुपलब्धौ हि स्वसां संगच्छते न तु ॥
न च कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां वृत्तिः क्वचन लक्षिता । यस्या अस्मिन्वाद् द्रव्यमसत् स्यादपरोऽपि च ॥
दृष्टौ वा क्वचिदेतस्या द्रव्यादावनिवारणम् । अथ तस्मिन्नदृष्टौ तु मेद्दे प्रश्नो न युज्यते ॥
एतावत् तु भवेद् वाच्यं वृत्तिर्नास्तीति तत्र न । युक्तं प्रत्यक्षतः सिद्धेहिदेदमिते बुद्धितः ॥
प्रत्यक्षं न तदिष्टं चेद् बाधकं किञ्चिद्बुध्यताम् । रूपादिचेतसोऽपि स्वाभावै प्रत्यक्षेताऽन्यथा ॥
—तत्त्वसं० का० ६१४-६१८ पृ० २०३-२०४ ।
३-दिदोषः पृ० ४० । "य एहाह—स्वातन्त्र्येण प्रसङ्गमुत्पन्नं वा अतः साधनं कियते तत् स्वयमुपलब्धौ सत्सां संग-
अते अन्यथा ह्यसिद्धता दोषः स्यात्"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २०४ पं० ७-८ ।
४ "तदत्र वृत्तिर्नास्तीति प्रांगमेदेन साधितम् । इहेत्यस्ति न च ज्ञानं तद्रूपप्रतिभासनात्" ॥
—तत्त्वसं० का० ६१९ पृ० २०४ ।
५ पृ० ६६६ पं० १३ । ६ पृ० ५० पं० १८ ।
८६ सं० २०

इदं वर्तते' इति बुद्धिविषयता न हि विवेकेन अप्रतिभासमाने कुण्डादौ वदरादिके 'इह कुण्डे चद्राणि' इति प्रत्ययः प्रादुर्भवति । यद्यपि 'कात्क्षयिकदेशाभ्यां वृत्तिर्न कचिदुपलक्षिता' इति, तदप्य-संगतम्; वदरादेः कुण्डादौ सर्वात्मना, वंशादेरेकदेशेन स्तम्भादौ वृत्तेरुपलक्षणात् । यद्यपि उक्त-मुद्योतकरणे—'एकस्मिन् अवयविनि कृत्स्नैकदेशशब्दप्रवृत्त्यसंभवात् अयुक्तोऽयं प्रश्नः—'किमेक-देशेन वर्तते, अथ कृत्स्नो वर्तते' इति । 'कृत्स्नम्' इति हि खल्वेकस्य अशेषाभिधानम्, 'एकदेशः' इति च अनेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम्, ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दौ एकस्मिन्नवयविनि अनुपपन्नौ" [२-१-३२ न्यायवा०] इति, तद्यपि प्रत्युक्तं प्राचनन्यायेनैव । तथा च 'कृत्स्नः पटः कुण्डे वर्तते, एकदेशेन वा' इत्येवं पटादिषु कृत्स्नैकदेशशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यत एव । न चैयमुपचरिता, अस्खलवृत्ति-त्वात् । न च शब्दप्रवृत्त्यनुपपत्तिमात्रप्रेरणया वस्त्वर्थस्य प्रतिषेधः शक्यते विधातुम्, तत्र तच्छब्दा-
१० प्रवृत्तावपि व्याख्यव्याप्तिशब्दयोः प्रवृत्त्युपपत्तेः । तथाहि—'अवयवी अवयवेषु वर्तमानः प्रत्ययवयवं किं व्याख्या वर्तते, उत अव्याख्या' इत्येवं विवक्षिताथोभिधाने न कचिद् दोषमुत्पद्यामः । तत्र नित्या-नित्यरूपपृथिव्यादिचतुःसंख्यं द्रव्यमुपपत्तिमत् ।

आकांशाशब्दैकनित्यद्रव्यप्रसिद्धये शब्दं गुणत्वाल्लिङ्गत्वेन प्रतिपादयन्ति । तथा च परेषां प्रयोगः—ये विनाशित्वोत्पत्तिमत्त्वादिधर्माध्यासिताः ते कचिद् आश्रिताः, यथा घटादयः, तथा च १५ शब्दाः, तस्माद्देभिराश्रितैः कचिद् भवितव्यम्, यश्चैपामाश्रयः स पारिशेष्याद् आकाशः । तथाहि—नायं शब्दः पृथिव्यादीनां वायुपर्यन्तानां गुणः, अध्यक्षप्राहात्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वात्, ये तु पृथिव्यादीनां चतुर्णां गुणास्ते बाह्येन्द्रियाध्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वका न भवन्ति, यथा रूपादयः, न च तथा शब्दः । एवम् 'अयावद्द्रव्यभावित्वात्' 'आश्रयाद् भेषादेरन्यत्रोपलब्धेश्च' इत्यादयो हेतवो द्रष्टव्याः । स्पर्शवतां यथोक्तविपरीता गुणा उपलब्धाः । 'प्रत्यक्षत्वे सति' इति च २० विशेषणं परमाणुगतैः पाकजैः अनेकान्तिकत्वं मा भूत् इत्युपात्तम् । न च आत्मगुणः अहंकारेण विभक्तग्रहणात् बाह्येन्द्रियाध्यक्षत्वात् आत्मान्तरप्राहात्वाच्च, बुद्ध्यादीनामात्मगुणानां तद्वैपरीत्योप-लब्धेः । न दिक्-काल-मनसाम् श्रोत्रप्राहात्वात् । अतः पारिशेष्याद् गुणो भूत्वा आकाशस्य लिङ्गम् । आकाशं च शब्दलिङ्गाविशेषात् विशेषलिङ्गाभावाच्च एकम् त्रिभु च सर्वत्रोपलब्धमानगुण-त्वात् समवायित्वे सति अनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम्, अकृतकत्वान्नित्यम् ।

२५ पराऽपरव्यतिकर-यौगपद्याऽयौगपद्य-चिर-क्षिप्रप्रत्ययलिङ्गः कालो द्रव्यान्तरम् । तथाहि—

१ पृ० ६६० पं० १३ तथा पं० ९ टि० २ ।

२ "कृत्स्नैकदेशशब्दाभ्यामयं चार्थः प्रकादयते । नैरस्येनास्य किं वृत्तिः किं वा तस्यान्यथैव सा ॥ यथा पात्रादिरस्थस्य श्रीफलादेर्यथाऽयथा । अनेकासनसंस्थस्य चैत्रादेरुपलक्षिता" ॥

—तत्त्वसं० का० ६२१-६२१-पृ० २०५ ।

३ "एकस्मिन् कृत्स्नैकदेशशब्दासंभवाद्प्रश्नः—किमवयव्येकदेशेन वर्तते अथ कृत्स्नैकैव वर्तते इति न युक्तः प्रश्न-नाव-यवी कृत्स्नो नैकदेशः । कृत्स्नमिति खलु अनेकस्याशेषस्याभिधानम् । एकदेश इति चानेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम् । ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दौ एकस्मिन्ननुपपन्नौ" इत्यादि—न्यायवा० पृ० २१४ पं० १३—तथा पृ० ५०५ पं० ६-१२ ।

"वृत्त्यनुपपत्तेश्च नैकत्रावयवे कात्क्षयिभाववयी वर्तते । तेष्वपि कथं वर्तते ? अन्यैरेकदेशैः तेष्वपि अन्यैरिति नास्त्यन्य" इत्यादि—न्यायमञ्ज० भा० ९ पृ० ५४९ पं० १२-१३ ।

४ "एवं वायुपर्यन्त चतुर्विधं द्रव्यमास्तम् आत्मार्यं तु प्रागेवात्मपरीक्षायां निरस्तम् । इदानीमाकाश-काल-दिग्-मनसां प्रतिषेधार्थमाह—"तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०५ पं० २० ।

५ "समाश्रिताः कचिच्छब्दा विनाशित्वादिहेतुतः । घट-दीपादिवत् तत्र किल व्योम भविष्यति" ॥

—तत्त्वसं० का० ६२२ पृ० २०५ ।

६ "आदित्यादिक्रियाद्रव्यव्यतिरेकनिबन्धनम् । परापरादिविज्ञानं घटादिप्रत्ययो यथा ॥ यदीपान्तिकार्कश्यगसादिप्रत्ययादिदम् । यतो विलक्षणं हेतुः स च कालः क्लिष्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ६२३-६२४ पृ० २०६ ।

७ "द्रव्यशब्देन वहीपल्लितादयो प्रहीतव्याः । परः पिता अपरः पुत्रः युगपत् चिरम् क्षिप्रम् कियते कृतं करिष्यते चेति गेनेत्, परापरादिज्ञानम्" इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०६ पं० १४-१५ ।

‘परः पिता’ ‘अपरः पुत्रः’ ‘युगपत्’ ‘अयुगपत्’ वा तथा, ‘चिरम्’ ‘क्षिप्रम्’ वा ‘कृतम्’ ‘करिष्यते’ वा इति यत् पराऽपरादिज्ञानम् तत् आदित्यादिक्रिया-द्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनम्, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् । योऽस्य हेतुः स पारिशेष्यात् कालः । यतः न तावत् पराऽपरादिप्रत्ययः दिग्देशकतोऽयम्, स्थविरे अपरदिभागावस्थितेऽपि ‘परोऽयम्’ इति प्रत्ययोत्पत्तेः । तथा, यूनि परदिग्भागावस्थितेऽपि ‘अपरोऽयम्’ इति ज्ञानप्रादुर्भावात् । न च बली-पलितादिकृतोऽयं प्रत्ययः, तत्कृतप्रत्ययवैलक्षण्येन उत्पत्तेः । नापि क्रियानिर्वर्तितः, तत्प्रतिभावितज्ञानवैलक्षण्येन संवेदनात् । तथा च सूत्रम्—“अपरस्मिन् परं युगपद् अयुगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि” [वैशेषिकद० २-२-६] इति । आकाशवदेव अस्यापि विभुत्व-नित्यत्वैकत्वादयो धर्मा अवगन्तव्याः ।

दिगैपि एकादिधर्मोपेतं द्रव्यं प्रमाणतः सिद्धम् । तथाहि-मूर्तंष्वेव द्रव्येषु मूर्तं द्रव्यमवधिं कृत्वा इदमस्मात् पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमेन उत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेण अपरोत्तरेण उत्तरपूर्वेण १० अधस्तात् उपरिष्ठात् अमी दश प्रत्यया यतो भवन्ति सा दिग् इति । तथा च सूत्रम्—“अत इदम् इति यतस्तद् दिशो लिङ्गम्” [वैशेषिकद० २-२-१०] इति । एते हि विशेषप्रत्यया न आकस्मिकाः संभवन्ति । न च परस्परापेक्षमूर्तद्रव्यनिमित्ताः, इतरेतराश्रयत्वेन उभयप्रत्ययाभावप्रसक्तेः । ततोऽन्यनिमित्तोत्पाद्यत्वात्संभवाद् एते दिशो लिङ्गभूताः । दिशश्च विभुत्वैकत्व-नित्यत्वादयो धर्माः कालवद् अवगन्तव्याः । एतस्याश्च एकत्वेऽपि प्राच्यादिभेदेन नानात्वं कार्यविशेषाद् व्यवस्थितम् । १५ प्रयोगश्चात्र-यदेतत् पूर्वाः परादिज्ञानम् तद् मूर्तद्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनम्, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, सुखादिज्ञानवत् इति ।

आत्मद्रव्यस्य च विभुत्वादिधर्मोपेतस्य पराऽभ्युपगतस्य प्रागेव प्रतिषेधः कृतः इति न तत्पूर्वपक्षः पुनः प्रदर्श्यते ।

मनोद्रव्यस्य तु युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गम् । तथा च सूत्रम्—“युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्भनसो २० लिङ्गम्” [न्यायद० १-१-१६] इति । अनेकेन्द्रियार्थसन्निधाने सत्यपि एकदा क्रमेण ज्ञानोत्पत्त्युप-

१ अपरं परं आ० हा० वि० । अपरमपरं वा० वा० ।

“तथा च सूत्रम्—अपरं परं युगपद्युगपचिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २०६ पं० २० ।

“तथा सूत्रम्—अपरस्मिन् परं युगपचिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—न्यायकु० लि० पृ० १३९ द्वि० पं० १२ ।

“तथा च सूत्रम्—अपरस्मिन् परं युगपद् अयुगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—प्रमेयक० पृ० १६९ प्र० पं० ७ ।

गूजरातीश्रेय-बनारससंस्कृतसिरीक्षसत्केषु वैशेषिकदेशनसंस्करणयोः बोधम्यासंस्कृतसिरीक्षगते च वैशेषिकसूत्रपाठे समान एव पाठो मुद्रितो दृश्यते । यथा—“अपरस्मिन्परं युगपचिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—२-२-६ । गूजरातीश्रेयस्य-काशितानि तदुपस्कार-विश्रुति-भाष्याण्यपि तमेव पाठमनुसरन्ति । तत्र च पाठान्तरसूचिका टिप्पणी इत्थं दृश्यते—“बोम्बेरायलभाविष्ठाटिकसोसाइटीसंस्कृतप्रन्थसंप्रहालयस्थलिखितप्रान्चीनपुस्तके तु ‘अपरस्मिन् परम्’ इति पाठः सूत्र उपलभ्यते । उपस्कारे च ‘अपरस्मिन् परम्’ अनेन ‘परस्मिन् परम्’ इत्यपि द्रष्टव्यमिति”—गू० वै० पृ० १८ ।

२ “पूर्वापरादिषु द्विभ्यो दिगेवमनुमीयते ।”—तत्त्वसं० का० ६२५ पृ० २०६ ।

३ “तथा च सूत्रम्—इत इदमिति यतस्तद् दिशो लिङ्गम्—इति”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २०७ पं० ३ ।

“तथा च सूत्रम्—अत इदमिति यतस्तद् दिशो लिङ्गम्”—न्यायकु० लि० पृ० १४३ प्र० पं० १३ । प्रमेयक० पृ० १७० प्र० पं० १३ ।

गूजरातीश्रेय-बनारससंस्कृतसिरीक्ष-बोधम्यासिरीक्षसत्केषु संस्करणेषु तु “इत इदमिति यतस्तद् दिग् लिङ्गम्” इति मुद्रितं दृश्यते ।

४ पृ० १३४ पं० ३१ ।

५ “क्रमेण ज्ञानजात्या च मनसोऽनुमितिर्मता ॥

चक्षुरादिनिश्चिन्नं च कारणं समयेक्षते । क्रमेण जाता रूपादिप्रतिपत्ती रथादिवत्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२५-६२६ पृ० २०६ ।

६ “तथा च सूत्रम्—युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्भनसो लिङ्गम्—इति—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २०७ पं० १२ ।

एतस्य न्यायदर्शनीयसूत्रस्य भाष्यम्, वार्तिकम् न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका चात्रानुसंधाननीया ।

मनोनिरूपणपरं प्रशस्तपादाभाष्यम् तत्कन्दल्यपि चात्रावबोद्धव्या—प्रशस्त० क० पृ० ८९-९४ ।

लम्भाद् अनुमीयते इन्द्रियार्थव्यतिरिक्तं हेत्वन्तरमस्ति इति यत्सन्निधानाऽसन्निधानाभ्यां ज्ञानस्य उत्पत्त्यनुत्पत्ती भवतः । तथा च प्रयोगः—रूपाद्युपलब्धिः आत्मबाह्येन्द्रियार्थव्यतिरिक्तहेत्वन्तरा-
पेक्षा, क्रमेण उपजायमानत्वात्, रथादिवत् ।

- अत्र प्रतिविधीयते—यदि सामान्येन आश्रितत्वमात्रं शब्दानां साध्यते तदा सिद्धसाध्यता तेषां
५ भूतकार्यतया तदाश्रितत्वात् कार्यस्य कारणप्रतिबद्धात्मलाभतया तदाश्रितत्वाभ्युपगमात् । अर्थ
एक-नित्याऽमूर्त-विभुद्रव्यसमवेतत्वेन एवमाश्रितत्वं साध्यते तदा तथाभूतसाध्यान्वितत्वस्य
इष्टान्ते हेतोरभावात् अनेकान्तिकता हेतोः, प्रतिज्ञायाश्च अनुमानविरोधित्वम् । तथाहि—यदि
निलैकव्यापिनमोद्रव्यसमवेताः शब्दा भवेयुस्तदा एकदोषान्नानेकशब्दवद् अन्यकाला अपि ते तदैव
स्युः अविकलकारणत्वात् एकाश्रयत्वाच्च । न च सहकार्यपेक्षा नित्यस्य संभवति इति प्रतिपादितम् ।
१० नापि समवायित्वमनुपकारिणो युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । ततोऽक्रमभावेतिप्रसङ्गो व्यवस्थितः ।
तत्कारणस्य नित्यत्वे व्यापित्वे च शब्दानां सर्वेषु रूपैर्ग्रहणप्रसङ्गः । तथाहि—आकाशात्मकं श्रोत्रम्
आकाशं च एकमेव इति तत्प्राप्तानां सर्वेषामपि श्रवणं स्यात् । न च निरवयवाकाशे अयं विभागः—
'इंद्रमालीयं श्रोत्रम्' 'इंद्रं च परकीयम्' इति । अथ यदीयधर्मोऽधर्मोभिस्संस्कृतकर्णशङ्कुल्यवरुद्धं
नभः तत् तस्य श्रोत्रमिति विभागः, अत एव नासिकादिरन्ध्रान्तरेण न शब्दोपलभ्यः संजायते,
१५ तत्कर्णशङ्कुलीविधाताद् वाधिर्यादिकं च व्यवस्थाप्यते इति, असदेतत्; अनंशस्य नभस एवविध-
विभागानुपपत्तेः । न च पारमार्थिकविभागनिष्पाद्यं फलं परिकल्पितव्यवविभागो निर्वैतयितुं क्षमः
अतिप्रसङ्गात् अन्यथा मलयजरसादिकमपि पाषकप्रकल्पनया प्लोपादिकार्यं विदध्यात् । न च
कल्पिततदवयववशादपि प्रतिनियतशब्दोपलभ्यदर्शनाच्चायं दोषः, शब्दोपलभ्यकार्यस्य अन्यथा
सिद्धत्वात् । न च 'संयोगस्य अव्याप्यवृत्तित्वकृता आकाशस्य देशाः' इति व्यपदेशः, प्रागेव अस्य
२० प्रतिषिद्धत्वात् । अपि च, अनल-कर्णशङ्कुल्यादयोऽपि समानदेशाः स्युः अभिन्नैकनभः-संसर्गि-
त्वात् । तथाहि—येन एको वियत्स्वभावेन संयुक्तस्तेनैव अपरोऽपीति तद्देशमावी सोऽपि स्यात्
तत्संयुक्तस्वभाववियत्संसर्गित्वात् तद्देशावस्थिताऽनलवत् । शब्दानामपि अत एव एकदेशत्वात्
एकोपलभ्ये सर्वोपलब्धिश्च स्यात् । दूरसन्नाद्यवस्थायिता तु भावानां प्रतीतिगोचरा विरोधिनी
च भवेत् ।
२५ दिक्-कालसाधनप्रयोगेष्वपि एते दोषाः-सामान्येन साधने सिद्धसाध्यता । विशेषसाधने
हेतोरन्वयाद्यसिद्धिः अनुमानवाधितत्वं च प्रतिज्ञायाः इति-संमानाः । तथाहि—पूर्वापरोत्पन्नपदार्थ-
विषयपूर्वापरशब्दसंकेतवशोद्भूतसंस्कारनिबन्धनत्वात् प्रकृतप्रत्ययस्य कारणमात्रे साध्ये कथं न
सिद्धसाध्यता? विशेषे च कथं नान्वयासिद्धिः? अनुमानवाधा च प्रतिज्ञायाः पूर्ववद् भावनीया ।
अत एव नेतरेतराश्रयदोषोऽपि पूर्वपक्षोदितो विशिष्टपदार्थसंकेतप्रभवत्वेऽस्य प्रत्ययस्य । किञ्च,
३० निरंशैकदिक्-कालाख्यपदार्थनिमित्तत्वं पराऽपरादिप्रत्ययस्य प्रसाधयितुमभ्युपगतम्, तच्चायुक्तम्;

१ "उपात्तादिमहाभूतहेतुलाङ्गीकृतेष्वेनैः सिद्धा एवाश्रिताः शब्दाल्लेखित्वाद्यमसाधनम्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६१७ पृ० २०७ ।

२ "एकव्यापिशुबन्धोमसमवायस्तु सिध्यति । नैषामन्वयवैकल्यादक्रमाघातितस्यया" ॥

—तत्त्वसं० का० ६२८ पृ० २०७ ।

३ "काल-दिक्साधनयोरपि सामान्येन सिद्धसाध्यता विशेषेणान्वयासिद्धिहेतो प्रतिज्ञायाश्च अनुमानवाधेति"

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०८ पं० ३१ ।

४ प्र० पृ० पं० ४-१

५ "विशिष्टसमयोद्भूतमनस्कारनिबन्धनम् । परापरादिविज्ञानं न कालाद्यदिशस्य तत् ॥

निरंशैकस्वभावत्वात् पौर्वीपर्यायसम्भवः । तयोः संबन्धिषेदाच्चेदेवं तौ निष्फलो ननु" ॥

—तत्त्वसं० का० ६२९-६३० पृ० २०८ ।

६ पृ० ६६९ पं० १३ ।

७ परादिप्र-सा० मा० आ० ॥ "परापरादिज्ञानस्य निरंशैकदिक्कालाख्यपदार्थनिबन्धनत्वं साधयितुमिष्टम्"

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०९ पं० ४-५ ।

स्वाकारानुकारिप्रत्ययजनकस्य तद्विषयत्वात् निरंशस्य च पौर्वापर्यादिविभागाभावात्तत्तथाभूतप्रत्ययो-
त्पादकत्वासंभवात् । तथाभूतप्रत्ययाद् विपरीतार्थसिद्धेः इष्टविपर्ययसाधनात् विरुद्धश्चैवं हेतुः स्यात् ।
अथ बाह्याऽऽध्यात्मिकभावपौर्वापर्यानिबन्धनस्य दिक्-कालयोः पौर्वापर्यव्यपदेशस्य भावान्न हेतो-
र्विरुद्धता । नन्वेवं दिक्-कालपरिकल्पना व्यर्था तत्साध्याभिमतस्य कार्यस्य बाह्याऽऽध्यात्मिकैः
संबन्धिभिरेव निर्वर्तितत्वात् । तथाहि-दिक् पूर्वापर्यादिव्यवस्थाहेतुरिष्यते कालश्च पूर्वापरक्षण-लव-५
निर्मेघ-कला-मुहूर्त-प्रहर-दिवस-अहोरात्र-पक्ष-मास-ऋतु-अयन-संवत्सरादिप्रत्ययप्रसवनिमित्तो-
ऽभ्युपगतः, अयं च स्वरूपभेदः स्वात्मनि तयोः समस्तोऽप्यसंबन्धी तत्संबन्धिषु पुनर्भावेषु विद्य-
मानस्तत्र प्रत्ययहेतुरिति व्यर्था तत्प्रकल्पना । अथ तत्संबन्धिष्वपि अयं भेदः अपरक्रियादिभेद-
निमित्तस्तर्हि तत्रापि एवम् इति अनवस्थाप्रसक्तिः । अथ पदार्थेषु पूर्वापरभेदः कालनिमित्तः ननु
कालोऽप्यसौ न स्वतः इति अपरकालनिमित्तो यद्यभ्युपगम्यते तदा अनवस्था । अथ पदार्थभेद-१०
निमित्तस्तदा इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः । अथ तत्र स्वत एव अयं भेदः पदार्थेष्वपि स्वत एव अयं किं
नाभ्युपगम्यते ? ततश्च पुनरपि दिक्-कालप्रकल्पनं व्यर्थम् ।

मनःसाधनेऽपि हेतौ कारणमात्रे साध्ये सिद्धसाध्यता मनस्कारादेश्चक्षुरादिव्यतिरिक्तस्य
कारणमात्रस्येष्टे । विशेषेण तु नित्यैकमनःसाधने अनन्वयदोषः प्रतिज्ञायाश्च अनुमानवाधा इष्ट-
विपर्ययसाधनाद् विरुद्धश्च हेतुः इति दोषाः पूर्ववद् वाच्याः । चक्षुरादिव्यतिरिक्ताऽनित्यकारण-१५
सापेक्षत्वस्य साधनाद् विरुद्धता प्रकटैव अन्यथा हि अत्रापि नित्यकारणत्वे चेतसामविकलकारणत्वात्
क्रमोत्पत्तिर्विरुद्धैव भवेत् । तत्र पृथिव्यादिर्मनःपर्यन्तस्य द्रव्यनवकस्य प्रमाणतः सिद्धिः । ततः
‘पृथिव्यादीनि द्रव्याणि इतरेभ्यो भिद्यन्ते, द्रव्यत्वाभिसंबन्धात्’ ईत्यादिहेतुपन्यासोऽयुक्त एव,
तत्स्वरूपासिद्धौ हेतोरश्रयासिद्धत्वदोषात्, स्वरूपासिद्धश्च अयं हेतुः द्रव्यत्वाभिसंबन्धस्य समवाय-
लक्षणस्य असिद्धेः, विशेषणासिद्धश्च द्रव्यत्वसामान्यस्य निषिद्धत्वात् निषेत्स्यमानत्वाच्च । न चात्र २०
अन्वयः सिद्धः, साधर्म्यदृष्टान्तस्य अभावात् । न च सपक्षाभावे केवलव्यतिरेकी हेतुर्मकः, प्रति-
बन्धप्रसाधकप्रमाणविषयसाधर्म्यदृष्टान्ताभावे सर्वत्र साध्याभावात् साधनस्य व्यावृत्तिसिद्धेः ।
“साध्यसद्भावे, एव सर्वत्र साधनसद्भावः” इत्येवंभूतान्वयाऽप्रसिद्धौ ‘साध्याभावे सर्वत्र साधनस्य
अभावः’ इति सकलाक्षेपेण व्यतिरेकस्यासंभवात्” [] इत्यादेर्न्यायस्य असकृत्
प्रतिपादितत्वात् । यद्यपि ‘नैव द्रव्याणि’ इत्यादिप्रयोगप्रतिपादनम्, तदप्यसंगतमेव; तत्स्वरूपा-२५
सिद्धौ तत्संख्यासिद्धेर्द्वारापास्तत्वात् । न च लक्षणयोगित्वमपि तेषाम् असिद्धपृथिवीत्वाभिसंबन्धा-
देर्लक्षणस्य अनुपपत्तेः । अत एव अन्योन्यव्यावृत्तादेर्विशेषणस्यानुपपत्तिः विशेष्याभावे विशेषण-
स्याप्यसंभवात् । ‘न्यूनार्थिक-’ इत्याद्यपि तद्विशेषणमसंगतम्, प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-
दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-चाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानानां नैया-
यिकाभ्युपगतपदार्थानां पदपदार्थाधिकानाम् तैर्मश्रुत्यादीनां च नवद्रव्याधिकानां सद्भावात् । न च ३०

१ “तथाहि-कालः पूर्वापरक्षणलवनिर्मेघकाष्ठाकलामुहूर्ताहोरात्राऽर्धमासादिप्रत्ययप्रसवहेतुः दिक् च पूर्वोत्तरादिव्यवस्था-
हेतुरिष्यते”-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २०९ पं० १३ ।

२ “चक्षुराद्यतिरिक्तं तु मनोऽस्याभिरपीष्यते । पणामनन्तरोद्भूतप्रत्ययो यो हि तन्मनः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३१ पृ० २०९ ।

३ “नित्ये तु मनसि प्राप्ताः प्रत्यया औगपथयः । तेन हेतुरिह भोक्तो भवतीष्टविधातकृत् ॥

सौमतापरनिर्दिष्टमनःसिद्धपसिद्धये । साकारमन्यथाऽऽवृत्तं मन्ये सूत्रमिदं कृतम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३२-६३३ पृ० २०९-२१० ।

४ पृ० ६५६ पं० २७ । ५ पृ० ६५६ पं० ३२ । ६ न्यायद० १-१-१ । ७ पृ० ५४३ टि० १३ ।

“से पूर्णं भंते ! दिया उजोए राति अंधयारे ?

हंता, गोयमा ! जाव-अंधयारे !

से केणट्टेणं ?

गोयमा ! दिया सुभा पोगला सुमे पोगलपरिणामे, राति अजुभा पोगला अजुमे पोगलपरिणामे । से तेणट्टेणं” ।

—भगव० शं० ५ उ० ९ सू० २२४ पृ० २४६ ।

“सदंधयारउजोवो पहा छायाऽऽतवे इ वा । चण्य-रस-गंध-कासा पुगलाण तु लक्खणं” ॥

—उत्तरा० अ० २८ गा० १२ । नवत० गा० ९ ।

पदार्थोडशकस्य पद्व्येव अन्तर्भावात् तमद्दद्यादीनां च तेजोऽभावरूपत्वात् न तदधिकपदार्थ-
सङ्गाव इति वक्तव्यम्, द्रव्यादीनामपि पण्णां प्रमाणप्रमेयरूपपदार्थद्वयेऽन्तर्भावात् पदार्थपद-
कस्याऽपि अनुपपत्तेः । अथ तदन्तर्भावेऽपि अद्यान्तरविभिन्नलक्षणवशात् प्रयोजनवशाद् वा
द्रव्यादिपङ्कव्यवस्था तर्हि तत् एव प्रमाणादिषोडशकव्यवस्था तमद्दद्यादिद्रव्यान्तरव्यवस्थाऽपि भवि-
५ष्यति इति 'न्यूनाधिक'-इत्यादिविशेषणानुपपत्तिरेव । न च तमद्दद्यादीदेवैहलत्वादितरतमविशेष-
योगिनः विशिष्टार्थक्रियानिवर्तनसमर्थस्य च भासामभावरूपतेति वक्तव्यम्, भासामभ्येवं तमद्दद्या-
ऽभावरूपताप्रसक्तेः । न च आचारकद्रव्यसन्निधानापेक्षतेजोऽभावरूपता तयोः, स्वसामग्रीतो
विशिष्टपदार्थोत्पत्तौ प्रतियोग्यभावरूपत्वे भासामपि तथात्वोपपत्तेः । यदपि मधुर-शीतद्रव्योप-
योगाद् ये गुणाः समुपजायन्ते छायादिसेवनादपि ते प्रादुर्भवन्तीत्युपचारात् 'छाया मधुर-शीतला'
१० इत्युच्यते तत् तेजस्यपि समानम् । यथा च छाया-तमसोः पुद्गलद्रव्यात्मकत्वं तथा प्राक् प्रति-
पादितमिति न पुनरुच्यते । तदेवं 'पृथिव्यादीनि नव द्रव्याणि' इत्यनुपपन्नम् तत्सङ्गावप्रतिपादक-
प्रमाणाभावात् बाधकस्य च प्रदर्शितत्वात् ।

द्रव्याभावाच्च गुणादयो विशेषपर्यन्ताः असन्त एव, तेषां तदाश्रितत्वाभ्युपगमात् आश्रयाभावे
च तदाश्रितानां तत्परतन्त्रतयाऽवस्थानासंभवात् । गुण-कर्मणां च साक्षाद्द्रव्याश्रितत्वं परैरभ्युप-
१५गतम् । तथा च सूत्रम्—'द्रव्याश्रयी अगुणवान् संयोग-विभागोऽकारणम् अनपेक्ष इति गुण-
लक्षणम्" । [वैशेषिकद० १-१-१६] "एकद्रव्यम् अगुणम् संयोग-विभागोऽनपेक्षम् कारणम् इति
कर्मलक्षणम्" । [वैशेषिकद० १-१-१७] एकमेव एकस्मिन्नेव च द्रव्ये आश्रितमेकद्रव्यं कर्म ।
गुणास्तु कैचिद् अनेकस्मिन् वर्तन्ते संख्या-संयोगादया, अनेके वा एकदा एकत्र वर्तन्ते रूप-
रसादयः । सामान्यविशेषाश्च कैचिद् द्रव्यत्व-पृथिवीत्वादयो द्रव्यवृत्तय एव गुणत्व-कर्मत्वादयस्तु
२० द्रव्यसंबन्ध(बद्ध)गुण-कर्माश्रिताः । सत्तासामान्यं तु द्रव्य-गुण-कर्मवृत्ति । विशेषास्तु नित्यद्रव्येष्वेव
वर्तन्त इति द्रव्यप्रतिषेधे गुणादिप्रतिषेधः प्रसिद्ध एव । समर्थायस्तु पञ्चपदार्थवृत्तिरूपः पञ्चपदार्थ-
निषेधे निषिद्ध एव, सर्वाश्रयाश्रिताभावे तस्याऽभावात् । ततो द्रव्यनिषेधादेव अशेषपदार्थनिषेध-
सिद्धावपि विशेषतो गुणादिप्रतिषेधः प्रदर्श्यते परदर्शनस्य सर्वथाऽयुक्तताप्रदर्शनात् ।

[क्रमशो रूपादिगुणानां प्रक्रियामुपन्यस्य तेषां खण्डनम्]

२५ तत्र "रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे
बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छा-द्वेषौ प्रयत्नश्च गुणाः" । [वैशेषिकद० १-१-६] इति सूत्रसंगृहीताः सप्तदश,
'च'शब्दसमुच्चिताः—गुरुत्व-द्रवत्व-जैह-संस्कार-धर्माऽधर्म-शब्दाश्च सप्त गृह्यन्ते इति चतुर्विंशति-
गुणाः । तत्र चक्षुर्ग्राह्यं रूपं पृथिव्युदकज्वलनवृत्ति । रसो रसनेन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकवृत्तिः । गन्धो

१ पृ० ५४३ पं० १४-टि० १३ ।

२ "द्रव्याणां प्रतिषेधेन सर्वं एव तदाश्रिताः । गुण-कर्मादयोऽप्राप्ता भवन्त्येव तथा मता " ॥

—तत्त्वसं० का० ६३४ पृ० २१० ।

३ "गुणत्व-कर्मलादयश्च द्रव्यसंबन्धगुण-कर्मपदार्थवृत्तयः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१० पं० २३ ।

४ "क कस्य समवायश्च संबन्धिन्यपहसिते । विशेषप्रतिषेधोऽयं तथापि पुनरुच्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ६३५ पृ० २११ ।

५ "तत्र 'रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः सङ्ख्या-परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे बुद्ध्यः सुख-दुःखे इच्छा-
द्वेषौ प्रयत्नश्च गुणाः' इति सूत्रम् । चशब्दाद् गुरुत्व-द्रवत्व-जैह-संस्कार-धर्माधर्म-शब्दाश्च परिगृह्यन्ते"—तत्त्वसं० पञ्चि०
पृ० २११ पं० ६-१

"गुणाश्च रूप-रस-गन्ध-स्पर्शा-सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वाऽपरत्व-बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-
प्रयत्नाश्चेति ऋगुक्ताः सप्तदश । चशब्दसमुच्चिताश्च गुरुत्व-द्रवत्व-जैह-संस्काराऽहशब्दाः सप्तैव इत्येवं चतुर्विंशतिगुणाः"
—प्रशस्त० कं० पृ० १० पं० ११-१

६ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २११ पं० ८-१

"तत्र रूपं चक्षुर्ग्राह्यम् पृथिव्युदकज्वलनवृत्ति × × × । रसो रसनग्राह्यः पृथिव्युदकवृत्तिः × × × । गन्धो घ्राणग्राह्यः
पृथिवीवृत्ति"—इत्यादि गुणप्रत्ययगतं समग्रं गुणनिरूपणमत्रावगन्तव्यं सविस्तरं विज्ञातुकामेन—प्रशस्त० कं० पृ०
१०४-२८९ ।

घ्राणग्राह्यः पृथिवीवृत्तिः । स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकज्वलनपवनवृत्तिः । रूपादेश्च गुणत्वे सति चक्षुर्ग्राह्यत्वादिर्क लक्षणमितरव्यवच्छेदकम् । एषां च मध्ये रूपस्य महत्त्वाद्युपेतद्रव्यसमवेतस्य शुक्लादेर्निरवयवस्य यदि ग्रहणमिष्यते तदा कुञ्जिकादिविचरवर्तिसूक्ष्मप्रदीपाद्यालोकोद्घोषिताऽपचरकादिव्यवस्थितपृथुतरघटादिद्रव्यसमवेतशुक्लादिरूपाभिव्यक्तौ सकलस्यैव यावद्भव्यवर्तिन उपलब्धिः स्यात् निरवयवत्वात् न हि एकस्य तस्य अवयवा विद्यन्ते येन एकदेशाभिव्यक्तिर्भवेत् । एवं ५ गन्ध-रस-स्पर्शानामपि तदाधारैकदेशस्थानामभिव्यक्तौ यावद्भव्यभावविनामुपलब्धिप्रसङ्गः । अथ भवत्येव सकलस्य नीलादेरुपलब्धिः ननु तेन आलोकादिना नीलादेरगुणो भेदाभ्युपगमे पृथिव्यादिपरमाणुद्रव्यवद् अणुपरिमाणयोगित्वेन गुणवत्त्वाद् द्रव्यताप्रसक्तिर्भवेत् । न चैवमपि गुणसंज्ञाकरणे कश्चिद् गुणः अविवादप्रसक्तेः । न च अणुत्वेऽपि आश्रितत्वाद् गुणत्वमुपपन्नम् सदसतोराश्रयालुपपत्तेः, अतिप्रसङ्गाच्च-अवयविद्रव्यस्यापि अवयवद्रव्याश्रितत्वाद् गुणत्वापत्तेः । १०

संख्या तु एकादिव्यवहारहेतुः एकत्वादिलक्षणा परैरभ्युपगता । सा पुनः एकद्रव्या च अनेका द्रव्या च । तत्र एकसंख्या एकद्रव्या, अनेकद्रव्या तु द्वित्वादि संख्या । तत्र एकद्रव्यायाः सलिलादिपरमाण्वादिगतरूपादीनामिव नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः अनेकद्रव्यायास्तु एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिः अपेक्षायुद्धिविनाशाद् विनाशः कश्चिद् आश्रयविनाशादिति । इयं च द्विविधाऽपि संख्या प्रत्यक्षत एव सिद्धा, विशेषबुद्धेश्च निमित्तान्तरापेक्षत्वाद् अनुमानतोऽपि सिद्धिः इति परे १५ मन्यन्ते । अत्र समुदायव्यावृत्तैकत्वादिसंख्याविषयपदार्थव्यतिरेकेण उपलब्धिलक्षणप्राप्तायाः संख्याया अणुपलब्धेरसत्त्वं शशविपाणवत् । न च विशेषणमसिद्धम् तस्या दृश्यत्वेन ह्येष्टेः । तथा च सूत्रम्-
“संख्या-परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे कर्म च रूपिसमवायाच्चाक्षुष्याणि” [वैशेषिकद० ४-१-११] न च विशेषबुद्धितोऽनुमानतोऽपि संख्यासिद्धिः यतो यथा ‘एको गुणः’ ‘वह्नौ गुणाः’ इत्यादौ संख्यामन्तरेणापि एकादियुद्धिस्तथा घटादिष्वपि असहायादिषु स्वेच्छाविर- २० चित्तैकत्वादिसंकेताहितमनस्कारप्रभवमेकादिज्ञानं भविष्यतीति किमेकादिसंख्याया ? न च गुणेषु

१ “द्रव्ये महति नीलादिरैक एव यदीष्यते । रन्प्रालोकेन तद्वक्तौ व्यक्तिरिष्टं नास्य किम् ?” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३६ पृ० २११ ।

२ “तत्र च द्रव्ये यथेकमेवानवयवं नीलादि चतुर्विधमिष्यते तदा सूक्ष्मेणापि कुञ्जिकादिविचरवर्तिना प्रदीपाद्यालोकेन लपचरकादिस्थितपृथुतरघटादिद्रव्यसमवेतस्य नीलादिरूपस्याभिव्यक्तौ सत्यां सकलस्यैव यावद्भव्यवर्तिनो रूपादेरभिव्यक्तिरुपलब्धिश्च प्राप्तोति निरवयवत्वात्” —तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २११ पं० १५-।

३ “न च देशविभागेन स्थितो नीलादिरिष्यते । व्यज्यते यत्तदा तेन तस्य भेदोऽणुमास्ततः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३७ पृ० २११ ।

४ “तत्र एकादिव्यवहारहेतुरेकत्वादिलक्षणा सङ्ख्या सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१२ पं० ४-।

“एकादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च । तत्रैकद्रव्यायाः सलिलादिपरमाणु-रूपादीनामिव नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः । अनेकद्रव्या तु द्वित्वादि का परार्थान्ता । तस्याः सलु एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिः अपेक्षायुद्धिविनाशाद् विनाश इति” —प्रास्त० कं० पृ० १११ पं० ३-।

५ “विशेषबुद्धेश्च निमित्तान्तरापेक्षत्वादननुमानतोऽपीति परो मन्यते” —तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१२ पं० ८-।

६ संख्याः सु० वै० द० सू० । गू० वै० द० । “संख्या” इति बहुवचनमेकत्वादिः सत्यां एव संख्या संयुक्ता इति-गू० वै० द० पृ० १८२ पं० १३ उपस्कारवचनाद् गूल्लयस्यं बहुवचनमेवोचितं भाति” । पञ्चिकायां तु “संख्या-परिमाणानि” इत्यादिपाठः—पृ० २१२ पं० १५ ।

“अतद्रूपपरारुतगजादिव्यतिरेकिणी । न सङ्ख्या भागते ज्ञाने दृश्येष्टा नैव साक्षि तात्” ॥ —तत्त्वसं० का० १३ पृ० २१२ ।

७ “इच्छाव्यतिरसंकेतमनस्कारान्ययं त्विदम् । घटेष्वेकादिविज्ञानं ज्ञानावापि नर्तते ॥

अद्रव्यत्वाच्च संख्यासिद्धिं तेषु कश्चिद् विमेषिनी । तज्जनं नैव सुकं पृ० भा० १११-११२

—तत्त्वसं० का० १३ पृ० २१२ ।

संख्या संभवति अद्रव्यत्वात् तेषाम् संख्यायाश्च गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात् । न च गुणेषु उपचरित-
मेकत्वादि ज्ञानम् अस्वलल्लङ्घित्वात् । न च गुणेषु संख्यासङ्गावे अनवस्थादिबाधकप्रमाणोपपत्ते-
रुपचरितमेकत्वादिज्ञानम् घटादिष्वपि वृत्ति-विकल्पादेर्द्वित्वादिसंख्यायां बाधकस्य सङ्गावात् तद्वि-
ज्ञानस्य तथात्वप्रसक्तेः । न च वृत्ति-विकल्पादेर्बाधकस्य अबाधकत्वम् तस्य निरस्तत्वात् । न च
५ कचिद् मुख्यसंख्याभावे गौणप्रत्ययस्य तद्विषयस्याऽभाव इति घटादौ मुख्यसंख्यायोगोऽभ्युपगन्तव्य
इति वाच्यम्, मुख्यपूर्वकत्वेन गौणप्रत्ययस्य एवंविधे विषये बोद्धं प्रति कचिदपि असिद्धेः न हि
गवादिष्वपि 'गौः' इति ज्ञानं पारमार्थिकगोत्वनिवन्धनतया मुख्यं सिद्धम् नापि वाहीके तद् ज्ञानं
वस्तुभूतगोत्वाभ्यारोपाद् उपचरितम् । किञ्च, यथा वाहीके गौरिव अयम् न तु गौरिव साम्नाद्य-
भावात् स्वलति प्रत्ययः इति गौणः न एवम् एक इव एको गुणः न तु एक एव इति प्रत्ययः किन्तु
१० यादृशी घटादिषु अस्वललिता बुद्धिर्भवति तादृशी गुणादिष्वपि । अथ न सादृश्यापेक्षमेतद् ज्ञानम्
किन्तु यत् तदाश्रयभूतं द्रव्यं तद्वैकल्यादिसंख्यातः गुणादीनां तदेकार्थसमवायात्, नन्वेवम् 'एक-
स्मिन् द्रव्ये रूपावयो बहवो गुणाः' इति ज्ञानोत्पत्तिर्न स्यात् तदाश्रयद्रव्ये बहुत्वसंख्याया अभावात् ।
'पद् पदार्थाः' 'सुख-दुःखे' 'इच्छा-द्वेषौ' 'पञ्चविधं कर्म' 'परमपरं च द्विविधं सामान्यम्' 'एको
भावः' 'एकः समवायः' इति व्यपदेशेषु च किं निमित्तमिति वक्तव्यम्, न ह्यत्र एकार्थसमवायिनी
१५ संख्या विद्यते इति अव्यापिनी इयमपि कल्पना न युक्तिसंगता । भवतु वा एकार्थसमवायाद् अन्यतो
वा स्वप्रकल्पिताद् हेतोरयं प्रत्ययस्तथापि गुणादिगतमुख्यसंख्याऽभावतः स्वलल्लङ्घितः स्यात् माणवके
सिंहप्रत्ययवत्, न चैवमुपलभ्यते इति संकेतमात्रनिवन्धन एव सर्वत्र अभ्युपगन्तव्यः । यदपि 'गैज-
तुरग-स्यन्तनादिव्यतिरिक्तनिमित्तप्रभवः सेनाप्रत्ययः, गजादिप्रत्ययविलक्षणत्वात्, वस्त्र-चर्म-
कर्म्यलेषु नीलप्रत्ययवत्' इति संख्यासिद्धये यद् अविद्धकर्णोक्तं प्रमाणम्, तदप्ययुक्तम्; गर्जादि-
२० व्यतिरिक्तसंकेतादिप्रभवत्वेन इष्टत्वात् सिद्धसाध्यतादोषाभावात्त्वात् । अथ विशिष्टसंख्यानिमित्त-
प्रभवत्वमस्य साध्यत्वेन अभिप्रेतम् तदा अनैकान्तिको हेतुः बुद्ध्यादौ 'एका बुद्धिः' इत्यादिविशिष्ट-
प्रत्ययस्य संख्यामन्तरेणापि भावात् । 'अनेकद्रव्या च द्वित्वादिसंख्या, एकत्वभ्योऽनेकविषयेकबुद्धि-
सहितेभ्य उत्पद्यते' इत्यभ्युपगमश्च अनुपपन्नः, संकेताभोगमात्रेण संख्येयेषु 'द्वे' 'त्रीणि द्रव्याणि'

१-संख्यायाः वा-वा० वा० ।

२ मुख्यसंख्याऽभावे गौणप्रत्ययस्य तद्विषयस्य भाव इति-भा० मा० । मुख्यपूर्वकत्वेन संख्याभावे
गौणप्रत्ययस्य तद्विषयस्याभाव इति-आ० हा० वि० ।

३ "न हि यथा वाहीको गौरिति स्वलति प्रत्ययः गौरिच गौर्नतु गौरिव साम्नाद्यभावादिति न तथार्थं स्वलति एकमित्तेकं
ज्ञानादि न त्वेकमेवेति किं ताहिं यादृशी घटादिष्वस्वललिता बुद्धिर्भवति तादृशी ज्ञानादिष्वपि"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २१२
पं० २५—।

४ मुप्यसि-द्व० विना ।

५ "तद्द्रव्यसमवेताद्येकत्वात् परिकल्प्यते । गुणादिन्नेकविज्ञानमेकार्थसमवायात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४१ पृ० २१३ ।

६ "अस्तु नामैवमेकत्र ज्ञाने व्याप्ति (झादि) मतिस्तु कम् । एतेष्वपेक्षते हेतुं पदपदार्थादिकेषु वा ॥
एकार्थसमवायादेर्गौणोऽयं प्रत्ययो भवत् । तथा च स्वलितो यस्मान्माणवेऽनल्लुद्धिवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४२-६४३ पृ० २१३ ।

७ "गजादीत्यादिना अविद्धकर्णोक्तं संख्यासिद्धये प्रमाणमाज्ञापते—
गजादिप्रत्ययेभ्यश्च चैलक्षण्यात् प्रसाध्यते । संख्यायुक्तिस्तदन्योत्या नीलवस्त्रादियुद्धिवत्"—

—तत्त्वसं० का० ६४४ पृ० २१३ ।

८ "इच्छारहितसंकेतमनस्काराद्युपायतः । तत्रेष्टसिद्धिर्बुद्ध्यादौ संख्येतेनैव वा भवेत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४५ पृ० २१४ ।

९ "युद्धपेक्षा न सरस्या निष्पत्तिर्यदि वर्ण्यते । संकेताभोगमात्रेण तद्बुद्धिः किं न संमता" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४६ पृ० २१४ ।

इत्यादिवुद्धेरूपपत्तेः तथापि अदृष्टसामर्थ्यस्य अन्यस्य तद्धेतुत्वकल्पने हेत्वनवस्थाप्रसक्तिः । किञ्च, अपेक्षानुबन्धव्यतिरेकानुविधायित्वे द्वित्वादिप्रत्ययस्य ह्यादिसंख्याप्रभवत्वाभ्युपगमे तद्धेतु-भूतसंख्याया एकस्या अनेकवृत्तित्वमभ्युपगतं भवति, तच्च प्रमाणवाधितमिति असकृद् आवेदितम् । अतोऽपेक्षानुद्धिरेव ह्यादिवुद्धिनिमित्तभूता वरमभ्युपगन्तव्येति स्थितम् ।

“परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणं महद् अणु दीर्घम् ह्रस्वमिति चतुर्विधम्” [] ५

इति परैरभ्युपगतम् । “तत्र महद् द्विविधम्-नित्यम् अनित्यं च । नित्यम् आकाश-काल-दिगात्मसु परममहत्त्वम्, अनित्यम् व्यणुकादिषु द्रव्येषु । अणु अपि नित्याऽनित्यमेदात् द्विविधम्-परमाणु-मनस्सु पारिमाण्डल्यलक्षणं नित्यम्, अनित्यं व्यणुक एव । कुचलाऽऽ-मलक-विल्वादिषु तु महत्त्वपि तत्प्रकरणाभावमपेक्ष्य भाक्तोऽणुव्यवहारः । तथाहि-यादृशं विल्वे महत् परिमाणम् तादृशं न आमलके यादृशं च तत् तत्र न तादृशं कुचल इति । ननु महद्-दीर्घयोर्ष्यणुकादिषु वर्तमानयोः ह्यणुके च १६ अणुत्व-ह्रस्वत्वयोः को विशेषः ? महत्सु ‘दीर्घमानीयताम्’ दीर्घेषु ‘महद् आनीयताम्’ इति व्यवहार-भेदप्रतीतेरस्ति तयोः परस्परतो भेदः । अणुत्व-ह्रस्वत्वयोस्तु विशेषो योगिनां तदशिनानामध्यक्ष एव” [] महदादि च परिमाणं रूपादिभ्योऽर्थान्तरम्, तत्प्रत्ययविलक्षणवुद्धिग्राह्यत्वात्, सुखादिवत् । अत्र यदि ‘रूपादिविषयेन्द्रियवुद्धिविलक्षणवुद्धिग्राह्यत्वात्’ इति हेत्वर्थस्तदा हेतुरतिरिक्तः तथाव्यवस्थितरूपादिव्यतिरेकेण महदादिपरिमाणस्य अध्यक्षप्रत्ययग्राह्यत्वेन असंवेदनात् । अथ १५

‘अणु’ ‘महद्’ इत्याकारतत्प्रत्ययविलक्षणकल्पनावुद्धिग्राह्यत्वात्’ इति हेतुस्तदा विपर्यये बाधक-प्रमाणाभावाद् अनैकान्तिकः । न ह्यस्याः किञ्चिदपि परमार्थतो ग्राह्यमस्ति कल्पनावुद्धित्वात् । एक-दिग्मुखादिप्रवृत्तेषु विशिष्टरूपादिषु उपलब्धेषु तद्विलक्षणरूपादिभेदप्रकाशनाय समयवशात् ‘महद्’ इत्यादि अध्यक्ष्यन्ती बुद्धिः प्रवर्तते इति नातो वस्तुव्यवस्था । न च रूपादिव्यतिरिक्तं ग्राह्यमप्यस्या अस्तीति अलिङ्घता हेतोः । प्रत्यक्षग्राहा च प्रतिज्ञायाः अध्यक्षत्वेन अभ्युपगतस्य महदादे रूपादि-२० व्यतिरेकेण अनुपलब्धेः । ततो दृष्टे स्पृष्टे वा एकदिग्मुखप्रवृत्ते रूपादौ भूयसि अतद्रूपपरावृत्ते ‘दीर्घम्’ इति व्यवहारः प्रवर्तते परिमाणाभावेऽपि तदपेक्षया चाल्पीयसि रूपादौ समुत्पन्ने ‘ह्रस्वम्’ इति व्यवहारः । एवं महदादौ अपि योज्यम् । एकाऽनेकविकल्पाभ्यां रूपादिवद् महदाद्यनुपपत्तेश्च अभावः । अविद्यमानेऽपि महदादौ भवत्प्रकल्पिते प्रासादमालादिषु महदादिप्रत्ययप्रादुर्भूतेरनुभवाद्

१ “एवं अदृष्टसामर्थ्यस्य हेतुत्वं, न, कल्पितं स्यादन्यथा, हि हेतुत्वमनवस्था भवेत्”-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २१४ पं० १६ ।

२ “महद्दीर्घादिभेदेन परिमाणं यदुच्यते । तदप्यर्थे तथारूपभेदादेव न किं मतम् ?”-तत्त्वसं० का० ६४७ पृ० २१४ ।

“परिमाणं मानव्यवहारकारणम् । तच्चतुर्विधम् अणु महद् दीर्घं ह्रस्वं चेति । तत्र महद् द्विविधम् नित्यमनित्यं च । नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् अनित्यं व्यणुकादानेन । तथा चाण्यपि द्विविधम् नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणु-मनस्सु तत् पारिमाण्डल्यम् । अनित्यं व्यणुक एव”-प्रशास्त० कं० पृ० १३० पं० २०-३ ।

३ “कुचलामलकविल्वादिषु महत्त्वपि तत्प्रकरणाभावाभावमपेक्ष्य भाक्तोऽणुत्वव्यवहारः”-प्रशास्त० कं० पृ० १३० पं० २५ ।

“कुचलामलकविल्वादिषु न महत्त्वपि तत्प्रकरणाभावमपेक्ष्य भाक्तोऽणुत्वव्यवहारः”-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २१५ पं० १ ।

“अनित्यमणुपरिमाणं ह्यणुक एवैत्युक्तम् कुचलामलकविल्वादिषु परस्परपेक्षयाणुव्यवहारदर्शनात् आह-कुचलामलकविल्वादिष्विति । नित्ये यः प्रकरणाभावो महत्परिमाणानुविधाययोगित्वं तस्यामलकेऽभावमपेक्ष्याणुव्यवहारो भाक्तः । उभाभ्यां भज्यते इति भक्तिः सादृश्यं तस्यायमिति भाक्तः सादृश्यमात्रनिबन्धनो गौण इत्यर्थः एवमामलकपरिमाणानुविधायभावं कुचलयेऽपेक्ष्याणुव्यवहारः । यत्र हि मुख्यमणुत्वं ह्यणुके तत्र महत्परिमाणस्याभावो दृष्टः आमलकेऽपि यादृशं विल्वे महत्परिमाणं तादृशं नास्तीत्येतावता साधर्म्येणोपचारप्रवृत्तिः”-प्रशास्त० कं० पृ० १३४ पं० १-।

४ “दीर्घां प्रासादमालेति महतीं वेद्यते यथा । न हि तत्र यथारूपं परिमाणं प्रकल्पितम् ॥

एकार्थसमन्वयेन तथा जेद् व्यपदिश्यते । न महत्त्वं न दीर्घं न धामस्तस्ति, विचक्षितम्”-तत्त्वसं० का० ६४८-६४९ पृ० २१५ ।

अनैकान्तिकश्च हेतुः । न च यत्रैव प्रासादादौ समवेतो मालाख्यो गुणः तत्रैव महत्त्वादिकमपीत्ये-
कार्थसमवायवशात् 'महती प्रासादमाला' इति प्रत्ययोत्पत्तेर्न अनैकान्तिकत्वम्, स्वसमयविरोधात् ।
तथाहि—न प्रासादो भवद्भिरवयविद्रव्यमभ्युपगम्यते विजातीयानां द्रव्यानारम्भात् किं तर्हि ?
संयोगात्मको गुणः । न च गुणः परिमाणवाच "निर्गुणा गुणोः"] इति वचनात् ।

५ ततो मालाख्यस्य गुणस्य प्रासादादिष्वभावात् 'प्रासादमाला' इत्ययमेव प्रत्ययस्तावद् अयुक्तः—
दूरत एव 'सा महती ह्रस्वा वा' इत्यादिप्रत्ययव्यपदेशसंभवो मालायाः संख्यात्वेन प्रासादादीनां च
संयोगत्वेन महत्त्वादेश्च परिमाणत्वेन परैरभ्युपगमात् त्रयाणामपि गुणत्वाद् गुणेषु च गुणासंभवात्
'महती प्रासादमाला' इति नैकार्थसमवायात् प्रत्ययोत्पत्तिः । अथापि अवयविसंभवा माला इत्येत-
तथापि द्रव्यस्य द्रव्याश्रयत्वात् मालायाः संयोगस्वरूपप्रासादाश्रयत्वं युक्तम् । अथ माला जाति-
१० स्वभावा अभ्युपगम्यते तथापि जातेः प्रत्याश्रयं परिसमाप्तत्वात् एकस्मिन्नपि प्रासादे 'माला' इति
प्रत्ययोत्पत्तिर्भवेत् । 'एका प्रासादमाला महती दीर्घा ह्रस्वा वा' इत्यादिप्रत्ययानुपपत्तिस्तदवस्थैव
स्यात् मालायाम् तदाश्रये च प्रासादादौ एकत्वादेश्च गुणस्य असंभवात् काष्ठादिषु च प्रासादाश्रयेषु
विवक्षितदीर्घाद्ययोगात् वैद्वीषु च प्रासादमालासु 'माला' 'माला' इति अनुगतप्रत्ययोत्पत्तिर्न स्यात्
जातावपरजातेरनुपपत्तेः । न च तदाश्रयजातिनिवन्धन औपचारिकोऽयं प्रत्ययोऽस्त्वलङ्घितत्वात् ।
१५ न हि मुख्यप्रत्ययाऽपि विशिष्टो गौणो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । अत एव मालादिषु महत्त्वादिप्रत्ययोऽपि
नौपचारिकः । उक्तं च—

"मालादौ च महत्त्वादिरिष्टो यश्चौपचारिकः ।

मुख्याऽपि विशिष्टविज्ञानप्राप्तत्वाच्चौपचारिकः" ॥ [

] इति ।

तत्र परिमाणं रूपादिषु पृथग् गुण इति स्थितम् ।

२० संयुक्तमपि द्रव्यं यद्द्रवात् 'अत्रेदं पृथक्' इत्यपोज्ञियते तदपोद्धारव्यवहारकारणं पृथक्त्वं नाम
गुणः इति काणादाः 'घटादिभ्योऽर्थान्तरम्, तत्प्रत्ययविलक्षणज्ञानप्राप्तत्वात्, सुखादिवत्' इति

१ "प्रासादक्षेप्यते योगो गुण सोऽपरिमाणवान् । न तस्यास्वपरा माला नोपचारस्य चाश्रय" ॥—तत्त्वसं-
का० ६५० पृ० २१६ ।

२ "विजातीयद्रव्यानारम्भात्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१६ पं० ९ । "विजातीयानां द्रव्यानारम्भकत्वात्"—
प्रमेयक० पृ० १७८ प्र० पं० १४ ।

३ "स च गुण परिमाणवान् भवति "निर्गुणा गुणा" इति समयात्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१६ पं० १० ।

"न च गुण परिमाणवान् निर्गुणा गुणा इत्यभिधानात्"—प्रमेयक० पृ० १७८ प्र० पं० १४ ।

४ "द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्"—वैशेषिकद० १-१-१६ ।

"रूपादीनां गुणानां सर्वेषां गुणत्वाभिसंबन्धो द्रव्याश्रितत्वं निर्गुणत्वम् निष्क्रियत्वम्"—प्रशस्त० कं० पृ० ९४ पं० ६ ।

"अथ द्रव्याश्रिता हेत्या निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः"—न्यायसि० सु० का० ८६ ।

"द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः"—तत्त्वार्थसू० ५-४० ।

५ "अथ जातिस्वभावा मालाऽऽहिक्रियते एवमपि जातेस्सर्वार्थमना प्रत्याश्रयपरिसमाप्तादेकोऽपि प्रासादो मालेत्युच्येत
वृक्षवत् । यथोक्तम्—गौहो यद्यपि संयोगरूपा माला किञ्चु तद् भवेत् । जातिष्वेद् गौह एकोऽपि मालेत्युच्येत वृक्षवत्" ॥—
तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१६ पं० १४—।

६ "वह्नीषु च प्रासादमालासु माला माला इत्यनुगामी व्यपदेशो न स्यात् जातेरजातित्वात् । यदाह—मालानहुत्वे
तच्छब्दं कथं जातेरजातित्वात्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१६ पं० १९—।

७ "न हि मुख्यप्रत्ययाविशिष्टो गौणो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् यदाह—

मालादां च महत्त्वादिरिष्टो यश्चौपचारिकः । मुख्याविशिष्टविज्ञानप्राप्तत्वाच्चौपचारिकः" ॥

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१६ पं० २३—।

८ "तत्र इदमस्मात् पृथगिति यद्द्रवात् संयुक्तमपि द्रव्यमपोज्ञियते तदपोद्धारकारणं पृथक्त्वं नाम, तच्च घटादि-
भ्योऽर्थान्तरं तत्प्रत्ययविलक्षणगुणद्विप्राप्तत्वादिति पूर्ववत् परसाभिप्रायः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१६ पं० २६—।

व्यवस्थिताः । अत्र तावद् हेतोरसिद्धता, परस्परस्वरूपव्यावृत्तरूपादिव्यतिरेकेण अर्थान्तरभूतस्य पृथक्त्वगुणस्य अध्यक्षे अप्रतिभासनेन घटादिविलक्षणज्ञानप्राप्त्यवस्थासिद्धेः । अत एव उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेन अभ्युपगतस्य तस्य अनुपलम्भाद् असत्त्वम् । न च 'पृथक्' इति विकल्पप्रत्ययावसेयत्वेन तस्य सत्त्वम् सजातीय-विजातीयव्यावृत्तरूपाद्यनुभवनिवन्धनत्वात् तत्प्रत्ययस्य । व्यावृत्तता च भावानां स्वस्वभावव्यवस्थितैः अन्यथा स्वत एव अव्यावृत्तरूपाणां पृथक्त्वादिवशात् तेषां पृथग्रूप-ताऽसिद्धेः पृथक्त्वादेभिन्नऽभिन्नपृथग्रूपभावकरणे अकिञ्चित्कारत्वात्-भेदपक्षे संवन्धासिद्धेः, अभेदपक्षे तु पृथग्रूपस्य भावस्यैव उत्पत्तेरर्थान्तरभूतपृथक्त्वगुणकल्पनावैयर्थ्यात् तत एव 'पृथक्' व्यवहारसिद्धेर्हेतोरनैकान्तिकत्वम् । किञ्च, यथा परस्परव्यावृत्तात्मतया सुख-दुःखादिगुणेषु 'पृथक्' इति प्रत्ययविपयता पृथक्त्वगुणाभावेऽपि-गुणेषु गुणासंभवात्-तथा घटादिव्यपि भविष्यतीति हेतोरनैकान्तिकता परिस्फुटैव । न च गुणेषु 'पृथक्' इति प्रत्ययो भाक्तः मुख्य-१० प्रत्ययाऽपि शिष्टत्वात् । 'पृथक्' इत्यपेक्षारव्यवहारस्य स्वरूपविभिन्नपदार्थनिवन्धनत्वात् परोपन्यस्तानुमाने प्रतिज्ञाया अनुमानवाधा । तथा च प्रयोगः—ये परस्परव्यावृत्तात्मानः ते स्वव्यतिरिक्तपृथक्त्वानाचाराः, यथा सुखादयः, परस्परव्यावृत्तात्मानश्च घटादयः इति स्वभावहेतुः । एकस्य अनेकवृत्त्यनुपपत्तिः संवन्धाभावश्च समवायस्य प्रतिपेत्यमानत्वात् सुखादिषु तद्व्यवहाराभावप्रसक्तैश्च विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । तन्न पृथक्त्वं गुणः तत्साधकप्रमाणाभावाद् बाधकोपपत्तेश्चेति १५ व्यवस्थितम् ।

अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः प्राप्तिपूर्विका च अप्राप्तिर्विभागः । एतौ च द्रव्येषु यथाक्रमं 'संयुक्त'-विभक्त'-प्रत्ययहेतु अन्यतरोभयकर्मजौ संयोग-विभागजौ च यथाक्रमम् । न च संयोग-विभागयोः सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणाविपयत्वात् सङ्ख्यवहाराविपयता शशविषाणवत् इति वाच्यम्, "संयोगस्य द्रव्ययोर्विशेषणत्वेन अध्यक्षतः प्रतीयमानत्वात् । तथाहि-कश्चित् केनचित् 'संयुक्ते द्रव्ये २० आहर' इत्युक्तो ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभ्य(भ)ते ते एव आहरति न द्रव्यमात्रम् अन्यथा हि यत्

१ "अपेक्षारव्यवहृतिः पृथक्त्वाद् या तु कल्प्यते । कारणात् सा विभिन्नात्मभावनिष्ठा न किमता" ? ॥

—तत्त्वसं० का० ६५१ पृ० २१७ ।

२ "परस्परविभिन्ना हि यथा बुद्धि-सुखादयः । पृथग्वाच्यास्तादृशं च विनाऽन्येन तथाऽपरै" ॥—तत्त्वसं० का० ६५२ पृ० २१७ ।

३ "यौ संयोगविभागौ च द्रव्येषु नियतौ परैः । सयुक्तादिधियो हेतु, कतिपतौ तावन्र्थकौ" ॥—तत्त्वसं० का० ६५३ पृ० २१८ ।

४ "संयुक्ते आहरेत्युक्ते संयोगं प्रेक्षते ययोः । तदन्यपरिहारेण ते एवाहरति क्षयम्" ॥—तत्त्वसं० का० ६५७ पृ० २१८ ।

५ "तथाहि—कश्चित् केनचित् संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभते ते एव आहरति न द्रव्यमात्रम्" इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २१८ पं० २३—।

संयोगसमर्थनपरमेतद् उद्धृतोत्तरमतं न्यायवार्तिके इत्थमुपलभ्यते—

"विशेषणभावाच्चार्यन्तरं संयोगः—संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोर्द्रव्ययोः संयोगं पश्यति ते इतरेभ्यो विविधैः संयुक्ते आहरति । × × × यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात् क्षेत्रोदकवीजामीन्धनादीनि सर्वत्रावस्थितानि, सर्वत्राङ्कुरपाकादिकार्यं कुर्युः तान्येव तानीति । तस्माद् यत्सैरेष्यते सोऽयौऽन्यस्तस्मिन् संयोग इति सहेति । क्षेत्रोदकवीजामीन्धनानि अङ्कुरपाकादिकार्योत्पत्तौ सापेक्षणि सर्वदा तत्कार्यनारम्भाद् दण्डादिवत्-यथा दण्डाद्यनेकं कारणं सयोगादिनिमित्तान्तरापेक्षं सर्वदा न घट-पटादिकार्यं करोति तथा बीजाद्यपि तस्मात् तदपि सापेक्षम् । × × × सान्तरनिरन्तरबुद्धयोश्च निमित्तं वक्तव्यम् । यदि संयोगं विभागं निमित्तान्तरं न प्रतिपद्यते सान्तरमित्तबुद्धेर्निरन्तरमित्ति च बुद्धेर्भेदहेतुर्वक्तव्यः । न हि निमित्तभेदमन्तरेण बुद्धेर्ना भेदो ह्येते रूपादिवदिति-या चैयमचलति, चलतीति बुद्धिर्न्यौ असंयुक्ते संयुक्तमिति अविभक्ते विभक्तमिति च सा च प्रधानमन्तरेण न भवति । सर्वा एता मिथ्याबुद्धयः प्रधानानुकारेण भवन्तीति प्रधानं वक्तव्यम् । न हि निष्प्रधानं भाक्तं दृष्टम् स्थाणु-पुरुषवदिति । यथा स्थाणौ सति पुरुषे स्थाणुरिति बुद्धिः पुरुषे वाऽसति स्थाणौ, पुरुषबुद्धिरिति । यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात् कुण्डलीसखा बुद्धेः किञ्चिन्निमित्तमवश्यं विधीयमानं प्रतिपिद्यमानं वा निमित्तान्तर-

किञ्चिद् आहरेत् । एतद् विभागसाधनेऽपि विपर्ययेण सर्वं समानम् । किञ्च, यदि अर्थान्तरभूते संयोग-विभागे वस्तुनो न स्याताम् तदा वस्तुमात्रनिबन्धनौ 'सान्तरमिदम्' 'निरन्तरम्' इति च प्रत्ययौ नोपचेयाताम् न हि विशेषप्रत्ययौ वस्तुविशेषमन्तरेण संभवितौ सर्वदा सर्वत्र भावप्रसङ्गात् अपि च, दूरदेशवर्तिनः प्रमातुः सान्तरावस्थितेऽपि धव-खदिरादौ निरन्तरावसायिनी बुद्धिर्योत्पद्यते ५ यां च शास्त्रिशिखरावसक्तं बलाकादौ सान्तरत्वाध्यवसायिनी समुपजायते; द्विविधाऽपि इयम् 'अतस्मिन्तत्' इति प्रवृत्तेर्मिथ्याबुद्धिः । न च असौ मुख्यपदार्थानुभवमन्तरेण क्वचित् उपजायमाना संलक्ष्यते न हि अननुभूतरजतस्य शुक्तिकायाम् 'रजतम्' इति विभ्रमः इति कश्चित् मुख्यो भावो विभ्रमधियो निमित्तमभ्युपगन्तव्यः; तदभ्युपगमे च संयोग-विभागसिद्धिः तद्व्यतिरेकेण अन्यस्या एतद्वुद्धिर्निबन्धनस्य असंभवात् । तथा, 'कुण्डली देवदत्तः' इति मतिः किंनिबन्धना उपजायते इति १० वक्यम् । न पुरुष-कुण्डलमात्रनिबन्धना, सर्वदा तयोस्तस्या उत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपि च, यदेव क्वचित् केनचित् उपलब्धं तस्यैव; तस्यैव अन्यत्र विधिः प्रतिषेधो वा दृष्टः । यदि च संयोगो न कदाचिद् उपलब्धः कथं विमारो न अस्य 'चैत्रोऽकुण्डलः कुण्डली च' इत्येवं प्रतिषेधः विधिश्च

मुपादेयम् । न तावत् कुण्डलनिमित्ता नापि देवदत्तनिमित्ता । न च भवता निमित्तान्तर प्रतिपाद्यते, निमित्तान्तरं चान्तरेण यथा कथंचिद् व्यवस्थिताभ्यां देवदत्त-कुण्डलाभ्यां कुण्डलीति बुद्ध्या भवितव्यम् । तस्मादवश्यं विधीयमानं प्रतिषिध्यमानं वा निमित्तान्तरमभ्युपगन्तव्यम् । यदि प्रतिषिध्यमानं यदन्यत्र भवति तदन्यत्र प्रतिषिध्यत इति प्रतिषिध्यमानस्य विषयो वक्यम् । तस्मान्न कथञ्चन संयोग प्रतिषेद्धं शक्यते । इहबुद्धिनिमित्तलाभ-इयमिहबुद्धि प्रवर्तमाना नतं संबन्धात् प्रवृत्तं तं-यथेह कुण्डे यदराणीति-नेयं यदरामात्रनिमित्तान् न कुण्डमात्रनिमित्तेति । यदस्या निमित्तं स संयोग इति । X X X तस्माद् उपपन्नमर्थान्तरं संयोग इति"—पृ० २१९ पं० १-पृ० २२५ पं० १ ।

प्रमेयकमलमार्तण्डे तु तां तन्मतमित्थं वर्तते—

"ननु संयोगो नामार्थान्तरं न स्यात् तदा क्षेत्रे वीजादयो निर्बन्धिष्ठत्वात् सर्वदेवाङ्कारादिकार्यं दुरुः न चैवम् तस्मात् सर्वदा कार्यानाम्भ्यात् तेषां दुरादिकार्योत्पत्तौ कारणान्तरसापेक्षा यथा मृत्पिण्डवृण्डादयो घटकरणे कुम्भकारादिसापेक्षा. योऽसापेक्षः स संयोग इति । किञ्च, द्रव्ययोर्विदोषणभावेनाप्यक्षत एवासौ प्रतीयते । तथाहि—कश्चित् केनचित् सयुक्ते द्रव्ये धाहरेत्युक्ते ययोरैव द्रव्ययोः संयोगमुपलभते ते एवाहरति न द्रव्यमात्रम् । किञ्च, कुण्डली देवदत्त इत्यादि मतिरुपजायमाना किंनिबन्धनेति अभिप्रातव्यम् १ न तावत् पुरुषकुण्डलमात्रनिबन्धना सर्वदा तस्याः प्रसङ्गप्रसङ्गात् । किञ्च, यदेव केनचित् क्वचिदुपलब्धसर्वं तस्यैवान्यत्र विधिप्रतिषेधस्येन लोके व्यवहारप्रवृत्तिर्दृष्टा । यदि तु संयोगो न कदाचिदुपलब्धस्तदा कथमस्य चैत्रोऽकुण्डली कुण्डली वेत्येवं विभागो न व्यवहारो भवेत् । चैत्रोऽकुण्डलीत्यत्र हि न कुण्डलं चैत्रो वा प्रतिषिध्यते देशादिभेदेनानयोः सतो. प्रतिषेधायोगात् । तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिषिध्यते । तथा चैत्र-कुण्डलीत्यनेनापि विधिवाक्येन चैत्र-कुण्डलयोर्नान्यतरस्य विधानं तयोः सिद्धत्वात् । पारिशेष्यात् संयोगस्यैव विधिर्जायते इत्यखुद्द्योतकरस्य मनोरथ-मात्रम्"—पृ० १८५ द्वि० पं० १०—पृ० १८६ प्र० पं० २ ।

तत्त्वप्रभेदे हेतुदुद्द्योतकरमतं समग्र वर्तते परतु न प्रस्तुतटीकाक्रमेण अत एव यत्र यत्र तत्त्वसंभ्रानुसारिणी टीका समायाता तत्र तत्र तास्ताः कारिका. क्रमव्यवस्थानापि उद्धृता. ।

१ निरन्तरमिदं वस्तु सान्तरं चेदमित्ययम् । बुद्धिमेदश्च केनैव विद्यते तौ च चेदिह" ॥—तत्त्वसं० का० ६५०-पृ० २१८ ।

२ "या चेयं सान्तरं बुद्धिर्निरन्तरावसायिनी । निरन्तरेऽपि या चान्या मिथ्याबुद्धिरियं द्विधा ॥ मिथ्याबुद्धिश्च सर्वत्र प्रधानार्थात्कारिणी । प्रधानं चेह वक्यं तदुक्तौ तौ च सिद्धपत्." ॥—तत्त्वसं० का० ६५१-६६० पृ० २१९ ।

३ "या चेयमीपत्तश्रित्परावलम्बे बलाकादौ निरन्तरेऽपि सान्तरत्त्वमिवावसन्ती जायतेऽन्या"—तत्त्वसं० पश्चि० पृ० २१९ पं० ९-१ ।

४ "कुण्डलीति मतिर्देयं किंनिमित्तोपजायते । न कुण्डलभावाच्चो सर्वदा तत्प्रसन्नतः ॥ अन्यत्र दृष्टमात्रस्य निषेधोऽन्यत्र बुज्यते । संयोगश्च भवेद् दृष्टः स कथं प्रतिषिध्यते ? ॥ चैत्रोऽकुण्डल इत्येवं तस्मादस्यैव घान्त्व । यमिषेयविधानादि विभागेन प्रवर्तते" ॥—तत्त्वसं० का० ६६१-६६२ पृ० २१९ ।

भवेत् ? यतः 'शुक्ण्डलश्चैत्रः' इति न कुण्डलं प्रतिविध्यते तस्य अन्यदेशादौ विद्यमानस्य प्रतिषेधुम-
ग्राह्यत्वात्, अत एव न चैत्रः ततश्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिविध्यते । एवं 'कुण्डली चैत्रः'
इत्यापि चैत्र-कुण्डलयोर्नान्यतरस्य विधिः तयोः सिद्धत्वात् । ततः पारिशेष्याद् अप्रतीतस्य तत्-
पंयोगस्यैव विधिरिति संयोगादिर्वास्तवः समस्यैव यद्दशाद् विभक्तविधि-प्रतिषेधप्रवृत्तिः 'चैत्रः
कुण्डली' इत्यादिप्रयोगेषु । किञ्च, यदि संयोगः अर्थान्तरं न भवेत् तदा वीजादयः—अविशिष्टत्वात् १
सर्वदैव स्वकार्यमङ्कुरादिकं विदध्युः न चैत्रम् सर्वदा तेषां कार्यान्तरम्भात्; अतो वीजादयः स्वकार्य-
श्रेयतेने कारणान्तरसव्यपेक्षाः मृत्पिण्ड-वृण्ड-चक्र-सूत्रादय इव घटादिकरणे; योऽसौ अपेक्ष्यः स
संयोगः" [] इति उद्घोतकरः ।

अत्र प्रतिविधीयते—यत् तावदुक्तम् 'पदार्थविशेषणभावेन संयोगोऽध्यक्षतः प्रतीयते' इति,
'यद्युक्तम्; यतः न संयुक्तपदार्थाथान्तरभूतः संयोगः कदाचित् प्रतिपत्तुर्दर्शनपथमवतरति, न १७
दर्शनाद् विशिष्टे द्रव्येऽसावाहरति किं तर्हि ? प्राग्भाविस्ान्तरावस्थानो विशिष्टे निरन्तरावस्थे ये
समुत्पन्नं वस्तुनी; ते एव 'संयुक्त'प्रत्ययविषये तच्छब्दाच्चे, अवस्थाविशेषे संकेतितत्वात् 'संयुक्त'-
'व्यस्य । ततो यत्र तथाविधे वस्तुनी 'संयोग'शब्दविषयतामुपगते निश्चिनोति तत्र ते एव आहरति
न्ये न हि प्रेक्षावान् शब्दात् तदपेरिते अर्थे प्रवृत्तिमारचयति । ईस्त्वन्तरमेव च तथा तथोत्पद्यमानं
निरन्तरमिदं वस्तु' 'सान्तरमिदम्' इति च बुद्धिभेदनिबन्धनं भविष्यति संयोग-विभागयोर्द्रव्याथो- १५
परभूतयोरभावेऽपि इति अनेकान्तिको 'विशेषप्रत्ययत्वात्' इति हेतुः । तथाहि-विच्छिन्नं यद्युत्पन्नं
स्तु तत् सान्तरबुद्धेर्निमित्तभावमुपयात्येव हिमवत्-विन्ध्याद्रिवत्, अविच्छिन्नोत्पत्तिकं च निरन्तर-
द्विविषयः निरन्तरोपरचितदेवदत्त-यक्षदत्तगृहवत् न हि गृहयोः परेणापि संयोगगुणाश्रयत्वम-
गुपगम्यते निर्गुणत्वाद् गुणानाम् तयोश्च संयोगात्मकत्वेन गुणत्वात् । नापि हिमवत्-विन्ध्ययो-
भागाश्रयत्वम् प्राप्तिपूर्विकाया अप्राप्तिर्विभागलक्षणायास्तयोरभावात् । न च सवी विन्ध्यबुद्धिः २०

१ "पारिशेष्याद् संयोगस्यैवाप्रतीतस्य विधेर्ज्ञायते तस्मादस्यैव संयोगादिर्वास्तव' यद्दशाचैत्रः कुण्डली न भवती-
दिनिषेधविधानादि प्रविभक्तमेव प्रतीयते । आदिशब्देन विशेषणलेनोपादानमित्यादिपूर्वोक्तपरिग्रहः"—तत्त्वसं० पञ्जि०
२२० पं० ३—।

२ "धीजोदकेत्यादिना उद्घोतकरमतोपदर्शनाद् हेतोरसिद्धतामाशङ्कते—
धीजोदकप्रुथिव्यादि सर्वदा कार्यकारकम् । प्रसक्तं निर्विशेषत्वात् संयोगसंभवेन तु ॥
क्षेत्र-धीज-जलादीनि सापेक्षानीति गम्यते । स्वकार्यकरणाभिसं वृण्डचक्रोदकादिवत् ॥
यस्त्वरपेक्षयते भावः स संयोगो भविष्यति । सविशेषणभावाच्च भिन्न एवेति गम्यते" ॥—तत्त्वसं० का० १५४-
६ पृ० २१८ ।

३ पृ० ६७७ पं० २० ।

४ "प्राप्तावस्थानिषेधे हि नैरन्तर्येण जातितः । ये पदयस्याहरत्येव वस्तुनी ते तथाविधे" ॥—तत्त्वसं० का० ६६६
२२१ ।

५ अत्र द्वितीयाद्विषयनस्य समुचितत्वेन प्रकृतिभावस्य साधुज्ञात् 'द्रव्ये असा'-इत्येव पाठः सुचारुः । "नहि
पदार्थान्तरभूतः संयोगः प्रतिपत्तुर्दर्शनपथमवतरति येन तद्दर्शनात्(त्)द्विशिष्टे द्रव्ये आहरति"—तत्त्वसं० पञ्जि०
२२१ पं० १५ ।

६ विच्छिन्नमन्यथा चैव जातमेति निमित्तताम् । सान्तरानन्तरज्ञाने गेह-विन्ध्य-हिमाद्रिवत्" ॥—तत्त्वसं०
६६७ पृ० २२१ ।

७ "गेह-विन्ध्य-हिमाद्रिवत् इति । अनयोरेव यथायोगमुदाहरणम् । न हि अविच्छेदेनोत्पन्नयोः स्वयं संयोगात्मनोर्ग-
रपरः संयोगो निरन्तरबुद्धेर्निबन्धनमस्ति परमतेऽपि; नापि विच्छेदेनोत्पन्नयोस्तयोरेव विभागः सान्तरप्रत्ययनिमित्तमस्ति
गुणत्वाद् गुणानामित्युक्तमेतत् । न हि हिम-विन्ध्ययोरपि विभागः सान्तरबुद्धेर्हेतुरस्ति प्राप्तिपूर्विका ह्यप्राप्तिर्विभाग इति
यात्"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२१ पं० २५—।

८ "सिन्ध्याबुद्धिर्न सर्वैव प्रधानार्थानुसारिणी । साधर्म्यनिरपेक्षाऽपि कान्तिदन्तरुपप्लवात् ॥
अन्यत्र गतचित्तस्य द्विचन्द्रादिमित्यथा । अविच्छिन्नादिजातं वा प्रधानमिह विद्यते" ॥—तत्त्वसं० का० १६६-१६९
३२२ ।

साधर्म्यग्रहणादुत्पद्यते कस्याश्चित् तदन्तरेणापि इन्द्रियवैगुण्यमात्रादेव उत्पत्त्युपलब्धेः अन्यगतचेत-
 सत्सैमिरिकस्य द्विचन्द्राद्यविकल्पवृद्धिवत् । न च प्रधानार्थानुसारित्वेऽपि सिध्यावृद्धेः परस्य
 इष्टसिद्धिः विच्छिन्नाऽविच्छिन्नरूपनया उपजातस्य वस्तुनः प्रधानभूतस्य तद्वृद्धिनिवन्धनस्य सिद्धा-
 चपि तदर्थान्तरभूतसंयोग-विभागलक्षणगुणाप्रसिद्धेः, यथा च चैत्र-कुण्डलयोर्विशिष्टावस्थाप्राप्तौ
 ५ संयोगः प्रादुर्भवति न सर्वदा तथा 'चैत्रः कुण्डली' इति मतिरपि तदवस्थाविशेषनिवन्धना कदाचि-
 देव भविष्यति न सर्वदा इति किमर्थान्तरभूतसंयोगकल्पनया ? यैदपि 'यदेव क्वचिद् उपलब्धम्'
 इत्याद्यभिधानम्, तदपि असंगतम्, विशिष्टावस्थायाः प्रदर्शितैमित्तिनिवन्धनाया उपलभ्यस्वभावायाः
 अन्यत्रानुपलम्भतः प्रतिषेधोपपत्तेः परपरिकल्पितस्य च संयोगस्य संयोगिपदार्थविवेकेन क्वचिदपि
 प्रत्यये अप्रतिभासनात् कुतः प्रतिषेधः विधिर्वा संभवी ? यैदि च देवदत्त कुण्डलयोर्देशान्तरादौ
 १० सत्त्वान्न निषेधः असत्त्वेऽपि तदानर्थक्यम् तदा नञर्थभावा एव स्यात् । संयोगप्रतिषेधेऽपि चैतद्
 दूषणं समानम् तस्यापि विद्यमानत्वे प्रतिषेधानुपपत्तेः अविद्यमानत्वे तदानर्थक्यात् । यैदपि
 'बीजादयोऽविशिष्टत्वात् सर्वदैव कार्यं विदध्युः' इत्याद्युक्तम् तत्र बीजादीनामविशिष्टत्वमसिद्धम्
 सर्वभावानां प्रतिक्षणविशारदतया विशिष्टावस्थाप्राप्तौ जनकत्वात् बीजादीनां स्वकार्यजनने सापेक्षत्व-
 मात्रसाधने च सिद्धसाध्यता अव्यवधानाद्यवस्थान्तरसापेक्षाणां बीजादीनामङ्कुरादिस्वकार्यनिर्वर्तनस्य
 १५ अस्माभिरभ्युपगमात् । अथ संयोगाख्यपदार्थान्तरसापेक्षत्वं तेषां साध्यते तदा तथाविधेन धर्मेण
 हेतोरन्वयासिद्धेरनैकान्तिकता दृष्टान्तस्य च साध्यविकलताप्रसक्तिः । अथ अवस्थान्तरविशेषापेक्षा
 बीजादयः स्वकार्योत्पत्तिहेतवः न पुनरर्थान्तरभूतसंयोगापेक्षा इति कुतः सिद्धं येन सापेक्षत्वमात्रे
 साध्ये सामान्येन सिद्धसाध्यतादोष उद्भास्यते ? यदि हि संयोगमात्रसापेक्षा एव ते तदारम्भकास्तदा
 प्रथमोपनिपात एव अङ्कुरादिकार्यप्रसवो बीजादिभ्यो भवेत् पश्चाद्द्वद्व अविकलकारणत्वात् । अथ
 २० प्रथमोपनिपाते न तदुदयः पश्चादपि न स्यात् पूर्ववद् विकलकारणत्वाविशिष्टत्वात् । न च बीजादेः
 संयोगे अनुपकारिणि अपेक्षा युक्ता अतिप्रसङ्गात् । न च तत्कारणानां क्षिति-बीजादीनामेक-
 स्वभावतया नित्यसन्निहितत्वात् संयोगानां कादाचित्कत्वं युक्तम् । अथ क्षित्यादीनां संयोगेऽपि जन्ये
 कर्मादिसापेक्षत्वात् संयोगस्य कादाचित्कत्वम्, न, तत्रापि तुल्यपर्यनुयोगत्वात् । तथाहि-कर्मादि
 कस्मात् सर्वदा न जनयति ? इति पर्यनुयोगस्य अच्चावृत्तिरेव । न च तत्कारणाभावात् इत्युत्तरं
 २५ संगतम् नित्यकारणाभ्युपगमे तस्यापि नित्यभावः इति पर्यनुयोगस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । क्षणिक-
 वादिनस्तु नायं दोषः पूर्वपूर्वहेतुप्रतिषेद्धत्वात् तदुत्तरोत्तरकार्याणां युगपत् कारणवैकल्येन सर्व-
 पामसन्निधानात्, अतः परेपामङ्कुरादिकार्यहेतुत्वं बीजादीनां न सर्वदा प्रसज्यत इति नार्थान्तर-
 संयोगसापेक्षास्ते इति व्यवस्थितम् । संयोगसद्भाववाधकं च प्रमाणं प्रत्यक्षवद् अनुमानमपि विद्यते

१ "कुण्डलीति मतिर्धेयं जातावस्थाविशेषयो । चैत्रकुण्डलयोरेव संयोग इव जायते" ॥—तत्त्वसं० का० ६७०
 पृ० २२२ ।

२ पृ० ६७८ पं० ९ टि० ४ । ३ पृ० ६७८ पं० ११ ।

४ "सोऽवस्थातिशयत्वाद् दृष्टोऽन्यत्र निषिध्यते । चैत्रे कुण्डल इत्यादौ न संयोगस्त्वददिति" ॥—तत्त्वसं०
 का० ६७१ पृ० २२२ ।

५—तमतिवन्ध-भां० मां० । "यदवस्थाविशेषनिवन्धनेयं मतिरुपवर्णिता तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य" —तत्त्वसं०
 पा३० पृ० २२३ पं० १ ।

६ पृ० ६७९ पं० १ । ७ पृ० ६७९ पं० ५ ।

८ "उच्यते क्षणिकत्वेन नाविशेषा जलादयः । सत्त्वेऽप्यव्यवधानादि तेषु सन्ते दशान्तरम्" ॥—तत्त्वसं० का० ६६४
 पृ० २२० ।

९ "संयोगमात्रसापेक्षा यदि तु स्युर्जलादयः । योगान्तरमेव स्यात् कार्यमेतेन वा भवेत्" ॥—तत्त्वसं० का० ६६५
 पृ० २२० ।

१० "नन्माद् भवत एव दर्शनेऽङ्कुरादिकार्यप्रसवहेतुत्वं क्षित्यादीनां सर्वदा प्रसज्यत इति न संयोगार्थान्तरसापेक्षाः
 सिद्धादय इति सिद्धम्" —तत्त्वसं० पा३० पृ० २२१ पं० ९—।

एव । तथाहि-यां संयुक्ताकारा बुद्धिः सा भवत्परिकल्पितसंयोगानास्पर्दवस्तुविशेषमात्रप्रभवा, 'संयुक्तौ प्रासादा' इति बुद्धिवत्, संयुक्ताकारा च 'चैत्रः कुण्डली' इत्यादिवुद्धिः इति स्वभावहेतुः । यद्वा-या अनेकवस्तुसन्निपाते सति समुत्पद्यते सा भवत्परिकल्पितसंयोगविकलानेकवस्तुविशेष-मात्रभावानी, यथा विरलाद्यस्थितानेकतन्तुविषया बुद्धिः, तथा च विमल्यधिकरणभावापत्ता संयुक्त-बुद्धिः इति स्वभावहेतुः । एतदेव प्रयोगद्वयं विभागप्रतिषेधेऽपि वाच्यम् । तथाहि-मेपादिषु विभक्त-^५ बुद्धिः विभागरहितपदार्थविषयमात्रनिबन्धना, विभक्तबुद्धित्वात् अनेकपदार्थाऽसन्निधानायत्तोदय-त्वाद् वा, ऐत्रदत्तयमदत्तगृहविभागबुद्धिवत् हिमवत्-विन्ध्यविभागबुद्धिवद्वा । साध्यविपर्यये हेतोर्वाधिकं प्रमाणम्-एकस्यानेकवृत्त्यनुपपत्तिः इति न संयोग-विभागगुणद्वयसद्भावाः ।

'इदं परम्' 'इदमपरम्' इति यतोऽभिधानप्रत्ययौ भवतः तद् यथाक्रमं परत्वं अपरत्वं च सिद्धम् । प्रयोगाद्वात्र-योऽयं 'परम्' 'अपरम्' इति च प्रत्ययः स घटादिव्यतिरिक्तार्थान्तरनिबन्धनः, १० तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, गुरादिप्रत्ययवत् । तथाहि-एकस्यां दिशि स्थितयोः 'परम्' 'अपरम्' इति च प्रत्ययोत्पत्तनं तावदयं द्वित्रिवन्धनः, एकस्मिन्नपि वर्तमानकाले वर्तमानयोर्युव-स्थविरयोर-नियतविन्देऽसंयुक्तयोः 'परम्' 'अपरम्' इति च प्रत्ययोत्पत्तेर्नाप्ययं कालनिबन्धनः तद्विशेषेऽपि प्रत्ययविशेषात्, न चान्यद् अस्य निबन्धनमभिधानुं शक्यम् तस्माद् यत्रिवन्धनोऽयं प्रत्ययः तत् परन्वम् अपरत्वं चाभ्युपगन्तव्यम् । एतच्च द्वितयमपि दिक्कृतं कालकृतं च । दिक्कृतस्य तावदि-^{१५} यमुत्पत्तिः—एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोरेकस्य द्रष्टुः संनिकृष्टमवधिं कृत्वा एतस्माद् विप्र-कृष्टोऽयम् इति परत्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन योगात् परत्वमुत्पद्यते; विप्रकृष्टं वाऽवधिं कृत्वा 'एतस्मात् संनिकृष्टोऽयम्' इत्यपरत्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्षा(क्ष्या)परेण दिक्प्रदेशेन योगाद् अपरत्वस्य उत्पत्तिः । कालकृतयोस्तु अयमुत्पत्तिक्रमः । तथाहि-वर्तमानकालयोः अनियतविन्देऽसंयुक्तयोर्युव-स्थविरयोर्मध्ये यस्य वली-पलित-रूढश्मश्रुतादिना अनुमितमादित्यो-^{२०} द्ययानां भूयस्त्वम् तत्रैकस्य द्रष्टृयुवानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टबुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्य परेण कालप्रदेशेन योगात् परत्वस्योत्पत्तिः, स्थविरे चावधिं कृत्वा यस्य अरूढश्मश्रुतादिना अनुमितमा-दित्योद्दयाऽस्तमयानामपरत्वम् तत्र यूनि संनिकृष्टबुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्य अपरेण कालप्रदेशेन योगात् अपरत्वस्योत्पत्तिरिति ।

अत्र च परत्वसाधनमनैकान्तिकम् साध्यविपक्षेऽपि हेतोर्वृत्तेः । तथाहि-यथा क्रमेण उत्पादाद् ^{२५} भीलादिषु कान्तोपाधिः क्रमेण च व्यचस्थानाद् दिगुपाधिश्च 'परं नीलम् अपरं च' इति प्रत्ययोत्पत्तिः असत्यपि परत्वापरत्वलक्षणे गुणे—गुणानां निर्गुणत्वात्—तथा पटादिष्वपि भविष्यतीति यद्यर्थान्त-रनिमित्तत्वमात्रं परेण इह साध्यनुमिते तदा कथं न अनैकान्तिकता हेतोः ? अथ नित्यदिक्-काल-पदार्थहेतुकगुणविशेषनिबन्धनत्वं प्रकृतप्रत्ययस्य तदा दृष्टान्ताभावः अनुमानवाधा च प्रतिहायाः । तथाहि-यः पराऽपरादिप्रत्ययः स परपरिकल्पितगुणरहितात्प्रमात्रकृतक्रमोत्पादव्यवस्थानिबन्धनः, ^{३०} परापरप्रत्ययत्वात्, रूपादिषु परापरप्रत्ययवत्, परापरप्रत्ययध्वारं घटादिषु इति स्वभावहेतुः । न च

१ "न पराभिमतार्थे योगाज्जायते युक्तान्तुषीः । युक्तबुद्धितया यद्वत् प्रासादादिषु युक्तधीः ॥

अनेकवस्तुमद्भावे जायमानत्वाऽप्यथा । विभक्तानेकतन्त्रादिविषया इव बुद्धयः ॥

विभागेऽपि यथायोगं वाच्यमेतत् प्रमाद्वयम् । एकस्यानेकवृत्तित्थे न युक्तेति प्रवादकम्" ॥—तत्त्वसं० का० ६७२-

६७४ पृ० २२३ ।

२ "परापराभिधानादिनिमित्तं यत्र कल्प्यते । परत्वमपरत्वं च दिक्कालावधिकं न तत्" ॥—तत्त्वसं० का० ६७५ पृ० २२३ ।

३ "एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोरेकस्य द्रष्टुः संनिकृष्टमवधिं कृत्वा एतस्माद् विप्रकृष्टोऽयमिति परत्वाधारे बुद्धि-रुत्पद्यते ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संयोगात् परत्वमुत्पद्यते । विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वा एतस्माद् सन्निकृष्टोऽयमित्यपर-त्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्यापरेण दिक्प्रदेशेन संयोगात्परत्वस्योत्पत्तिः" —तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २२४ पं० ११—

४ "यस्य वलीपलितरूढश्मश्रुतादिनाऽनुमितमादित्योद्दयास्तमयानां बहुत्वम्" —तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २२४ पं० १६ ।

५ "यथा नीलादिरूपाणि क्रमभावव्यवस्थितेः । अन्योपाधिविवेकेऽपि तथोच्यन्ते तथापरे (परापरे)" ॥

—तत्त्वसं० का० ६७६ पृ० २२३ ।

नीलादिकेषु प्रकार्यसमवायाद् उपचरितोऽयं परापरत्वादिप्रत्ययः इति अनैकान्तिकता भवत्प्रयुक्त-
स्यापि हेतोः पारंपर्येण च नीलादिष्वपि परत्वादेर्निमित्तभावोपगमात् साध्यविकलता च दृष्टान्त-
स्येति वक्तव्यम्, अस्खलदृष्टित्वेन अस्य उपचरितत्वाभावात् स्वाश्रयेऽपि च तयोरुपलब्ध्यभावाद् न
तद्वलेन प्रत्ययो युक्त इति कुतो रूपादिषु तन्निबन्धनो भविष्यति? सुखादिषु वा पूर्वोत्तरकालभाववि-
५ किंनिबन्धनोऽयं भवेत्? न चेवं तत्रैकार्थसमवायादेस्तन्निबन्धनस्याभावात् । किञ्च, दिक्-कालयो-
पूर्वमेव प्रतिषेद्धत्वात् तद्वैतुकयोः परत्वाऽपरत्वयोरभाव इति कुतस्तन्निमित्तत्वाशङ्का येन हेतो-
रनैकान्तिकता स्यात्? न च परमार्थतो दिक्-कालयोः प्रदेशाः सन्ति यतस्तत्संयोगादपेक्षाशुद्धि-
सहिताद् उत्पत्तिस्तयोर्भवेत् । दिक्-कालयोरेकात्मकत्वेन निरवयवत्वाद् न चार्थक्रियानिबन्धन-
उपचरितोऽवयवभेदो युक्तः अर्थक्रियाया वस्तुस्वभावप्रतिषेद्धत्वात् उपचारस्य च अपारमार्थिकत्वात् ।
१० तत् कुतः अनैकान्तिकता प्रकृतहेतोः? असिद्धता च परोपन्यस्तहेतोः पूर्ववद् वाच्या ।

न संख्यादयो गुणा द्रव्याद् व्यतिरेकिणः, तेषां तद्व्यवच्छेदहेतुत्वात्, यो हि यद्व्यवच्छेदक-
नासौ तद्व्यतिरेकी देवदत्तव्यवच्छेदकदण्डादिवत्, तथा च संख्यादयो द्रव्यव्यवच्छेदकाः, तस्माद्
न तद्व्यतिरेकिणः' इत्यत्र प्रयोगे यदि द्रव्याद् व्यतिरेकत्वनिषेधमात्रं साध्यं तदा सिद्धसाध्यता
सर्वैश्वर्यतिमतामवस्तुतया तत्त्वाऽन्यत्ववाच्यत्वेन अनिष्टेः । अर्थं 'समूह-संतानादयः तत्त्वाऽन्यत्वा-
१५ भ्यामवचनीया न भवन्ति, प्रतिनियतधर्मयोगित्वात्, रूपादिवत्' अत्रापि यदि पारमार्थिकनियत
धर्मत्वं हेतुत्वेनेष्टं तदा असिद्धो हेतुः, न हि संतानादीनां पारमार्थिकनियतधर्मयोगित्वं सौगतं प्रति
सिद्धम् । अथ सामान्येन हेतुः तदा शशशृङ्गादावपि कल्पितनियतधर्मयोगित्वस्य अभावत्वाऽमूर्त-
त्वादेः सद्भावाद् अनैकान्तिकः । अथ न द्रव्याद्व्यतिरेकप्रतिषेधमात्रं साध्यम् किं तर्हि? द्रव्या(व्याद्-
व्यतिरेकित्वम् प्रतिषेधद्वयेन प्रकृतार्थगतेः, असदेतत्, संख्यादेर्द्रव्याद् व्यतिरेकेण अनुपलम्भा-
२० अभावतो हेतोरश्रयासिद्धत्वप्रसक्तेः । न च द्रव्यात्मकत्वेन प्रतीयमानस्यापि संख्यादेर्भेद-
साधयितुं शक्यः तदात्मनस्ततो भेदे तस्य नि स्वभावताप्रसक्तेः । तन्न संख्यादयः परत्वाऽप-
रत्वपर्यन्ता द्रव्याद् व्यतिरेकिणः कुतश्चित् प्रमाणादवसीयन्ते इति न तथा ते सद्ब्रह्मवहारविषयाः ।

१-भाविषु तन्निबन्धनोऽयं भवेत् तत्रैकार्थसमवायादेस्तन्निबन्धनस्याभावात् वा० वा० ।

"सुखादिषु वा पूर्वोत्तरकालावपि किं कल्प्येत, न हि तत्रैकार्थसमवायोऽस्ति"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२५ पं० ७ ।

२ "सङ्ख्यायोगादयः सर्वे न द्रव्याव्यतिरेकिणः । तद्व्यवच्छेदकत्वेन दण्डादिरिव चेन्मतम् ॥

तेषां सद्ब्रह्मत्वत्वेन वर्णनादिदृष्टाश्रयम् । तत्त्वान्यत्वेन निर्वाच्यं नैव संवृत्तिसद् यत्" ॥—तत्त्वसं० का० ६७७-६७८
पृ० २२५ ।

३ द्रव्या व्यति-वा० वा० भां० भां० । "तदत्र द्रव्याद्व्यतिरेकिलनिषेधमात्रे साध्ये सिद्धसाध्यता क्षो-
प्रतिज्ञाया" —तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२५ पं० २१ ।

४ "अथेसादिनात्राविद्धकर्णसोत्तरमाशङ्कते—

अथानिर्वचनीयत्वं समूहादेर्निमित्तव्यते । यस्यानियतधर्मत्वं रूप-शब्द-रसादिवत्" ॥—तत्त्वसं० का० ६७९ पृ० २२५

५ "नि स्वभावतया तस्य तत्त्वतोऽन्यरपद्यवत् । न सिद्धा नियता धर्माः कल्पनारोपितास्तु हे ॥

तथैवोपावनेकान्तो वियत्यत्रादिभिर्नित । अनेदो व्यतिरेकश्च वस्तुन्यव व्यवस्थित" ॥—तत्त्वसं० का० ६८०-६८१
पृ० २२६ ।

६ "संख्यादेर्द्रव्यतोऽन्यत्वमेवं चेत् प्रतिपाद्यते । आश्रयासिद्धता हेतो संख्यादीनामसिद्धित ॥

समुच्चयादिभिर्न तु द्रव्यमेव तथोच्यते । सङ्ख्यादेव भेदश्च व्याहृत साधितो भवेत्" ॥—तत्त्वसं० का० ६८२-६८३
पृ० २२६ ।

७ "किं तर्हि द्वौ प्रतिषेधौ विधिमेव गमयत इति प्रतिषेधद्वयेन द्रव्याद् व्यतिरेकिलमेव साध्यत इति"—तत्त्वसं०
पञ्च० पृ० २२६ पं० १७ ।

८ "एवं तावत् परलान्ता.शुणाः प्रतिषेधाः"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२६ पं० २७ ।

ये च बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ता आत्मसमवेतत्वेन तद्गुणा अभ्युपगताः ते तथाभूतात्मनिषेधादेव प्रतिषिद्धाः । तथाहि—आत्मा एवामुत्पत्तिकारणत्वेन वा आश्रयोऽभ्युपगम्येन, स्थितिनिमित्ततया वा ? न तावद् आद्यः पक्षः, अविकलकारणतया बुद्ध्यादेः सर्वदैव सर्वस्योत्पत्तिप्रसक्तेः अनाधेयातिशयस्य सहकार्यपेक्षाऽयोगात् । न च क्रम-योगपद्यव्याप्तकार्योत्पादनसामर्थ्यस्य नित्ये संभवः तत्र क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधस्य प्रतिपादितत्वात् । न च द्वितीयोऽपि पक्षो युक्तः, स्थितेः स्थानुरव्यतिरेकात् तस्य तद्धेतुत्वे स्यात्तद्धेतुत्वमेव स्यात् तच्च प्राक्तनन्यायेन असंगतम् । न च परिनिष्ठितात्मरूपत्वात् स्यात्तुः कश्चिद्धेतुः संभवी, तत्र तस्य अकिञ्चित्करत्वात् । व्यतिरेकेऽपि स्थितेः स्थानुर्न तेन किञ्चित् कृतं स्यात् स्थितेरर्थान्तरभूतायाः करणात् । एवं च अकिञ्चित्करः कथमाश्रयो बुद्ध्यादेरसौ भवेत् ? न च स्थितेस्तत्संबन्धितया करणात् तस्याऽसात्त्वपकारकत्वाद् आश्रयः तस्यास्तत्संबन्धित्वासिद्धेः भिन्नायास्तदुपकाराभावे संबन्धायोगात् तत् उपकारकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः १० समवायसंबन्धस्य च असिद्धेः । न च तस्य स्थितिं प्रति हेतुत्वमपि युक्तम् नित्यस्य कचिदपि सामर्थ्यायोगात् । किञ्च, स्याप्यमानो बुद्ध्यादिः स्थितिस्वभावो वा तेन स्याप्येत, अस्थितिस्वभावो वा ? यदि अस्थितिस्वभावः नासौ वेनचित् स्यापयितुं शक्यः तत्त्वभावाव्यतिक्रमात् । अथ स्थितिस्वभावः तदा तत्त्वभावस्य स्वयमेव तत्त्वभावतया तस्य स्थितिसिद्धेः किमकिञ्चित्करस्थापककल्पनया ? अथ स्यात्तुः पाताभावं कुर्वन् स्थापकः न अकिञ्चित्करः, न; पाताभावस्य प्रसज्यप्रतिषेध-रूपत्वे कारकव्यापाराविषयत्वात्, पर्युदासरूपत्वेऽपि किमसौ पात एव, उत पाताद् अन्यत् पदार्थान्तरम् ? यदि पात एव तदा 'स्थापकः स्यात्तुः पातं करोति' इति प्राप्तम् तथा च कथमसौ स्थापको भवेत् ? अथ पदार्थान्तरं पाताद् अन्यद् अस्मां करोति, नन्वेवं पदार्थान्तरकरणेऽपि स्यातापदेदेव पदार्थान्तरोत्पादेऽपि तस्य प्राणसंभवात् । न च पदार्थान्तरेण स्थापकोत्पादितेन स्यात्तुः पातप्रतिबन्धः क्रियत इति वचन्यम्, तस्याऽपि पातादनन्यत्वे पात एव कृतः स्यात्, अन्यत्वे तेन २० तत्संबन्धासिद्धेस्तत्करणेऽपि स्यात्तुस्तद्व्यथ एव पातो भवेत्; तेनापि अपरपातप्रतिबन्धकरणे तद्भिन्नाऽभिन्नविकल्पद्वयानतितृप्तिद्वारेण अनवस्थादिप्रसक्तिः । तत्र कश्चित् कस्यचित् स्थापकः । किञ्च, भवेन्नाम घट्टादेर्भूतद्रव्यस्य अधोगमनप्रतिबन्धकत्वेन कुण्डादिराश्रयः । बुद्ध्यादेस्तु अमूर्तस्य अधोगत्यभावात् किं कुर्याण आत्मादिराश्रयो भवेत् ? अपि च, नोत्पन्नानां बुद्ध्यादीनां कश्चिद् आश्रयः, सैतां निराशंसतया आश्रितत्वानुपपत्तेः । नापि अनुत्पन्नानाम् निरुपाख्यतया तेषां तत्त्वा-योगात् । किञ्च, "बुद्धिः उपलब्धिः प्राणम् इति अनर्थान्तरम्" [न्यायद० १-१-१५] इति वचनाद् बुद्धेर्मानरूपता परैरभ्युपगता । न च तस्याः स्वसंबिदितत्वमभ्युपगतात् बुद्धन्तरप्राप्ततयाऽभ्युपगमात् । न च तथाभूतायास्तस्या रूपादिवद् बुद्धित्वं युक्तमिति प्राक् प्रतिपादितम् । सुख-दुःखेच्छा-हेत्वादीनां च अज्ञानरूपत्वे रूपादिवच्चात्मविशेषगुणता अभ्युपगन्तुं युक्ता । ज्ञानरूपत्वे बुद्धेर्भेदेन अभिधानमसंगतमेव, कश्चिद् विशेषमुपादाय ज्ञानात्मकानामपि ततो भेदेन अभिधाने ३० अभिमानादीनामपि भेदेन अभिधानं कार्यमित्यलमतिजल्पितेन ।

शुक्ल-द्रव्य-ज्ञेहानां तु रूपादिवद् गुणरूपता प्रतिषेध्या । 'शुक्लं हि पृथिव्युदकवृत्ति

१ "बुद्ध्यादयस्तु प्रयत्नान्ता आत्माधितत्वेन तद्गुणा इष्टाः । ते चात्मनिषेधादेव निषिद्धा इष्टव्याः । न चैवामात्माऽऽश्रयो युक्तः । तथाहि—उत्पत्तिहेतुतया नामीपामात्माऽऽश्रयो भवेत् स्थितिहेतुतया वा ? न तावदुत्पत्तिहेतुतया सर्वदैवाविकलकारणतया सुप्राचीनमुत्पत्तिप्रसङ्गात्" इत्यादि । "नापि स्थितिहेतुतया युक्तः स्थितेः स्यात्तुव्यतिरेच्यमानरूपत्वात्" इत्यादि—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २२७ पं० १—।

२ "सद्वस्तोश्च निराशंसतया (या)नुपाख्यत्वेन चाश्रयणानुपपत्तिरिति"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २२७ पं० १८ ।

३ "यथोक्तम्—बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २२७ पं० २० ।

"बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः"—प्रशस्त० कं० पृ० १७१ पं० १६ ।

४ "शुक्ल-द्रव्य-ज्ञेहानां तु रूपादिवद् प्रतिषेधो विधेयः"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २२७ पं० २५ ।

५ "शुक्लं जल-भूमौ. पतनकर्मकारणम् । X X X इवर्लं स्यन्दनकर्मकारणम् त्रिद्वयवृत्ति । तत् त्व द्विविधम् सांख्यिकम् नैमित्तिकं च । सांख्यिकमप्यं विशेषगुणः नैमित्तिकं पृथिवी-तेजसोः सामान्यगुणः । X X X ज्ञेहोऽप्यविशेषगुणः संप्रद-मृजादिहेतुः"—प्रशस्त० कं० पृ० २६३ पं० २५-पृ० २६६ ।

पतनक्रियानिवन्धनम्, द्रवत्वं तु पृथिव्युदक-ज्वलनवृत्ति स्प(स्य)न्दनहेतुः पृथिव्यनलयौर्भूमि-
कम् अपां सांसिद्धिकम्, खेहस्तु अम्भसि एव स्निग्धप्रत्ययहेतुः इत्यादिप्रक्रिया पृथिव्यादीनामाधा-
रत्वनिषेधात् तद्गतरूपादिनिषेधाच्च निषिद्धैव, तन्न्यायस्य अत्रापि समानत्वात् ।

संस्कारस्तु त्रिविधः—वेगः भावना स्थितस्थापकश्चेति—अभ्युपगतः । तत्र वेगाख्यः पृथिव्यप्-
५ तेजो-वायु-मनस्तु मूर्तिमद्रव्येषु प्रयत्नाभिघातविशेषापेक्षात् कर्मणः समुत्पद्यते नियतदिक्रिया-
प्रवन्धहेतुः स्पर्शचद्रव्यसंयोगविरोधी च, तत्र शरीरादिप्रयत्नविशेषाविर्भूतकर्मविशेषनिमित्तः—
यद्भ्रशाद् इषोः अन्तराले अपातः—स च नियतदिक्रियाकार्यसंबन्धोन्नीयमानसद्भावः लोष्टाद्यभि-
घातोत्पन्नकर्मोत्पाद्यस्तु शाखादौ वेगाख्यः संस्कारः । भावनासंज्ञः पुनः आत्मगुणः ज्ञानजः ज्ञान-
हेतुश्च दृष्टाऽनुभूतश्रुतेष्वर्थेषु स्मृति-प्रत्यभिज्ञानकार्योन्नीयमानसद्भावः । मूर्तिमद्रव्यगुणः स्थित-
१० स्थापको घनावयवसंनिवेशविशिष्टं स्वमाश्रयं कालान्तरस्थाथिनमन्यथा व्यवस्थितमपि प्रयत्नतः
पूर्ववद् यथावस्थितं स्थापयतीति कृत्वा, दृश्यते च तालपत्रादेः प्रभूततरकालसंवेष्टितस्य प्रसार्य-
मुक्तस्य पुनस्तथैव अवस्थानं संस्कारवशात् एवं धनुः-शाखा-शृङ्ग-दन्तादिषु भुग्रापवर्तितेषु
च वल्गादिषु तस्य कार्यं परिस्फुटमुपलभ्यत एवेति ततस्तत्सद्भावः सिद्धः । असदेतत्, क्षण-
भङ्गसिद्धौ वेगाख्यसंस्कारकार्यस्य कर्मप्रवन्धस्य असिद्धेः । न हि उत्पत्त्यनन्तरं भावानां नाशे नियत-
१५ दिक्रियाप्रवन्धस्य तद्धेतोश्च संस्कारस्य उत्पत्तिः । न च खोपादानदेशाऽनन्तरदेशोत्पाद एव
भावानां क्रियाप्रवन्धः, हेतोरनैकान्तिकत्वप्रसक्तेः । तथाहि-ततः प्राक्तनखहेतव एव सिद्धिमासा-
दयन्ति न यथोक्तः संस्कारः तेन सह क्वचिदपि अन्वयासिद्धेः । यदि च तथाविधसंस्कारवशाद्
इष्वादीनामपातस्तदा च न कदाचिदपि पातः स्यात् पातप्रतिवन्धकस्य वेगस्य सर्वदा अवस्थानात् ।
एवं च आकाशप्रसर्पणः शरस्य अकस्मात् पातोपलब्धिर्न स्याद् भवद्भ्युपगमेन । न च मूर्तिमद्रा-
२० व्यादिसंयोगाद्युपहतशक्तित्वाद् वेगस्य पतनम् प्रथममेव पातप्रसक्तेः वाय्वादिसंयोगस्य तद्विरोधि-
नस्तदैव सद्भावात् । न च प्राग् वेगस्य बलीयस्त्वाद् विरोधिनमपि मूर्तिमद्रव्यसंयोगमपास्य स्वाधारं
देशान्तरं प्रापयति, यश्चादपि तस्य बलीयस्त्वात् तथैव तत्राप्यकत्वप्रसक्तेः । न हि वेगस्य पश्चाद्
अन्यथात्वम् अन्यथोत्पत्तिकारणाभावात् तत्समवाधिकारणस्य इष्वादेः सर्वत्र अविशिष्टत्वात् । न च
कर्माख्यं कारणं पश्चाद् विशिष्यत इति वक्तव्यम् तस्यापि तुल्यपर्यनुयोगत्वात्, अन्यत्वेऽपि च
२५ प्रतिक्षणं कर्मणः वेगस्य प्राक्तनस्यैव अवस्थानाद् विनाशकारणाभावात् शरस्य अपात एव स्यात् । न
च वायुसंयोगस्तस्य विनाशकारणम् प्रथममेव तत्संयोगाद् वेगविनाशाद् इषोः पातप्रसङ्गात् सर्वत्र
नायोरविशेषेण तत्संयोगस्यापि अविशेषात् । न च प्रभूताकाशदेशसंयोगोत्पादनात् संस्कार-
प्रक्षयाद् इषोः पातः, संस्कारस्यैकत्वभावत्वेन अवस्थितस्य प्रागिव पश्चादपि प्रक्षयानुपपत्तेः । न च
आकाशदेशाः परेणाऽभ्युपगम्यन्ते येन तत्संयोगानां भूयस्त्वं संस्कारक्षयहेतुत्वं वा युक्तियुक्तं
३० भवेत् । कल्पनाशिल्पिघटितानां तु आकाशदेशानां संयोगमेदकत्वमनुपपन्नम् तदायत्तमेदानां च
संयोगानां संस्कारक्षयहेतुत्वं दूरोत्सारितमेव इषोस्तु पातोऽन्यथासिद्ध इत्यलमतिप्रपञ्चेन ।

स्वैत्यादिकार्यात् तु सामान्येन यदि भावनामात्रं साध्यते तदा सिद्धसाध्यता पूर्वानुभवा-
ऽऽहितसामर्थ्यलक्षणाया ज्ञानस्यात्मभूतायास्तस्याः स्मृतिहेतुत्वेन अस्माभिरपि अभ्युपगमात् । अथ
आत्मगुणस्वरूपा भावना साधयितुमभिप्रेता तदा तथाभूतया स्मृत्यादेः क्वचिदपि अन्वयासिद्धे-
३५ नैकान्तिकता हेतोः, प्रतिज्ञायाश्च अनुमानवाधितत्वम् तदाधारस्य आत्मनः पूर्वमेव निराकृतत्वात्

१ "वेगाख्यो भावनासङ्घः स्थितस्थापकलक्षणः । संस्कारत्रिविधः प्रोक्तः"—तत्त्वसं० का० ६८४ पृ० २२७ ।

"त्रिविधः सत्कारो वेगो भावना स्थितस्थापकश्चेति"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२८ पं० ३ । "संस्कारत्रिविधो वेगो
भावना" स्थितस्थापकश्च "स्थितस्थापकः—पा० पु० ।"—प्रशस्त० कं० पृ० २६६ पं० २३—।

२ "नासौ सगच्छतेऽसिद्धिः ॥

सगणिकत्वात् पदार्थानां न क्वचिद् विद्यते क्रिया । यत्प्रवन्धस्य हेतुः स्यात् संस्कारो वेगसंज्ञकः" ॥

—तत्त्वसं० का० ६८४-६८५ पृ० २२७-२२८ ।

३ "भावनासङ्घस्य संस्कारश्चेत्सो वासनात्मकः । युक्तो नामगुणधेदं शुच्यते तन्निराकृतोः" ॥—तत्त्वसं० का० ६८६
पृ० २२९ ।

तदभावे तस्या अपि अभावात् । तथाहि—ये यदाश्रितास्ते तस्याऽभावे अवस्थितं न प्रतिलभन्ते, यथा कुड्याभावे चित्रादयः, आश्रिताश्च परेण आत्मनि संस्कारादयोऽभ्युपगम्यन्ते इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । स्थितस्थापकस्तु संस्कारः अत्यन्तमसंगत एव । तथाहि—असौ किं स्वयमस्थिरस्वभावं भावं स्थापयति, उत स्थिरस्वभावमिति पक्षद्वयम् । यदि अस्थिरस्वभावम् तदा क्षणादूर्ध्वं तस्य स्वयमेव अभावात् कस्य असौ स्थापकः स्यात् ? अथ द्वितीयः पक्षः तदा स्थिरे स्वभावेऽवस्थितानां भावानां ताद्व्याप्यादेव अवस्थानात् किमकिञ्चित्करस्थापकप्रकल्पनाया ? न च क्षणिकत्वेऽपि भावानामेकक्षणावस्थितौत्तु(त्रु)त्तरकालं स्थापकस्य सामर्थ्यमङ्गीक्रियते यतः स्वरूपप्रतिलम्बलक्षणव भावानां स्थितिरुच्यते न पुनर्लब्धात्मसत्ताकानाम् आत्मरूपसंधारणलक्षणोत्तरकालं स्वयं चलात्मन उत्तरकालमवस्थानासंभवात् संभवे वा न कदाचिदपि निवृत्तिः स्यात् पूर्ववत् पश्चादपि अविशिष्टत्वात् अतस्वभावत्वप्रसङ्गाच्च । न च क्षणस्थितिप्रवन्धेऽपि स्थापकस्य सामर्थ्यसिद्धिः, पूर्वपूर्वकारणसामर्थ्य-१० कृतस्य उत्तरोत्तरकार्यप्रसवस्य संस्कारमन्तरेणापि सिद्धेः, अक्षेणिकस्य तु अन्यथात्वासंभवात् स्वत एव स्थितिरिति न तत्रापि स्थापकोपयोगः । न च संस्कारस्य क्षणोत्पादनेऽपि सामर्थ्यम् प्राक्तनक्षणमन्तरेण अपरस्य तत्रापि सामर्थ्यानवधारणात् । तथाहि—प्रमाणाधीना प्रमेयव्यवस्था । न च प्रसिद्धकारणव्यतिरेकेण चखादिषु प्रत्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यां चक्षुरादिबद् वा कार्यव्यतिरेकतोऽपरस्य सामर्थ्यावधारणम् । न च अदृष्टसामर्थ्यस्यापि हेतुत्वकल्पना अतिप्रसङ्गात् तदपरापरहेतुप्रकल्पनाया १५ अनिवृत्तेः । न च संस्कार उत्पादकहेतुरिष्टः परैः किन्तु उत्पन्नस्य चखादेरुत्तरकालं स्थापको गुणः, तत्र च अस्य अकिञ्चित्करत्वमेवेति प्राग्य व्यवस्थापितम् ।

“कर्तृफलदायी आत्मगुण आत्म-मनःसंयोगजः स्वकार्यविरोधी धर्माऽधर्मरूपतया भेदवान् अदृष्टाख्यो गुणः” [] इति वैशेषिकैः परोक्षाऽदृष्टस्वरूपमुपवर्णितम् । कर्तुः प्रिय-हित-मोक्षहेतुर्धर्मः अधर्मस्तु अप्रिय-प्रत्यवायहेतुः” [प्रशस्तपा० भा० पृ० २७२ पं० ८ तथा २० पृ० २८० पं० ४] इति, रैतच्च तत्समवायिकारणस्य आत्मनो मनसः आत्म-मनःसंयोगस्य च निमित्ताऽसमवायिकारणत्वेन अभ्युपगतस्य निषेधात् कारणाभावे कार्यस्यापि अभावात् सर्वमनुपपन्नम् । शब्दस्तु आकाशगुणत्वेन अभिमतः तस्य च आकाशगुणत्वं प्राग्य निषिद्धमिति न चतुर्विंशतिरपि गुणाः प्रमाणोपपत्तिकाः ॥

[निरूपणपुरस्सरं कर्मपदार्थस्य खण्डनम्]

२५

उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणि । तथा च सूत्रम्—“उत्क्षेपणम् अपक्षेपणम् आकुञ्चनम् प्रसारणम्

१ “स्थितस्थापकरूपस्तु न युक्तः क्षणमद्यतः । स्थितार्थासंभवाद् भावे ताद्व्याप्यादेव संस्थितिः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६८७ पृ० २२९ ।

२—तानामुत्तरका-आ० हा० वि० । “अथापि स्यात् क्षणिकत्वेऽपि सर्वभावानामेकक्षणावस्थितौ प्रवन्धेन चात्रु-दृष्टौ तस्य सामर्थ्यमुच्यते इति”—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २३० पं० १ ।

३ “क्षणं लेकमवस्थानं सहेतुरेव जातितः । पूर्वपूर्वप्रभावाच्च प्रवन्धेनात्रुवर्जनम्” ॥—तत्त्वसं० का० ६८८ पृ० २३० ।

४ “नान्यथोदयवानेष कस्यासौ स्थापकस्ततः । न चास्य दृष्टं हेतुत्वं संस्कारोऽन्योऽपि वा भवेत् ॥

उत्पन्नस्यैव चेतोऽर्थं वज्रादेः स्थापको गुणः । गुणसंस्कारनामैवं तवैथापि न संभवी” ॥—तत्त्वसं० का० ६८९-६९० पृ० २३० ।

५ “अथ अदृष्टसामर्थ्यापि हेतुत्वं कल्प्यते तदा संस्कारः अन्योऽपि वा शुक्क-वकादिरूपतेर्हेतुर्भवेत्” इत्यादि—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २३० पं० २० ।

६ “कर्तृफलदाय्यात्मगुण आत्ममनःसंयोगजः स्वकार्यविरोध्यदृष्टम् । तच्च द्विविधं धर्माऽधर्ममेदात् । तत्र धर्मः कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुः अधर्मस्तत्रप्रियाहितप्रत्यवायहेतुरिति परोक्षादृष्टलक्षणम्” —तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २३१ पं० ५-१ ।

७ “मनोयोगात्मनां पूर्वं विलारेण निवन्धनात् । परोकलक्षणोपेतं नादृष्टमुपपद्यते” ॥—तत्त्वसं० का० ६९१ पृ० २३१ ।

८ पृ० १३६ पं० १३ । ९ “उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणीति सूत्रम्” इत्यादि—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २३१ पं० १४ ।

गमनसि ति कर्माणि” [वैशेषिकद० १-१-७] इति । तत्र उल्लेखेपणं यद् ऊर्ध्वार्धःप्रदेशाभ्यां संयोग-विभागकारणं कर्म उत्पद्यते । यथा-शरीरावयवे तत्संबन्धे वा मूर्तिमति मुशालादौ ब्रह्मे ऊर्ध्वभागिभ आकाशदेशाद्यैः संयोगकारणम् अधोदिग्भागावच्छिन्नैश्च तैर्विभागकारणं प्रयत्नादिवशात् कर्म तत् उल्लेखेपणमुच्यते, एतद्विपरीतसंयोग-विभागकारणं च कर्म अपक्षेपणम्, ऋजुद्रव्यस्य कुटिलत्वकारणं च कर्म आकुञ्चनम् यथा-ऋजुतोऽङ्कुल्यादिद्रव्यस्य ये भ्रमाप्यवात्तेपामाकाशादिभिः स्वसंयोगिभिर्विभागे सति मूलप्रदेशैश्च संयोगे सति येन कर्मणा अङ्कुल्यादिरवयवी कुटिलः संपद्यते तत् आकुञ्चनम्, एतद्विपर्ययेण तु संयोग-विभागोत्पत्तौ येन अवयवी ऋजुः संपद्यते तत् कर्म प्रसारणम् अनियतदिग्देशैर्यत् संयोग-विभागकारणं तद् गमनम् । चतुष्पकारमपि उल्लेखेपणादिकं कर्म नियतदिग्देशसंयोग-विभागकारणम् । अनियतदिग्भिस्तु भावैः संयोग-विभागकारणं तु कर्म गमनम् तेन १० भ्रमण-स्पन्दन-रेचनानदीनामपि गमन एव अन्तर्भावात् पञ्चैव कर्माणि । मूर्तिमद्द्रव्यसंयोग-विभागकार्योपलम्भात् पञ्चविधस्यापि कर्मणोऽनुमानात् प्रसिद्धिः । तथा, अध्यक्षतोऽपि उल्लेखेपणादेः कर्मण प्रतिपत्तिः इन्द्रियव्यापारेण ‘गच्छति’ इत्यादिप्रतिपर्युत्पत्तेः । तथाच—“संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे कर्म च रूपिसमवायाच्चाद्भुताणि” [वैशेषिकद० ४-१-११] इति सूत्रमपि उपपन्नम् ।

११ अत्र संयोग-विभागलक्षणं तावत् तत्कार्यमसिद्धम् तयोः पूर्वमेव निषेधात् । न च नैरन्तर्यां त्पादादिमात्रलक्षणां तत्कार्यतया संयोग-विभागौ हेतुत्वेन वाच्यौ, तथाविधेन कर्मणा तयोः क्वचित् अन्वयासिद्धेः अनेकान्तिकताप्रसक्तेः । साध्यविपर्ययेण च हेतोर्व्यतिरिक्तत्वात्पि वक्तव्या । सिद्धसाध्यता च कारणमात्राऽस्तित्वे साध्ये तथाविधसंयोग-विभागकारणत्वेन वाच्चादेरभीष्टेः । कारणविशेषास्तित्वे च साध्ये अनुमानवाधः प्रतिज्ञायाः । तथाहि-पदार्थानां क्रिया भवन्ती क्षणिकान् २० भवेत्, अक्षणिकानां वा ? न तावत् क्षणिकानाम् उत्पत्तिदेशे एव तेषां ध्वंसाद् देशान्तरप्राप्त्य् संभवात् । तथाहि-यो यत्र देशे ध्वंसते स न तदन्यदेशमाक्रामति, यथा प्रदीपादिः, जन्मदेशे एव च ध्वंसन्ते सर्वभावा इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । न च असिद्धताऽस्य हेतोः अन्यस्य क्षणिकत्वायोगात् अथ यदि नाम भावानां क्षणिकता इष्यते तथापि उत्पत्तिकाल एव किं नैषां क्रिया भवति ? नैतत् । यतः पाश्चात्यदेशविच्छेपे पुरोवर्तिदेशच्छेपे च सति गन्ता भावो भवति नाकाशादिः । न च यत्कः २५ क्षणमात्रभाविनः क्रियाकालविलम्बः संभवति येन प्राक्तनदेशपरिहारेण अपरदेशमाक्रामेत् सत्ताकाल एव ध्वंसवशीकृतत्वात् । तत्र जन्मकालभाविनी क्रिया, नाऽपि पूर्वोत्तरयोः कोट्योः, तस्यैव तदा नीमभावात् । अतः उत्पत्तिक्षणान् परतः क्षणमपि यो न व्यवतिष्ठेत् तस्य आस्तां विदूरतरदेशाव क्रमणसंभवः परमाणुमात्रप्रदेशसंक्रमणमपि नास्तीति कुतः क्षणिकस्य क्रिया । नैपि अक्षणिकस्य

१ “तत्रोल्लेखेपणं शरीरावयवेषु तत्संबन्धेषु च यद् ऊर्ध्वभागिभः प्रदेशैः संयोगकारणमवोभाविभश्च प्रदेशैः विभागकारणं कर्म उत्पद्यते शुक्ल-प्रयत्न-संयोगेभ्यस्तदुल्लेखेपणम्” इत्यादि—अथल० कं० पृ० २९९ पं० १०-पृ० २९३ ।

२ “तत्संबन्धे वा”—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २३१ पं० १५ ।

३ “एपिद्रव्यसमवायाच्च”—वैशेषिकद० ४-१-११ ।

४ पृ० ६७९ पं० १०—

५ “क्षणक्षयिषु भावेषु कर्मोत्क्षेपावसंभवि । जातदेशे च्युतेरेव तद्द्रव्यप्राप्त्यसंभवात् ॥

जन्मातिरिक्तकालं हि क्रियाकालं परे जगुः । इष्टाद्युत्तरनाशेषु क्षीपादिष्वपि वस्तुषु ॥

तथाहि कारणच्छेपः सामान्यस्याभिव्यञ्जनम् । स्वावयवे तत् कर्म विभागस्तदनुन्तरम् ॥

संयोगस्य विनाशश्च ततो द्रव्यस्य संक्षयः । षट्क्षणस्थापितेवेष्टा क्षीपादावपि वस्तुषु ॥

पथिभामिन्द्रदेशाभ्यां विच्छेपाऽऽल्लेपसंभवे । गन्ताऽपरो वा सर्वैश्च कर्मोधारः प्रकल्पितः ॥

यो जनः क्षणमव्यास्तौ नैव जातु चलात्मकः । तस्याप्यन्तरमात्रेऽपि देशसंक्रान्त्यसंभवः ॥

—तत्त्वसं० का० ६९२-६९७ पृ० २३१-२३२-२३३ ।

६-शाचंक्रम-वा० वा० आ० । “अतो यः क्षणमपि नास्ते तस्यास्ता तावत् विदूरतरदेशान्तरावक्रमण(ण) संभवः”—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २३३ पं० ११ ।

७ “स्यंयं तु वस्तुनः सर्वं दुर्धवा गमनादयः । सुतरामेव सर्वान् दुर्गालस्याविशेषतः” ॥—तत्त्वसं० का० ६९६ पृ० २३३ ।

असौ युक्ता, यत् एकरूपं हि सर्वदा वस्तु अक्षणिकमुच्यते न च तस्य आकाशवत् सर्वदाऽविशिष्टत्वात् क्रियासमावेशो युक्तः । तथाहि-यत् सर्वदा अविशिष्टं न तस्य क्रियासंभवः, यथा आकाशस्य, अविशिष्टं च वस्तु अक्षणिकमिमत् सर्वदा इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गः । न च अक्षणिकस्य अविशिष्टत्वेऽपि प्रकृत्यैव गन्तुरूपत्वात् क्रियावत्त्वं भविष्यतीत्यनैकान्तिकता हेतोरशङ्कनीया, यतो यदि प्रकृत्यैव उत्क्षेपणादिक्रियायोगिनो भावा भवेयुस्तदा नैषां कदाचिन्निश्चलता भवेत् सर्वदा एक-^५ रूपत्वात् । अथ अगन्तुरूपताऽप्येवामङ्गीक्रियते तथासति सर्वदा एकरूपत्वाद् आकाशवद् अगन्तारो भवेयुः । एवं च गत्यवस्थायामपि अचलत्वमेषां प्रसक्तम् अपरित्यक्ताऽगतिरूपत्वात् निश्चलावस्थावत् । अथ उभयरूपत्वाद् एवामयमदोषः, नैवम्; गन्तृत्वाऽगन्तृत्वविरुद्धधर्माध्यासादेकत्वव्याहृतिप्रसक्तेः क्षणिकतैव आपद्येत भिन्नस्वभावयोरचलाऽनिलयोरिव अत्यन्तभेदात् । अनुमान-^{१०} तरोधवद् अध्यक्षविरोधोऽपि प्रतिज्ञायाः । तथाहि-यद् उपलब्धिलक्षणप्राप्तं सद् नोपलभ्यते न तत् ।^{१०} । क्षावता 'सत्' इति व्यवहर्नव्यम्, यथा क्वचित् प्रदेशविशेषेऽनुपलभ्यमानो घटः, नोपलभ्यते च पेशिष्टरूपादिव्यतिरेकेण कर्मति स्वभावानुपलब्धिः । तथा, तथादेशान्तरावष्टम्भोत्पादिरूपादिव्यति-^{१५} ष्टकेण इन्द्रियज्ञाने क्रमणः प्रतिभासानुपलक्षणात् उत्क्षेपणादिवुद्धेस्तु सामिजल्पत्वात् अनध्यक्षत्वम् । इत्थं कर्मपदार्थानुभवसामर्थ्यभाविनी, यथासंकेतं तथोत्पद्यमानरूपादिवशेन उत्पत्तेः 'नित्याऽनित्य-^{२०} गोगत्ययोगात्' इति प्रतिपादनात्, गतिव्यवहारस्तु लोके अपरापरनैरन्तर्गत्योत्पत्तिमत्पदार्थोपलब्धेः^{२५} । अ एवायं गच्छति' इति आन्त्युत्पत्तेः प्रदीपादौ गमनव्यवहारवद् उपपद्यत एव न हि प्रदीपादिः स त्व देशान्तरमाक्रामति पदक्षणस्थायित्वेन तस्य परैरभ्युपगमात् "स्वकारणसंबन्धकालः प्रथमः ततः सामान्याभिव्यक्तिकालः ततः अवयवकर्मकालः ततः अवयवविभागकालः ततः सारम्भकावयव-^{३०} द्योगविनाशकालः ततः द्रव्यविनाशकालः" [] इति प्रक्रियोपवर्णनात् । अथ च प्रापि 'स एव प्रदीपादिर्गच्छति' इति व्यवहारप्रवृत्तिरिति नान्यथासिद्धाद् व्यवहारमात्राद् द्रव्य-^{२०} प्रतिकर्माभ्युपगमः श्रेयानिति स्थितम् ॥

[निरूपणपुरस्सरं सामान्यपदार्थस्य खण्डनम्]

परौऽपरभेदभिन्नं सामान्यमपि द्रव्य-गुण-कर्मात्मकपदार्थत्रयाश्रितत्वाभ्युपगमात् तन्निरा-^३ तन्निरस्तमेव आश्रयमन्तरेण आश्रितानां सद्भावेऽनाश्रितत्वप्रसङ्गात् । तथापि परेषां तत्राभिनिवेश

१ "यदि गन्त्रादिरूपं तत्प्रकृत्या गमनादयः । सदा स्युः क्षणमप्येवं नावतिष्ठत निश्चलम् ॥

यस्माद् गत्याद्यसत्त्वेऽपि प्राप्नुवन्त्यस्य ते ध्रुवम् । अलक्षपूर्वरूपत्वाद् गत्याद्युदयकालवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६९९-७०० पृ० २३३ ।

२ "अयागन्त्रादिरूपं तत्प्रकृत्याऽगमनादयः । सदा स्युः क्षणमप्येकं नैव प्रसन्दवद् भवेत् ॥

यस्माद् गत्यादिभावेऽपि निश्चलात्मकमेव तत् । अलक्षपूर्वरूपत्वाद् निश्चलात्मककालवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ७०१-७०२ पृ० २३४ ।

३ "यदि तु स्याद्गन्ताऽप्येकदा चान्यथा पुनः । परस्परविभिन्नात्मसंगतेर्भिन्नता भवेत् ॥

अस्यन्तभिन्नावात्मानो ताविति व्यवसीयते । विरुद्धधर्मदृष्टित्वात् चलनिश्चलवस्तुवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ७०३-७०४ पृ० २३४ ।

४ "दृश्यलाभिमत्तं कर्म न वस्तुव्यतिरेकि च । दृश्यते सोऽपि नैवास्य सत्ता युक्तस्तनुपातिनी ॥

अस्थिरे वा स्थिरे वैवं गत्यादीनामसंभवः । प्राकनाऽपरदेशाभ्यां विभागप्राप्त्ययोगतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ७०५-७०६ पृ० २३४-२३५ ।

५ तथा देशा-भा० मा० । "न हि रूपादेस्तथादेशान्तरावष्टम्भेनोत्पद्यमानस्य व्यतिरेकेण" —तत्त्वसं० पञ्चि०

पृ० २३५ पं० ३ ।

६ "देशान्तरोपलब्धेषु नैरन्तर्येण जन्मनः । समानापरवस्तुतां गतिप्रान्तिः प्रदीपवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ७०७ पृ० २३५ ।

७ "द्रव्यादिषु निषिद्धेषु ज्ञातयोऽपि निराकृताः । पदार्थत्रयवृत्ता हि सर्वास्ताः परिकल्पिताः" ॥

—तत्त्वसं० का० ७०८ पृ० २३६ ।

इति पराभ्युपगमप्रदर्शनपूर्वकः तद्विशेषप्रतिषेधप्रदर्शनमार्गः प्रदर्श्यते-तत्र सामान्यं द्विविधम्-परम् अपरं च । परं सत्कार्यम् तत्र त्रिषु द्रव्य-गुण-कर्मसु पदार्थेषु अनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव कारणत्वात् सामान्यमेव विशेषः । अपरं तु द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादिलक्षणम् तत्र स्वाश्रयेषु द्रव्यादिषु अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यमित्युच्यते, स्वाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो व्यावृत्तप्रत्ययहेतुतया विशेषणात् सामान्यमपि सद् विशेषसंज्ञां लभते । तथाहि-द्रव्यादिषु 'अगुणः' इत्यादिका या इयं व्यावृत्तबुद्धिरुपपद्यते तां प्रति एवमेव हेतुत्वं नान्यस्य न हि अगुणत्वादिकमपरमस्ति, अपेक्षामेदाच्च एकस्य सामान्यविशेषभावो न विरुध्यते यद्वा सामान्यरूपता मुख्यतः विशेषसंज्ञा तु उपचारत विशेषाणासिच द्रव्यत्वादीनामपि व्यावृत्तबुद्धिनिबन्धनत्वात् । सामान्यस्य चैन्द्रियान्वयव्यतिरेकानु विधायनगुणताकारप्रत्ययग्राह्यत्वाद् अध्यक्षतः प्रसिद्धिः । तथा, अनुमानौ च । तथाहि-व्यावृत्तेः १० खण्ड-मुण्ड-शावलेयादिषु अनुगताकारः प्रत्ययः तद्व्यतिरेकानुगताकारनिमित्तनिबन्धनः, व्यावृत्तेषु अनुगताकारप्रत्ययत्वात्, यो यो व्यावृत्तेषु अनुगताकारः प्रत्ययः स स तद्व्यतिरेकानुगत निमित्तनिबन्धनः यथा चर्म-चौर-कम्बलेषु नीलप्रत्ययः, तथा चायं शावलेयादिषु 'गौः' 'गौः' इति प्रत्ययः, तस्मात् तद्व्यतिरेकानुगतनिमित्तनिबन्धन इति । तथाहि-नेदंमनुस्यूताकारज्ञानं पिण्डेषु निर्हेतुकम्, कावाचित्कत्वात् । न शावलेयादिपिण्डनिबन्धनम्, तेषां व्यावृत्तरूपत्वात् अस्य च अनु १५ गनरूपत्वात् । यदि चेदं पिण्डमात्रप्रभवं स्यात् तदा शावलेयादिविषय कैर्कादिष्वपि 'गौः' 'गौः' इति उल्लेखेन उत्पद्येत पिण्डरूपतायास्तेष्वपि अविशेषात् । अथ चाह-दोहायर्थक्रियानिबन्धनेष्वेतेषु 'गौः' 'गौः' इतिप्रत्ययहेतुता, न, तदर्थक्रियाऽभावेऽपि वत्सादौ गोबुद्धिप्रवृत्तेः महिष्यादौ तत्सद्भावेऽपि च अप्रवृत्तेः । किञ्च, अर्थक्रियाया अपि प्रतिव्यक्तिभेदे कृतोऽनुगताकारज्ञानहेतुता अभेदे सिद्धमनुगतनिमित्तनिबन्धनत्वमस्य ज्ञानस्य । न चास्य बाधितत्वम्, सर्वदा सर्वत्र सर्वप्रमातृषु २० शावलेयादिषु अनुस्यूतप्रत्ययोत्पत्तेः । न च दुष्टकारणप्रभवत्वम्, विशदनेत्राणामप्यनुस्यूताकारस्य अक्षजप्रत्यये प्रतिभासनात् । न च संशय-विपर्ययाऽनध्यवसायरूपतयाऽस्त्योत्पत्तिः, तद्विपरीत्येन अस्य प्रतिभासनात् । न चैवंभूतस्याऽपि प्रत्ययस्य अप्रमाणता स्वलक्षणविपर्ययस्यापि तस्य अप्रमाणता प्रसक्तेः । न च प्रतीयमानस्यापि अनुगतप्रत्ययस्य अपलापः शक्यते कर्तुम्, सर्वप्रत्ययापलापप्रसक्तेः तस्माद् अनुगतप्रत्ययनिमित्तत्वात् सामान्यसद्भावः सिद्धः ।

२५ अत्र प्रतिविधीयते-यत् तावदुक्तम् 'अध्यक्षप्रत्ययादेव सामान्यं प्रतीयते' इति, तद्व्युक्तम् शावलेयादिव्यतिरेकेण अपरस्य अनुगताकारस्य अक्षजप्रत्यये सामान्यस्य अप्रतिभासनात् । न हि अक्षव्यापारेण शावलेयादिषु व्यवस्थितं सूत्रकण्ठे गुण इव भिन्नमनुगताकारं सामान्यं केनचित्

१ "तत्रैवं द्विविधा जाति परैरभ्युपगम्यते । सामान्यमेव सत्कार्यं समसोच्चनुवृत्तितः ॥

द्रव्यत्वादि तु सामान्यं सद्विशेषोऽभिधीयते । स्वाश्रयेष्वनुवृत्तस्य चेतसो हेतुभावतः ॥

विजातिभ्यश्च सर्वेभ्यः स्वाश्रयस्य विशेषणात् । व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वं तेषामेव ततः स्थितम् ॥

—तत्त्वसं० का० ७०९-७११ पृ० २३६

"प्रत्यक्षतः प्रसिद्धास्तु सत्त्व-गोलादिजातयः । अक्षव्यापारसद्भावे सदादिप्रत्ययोदयात् ॥"

—तत्त्वसं० का० ७१४ पृ० २३७

३ "अनुमानवलेनापि सत्त्वमासां प्रतीयते । विशेषप्रत्ययो येन निमित्तान्तरभाविकः ॥"

—तत्त्वसं० का० ७१५ पृ० २३७

४ अतः परं भाविनिजोद्बोधकरादिमतमालम्ब्य तत्त्वसंग्रहकारिकाभिः (का० ७१६-८१२ पृ० २३८-२६२) तत्त्वक्रिया च विहितया समग्रया सामान्यपदार्थपरीक्षया नैवा टीका सर्वत्र साम्यं विभाति तथापि अन्तराऽन्तरा) साम्यं वर्तते तच्च यथास्थानं निर्देक्ष्यते, भावार्थेषु समानो भाति । सविस्तरं विज्ञातुकामैस्तु तां सर्वा अपि कारिका विलोकनीयाः ।

५ कर्मादि-भा० मा० । ६ प्र० पृ० पं० ९ ।

७-तं भूतकण्ठे भा० मा० विना । 'लोकवातिकमूलेऽपि अयं 'भूतकण्ठ'-शब्दः प्रयुक्तः । तद्यथा—

"भूतकण्ठगुणादिश्च प्रतिपिण्डं समासितः ॥—

"कण्ठगुणः कण्ठभूषणं हारादि"—लौ० वा० वनवा० लो० ३५ पृ० ६२२ ।

"भूतकण्ठगुणवत् सक्त्सञ्चवद् वा"—लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ६२१ पं० २२ ।

स्याद्वावरलाकरे तु सामान्यविचार एव एष शब्दो बहुशः प्रयुक्तो दृश्यते । तद्यथा "भूतकण्ठे गुण इव" इत्यादि—

पृ० ५५१ पं० २०-२१-२२, २४ ॥

८ "सूत्रकण्ठः सञ्जरीटे द्विचन्मनि कपोतके"—है० अनेका० ४-७० ।

'गौः' 'गौः' इति विकल्पज्ञानेनापि त एव समानाकाराः शावलेयाद्यो वृद्धिर्व्यवस्थिता अवसीयन्ते अन्तश्च शब्दोद्देशः; न पुनस्तद्भिन्नमपरं गोत्वम् । तत्र निर्विकल्पकेन सविकल्पकेन वाऽध्यक्षेण सामान्यं व्यवस्थापयितुं शक्यम् । यदपि 'कार्यभूतानुगतप्रत्ययेन अनुमानतः सामान्यव्यवस्थापनम्, तदप्यसंगतम्; तस्य प्रत्ययहेतुत्वेन प्रमाणतोऽनिश्चयात्, तथा हि अनुगताकारज्ञानस्य निर्निमित्तस्य असंभवात् केनचिन्निमित्तेन भाव्यम् इत्येतावन्मात्रं सिध्यति । तच्च सामान्यम् अन्यद् वेति न निश्चयो भवताम् । कार्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यां च कारणत्वावधारणम्, पिण्डानां च विश्रानजन्मनि ततः सामर्थ्यं विशेषप्रत्यये सिद्धमिति इहापि तेपामेव सामर्थ्यप्रकल्पनम्, न; सामान्यस्य तस्य क्वचिदपि सामर्थ्यानवधारणात् । तथाहि-पिण्डसद्भावे अनुगताकारं ज्ञानमुपलभ्यते तद्भावे न इति वरमध्यक्षप्रत्ययावसेयानां तेपामेव तन्निमित्तता कल्पनीया । यदपि 'पिण्डानामविशिष्टत्वात् प्रतिनियमो न स्यात् तज्जन्मनि' इत्यभिधानम्, तदपि असंगतम्; यतो यथा पिण्डादिरूपतयाऽविशेषेऽपि तन्त्-१० नामेव पटजन्मनि हेतुत्वम् न कपालादीनाम् तथा शावलेयादीनामेव 'गौः' 'गौः' इति ज्ञानोत्पादने सामर्थ्यं भविष्यति कयाचिद् युक्त्या न कर्कादीनाम्, यथा वा गुड्ढ्यादेरेव ज्वरादिशमने सामर्थ्यं प्रतीयते न दध्यादेर्वैस्तुरूपतयाऽविशेषेऽपि तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति न पर्यनुयोगो युक्तः । किञ्च; सामान्यं परेण मूर्तमभ्युपगम्यते, अमूर्तं वा ? यदि अमूर्तम् न सामान्यं स्याद् रूपवत् । अथ मूर्तम् तथा च न सामान्यं घटादिवत् । तथा, यदि अनंशं सामान्यमभ्युपगम्यते तर्हि न सामान्यम् अनंश-१५ त्वात् परमाणुवत्, सांशत्वेऽपि न सामान्यम् घटवत् । किञ्च, यदि पिण्डेभ्यो भिन्नं सामान्यम् भेदेन एव उपलभ्येत घटादिभ्य इव पटः । न च एकान्ततो व्यक्तिभ्यः सामान्यस्य भेदे 'गोर्गोत्वम्' इति व्यपदेशोपपत्तिः संबन्धाभावात्, समवायस्य तत्संबन्धत्वेन निषेत्स्यमानत्वात् । व्यक्तिभ्यस्तस्याऽभेदे अन्यत्राऽननुयायित्वाद् न सामान्यरूपता पिण्डस्वरूपवत् । न च भेदेन व्यक्तिभ्यस्तस्याऽनुपलक्षणं भिन्नप्रतिभासविपर्यत्वाद् अलिङ्गम्, बुद्धिभेदस्य व्यक्तिनिमित्तत्वेन प्रतिपादनात् । किञ्च, २० यदि सामान्यबुद्धिर्व्यक्तिभिन्नसामान्यनिबन्धना भवेत् तदा व्यक्त्यग्रहणेऽपि भवेत् अभ्यवुद्धिवद् गोपिण्डाग्रहणे, न च कदाचित् तथा भवेत् । ततो न व्यक्तिव्यतिरिक्तसामान्यसद्भावः । अथ आधार-प्रतिपत्तिमन्तरेण आधेयप्रतिपत्तिर्न भवतीति तद्गृहे एव तद्गृहेः नाऽभावात् अन्यथा कुण्डाद्या-धारप्रतिपत्तिमन्तरेण घटाराधेयस्य अप्रतिपत्तेः तस्याप्यभाव एव स्यात्, न; वदरादेः प्रतिनियता-धारमन्तरेणापि स्वरूपेणोपलब्धेर्नाभावः गोत्वादेस्तु प्रतिनियतपिण्डोपलम्भमन्तरेण स्वरूपेण कदा-२५ चनाऽपि अनुपलब्धेरभाव एव, तेन 'तद्ग्रहे तद्गृह्यभावात् इत्यत्र सामान्याभिव्यञ्जकपिण्डाग्रहण एव तद्भिव्यङ्ग्यसामान्यबुद्धिसद्भावात्-प्रकाशाग्रहण एव गृह्यमाणघटादिसत्त्ववत्-सामान्यस्यापि सत्त्वम्' इति यदुक्तम् तन्निरस्तं भवति घटनिमित्तघटबुद्धिवत् सामान्यनिबन्धनत्वेन तद्गृहेःसिद्धेः । किञ्च, सामान्यं निराधारं वा अभ्युपगम्येत, आधारवद् वा ? यदि निराधारम् न सामान्यं स्यात् अनाधारत्वात् शशशृङ्गवत् । आधारवत्त्वेऽपि तस्य तत्र वृत्त्यनुपपत्तिः तथाहि-तस्य एकदेशेन वा ३० तत्र वृत्तिर्भवेत् सर्वात्मना वा ? सर्वात्मना वृत्तौ एकस्मिन्नेव पिण्डे सर्वात्मना परिसमाप्तत्वाद् यावन्तः पिण्डाः तावन्ति सामान्यानि स्युः, न वा सामान्यम् एकपिण्डवृत्तित्वाद् रूपादिवत् । एकदेशवृत्तावपि न सामान्यं स्यात् सामान्यस्य निरंशत्वेन एकदेशसंभवात् संभवेऽपि ते ततो भिन्ना वा स्युः, अभिन्ना वा ? यदि भिन्नास्तदा तेषु सामान्यं वर्तते, उत नेति ? यदि वर्तते तदा किं सर्वात्मना, उत एकदेशेन ? यदि सर्वात्मना तावत्सामान्यप्रसक्तिः प्रत्येकमेकदेशे तस्य परिसमाप्तत्वात्, ३५ न वा सामान्यम् प्रदेशवृत्तित्वाद् घटवत् । अथ एकदेशेन, एकदेशेषु वृत्तिस्तदा तेऽपि एकदेशा यदि ततो भिन्नास्तदा तेष्वपि अपरैकदेशवत्त्वाद् वृत्तिरिति अनवस्थाप्रसक्तिः । अथ अभिन्नास्तदा तेषां सामान्यरूपत्वात् तावन्ति सामान्यानि स्युः । न च सामान्यात्मकानां तेषां करणरूपता युक्ता येन तैः पिण्डेषु सामान्यं वर्तते नहि घटत्वादिसामान्यं गोत्वस्य पिण्डवृत्तौ करणत्वेन उपलब्धम् ।

१ अतश्च वृ० आ० । २ पृ० ६८८ पं० १० । ३ पृ० ६८८ पं० १५-१६ । ४ यथा घटादि-गौ० मा० । यथा यदि रू-वृ० आ० हा० वि० । ५ वा गड्ढ-वा० वा० ।

६ "यथनेकावृत्तिं गोर्हं तत् किं प्रतिपिण्डं परिसमाप्ता वर्तते अथैकदेशेनेति ?" इत्यादि सामान्यविषयिणी चर्चा म्यायवार्तिकतोऽवबोधन्या-२-२-६५ पृ० ३१७-३१९ ।

न च सामान्यस्य अनुवृत्त्येकरूपत्वात् कात्स्न्यैकदेशशब्दयोस्तत्रऽप्रवृत्तिः, निरवयवैकरूपेऽपि व्याप्त्यव्यातिशब्दयोर्भवतैव प्रवृत्त्यभ्युपगमात् तत्र च कृत्स्नैकदेशवृत्तिपक्षोक्तदोषाणां समानत्वात् अपरस्य चात्र वक्तव्यस्य पूर्वमेव निषिद्धत्वात् । तन्न वृत्त्यनुपपत्तेः सामान्यस्य सत्त्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् ।

- किञ्च, पिण्डोत्पत्तिकाले किं गवात्मकेन पिण्डेन गोत्वं संवध्यते, उत अगवात्मकेन ? यदि ५ आद्यः पक्षस्तदा गोत्वसंबन्धात् प्राक् पिण्डस्य यद्यपरगोत्वसंबन्धाद् गोरूपता तदा अनवस्था-प्रसक्तिः । अथ तत्संबन्धमन्तरेणाऽपि तस्य गोरूपता तदा गोत्वसंबन्धवैयर्थ्यम् तमन्तरेणापि गोपिण्डस्य प्रागेव गोरूपत्वात् । अथ अगोरूपेण तदाऽगोरूपत्वाविशेषात् अश्वादिपिण्डैरपि गोत्वसंबन्धप्रसक्तिः इति अश्वादयोऽपि गोरूपाः स्युः । न च अगोरूपत्वाविशेषेऽपि गोत्वसंबन्धात् प्राक् श्वावलेयादिभिरेव गोत्वं संवध्यते न कर्कादिभिरिति वक्तव्यम्, नियमहेतोर्भावात् । अथ उप-
- १० लक्षणभेदो नियमहेतुः । तथाहि-यत्र ककुदादीनि उपलक्षणानि पिण्डे तत्रैव गोत्वं वर्तते न केसर-द्व्युपलक्षणवति, असद्वैतत्; गोत्वादेरचेतनत्वेन निरभिप्रायस्य प्रदर्शितोपलक्षणप्रत्यभिज्ञानवशाद् अन्यपरिहारेण प्रतिनियताधारवृत्तित्वानुपपत्तेः । न च ककुदाद्युपलक्षणयोगिनः पिण्डादेः स्वात्मनि गोत्वाधारसामर्थ्यं प्रतिनियतं निमित्तं कल्पयितुं युक्तम्, यतो यथा शक्यता ककुदादिमन्तः पिण्ड-विशेषा गोत्वसामान्यं विजातीयपिण्डव्यवच्छेदेन स्वात्मनि व्यवस्थापयन्ति तथैव 'गौः' 'गौः' इत्यनु-
- १५ गताकारज्ञानहेतवोऽपि भविष्यन्तीति किमन्तगंडसामान्यप्रकल्पनया । न च अदृष्टं गोत्वादेः सामान्यस्य प्रतिनियतव्यक्तिवृत्तिनिमित्तं कल्पनीयम्, तत्रापि अस्य द्रूपणस्य समानत्वात् । यदपि 'अनु-गताकारं ज्ञानं सामान्यमन्तरेण असंभवि' इति, तत्रापि किं यत्रानुगतं ज्ञानं तत्र सामान्यसंभवः प्रतिपाद्यते, आहोस्वित् यत्र सामान्यसंभवस्तत्र अनुगतं ज्ञानमिति ? तत्र यदि आद्यः पक्षः, स न युक्तः; यतो गोत्वादिसामान्येण बहुषु 'सामान्यम्' 'सामान्यम्' इति अनुगतकारप्रत्ययप्रवृत्तेः अपर-
- २० सामान्यप्रकल्पनाप्रसक्तिः स्यात् । तथा, प्रागभावादिष्वपि अभावेण 'अभावः' 'अभावः' इत्यनुगत-प्रत्ययप्रवृत्तिरस्ति, न च परैः अभावसामान्यमभ्युपगतमिति व्यभिचारः । न च सामान्यादिषु अनु-गतप्रत्ययस्य गौणत्वाच्च व्यभिचारः, अस्खलद्वृत्तित्वेन गौणत्वस्य असिद्धेरित्युक्तत्वात् । अथ यत्र सामान्यं तत्रानुगतप्रत्ययकल्पना, न, पार्श्वकादिषु तदभावेऽपि अनुगतप्रत्ययप्रवृत्तेः । न च तत्रापि, पचनक्रियानिमित्तोऽर्थं प्रत्ययः तस्याः प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वात् तत्सामान्यनिमित्तत्वे प्रागेव तत्प्रत्यय-
- २५ प्रवृत्तिर्भवेत् सामान्यस्य नित्यत्वेन तदापि तद्धेतोर्भावात् । अभिव्यञ्जकक्रियाभावात् प्राक् अनभिव्य-क्तत्वात् तत्सामान्यस्य न तत्प्रत्ययोत्पत्तिरिति चेत्, पचनक्रियानिवृत्तावपि अभिव्यञ्जकभावैव न्य-व्यञ्जकत्वायोगात् । अथ एकदा अभिव्यक्तस्य तत्सामान्यस्य नित्यत्वेन सर्वदा अभिव्यक्तत्वात् उत्तर-कालं तत्प्रत्ययोत्पत्तिर्ह्येव पचनक्रियायाः प्रागपि तत्सामान्यस्य एकरूपतया अभिव्यक्तत्वात् ततस्त-
- ३० त्प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात् । अथ प्राग् न तस्याऽभिव्यक्तिर्ह्येव अभिव्यक्ताऽनभिव्यक्तस्य भावद्वययोगात् तस्य नैकत्वम् सभावमेदलक्षणत्वाद् वस्तुमेदस्य । अथ व्यक्तिप्रतिभाससमय एव सामान्यस्य प्रतिभास इति न ततः प्राक् पश्चाद् वा अभिव्यक्तैकरूपस्यापि तस्य ग्रहणं तर्हि व्यक्तिप्रतिभासकाले अपरप्रतिभा-सस्याऽसंबेदनाद् अनुगतप्रतिभासस्य च तदा व्यक्तिनिबन्धनत्वात् सामान्यस्य अभाव एवेति प्राप्तम् । तेन 'यत्र सामान्यसद्भावाद् अनुगताकारं ज्ञानं प्रवर्तते तत्र तद् मुख्यम् यत्र तु तदभावात् तत् तस्य
- ३५ गौणम्' इत्येतदपि निरस्तम् सामान्यनिबन्धनत्वेन अनुगतज्ञानस्य कचिदपि असिद्धेः; मुख्याभावे गौणकल्पनाया दूरापास्तत्वात् । यदपि 'किमनेन प्रसङ्ग आपाद्यते परस्य, आहोस्वित् स्वतन्त्रसाधन-मिति, न तावत् प्रसङ्गसाधनम् पराभ्युपगमेनैव तस्य वृत्तेः, न च परस्य कात्स्न्येन एकदेशेन वा निरंशस्य वृत्तिः सिद्धा किन्तु वृत्तिमात्रं समवायस्वरूपं सिद्धम् तच्च विद्यत एव समवायस्य प्रमाणतः सिद्धेः । तच्च प्रसङ्गसाधनमेतत् । स्वतन्त्रं तु साधनं न भवति सामान्यलक्षणस्य धर्मिणोऽसिद्धेर्हेतोर-
- ४० श्रयासिद्धिप्रसङ्गात्, धर्मिसिद्धौ वा तत्प्रतिपादकप्रमाणवाधितत्वात् तदभावसाधकप्रमाणस्य अपर-वृत्तिरेव' इत्यभिधानम्, तद्व्यसंगतम्; यतो नास्याभिः किञ्चिद्द्रव सामान्यस्य साध्यते किन्तु येन सामान्यं व्यक्त्याश्रितमभ्युपगम्यते तेन तत्र तस्य एकदेशेन सर्वात्मना वा अन्यथा वृत्तेरसंभवात्-

वृत्तिर्वाच्या । अथ समवायलक्षणं वृत्तिस्तत्र तस्य उक्तैव, न; तस्याः स्वरूपानिर्देशात् । अथ
आश्रयाऽऽश्रयिभावस्तस्याः स्वरूपम्, न; अस्य पर्यायमात्रत्वात्-वृत्तिमात्रम् समवायः आश्रयाश्रयि-
भावः इति च पर्यायशब्दाः । एतेन तु कान्त्यैकदेशवृत्तिव्यतिरेकेण लोकप्रसिद्धाऽपरवृत्तिप्रदर्शनं
कृतम् । या तु समवायलक्षणा स्वशास्त्रपरिभाषिता वृत्तिः सा तु तद्गाहकप्रमाणाभावात् सामान्यवद्
असिद्धस्वरूपैव यदि च पिण्डेभ्यो व्यतिरिक्तम्-कुण्डव्यतिरिक्तवद्वत्-सामान्यं प्रमाणत उपलभ्येत,^५
तदा तेषु तस्य वृत्तिप्रकल्पना स्यात् न च तत् तथोपलभ्यत इत्युक्तं प्राक् । अपि च, उत्पन्ने पिण्डे
सामान्यं वर्तते, आहोस्विद् अनुत्पन्ने, उत उत्पद्यमाने इति विकल्पाः । न तावद् अनुत्पन्ने, तदा
पिण्डस्याऽसत्त्वात् । नापि उत्पन्ने, अगोरूपे अश्वपिण्ड इव तत्र तस्य वृत्त्ययोगात् इत्युक्तत्वात् ।
नापि उत्पद्यमाने, अनिष्पन्नस्य आधारत्वायोगात् विद्यमानस्वरूपाणामेव कुण्डवद्वराणामाश्रयाश्रयि-
भावदर्शनात् अतः 'य एव पिण्डोत्पत्तिकालः स एव तत्सामान्यसंबन्धसमयः' इति अयुक्तम्,^{१०}
अन्यत्र एवमदर्शनात् ।

किञ्च, उत्पद्यमानेन पिण्डेन सह सामान्यं संबन्धमानं किमन्यत आगत्य संबन्ध्यते उत पिण्डेन
सह उत्पादात्, आहोस्वित् पिण्डोत्पत्तेः प्रागेव तद्देशावस्थानात् इति विकल्पाः । तत्र न तावद्
अन्यत आगत्य संबन्ध्यत इति पक्ष आश्रयितुं युक्तः यतः प्राक्तनपिण्डपरित्यागेन तत् तत्र आगच्छति,
उत अपरित्यागेन इति वाच्यम् । यदि परित्यागेन इति पक्षः स न युक्तः प्राक्तनपिण्डस्य गोत्वपरि-^{१५}
त्यक्तस्य अगोरूपताप्रसक्तेः । अथ अपरित्यागेन तदा अपरित्यक्तप्राक्तनपिण्डस्य निर्देशस्य रूपादेरिव
गमनासंभवः न हि अपरित्यक्तप्राक्तनाधाराणां रूपादीनामाधारान्तरसंक्रान्तिः क्वचिदपि उपलभ्या, न
च प्राक्तनाधारापरित्यागेऽपि आधारान्तरसंक्रमः सर्पादेरिव सामान्यस्य भविष्यतीति वक्तव्यम्,
सामान्यस्य अमूर्तत्वाभ्युपगमात् अमूर्तस्य च रूपादिवद् गमनासंभवात् । न च सर्पवत् पूर्वाधारा-
परित्यागेन आधारान्तरकोडीकरणे सामान्यरूपता, सद्देशस्य घटवत् सामान्यरूपतानुपपत्तेः । न च^{२०}
पिण्डोत्पत्तेः प्राक् तद्देशे तस्य अवस्थानाद् उत्पद्यमाने पिण्डे तस्य वृत्तिरित्यभ्युपगमोऽपि युक्तः
निराधारस्य सामान्यस्य तत्र अवस्थानासंभवात् अवस्थाने वा आकाशवत् सामान्यरूपताविरहात् ।
न च पिण्डेनैव सह उत्पद्यत इति पक्षप्रकल्पनाऽपि संगता, उत्पत्तिमत्त्वेन तस्य अनित्यताप्रसक्तेः
अनित्यस्य च ज्वालादिवत् सामान्यरूपताऽयोगात् । न च शावलेयादिपिण्डस्य सामान्यसंबन्धविक-
लस्यैव परेण अवस्थानमभ्युपगतमिति सामान्यप्रकल्पना अनेकदोषदुष्टत्वाद् असंगतैव । तदुक्तम्—^{२५}

“न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चाच्च वाऽशवत् ।

जहाति पूर्वं नाधारमहो । व्यसनसंततिः” ॥ []

तथा—

“यत्रासौ वर्तते भावस्तेन संबन्ध्यते न च ।

तद्देशिनं च व्याप्नोति किमन्येतद् महाद्भुतम्” ॥ [] ^{३०}

न च गमनादिधर्मविकलस्यापि सामान्यस्य उत्पद्यमानपिण्डसंबन्धो 'गौः' 'गौः' इत्यनुस्यूताकार-
प्रत्ययात् प्रतीयत एवेति प्रमाणप्रतिपक्षे वस्तुनि विरोधाद्युद्गावनमसंगतमेवेति वाच्यम्, 'गौः' 'गौः'
इत्यनुगताकारप्रत्ययस्य प्रागभावादिषु अभावप्रत्ययवत् सामान्यसंबन्धमन्तरेणाऽपि सिद्धत्वात् ।
किञ्च, पिण्डेभ्यो व्यतिरिक्तं यदि अनुस्यूतमेकं सामान्यमभ्युपगम्येत तदा एकपिण्डोपलम्भे तस्य
अविभक्तत्वात् पिण्डान्तरालेऽपि उपलब्धिः स्यात् न हि तस्य एकत्राभिव्यक्तस्य अन्यत्र अनभिव्यक्त-^{३५}
स्वरूपता विरुद्धधर्माध्यासतो भेदप्रसक्तेः तथापि अमेदे न किञ्चिद् भिन्नं स्याद् इति सर्वत्र भेद-
व्यवहारनिवृत्तेः तदपेक्षस्य अमेदव्यवहारस्याऽपि विरहात् सर्वाभावप्रसक्तिः । अथ अन्तराले संयुक्त-
समवायसंबन्धस्य उपलम्भहेतोश्चक्षुषोऽभावाद् अनुपलम्भः, असदेतत्; तत्र तत्सद्भावे प्रमाणा-
भावात्-यदि हि पिण्डद्वयान्तराले सामान्यस्य कुतश्चित् प्रमाणात् सद्भावः सिद्धः स्यात् तदा ग्रहण-

१-अत्र सामान्यगोचरा चर्चाऽवगन्तव्या—पृ० २३९ पं० ३-पृ० २४१ पं० १ । हेतुविन्दुतोऽप्येवाऽवधारणीया
७० पृ० ३१ पं०-३५ अ० ।

२ 'तदुक्तम्' इत्युक्तित्यायं श्लोकः स्याद्वावरत्नाकरे उद्धृतो वर्तते—पृ० ९५५ पं० १८ ।

निमित्तं यथोपवर्णितमुपपद्येताऽपि, न च तत्सद्भावः सिद्ध इति असिद्ध आवेदितम् । न च स्वव्यक्तिसर्वगतत्वात् सामान्यस्य अयमदोषः, अन्तराले तस्य अभावे स्वव्यक्तिषु च सद्भावे अनेकत्व-प्रसक्तेः तदन्तरेण अन्तराले विच्छिन्नस्य सकलस्वक्तिसंबद्धत्वात्मुपपत्तेः । यद्यपि 'अत्र 'अन्तराल' शब्देन किं पिण्डान्तरमश्वादिरूपमभिधीयते, आहोस्वित् मूर्तद्रव्याभावः, उत आकाशादिप्रदेश इति विकल्पाः । यदि अश्वादिपिण्डान्तराभिधानं तदा तत्र गोत्वसामान्यस्य अवृत्तेरग्रहणमुपपन्नमेव न हि यद् यत्र नास्ति तत् तत्र गृह्यत इति परस्याभ्युपगमः अथ आकाशादिदेशस्तदा तत्रापि सामान्यस्य वृत्तेरग्रहणमेव । एवं मूर्तद्रव्याभावेऽपि अग्रहणमभावादेव' इति दूषणाभिधानम्, तद्यपि असंगतमेव । एवं दूषणाभिधाने सर्वत्र तदभिधानानिवृत्तेः । तथाहि—'घटद्रव्यान्तराले पटादि-द्रव्यस्य अग्रहणाद् अभावः' इत्यत्रापि विकल्पौत(कल्प्यैत)होपाभिधानस्य अभिधातुं शक्यत्वात् । अथ अत्र 'अन्तराल'शब्दस्य लोकप्रसिद्ध एवार्थः प्रकल्प्यते तर्हि एतद् अन्यत्रापि समानमिति न पर्यनुयोगावकाशः ।

किञ्च, यदि उपलभ्यस्वभावं सामान्यमभ्युपगम्यते तदा साक्षाद्यवयवानामिव शावलेयाद्यौ तद्गुह्या ग्रहणं स्यात्, अग्रहणात् तद् असदित्यत्र किं साक्षादिवुद्ध्याऽग्रहणात् सामान्यस्य असत्त्वम्, आहोस्वित् स्वबुद्ध्या इति कल्पनाद्वयम् । न तावत् साक्षादिवुद्ध्या अगृह्यमाणत्वात् तस्य असत्त्वम् १५ रूपादेरपि रसादिवुद्ध्याग्रहणात् असत्त्वप्रसक्तेः । अथ स्वबुद्ध्या अगृह्यमाणत्वाद् असत्त्वम्, तदयुक्तम् । विरोधात्—न हि 'सामान्यबुद्धिः सामान्यस्य च अग्राहिका' इत्यभिधानमविरुद्धम् 'माता च मे चन्ध्या च' इत्यभिधानवत् । न च अनुगताकारबुद्ध्या सामान्यं न गृह्यते, व्यावृत्तबुद्धेरपि विशेषं प्रत्यग्राह- २० सामान्यं न गृह्यते तथाभूतस्य बुद्ध्यजनकत्वेन तद्ग्राह्यत्वयोगात् अत एव अनुगताकारबुद्धेरव्यापक-क्षणीकशावलेयादिपदार्थप्रभवत्वात् तद्ग्राहकत्वमेव न सामान्यग्राहकत्वम् । किञ्च, अक्षणीक-व्यापकैकस्वभावत्वे सामान्यस्य किं येनैव स्वभावेन एकस्मिन् पिण्डे वर्तते सामान्यं तेनैव पिण्डान्तरे, आहोस्वित् स्वभावान्तरेण ? यदि तेनैव ततः सर्वपिण्डानामेकत्वप्रसक्तिः एकदेश-काल-स्वभाव-नियतपिण्डवृत्त्याभिन्नसामान्यस्वभावकोटीकृतत्वात् सर्वपिण्डानाम् प्रतिनियतदेश-काल-स्वभावेक- २५ पिण्डवत् । अथ स्वभावान्तरेण, तदा अनेकस्वभावयोगात् सामान्यस्य अनेकत्वप्रसक्तिः स्वभावेमेदस्य भावमेदकत्वात् अन्यथा मेदायोगात् । न च एकस्य अनेकवृत्तित्वं रूपादेरिव युक्तम् । अथ यथा एकस्य रूपादेरेकवृत्तित्वं—तथैवोपलभ्यमान्—अभ्युपगम्यते तथा एकस्य सामान्यस्य अनेकवृत्तित्वमनेक-उपलभ्यमान् किं नाऽभ्युपगम्यते अवाधितोपलभ्यस्य भावरूपव्यवस्थानिवन्धनत्वात् ? भवेद् एतत् यदि अनेकवृत्तितया एकं सामान्यं स्वरूपतोऽध्यक्षे प्रतिभासेत न चैवम् व्यक्तिव्यवस्थितस्य एकस्य ३० व्यक्तिभ्यो भिन्नस्य कुत्रचित् प्रत्यये अप्रतिभासनात् । न च देशव्याप्तिः कालव्याप्तिर्वा कस्यचिद् भावस्य केनचित् प्रमाणेन प्रतिपत्तुं शक्येति प्राक् प्रतिपादितम् । न च परस्परव्यावृत्तात्मानो भावा अनुगतनिमित्तमन्तरेण कथमभिन्नाकारप्रत्ययनिवन्धनं भवन्तीति वक्तव्यम् यतो यथा गुह्यच्यादयो भावाः परस्परविविक्ता अपि सह प्रत्येकं च एकसामान्यमन्तरेणापि एकं ज्वरादिशमनलक्षणं कार्यं निर्वर्तयन्ति—न हि तत्र एकं सामान्यं तदर्थक्रियासंपादनसमर्थमस्ति अन्यथा तेषां चिर-क्षिप्रादिभेदेन ३५ व्याध्युपशमसामर्थ्योपलब्धिर्न स्यात् सामान्यस्य सर्वत्र एकरूपत्वात्, न च सरसोपधाद्युपयोग-संपाद्यशीघ्रव्याध्युपशमादिभेदोपलब्धिश्च स्यात् सामान्यस्य नित्यस्वभावतया परैरनाद्येति शयस्य सर्वत्र सर्वदा एकरूपत्वात् । गुह्यच्यादिभावनिवन्धनत्वे तु नायं दोषः तस्य प्रतिक्षणं भिन्नत्वे भिन्न-शक्तित्वात्—तथा द्रव्यापि कैचिद् भावाः प्रकल्प्यैव एकाकारपरामर्शहेतवो भविष्यन्तीति न तदर्थं सामान्यप्रकल्पनं युक्तम् । यद्यपि 'अनुगतप्रत्ययः पिण्डव्यतिरिक्तानुगतनिमित्तनिवन्धनः' इत्याद्य- ४० नुमानम् तत्र प्रतिप्रायः अनुमानवाधा । तथाहि—अनुगतप्रत्ययानां पिण्डव्यतिरिक्तमनुगतं निमित्त-मालम्बनभूतं साध्ययितुमभिप्रेतम् तत्रायुक्तम् तस्य तत्र अप्रतिभासनात् वर्णाऽऽकृत्यक्षराकारस्यैव

अर्थस्य तत्र प्रतिभासनाच्च तद्रूपविकलतया सामान्यस्य परैरभ्युपगमात् कथं तत्प्रतिभासे तस्य प्रतिभासः अन्याकारस्य विज्ञानस्य अन्यालम्बनत्वे अतिप्रसङ्गात्? तथाहि—यो यद्विलक्षणार्थप्रतिभासः प्रत्ययः स तद्गाहको न भवति, यथा रूपप्रत्ययो न रसादिग्राहकः, जातिविलक्षणवर्णादिप्रतिभासश्च अन्यथी प्रत्यय इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।

योऽपि शंकरस्वामी अत्राह—“सामान्यमपि नीलत्वादि नीलाद्याकारमेव अन्यथा ‘नीलम्’^५ ‘नीलम्’ इति अनुवृत्तिप्रत्ययो न स्यात् इति हेतोरसिद्धत्वात् नाऽनुमानावाधा” [इति, सोऽपि अयुक्तकारी नीलादेर्गुणाद् नीलत्वादेः सामान्यस्य एवमभेदप्रसङ्गात् । अथ गुणस्य व्यावृत्तत्वात् तत्सामान्यस्य तु अनुगतत्वात् आकारभेदाद् भेदः, न, व्यावृत्तनीलादिगुणव्यतिरिक्तानुगतनीलत्वादिसामान्यस्य नीलाद्याकारस्य अप्रतिभासनाद् अध्यक्षे असाधारणस्य नीलादेरेकस्यैव प्रतिभासनात् विकल्पदानेऽपि यथाहृष्ट्येव निर्णयात् द्वितीयस्य सामान्याकारस्य तत्रापि अनिश्च-^{१०} यान् । न च क्षणिकत्ववत् प्रतिभासमानमपि सामान्यं व्यक्तिभेदेन नोपलक्ष्यत इति वक्तव्यम्-अनुपलक्षितस्य व्यक्तिष्वभिन्नधी-ध्वनिनिमित्तत्वायोगात् न हि विशेषणानुपलक्षणे विशेष्ये बुद्धिः, रूपजायते षण्डानुपलक्षणे षण्डबुद्धिवत् तथा च “संमवायिनः श्वेत्यात् श्वेत्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिः” [वैशेषिकदृ० ८-१-९] इति वचनं निरवकाशं भवेत् । किञ्च, अविकल्पविज्ञानवादिनः प्रतिभातानुपलक्षणे युज्येतापि भवतस्तु सविकल्पकाध्यक्षवादिनो गृहीताऽनुपलक्षणमयुक्तम् निश्चयानामुप-^{१५} लक्षणमन्तरेण अपरग्रहणार्थं भवात् न हि निश्चयैरनिश्चितं गृहीतं नाम । किञ्च, यदि अत्र अनुगतं निमित्तं नित्यं साध्यते तदा तस्य असिद्धिः विपर्ययसिद्धेः । तथाहि—अनुगताभिधानप्रत्ययाः क्रमवत्कारणप्रभवाः, क्रमेण उपजायमानत्वात्, प्रदीपञ्चालाप्रभवक्रमभाविप्रत्ययवत् । यदि तु अक्रम-सामान्यहेतुका एते अभविष्यन् क्रमेण उत्पत्तिसासादयिष्यन् अविकलकारणत्वात् तथापि तेषां तद्धेतुकत्वे सर्वं सर्वहेतुकं स्यात् इति प्रतिनियतकार्यकारणभाच्चव्यवस्थालोपप्रसक्तिः । अनै-^{२०} कान्तिकश्च हेतुः पदसु पदार्थेषु अपरानुगतनिमित्ताभावेऽपि ‘पदार्थाः’ ‘पदार्थाः’ इत्यनुगतप्रत्ययोपलब्धेः । न च सद्रूपलम्भकप्रमाणविषयत्वादिक्रमानुगतं निमित्तमत्रापि अस्ति इत्यव्यभिचारः, प्रागुक्तोत्तरत्वाद् अस्य । न च विषये वृत्तौ अस्य बाधकं प्रमाणमस्ति इति संदिग्धविषयव्यावृत्तिक-त्वाद् अनैकान्तिकः । न च अनुगतनिमित्ताभावेऽपि अस्य भावे प्रत्ययभेदकृता विषयभेदव्यवस्था न स्यादिति रूपादिप्रत्ययानामपि न स्वविषयव्यवस्थापकत्वं भवेदिति वक्तव्यम्, अनुगतप्रत्ययस्या-^{२५} विशिष्टाभिलापत्वेन स्वलक्षणाविषयीकरणत् तद्व्यवस्थापकत्वायोगात् यथासंकेतं तत्तद्वावृत्ति-

१ “शंकरस्वामी लाह—सामान्यमपि नीलत्वादि नीलाद्याकारमेव अन्यथा हि नील इत्येवमनुवृत्तिप्रत्ययो न स्यात्” इत्यादि—तत्त्वसं० पृ० २४३ पं० २७ ।

“सामान्यमपि नीलादिरूपले गुणतोऽस्य क । भेदो नाऽनुगतश्चैको नीलादिरूपलक्ष्यते ॥
भासमानोऽपि चेदेप न विवेकेन लक्ष्यते । तत्कथं धीध्वनी व्यक्तां वर्तते तद्वलेन तौ ॥
निश्चयात्मक एवायं सामान्यप्रत्ययः परैः । इष्टश्चाग्रहणे प्राप्ते युक्तं नाऽनुपलक्षणम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४०-७४२ पृ० २४४ ।

२ मुद्रितेषु षोडशे ६० पुस्तकेषु “समवायिन श्वेत्वाच्छ्वेत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्तौ एते कार्यकारणभूते”-८-१-९ इति सूत्रं वर्तते, केवलं गू० षो० पुस्तके इत्थं टिप्पणी दृश्यते—“त एते” इत्यादि पृथक् सूत्रं चन्द्रकान्तमते—पृ० ३०३ ।

३ “सिद्धेऽप्यन्यनिमित्तले न सामान्यं प्रसिध्यति । अनुगाम्येकमध्रौव्यविकिर्त्तं च क्रमोदयात्” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४३ पृ० २४४ ।

४ “पदार्थवाच्यं कं हेतुमपरं पदलपेक्षते । अस्तीति प्रत्ययो यश्च सत्तादिष्वनुवर्तते ॥
अन्यधर्मनिमित्तत्वेन तत्राप्यस्त्वस्तितामतिः । तदन्यधर्महेतुलेऽनिष्ठस्यैकरधर्मिता ॥
व्यभिचारी ततो हेतुरमीभिरयमिष्यते । न च सर्वोपसंहाराद् व्याप्तिरस्य प्रसापिता” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४४-७४६ पृ० २४५ ।

५-स्याविष्टाभि-दृ० । “न हि सामान्यप्रत्ययो वस्तुस्वलक्षणविषयः परमार्थतो, युक्तः आनिष्टाभिज्ञानेन प्रत्ययेन स्वलक्षणस्याविषयीकारणात्”-तत्त्वसं० पृ० २४६ पं० ३ ।

मादाय एकत्रापि अनेकविस्मयधर्माध्यवसायविकल्पप्रसूतेरविरोधात् । यदि च अनुगतनिमित्त-
मन्तरेण अनुगतप्रत्ययो न भवेत् इच्छानिरचितरूपेषु 'चन्द्रापीडादि' भावेषु नष्टाऽजातेषु च
महासम्मत-शङ्खचक्रवर्तिप्रभृतिषु कथं भवेत्? न हि तत्रापि सामान्यसद्भावः तस्य व्यक्त्याश्रि-
तत्वात् तद्भावे तस्याप्यभावात् न हि आश्रितानामयं धर्मः-यदुत आश्रयाभावेऽपि केवलानामव-
५ स्थानम् अनाश्रितत्वप्रसङ्गात् केवलस्य वा अवस्थाने ग्रहणप्रसक्तिरेव इति न नष्टाऽजातेषु अनुग-
ताकारः प्रत्ययः सामान्यनिबन्धनः स्यात् इति अनेकान्त एव हेतोः । न च परेणापि केवलस्य
सामान्यस्य ग्रहणमभ्युपगम्यते । तथा चोक्तम्—“स्वाश्रयेन्द्रियसन्निकर्षापेक्षप्रतिपत्तिकं सामान्यम्”
[] इति । केवलस्यापि च सामान्यस्य ग्रहणाभ्युपगमे सामान्यप्रत्ययस्य व्यक्त्य-
ध्यवसायो न प्राप्नोति व्यक्तेस्तदानीमभावाद् 'व्यक्तीनासिद्धं सामान्यम्' इति संबन्धश्च न
१० स्यात् निमित्ताभावात् । तथाहि-संबन्धस्य निमित्तं भवत् तद्वाङ्मत्वं वा सामान्यस्य भवेत्,
तज्जन्यता वा, तद्ग्रहणापेक्षग्रहणता वा? तत्र न तावद् व्यक्तिभिव्यङ्ग्यत्वात् सामान्यं ताभिः
संबन्धम् परैरनुपकार्यस्य नित्यत्वात् सामान्यस्य अविशेषतो व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तेः यो हि यस्य
अनुपकार्यः स तस्य अभिव्यङ्ग्यो न भवति, यथा हिमवान् विन्ध्यस्य, अनुपकार्यं च सामान्यं
व्यक्तिभिः इत्यनुपकार्यस्यापि व्यङ्ग्यत्वे सर्वैः सर्वस्य व्यङ्ग्यः स्यात् इत्यतिप्रसङ्गः । नापि तज्जन्यता
१५ तन्निबन्धनम् नित्यतया अभ्युपगतस्य तज्जन्यत्वायोगात् केवलस्यापि ग्रहणाभ्युपगमाच्च । नापि
तज्जाननपारतन्त्र्यमपि तस्य संभवति तेन “स्वाश्रयेन्द्रियसन्निकर्षापेक्षप्रतिपत्तिकं सामान्यम्” इति
अयुक्तमभिधानम् आश्रयस्यायोगात् तद्दत्तेन्द्रियसन्निकर्षापेक्षाया दूरोत्सारितत्वात् न चास्य
नित्यतया परैरनाद्येयविशेषत्वात् क्वचिदपि अपेक्षा अतो यदि तत्स्वविपयज्ञानोत्पादनसमर्थं तदा
सर्वदेव तद् जनयेत् अथ असमर्थम् न कदाचिदपि जनयेत् न हि समर्थम् असमर्थं वा तस्य तद्रूपं
२० तत् केनचिद् अन्यथा कर्तुं शक्यम् नित्यत्वहानिप्रसङ्गात् । यदुक्तम्—
“तस्य शक्तिशक्तिर्वा या स्वभावेन संस्थिता ।
नित्यत्वादचिकित्स्यस्य कस्तां क्षपयितुं क्षमैः?” ॥ [] इति ।
अत एव अस्य व्यक्तिसु वृत्तिरपि अनुपपन्ना । तथाहि-वृत्तिरस्य भवन्ती स्थितिलक्षणा वा भवेत्,

१-प्रसूते-वृ० आ० हा० वि० ।

२ “इच्छारचितरूपेषु नष्टाजातेषु वा ततः । अनेकान्तिकता हेतो सर्वैरेभिर्यथोदितं ” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४९ पृ० २४६ ।

३ महाभ्युत्पत्तिनामके बौद्धग्रन्थे चक्रवर्तिना परिर्णामानि परिगणितानि विद्यन्ते, तेषु 'महासमत' इत्ययं नाम
वर्तते—पृ० ५२ अ० १८० ।

४-चक्रप्र-वृ० आ० हा० वि० । “इच्छारचितरूपेषु चन्द्रापीडादिषु नभस्त्रलोपकल्पितबलरुहादिषु नष्टाजातेषु च
महासम्मत-शङ्खचक्रवर्तिषु”—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २८६ पं० २१ । ५ प्र० पृ० पं० ७ ।

६ न हि समर्थमसमर्थं वा तस्य तत्स्वविपयज्ञानोत्पादरूपं तत् केनचिदन्यथा कर्तुं शक्यं
नित्यत्व—आ० हा० वि० । अस्मिन् पाठान्तरे 'स्वविपयज्ञानोत्पाद' इत्यगोऽधिको माति स च यदि 'तद्' इत्यस्य टिप्प-
णात्मकत्वेन अन्तः प्रविष्टो न स्यात् तर्हि पाठान्तरत्वेन समर्थनीय । वस्तुतः 'तद्रूपम्' इत्यस्य स्थाने 'यद्रूपम्' इति सम्यग्
माति परामर्शकस्य 'तद्'-पदस्यापि सत्त्वेन तत्स्ववन्धितया 'यद्' पदस्यैवापेक्षाणात् । अत्रार्थे सचादो यथा—
“तस्य योग्यमयोग्यं वा रूपं यद् प्रकृतिस्थितम् । तद् प्रोख्यादप्रक्रम्यं हि को नाम चलयिष्यति” ॥

—तत्त्वसं० का० ७९५ पृ० २५६ ।

असा कारिकाया पञ्जिका तु इत्थं वर्तते—“न हि तस्य तद्रूपं समर्थमसमर्थं वा तद् क्वचिद् अन्यथाकर्तुंनोक्तं
नित्यत्वहानिप्रसङ्गात्”—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २५७ पं० ४ ।

७ पृ० ४८२ पं० २२ टि० ६ ।

८ “अपि चानेकवृत्तिलं सामान्यस्य यदुच्यते । तत्र केयं मता वृत्ति स्थिति किं व्यक्तिरेव वा ॥
स्वप्नप्रच्युतित्वावन् स्थितिरस्य स्वभावतः । नाधारस्वरूपां वाक्ते येन स्थापकता भवेत् ॥

गमनप्रतिबन्धोऽपि न तस्य बदरादिवत् । विद्यते निष्क्रियत्वेन नाधारोऽन प्रकल्प्यते ॥

स्थितिस्तत्प्रमवायकेन तथैव विचार्यते । सोऽभीष्टोऽद्युतसिद्धानामाश्रयाश्रयितात्मकः ॥”

• —तत्त्वसं० का० ७९८-८०१ पृ० २५९ ।

अभिव्यक्तिलक्षणा वा? स्थितिरपि निःस्वभावनाप्रच्युतिरभ्युपगम्यते, आहोस्विद् अधोगतिप्रति-
 न्धस्वरूपा? तत्र न तावद् आयः पक्षः, सामान्यस्य नित्यतया स्वभावाऽप्रच्युतेः स्वतःसिद्धत्वात् ।
 नापि अधोगतिप्रतिबन्धस्वरूपा स्थितिस्तत्र संभविगी, अमूर्त-सर्वगतत्वाभ्यां निष्क्रियत्वात् स्वत-
 एव अधोगमनासंभवात् प्रतिबन्धकानां वैयर्थ्यात् । न च सामान्यस्य स्वव्यक्तिपु समवायः स्थिति-
 रभ्युपगन्तव्या, तस्यैव विचार्यमाणत्वात् । तथाहि-अभ्युतसिद्धानामाश्रयाश्रयिभावो यः संबन्धः 'इह' ५
 इति प्रत्ययहेतुः स नमत्रायः परेरभ्युपगतः । 'आश्रितत्वं च सामान्यस्य व्यक्तिप्रतिबन्धस्थितित्वेन
 वा, तदभिव्यक्तानया वा' इत्येतदेव पर्यालोचयितुं प्रकान्तम् परस्परसंकीर्णरूपाणां भावानामकिञ्चि-
 त्कार्यान्तरसमवायायोगान् योगे वा सर्वैः सर्वस्य नमत्रायः प्रसज्येत । तथाहि-व्यावृत्तस्वरूपात्
 भावान् संश्लेषयन् पदार्थः समवायः प्रकल्पितः । न च अर्थान्तरभावेऽपि स्वान्वयवस्थिता भावाः
 परस्परस्य स्वभावमात्मन्मात्कुर्वन्ति । न च अर्थान्तरश्लेषकारिणो भावान्तरस्य 'समवायः' १०
 इति नामकरणेऽपि क्वचित् श्रुतिः । न च श्लेषकगणान् समवायरूपत्वं संश्लेषस्य, संश्लेष्यप्रमाण-
 पदार्थभ्यो भिन्नस्य करणे तन्मस्य संबन्धासिद्धेः, अभिन्नस्य करणे सामान्यादेः कार्यत्वेन अनित्यत्व-
 प्रसक्तेः । तत्र सामान्यस्य व्यक्तिपु स्थितिर्बुद्धिः । नापि तदभिव्यक्तिलक्षणाऽसौ युक्ता । तथाहि-
 तद्विषयविज्ञानोत्पादनलक्षणा वा तदभिव्यक्तिः, स्वरूपपरिपोषलक्षणा वा? न तावत् स्वभावपरि-
 पोषलक्षणा, नित्यस्य स्वभावात्प्रकारणसंभवात् । नापि तद्विषयविज्ञानोत्पादनस्वरूपा असौ युक्ता, १५
 सामान्यस्य स्वत एव विज्ञानोत्पादनसामर्थ्ये अभिव्यक्तिकारणपरिध्राऽयोगात् असामर्थ्येऽपि परेर-
 नाथैयविशेषत्वात् सामान्यस्य तदपेक्षत्वानुपपत्तेः परनाथैयविशेषत्वाभ्युपगमेऽपि अनित्यत्वप्रस-
 क्तितो व्यक्तिपु असाधारणत्वात् सामान्यरूपताऽनुपपत्तेः तेन सामान्यस्य व्यक्तिपु वृत्तिनिबन्धना-
 भावाद् अशुद्धिः । तथा च प्रयोगः-यसिन् यस्य वृत्तिनिबन्धनं नास्ति न तत्र तद् वर्तते, विन्ध्ये इव
 हिमवात्, नास्ति च भेदेषु वृत्तिनिबन्धनं सामान्यस्य इति व्यापकानुपलब्धिः । सर्वेऽपि च पर- २०
 प्रकल्पिताः सामान्यनाश्रनाय हेतवः अनया दिशा प्रतिपेक्ष्यन्ताः ।

कुमारिलप्ररूपितास्तु-गोपिण्डमेवेषु गोबुद्धिः परगोत्वनिबन्धना, गवाभासत्वात् एकाकार-
 त्वात्, एकगोपिण्डविषयबुद्धिवत् । अथवा येयं गोबुद्धिः सा शाचलेयाद्य भवति तद्व्यतिरिक्तार्थान्त-
 रालम्बना वा, तदभावेऽपि भावात्, घटे पार्थिवबुद्धिवत् । सर्वगतत्वं च सामान्यस्य प्रमाणांतरात्
 सिद्धम् । तथाहि-येयं गोमतिः सा प्रत्येकसमवेतार्थविषया, प्रतिपिण्डं कृत्स्नस्वरूपपदार्थाकारत्वात्, २
 प्रत्येकव्यक्तिविषयबुद्धिवत् । एकत्वमपि सामान्यस्य प्रमाणोपपन्नमेव । तथाहि-यद्यपि सामान्यं
 सर्वोत्तमाना प्रतिव्यक्ति परिसमाप्तं तथापि एकमेव तत्, एकाकारबुद्धिग्राह्यत्वात्, यथा 'नञ्'-युक्तेषु
 वाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्तनम् । न चैतन् शक्यं वस्तुम्—'भिन्नेषु अभिन्नाकारः प्रत्ययो भ्रान्त इति न
 तद्व्याद् वस्तुतरव्यवस्था' इति, यतो नास्य दुष्टकारणप्रभवत्वमस्ति, नापि वाचकप्रत्ययसद्भावः
 ततो सिध्यत्वनिबन्धनाभावात् कथं भ्रान्तता? तदुक्तम्—

“पिण्डमेवेषु गोबुद्धिरेकगोत्वनिबन्धना ।
 गवाभासैकरूपाभ्यामेकगोपिण्डबुद्धिवत् ॥
 न शाचलेयाद् गोबुद्धिः ततोऽन्यालम्बनाऽपि वा ।
 तदभावेऽपि सद्भावाद् घटे पार्थिवबुद्धिवत् ॥
 प्रत्येकसमवेतार्थविषयैवाथ गोमतिः ।
 प्रत्येकं कृत्स्नरूपत्वात् पत्येकव्यक्तिबुद्धिवत् ॥

१ “स्यादाधारो जलादीना गमनप्रतिबन्धकः । अगतीना किमाधारेः सामान्याना प्रकल्पितैः ॥
 खज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वे किमभिव्यक्तिकारणः ॥ खज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वे किमभिव्यक्तिकारणं ॥
 हा' समर्थः समर्थत्वा व्यक्तैः क्रियते यदि । भावोऽस्थिरो भवेदेवं दीपव्यङ्ग्यधटादिवत्” ॥
 —तत्त्वसं० का० ८०२-८०४ पु० २६० ।

२ “अनया च दिशाऽन्येऽपि सर्वं दृष्याः कुहेतवः” ।
 “अन्येऽपि कुहेतव इति उमाविरगदित्वा तत्रागी, तेन कुहेतव उक्ताः”—तत्त्वसं० का० ७९७ तथा पञ्चि०
 पु० ३५७ पं० १६— ।
 ३ “तस्मात् पिण्डेषु गोबुद्धिः”—श्लो० वा० । ४ “गवाभासैकरूपाभ्यां”—श्लो० वा० । ५ “प्रत्येकं कृत्स्नबुद्धि-
 त्वात्”—श्लो० वा० ।

प्रत्येकसमवेताऽपि जातिरेकैव बुद्धितः ।
 'नञ्'शुकेष्विव चाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्तनम् ॥
 नैकरूपा मतिर्गोत्वे सिध्या वक्तुं च शक्यते ।
 नात्र कारणदोषोऽस्ति बाधकः प्रत्ययोऽपि वा" ॥

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४४-४७-४९] इति ।

५

- अत्र प्रथमसाधने साध्यविकलमुदाहरणम् गोत्वस्य एकस्य तत्रासिद्धेस्तन्निवन्धनत्वस्यैकगोपिण्ड-
 विषयबुद्धेरप्यसिद्धत्वात् । अथ सामान्येन एकनिवन्धनत्वमात्रं साध्यते तदा सिद्धसाध्यता
 विजातीयव्यवच्छेदेन कल्पितैकाऽगोव्यावृत्तिनिवन्धनत्वस्य इष्टत्वात् । न 'शाबलेयाद् गोबुद्धिः'
 इत्यत्रापि साक्षात् तदुत्पत्तिनिषेधे साध्ये सिद्धसाध्यता तत्त्वलक्षणानुभवहितसंस्कारसंकेतादि-
 १० व्यवहितत्वात् तस्याः । अथ परंपरयाऽपि 'ततो न भवति' इति साध्यते तदा अनुमानबाधः प्रति-
 द्वायाः साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य । अन्यालम्बनत्वेऽपि साध्ये सन्नहितशाबलेय-गोबुद्धेर्देदि
 ततोऽर्थान्तरालम्बनत्वं साध्यते तदा अनुभवविरोधः सन्नहितशाबलेयादिपिण्डाध्यवसायित्वेन
 तस्याः संवेदनात् दृष्टान्तस्य च साध्यविकलता पूर्ववत् । अथ शाबलेयाऽसन्निधौ बाहुलेयादिसन्नि-
 धानप्रवृत्ता या बुद्धिः सा ततोऽन्यालम्बनेति पक्षः तदा सिद्धसाध्यता । अथ साक्षात् वस्तुसदा-
 १५ लम्बनेति साध्यते तदा अनैकान्तिकता हेतोः न हि परमार्थतोऽस्या वस्तुसदालम्बनमस्तीति
 प्रसाधितत्वात् । यद्यपि 'प्रत्येकपरिसमाप्तार्थविषयत्वसाधनम्' तत्रापि सामान्येन साध्ये सिद्ध-
 साध्यता प्रतिपदार्थमतद्रूपपरावृत्तवस्तुरूपाध्यवसायेन अस्याः प्रवृत्तेः । अथ वस्तुभूत-प्रत्येकपरि-
 समाप्त-नित्यैकसामान्याध्यवसायविषयत्वं साध्यते तदा दृष्टान्तस्य साध्यविकलता अनैकान्तिकता
 च हेतोः तथाविधेन साध्येन हेतोः कचिदपि अन्वयासिद्धेः । एकस्य च क्रमवस्तु बहुषु सर्वात्मना
 २० परिसमाप्तत्वे सर्वव्यक्तिभेदानामन्योन्यमेकरूपताप्रसक्तिः एकव्यक्तिपरिनिष्ठितस्वभावसामान्यसंस्-
 कृत्वात् एकव्यक्तिरूपवत्, सामान्यस्य वा अनेकरूपतापत्तिः युगपदनेकवस्तुपरिसमाप्तात्मरूप-
 त्वात् अतिदूरदेशावस्थितानेकभाजनव्यवस्थितानेकाभ्रादिफलवत् इत्यनुमानबाधः । अत एव
 'न चात्र बाधकः प्रत्ययोऽस्ति' इति यदुक्तम् तदपास्तम् बाधकस्य प्रदर्शितत्वात् । यद्यपि
 'एकत्वसाधनं सामान्यस्य,' तत्रापि तस्य प्रत्येकसमवेतत्वासिद्धेः आश्रयासिद्धो हेतुः । स्वरूपा-
 २५ सिद्धश्च-एकबुद्धिग्राह्यत्वस्य परमार्थतस्तत्रासिद्धेः शाबलेयादिषु 'समानाः' इति बुद्ध्युत्पत्तेः ।
 ब्राह्मणादिनिवर्तनं च परमार्थतो नैकमस्ति, तस्याऽवस्तुत्वात् अतः साध्यविकलमुदाहरणम् ।
 कल्पनाश्लिषघटिते चैकत्वे साध्ये सिद्धसाध्यता अपोहस्य कल्पनानिमित्तस्य एकत्वेन इष्टेः ।
 'न चात्र कारणदोषोऽस्ति' इत्येतदपि असिद्धम्, अनाद्यविधावासनास्वरूपस्य कारणदोषस्य
 सद्भावात् । बाधकसद्भावश्च 'न च याति' इत्यादिना प्रदर्शितः । तथाहि-ये यत्र नोत्पन्नाः
 ३० नापि प्रागवस्थायिनः नापि पश्चात् अन्यतो देशादागतिमन्तस्ते तत्र न वर्तन्ते नापि उपलभ्यन्ते,
 यथा रासभशिरसि तडिपाणादयः, तथा च सामान्यं तच्छून्यदेशोत्पादवति शाबलेयादिकै
 वस्तुनि इति व्यापकानुपलब्धिः । न चायमनैकान्तिको हेतुः तत्र वृत्त्युपलम्भयोः प्रकारान्तरार्त्तभावात्
 तत्र साश्रयमात्रव्यापित्वाऽभ्युपगमे गोत्वादिजातेर्बोधकं प्रमाणं प्रदर्शितम् । सर्वसर्वगतत्वाऽभ्युप-
 गमे तु तस्या एकसिद्ध व्यक्तिभेदे ग्रहणे विजातीयव्यक्तिभेदे व्यक्त्यन्तराले चोपलम्भः स्यात् अनुप-
 ३५ लम्भात् तु तदभाव इति दृष्टयानुपलम्भो बाधकं प्रमाणम् । तथाहि-उपलब्धव्यक्तिसमवेतसामान्य-
 स्वरूपाद् उपलब्धाद् अव्यतिरिक्तं चेद् व्यक्त्यन्तरालवर्ति सामान्यरूपम् तदा तस्यापि ग्रहणं भवेत्
 गृहीतादिभिन्नत्वात् गृहीतस्वरूपवत् । अथ न तस्य उपलम्भस्तथासति अनुपलब्धरूपाव्यतिरेकात्
 तद्वद् उपलब्धव्यक्तिसमवायिनोऽपि रूपस्योपलम्भो न स्यात् । अथ उभयरूपताऽभ्युपगम्यते तदा
 रूपमेदात् तद्वस्तुभेदः परस्परविरुद्धधर्माध्यासात् न हि अन्योन्यविरुद्धरूपग्रहणाग्रहणधर्माध्यासि-
 ४० तमपि वस्तु एकं युक्तम् अतिप्रसङ्गात्-विश्वस्यैवमेकद्रव्यताप्रसक्तेः सहोत्पाद-विनाशाद्युपपत्तिः
 स्यात् अन्यथा 'एकम्' इति नाममात्रमेव भवेत् न च तत्र विवादः । नित्यत्वैकत्वरूपाभ्युपगमे च

१ "साधिरन्यतमेकगोबुद्धेरप्यसिद्धमेव"—तत्त्वस० पृष्ठे २५८ पं० ५—

२ पृ० ६९५ पं० २५— ३ पृ० ६९५ पं० २९ । ४ पृ० ६९५ पं० २६ । ५ पृ० ६९५ पं० २९ ।

६ पृ० ६९९ पं० २६ ।

सामान्यस्य अनेकशो बाधकं प्रतिपादितमेवानुमानम्—ये क्रमित्वाऽनुगामित्व-वस्तुत्वोत्पत्तिमत्वादि-धर्मोपेतास्ते परपरिक्लिप्तनित्यैकसर्वगतसामान्यतो नात्मलाभमासादयन्ति, यथा पाचकादिप्रत्ययाः, तथा चामी गवादिप्रत्यया इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः नित्यभावविरुद्धाऽनित्यताभावेन क्रमित्वा-देव्योपेत्वात् नित्यस्य च क्रमाऽक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधाद् नानैकान्तिकता हेतोः दृष्टान्तस्य च साध्यान्वितत्वेन पूर्वं प्रसाधितत्वाच्चासिद्धो दृष्टान्तः । तदेवं बाधकप्रत्ययस्य अभावोऽसिद्धः अनेक-५ प्रकारस्य बाधकस्य प्रदर्शितत्वात् ।

भवतु वा गोत्वादि सामान्यम् कर्कादिविलक्षणत्वेन शात्रलेयादीनां प्रतिपत्तेः, ब्राह्मणत्वादि सामान्यं तु उपदेशमात्रव्यङ्ग्यम् गवाश्यादिवद् ब्राह्मणेतरविशेषप्रतिपत्त्यभावात् । न च उपदेशसह-याध्यक्षगम्यं तत् अध्यक्षविषये उपदेशापेक्षाऽयोगात्, तद्योगे वा उपदेशस्यैव केवलस्य व्यापार इति उपदेशमात्रव्यङ्ग्यतेव । अथ 'घर्णविशेषोऽध्ययनाऽऽचार-यशोपवीतादिव्यतिरिक्तनिसिक्तनिबन्धनं १० 'ब्राह्मणः' इति ज्ञानम्, तन्निमित्तयुद्धिविलक्षणत्वात्, गवाश्यादिज्ञानवत्' इति लिङ्गात् प्रतिपत्तेः ब्राह्मणत्वादि सामान्यस्य नागममात्रव्यङ्ग्यत्वमिति, असदेतत् ; नगरादिज्ञानवद् व्यतिरिक्तनिबन्धना-भावेऽपि तथाभूतज्ञानस्य कथंचिद् उपपत्तेः । न हि नगरादिज्ञानेऽपि व्यतिरिक्तं द्रव्यान्तरमस्ति यद् एकाकारज्ञाननिबन्धनं भवेत् काष्ठदीनामेव प्रत्यासत्त्या कथाचित् प्रासादादिव्यवहारनिबन्धनानां नगरादिव्यवहारनिबन्धनत्वोपपत्तेः अन्यथा 'पणगरी' इत्यादिष्वपि वस्तुन्तरकल्पनाप्रसक्तेः । न १५ च तत्रापि तथाऽस्तु इति वक्तव्यम्, वस्तुन्तरस्य तन्निबन्धनस्य तत्र निषिद्धत्वात् । अतोऽनैकान्तिको हेतुः सिद्धसाध्यता च समुदायिभ्योऽन्यत्वाङ्गीकरणे समुदायस्य तन्निबन्धनत्वाद् ब्राह्मणबुद्धेः तदग्रहे तद्बुद्धयभावात् पानकचत् इति न वर्णादिभ्यो व्यतिरिक्तम् । तस्मात् शरीरोत्पत्तिकारणं श्रुतं तपो वा ब्राह्मणत्वं परिक्ल्पनीयं स्यात् । तत्र ब्राह्मणशुक्रशोणितसंभूते शरीरविशेषे यदि ब्राह्मणत्वजातिः समवेता भवेत् ततः संस्कारभ्रंशेऽपि न ततो व्यायतं तेन संस्काराभावात् ब्राह्मो नाऽब्राह्मणो २० भवेत् । अथ संस्काररहितोऽपि ब्राह्मो ब्राह्मण एव केवलं ब्राह्मणक्रियामकुर्वाणस्य भवति अब्राह्मण-व्यपदेशस्तत्र पुत्रस्येव पुत्रक्रियामकुर्वतः । तथाहि—'अयमर्गः' 'अयमनश्वः' 'अयममनुष्यः' इत्यादि-व्यवहारो लोके सुप्रसिद्ध एव । न चैतावता तत्क्रियाचैकल्येऽपि परमार्थतस्तस्य तथाभावः, प्रत्य-धादिविरोधात् । एतस्यां च वस्तुव्यवस्थायां ब्राह्मणमातापिशुपाद्यत्वस्य प्राधान्यात् गजादीनां शिक्षेव केवलमध्ययनादिका क्रिया संपद्यते, तथाऽभ्युपगमे च ब्रह्म-व्यास-मतङ्ग-विश्वामित्रप्रभृतीनां २५

१ प्रमेयकमलमार्तण्डे स्याद्वादरत्नाकरे च ब्राह्मणत्वस्य नित्यजातिरूपलनिषेधपरा विस्तृता रूपा च चर्मा वर्तते—पृ० १४१ प्र०—पृ० १४३ प्र० । पृ० ९५८ पं० ९—पृ० ९६३ पं० १० ।

तत्त्वसंग्रहे तु जातिमदनियेधव्याजेन ब्राह्मणत्वस्य नित्यप्रतिष्ठानता निरस्ता । सा चेत्यम्—

“शतशः प्रतिपिड्यायं जातौ जातिमदथ किम् । तदन्यातिशयासिद्धौ विकिष्टा सा च किं मता ॥
वशिलादिशुणाधाराः प्रक्षीणाश्चेपकृतमया । सर्वेऽप्यत्राविशेषेण तद्योगे च विजातयः ॥
भवेद्युर्थेदि सिद्ध्यन्ति विकिष्टास्तत्समाश्रयाः । वैशिष्ट्यमन्यथा नैव लुब्धकदिजजातिवत् ॥
जातकर्मादयो ये च प्रसिद्धास्ते तदन्यवत् । आचाराः सांभृतास्ते हि कुत्रिमेवपि भाविनः ॥
अतीतथ महान् कालो योपिता चातिचापलम् । तत् भवत्यपि निश्चेतुं ब्राह्मणत्वं न शक्यते ॥
अतीन्द्रियपदार्थैश्चो न हि कश्चित् समस्ति च । लदन्वयविशुद्धिं च निलो वेदोऽपि नोक्तवान्” ॥

—तत्त्वसं० का० ३५७५—३५८० पृ० ९२०—९१ ।

धर्म्य भावो हर्षेणापि दर्शितः—

“शुद्धिर्वाह्यरीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्थेदेकशः । तदानन्तकुलादोपाददोषा जातिरस्ति का ॥
कामिनीवर्णसंभर्तनं कः संक्रान्तपातकः” ।—नैपथ० स० १७ श्लो० ४०—४१ पृ० ३६९ ।

तद्दीकार्या च “यदाहुः” इत्यादिना

“अप्येकपङ्क्त्यां नाक्षीयात्संयतेः स्यनैरपि । को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत्” । इति । तथा—

“अनादापिह ससारे हुर्वारे मकरध्वजे । कुले च कामिनीमूले का जातिपरिक्ल्पना” ।

इति पथद्वयं उद्धृतं दृश्यते तत्रत्यं प्रथमं पथं पराशरमाधवे शृहसत्युक्त्वात्वेन समुद्धृतम्—

ब्राह्मणत्वं न स्यात् । न च अदृश्ये वस्तुनि निर्णयो विधातुं शक्यः 'शूद्राद्युत्पाद्यत्वमस्य नास्ति' इति, अनादिगोत्रपद्धतौ च कामार्तत्वात् सर्वदा प्रमदानां कस्याश्चिद् व्यभिचारसंभवात् कुतो योनि-निवन्धनब्राह्मण्यनिश्चयात् संस्कारस्य अध्ययनादेश्च अविपर्ययस्तत्त्वनिश्चयः ? आगमस्य च तन्निश्चयनिवन्धनत्वेन कल्पितस्य रागादियुक्तपुरुषप्रणीतत्वेन अप्रामाण्यात् न निश्चयहेतुता अपौरुषेयस्य च प्रतिव्यक्ति एवम्भूतार्थप्रतिपादनपरस्य अनुपलम्भाच्च ततोऽपि तन्निश्चयः । न च अविगानतस्त्रै-वर्णिकप्रवादोऽत्र वस्तुनि प्रमाणम् तस्यापि व्यभिचारित्वोपलब्धेः—इदयन्ते च बहवस्त्रैवर्णिकैर-विगानेन ब्राह्मणत्वेन व्यवह्रियमाणा विपर्ययभाजः इत्यलमतिनिर्वन्धेन घचनमात्रगम्येऽर्थं । इति व्यवस्थितमेतत्—अस्तु सामान्यम्, तस्मादधकप्रमाणाभावात् वाधकोपपत्तेश्च ।

[निरूपणपुरस्सरं विशेषपदार्थस्य खण्डनम्]

- १० नित्यद्रव्यवृत्तयः परमाण्वाकाश-काल-दिगात्ममनस्सु वृत्तेः अत्यन्तव्यावृत्तवृद्धिहेतवो वि-शेषाः ते च—परमाणूनां जगद्धिनाशारम्भकोटिभूतत्वात् मुक्तात्मनाम् मुक्तमनसां च संसारपर्यन्त-रूपत्वाद् अन्तत्वं तेषु भवा—अन्त्या इत्युच्यन्ते तेषु स्फुटतरमालक्ष्यमाणत्वात्, वृत्तिस्त्वेषां सर्व-स्मिन्नेव परमाण्वादौ नित्ये द्रव्ये विद्यत एव अत एव 'नित्यद्रव्यवृत्तयः' 'अन्त्याः' इत्युभयपदोपादा-नम् । अपरे तु उत्पाद-विनाशलक्षणान्तरहितेषु द्रव्येषु भवा अन्त्या इत्यस्य व्याख्यानं 'नित्यद्रव्य-वृत्तयः' इति पदं वर्णयन्ति । व्यावृत्तवृद्धिहेतुत्वं च विशेषाणां सद्भावप्रतिपादकं प्रमाणम् । यथा हि असदादीनां गवादिषु आकृति-गुण-क्रियाऽवयव-संयोगनिमित्तोऽध्यादिभ्यो व्यावृत्तः प्रत्ययो दृष्टः-तद्यथा—'गोः' 'शुक्लः' 'शीघ्रगतिः' 'पीनककुदः' 'महाघण्टः' इति यथाक्रमम्—तथासङ्घिशिष्टानां योगिनां नित्येषु तुल्याऽऽकृति-गुण-क्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्म-मनस्सु च अन्यनिमित्ताभावे प्रत्या-धारं यद्बलाद् 'विलक्षणोऽयम्' 'विलक्षणोऽयम्' इति प्रत्ययवृत्तिः देश-कालविप्रकर्षोपलब्धे च 'स्र-२० एवायम्' इति प्रत्यभिज्ञानं च यतो भवति ते योगिनां विशेषप्रत्ययोन्नीतसत्त्वा अन्त्या विशेषाः सिद्धाः । योगिनां तु पते प्रत्यक्षत एव सिद्धाः ।

एते च लक्षणासंभवादेव असन्तः । तथाहि—यद् एषां नित्यद्रव्यवृत्तिव्यादिकं लक्षणमभिहितम्, तत् असंभवदोषदुष्टत्वाद् अलक्षणमेव । यतः न किञ्चिन्नित्यं द्रव्यमस्ति, तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् तद्भावे च तद्दृष्टित्वं लक्षणमेषां दूरोत्सारितमेव । यच्च योगिप्रभवविशेषप्रत्ययबलाद् एषां सत्-२५ साध्यते, तद् असंगतमेव, हेतोरनैकान्तिकत्वात् । तथाहि—परमाण्वादीनां स्वस्वभावव्यवस्थिते स्वरूपं परस्परसंकीर्णरूपं वा भवेत्, संकीर्णस्वभावं वेति कल्पनादयम् । आद्यकल्पनायां स्वत एव असंकीर्णपरमाण्वादिरूपोपलम्भात् योगिनां तेषु वैलक्षण्यप्रत्ययोत्पत्तिर्भविव्यतीति व्यर्थमपरविशेष पदार्थकल्पनम् । द्वितीयायामपि विशेषाख्यपदार्थान्तरसन्निधानेऽपि परस्परव्यतिमिश्रेषु परमाण्वा-दिषु तद्बलाद् व्यावृत्तप्रत्ययो योगिनां प्रवर्तमानः कथमभ्रान्तो भवेत् स्वरूपतोऽव्यावृत्तस्वरूपेऽपि

१ "नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा । ते खल्वन्तव्यावृत्तिहेतुत्वाद् विशेषा एव"—प्रशस्त० कं० पृ० १३ पं० २० ।
"विशेषा एव केचित् व्यावृत्तरेव हेतवः । निरस्यव्यवस्थिता येऽन्त्या विशेषा इति वर्णिताः" ॥

—तत्त्वसं० का० ७१२ पृ० २३६ ।

२ "अन्तेषु भवा अन्त्या स्वाश्रयविशेषकलाद् विशेषा । विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वण्वाकाशकालदिगात्ममनस्सु प्रतिद्रव्यमेकैकशो वर्तमाना, अत्यन्तव्यावृत्तिवृद्धिहेतवः"—इत्यादि—प्रशस्त० कं० पृ० ३११ पं० १२—

३ यद्गर्णाद् वृ० आ० हा० वि० ।

"यद्बलाद् परमाण्वादौ जायन्ते योगिना धियः । विलक्षणोऽयमेतस्यादिति प्रत्येकमाश्रिताः" ॥

—तत्त्वसं० का० ७१३ पृ० २३७ ।

४ "ये पुनः कल्पिता एते विशेषा अन्त्यभाविन । नित्यद्रव्यव्यपोहेन तेऽप्यसंभविता, क्षणाः ॥

अण्वाकाशदिगादीनामसंकीर्णं यदा स्थितम् । स्वरूपं च तदैतस्माद् वैलक्षण्योपलक्षणम् ॥

मिश्रीभूतापत्मानो भवेद्युयेति ते पुनः । नान्यभावेऽप्यविभ्रान्तं वैलक्षण्योपलक्षणम् ॥

कथं तेषु विशेषेषु वैलक्षण्योपलक्षणम् । स्वत एवेति चैत्रैवमण्वादावपि किं मतम्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८१३-८१६ पृ० २६३ ।

अण्वादिषु व्यावृत्ताकारतया प्रवर्तमानस्य तस्य अतस्मिंस्तद्ग्रहणरूपतया भ्रान्तत्वाऽनतिक्रमात् ? एवमेतत्प्रत्यययोगिनस्तेऽयोगिन एव स्युः । किञ्च, यदि विशेषाख्यपदार्थान्तरव्यतिरेकेण विलक्षण-प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवेत् कथं विशेषेषु तस्योत्पत्तिर्भवेत् तेषु अपरविशेषाभावात् ? भावे वा अनवस्था-प्रसक्तेः 'नित्यद्रव्यवृत्तयः' इति च अभ्युपगममद्वयतिः स्यात् विशेषेषु अपि विशेषाणां वृत्तेः । अथ स्वत एव तेषु परस्परवैलक्षण्यमिति अपरविशेषमन्तरेणापि वैलक्षण्यवृद्धिविषयता तर्हि परमाण्वादी-^५ नामपि तत एव तद्बुद्धिप्रवृत्तिर्भविष्यतीति व्यर्थं विशेषाख्यपदार्थपरिकल्पनम् । अथ विशेषेषु अपर-विशेषयोगाद् व्यावृत्तबुद्धिपरिकल्पनायामनवस्थादिबाधकोपपत्तेः उपचारात् तेषु तद्बुद्धिः, न; तथा-भूतविज्ञानाधाराणां योगिनामयोगित्वप्रसक्तेः-तद्बुद्धेः 'विशेषा इव' इति स्वल्परूपतया प्रवृत्तौ अनिर्णयबुद्ध्यधिकरणत्वात् तेषां 'विशेषा एव' इत्यस्वल्लरूपबुद्ध्यधिकरणत्वे अपरविशेषविकल्पानां विशेषाणां परमाण्वादीनामिव अविशेषरूपतया तद्बुद्धेर्विपर्यस्तरूपत्वेन तद्वाधाराणां कथं न अयोगि-^{१०}त्वम् ? यदि च बाधकोपपत्तेर्विशेषेषु व्यावृत्तबुद्धिर्न अपरविशेषनिवन्धना तर्हि परमाण्वादिष्वपि भिन्नविशेषनिवन्धना नासावभ्युपगन्तव्या, तेषां तत्र भिन्नाभिन्नव्यावृत्तरूपकरणानुपपत्तेर्बाधकस्य सद्भावात् । यदप्यत्र अध्ययनाद्युक्तं प्रतिसमाधानम्—'यथा श्वमांसाशुच्यादीनां स्वत एव अशुचि-त्वम् अन्येषां च भावानां तद्योगात् तत् तथेहापि तादात्म्यात् विशेषेषु स्वत एव व्यावृत्तप्रत्ययहेतुत्वम् परमाण्वादिषु तु तद्योगात् । किञ्च, अतदात्मकेष्वपि अन्यनिमित्तः प्रत्ययो भवत्येव यथा प्रदीपात्^{१५} पटादिषु न पुनः पटादिभ्यः प्रदीपे एव विशेषेभ्य एव अण्वादी विशिष्टप्रत्ययः न अण्वादिभ्य इत्यादिकम्" [], तदपि असंगतम्; यतोऽशुचित्वं भावानां कल्पनासमारोपितम् न पारमार्थिकम् अन्यवस्थितेस्तस्य । तथाहि—यदेव कस्यचित् श्रोत्रियादेर्द्रव्यमशुचित्वेन प्रतिभाति तदेव कापालिकादेः शुचित्वेन । न च एकस्य परस्परविरुद्धानेकरूपसमावेशो युक्तः एकत्वहानि-प्रसक्तेः । भवतु वा पारमार्थिकं पदार्थानामशुचित्वं तथापि न दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोः साम्यम् यतः^{२०} स्व(श्व)मांसाशुचिद्रव्यसंसर्गाद् मोदकादयो भावाः प्रच्युतप्राक्तनशुचिस्वभावा अपर एव अशुचि-रूपा उत्पद्यन्ते इति युक्तमेवामन्यसंसर्गजमशुचित्वम् न तु परमाण्वादिषु एतत् संभवति तेषां नित्यत्वादेव प्राक्तनाऽविविक्तस्वरूपपरित्यागेन अपरविविक्तस्वरूपतयाऽनुपपत्तेः अत एव प्रदीप-पटदृष्टान्तोऽपि असंगतः पटादीनां प्रदीपादिपदार्थान्तरोपाधिकस्य रूपान्तरस्य उत्पत्तेः प्रकृते च तदसंभवात् इति । अनुमानबाधितश्च विशेषसद्भावाभ्युपगमः । तथाहि—विवादाधिकरणेषु भावेषु^{२५} विलक्षणप्रत्ययः तद्बुद्धितिरिक्तविशेषनिवन्धनो न भवति, व्यावृत्तप्रत्ययत्वात्, विशेषेषु व्यावृत्तप्रत्ययवत् इति । पूर्वैवद् अस्य हेतोः प्रतिबन्धादिकं वाच्यम् । तत्र विशेषपदार्थसद्भावः तत्साधकप्रमाणाभावात् बाधकोपपत्तेर्भवेति स्थितम् ।

१ "नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्या इति चाभ्युपगमहानिप्रसङ्गाच्च"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६३ पं० २२ ।

२ "यथा गवाश्वमांसादीनां स्वत एवाशुचिलं तद्योगादन्येषा तथेहापि तादात्म्यादन्वविशेषेषु स्वत एव प्रत्ययव्यावृत्तिः तद्योगात् परमाण्वादिष्विति"—प्रशस्त० कं० पृ० ३२२ पं० १३ ।

"स्वत एव" इत्यादिना प्रशस्तमतेरत्रोत्तरमाशङ्कते—

स्वत एवाशुचित्वं हि श्वमासादेर्यथा स्थितम् । तद्योगादपरेषां तु तथेहापि यदीष्यते ॥

यथा प्रकाशको दीपो घटादेश्च स्वतः स्थितः । तत्रकाशात्मतायां च नियतोऽयमिदं तथा ॥"

—तत्त्वसं० का० ८१५-८१८ पृ० २६४ ।

३ यथा स्वमांसा-वा० बा० मा० मां० । "स ह्याह यथा श्वमांसा"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६४ पं० ६ ।

४ "ननु चाशुचिभावोऽयं संवृतो न तु तात्त्विकः । तत् स्वयं परतो वाऽयं कथं नाम भविष्यति ॥

अथवा भाविकत्वेऽपि श्वमासादिवशादिने । जायन्तेऽशुचयो भावा नैव निष्ठा अजन्मतः ॥

प्रदीपादिप्रभावाच्च ज्ञानोत्पादस्वरूपताम् । लभन्ते क्षणिका ह्यर्थाः कलशाभरणादयः ॥

न विवादासदीभूतविशेषवल्भाविनी । वैलक्षण्यमतिक्लेषु क्रमोत्पत्तेः सुखादिवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८१९-८२२ पृ० २६४ ।

५ "तथाहि—श्वमांसादिकाशुचिद्रव्यसंपर्कादशब्दयो भावाः"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६४ पं० २५ ।

[निरूपणपुरस्सरं समवायपदार्थस्य खण्डनम्]

समवायस्तु 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादीहबुद्धिविशेषाद् द्रव्यादिभ्यो अर्थान्तरत्वेन अभ्युपगम्यते "अयुतसिद्धे"—[प्रशस्त० कं० पृ० १४ तथा ३२४] इत्यादिलक्षणोपेतः । यथा हि सत्ता-द्रव्यत्वादीनामात्मनोरूपप्रत्यक्षकर्तृत्वात् स्वाधारेषु तेभ्यः परस्परतश्च अर्थान्तरभावस्तथा समवायस्यापि ५ पञ्चसु पदार्थेषु 'इह तन्तुषु पटः' 'इह पटद्रव्ये गुण-कर्मणी' 'इह द्रव्य-गुण-कर्मसु सत्ता' 'इह द्रव्ये द्रव्यत्वम्' 'इह गुणे गुणत्वम्' 'इह कर्मणि कर्मत्वम्' 'इह द्रव्येषु अन्त्या विशेषाः' इत्यादिविशेष-प्रत्यक्षदर्शनात् पञ्चभ्यः पदार्थेभ्य अर्थान्तरता तस्य अवसीयते । तथा च प्रयोगः-येषु यदाकार-विलक्षणो यः प्रत्ययः तद्भ्यतिरिक्तार्थान्तरनिबन्धनः सोऽभ्युपगन्तव्यः, यथा 'पुरुषे ढण्डी' इति प्रत्ययः, तथा चायं पञ्चसु पदार्थेषु 'इह' प्रत्यय इति स्वभावहेतुप्रतिरूपकः प्रयोगः । निबन्धनमन्तरेण अस्य १० सद्भावे नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति विपर्यये वाचकं प्रमाणम् । एवम् 'इह' बुद्धिलिङ्गावसेयः समवायः । अभ्यक्षबुद्ध्यवसेयत्वमपि तस्य केचन मन्थन्ते । तथाहि-अक्षव्यापारे सति 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिप्रत्ययोत्पत्तौविशेषणभूतस्य तस्य 'इह' बुद्ध्यव्यक्षावसेयता । समवायश्च न संयोगवद्भिन्नः किन्तु तल्लिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्तावत् सर्वत्र एक एव, अकारणत्वाच्च तद्भवेव नित्यः । अकारणत्वं च तत्कारणानुपलब्धेः सिद्धम् ।

१५ अत्र प्रतिविधीयते—'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिका बुद्धिः स्वसमयाहितवासनाप्रकल्पितैव न तु लोके तथोत्पद्यमानत्वेन सिद्धेति धर्म्यसिद्धेराश्यासिद्धो हेतुः । तथाहि—यत्र नानात्वमुपलक्षितं भवेत् तत्र आधाराधेयभावे सति 'इह' बुद्धिरुत्पद्यमाना लोके संवेद्यते, यथा 'इह कुण्डे दधि' इति । न च नानात्वं तन्तु-पटयोरुपलब्धिगोचरः इति कथं तत्र 'इह' बुद्ध्युत्पादः ? न च स्वमतिप्रकल्पितस्य कार्यस्य कारणपर्यनुयोगः परं प्रति विधेयः । न चेच्छायाः पदार्थरूपानुरोधः तस्याः स्वातन्त्र्य- २० वृत्तित्वात् ततोऽपि वस्तुव्यवस्थापने तेषामव्यवस्थाप्रसक्तेः भवत्परिकल्पितस्यापि वस्तुनोऽन्यथाऽन्यस्य प्रकल्पयितुं शक्यत्वात् न केवलम् 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिका बुद्धिलोके न संवेद्यते किन्तु विपर्ययेणैव तस्या उत्पादानुभवः । तथाहि—'वृक्षे शाखा' 'पर्वते शिला' इत्यादिका बुद्धिलोके उत्प-

१ "तन्तुष्वेव पटोऽपीषु वीरगेषु कट पुनः । इत्यादीहमतेर्भावात् समवायोऽवगम्यते" ॥—तत्त्वसं० का० ८२३ पृ० २६५ ।

२ "अयुतसिद्धानामाधार्थधारभूताना य. सवन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवायः"—प्रशस्त० कं० ।

३ "तस्याभावे स चेत् किं हि मत्तरेस्या निबन्धनम् । न विशेषमतिदृष्टा निमित्तान्तरवर्जिता ॥ इहबुद्ध्यविशेषाच्च योगवन्न विभियते । सर्वस्मिन् भाववत्त्वेव एक एव प्रतीयते ॥ कारणानुपलब्धेक्ष निलो भाववदेव स । न ह्यस्य कारणं किञ्चित् प्रमाणेनोपलभ्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ८२४-८२६ पृ० २६५ ।

४ "एवं तावद् वैशेषिकाणा मतेन इहबुद्धिलिङ्गानुमेयः समवायः । नैयायिकमतेन तु इहबुद्धिप्रत्यक्षगम्य एव" —तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६५ पं० २४—।

५ "तदेतदिहविज्ञानं परेपामेव वर्तते । स्वसिद्धान्तानुरागेण न दृष्टं लौकिकं तु तत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८२७ पृ० २६६ ।

६ "मानाल्लभ्ये हि स्यादाधाराधेयभूतयोः । इदमत्रेति विज्ञानं कुण्डवादी श्रीफलादिवत् ॥ नैव तन्तुपटादीना नानात्वेनोपलक्षणम् । विद्यते येन तेषु स्थुरिदमत्रेति बुद्ध्य" ॥

—तत्त्वसं० का० ८२८-२९ पृ० २६६ ।

७ "क्षेत्र्या रचिते वाऽस्मिन् कल्पितेऽपि वस्तुषु । न कारणनियोगोऽयं परं प्रत्युपपद्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ८३० पृ० २६६ ।

८ "वृक्षे शाखा" शिलाश्वाङ्ग इत्येषा लौकिकी मतिः । अगाख्यपरिशिष्टाङ्गनैरन्तर्गोपलभनात् ॥ तां पुनस्तासिन्नि ज्ञानं लोकातिक्रान्तमुच्यते । घटे रूपं क्रियावीति तादात्म्यं खगच्छति ॥ रूपकृष्णादिशब्दा हि सर्वोपस्थाभिधायकाः । तद्विशेषाभिधानाय तथा ते विनिवेशिताः ॥ तान्नाश्रितेषु विज्ञानं तेनाकारेण वर्तते । समवायाच्च भेदस्य सर्वेषामप्यनीक्षणत्वात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८३१-८३४ पृ० २६७ ।

९ उत्पाद-ना० बा० मां० मां० ।

धमानत्वेन संवेद्यते । न च 'बृक्षे शाखा' इत्यादिकाऽपि मतिः समवायनिबन्धना किन्तु विवक्षित-
शाखाव्यतिरिक्तस्कन्धादिविशिष्टसमुदायनिबन्धनैव । एवम् 'इह घटे रूप-रस-गन्ध-स्पर्शः' इत्या-
दिबुद्धेरपि घटस्वभावत्वं रूपादीनां निबन्धनत्वेन प्रतिपद्यते लोकः । तथाहि—घटे रूपादिकं घटस्व-
भावमेव एतद्रूपादिकं न पटादिस्वभावम् बहुषु रूपादिषु साधारणशक्तिविशेषप्रतिपादनाभिप्रायेण
तदन्यरूपादिव्यवच्छेदेन घटादिश्रुतेः संकेतः रूपादिश्रुतेस्तु प्रत्येकमसाधारणचक्षुर्ज्ञानादिकार्योत्पा-
दनशक्तिप्रकाशनाय समयकरणम् अत एव घटादिश्रुतिर्न रूपादीन् भेदान् आक्षिपति तत्सामाना-
धिकरण्यभावात् रूपादिशब्दाश्च घट-पटादिसर्वावस्थरूपादिवाचका इति रूपादिशब्देभ्यः केव-
लेभ्यो न तद्विशेषप्रतीतिस्तेन विशिष्टावस्थरूपादिप्रतिपादनाय 'घटे रूपादयः' इत्येवमुभयपदप्रयोगः
क्रियते ततोऽपि घटात्मका रूपादयः पटात्मकरूपादिव्यवच्छेदेन प्रतीयन्ते घटशब्दस्तु सर्वावस्थं
चलनादिस्वभावान्वितं घटं ब्रूत इति केवलान्न विशेषप्रतीतिः 'रूपम्' इत्यादिशब्दप्रयोगे तु तदन्य-
व्यवच्छेदेन विशेषप्रतिपत्तिरुपजायते इति तत्प्रयोगः । तस्मात् संकेतवशात् 'इह घटे रूपादयः'
इत्यादि ज्ञानं तथाभूतपदार्थनिबन्धनम् न समवायनिबन्धनम् यतो न घटरूपादिसमवायानां भेदः
परस्परतः क्वचिदपि उपलब्धिगोचरः तत् कथमेतद् ज्ञानं समवायनिबन्धनं भवेत् ? तेन परोपन्यस्त-
हेतोरनैकान्तिकत्वात् उक्त्याग्रेण प्रतिज्ञायाश्च अनुमानवाधितत्वाच्च समवायसिद्धिः । यदपि 'इह
बुद्धविशेषात्' इत्याद्यभिधानम् तदपि असंगतम्, यतो यदि एकः समवायः स्यात् तदा 'तन्तुषु
घटः' इत्यादिबुद्धेरपि उत्पत्तिः स्यात् । तथाहि—यत एव समवायात् 'कपालेषु घटः' इति प्रत्ययोत्प-
त्तिरभ्युपगता स एव समवायः तन्तुषु घटस्य इति किमिति तथाप्रत्ययोत्पत्तिर्न भवेत् ? अथ न
तन्तुषु घट आश्रितः इति तत्र तथाप्रत्ययो नोत्पद्यते, असदेतत् ; यतः 'कपालेषु घट आश्रितः' इति
समवायवलाद् भवद्भिरभिधीयते, स च समवायः किं तन्तुषु नास्ति येन 'इह तन्तुषु घटोऽस्ति' इति
प्रत्ययो न भवेत् समवायस्य एकत्वेन सर्वत्र अविशेषात् ? एवं च द्रव्य-गुण-कर्मणां द्रव्यत्व-गुणत्व-
कर्मत्वादिविशेषणैः संबन्धस्य एकत्वात् पदार्थपञ्चकस्य विभागो न भवेत् । अथ समवायस्य एकत्वेऽपि
न पदार्थसंकरः, आधाराधेयनियमात् । तथाहि—'द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वम्' 'गुणेष्वेव गुणत्वम्' 'कर्मस्वैवं
कर्मत्वम्' इत्येवं द्रव्यत्वादीनां प्रतिनियताधारावच्छेदेन प्रतिपत्तेः सद्भावः, न; एवं समवायस्य प्रति-
पदार्थ भिन्नत्वोपपत्तेः । अर्थ 'इह' इति समवायनिमित्ताया बुद्धेरभिन्नाकारतया सर्वत्र अनुगमाद् एकः
समवायः सर्वत्रावसीयते, तदेकत्वेऽपि द्रव्यत्वादिनिमित्तानां प्रत्ययानां प्रतिनियताधारावच्छेदेनाऽ-^{२५}

१ "अतो घटादिश्रुती रूपादिभेदानाक्षिपतीति सामानाधिकरण्याभावाद् वैयधिकरण्यैव तादात्म्यं प्रतिपाद्यते"

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६७ पं० १९ ।

२-सर्वावस्तुरू-पृ० आ० हा० वि० । "रूपादिशब्दा हि सर्वोपस्थस्य रूपादेवोचकाः"—तत्त्वसं० पञ्जि०
पृ० २६७ पं० २१ ।

३ पृ० ७०० पं० १० टि० ३ ।

४ "यथेक समवायः स्यात् सर्वेष्वेव च वस्तुषु । कपालादिष्वपि ज्ञानं पटादीति प्रसज्यते ॥

गजादिष्वपि गोस्त्रादि समस्तीत्यनुपज्यते । ततो गवादिरूपलमगीया श्वावलेयत् । ॥

पटस्तन्तुषु योऽस्तीति समवायात् प्रतीयते । अस्ति चासौ कपालेषु तस्येति न तथेति किम् ॥

नाश्रितः स कपाले चैव नु तन्तुष्वभिधीयते । आश्रितः समवायेन स कपालेऽपि नास्ति किम् ? ॥

नतोर्थः समवायो हि पटस्यैवभिधीयते । स घटस्य कपालेषु तद्वीरनवधिर्भवेत् ॥

एवं यश्च गजस्त्रादिसमवायो गजादिषु । गोस्त्रादिजातिभेदाना स एव स्वाश्रयेष्वपि" ॥

—तत्त्वसं० का० ८३५-८४० पृ० २६८-२६९ ।

५ भवतु अ-वा० वा० भा० मा० । "किमिति तथाप्रतीतिर्न भवेत्"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६८ पं० २० ।

६ "आधार" इत्यादिनाऽत्र प्रशस्तमतेरुत्तरमावाह्यते—

आधाराधेयनियमः स चैकत्वेऽपि विद्यते । द्रव्येष्विव हि तजातिकर्मस्वैव च कर्मता ॥

—तत्त्वसं० का० ८४१ पृ० २६९ ।

७ "इहेति समवायोत्थविज्ञानान्वयदर्शनात् । सर्वत्र समवायोऽयमेक एवेति गम्यते ॥

द्रव्यत्वादिनिमित्ताना व्यतिरेकस्य दर्शनात् । धियां द्रव्यादिजातीनां नियमस्त्ववसीयते" ॥

—तत्त्वसं० का० ८४२-८४३ पृ० २६९ ।

८-वच्छेदेनानुया-वा० वा० । "प्रतिनियताधारावच्छेदेनोत्पत्तेर्प्रतिरेकसानन्वयलक्षणस्य दर्शनात्"

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६९ पं० १६ ।

ननुयायितयोत्पत्तेर्द्रव्यत्वादीनां भेद इति न पदार्थपञ्चकस्य संकीर्णताप्रसक्तिः, यथा हि दधि-कुण्डयो संयोगैकत्वेऽपि आधार्याधारप्रतिनियम उपपत्तिमान् तथा समवायैकत्वेऽपि द्रव्यत्वादीनां व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदाद्या(दादाद्या)राधेयप्रतिनियमोपपत्तेः असंकीर्णपदार्थव्यवस्था संगतैव प्रमाणनिबन्धनत्वात् प्रमेयव्यवस्थायाः इति, असदेतत्; यतो नास्माकं रूपत्वादीनां रूपादिषु आधेयनियमः सिद्धः भवतां पुनः समवायमेकं सर्वत्राऽभ्युपगच्छतां प्रतिनियमो दुर्घटः प्रसज्येत । तथाहि—“द्रव्ये एव द्रव्यत्वम्” इत्येवं नियमः समवायनिबन्धनो भवद्भिरभ्युपगम्यते, द्रव्यत्वादेः समवायस्य च गुणादिष्वपि एकस्यैव सद्भावात् कथं न पदार्थसंकरप्रसङ्गः द्रव्यत्वाद्याधेयत्वस्य अभिन्ननिमित्तत्वात् । अथ द्रव्ये द्रव्यत्वस्य यः समवायः न स एव गुणादिषु गुणत्वादेस्तर्हि संयोगवत् समवायस्य प्रत्याधारं भेदः स्यात् । अथ स्वरूपेण अभिन्नस्यापि समवायस्य द्रव्यत्वादिविशेषणभेदाद् भेद इति न पदा १० र्थसंकरः; ननु द्रव्यत्वादेर्विशेषणस्य समवायाभेदे कुतो भेदः ? यदि खत एव आधेयतानियमोऽपि तेषां खत एव भविष्यतीति समवायप्रकल्पना व्यर्था । अथ प्रतिनियताधारसंबन्धवशात् तेषां प्रतिनियतरूपता तर्हि ‘समवायस्य विशेषणभेदाद् भिन्नता विशेषणानां च समवायात् सा’ इत्यन्योन्यसंश्रयः । यदपि ‘द्रव्यत्वादिनिमित्तानाम्’ इत्याद्यभिहितम् तदपि असंबद्धम्, न ‘हि अविकले निमित्ते सति कार्यस्य अनन्वयित्वं युक्तम् तस्य अतत्कार्यत्वप्रसक्तेः । एवं च बुद्धिव्यतिरेकासंभवात् तद्वशाद् १५ आधाराधेयभावनियमव्यवस्था न युक्तिसंगता । न च ‘द्रव्य एव द्रव्यत्वमाश्रितम्’ इति व्यपदेशात् तन्नियमः समवायवशादेव आश्रितत्वादिन्यवस्थोपवर्णनात्, तस्य च सर्वत्राऽविशिष्टत्वात् तथाव्यपदेशस्यापि भवद्भ्युपगमनेनायोगात् । न च व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिप्रतिनियमाद् आधाराधेयप्रतिनियमः, व्यङ्ग्यादिप्रतिनियमस्यापि समवायनिमित्तत्वात् । तथाहि—द्रव्यादीनां द्रव्यत्वादिसामान्यव्यञ्जकत्वं तत्समवायवलादेव परैरभ्युपगम्यते यतः द्रव्य एव द्रव्यत्वं समवेतम् ततस्तेनैव तद् व्यज्यते न पुन- २० र्ज्ञानोत्पादनयोग्यस्त्वभावोत्पादनात् नित्ये सत्तादौ तद्योगात् स च समवायः सर्वत्राऽविशिष्ट इति न तद्वलाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिप्रतिनियम इति न ततोऽपि आधाराधेयप्रतिनियमः ।

योऽपि दधि-कुण्डसंयोगो दृष्टान्तत्वेन उपात्तः सोऽपि अस्मान् प्रत्यसिद्धः पूर्वमेव संयोगस्य

१ “तद्यथा कुण्ड-दधोश्च संयोगैक्येऽपि दृश्यते । आधाराधेयनियमस्तथेह नियमो मतः ॥ व्यङ्ग्यव्यञ्जकसामर्थ्यभेदाद् द्रव्यादिजातिषु । समवायैकभावेऽपि नैव चेत् स विरुध्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४४-८४५ पृ० २६९ ।

२ “व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदादाधाराधेयप्रतिनियम इति”—तत्त्वसं० पङ्क्ति० पृ० २६९ पं० २६ ।

३ “आधाराधेयनियमो नन्वेकत्वेऽस्य दुर्घटः । द्रव्यत्वं द्रव्य एवेष्टं कथं तत्समवायतः ॥ तस्यासौ समवायश्च गुणादिष्वपि विद्यते । गुणजात्यादिसंबन्धादेक एव ह्ययं तयोः” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४६-८४७ पृ० २७० ।

४ “अन्यथा गुणजात्यादिभिन्न एव भवेदयम् । योगिभेदात् प्रतिव्यक्ति यथा योगो विभिद्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४८ पृ० २७० ।

५ पृ० ७०१ पं० २५ टि० ७ ।

६ “द्रव्यत्वादिनिमित्तानां व्यतिरेको न सुव्यते । धिया निमित्तसद्भावादतत्तन्नियमोऽपि न” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४९ पृ० २७० ।

७ “तदाश्रितत्वस्थानादि तस्यादेवाभिधीयते । समवायादतथैतन्न युक्तं तन्निग्रामकम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५० पृ० २७० ।

८ “व्यङ्ग्यव्यञ्जकसामर्थ्यभेदोऽपि समवायत । नान्यतस्तु स निस्त्वानुत्पादादनुपपत्तित् ॥ न हि धीपादिसद्भावाज्जायन्ते यादृशा ह्ये । विज्ञानजनने योग्या घटाद्या जातयस्तथा” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५१-८५२ पृ० २७१ ।

९ “कुण्ड-दधोश्च संयोग एकः पूर्वं निराकृतः । न चासौ नियतत्वस्माद् सुव्यते (तिप्रसङ्गतः)” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५३ पृ० २७१ ।

प्रतिषिद्धत्वात्, तत्सद्भावेऽपि चायं पर्यनुयोगस्तत्रापि तुल्यः । तथाहि—यदि 'इह कुण्डे दधि' इति-
 बुद्धिः संयोगनिमित्ता तस्य च एकत्वम् तदा निमित्तत्वाविशेषात् यथा 'कुण्डे दधि' इति प्रत्ययः
 तथा 'दधि कुण्डम्' इत्यपि स्यात् दधि-कुण्डसंयोगस्याविशेषे तज्जन्यप्रत्ययस्यापि अविशेषप्रसक्तः
 अन्यथा तस्य तन्निमित्तत्वायोगात् अतिप्रसङ्गात् । किञ्च, यदि 'इह तन्तुपु पटः' इति प्रत्ययः तन्तु-
 पटव्यतिरिक्तनिमित्तमन्तरेण न स्यात् 'इह समवायिषु समवायः' इत्यपि प्रत्ययः अपरसमवाय-
 निमित्तमन्तरेण न स्यात् । अथापरसमवायप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेस्तमन्तरेणापि अस्य प्रत्ययस्यो-
 त्पत्तिस्तर्हि अनेनैव हेतुरनैकान्तिकः स्यात् इति न 'इह' प्रत्ययात् समवायसिद्धिः । यच्च 'कारणानुप-
 लब्धेर्नित्यः समवायः' इत्यभिधानम्, तदप्यसंगतम्, यतो यद्यसौ नित्यः स्यात् तदा घटादीनामपि
 नित्यत्वं प्रसज्येत स्वाधारेषु तेषां सर्वदाऽवस्थानात् । तथाहि-एषां समवायवशात् स्वाधारेषु अव-
 स्थानमिष्यते स च नित्य इति किमिति सदैते न संतिष्ठन्? अथ स्वारम्भकावयवविनाशाद् १०
 विभागाद् वा घटादीनां विनाशः सत्यपि समवायेऽवस्थितिहेतौ सहकारिकारणान्तराभावाद् विरोधि-
 प्रत्ययोपनिपाताच्च ततो न घटादीनां नित्यत्वप्रसङ्ग इति, असदेतत्; यतः कपालादीनां घटाधार-
 म्भकावयवानामपि स्वारम्भकावयवेषु समवायोऽभ्युपगम्यते तेषामपि स्वारम्भकावयवेषु यावत्
 परमाणुः तस्य च नित्यत्वाद् नान्यथात्वसद्भावात् इति सर्वेषां सर्वदा स्वारम्भकावयवेषु समवायसद्भा-
 वात् कुतो विभागो विनाशो वा—येन कारणविभागादिसद्भावात् घटादेर्विनाशोत्पत्तिर्भवेत्—विरोधि- १५
 समवायसद्भावे विभागादेरनुत्पत्ते (?) यदि च स्वारम्भकावयवानां विनाशोऽभ्युपगम्यते तदा सम-
 वायस्यापि विनाशाभ्युपगमोऽवश्यंभावी संबन्धिनिवृत्तौ संबन्धिनिवृत्तेरवश्यंभावित्वात् कुण्ड-वदर-
 संयोगिविनाशे तत्संयोगवत्, संबन्धिनां वा अविनाशप्रसङ्गः अविनष्टसंबन्धत्वात् अनुपरतसंयोग-
 द्रव्यद्वयवत् अन्यथा उभयेषामपि तत्संबन्धस्वभावहानिप्रसक्तिः स्यात् । अथ यदि निवृत्ताशेषसंबन्धि-
 त्वात् समवायविनाश इति प्रथमप्रयोगार्थस्तदा हेतोः पक्षैकदेशासिद्धताप्रसक्तिः न हि अशेषाणां २०
 संबन्धिनां प्रलयेऽपि विनाशः परमाण्वादीनां तत्रापि अवस्थानात् । अथ 'विनष्टकतिपयसंबन्धित्वात्'
 इति हेतुर्विवाक्षितस्तदा अनैकान्तिकः यतः यदि नाम कश्चित् संबन्धी विनष्टस्तथापि अपरसंबन्धि-
 नियन्धना संबन्धस्य अवस्थितिर्युक्तैव । न च संयोगस्यापि कतिपयसंयोगिविनाशोऽपि अपरसंयोग-
 यानात् अनेनैव न्यायेन अवस्थानप्रसक्तिः, संयोगस्य प्रतिसंयोगि भिन्नत्वात् तद्विनाशे विनाशो-
 त्तेः समवायस्य तु सधैर एकत्वात् नैकसंबन्धिविनाशे विनाशः 'इह' प्रत्ययस्य अन्यत्रापि अविशे- २५
 त् तन्निबन्धनस्य समवायस्यापि अमेद इति नान्यसंबन्धिसद्भावे तद्विनाशप्रसक्तिः, असदेतत्; यतः

१ घृ० ६७९ पं० ९ तथा घृ० ११३ पं० ४२-१

२ घृ० ७०० पं० १४ ।

३ "नित्यत्वेनास्य सर्वेऽपि नित्याः प्राप्ताः (घटादयः) । आधारेषु सदा तेषां समवायेन संस्थिते ॥

—तत्त्वसं० का० ८५४ घृ० २७१ ।

४ "स्वारम्भकविभागाद्वा यदि वा तद्विनाशवत् । ते नश्यन्ति क्रियाया (वीच) शोभादेरिति चेन्न तत् ॥

स्वाधारेऽसमवायो हि तेषामपि सदा मतः । तेषां विनाशभावे तु नियताऽस्यापि नाशिता" ॥—

—तत्त्वसं० का० ८५५-८५६ घृ० २७१ ।

५ "संबन्धिने निवृत्तौ हि संबन्धोऽस्तीति दुर्घटम् । न हि संयुक्तानशोऽपि सयोगो नेोपतिष्ठते ॥

यथा सयोगभावे तु संयुक्तानामवस्थितिः । समवायस्य सद्भावे तथा स्यात् समवायिनाम् ॥

—तत्त्वसं० का० ८५६-८५८ घृ० २७२ ।

६ तत्संबन्धस्य-आ० । "अन्यथा तत्संबन्धस्वभावहानिरुभयेषामपि प्रसज्येत"—तत्त्वसं० पञ्च० घृ० २७२ पं० १८१

७ "एकसंबन्धिविनाशोऽपि समवायोऽवतिष्ठते । अन्यसंबन्धिसद्भावाद् योगो नो चेन्न भेदतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ८५९ घृ० २७२ ।

८ "यद्येव ये विनश्यन्ति घटाद्याः समवायिनः । तेषां वृत्त्यात्मको योऽसौ समवायः प्रकल्पितः ॥

स एव व्यवतिष्ठेत् किं संबन्ध्यन्तरस्थितेः । अथान्य एव संयोगविभागवहुतादिवत् ॥

नाद्यत्सङ्क्षणस्यैव समवायस्य संस्थितौ । पूर्ववत् ते स्थिता एव प्रामुख्येन घटादयः ॥

न तेषामनवस्थाने तेषां (वृत्त्यात्मकः कल्पित्) । सम(वायो) वतिष्ठेत् संज्ञामात्रेण वा तथा ।

अतः प्रागपि सद्भावात् ते वृत्ताः स्युराश्रये । पश्चादिव तथा सैषा वृत्तित्सेषामवस्तुतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ८६०-८६४ घृ० २७३ ।

किं य एव घटादयो विनाशमनुभवन्ति स्वकारणादिसमवायिनः तद्व्यात्मक एव समवाय
 अविनष्टे पटादिसंबन्धन्तरेऽवतिष्ठते, आहोस्वित् अन्य एव असौ इति कल्पनाद्वयम् । यदि आद्य
 पक्षस्तदा प्रागवस्थावद् अप्रन्युतवृत्तित्वाद् घटादयोऽवस्थिता एव स्युः तदनवस्थाने वा अनवस्थित
 वृत्तित्वात् समवायस्यापि विनाशः तस्य वृत्त्यात्मकत्वात् अन्यथा तस्य तद्रूपतानुपपत्तेः । स्वतन्त्रस्य
 ५ तद्रूपकारिणस्तद्वृत्तिः 'समवायः' इति नामकरणे संज्ञामात्रमेव भवेत् न वस्तुतथाभावः तथा
 अविनष्टसंबन्धवस्थायामपि घटादयो न स्वाश्रयवृत्ताः समवायसद्भाववलात् सिद्ध्येयुः । न तन्निमित्ता
 स्वकारणावस्थायामपि परमार्थतो वृत्त्यभावात् एकरूपवृत्तिसद्भावेऽपि तेषां विनाशाभ्यु-
 न तन्निमित्ता स्वकारणेषु तेषां स्थितिर्भवेत् तत्सद्भावेऽपि कथं तद्भावनिमित्तस्तद्भाव इति स्व-
 चिन्त्यम् । अर्थं द्वितीयः पक्षस्तदा संयोगादिवत् समवायवहुत्वप्राप्तेः 'समवायोऽभेदवान्' इत्यभ-
 १० गमव्याहृतिः नित्यत्वे च समवायस्य अभ्युपगम्यमाने स्वकारणसमवायस्य स्वसत्तासमवायस्य
 जन्मशब्दाच्चस्य सर्वदा सद्भावात् कार्यजन्मनि क्वचिदपि कारणानां साफल्यं न स्यात् तथा
 अध्यक्षादिविरोधः तन्वादेः पटादिकार्यजनकत्वेन अध्यक्षादिना प्रतीतेः "अन्यतरकर्मजः उभयकर्मज
 संयोगजश्च संयोगः" [वैशेषिकद० ७-२-९] "विभागोऽपि अन्यतरोभयकर्म-विभागजः" [
 "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम्" [न्यायद० १-१-४] इत्यादिजन्मप्रतिपादकसूत्रसमूहविरोधश्च
 १५ समवायलक्षणस्य च जन्मनो नित्यतया क्रमासंभवाद् भावानां क्रमोत्पत्तिरुपलभ्यमाना विरुद्धा
 स्यात् । समवायलक्षणजन्मनित्यतया च 'जगद् अनुपकार्योपकारकभूतम्' इति शास्त्रप्रणयनमनर्थकं
 भवेत् । बुद्धिजन्मनोऽपि समवायस्वभावतया क्रमाभावात् "युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्"
 [न्यायद० १-१-१६] इत्यादि सर्वमपि विरुद्धं स्यात् इति नित्यत्वात् । मज्जि-
 स्थितम् । तदेवमुल्लूकप्रतिपादितशास्त्रस्य मिथ्यात्वम् तदभिहितपदार्थानामप्रमाणत्वात् । प्रमाण
 २० वाधितत्वाच्च । आचार्यस्तु एतत् सर्वं हृदि कृत्वा तन्मिथ्यात्वाऽविनाभूतं प्रतिपादितसकल-
 व्यापकम् "जं सविसय-" इत्यादिना गांथापश्चाद्येन हेतुमाह-यस्मात् स्वविषयप्रधान-
 व्यवस्थिताऽन्योन्यनिरपेक्षोभयनयाश्रितं तत् अन्योन्यनिरपेक्षनयाश्रितत्वस्य मिथ्यात्वादिन
 ऽविनाभूतत्वात् ॥ ४९ ॥

[अन्योन्यनिरपेक्षनयाश्रितानां वादानां मिथ्यात्वरहित्याभावप्रतिपादनम्]

२५ अन्योन्यनिरपेक्षनयाश्रितस्य मिथ्यात्वाऽविनाभूतत्वमेव दर्शयन्नाह—

जे संतवायदोसे सक्कोल्ल्या भणंति संखाणं ।

संखा य असच्चाए तेसिं सत्त्वे वि ते सच्चा ॥ ५० ॥

यान् एकान्तसद्भादपक्षे द्रव्यास्तिकाभ्युपगतपदार्थाभ्युपगमे शाक्यौल्लूक्या दोष-
 वदन्ति साङ्गथानां क्रिया-गुणव्यपदेशोपलब्ध्यादिप्रसङ्गादिलक्षणान् ते सर्वेऽपि तेषां सत्-
 ३० इत्येवं संबन्धः कार्यः । ते च दोषाः एवं सत्याः स्युः यद्यन्यनिरपेक्षनयाभ्युपगतपदार्थप्रतिपादकं ।

१-त् न तत्स-वा० वा० ।

२ "अथान्य एव सचोगनिमागवहुतादिवत् । संबन्धन्तरसद्भावे समवायोऽवतिष्ठते ॥

सयोगादिवदेवं हि नन्वस्य बहुता भवेत् । एवमाद्यस्य सद्भावे बहु स्यादसमञ्जसम्" ॥

—तत्त्वस० का० ८६५-८६६ पृ० २७३-२७४ ।

३-कर्मसं-वृ० भा० मा० । "अप्राप्तयोः प्राप्ति संयोगः स च त्रिविधः—अन्यतरकर्मज उभयकर्मज संयो-
 जय" —प्रगल्भ० कं० पृ० १३९ पं० १८ । —तत्त्वस० पञ्चि० पृ० २७४ पं० ९ ।

४ "एतेन विभागो व्याख्यातः" —वैशेषिकद० ७-३-१० ।

"प्राप्तिर्द्रव्यास्तिकाऽप्राप्तिर्निमाग स च त्रिविधः—अन्यतरकर्मज उभयकर्मज, विभागजश्च"—प्रगल्भ० कं०
 १५१ पं० ५ ।

५ पृ० ६५६ गा० ४९ ।

शास्त्रं मिथ्या स्यात् नान्यथा प्रागपि कार्यावस्थात एकान्तेन तत्सत्त्वनिबन्धनत्वात् तेषाम् अन्यथा कथंचित् सत्त्वे अनेकान्तवादापत्तेर्दोषाभाव एव स्यात् । साङ्ख्येऽपि असत्कार्यवाददोषात् असदंकरणादीन् घान् वदन्ति ते सर्वे तेषां सत्या एव एकान्ताऽसति कारणव्यापारासंभवात् अन्यथा शशशृङ्गादेरपि कारणव्यापारादुत्पत्तिः स्यात् ।

[न्याय-वैशेषिकसम्मतस्यासत्कार्यरूपस्यासद्वादस्य सदोपत्वप्रदर्शनम्] ५

अथ शशशृङ्गस्य न कारणावस्थायामसत्त्वादनुत्पत्तिः किन्तु कारणाभावात् घटादेस्तु मृत्पिण्डावस्थायामसतोऽपि कारणसद्भावादुत्पत्तिः । ननु कुतः शशशृङ्गस्य कारणाभावः ? अत्यन्ताभाव-रूपत्वात् तस्येति चेत् तदेव कुतः ? कारणाभावात् इति चेत् सोऽयमितरेतराश्रयदोषः । घटादी-नामपि च मृत्पिण्डावस्थायामसत्त्वे कुतः कारणसद्भावः ? प्रागसत्त्वादेव तत्र कारणसद्भावः सति कारणव्यापारासंभवादिति चेत्, असदेतत्; घटस्य मृत्पिण्डावस्थायां सत्त्वे प्रागनवस्थायोगाद्-१० सत्त्वेऽपि शशशृङ्गस्यैव तदनुपपत्तेः । अथास्य उत्पत्तिदर्शनात् प्रागभावः न शशशृङ्गस्य, न; इतरेतरा-श्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि—यावदस्य प्रागभावित्वं न तावदुत्पत्तिसिद्धिः यावच्च नोत्पत्तिसिद्धिर्न तावत् प्रागभाविःवसिद्धिरिति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् । अथ कारणस्य कार्यशून्यता प्रागभावः प्रागेव सिद्धः, असदेतत्; अकारणस्यापि कार्यशून्यतोपलम्भात् तत्संबन्धाद् घटस्य तत्कार्यताप्रसक्तेः । तथाहि—यस्य प्रागभावित्वं तस्य कार्यता तच्च कार्यशून्यं पदार्थान्तरं कारकाभिमाताद् अन्यदपि च १५ तत्प्रागभावस्वभावं प्राप्तम् तत्संबन्धेन च घटादेः शशशृङ्गादिव्यवच्छेदेन कार्यता अभ्युपगतेति सूत्रपिण्डकार्यताऽपि घटस्यैव भवेत् । न च तदन्वय-व्यतिरेकाभावाच्च तत्कार्यता, अन्वय-व्यति-रेकाभावस्य तत्राऽसत्त्वनिबन्धनत्वात् । न च प्रागभावो नाम प्रत्यक्षादिप्रमाणग्राह्यः, मृत्पिण्डस्वरूप मात्रस्यैव तत्र प्रतिभासनात् । न च कारणस्वरूपमेव प्रागभावः, निर्विशेषणस्य स्वरूपमात्रस्य कार्येऽपि नद्भावात् तस्यापि प्रागभावरूपताप्रसक्तेः । अथ कार्यान्तरापेक्षया तस्यापि प्रागभावरूपता कारण-२० निभावाऽभ्युपगम्यत एव, न; कारणाभिमातापेक्षयाऽपि तद्भूताप्रसक्तेः । तथाप्रतीत्यभावाच्च उपपत्तेति चेत्, न; प्रतीतिमात्रादनपेक्षितवस्तुस्वरूपाद् वस्तुव्यवस्थाऽयोगात् । ततो मृत्पिण्डादि-पतया वस्तु गृह्यतेऽध्यक्षादिना न पुनस्तद्व्यतिरेककारणादिरूपतया तस्यास्तत्राऽप्रतिभासनात्, तेभासनेऽपि विशिष्टकार्यापेक्षया कारणत्वस्य प्रतिपत्तौ कार्यप्रतिभासमन्तरेण तत्कारणत्वस्या-प्रतीतेरसत्तदानां कार्यस्याप्रतिभासनात् प्रत्यक्षस्य असदर्थग्राहकत्वेन भ्रान्तताप्रसक्तेः तदा २५ त्कार्यस्य सत्त्वप्रसक्तिः स्यादिति कथमसति कारणव्यापारः प्रतीयेत ? तत्र असतः कार्यत्वं युक्तम् ॥

[बौद्धसम्मतस्यासत्कारणरूपस्यासद्वादस्य सदोपत्वदर्शनम्]

नापि असत्कारणं कार्यम् तदानीमसति कारणे तस्य तत्कृतत्वायोगात् क्षणमात्रावस्थायिनः कारणस्य स्वभावमात्रव्यवस्थितेरन्यत्र व्यापारायोगात् । अथ तदनन्तरं कार्यस्य भावात् प्राग्भावित्व-त्रमेव कारणस्य व्यापारः, असदेतत्; समस्तभावक्षणांनन्तरं विवक्षितकार्यस्य सद्भावात् सर्वेषां ३० पूर्वकालभावित्वस्य भावात् तत्कारणताप्रसक्तेः । अथ सर्वभावक्षणाभावेऽपि तद्भाव इति न तस्य त्कार्यता, न; क्षणिकेषु भावेषु विवक्षितक्षणाभाव एव सर्वत्र विवादाध्यासितकार्यसद्भावाच्च तद्-क्षयाऽपि तस्य कार्यता भवेत् । न च क्षणिकस्य कार्यस्य तदभावेऽपि पुनर्भवसंभवः तस्य तदैव तावाद् अन्यदा कदाचिदप्यभावात् । न च विशिष्टभावक्षणाधर्मानुविधानात् तस्य तत्कार्यताव्यवस्था, त्वैवा तद्दर्शानुविधाने तस्य कारणरूपतापत्तेस्तत्राकालभावेतया तत्कार्यताव्यतिक्रमात्, कथं-३५ नेत् तद्दर्शानुविधाने अनेकान्तवादापत्तेः 'असत्कारणं कार्यम्' इत्यभ्युपगमव्याघातात् । अथ

१ पृ० २८२ पं० १८ । २ उत्पत्तिस्थितिज्ञानीनां मथ्याद् ज्ञापित्वापेक्षस्य इतरेतराश्रयस्यात्र सुपदत्वेन 'यावदस्य प्रागभावित्वम्' इत्येव पाठो न्यायान् भाति । ३-पि तत्प्रा-आ० ।

४ "अथसत् सर्वथा कार्यं तन्मा जनि खपुण्यवत् । सोपादाननियामो भूमाऽऽवासः कार्यजननि" ॥—आत्मी०
५ ४२ पृ० २४ । कारिकैपाऽत्र साष्टशक्तिका सष्टशक्तिका चावबोद्धव्या ।

५ प्रागभा-वा० वा० विना ।

संतानपेक्षः कार्यकारणभाव इत्ययमदोषः, न; संतानस्य पूर्वापरक्षणव्यतिरेकेणाभावात् भावे वा तस्यैव कार्यकारणरूपस्य अर्थक्रियासामर्थ्यात् सत्त्वं स्यात् न क्षणानामर्थक्रियासामर्थ्यविकलतया भवेत् । अथ तत्संबन्धिनः संतानस्य कार्यकारणत्वे तेषामपि कार्यकारणभावः, न, भिन्नयोः कार्यकारणभावादपरस्य संबन्धस्य अभावात् संतानस्य च सर्वजगत्क्षणानन्तरभावित्वैव सर्वसंतान-
 ५ त्राप्रसक्तिः स्यात् । किञ्च, तस्यापि नित्यत्वे क्षणकार्यत्वे च सत्कार्यवादाप्रसक्तिः, क्षणिकत्वे च अन्वयाऽप्रसिद्धेस्तस्य तत्कार्यताऽप्रसिद्धिः, व्यतिरेकश्च कार्यतानिवन्धनं क्षणिकपक्षे न संभवतीति प्रतिपादितमेव । न च अत्रापि अपरसंतानप्रकल्पनया कार्यकारणभावप्रकल्पनं युक्तम् अनवस्था-
 १० प्रसक्तेः । तथाहि—संतानस्यापि कार्यताऽभ्युपगमे क्षणिकत्वाच्च कार्यरूपता अतः संतानान्तरमत्रापि कार्यतानिवन्धनमभ्युपगन्तव्यम् तत्रापि च क्षणिकत्वे कार्यताऽप्रसिद्धेस्तत्रिवन्धनमपरं संतानान्तर-
 १५ मभ्युपगमनीयमित्यनवस्था परिस्फुटैव । किञ्च, क्षणिकभावाभ्युपगमवादिनो यदि भिन्नकार्योदया-
 २० ष्टेतोः सत्त्वमभिमतं तदा तत्कार्यस्यापि अपरकार्योदयात् सत्त्वसिद्धिरित्यनवस्थाप्रसक्तेर्न क्वचित् सत्त्वव्यवस्था स्यात् इति कुतस्तद्व्यपच्छेदेन 'असत् कार्यम्' इति व्यपदेशः । अथ ज्ञानलक्षणकार्य-
 २५ प्रागसत्त्वाभ्युपगमादप्रवृत्तेः प्रवृत्तौ वा तत्कार्यतावगतिः पुनः प्राक् प्रवर्तने संगच्छते तत्रापि पुनः प्राक् प्रवृत्तायिति अनवस्थाप्रसक्तेः कुतस्तस्य तत्कार्यतावगतिः? अथ समानकालत्वेऽपि ज्ञानस्य
 ३० क्षेयकार्यता, ननु एवमविशेषाद् क्षेयस्यापि ज्ञानकार्यतावगतिः स्यादिति तदपि तद्व्यवस्थापकं प्रसज्येत । न च समानकालयोः स्तम्भ-कुम्भयोः कार्यकारणतोपलब्धेति प्रकृतेऽपि सा न स्यात् । अथ केवलस्यापि कुम्भस्य दृष्टेरकार्यता, ज्ञानस्यापि केवलस्य दृष्टेरकार्यताप्रसक्तिः । तस्य ततोऽन्य-
 ३५ त्वाच्च व्यभिचार इति चेत्, ननु कुम्भोऽपि कुतोऽन्यः स न भवेत्? प्रत्यभिज्ञानान्नान्यं इति चेत्, एतद् ज्ञानेऽपि समानम्, नित्यता च कुम्भस्यैवं भवेदिति कुतोऽसत्कार्यवादः? न च प्रत्यभिज्ञानं भवतः प्रमाणम् पूर्वापररूपाधिकरणस्यैकतयाऽप्रतीतेः न हि पूर्वापरप्रत्ययाभ्यामपरपूर्वरूपताग्रहः । नापि एकप्रत्ययेन पूर्वापररूपद्वयस्य क्रमेण ग्रहः एकस्य अक्रमस्य क्रमवद्ग्रहाहकतयाऽप्रवृत्तेः । न च
 ४० स्मरणस्य द्वयोर्बुद्धिः संभवति । न चास्य प्रमाणता । न च पूर्वापरप्रत्यययोः परस्परपरिहारेण वृत्तौ
 ४५ तत् उत्पद्यमानं स्मरणमेकैवस्य वैदकं युक्तम् अगृहीतग्राहितया अस्मरणरूपताप्रसक्तेः । न च आत्मापि एकत्वमवैति प्रत्यक्षादिप्रमाणवशेन अर्थविदकत्वात् तस्य चैकत्वे अप्रवृत्तेः । न च प्रमाणनिरपेक्ष एव आत्मा एकत्वग्राहकः स्वाप-भद्र-मूर्च्छाद्यवस्थायामपि तस्य तद्ग्राहकत्वोपपत्तेः । न च तस्यापि एकत्वं कुतश्चित् प्रमाणात् प्रसिद्धम् तद्ग्राहकत्वेन तस्याऽप्रतीतेः । न च वैदस्य आत्मा अन्यद् वा
 ५० धस्तु नित्यमस्ति "क्षणिकाः सर्वसंस्काराः"] इति वचनात् । तत्र तेनैव आत्मनः
 ५५ प्रमेयकार्यताऽवगतिः । नापि अन्येन तस्यापि स्वप्रमेयकार्यावगतौ प्रागवृत्तितयाऽसामर्थ्यात् । तत्र ज्ञानलक्षणमपि कार्यं हेतोः सचां व्यवस्थापयितुं समर्थं क्षणिकैकान्तवादे । अभ्यक्षस्य यथोक्तन्यायेन पौर्वापर्येऽप्रवृत्तेः, अत एव नानुमानस्यापि पौर्वापर्ये प्रवृत्तिः तस्य तत्पूर्वकत्वात् प्रत्यक्षाऽप्रतिपन्नेऽर्थे परलोकादाविचार्यविकल्पनमात्रत्वेन सर्वज्ञानस्य अभ्युपगमात् । तत्र असत्कार्यवादः प्रमाणसंगतः ।

[सांख्यसम्मतस्य सत्कार्यरूपस्य सद्वादस्य सद्दोषत्वव्यापनम्]

३५ सत्कार्यवादास्तु प्रागेव निरस्तत्वाद् अयुक्त एव । तथाहि—नित्यस्य कार्यकारित्वं तत्र स्यात् तच्च अयुक्तम्; नित्यस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धितः कार्यकरणे सामर्थ्याप्रसिद्धेः, न हि नित्यस्य सर्वदेशका

१-वर्तते स्-वृ० हा० । २-कत्ववेद-वृ० ।-कत्ववेद-आ० । ३ वृ० ४२४ पं० १ ।

४ "यदि सत् सर्वथा कार्यं पुंनचोत्पद्यते" । परिणामप्रकलतिश्च नित्यत्वैकान्तवाधिनी" ॥—आप्तमी० का० ३९ वृ० २२-
 एपायत्र सविवरणाऽवगन्तव्या । सत्कार्यवादनिरसनं प्रमेयकमलमार्तण्डतोऽन्यवधारणीयम्—वृ० ८२ प्र० पं० ११ ।

५ वृ० २९७ पं० ३१ तथा वृ० ४२३ पं० ५ ।

"इदं सिद्धं निरूप्यते किं सत् क्रियते असदेव वा" इत्यादिना सत्कार्यवादः प्रतिक्षिप्तः श्रीधरेण न्यायकन्दल्याम्—
 वृ० १४३ पं० ५—

"सत्कार्यवादश्च विचार्यमाणो न समस्यैवेति कुतस्सा हेतुसिद्धिः" इत्यादिना सत्कार्यवादो निरस्तो जयन्तभट्टेन
 न्यायमस्यम्—वृ० ४९२ पं० ३२ ।

लव्यापिनः क्वचित् कार्यव्यापारविरहिणः सामर्थ्यमवगन्तुं क्षम्यम् । अथ सर्वदेशाव्यापिनस्तस्य तत्र सामर्थ्यं भविष्यति, तद् असत्; यतः सर्वदेशाव्याप्तिस्तस्य तथाप्रतीतेर्यद्यवसीयते सर्वकालाव्याप्तिरपि तस्य तत एव अभ्युपगमनीया स्यात् । अभ्युपगम्यत एवेति चेत्, नन्वेवं कतिपयदेशकालव्याप्तिरप्यप्रतिपत्तेरेव अनुपपन्नेति निरशैकक्षणरूपता भावानां समायाता । न च तदेकान्तपक्षेऽपि कार्यजनकता, प्राक् प्रतिक्षिप्तत्वात् । न चैकान्तनित्यव्यापकत्वपक्षे प्रमाणप्रवृत्तिः इत्यसकृत् प्रतिपादितम् । न चासति कार्यं निर्विपयत्वात् कारणव्यापारासंभवात् सत्येव तत्र तेषां व्यापारः, यतो न दृष्ट्वा श्रुत्वा ज्ञात्वा वा हेतूनां कार्यं व्यापारः तेषां जडत्वेन तदसंभवात् । न चादृश्यमानाऽजडेश्वराविहेतुकमहद्गोपत्तिकं भूस्वादि संभवतीति प्राक् प्रतिपादितम् । न चाऽसतः कार्यस्य विज्ञानं न प्रादुर्गम्य असत्यप्यक्षादियुद्धेः प्रवृत्तेः अन्यथा कथं कार्यार्थप्रतिपादिका चोदना भवेत् ? किञ्च, यदि सत्येव कार्यं कारणव्यापारस्तदा उत्पन्नेऽपि घटादिकार्यं कारणव्यापारादनवरतं तदुत्पत्तिप्रसक्तिः १० तत्सत्त्वाविशेषात् । अथाभिव्यक्तत्वात्तत्रोत्पन्ने पुनस्तपत्तिः उत्पत्तेरभिव्यक्तिस्वरूपत्वात् तस्याश्च प्रथमकारणव्यापारादेव निर्वृत्तत्वात् ननु अभिव्यक्तिरपि यदि विद्यमानैव उत्पद्यते उत्पन्नाऽपि पुनः पुनस्तपद्येत । अथ अविद्यमाना तदाऽसदुत्पत्तिप्रसक्तिः । न चाभिव्यक्तावप्यसत्यां कार्यैः इव कारणव्यापारोऽभ्युपगन्तुं युक्तः स्वसिद्धान्तप्रकोपप्रसङ्गात् ।

[सत्कारणकार्यरूपस्य सद्वादस्य सदोपत्वप्रकटनम्]

१५

अथ सतः कारणाद् कार्यमिति सत्कार्यवादः असतो हेतुत्वायोगात् तथाभ्युपगमे वा शशशृङ्गादेरपि पदार्थोत्पत्तिप्रसक्तिः । अत्यन्ताभाव-प्रागभावयोः असत्त्वेनाविशेषात् न च प्राग्भावी आसीदिति हेतुर्नात्यन्ताभावीति चकृव्यम् यतो यदा आसीत् तदा न हेतुः अन्यदा हेतुरिति प्रसक्तेः । तंतश्च इदं प्रसक्तम्—असन् हेतुः संश्र अहेतुरिति । ततः सन्नेव हेतुः तस्य कार्यं व्यापारात् नासन् तत्र तदयोगात्, एतदप्यसत्; यतः सतोऽपि कारणस्य प्राक्तनरूपापरित्यागाच्च कार्यं प्रति हेतुता २० प्राक्तनावस्थावत् । अथ तदा व्यापारयोगाद् हेतुता, असदेतत्; व्यापारेण कार्यं प्रति तस्य हेतुत्वे 'सोऽपि व्यापारः कुतस्तस्य ?' इति पर्यनुयोगसंभवाद् व्यापारवत्पदार्थाच्चैत्, ननु तत्रापि व्यापारो यद्यपरव्यापारात् तदा व्यापारपरंपराव्यवहितत्वात् कारणस्य न कदाचित् कार्योत्पादने प्रवृत्तिः स्यात् अनन्तव्यापारपरंपरापर्यवसानं यावत् कस्यचिदनवस्थानादसतः कारणात् कार्योत्पत्तिश्च स्यात् । अथ कारणस्वरूपमेव व्यापारः तत्काल एव च कार्यम् तेन नानवस्था, नापि असतः कारणात् कार्यो- २५ त्यत्तिः, नन्वेवं कारणसमानकालं कार्यं स्यात् तथा च स्व्यंतरगोविपाणवत् कुतः कार्यकारणभावः ? अथ कार्यभावकाले कारणस्य न सद्भावस्तर्हि चिरतरनष्टादिव तत्कालध्वंसिनोऽपि कुतः कार्यसद्भावः ? कार्योत्पत्तिकाले तदनन्तरभाविनः सत्ता चेत्, तर्हि कार्योत्पत्तिः कार्यान्न भिन्नेति कार्यकारणयोः समानकालतैव स्यात् तथा च कुतः कार्यकारणभावः ? न च 'सतः कारणात् कार्योत्पत्तिः' इत्यभ्युपगमवादिनः कार्योत्पत्तिकाले कारणस्यासत्त्वं वौद्धस्येव सिद्धम् । अविचलितरूपस्य च तस्य ३० सद्भावे तदापि न कार्यवत्ता विकलकारणत्वात् प्राग्वत्, तदा तद्वत्त्वे वा पूर्वमपि तद्वत्त्वं स्यात् अविचलकारणत्वात् तदवस्थावत् । तत्रैकान्तसत्कार्यवादः असत्कार्यवादो वा युक्तः अनेकदोषदुष्टत्वात् ।

[कथंचित् सदसद्वादस्य निर्दोषत्वसमर्थनम्]

अथ एकान्तेन सदसत्तोरजन्यत्वात् अजनकत्वाच्च कार्यकारणभावाभावात् सर्वशून्यतैव । तदु- ३५ म् 'अशक्तं सर्वमिति चेत्' इत्यादि, न; कथंचित् सदसत्तोरजन्यत्वात् जनकत्वाच्च । न चैकस्य सद- ३५ द्रूपत्वं विरुद्धम्, कथंचिद् भिन्ननिमित्तापेक्षस्य सदसत्त्वस्य एकदा एकत्र अवाधिताप्यक्षतः प्रति- ३५ त्तैः । न च अध्यक्षप्रतिपत्ते वस्तुनि विरोधः अन्यथा एकच्छिन्नप्रद्वहाने चित्ररूपतायाः चित्रपटे च श्लैक्यरूपस्य विरोधः स्यात् । तथा च 'शुद्धाद्यनेकप्रकारं पृथिव्या रूपम्' इति वैशेषिकस्य श्लोका- ३५ न्धात्नं भवेत् ।

१ घृ० १०२ । २-गादथा-वृ० आ० हा० वि० । ३ प्रागभा-वा० धा० भा० मा० । ४-नन्तरव्या-वा० भा० । ५-नन्तरव्या-इत्यत्र '२' इत्यस्य द्वित्वसंख्यासंज्ञककण्डस्य रेफतया भ्रान्तेः पुस्तकलेखकैः 'नन्तरव्या' इति लिपिकरणेन 'नन्तरव्या' इति पाठान्तरं जातमिति, प्रतिभाति । तंतश्च 'अनन्तानन्तव्यापार' इत्येव पाठः म्यक् स्यात् । ५-णस्य स-वा० वा० ।

[प्रसङ्गात् चित्ररूपचर्चा]

अथ तदवयवानां शुक्लाद्यनेकरूपयोगिता अवयविनस्तु एकमेव रूपम्, न; तदवयवानामपि अवयवित्वेनानेकप्रकारैकरूपयोगित्वाविरोधात् । अथ प्रत्येकमवयवेषु शुक्लादिकमेकैकं रूपम् तर्हि तदवयवादिष्वपि एकैकमेव रूपं यावत् परमाणव इति विभिन्नघट-पटादिपदायैष्विव चित्रपटेऽपि 'नील-
५ पीत-शुक्लरूपा पटे भावाः' इति प्रतिपत्तिः स्यात् न पुनः 'चित्ररूपः पटः' इति, अवयवाऽवयविनोरन्यत्वात् अवयवानामनेकरूपा(प)संबन्धित्वेऽपि अवयविनस्तथाभावाभावात् । अथावयविनोऽपि विभिन्नानेकरूपसंबन्धित्वमभ्युपगम्यते तथापि त्रैकैकरूपप्रतिभासानुपपत्तिः अनेकरूपसंबन्धित्वस्यैव तत्र सद्भावात् सूत्रव्याघातश्चैवं स्यात् "अविभुनि द्रव्ये समानेन्द्रियग्राह्याणां विशेषगुणानामसंभवात्" [] इति सूत्रेणामिधानात् अव्यापके पटादिद्रव्ये एकेन्द्रियग्राह्याणां शुक्लादीनां विशेषगुणा-
१० नामसंभवोऽनेन सूत्रेण प्रतिपादितः स च व्याहन्येत । किञ्च, शुक्लादीनामेकत्र पटादावनेकरूपरूपाणां सद्भावाभ्युपगमे व्याप्यवृत्तित्वम्, अव्याप्यवृत्तित्वं वा? अव्याप्यवृत्तित्वे "शेषाणामाश्रयव्यापित्वम्" [प्रसक्तं ० कं ५० १०३ ५० ८] इति विरुध्यते । आश्रयव्यापित्वेऽप्येकावयवसहितेऽपि अवयविनि उपलभ्यमाने अपरावयवाऽनुपलब्धावपि अनेकरूपप्रतिपत्तिः स्यात् सर्वरूपाणामाश्रयव्यापित्वात् । अथ शुक्लाद्यनेकाकारं चित्रमेकं तद्रूपं यथा शुक्लादिको रूपविशेषः कथं तर्हि अनेकाकारमेकं रूपम-
१५ विरुद्धं भवेत् त्रैकैकरूपाभ्युपगमस्य चित्रतरत्वात् । अथ त्रैकैकरूपस्य तस्य प्रत्यक्षेण प्रतीतेन विरोधस्तर्हि सदसद्रूपैकरूपतया कार्यकारणरूपस्य वस्तुनः प्रतिपत्तौ विरोधः कथं भवेत्? न च चित्रपटादावपास्तशुक्लादिविशेषं रूपमात्रं तदुपलभ्यमान्यथानुपपत्त्याऽस्तीति अभ्युपगन्तव्यम् 'चित्ररूपः पटः' इति प्रतिभासाभावप्रसक्तेः । अथ परस्परविरुद्धानां शुक्लादिरूपाणां त्रैकैकरूपानारम्भकत्वात् शुक्लादीनां रूपाणां समानरूपारम्भकत्वोपलभ्यमानं तत्र त्रैकैकरूपोत्पत्तिः । नन्वयमपरो वैशेषिकस्यैव
२० दोषोऽस्तु असमानजातीयगुणानारम्भवादिनः । किञ्च, यदि समानजातीयगुणारम्भकत्वमेव कारणगुणानामित्यभ्युपगमः 'शुक्लात् शुक्लम्' इत्यादिप्रतीतिः कथं तर्हि कारणगतशुक्लादिरूपविशेषेभ्यः कार्यं रूपमात्रस्य अपास्ततद्विशेषस्य उत्पत्तिर्भवेत् तेभ्यस्तस्यासमानत्वात् । अथ तद्गतरूपमात्रेभ्यस्तद्रूपमात्रस्य उत्पत्तेर्न दोषः, असदेतत्; शुक्लादिरूपविशेषव्यतिरेकेण रूपत्वादिसामान्यमपहाय रूपमात्रस्याभावात् सामान्यस्य च नित्यत्वेन अजन्यत्वात् । न च रूपमात्रनिबन्धनः 'चित्ररूपः
२५ पटः' इति प्रतिभासो युक्तः, शुक्लादिप्रत्ययस्यापि तन्निबन्धनत्वेन शुक्लादिरूपविशेषस्याऽप्यभावप्रसक्तेः । न चावयवगतचित्ररूपात् पटे चित्रप्रतिभासः अवयवेष्वपि तद्रूपसंभवात् । न च अन्यरूपस्यान्यत्र विशिष्टप्रतिपत्तिजनकत्वम् पृथिवीगतचित्ररूपाद् वायौ चित्ररूपप्रतिपत्तिप्रसक्तेः भेदश्चावयववावयविनोर्भेदभिप्रायेण यदि च रूपमात्रमेव तत्र स्यात् 'क्षितौ रूपमनेकप्रकारम्' इति विरुध्यते—अनेकप्रकारं हि शुक्लत्वादि भेदभिन्नमुच्यते रूपमात्रं च शुक्लादि विशेषरहितम् तस्यै
३० शुक्लादिविशेषेष्वात्मन्तर्भावात् कथं न विरोधः? यदपि शुक्लाद्यनेकप्रकाररूपाभ्युपगमे क्षितौ सूत्रविरोधपरिहाराभिधानं किल अविभुनि द्रव्ये समानेन्द्रियग्राह्याणां विशेषगुणानामेकाकाराणामसंभवं न नु अनेकाकाराणाम् क्षितौ 'शुक्लाद्यनेकाकाराणां तेषामुपलभ्यमानं एकाकाराणामेकत्र बहूनां सद्भावे एकमेव शुक्लादिप्रतिपत्तेर्नितत्वाद् अपरतद्भेदकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात् तद्रभ्युपगमः न चैवमनेकाकाराणाम्' इति, तदपि असंगतम्; व्याप्याऽव्याप्यवृत्तित्वविकल्पद्वयेऽपि दोषप्रतिपादनात् अथ
३५ अव्याप्यवृत्तित्वे न विरोधदोषः शेषाणामाश्रयव्यापित्वमेव इत्यवधारणानभ्युपगमात् नन्वेवं सूक्ष्मवियरप्रविष्टालोकोद्घोषित्वात्परतपटविभागवृत्तिरूपदेशस्य प्रतिपत्तौ यदि तदाधारस्य पटावयविनः प्रतिपत्तिस्तदा तदाधेयाशेषशुक्लादिरूपप्रतिपत्तिरपि भवेत् आधेयप्रतिपत्तिमन्वरेण तदाधारत्वस्य प्रतिपत्तुमशकः । न चास्परतरीत्यतमरूपाधारत्वव्यतिरिक्तं तस्य तद्व्यरूपाधारत्वमनेकम् अनेकत्वमावयवयोगिनः पटस्य अनेकत्वप्रसक्तेः स्वभावभेदलक्षणत्वाद् वस्तुभेदस्य अन्यथा तदयोगात् ।

१-त्वे विशेषाणा-४० आ० हा० वि० । "शेषास्तत्त्वैकद्रव्यवृत्तयः"—प्रसक्तं ० कं ५० १५ ५० ११ ।
२-मेकरूप-आ० वा० मां० मां० । ३-ण यदि चित्ररूप-मां० । ४-ण च यदि चित्ररूप-मां० । ५-चित्ररूप-आ० वा० आ० । ४-रात्यतम-आ० वा० आ० मां० । ५-त्वमनेकस-आ० वा० विना ।

तदनेकत्वेऽपि तस्यैकत्वे कथं न अनेकाकारमेकं स्यात् ? अथ तत्प्रतिपत्तौ नावयविप्रतिपत्तिस्तर्हि निराधारस्य रूपस्य प्रतिपत्तौ गुणरूपता विशीर्येत द्रव्याश्रयादिलक्षणयोगित्वात् तस्य । न च तद्रूपता(तऽऽ)प्रतिपत्तौ तल्लक्षणयोगिता तस्य अवगन्तुं शक्या प्रमेयव्यवस्थायाः प्रमाणाधीनत्वात् । अणुपरिमाणयोगित्वे च अल्पतरपटादिरूपस्य परमाणोरिव द्रव्यरूपताप्रसक्तिः तस्यैव तद्योगित्वात् अत एव 'एकावयवसहितस्य पटस्योपलम्भात् एकरूपोपलम्भेऽपि आश्रयाव्यापितया शेषरूपानामनु-५ पलम्भाच्चित्रप्रतिभासाभावः' इति यदुक्तम् तदपि निरस्तम्, एकरूपोपाध्युपकाराङ्गशक्यभिन्नस्य पटद्रव्यस्य निश्चयात्मना अध्यक्षेण ग्रहणे अशेषरूपोपाध्युपकारकशक्यभिन्नात्मनस्तस्य एकरूपतया ग्रहणात् उपकार्यग्रहणमन्तरेण उपकारकत्वग्रहणस्यासंभवात् 'शक्तीनां ततो मेदे संबन्धासिद्धेरप-रोपकारकशक्तिप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः कथं नाशेषोपकार्यरूपप्रतिभासाच्चित्रप्रतिभासप्रसक्तिः ? एतेन 'तन्तूनां नीलाद्यनेकरूपसंबन्धित्वात् पटेऽपि अनेकरूपारम्भकत्वे न किञ्चिद् वाधकं प्रमाणं १० कारणगुणपूर्वक्रमेण तथाविधस्य रूपस्य उत्पादात्' इत्यपि प्रत्युक्तम् एकावयवप्रतिभासे चित्रप्रतिभासोत्पत्तिप्रसङ्गस्यैव वाधकत्वात् । यदपि 'भवतु वा एकं पटे विन्नं रूपम् नीलादिरूपैरेकरूपारम्भात् यथा हि शुक्लादिर्विशेषो रूपस्य तथा चित्रमपि रूपविशेष एव चित्रशब्दवाच्यः' इति, तदपि असंगतमेव; अनेकाकारस्य एकत्वे चित्रैकशब्दवाच्यत्वे वाभ्युपगम्यमाने सदसदनेकाकारानुगतस्य एकस्य कारणादिशब्दवाच्यत्वेनाभ्युपगमाविरोधात् । यथा च बहूनां तन्त्वादिगतनीलादिरूपानां १५ पटगतैकचित्ररूपारम्भकत्वं दृष्टत्वादिविरुद्धं तथाऽनेकाकारस्य एकरूपत्वं वस्तुनो दृष्टत्वादेवाविरुद्धमभ्युपगन्तव्यम् अत एव एकानेकरूपत्वात् चित्ररूपस्य एकावयवसहितेऽवयविनि उपलभ्यमाने शेषावयवावरणे चित्रप्रतिभासाभाव उपपत्तिमात् । सर्वथा त्वैकरूपत्वे तत्रापि चित्रप्रतिभासः स्यात् अवयविव्याप्त्या तद्रूपस्य वृत्तेः । न चावयवनानारूपोपलम्भसहकारीन्द्रियमवयविनि चित्रप्रतिभासं जनयतीति तत्र सहकार्यभावात् चित्रप्रतिभासानुत्पत्तिरिति वाच्यम्, अवयविनोऽव्यनुपलब्धि-२० प्रसङ्गात् न हि चाभ्युपप्रतिपत्त्याऽगृह्यमाणरूपस्यावयविनो वायोरिव ग्रहणं दृष्टम् । न च चित्ररूपव्यतिरेकेणापरं तत्र रूपमात्रमस्ति यतस्तत्प्रतिपत्त्या पटग्रहणं भवेत् । न चावयवरूपोपलम्भोऽवयविरूपप्रतिपत्तौ अक्षसहकारी, तद्भावे वा तदवयवरूपोपलम्भोऽपि स्वावयवरूपोपलम्भाक्षसहकारी इति तमन्तरेण स न स्यादिति पूर्वपूर्वावयवरूपोपलम्भापेक्षया परमाणुरूपोपलम्भाभावात् तज्जन्य-द्व्यणुकाराद्यवयविरूपोपलम्भासंभवात् क्षचिदपि रूपोपलब्धिः स्यात् । तदभावे च नावयव्युपलब्धि-२५ रिति तदाश्रितपदार्थानामभ्युपलम्भाभावात् सर्वप्रतिभासाभावः स्यात् । तत एकानेकत्वभावं चित्र-पटरूपपद्वस्तु अभ्युपगन्तव्यं वैशेषिकेण ।

बौद्धेनापि चित्रपटप्रतिभासस्य एकानेकरूपतामभ्युपगच्छता एकानेकरूपं वस्तु अभ्युपगन्त-मेव । अथ प्रतिभासोऽपि एकानेकरूपो नाभ्युपगम्यते तर्हि सर्वथा प्रतिभासाभावः स्यात् इति असङ्गद आवेदितम् । तत एकान्ततोऽसति कार्ये न कारणव्यापारस्तेनाभ्युपगन्तव्यः असति तत्र ३० तदभावात् । नापि सति, मृत्पिण्डे तस्य तमन्तरेणापि ततः प्रागेव निष्पन्नत्वात् । न च मृत्पिण्डे कारकव्यापारः पृथुवुधोदराद्याकारस्तत्फलम् अन्यत्र व्यापारे अन्यत्र फलासंभवात् स एव मृत्पिण्डः कारकव्यापारात् पृथुवुधोदराद्याकारतां प्रतिपद्यते इति कारकव्यापार-फलपौरैक्यविषयत्वे अनेकान्तत्वादसिद्धिः । तस्माद् द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकाभ्यां केवलाभ्यां सहिताभ्यामन्योन्यनिरपेक्षाभ्यां व्यवस्थापितं वस्तु असत्यमिति तत्प्रतिपादकं शास्त्रं सर्वं सिध्यति व्यवस्थितम् ॥ ५० ॥ ३५

[अन्यव्य-व्यतिरेकाभ्यां निरपेक्षनयद्वये मिथ्याज्ञानरूपत्वस्य दृढीकरणम्]

अमुमेवार्थमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां दृढीकर्तुमाह—

ते उ भयणोवणीया सम्महंसणमणुत्तरं हौति ।

जं भवदुक्त्वविमोक्वं दो वि न पूरेंति पाडिक्कं ॥ ५१ ॥

तौ द्रव्य-पर्यायास्तिकनयौ भजनया परस्परस्वभावाऽविनाभूततया उपनीतौ सदसद्रूपैका-४० न्तव्यवच्छेदेन तदात्मकैककार्यकारणादिवस्तुप्रतिपादकत्वेन उपयोजितौ यदा भवतस्तदा सम्यग्दर्शनमनुत्तरं—नास्ति अस्माद् अन्यद् उत्तरं प्रधानं यस्मिस्तत् तथाभूतं—भवतः परस्परविनिर्माण-

वर्तिद्रव्यपर्यायात्मकैकवस्तुतत्त्वविषयरूप्यात्मकाऽवाधिताऽवबोधस्वभावत्वात् । यदा तु अन्योन्यनिरपेक्षद्रव्य-पर्यायप्रतिपादनत्वेन उपनीतो भवतो न तदो सम्यक्त्वं प्रतिपद्येते यस्मात् संसारभाविजन्मादिदुःखविमोक्षमालान्तिकं विश्लेषं द्वावपि तौ प्रत्येकं न विधत्तः मिथ्याज्ञानात् सम्यक्क्रियानङ्गतया आत्यन्तिकभवोपद्रवाभिच्युरसिद्धेः तद्विपर्ययकारणत्वात् तच्चासकृत् प्राक् प्रतिपादितमिति न पुनः प्रतन्यते । ततः कारणात् कार्यं कथंचिद् अन्यत् कथंचिदनन्यत् अत एव तदतद्रूपतया 'सच्च असच्च' इति ॥ ५१ ॥

[कार्य-कारणयोर्भेदाभेदरूपत्वदर्शनेनानेकान्तरूपत्वोपपादनम्]

अमुमेव अर्थमुपसंहारद्वारेण उपदर्शयन्नाह—

नत्थि पुढवीविसिद्धो'घडो'त्ति जं तेण जुज्जइ अणणणो ।

१०

जं पुण'घडो'त्ति पुढ्वं ण आसि पुढवी तओ अणणो ॥ ५२ ॥

नास्ति सदद्रव्यस्यत्पृथिवीत्वादिभ्यो विश्लिष्टो भिन्नो घटः सदादिव्यतिरिक्तस्वभावतया तस्यानुपलम्भात् । किञ्च, यदि सत्त्वादयो धर्मा घटाद् एकान्ततो भिन्नाः सोऽपि वा तेभ्यो भिन्नाः स्यात् तदा न घटस्य सदादित्वं स्यात् स्वतोऽसदादेरन्यधर्मयोगेऽपि शशशङ्गादेरिव तत्तत्त्वा(तथात्वा)-योगात् सदादेरपि घटाद्याकाराद् अत्यन्तमेवे निराकारतया अत्यन्ताभावस्येव उपलम्भविषयत्वयो-१५ गाद् ज्ञेयत्व-प्रमेयत्वादिधर्माणामपि सदादिधर्मैभ्यो मेवे असत्त्वम् सदादेस्तु तेभ्यो मेवे अज्ञेयत्वाद् असत्त्वमेव "उपलम्भः सत्ता"] इति वचनात् । ततः सदादिरूपतया उपलभ्यमानत्वाद् घटस्य तेभ्योऽभिन्नरूपताऽभ्युपगन्तव्या प्रमेयव्यवस्थितेः प्रमाणनिवन्धनत्वात् । यत् पुनः पृथुषुप्रोदराद्याकारतया पूर्वं सदादिर्न आसीत् ततोऽसौ अन्यस्तेभ्यो घटरूपतया प्राक् सदादेरनुपलम्भात् प्रागपि तद्रूपस्य सदादौ सत्त्वे अनुपलम्भायोगात् दृश्याऽनुपलम्भस्य च अभावाद्यः २० मिचारित्वात् तदतद्रूपतायां च विरोधाभावात् प्रतीयमानायां तदयोगात् अवाधितप्रत्ययस्य च मिथ्यात्वासंभवाद् वाधाविरहस्य च प्रागेव उपपादितत्वात् ॥ ५३ ॥

[सदाद्येकान्तवत् कालाद्येकान्तेऽपि मिथ्यात्वव्यापनम्]

सदाद्येकान्तवाचवत् कालाद्येकान्तवादेऽपि मिथ्यात्वमेव इत्याह—

कालो सहाव णियई पुढ्वकयं पुरिस कारणेगंता ।

२५

सिच्छत्तं ते चैवा(व) समासओ होंति सम्मत्तं ॥ ५३ ॥

कौल-स्वभाव-नियति-पूर्वकृत-पुरुषकारणरूपा एकान्ताः सर्वेऽपि एकका मिथ्यात्वम् त एव समुदिताः परस्परऽजहदुत्तयः सम्यक्त्वरूपतां प्रतिपद्यन्ते इति तात्पर्यार्थः ।

१-तत्तथात्वयो-आ० हा० वि० । २-न्ताभावादस्यैत्र चोपल-वृ० आ० हा० वि० । ३-चादोऽपि वा० भा० मा० । ४ चेव उ स-पु० मू० पु० मू० ।

५ श्वेताश्वतरोपनिषदि ब्रह्मकारणताभ्रविचारैः काल-स्वभावादीनामपि कारणता चर्चिता निरस्ता च विद्यते । तद्यथा—
"ब्रह्मवादिनो वदन्ति—

किं कारणं ब्रह्म कृतः सज्जाता जीवाम केन क च संप्रतिष्ठाः ।।

अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो ब्रह्मस्थाम् ॥

काल-स्वभावो नियतियदच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।

संयोग एषा न कालभावादात्मान्यनीच-सुख-दुःखहेतोः ॥—१-२ इत्यादि-। अ० १ ।

माठरेण साख्यकारिकावृत्तौ, क्रियाऽक्रियावादादिमत्तं विवेचयता श्रीलाङ्केन सूत्रकृताङ्ग सूत्रटीकायाम् हरिभद्रेण शाल-घातीसमुच्ये च काल-स्वभावादिवादा मङ्गयन्तरेण उपन्यस्ता निरस्ताश्च विद्यन्ते । तद्यथा—

का० ११ पृ० ७५-७६ । समवस० अ० १२ पृ० २१० प्र०—२११ प्र० । शालवा० समु० खण० २ खो० ५२—
८१ पृ० ७५-८१ ।

क्रियाऽक्रियावादादिस्वरूप निरूपयत्र गुणरत्नः षड्दर्शनसमुच्यवृद्धीकार्या-काल-स्वभावादिवादानां स्वरूपमात्रं प्ररूपि-
तवान् । तत्र-पृ० १० पं० १५—पृ० १६ पं० ५ ।

[कालककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः]

तत्र काल एव एकाग्रतेन जगतः कारणमिति कालवादिनः प्राहुः । तथाहि—सर्वस्य शीतोष्ण-वर्ष-वनस्पति-पुरुषादेर्जगतः प्रभव-स्थिति-विनाशेषु ग्रहोपरागयुतियुद्धोदयास्तमयगतिसमनागम-नादौ च कालः कारणम् तमन्तरेण सर्वस्यास्याऽन्यकारणत्वाभिमतभावसद्भावेऽप्यभावात् तत्सद्भावे च भावात् । तदुक्तम्—

“कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः” ॥

[महाभा० आदिप० अ० १ श्लो० २७३, २७५];

असदेतत्; तत्कालसद्भावेऽपि वृष्यादिः कदाचिददर्शनात् । न च तदभवचनमपि तद्विशेषकृत-मेव, नित्यैकरूपतया तस्य विशेषाभावात् । विशेषे वा तज्जननाऽजननस्वभावतया तस्य नित्यत्वजन्य-१०-तिक्रमात् स्वभावभेदाद् भेदसिद्धेः । न च ग्रहमण्डलादिकृतो वर्षादेर्विशेषः तस्यापि अहेतुकतयाऽभा-वात् । न च काल एव तस्य हेतुः इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः—सति कालभेदे वर्षादिभेदहेतोर्ग्रहमण्ड-लादेर्भेदः तद्भेदाच्च कालभेद इति परिस्फुटमितरेतराश्रयत्वम् । अन्यतः कारणाद् वर्षादिभेदे न ‘काल एव एकः कारणं भवेत्’ इत्यभ्युपगमविरोधः । कालस्य च कुतश्चिद् भेदाभ्युपगमे अनित्यत्व-मित्युक्तम् । तत्र च प्रभव-स्थिति-विनाशेषु यद्यपरः कालः कारणम्, तदा तत्रापि स एव पर्यनुयोग १६ इत्यनवस्थानान्न वर्षादिकाकार्योत्पत्तिः स्यात् । न चैकस्य कारणत्वं युक्तम् क्रम-यौगपद्याभ्यां तद्विरो-धात् । तत्र काल एव एकः कारणं जगतः ।

[स्वभावैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः]

अपरे तु ‘स्वभावत एव भावा जायन्ते’ इति वर्णयन्ति । अत्र यदि ‘स्वभावकारणा भावाः’ इति = तेषामभ्युपगमस्तर्ह्यै स्वात्मनि क्रियाविरोधो दोषः न हि अनुत्पन्नानां तेषां स्वभावः स्वस्ति उत्पन्नानां २० तु स्वभावसंगतावपि प्राक् स्वभावाभावेऽपि उत्पत्तेर्निवृत्तत्वाच्च स्वभावस्तत्र कारणं भवेत् । अथ कारणमन्तरेण भावा भवन्ति स्व-परकारणनिमित्तजन्मनिरपेक्षतया सर्वहेतुनिराशंसस्वभावा भावाः । तथा चात्र स्वभाववादिभिर्भुक्तिः प्रदर्श्यते—यद् अनुपलभ्यमानसत्ताकं तद् प्रेक्षावतामसद्व्यवहार-विषयः, यथा शशाशुक्लम्, अनुपलभ्यमानसत्ताकं च भावानां कारणमिति स्वभावानुपलब्धिः । न च अयमसिद्धो हेतुः कण्टकादितैर्कण्यादेर्निमित्तभूतस्य कस्यचिद् अभ्यक्षादिना असंवेदनात् । तदुक्तम्—२५

१ अत्र ‘ग्रहीयविविधदशायाः प्रस्तुतत्वेन उपराग-युति-युद्धादयः सर्वेऽपि शब्दा ग्रहेण योन्याः तदर्थैव सर्वसिद्धा-न्तार्दिज्योतिप्रग्रन्थेभ्योऽवसेयः ।

२-मथगामन्-वृ० आ० हा० वि० । ३-तू न तत्स-वृ० आ० हा० वि० । ४ महाभारते कालमाहात्म्य-मित्यं वर्णितं विद्यते—

“विधातुविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्तते । कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ सुखादुखे ॥

कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । संहरन्तं प्रजाः कालं कालः वामयते पुनः ॥

कालो विक्रमते भावान् सर्वाल्लोके शुभाशुभान् । कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विस्मजते पुनः ॥

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः । कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविद्यतः समः ॥

अतीताऽजागता भावा ये च वर्तन्ति साम्प्रतम् । तान् कालनिर्मितान् युद्धा न संज्ञां हातुमर्हसि” ॥

—महाभा० आदिप० अ० १ श्लो० २७२-२७६ ।

५ सांख्यकारिकादृत्तौ, शास्त्रवार्तासमुच्चये पददर्शनसमुच्चयवृद्धीकार्यां च ‘अयमीदृश एव श्लोको वर्तते-’ ५०. ७६ । ५०. ८० श्लो० ५४ । ५०. ११. ५०. १२-१३ ।

६ स्वभाववादनिरूपण-तद्विरसनपरा प्रस्तुता टीका तत्रसंग्रहीयस्वभावविक्रमादपरीक्षयाऽशरणाः साम्यं भजते । तथाहि— “सर्वहेतुनिराशंसं भावानां जन्म वर्णयते । स्वभाववादिभिस्ते हि नाहुः स्वमपि कारणम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ११०. ५३ । ६३ ।

७-वा स्वादात्म-भा० मा० । “ते स्वक्रियाया विरोधत इत्यादिना निरस्ताः”—तत्त्वसं० पत्रि० ५०. ६२. ५०. ९ ।

८ “राजीवकेसरादीनां वैश्विष्यं कं करोति हि । मयूरचन्द्रकाचिर्नां, मिषिन्ध्रं, केन निर्मितं” ॥

—तत्त्वसं० का० १११. ५०. ६२ ।

“कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं विचित्रभावं मृगपक्षिणां वा ।

खभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ?” ॥ [

]

अथैषि स्यात् भवतु वाहानां भावानां कारणानुपलब्धेरहेतुकत्वम् आध्यात्मिकानां तु कुतो निर्हेतुकत्वसिद्धिः ? असदेतत् ; यतो यदि नाम दुःखादीनामध्यक्षतो निर्हेतुकत्वमसिद्धं तथापि अनुमान-
५ तस्तत् तेषां सिद्धमेव । तथाहि—यत् कादाचित्कं तद् निर्हेतुकम्, यथा कण्टकादेस्तैक्ष्ण्यम्, कादा-
चित्कं च सुखादिकमिति खभावहेतुः । न च यस्य भावाभावयोर्नियमेन यस्य भावाभावौ तत् तस्य कारणम्, व्यभिचारात् । तथाहि—स्पर्शसद्भाव एव चक्षुर्विज्ञानम् तदभावे न तत् कदाचित्, न च स्पर्शः तत्कारणम् । तत्रैतत् कारणभावलक्षणम् व्यभिचारित्वात् । अतः सर्वहेतुनिराशासं जन्म भावानासिति सिद्धम्,

- १० असदेतत् ; कण्टकादितैक्ष्ण्यादेरपि निर्हेतुकत्वसिद्धेः । तथाहि—अध्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यामन्वय-
व्यतिरेकतो बीजादिकं तत्कारणत्वेन निश्चितमेव । यस्य हि यस्मिन् सत्येव यस्य भावः यस्य च
विकाराद् यस्य विकारः तत् तस्य कारणमुच्यते । उत्सूनादिविशिष्टावस्थाप्राप्तं च बीजं कण्टकादितै-
क्ष्ण्यादेरन्वय-व्यतिरेकवत् अध्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यां कारणतया निश्चितमिति ‘अनुपलम्भ्यमानसत्ताकं
च कारणम्’ इति असिद्धो हेतुः । यद्यपि ‘कार्यकारणभावलक्षणं व्यभिचारि’ इत्युक्तम्, तद्यपि अस्ति-
१५ ष्टम् ; स्पर्शस्यापि रूपहेतुतया चक्षुर्विज्ञाने निमित्ततया इष्टत्वात् तन्मध्ये रूपस्यैव विशिष्टावस्था-
स्यासंभवात् । न च व्यतिरेकमात्रं कार्यकारणभावनियन्धनत्वेन अभ्युपगम्यते तद्वादिभिः किन्तु
तद्विशेष एव । तथाहि—समर्थेषु सत्सु येषु कार्यं भवद् उपलब्धम् तेषां मध्ये अन्यतमस्यापि अभावे
तद् अभवत् तत्कारणं तद् इति व्यवस्थायत्येते न तु यस्याभावे यन्न भवतीति व्यतिरेकमात्रतः ; अन्यथा
मातृविवाहोचितपारशीकदेशप्रभवस्य पिण्डखर्जूरस्य तद्विवाहाभावे अभावाद् अव्यभिचारः स्यात् ।
२० न चैवंभूतस्य व्यतिरेकस्य स्पर्शेन व्यभिचारः न हि रूपादिसंनिधानमुपदर्शयति स्पर्शस्य एकस्याभा-
वात् चक्षुर्विज्ञानं न भवतीति शक्यं दर्शयितुमिति कुतो व्यभिचारः कार्यकारणभावलक्षणस्य ? नै

१ अयं श्लोकः शास्त्रना० स्याद्वादक० टीकायाम् षड्० वृ० टीकायां च विद्यते-पृ० ८३ प्र० । पृ० १३ ।

माठरश्रुतौ तु—

“येन शुक्लीकृता हंसा. शुक्लाश् हरितीकृता । मयूराश्चित्रिता येन स नो वृत्तिं विधासति” ॥

इति भावार्थकः श्लोको वर्तते-पृ० ७५ ।

२ “यथैन कण्टकादीनां तैक्ष्णादिकमहेतुकम् । कादाचित्कतया तद्वद् दुःखादीनामहेतुता” ॥

—तत्त्वसं० का० ११२ पृ० ६२ ।

बोधिचर्यावतारपञ्जिकाया तत्त्वसंभ्रमीयकारिकाभिरेव खभाववादः स्थापितः निरस्तश्च प्रकारान्तरेण-परि० ९ पृ०
५४१ । धर्मसंप्रहृष्या तु केवलं खभाववादस्थापनं तच्चिरसनं शोभयमन्यया भङ्गा वणितं विद्यते । तथाहि तदाखान्धभागी—

“किञ्च सद्भावो ति मद् भावो वा होज्ज् अभावो वा । जद् भावो किं चित्तो किं वा सो एगख्वो ति ॥ × × ×
एवं नियद् जद्-च्छा कालो दिव्वं पघाणमादी वि । सव्वे वि अस्सव्वाया एगंतेपं मुण्येव्वा” ॥

—धर्मसं० गा० ५४९-५६६ पृ० २११-२१६ ।

३ “धरोजकेसरादीनामन्वयव्यतिरेकवत् । अवस्थातिसायाक्रान्तं बीजपङ्कजलादिकम् ॥

प्रसङ्गानुपलम्भाभ्यां निश्चितं कारणं यदा । किमिदमन्वयसदा हेतुरनीषां परिपृच्छयते ॥

—तत्त्वसं० का० ११३-११४ पृ० ६३ ।

४ अत्र वाक्ये द्वयोः ‘यस्य’ पदयोः निष्प्रयोजनकत्वेन ‘यस्य हि यस्मिन् सत्येव भावः’ इत्येव पाठः समीचीनः
संभाव्यते । “तथाहि—यस्मिन् सत्येव यस्य जन्म भवति यस्य च विकाराद् यस्य विकारस्तद् तस्य कारणमुच्यते । तच्चैवंभूतं
बीजादिकमुच्छ्रानादिविशिष्टावस्थाप्राप्तं राजीवकेसरादीनामन्वयव्यतिरेकवत्” —तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६३ पं० १५ ।

५-पस्यैवं वि-वृ० । “सर्वास्यापि रूपहेतुतया चक्षुर्विज्ञानेऽपि निमित्तभावस्येष्टत्वात् । तथाहि—सर्ष इति भूता-
न्युच्यन्ते । तानि चोपादायोपादाय रूपं वर्तते ततश्चक्षुर्विज्ञानं प्रति स्पर्शस्य निमित्तभावोऽस्त्येव केवलं साक्षात्पर्यर्कतो
विशेषः” —तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६३ पं० १९ ।

६ “नियतौ देहा-कालौ च भावानां भवतः कथम् । यदि तद्हेतुता नैषां स्युस्तो सर्वत्र सर्वदा ॥

कथित् कदाचित् कस्मिंश्चिद् भवन्तो/नियताः पुनः । तत्सापेक्षा भवन्त्येते तदन्वयपरिहारतः” ॥

—तत्त्वसं० का० ११५-११६ पृ० ६४ ।

केवलं बीजादिः कारणत्वेन भावानां निश्चितः किन्तु देश-कालादिरपि । तथाहि—यदि प्रतिनियत-
देश-कालहेतुता कण्टकादेस्तैक्षण्यादेर्न स्यात् तदा थैयमतदेश-कालपरिहारेण प्रतिनियतदेश-कालता
तेषामुपलम्भगोचरचारिणी सा न स्यात् तन्निरपेक्षत्वात् तद्वद् अन्यदेशकाला अपि ते भवेयुः न
चैवम् अतः प्रतिनियतदेशादौ वर्तमानास्तदपेक्षास्त इति सिद्धम् तथा च तत्कार्या अपेक्षालक्षणत्वात्
तत्कार्यत्वस्य नियतदेशतया च तेषां वृत्तिरध्यक्षत एव सिद्धेति कथं न तत्कार्यतावगतिः ? यदपि ५
'कादाचित्कत्वात्' इति साधनम्, तदपि विरुद्धम्; साध्यविपर्ययसाधनाद् अहेतोः कादाचित्कत्वानु-
पपत्तेः । साध्यविकलश्च दृष्टान्तः अहेतुकत्वस्य तत्राप्यभावात् । एवमनुपलभ्यमानसत्ताकं भावानां
कारणमिति हेतोरसिद्धता प्रतिज्ञायाश्च प्रत्यक्षविरोधो व्यवस्थितः । सिद्धत्वेऽपि चास्य हेतो-
रनैकान्तिकत्वम् । तथाहि—यदि अनुपलम्भमात्रं हेतुत्वेन उपादीयते तदा प्रमाणाभावात् कारण-
सत्ताभावासिद्धेः कथं नानैकान्तिकता ? तथाहि—कारणम् व्यापकं वा निवर्तमानं कार्यम् व्याप्यं वा १०
आदाय निवर्तते । न च प्रमाणमर्थसत्ताया व्यापकं वृक्षत्ववत् दिग्गतायाः अभिन्नस्यैव व्यापकत्वात् ।
न च प्रमाण-प्रमेययोरभेदः भिन्नप्रतिभासविषयत्वात् । नापि प्रमाणं कारणमर्थस्य व्यभिचारात्
देश-कालादिविप्रकृष्टानां भावानां प्रमाणाविषयीकरणेऽपि सत्ताऽविरोधात् । न च यदन्तरेणापि
यद् भवति तत् तस्य कारणम् अतिप्रसङ्गात् कारणत्वाभ्युपगमे स्वाभ्युपगमव्याघातात् । न च प्रमा-
णात् प्रमेयप्रभवः अपि तु प्रमेयात् प्रमाणस्य अन्यथा तेन तद्गहणाऽयोगात् । न च प्रमाणमप्रतिबद्धमपि १५
अर्थसत्तानिवर्तकम् अतिप्रसङ्गात्—गोनिवृत्तौ अश्वनिवृत्तिप्रसक्तैः । किञ्च, अनुपलब्धिहेतुत्वेन उपा-
दीयमाना खोपलम्भनिवृत्तिरूपा वा उपादीयते, सर्वपुरुरूपोपलम्भनिवृत्तिस्वभावा वा ? तत्र न तावद्
आद्यः पक्षः खैल-विलाद्यन्तर्गतस्य जीजादेः खोपलम्भनिवृत्तावपि सत्ताअनिवृत्तेर्हेतोरनैकान्तिक-
त्वात् । अथ द्वितीयः पक्षः सोऽपि न युक्तः; हेतोरसिद्धेः न हि मयूरचन्द्रकादेः सर्वपुरुरूपैरदृष्टं कारणं
नोपलभ्यते इत्यचीगृहशा निश्चेतुं शक्यम् । किञ्च, 'निर्हेतुका भावाः' इत्यत्र हेतुरुपादीयते, आहो- २०
स्वित् नेति ? यदि नोपादीयते तदा न स्वपक्षसिद्धिः प्रमाणमन्तरेण तस्या अयोगात् । अथ हेतुरुपा-
दीयते तदा स्वाभ्युपगमविरोधः प्रमाणजन्यतया स्वपक्षसिद्धेरभ्युपगमात् । तदुक्तम्—
“न हेतुरस्तीति वदन् सहेतुकं ननु प्रतिज्ञां स्वयमेव वाधते ।

१ “तदपेक्षा तथावृत्तिरपेक्षा कार्यतोच्यते । प्रत्यक्षा च तथा वृत्तिः सिद्धास्तेनेह हेतवः” ॥

—तत्त्वसं० का० ११७ पृ० ६४ ।

—कार्यापि-वृ० आ० हा० वि० । “तदन्वदेशादिपरिहारेण नियते देन्द्रादौ वा वृत्तिरियमेवापेक्षेत्युच्यते न तन्निग्रा-
यात्किंवा । स्यादेतद् यदि नाम तदपेक्षा तेषाम् तथापि तत्कार्यता कथमवसितेत्याह—अपेक्षा कार्यतोच्यत इति”

—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ६४ पं० १७ ।

२—पामवृ—भा० मा० विना ।

३ “तत्स्वामाविकवादोऽयं प्रत्यक्षेण प्रवाच्यते । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां हेतुरुपस्य निश्चयात्” ॥

—तत्त्वसं० का० ११८ पृ० ६४ ।

४ “मा वा प्रमाणसत्ता भूदेतुसङ्गावसिद्धये । तथापि मालाभावेन नैवार्थासत्त्वनिश्चयः” ॥

—तत्त्वसं० का० ११९ पृ० ६५ ।

५ “यस्मादर्थस्य सत्ताया व्यापकं न च कारणम् । प्रमाणं भेदसङ्गावाह्यव्यभिचारात् तद्भूत्वात्” ॥

—तत्त्वसं० का० १२० पृ० ६५ ।

६ यमन्त-वृ० आ० हा० वि० । ७ “कारणलाभ्युपगमे वा”—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ६५ पं० १५ ।

८ “यश्च नैवविधो भावस्तस्य नैव निवृत्तितः । ऐकान्तिकमसंबन्धाद् गम्यतेऽन्यनिवर्तनम्” ॥

—तत्त्वसं० का० १२१ पृ० ६५ ।

९ “सर्वा दृष्टिश्च संदिग्धा स्था दृष्टिव्यभिचारिणी । विन्ध्यादिरन्प्रदूर्वादेरदृष्ट्यावपि सत्त्वतः” ॥

—तत्त्वसं० का० १२२ पृ० ६५ ।

१० धुस्तरे तमाले च खलवाच्चः बिलसु वेतसदृशे—वैयक० सि० ।

११ “अहेतुकस्यसिद्धपर्यं न चेद्देहः प्रयुज्यते । न चाप्रमाणिकी सिद्धिरतः पक्षो न सिद्धयति ॥

तत्सिद्धये च हेतुत्वेत् प्रयुज्येत तथापि न । सिद्धेस्तद्हेतुजन्यत्वात् पक्षस्ते संप्रसिद्धयति ॥

—तत्त्वसं० का० १२३-१२४ पृ० ६६ ।

१२ तत्त्वसं० पक्षिकार्याम् “तथा चोक्तमाचार्यसुरिपादैः” इति निर्दिश्य पथमिदमुपनिबद्धम् तत्र च “स्वयमेव
सादयेत्” इति पाठो मुद्रितः—पृ० ६६ पं० १४ ।

-अथापि हेतुप्रणयालसो भवेत् प्रतिज्ञया कैवलयाऽस्य किं भवेत् ?" ।।
[] इति ।

न च ज्ञापकहेतुपन्यासेऽपि कारकहेतुप्रतिक्षेपवादिनो न स्वपक्षवाधा इति वक्तव्यम् यतो लिङ्गं तत्प्रतिपादकं वा चको यदि पक्षसिद्धेरुत्पादकं न भवेत् कथं तस्य ज्ञापकहेतुता स्यात् अन्यथा सर्वस्य ५ सर्वं प्रति ज्ञापकता प्रसज्येत । न चैवं कारक-ज्ञापकहेत्वोरविशेषः साध्यानुत्पादकस्य ज्ञापकहेतुत्वात् तदुत्पादकस्य तु कारकहेतुशब्दवाच्यत्वात् अनुमानवाधितत्वं च प्रतिज्ञायाः स्पष्टमेव । तथाहि— प्रतिनियतभावसंनिधौ ये प्रतिनियतजन्मानस्ते सहेतुकाः यथा भवत्प्रयुक्तसाधनसंनिधिभावि तत्साध्यार्थज्ञानम् तथा च मयूरचन्द्रकादयो भावाः इति स्वभावहेतुः । तन्न स्वभावैकान्तवादाभ्युप- गमो युक्तिसंगतः ।

१० [नियत्येककारणवादस्युपन्यस्य तस्यैकान्तिकलनिरासः]

सर्वस्य वस्तुनस्तथातथानियतरूपेण भवनाद् नियतिरेव कारणमिति केचित् । तथाहि— तीक्ष्णशस्त्राद्युपहृता अपि तथामरणनियतताऽभावे जीवन्त एव दृश्यन्ते नियते च मरणकाले शस्त्रादिघातमन्तरेणापि मृत्युभाज उपलभ्यन्ते, न च नियतिमन्तरेण स्वभावः कालो वा कश्चिद् हेतुः यतः कण्टकादयोऽपि नियत्यैव तीक्ष्णादितया नियताः समुपजायन्ते न कुण्डादितया कालोऽपि १५ शीतादेर्भासस्य तथानियततयैव तदा तर्दा तन्न तन्न तथा तथा निर्धर्तकम्(कः) । तथा चोक्तम्—
“प्राप्तव्यो नियतिवलाश्रयेण योऽर्थः सोऽवश्यं भवति नृणां शुभोऽशुभो वा ।

भूतानां महति कृतेऽपि हि प्रयत्ने नाऽभावं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः” ॥ [] इत्यादि । असदेवत्, शास्त्रोपदेशवैयर्थ्यप्रसक्तेः तदुपदेशमन्तरेणापि अर्थेषु नियतिकृतत्वबुद्धेर्नियत्यैव भावाद् दृष्टादृष्टफलशास्त्रप्रतिपादितशुभाशुभक्रियाफलनियमाभावश्च । अथ तथैव नियतिः कारणमिति २० नायं दोषः, न; नियतेरेकस्वभावत्वाभ्युपगमे विसंवादाऽविसंवादादिभेदाभावप्रसक्तेः अनियमेन नियतेः कारणत्वाद् अयमदोष इति चेत्, न; अनियमे कारणाभावान्न नियतिरेव कारणम् नियते- र्नित्यत्वे कारकत्वायोगात् अनित्यत्वेऽपि तदयोग एव । किञ्च, नियतेरनित्यत्वे कार्यत्वम् कार्यं च कारणानुत्पत्तिमदिति तदुत्पत्तौ कारणं वाच्यम् । न च नियतिरेव कारणम् तत्रापि, पूर्वैवत् पर्यनुयोगानिवृत्तेः । न च नियतिरत्मानमुत्पादयितुं समर्था स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न च काला- २५ दिकं नियतेः कारणम् तस्य निषिद्धत्वात् । न च अहेतुका सा युक्ता नियतरूपताऽनुपपत्तेः । न च स्वतोऽनियता, अन्यभावनियतत्वकारणम् शशशृङ्गादेस्तद्रूपतानुपलम्भात् । तन्न नियतिरपि प्रति- नियतभावोत्पत्तिहेतुः ।

[कर्मैककारणवादस्युपन्यस्य तस्यैकान्तिकलनिरासः]

जन्मान्तरोपात्तमिष्टाऽनिष्टफलदं कर्म सर्वजगद्वैचित्र्यकारणमिति कर्मवादिनः । तथा चाहुः—

३० “यथा यथा पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं निधानस्थमिवाऽवतिष्ठते ।
तथा तथा तत्प्रतिपादनोद्यता प्रदीपहस्तेव मतिः प्रवर्तते ॥” []

१ “तथाहि ज्ञापको हेतुर्वैचो वा तत्प्रकाशकम् । सिद्धेर्निमित्ता गच्छन् साध्यज्ञापकमुच्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १२५ पृ० ६६ ।
२ “अतः कारक एवार्थं ज्ञापको हेतुरुच्यते । साध्यानुत्पादकत्वात् तु कारको न प्रकाशयते” ॥

—तत्त्वसं० का० १२६ पृ० ६६ ।
३ “तस्मात् सहेतवोऽन्येऽपि भावा नियतजन्मतः । साध्यार्थविषयं यद्ब्रह्मज्ञानं साधनमावि ते” ॥

—तत्त्वसं० का० १२७ पृ० ६७ ।

४-नस्तथानि-वृ० धा० ह्य० वि० । ५ नियतिवादस्य प्ररूपको मत्स्यरी गोशालक इति जैनागमानामभिप्रायः । गोशालकचरितं च भगवतीसूत्रीयपद्मदशशतकादवसेयमत्र ।

१, ६-इत्-तन्न तथा वा० भा० । ७ अयं श्लोकः शास्त्रवा० स्याद्वादक० टीकायामुद्धृतो वर्तते-पृ० ८३, वि० ।
८ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ८५, प्र० पं० ५ ।

तथा च—

“स्वकर्मणा युक्त एव सर्वो ह्युत्पद्यते नरः ।
स तथाऽऽकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति” ॥ []

तथाहि—समानमीदमानानां समानदेश-काल-कुलाऽऽकारादिप्रतार्यप्राप्ती नाऽनिसिन्ने युक्ते अनिसिन्नेस्य देशादिप्रतिनियमायोगात् । न च परिदृश्यमानकारणप्रभवे तस्य समानतयोपल-
म्भात् न चैकरूपात् कारणात् कार्यभेदः तस्याहेतुकत्वप्रसक्तेः अहेतुकत्वे च तस्य कार्यस्यापि तद्रूपतापत्तेः भेदाऽभेदव्यतिरिक्तस्य तस्यासत्त्वात् । ततो यन्निसिन्ने एते तद् दृष्टकारणव्यतिरिक्तमदृष्ट कारणं कर्म इति,

असदेतत्; कुंलादिदेर्घटादिकारणत्वेनाध्यक्षतः प्रतीयमानस्य परिहारेणापराऽदृष्टकारणप्रकल्प-
नायां तत्परिहारेणापराऽपराऽदृष्टकारणकल्पनयाऽनवस्थाप्रसङ्गतः कचिदपि कारणप्रतिनियमाऽनुप-
पत्तेः । न च स्वतन्त्रं कर्म जगद्वैचित्र्यकारणमुपपद्यते तस्य कर्त्रधीनत्वात् । न चैकस्वभावात् ततो जगद्वैचित्र्यमुपपत्तिमत् कारणवैचित्र्यमन्तरेण कार्यवैचित्र्यायोगात् वैचित्र्ये वा तदेककार्यताप्रच्युतेः
अनेकस्वभावत्वे च कर्मणः नाममात्रनिवन्धनैव विप्रतिपत्तिः पुरुष-काल-स्वभावादेरपि जगद्वैचित्र्य-
कारणत्वेन अर्थतोऽभ्युपगमात् । न च तेन चेतनवताऽनधिष्ठितमचेतनत्वाद् वास्यादिवत् कर्म प्रवर्तते । अथ तदधिष्ठायकः पुरुषोऽभ्युपगम्यते न तर्हि कर्मैकान्तवादः पुरुषस्यापि तदधिष्ठायक-
त्वेन जगद्वैचित्र्यकारणत्वोपपत्तेः । न च केवलं किञ्चिद् वस्तु नित्यमनित्यं वा कार्यकृत् संभवतीति असकृत् प्रतिपादितम् । तत्र कर्मैकान्तवादाऽपि युक्तिसंगतः ।

[पुरुषैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः]

अन्यस्त्वाह—“पुरुष एवैकः सकललोकस्थिति-सर्ग-प्रलयहेतुः प्रलयेऽपि अलुप्तज्ञानातिशय-
शक्तिः” [] इति । तथा चोक्तम्—

“ऊर्णनाभ इवाऽश्रूनां चन्द्रकान्त इवाऽम्भसाम् ।

प्ररोहणासिच म्लक्षः स हेतुः सर्वजन्मिनाम्” ॥ [] इति ।

तथा, “पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्” [] इत्यादि । ऊर्णनाभोऽत्र मर्कटको व्याख्यातः । अत्र सकललोकस्थिति-सर्ग-प्रलयहेतुता ईश्वरस्येव पुरुषवादिभिः पुरुषस्य इष्टा । विशेषस्तु समवायाद्यपरकारणसव्यपेक्ष ईश्वरो जगद् निर्धैर्ययति अयं तु कैवल्य एव ।
अस्य च ईश्वरस्येव जगद्धेतुता असंगता । तथाहि—

“पुरुषो जन्मिनां हेतुर्नोत्पत्तिविकलत्वतः ।

गगनाम्भोजवत् सर्वमन्यथा युगपद् भवेत्” ॥ []

किञ्च, प्रेक्षापूर्वकारिप्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्तेति किं प्रयोजनमुद्दिश्य अयं जगत्करणे प्रवर्तते ?

१ “देवादेवार्थसिद्धिधेद् देवं पौरुषतः कथम् । दैवतधेदनिर्मोक्षः पौरुषं निष्कलं भवेत्” ॥ इत्यादिद्वैतविचारोऽत्रालु-
संधेयः—आप्तमी० परि० ८ श्लो० ८८—।

२ “अन्ये लीशसधर्माणं पुरुषं लोककारणम् । कल्पयन्ति दुराल्यातसिद्धान्तानुगुह्यतः ॥

समस्तवस्तुप्रलयेऽप्यलुप्तज्ञानवाक्किमान् । ऊर्णनाभ इवाऽश्रूनां स हेतुः किल जन्मिनाम्” ॥

—तत्त्वसं० का० १५३-१५४ पृ० ७५-७६ ।

३ अयं भावो भङ्ग्यन्तरेण बृहदारण्यकाद्युपनिषत्सु वर्णितः—बृहदा० उ० २-१-२० । श्वेताश्वत० उ० ६-१० ।
ब्रह्मोप० पृ० १५२ पं० ५ । तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७६ पं० ४ । ४ पृ० २७३ पं० १३ टि० १० ।

५—अत्र कर्मटको वा० धा० । “ऊर्णनाभो मर्कटकः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७६ पं० १० ।

६ “अस्यापीश्वरवत् सर्वं वचनीयं निषेधनम् । किमर्थं च'करोत्येव व्यापारमिममीदृशम्” ॥

—तत्त्वसं० का० १५५ पृ० ७६ ।

७ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७६ पं० १४ ।

८ “यद्यन्येन प्रयुक्तत्वाच्च स्यादस्य स्वतन्त्रता । अथालोकम्पया कुर्यादैकान्तसुखितं जगत् ॥

आधिदरिद्र्यशोकादिविधायासपीडितम् । जन्तुं सुजतसस्य कानुकम्पा प्रतीयते” ॥

—तत्त्वसं० का० १५६-१५७ पृ० ७६ ।

नेश्वरादिप्रेरणात् अस्वातन्त्र्यप्रसक्तेः । न परानुग्रहार्थमनुकम्पया दुःखितसत्त्वनिर्वर्तनानुपपत्तेः । न तत्कर्मप्रक्षयार्थं दुःखितसत्त्वनिर्माणे प्रवृत्तिः तत्कर्मणोऽपि तत्कृतत्वेन तत्प्रक्षयार्थं तन्निर्माण-प्रवृत्तौ अप्रेक्षापूर्वकारितापत्तेः । न च प्राक् सृष्टेः अनुकम्पनीयसत्त्वसद्भाव इति निरालम्बनाया अनुकम्पया अयोगात् नातोऽपि जगत्करणे प्रवृत्तिर्युक्ता । न च अनुकम्पातः प्रवृत्तौ सुखिसत्त्व-प्रक्षयार्थं प्रवृत्तिर्युक्तेति देवादीनां प्रलयानुपपत्तिर्भवेत् । न च सैमर्थस्य दुःखकारणमधर्मादिक-मपेक्ष्य कृपालोर्दुःखितसत्त्वनिर्वर्तनं युक्तम् कृपापरतन्त्रतया दुःखप्रदे कर्मण्यवधा(धी)रणोपपत्तेः न हि कृपालवः परदुःखहेतुत्वमेव इच्छन्ति परदुःखवियोगेच्छयैव तेषां सर्वदा प्रवृत्तेः । न च क्रीडया अपि तत्र तस्य प्रवृत्तिर्युक्ता क्रीडोत्पादेऽपि जगदुत्पादापेक्षया तस्यास्वातन्त्र्योपपत्तेः जगदुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयात्मकस्य विचित्रक्रीडोपायस्य तदुत्पत्तौ अपेक्षणात् । यदि विचित्र-
१० क्रीडोपायोत्पादने तस्य प्रागेव शक्तिः तदा युगपद् अशेषजगदुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयान् विदध्यात् । अथ आदौ न तत्र शक्तिस्तदा अशक्तवस्थाया अविशिष्टत्वात् क्रमेणापि न तान् विदध्यात् एकत्र एकस्य शक्ताऽशक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मद्वयायोगात् । अयं च दोष ईश्वरवादिनामपि समान इति । “परानुग्रहार्थमीश्वरः प्रवर्तते यथा कश्चित् कृतार्थो मुनिरात्महिताऽहितप्राप्ति-परिहारार्थ-संभवेऽपि परहितार्थमुपदेशादिकं करोति तथा ईश्वरोऽपि आत्मीयान्नेश्वर्यविभूर्ति विख्याप्य
१५ प्राणिनोऽनुग्रहीष्यन् प्रवर्तते इति अथवा शक्तिस्वाभाव्यात् यथा कालस्य वसन्तादीनां पर्या-येण अभिव्यक्तौ स्थावर-जडमविकारोत्पत्तिः स्वभावतः तथैव ईश्वरस्यापि आविर्भावोऽनुग्रह-संहारशक्तीनां पर्यायेण अभिव्यक्तौ प्राणिनामुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयहेतुत्वम्”-
इति यदुक्तं प्रशस्तमतिना तदपि प्रतिक्षिप्तं द्रष्टव्यम् । तथाहि—यदि असौ अनुग्रहप्रवृत्तस्तदा सर्व-मेकान्तसुखिनं प्राणिगणं विदध्यात् इत्युक्तम् । शक्तिस्वाभाव्यात् कारणे उत्पत्ति-स्थित्युपसंहारान् २० जगतो युगपत् कुर्यात् इत्यादिकमपि उक्तमेव दूषणम् । तथा चाह—

“सर्ग-स्थित्युपसंहारान् युगपद् व्यक्तशक्तितः ।

युगपच्च जगत् कुर्यात् नो चेत् सोऽप्यक्तशक्तिकः” ॥

१ “सृष्टेः प्रागनुकम्पा(मन्या)नामसत्त्वे नोपपद्यते । अनुकम्पाऽपि यथोपादाताऽयं परिकल्पयते” ॥

—तत्त्वसं० का० १५८ पृ० ७६ ।

२ “न चार्यं प्रलयं कुर्यात् सदाऽभ्युदययोगिनाम् । तददृष्टव्यपेक्षयां स्वातन्त्र्यमवहीयते” ॥

—तत्त्वसं० का० १५९ पृ० ७७ ।

३ “पीडाहेतुमदृष्टं च किमर्थं स व्यपेक्षते । उपेक्षैव पुनस्तत्र दयायोगोऽस्य युज्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६० पृ० ७७ ।

४ “किन्त्ववधीरणमेव तत्र तस्य कृपापरतन्त्रतया युक्तं कर्तुम्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७७ पं० १४ ।

५ “क्रीडार्यां तस्य श्रुतिधेत् क्रीडया न प्रभुर्भवेत् । विचित्रक्रीडनोपायव्यपेक्षातः शिशुर्यथा” ॥

—तत्त्वसं० का० १६१ पृ० ७७ ।

६ “क्रीडासाध्या च या प्रीतिस्तस्या यदि साधनम् । तत्सर्वं युगपत् कुर्याद् यदि तत्कृतिशक्तिमान् ॥

क्रमेणाऽपि न शक्तः स्यान्नो चेदादौ स शक्तिमान् । नाऽविभक्तस्य युज्यते शक्यशक्ती हि वस्तुनः” ॥

—तत्त्वसं० का० १६२-१६३ पृ० ७७ ।

७ “यदाह प्रदत्तमिति” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७८ पं० २-।

८ न्यायवार्तिके ईश्वरोपादानताप्रकरणे उच्यतेकरः “अथायमीश्वरः कूर्वाण किमर्थं करोति” इति ईश्वरविपर्यं प्रक्ष-मुन्याप्य तद्विषये इमानि मतान्तराणि समुपन्यस्यति—

“क्षीप्रार्थमित्येके” × × × “विभूतिख्यापनार्थमित्यपरैः—जगतो वैधरूप्यं ख्यापनीयमित्यपरैः मन्यन्ते”—४-१-२१ पृ० ४६३ पं० १७-४६३ पं० १ ।

१-“शक्तिः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७८ पं० ९ । १०-शक्तितः हा० ।

“न व्यक्तशक्तिरीशोऽयं क्रमेणाप्युपपद्यते ।

व्यक्तशक्तिरतोऽन्यश्चेत् भावो ह्येकः कथं भवेत्” ॥ []

एवं कालस्यापि पर्यायेण वसन्ताद्यभिव्यक्तिप्रवृत्तौ अयमेव दोषः । भावास्तु शीतोष्णादिपरिणति-
भाजः प्रतिक्षणविशारदः कथञ्चित् काल इत्यभिधानाभिधेयाः प्राग् व्यवस्थापिताः । अथ न क्रीडा-
द्यथा भगवतः प्रवृत्तिः किन्तु पृथिव्यादिमहाभूतानां यथा स्वकार्येषु स्वभावत एव प्रवृत्तिस्तथा ईश्व ५
रस्यापि इति, अयुक्तमेतत्; एवं हि तद्वाप्यारम्भात्रभाविनामशेषभावानां युगपद् भावो भवेत् अविक-
लकारणत्वात् सहकार्यपेक्षाऽपि न नित्यस्य संगता इत्युक्तम् । पुरुषवादिनां तु केवलस्यैव पुरुषस्य
जगत्कारणत्वेन अभ्युपगमात् तदपेक्षा दूरापास्तैव । पृथिव्यादिमहाभूतानां तु स्वहेतुवलायाताऽपरा-
परस्वभावसद्भावाच्च तदुत्पाद्यकार्यस्य युगपदुत्पत्त्यादिदोषः संभवी । न च यथा ऊर्णनाभः स्वभावतः
प्रवृत्तोऽपि न स्वकार्याणि युगपद् निर्वर्तयति तथा पुरुषोऽपीति वाच्यम्, यत ऊर्णनाभस्यापि प्राणि-१०
भक्षणलाम्पट्वात् स्वकार्यं प्रवृत्तिर्न स्वभावतः अन्यथा तत्राप्यस्य दोषस्य समानत्वात् न ह्यसौ नित्यै-
कस्वभावः अपि तु स्वहेतुवलभाव्यपरापरकादाचित्कशक्तिमानिति तद्भाविनः कार्यस्य क्रमप्रवृत्तिरुप-
पन्नैव । न च यथा कथञ्चिद् अवुद्धिपूर्वकमेव पुरुषो जगन्निर्वर्तने प्रवर्तते, प्राकृतपुरुषपादप्येवमस्य
हीनतया प्रेक्षापूर्वकारिणामनवधेयवचनताप्रसक्तैः । एवं प्रजापतिप्रभृतीनामपि जगत्कारणत्वेनाभी-
ष्टानां निरासो द्रष्टव्यः न्यायस्य समानत्वात् । तत्र कालाद्येकान्ताः प्रमाणतः संभवन्तीति तद्वादो १५
मिथ्यावाद इति स्थितम् । त एव अन्योन्यसव्यपेक्षा नित्याद्येकान्तव्यपोहेन एकानेकस्वभावाः कार्य-
निर्वर्तनपटवः प्रमाणविषयतया परमार्थसन्त इति तत्प्रतिपादकस्य शास्त्रस्यापि सम्यक्त्वसिति
तद्वादः सम्यग्वादतया व्यवस्थितः ॥ ५३ ॥

[आत्मन्येकान्तरूपस्य नास्तित्वादिवादपक्षस्य मिथ्यारूपत्वकथनम्]

यथैते कालाद्येकान्ता मिथ्यात्वमनुभवन्ति स्याद्वादोपप्रहात् तु त एव सम्यक्त्वं प्रतिपद्यन्ते २०
तथा आत्माऽपि एकान्तनित्याऽनित्यत्वादिधर्माध्यासितो मिथ्यात्वम् अनेकान्तरूपतया तु अभ्युपग-
म्यमानः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यत इत्याह—

णत्थि ण णिच्चो ण कुणह् कयं ण वेएह् णत्थि णिन्वाणं ।

णत्थि य मोक्खोवाओ छम्भिच्छत्तस्स टाणाहं ॥ ५४ ॥

१ तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ७८ पं० १०-१

२ “अथ स्वभावतो वृत्तिरित्यादिना उद्योतकरमतमाशङ्कते—

अथ स्वभावतो वृत्तिः सर्गादावस्य वर्ण्यते । पावकादेः प्रकृत्यैव यथा दाहादिकर्मणि ॥

यथेवमदिता भावा भवेयुर्गुणपत् ततः । तदुत्पादनसामर्थ्ययोगिकारणसन्निधेः” ॥

—तत्त्वसं० का० १६४-१६५-पृ० ७८ ।

एतदेवोद्योतकरीयं मतं न्यायवार्तिके इत्यमुपन्यस्तमस्ति—

“किमर्थं तर्हि करोति ? तत्त्वाभावात् प्रवर्तते इत्यदुष्टम्—यथा भूम्यावीनि धारणादिक्रिया तत्त्वाभावात् कुर्वन्ति

तथेधरोऽपि तत्त्वाभावात् प्रवर्तते इति प्रवृत्तिस्वभावर्कं तत् तत्त्वमिति” इत्यादि—४-१-२१ पृ० ४६३ पं० ४—

३ “स्वहेतुवलसभूता नियता एव शक्तयः । असर्वकालमानिन्यो ज्वलनादिषु वस्तुषु ॥

अन्यथा योगपथेन सर्वं कार्यं समुद्भवत् । तेषामपि न चेदेप नियमोऽभ्युपगम्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६६-१६७ पृ० ७८-७९ ।

४ “प्रकृत्यैवांशुहेतुस्त्वमूर्णनामेऽपि नेष्यते । प्राणिभक्षणलाम्पट्वात्तज्जालं करोति यत्” ॥

—तत्त्वसं० का० १६८ पृ० ७९ ।

५ “यथाकथञ्चिद् वृत्तिश्चेद् बुद्धिमत्ताऽस्य कीदृशी । नासमीक्ष्य यतः कार्यं शनकोऽपि प्रवर्तते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६९ पृ० ७९ ।

६ “शौर्यात्मजादयो वेऽपि धातारं, परिकल्पिताः । एतेनैव प्रकारेण निरस्त्रास्तेऽपि वस्तुतः” ॥

—तत्त्वसं० का० १७० पृ० ७९ ।

नास्ति आत्मा एकान्तत इति बृहस्पतिमतानुसारी । अस्ति आत्मा किन्तु प्रतिश्रणविशाररु-
तया चित्तसंततेर्न नित्य इति बौद्धाः । अस्ति आत्मा नित्यो भोक्ता न तु करोति इति सांख्याः । त
एव प्राहुः कर्ता असौ न भोक्ता प्रकृतियत् कर्तुर्भोक्तृत्वानुपपत्तेः । यद्वा येन कृतं कर्म नासौ तद्
शुद्धे क्षणिकत्वाद् चित्तसंततेः इति बौद्धाः क्षणिकत्वाद् चित्तसंततेः कृतं न वेदयते इति बौद्ध
एव आह । कर्ता भोक्ता च आत्मा किन्तु न मुच्यतेऽसौ चेतनत्वाद् अभव्यत्त्वाद्—रागादीनामात्मस्व-
रूपाऽव्यतिरेकात् तदक्षये तेपामपि अक्षयात् इति याज्ञिकः । निर्हेतुक एवासौ मुच्यते तत्स्वभावता-
व्यतिरेकेण अपरस्य तत्र उपायस्य अभावात् इति मण्डली प्राह । एतानि पदं सिंथ्यात्वस्य स्थानानि
पणामन्येषां पक्षानां सिंथ्यात्वाधारतया व्यवस्थितेः ।

तथाहि—एतानि नास्तित्वादिविशेषणानि साध्यधर्मिविशेषणतया उपादीयमानानि किं प्रतिष-
१० क्ष्युद्वासेन उपादीयन्ते, आहोस्वित् कथंचित् तत्संग्रहेण इति कल्पनाद्वयम् । प्रथमपक्षे अध्यक्षवि-
रोधः स्वसंवेदनाध्यक्षत्वान्यस्य आत्मरूपस्य प्रतीतेः कथंचित् तस्य परिणामनित्यताप्रतीतेश्च शरी-
रादिव्यापारतः कर्तृत्वोपलब्धेश्च स्वव्यापारनिर्वर्तितभक्त-सूपादिभोक्तृत्वसंवेदनाच्च पुद्गललक्षणविल-
क्षणतया रागादिविचिकतया च शमसुखरसावस्थायां कथंचित् तस्य उपलब्धेश्च श्लोत्कर्षतरतमादि-
भावतो रागाद्यपचयतरतमभावविधायिसम्यग्ज्ञान-दर्शनादेरुपलम्भाच्च । अनुमानतोऽपि विरोधः
१५ तथाभूतज्ञानकार्यान्यथानुपपत्तितः चैतन्यलक्षणस्य आत्मनः सिद्धिः घटादिवद् रूपादिगुणतः ज्ञान-
स्वरूपगुणोपलम्भात् कथंचित् तदभिन्नस्य आत्मलक्षणस्य गुणिनः सिद्धिरिति कथं नानुमानविरोधः ?
इतरधर्मनिरपेक्षधर्मलक्षणस्य विशेषणस्य तदाधारभूतस्य च विशेष्यस्य अप्रसिद्धेः अप्रसिद्धविशेषण-
विशेष्योभयदोषेर्दुष्टश्च पक्षः । 'आत्मा' इति वचनेन तत्सत्ताभिधानम् 'नास्ति' इत्यनेन च तत्प्रतिषेधा-
भिधानमिति पदयोः प्रतिज्ञावाक्ये व्याघातः लोकविरोधश्च तथाभूतविशेषणविशिष्टतया धर्मिणो
२० लोकेन व्यवहियमाणत्वात् स्ववचनविरोधश्च तत्प्रतिपादकवचनस्य इतरधर्मसापेक्षतया प्रवृत्तेः । हेतु-
रपि इतरनिरपेक्षैकधर्मरूपोऽसिद्धः तथाभूतस्य तस्य कचिद् अनुपलब्धेः सर्वत्र तद्विपरीत एव भावाद्
विरुद्धश्च । इष्टान्तश्च साध्यसाधनधर्मविकलः तथाभूतसाध्यसाधनधर्माधिकरणतया कस्यचिद्
धर्मिणः अप्रसिद्धेः । तत्र प्रथमः पक्षः । नापि द्वितीयः स्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गात् साधनवैफल्यापत्तेश्च
तथाभूतस्य अनेकान्तरूपतया अस्माभिरप्यभ्युपगमात् । तस्माद् व्यवस्थितमेतद् एकान्तरूपतया
२५ पदपि एतानि सिंथ्यात्वस्य स्थानानि ॥ ५४ ॥

[आत्मन्येकान्तरूपस्यास्तित्वादिवादपट्टस्य सिंथ्यारूपत्वकथनम्]

न केवलं 'नास्ति' इत्यादिपणमिथ्यात्वस्थानानि तद्विपर्ययेणापि एकान्तवादे तथैव तानीति
दर्शयन्नाह—

अत्थि अविनासधर्मी करेइ वेणइ अत्थि णिञ्चाणं ।

३०

अत्थि य मोक्खोवाओ छम्मिच्छत्तस्स ठाणाहं ॥ ५५ ॥

'अस्ति आत्मा' इति पक्षः पूरणदेर्वादिनः । 'स च अविनाशधर्मी' इत्येषा प्रतिज्ञा क्षयिलमतानु-
सारिणः । 'कर्तृ-भोक्तृस्वभावोऽसौ' इति मतं जैमिनेः । 'तथाभूत एवासौ जडस्वरूपः' इति अक्षपाद-
कणभुमतानुसारिणः । 'अस्ति निर्वाणम्' 'अस्ति च मोक्षोपायः' इत्यामनन्ति नास्तिक-याज्ञिकव्यति-
रिक्ताः पापण्डिनः । एते च अभ्युपगमा एकान्ताभ्युपगमत्वाद् सिंथ्यास्थानानि, एष्वपि पूर्वैवद्
३५ विकल्पद्वयेऽपि तद्दोषानतिक्रान्तेः एकान्तेन तदस्तित्वादेरध्यक्षाऽनुमानाभ्यामप्रतीतेः तथाभ्युपगमे
ध स्वास्तिवैनेवान्यभावस्तत्वेनापि तस्य भावात् सर्वभावसंकीर्णताप्रसक्तेः स्वस्वरूपाऽव्यवस्थितेः
स्वपुष्पवत् असत्त्वमेव स्याद् इत्यादिदूषणमसकृद् प्रतिपादितम् । हेतु-इष्टान्तदोषाश्च पूर्वैवद् अत्रापि
वाच्याः ।

चतुर्थपादं तु गाथायाः केचिद् अन्यथा पठन्ति—“छस्सम्मत्तस्स ठाणाहं”ति । अत्र तु

१-पडलीक प्रा-आ० । २-भक्तरूपादि-वृ० विना । ३-पणविशिष्टोभ-वृ० आ० हा० वि० ।
४ प्र० पू० प० ९ । ५-स्तिकत्वेनैवा-वृ० आ० हा० वि० ।

पाठे इतरधर्माऽजहङ्गत्या प्रवर्तमाना एते पद् पक्षाः सम्यक्त्वस्य आधारतां प्रतिपद्यन्ते इति व्याख्ये-
यम् । न च 'स्यादस्ति आत्मा' 'स्यान्नित्यः' इत्यादिप्रतिज्ञावाचयम् अध्यक्ष्यादिना प्रमाणेन वाध्यते
स्व-परभावाभावोभयात्मकभावावभासकाध्यक्षादिप्रमाणव्यतिरेकेण अन्यथाभूतस्य अध्यक्ष्यादेरप्रतीतेः
तेन अनुमानाऽभ्युपगम-स्वचचन-लोकव्यवहारविरोधोऽपि न प्रतिज्ञायाः अध्यक्ष्यादिप्रमाणावस्थेय
सदसत्तात्मके वस्तुनि कस्यचिद् विरोधस्यासंभवात् । न चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः लौकिक-परीक्षकै-
स्तथाभूतविशेषणस्याविप्रतियत्या सर्वत्र प्रतीतेः अन्यथा विशेषणव्यवहारस्य उच्छेदप्रसङ्गात् अन्य-
थाभूतस्य तस्य कचिदपि असंभवात् तथाभूतविशेषणात्मकस्य धर्मिणः सर्वत्र प्रतीतेर्नाप्रसिद्धविशे-
ष्यतादोषः । नापि अप्रसिद्धोभयता दूषणम् तथाभूतद्वयव्यतिरेकेणान्यस्यासत्त्वतः प्रमाणाविपय-
त्वात् । हेतुरपि नाऽप्रसिद्धः तत्र तस्य सत्त्वप्रतीतेः, विपक्षे सत्त्वासंभवाद् नापि विरुद्धः अनेकान्ति-
कताऽपि अत एवायुक्ता । इष्टान्तदोषा अपि साध्यादिविकलत्वाद्यो नात्र संभविनः असिद्धत्वादि-
दोषप्रत्येव साधने तेषां भावात् । न च अनुमानतः अनेकान्तात्मकं वस्तु तद्वादिभिः प्रतीयते अध्यक्ष्य-
सिद्धत्वात् यस्तु प्रतिपन्नेऽपि ततस्तस्मिन् विप्रतिपद्यते तं प्रति तत्प्रसिद्धेनैव न्यायेन अनुमानोप-
न्यासेन विप्रतिपत्तिनिराकरणमात्रमेव विधीयते इति न अप्रसिद्धविशेषणत्वादेर्नापस्यावकाशः ।
प्रतिक्षणपरिणाम-परभागादीनां तु उत्तरविकाराऽर्वागभागदर्शानान्यथानुपपत्त्या अनुमाने न अध्यक्ष्या-
दिवाधा असदाद्यध्यक्षस्य सर्वात्मना वस्तुग्रहणाऽसामर्थ्यात् स्फटिकादौ च अर्वागभाग-परभागयो-
रध्यक्षत एवैकदा प्रतिपत्तेः । न च शैथिल्यग्राह्यक्षं प्रतिक्षणपरिणामानुमानेन विरुध्यते अस्य तदनुया-
हकत्वात् कथंचित् प्रतिक्षणपरिणामस्य तत्प्रतीतस्यैव अनुमानतोऽपि निश्चयात् ॥ ५५ ॥

[एकान्तवादिनः साधर्म्येण वा वैधर्म्येण वैकान्तधर्मयुक्तधर्मिसाधनाशक्तत्वाभिधानम्]

अनेकान्तव्यवच्छेदेन एकान्तावधारितधर्माधिकरणत्वेन धर्मिणं साधयन्नेकान्तवादी न साध-
र्म्यतः साधयितुं प्रभुः नापि वैधर्म्यतः इति प्रतिपाद्यन्नाह—

२०

साहम्मउ न्व अत्थं साहेज्ज परो विहम्मओ वा वि ।

अण्णोण्णं पडिडुट्ठा दोण्णवि एए असन्वाया ॥ ५६ ॥

समानस्तुल्यः साध्यसामान्यान्वितः साधनधर्मो यस्य असौ सधर्मा साधर्म्यद्वष्टान्तापेक्षया
साध्यधर्मो तस्य भावः साधर्म्यम् ततो वा अर्थं साध्यधर्माधिकरणतया धर्मिणं साधयेत् परः
अन्वयिहेतुप्रदर्शनात् साध्यधर्मिणि विवक्षितं साध्यं यदि वैशेषिकादिः साधयेत् तदा तत्पुत्रत्वादे-
रपि गमकत्वं स्यात् अन्वयमात्रस्य तत्रापि भावात् । अथ वैधर्म्याद् विगतस्तथाभूतः साधनधर्मो
यस्माद् असौ विधर्मा तस्य भावो वैधर्म्यम् ततो वा व्यतिरेकिणो हेतोः प्रकृतं साध्यं साधयेत्
उभाभ्यां वा-‘वा’ शब्दस्य समुच्चयार्थत्वात्—तथापि तत्पुत्रत्वादेरेव गमकत्वप्रसक्तिः श्यामत्वाभावे
तत्पुत्रत्वादेरन्यत्र गौरपुरुषेऽभावाद् उभाभ्यामपि तत्साधने अत एव साध्यसिद्धिप्रसक्तिः स्यात् ।

[प्रसङ्गाद् हेलाभाससंख्याविपया चर्चा]

३०

अथात्र कालात्ययापदिष्टत्वादिदोषसङ्गावाद् न साध्यसाधकताप्रसक्तिः, न; असिद्ध-विरुद्धाऽ-
नैकान्तिकहेत्वाभासमन्तरेणापरहेत्वाभासासंभवात् । न च त्रैरूप्यलक्षणयोगिनोऽसिद्धत्वादिहेत्वा-
भासता कृतकत्वादेरिव अनित्यत्वसाधने संभवति, अस्ति च भवद्भिप्रायेण त्रैरूप्यं प्रकृतहेताविति
कुतोऽस्य हेत्वाभासता ?

अथ भवतु अयं दोषः येषां त्रैरूप्येऽविनाभावपरिसमाप्तिः नास्माकं पञ्चलक्षणहेतुवादिनाम् ३५
प्रकरणस्रगादेरपि हेत्वाभासत्वोपपत्तेः त्रैलक्षण्यसङ्गावेऽपि अपरस्यासत्प्रतिपक्षत्वादेर्हेतुलक्षणस्या-
संभवेन तदाभासत्वसंभवात् । “यस्मात् प्रकरणचिन्ता स प्रकरणसमः” [न्यायद० १-२-७] इति
प्रकरणसमस्य लक्षणाभिधानात्—प्रक्रियेते साध्यत्वेनाधिक्रियेते निश्चितौ पक्ष-प्रतिपक्षौ यौ तौ
प्रकरणम् तस्य चिन्ता संशयात् प्रभृत्यानिश्चयाद् आलोचनस्वभावा यतो भवति स एव तन्निश्चयार्थं

- प्रयुक्तः प्रकरणसमः पक्षद्वयेऽपि तस्य समानत्वात् उभयत्रापि अन्ययादिसद्भावात् । तथाहि—
तस्यादाहरणम्—अनित्यः शब्दः नित्यधर्मानुपलब्धेः अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकं घटादि अनित्यं
दृष्टम् यत् पुनर्नित्यं न तद् अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकम् यथा आत्मादि । एवं चिन्तासंबन्धिपुरुषेण
५ चिन्तासंबन्धी पुरुष आह—यदि अनेन प्रकारेण अनित्यत्वं साध्यते तर्हि नित्यतासिद्धिरपि
अन्यतरानुपलब्धेतत्रापि सद्भावात् । तथाहि—नित्यः शब्दः अनित्यधर्मानुपलब्धेः अनुपलभ्यमाना-
नित्यधर्मकं नित्यं दृष्टम् आत्मादि यत् पुनर्न नित्यं तद् नानुपलभ्यमानाऽनित्यधर्मकम् यथा घटादि ।
एवमन्यतरानुपलब्धेरुभयपक्षसाधारणत्वात् प्रकरणानतिवृत्तेर्त्वाभासत्वम् न च निश्चितयोः
पक्ष-प्रतिपक्षपरिग्रहेऽधिकारात् कथं चिन्तायुक्त एवं साधनोपन्यासं विदध्यात् इति वक्तव्यम्
१० यतोऽन्यदा संदेहेऽपि चिन्तासंबन्धी पुरुषः अन्यतरानुपलब्धेः पक्षधर्मान्वय-व्यतिरेकान् अवग-
च्छन् तद्वलात् स्वसाध्यं यदा निश्चिनोति तदा द्वितीयस्तामेव स्वसाध्यसाधनाय हेतुत्वेन अभिधत्ते ।
यदि अतः त्वपक्षसिद्धिः अत एव मत्पक्षसिद्धिः किं न भवेत् त्रैरूप्यस्य पक्षद्वयेऽपि अत्र तुल्यत्वात् ।
अथ नित्यत्वाऽनित्यत्वैकान्तविपर्ययेणापि अस्याः प्रवृत्तेः अनैकान्तिकता उभयवृत्तिर्हि अनैकान्तिकः
न प्रकरणसमः, न; यत्र पक्ष-सपक्ष-विपक्षानां तुल्यो धर्मो हेतुत्वेन उपादीयते तत्र संशयहेतुता
१५ साधारणत्वेन तस्य विरुद्धविशेषानुसारकत्वात् न तु प्रकृत एवंविधः यतः नित्यधर्मानुपलब्धेरनित्य
एव भावः न नित्ये एवम् अनित्यधर्मानुपलब्धेरनित्य एव भावः नाऽनित्ये एवं च एकत्र साध्ये विपक्ष-
व्यावृत्तेः प्रकरणसमता न अनैकान्तिकता पक्षद्वयवृत्तितया तस्याभावात् । ननु यदि अयं पक्षद्वये
वर्तते तदा साधारणानैकान्तिकः अथ न प्रवर्तते कथमयं पक्षद्वयसाधकः स्यात् अतद्वृत्तेः अतत्सा-
धकत्वात्, न; पक्षद्वये प्रकृतस्य वृत्त्यभ्युपगमात् । तथाहि—साधनकाले अनित्यपक्ष एव नित्यधर्मा-
२० नुपलब्धिवर्तते न नित्ये, यदाऽपि नित्यत्वं साध्यं तदापि नित्यपक्ष एव अनित्यधर्मानुपलब्धिवर्तते
नाऽनित्ये, ततश्च सपक्षे एव प्रकरणसमस्य वृत्तिः सपक्ष-विपक्षयोश्च अनैकान्तिकस्य; साध्यापेक्षया
च पक्ष-सपक्ष-विपक्षव्यवहारः नान्यथा तेन साध्यद्वयवृत्तिः उभयसाध्यसपक्ष-वृत्तिश्च प्रकरणसमः
नतु कदाचित् साध्यापेक्षया विपक्षवृत्तिः अनैकान्तिकस्तु विपक्षवृत्तिरपि इत्यस्मात् अस्य भेदः । न
च रूपत्रययोगेऽपि अस्य हेतुत्वम् सप्रतिपक्षत्वात् यस्य तु प्रतिबन्धपरिसमाप्ती रूपत्रययोगे तेन
२५ प्रकरणसमस्य नाहेतुत्वमुपदर्शयितुं शक्यम् । न चास्य कालात्ययापदिष्टत्वम् अवाधितविषयत्वात्
ययोर्हि प्रकरणचिन्ता तयोरयं हेतुः न च तौ संदिग्धत्वात् वाधामस्योपदर्शयितुं क्षमौ । न च
हेतुद्वयसंनिपातात् एकत्र धर्मिणि संशयोत्पत्तेस्तज्जनकत्वेनास्य अनैकान्तिकता यतो न संशयहे-
तुत्वेन अनैकान्तिकत्वम् इन्द्रियसंनिर्कर्षादिरपि तथात्वप्रसक्तः । न च तत्त्वानुपलब्धिनिर्देशोपस्मृत्यादि-
शून्या संशयकारणम् न च तत्संहिताया अस्या हेतुत्वम् केवलाया एव तत्त्वेन उपन्यासात् । न च
३० संदिग्धे विषये भ्रान्तपुरुषेण निश्चयार्थमुपादीयमानाया अस्याः संदेहहेतुता युक्ता । भवतु वा कथं-
चित् अतस्संशयोत्पत्तिस्तथापि अनैकान्तिकाद् अस्य विशेषः स हि सपक्ष-विपक्षयोः समानः अयं तु
तद्विपरीतः साध्यद्वयवृत्तित्वात् तु प्रकरणसमः न चासंभवः अत्येवंविधसाधनप्रयोगस्य भ्रान्तेः सद्भा-
वात् । अथास्यासिद्धे अन्तर्भावः नित्यवादिनो नित्यधर्मानुपलब्धेः इतरस्य च इतरधर्मानुपलब्धेरसि-
द्धत्वात्, असद्वैतत्; यतश्चिन्तासंबन्धिपुरुषेण प्रकरणसमस्य हेतुत्वेन उपन्यासः तस्य च तत्संबन्धि-
३५ नैव कथमितरेण असिद्धतोद्भावनं विधातुं शक्यम् ? यस्य हि अनुपलब्धिनिमित्तसंशयोत्पत्तौ शब्दे
नित्यत्वाऽनित्यत्वजिज्ञासा स कथमन्यतरानुपलब्धेर्हेतुत्वप्रयोगे असिद्धतां ब्रूयात् अत एव सूत्रकारेण
'यस्मात् प्रकरणाचिन्ता' [न्यायद० १-२-७] इति असिद्धतादोषपरिहारार्थमुपात्तम् । एवम्
'अनित्यः शब्दः, पक्ष-सपक्षयोः अन्यतरत्वात्, घटवत्' इति चिन्तासंबन्धिना पुरुषेण उक्ते अपरस्त-
त्संबन्धी 'नित्यः शब्दः, पक्ष-सपक्षयोः अन्यतरत्वात्, आकाशवत्' यदाह तदा प्रकरणसम एव ।

४० अत्र प्रेरयन्ति—पक्ष-सपक्षयोः अन्यतरः पक्षः सपक्षो वा ? यदि पक्षः तदा न हेतोः सपक्षवृ-
त्तित्ता न हि शब्दस्य धर्म्यन्तरे वृत्तिः संभवतीति असाधारणतैवास्य हेतोः स्यात् । अथ सपक्षः

अन्यतरशब्दवाच्यस्तदा हेतोरसिद्धता सपक्षयोर्घटाऽऽकाशयोः शब्दाख्ये धर्मिणि अप्रवृत्तेः असिद्धे अन्तर्भूतस्य अस्य न प्रकरणसमता । न च पक्ष-सपक्षयोर्व्यतिरिक्तः कश्चिद् अन्यतरशब्दवाच्यः यस्य पक्षधर्मता अन्यत्र भवेत् । तत्रायं हेतुः ।

अत्र प्रतिविदधति—भवेदेव दोषः यदि पक्ष-सपक्षयोर्विशेषशब्दवाच्योर्हेतुत्वं विवक्षितं भवेत् ; तच्च न, अन्यतरशब्दाभिधेयस्यैव हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् ; स च पक्ष-सपक्षयोः साधारणः तस्यैव साधारणशब्दाभिधेयत्वात् । यदि च अनुगतो द्वयोर्धर्मः कश्चित् शब्दवाच्यो न भवेत् तदा 'विशेष'-शब्दवत् 'अन्यतर'शब्दोऽपि न तत्र प्रवर्तते । नापि तच्छब्दात् उभयत्र प्रतीतिर्भवेत् दृश्यते च तस्मात् पक्षताम् सपक्षतां चासाधारणरूपत्वेन कल्पितां परित्यज्य अन्यतरशब्दो द्वयोरपि वाचकत्वेन योग्यः ततो या विशेषप्रतीतिः सा पुरुषविचक्षानिवन्धना यदा हि साधनप्रयोक्ता पक्षधर्मत्वमस्य विवक्षति तदा 'अन्यतर'शब्दवाच्यः पक्षः सपक्षे अनुगमविवक्षायां तु सपक्षस्तच्छब्दवाच्यः १० एतदभिप्रायवाञ्छ 'अन्यतर'शब्दवाच्यं हेतुत्वेन प्रतिपादयति न 'विशेष'शब्दवाच्यम् । न च विचक्षानिवन्धनशब्दप्रवृत्तौ पक्षादिशब्दवत् 'अन्यतर'शब्दोऽपि विशेषाभिधायां स्यात् यतो लोकव्यवहाराच्छब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिः तत्र च 'पक्ष'शब्दस्य न सपक्षे प्रवृत्तिः नापि 'सपक्ष'शब्दस्य पक्षे यथा च अनयोः संकेतादपि नान्यत्र वृत्तिः एवम् 'अन्यतर'शब्दस्य सामान्ये संकेतितस्य न विशेष एव वृत्तिः उभयाभिधायकत्वे तु विचक्षायशेन अन्यतरत्र नियमः । न चैवमपि विशेषे तस्य वृत्तौ दूषणं तदवस्थ- १५ मेव, एवंदोषोद्भावने कस्यचित् सम्यग्हेतुत्वानुपपत्तेः कृतकत्वादेरपि पक्षधर्मत्वविवक्षायां विशेषरूपत्वात् अनुगमाभावात् सपक्षविशेषितस्य पक्षधर्मत्वायोगात् । अथ कृतकत्वमात्रस्य हेतुत्वेन विवक्षातो न दोषस्तर्हि तत् प्रकृतेऽपि तुल्यम् 'अन्यतर'शब्दस्यापि अनङ्गीकृतविशेषस्य द्वयाभिधाने सामर्थ्यापपत्तेः । एतेन यदुक्तं न्यायविदा—“अनर्थः यत्त्वपि कल्पनासमारोपितो न लिङ्गम् तथा पक्ष एवायं पक्ष-सपक्षयोरन्यतरः” [] इत्यादि तदपि निरस्तम् त्रैलोक्यसद्भावेऽपि २० प्रकरणसमत्वेनास्वागमकत्वात् । प्रत्यक्षाऽऽगमवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तः कालात्ययापदिष्टोऽपि हेत्वाभासोऽपरोऽभ्युपगतः यथा 'पकानि एतानि आम्रफलानि, एकशाखाप्रभवत्वात्, उपयुक्तफलवत्' अस्य हि रूपत्रययोगिनोऽपि प्रत्यक्षवाधितकर्मानन्तरप्रयोगात् कालात्ययापदिष्टता अगमकत्वे निवन्धनम्—हेतोः कालः अदुष्टकर्मानन्तरं प्रयोगः प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य तु दुष्टकर्मानन्तरं प्रयोगात् हेतु-कालव्यतिक्रमेण प्रयोगः तस्माच्च कालात्ययापदिष्टशब्दाभिधेयता हेत्वाभासता च । तदुक्तं न्यायमा- २५ प्यकृता—“यत् पुनरनुमानं प्रत्यक्षाऽऽगमविरुद्धं न्यायाभासः स इति” [वात्स्यायनभा० पृ० ४ पं० ५] तदेवं पञ्चलक्षणयोगिनि हेतौ अविनाभावपरिसमाप्तेः तत्पुत्रत्वादौ तु त्रैलक्षण्येऽपि कालात्ययापदिष्टत्वाच्च गमकत्वम् इति नैयायिकाः ।

असदेतत्, असिद्धादिव्यतिरेकेण अपरस्य प्रकरणसमादेः हेत्वाभासस्यायोगात् । यच्च प्रकरण-समस्य 'अनित्यः शब्दः अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकत्वात्' इति उदाहरणं प्रदर्शितम् तद् असंगतमेव, ३० यतः अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकत्वं यदि शब्दे न तत्त्वतः सिद्धं तदा पक्षवृत्तितयास्यासिद्धेः कथं नासिद्धः ? अथ तत् तत्र सिद्धम् तदा किं साध्यधर्मान्विते धर्मिणि तत् सिद्धम्, उत तद्विकल इति वक्तव्यम् । यदि तदन्विते तदा साध्यवत्येव धर्मिणि तस्य सद्भावसिद्धेः कथमगमकता न हि साध्य-धर्ममन्तरैण धर्मिण्यभवनं विहाय अपरं हेतोः अविनाभाववित्त्वम् तच्चेत् समस्ति कथं न गमकता अविनाभावनिवन्धनत्वात् तस्याः ? अथ तद्विकले तत् तत्र सिद्धं तदा तत्र वर्तमानो हेतुः कथं न ३५ विरुद्धः विपक्ष एव वर्तमानस्य विरुद्धत्वात् ? भवति च साध्यधर्मविकल एव धर्मिणि वर्तमानो विपक्षवृत्तिः । अथ संदिग्धसाध्यधर्मवति तत् तत्र वर्तते तदा संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वाद् अनैकान्तिकः । अथ साध्यधर्मव्यतिरिक्ते धर्म्यन्तरे यस्य साध्याभाव एव दर्शनं स विरुद्धः यस्य च तदभा-वेऽपि असौ अनैकान्तिकः न हि धर्मिण एव विपक्षता तस्य हि विपक्षत्वे सर्वस्य हेतोः अहेतुत्वप्र-सक्तेः यतः साध्यधर्मो साध्यधर्मसदसत्त्वाधयत्वेन सर्वदा संदिग्ध एव साध्यसिद्धेः प्राग् अन्यथा ४० साध्याभावे निश्चिते साध्याभावनिश्चायकेन प्रमाणेन बाधितत्वात् हेतोरप्रवृत्तिरेव स्यात् । प्रत्यक्षा-दिप्रमाणेन च साध्यधर्मयुक्तताया धर्मिणो निश्चये हेतोर्वैयर्थ्यप्रसक्तिः प्रत्यक्षादित एव हेतुसाध्यस्य

सिद्धेः तस्मात् संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मा हेतोरान्धत्वेन एष्टव्य इति यदि अनेकान्तिकस्तत्र वर्तमानो हेतुधर्मादिरपि तर्हि तथाविध एव स्यात् तस्यापि एवं संदिग्धव्यतिरेकित्वात् यदि हि विपक्षवृत्तित्वेन निश्चितो यथाऽगमकस्तथा संदिग्धव्यतिरेक्यपि अनुमानप्रामाण्यं परित्यक्तमेव भवेत् ततोऽनुमेयव्यतिरेके साध्यधर्मवति वर्तमानः साध्याभावे चानेकान्तिको हेतुः साध्याभाववत्येव तु वर्तमानः ५ पक्षधर्मत्वे सति विरुद्ध इत्यभ्युपगन्तव्यम् । यश्च विपक्षाद् व्यावृत्तः सपक्षे च अनुगतः पक्षधर्मो निश्चितः स स्वसाध्यं गमयति प्रकृतस्तु यद्यपि विपक्षाद् व्यावृत्तस्तथापि न स्वसाध्यसाधकः प्रतिबन्धस्य स्वसाध्येनानिश्चयात् तदनिश्चयश्च न विपक्षवृत्तित्वेन किन्तु प्रकरणसमत्वेन एकशाखाप्रभवत्वादेस्तु कालात्ययापदिष्टत्वेन इति, असदेतत्, यतो यदि धर्मव्यतिरेके धर्म्यन्तरे हेतोः स्वसाध्येन प्रतिबन्धोऽभ्युपगम्यते तदा धर्मिण्युपादीयमानोऽपि हेतुः साध्यस्योपस्थापको न स्यात् साध्यधर्मिणि १० साध्यमन्तरेणापि हेतोः सद्भावाभ्युपगमात् तद्व्यतिरेक एव धर्म्यन्तरे तस्य साध्येन प्रतिबन्धग्रहणात् । न चान्यत्र स्वसाध्याविनाभावित्वेन निश्चितः अन्यत्र साध्यं गमयेत् अतिप्रसङ्गात् । अथ यदि साध्यधर्मोन्वितत्वेन साध्यधर्मिण्यपि हेतुरन्वयप्रदर्शनकाल एव निश्चितस्तदा पूर्वमेव साध्यधर्मस्य साध्यधर्मिणि निश्चयात् पक्षधर्मताग्रहणस्य वैयर्थ्यम्, असदेतत्, यतः प्रतिबन्धप्रसाधकेन प्रमाणेन सर्वोपसंहारेण साधनधर्मः साध्यधर्माभावे क्वचिदपि न भवतीति सामान्येन प्रतिबन्धनिश्चये १५ पक्षधर्मताग्रहणकाले यत्रैव धर्मिण्युपलभ्यते हेतुस्तत्रैव स्वसाध्यं निश्चाययतीति पक्षधर्मताग्रहणस्य विशेषविषयप्रतिपत्तिनिवन्धनत्वान्नानुमानस्य वैयर्थ्यम् न हि विशिष्टधर्मिण्युपलभ्यमानो हेतुस्तद्गतसाध्यमन्तरेण उपपत्तिमान् अन्यथा तस्य स्वसाध्यव्याप्तत्वायोगात् । न चैवं तत्र हेतुपलम्भेऽपि साध्यविषयसदसत्त्वानिश्चयः येन संदिग्धव्यतिरेकित्वा हेतोः सर्वत्र भवेत् निश्चितस्वसाध्याविनाभूतहेतुपलम्भस्यैव साध्यधर्मिणि साध्यप्रतिपत्तिरूपत्वात् न हि तत्र तथाभूतहेतुनिश्चयात् अपरस्तास्य २० स्वसाध्यप्रतिपादनव्यापारः अत एव निश्चितप्रतिबन्धैकहेतुसद्भावे धर्मिणि न विपरीतसाध्योपस्थापकस्य तल्लक्षणयोगिनो हेत्वन्तरस्य सद्भावः तयोर्द्वयोरपि स्वसाध्याविनाभूतत्वात् नित्याऽनित्यत्वयोश्च एकत्र एकदा एकान्तवादिमतेन विरोधात् असंभवात् तद्व्यवस्थापकहेत्वोरपि असंभवस्य न्यायप्राप्तत्वात् संभवे वा तयोः स्वसाध्याविनाभूतत्वात् नित्याऽनित्यत्वधर्मोयुक्तत्वं धर्मिणः स्यादिति कुतः प्रकरणसमस्यागमकता ? अथान्यतरस्यात्र स्वसाध्याविनाभावविकलता तर्हि तत एव तस्यागमकता २५ इति किमसत्प्रतिपक्षतारूपप्रतिपादनप्रभासेन ? किञ्च, नित्यधर्मानुपलब्धिः प्रसज्यप्रतिषेधरूपा, पर्युदासरूपा वा शब्दानित्यत्वे हेतुः ? न तावत् आद्यः पक्षः अनुपलब्धिमात्रस्य तुच्छस्य साध्यासाधकत्वात् । अथ द्वितीयः तदा अनित्यधर्मोपलब्धिरेव हेतुरिति यद्यसौ शब्दे सिद्धा कथं नानित्यतासिद्धिः ? अथ चिन्तासंबन्धिना पुरुषेणासौ प्रयुज्यत इति न तत्र निश्चिता तर्हि कथं न संदिग्धासिद्धो हेतुर्वादिनं प्रति प्रतिवादिनस्तु असौ स्वरूपासिद्ध एव नित्यधर्मोपलब्धेस्तत्र तस्य सिद्धेः । यद्यपि ३० 'उभयानुपलब्धिनिवन्धना यदा द्वयोरपि चिन्ता तदैकदेशोपलब्धेरन्यतरेण हेतुत्वेन उपादाने कथं चिन्तासंबन्धेव द्वितीयः तस्याऽसिद्धतां वक्तुं पारयति' इत्याद्यभिधानम्, तद्यपि असंगतम्, यतो यदि द्वितीयः संशयापन्नत्वात् तत्रासिद्धतां नोद्भावयितुं समर्थः प्रथमोऽपि तर्हि कथं संशयितत्वादेव तस्य हेतुतामभिधानं शक्यं भवेत् । अथ संशयितोऽपि तत्र हेतुतामभिध्यात् तर्हि असिद्धतामप्यभिदध्यात् भ्रान्तेरुभयत्राविशेषात् । यद्यपि 'साधनकाले नित्यधर्मानुपलब्धिः अनित्यपक्ष एव वर्तते न ३५ विपक्षे' इत्याद्यभिधानम् तद्यपि असंगतम्; विपक्षाद् एकान्ततोऽस्य व्यावृत्तौ पक्षधर्मत्वे च स्वसाध्यसाधकत्वमेव अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकत्ववच्छेदेन अपरत्र वृत्तिनिश्चये गत्यन्तराभावात् न हि योऽनित्यपक्ष एव वर्तमानो निश्चितो वस्तुधर्मः स तत्र साययतीति वक्तुं युक्तम् । अथ द्वितीयोऽपि वस्तुधर्मस्तत्र तथैव निश्चितः, न; परस्परविरुद्धधर्मयोस्तद्विनाभूतयोर्वा एकत्र धर्मिण्ययोगात् योगे त्स्तिन्यानित्यत्वयोः शब्दाख्ये धर्मिणि एकदा सद्भावाद् अनेकान्तरूपवस्तुसद्भावोऽभ्युपगतः स्यात् ४० ण तद्वैद्योः स्वसाध्याविनाभूतयोस्तत्रायोगात् । अथ द्वयोस्तुल्यवलयोरेकत्र प्रवृत्तौ परस्परप्रतिबन्धनात्र स्वसाध्यसाधकत्वम्, असदेतत्; स्वसाध्याविनाभूतयोर्धर्मिणि तयोरुपलब्धिरेव साध्यसाधकत्वमिति कुतस्तत्सद्भावे परस्परविषयप्रतिबन्धः ? तत्प्रतिबन्धो हि तयोस्तथाभूतयो-

सात्राप्रवृत्तिः सा च त्रैरूप्याभ्युपगमे विरोधाद् अयुक्ता भावाऽभावयोः परस्परपरिहार-स्थितलक्षण-
तया एकत्रायोगात् । अथ द्वयोर्न्योन्यव्यवच्छेदरूपयोः एकत्रायोगाद् अनित्यधर्मानुपलब्धेर्नित्यध-
र्मानुपलब्धेर्वा वाधा, न; अनुमानस्यानुमानन्तरेण वाधाऽयोगात् । तथाहि—तुल्यबलयोर्वा तयोर्वा-
ध्यवाधकभावः अतुल्यबलयोर्वा ? न तावत् आद्यः पक्षः द्वयोस्तुल्यत्वे एकस्य वाधकत्वम् अपरस्य
च वाध्यत्वमिति विरोधानुपपत्तेः । न च पक्षधर्मत्वाद्यभावादिरेकस्य विशेषः तस्यानभ्युपगमात् ५
अभ्युपगमे वा तत एव एकस्य दुष्टत्वाच्च किञ्चिद् अनुमानवाधया । तन्न पूर्वं पक्षः । नापि द्वितीयः
यतः अतुल्यबलत्वं तयोः पक्षधर्मत्वादिभावाभावरुतम्, अनुमानवाधाजनितं वा ? न तावत् आद्यः
पक्षः तस्यानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वाऽनुमानवाधावैयर्थ्यप्रसक्तेः । नापि द्वितीयः तस्याद्यापि विचा-
रास्पन्द्यात् न हि द्वयोर्त्रैरूप्यात् तुल्यत्वे एकस्य वाध्यत्वम् अपरस्य च वाधकत्वम् इति व्यवस्थापयितुं
शक्यम् । तन्न अनुमानवाधाकृतमपि अतुल्यबलत्वम् इतरेतराश्रयदोषापत्तेः परिस्फुटत्वात् । एतेन १०
पक्ष-सपक्षान्यतरत्वादेरपि प्रकरणसमस्य व्युदासः कृतो द्रष्टव्यः न्यायस्य समानत्वात् । यदपि 'अत्र
असाधारणत्वाऽसिद्धत्वदोषद्वयनिरासार्थमन्यतरशब्दाभिधेयत्वं पक्ष-सपक्षयोः साधारणं हेतुत्वेन
विवक्षितम् अन्यतरशब्दात् तथाविधार्थप्रतिपत्तेः तस्य तत्र योग्यत्वात्' इत्यभिधानम्, तदपि असंग-
तम् ; यतः यत्रानियमेन फलसंबन्धो विद्यक्षितो भवति तत्रैव लोके 'अन्यतर'शब्दप्रयोगो ह्यः यथा
'देवदत्त-यज्ञदत्तयोरन्यतरं भोजय' इत्यत्र अनियमेन देवदत्तः यज्ञदत्तो वा भोजनक्रियया संबध्यते १५
इति 'अन्यतर'शब्दप्रयोगः न चैवं शब्दः पक्ष-सपक्षयोरन्यतरः तस्य पक्षत्वेन 'अन्यतर'शब्दवाच्यत्वा-
ऽयोगात् । यदपि 'यदा पक्षधर्मत्वं प्रयोक्ता विवक्षति तदा 'अन्यतर'शब्दवाच्यः पक्षः' इत्याद्यभिधा-
नम्, तदपि असंगतम् ; एवंविधशायामस्य कल्पनासमारोपितत्वे अनर्थरूपतया लिङ्गत्वानुपपत्तेः न
हि कल्पनाविरचिनस्यार्थत्वम् त्रैरूप्यं वा उपपत्तिमत् अतिप्रसङ्गात् तत्त्वे वा अन्यस्य गमकतानिवन्ध-
नस्याभावात् सम्यग्हेतुत्वं स्यात् इति उक्तं प्राक् । कालात्ययापदिष्टस्य तु लक्षणमसंगतमेव न हि २०
प्रमाणप्रसिद्धत्रैरूप्यसद्भावे हेतोर्विषयवाधा संभविनी तयोर्विरोधात् साध्यसद्भाव एव हेतोर्विर्मणि
सद्भावलैस्यम् तदभाव एव च तत्र तत्सद्भावो वाधा भावाभावयोश्च एकत्र एकस्य विरोधः । किञ्च,
अध्यक्षाऽऽगमयोः कृतो हेतुविषयवाधकत्वमिति घक्तव्यम्, स्वार्थसंभवे तयोर्भावात् इति चेत्
हेतावपि सति त्रैरूप्ये तत् समानमित्यसावपि तयोर्विषये वाधकः स्यात् दृश्यते हि चन्द्रार्कादिस्यै-
र्यग्राहि अध्यक्षं देशान्तरप्रातिलिङ्गप्रभवतद्वत्यनुमानेन वाध्यमानम् । अथ तस्यैर्यग्राह्यक्षस्य तदा-२५
ऽऽभासत्वाद् वाध्यत्वं तर्हि एकशाखाप्रभवत्वानुमानस्यापि तदाभासत्वाद् वाध्यत्वमित्यभ्युपगन्त-
व्यम् । न चैत्रमस्त्विति वक्तव्यम् यतस्तस्य तदाभासत्वं किमध्यक्षवाध्यत्वात्, उत त्रैरूप्यवैकल्यात् ?
न तावत् आद्यः पक्षः इतरेतराश्रयदोषसद्भावात्—तदाभासत्वे अध्यक्षवाच्यत्वम् ततश्च तदाभास-
त्वमिति एकाऽसिद्धौ अन्यतराऽप्रसिद्धेः । नापि द्वितीयः त्रैरूप्यसद्भावस्य तत्र परेणाभ्युपगमात्
अनभ्युपगमे वा तत एव तस्यागमकतोपपत्तेरध्यक्षवाधाभ्युपगमवैयर्थ्यात् । न चावाधितविषयत्वं ३०
हेतुलक्षणमुपपन्नम् त्रैरूप्यवन्निश्चितस्यैव तस्य गमकाङ्गतोपपत्तेः । न च तस्य निश्चयः संभवति,
स्वसंबन्धिनोऽवाधितत्वनिश्चयस्य तत्कालभाविनः असम्यगनुमानेऽपि सद्भावात् उत्तरकालभाविनः
असिद्धत्वात्, सर्वसंबन्धिनस्तादात्विकस्य उत्तरकालभाविनश्चासिद्धत्वात् । न हि अर्वाग्धशा 'सर्वत्र
सर्वदा सर्वेषामत्र वाधकस्याभावः' इति निश्चेतुं शक्यम्, तन्निश्चयनिबन्धनस्याभावात् नानुपलम्भ-
स्तत्रिवन्धनः सर्वसंबन्धिनस्तस्यासिद्धत्वात्, आत्मसंबन्धिनः अनैकान्तिकत्वाच्च संवादस्तत्रिव- ३५
न्धनः प्राग् अनुमानप्रवृत्तेस्तस्यासिद्धेः अनुमानोत्तरकालं तत्सिद्ध्यभ्युपगमे इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः ।
तथाहि—अनुमानात् प्रवृत्तौ संवादनिश्चयः ततश्चावाधितत्वावगमे अनुमानप्रवृत्तिरिति परिस्फुट-
मितरेतराश्रयत्वम् । न चाविनाभावनिश्चयादपि अवाधितविषयत्वनिश्चयः, पञ्चलक्षणयोग्यविनाभा-
वपरिसमाप्तिवादिनामवाधितविषयत्वानिश्चये अविनाभावनिश्चयस्यैव असंभवात् । यदि च प्रत्यक्षा-
ऽऽगमवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तस्यैव कालात्ययापदिष्टत्वम् तर्हि 'मूर्खोऽयं देवदत्तः, त्वत्पुत्र- ४०
त्वात्, उभयामिमतत्वत्वञ्चवत्' इत्यस्यापि गमकता स्यात् । न हि सकलशास्त्रव्याख्यातृत्वलिङ्गनि-
तानुमानवाधितविषयत्वमन्तरेण अन्यद् अध्यक्षवाधितविषयत्वम् आगमवाधितविषयत्वं वा अगम-

कृतानिवन्धनमस्यास्ति । न चानुमानस्य तुल्यबलत्वानुमानं प्रति वाधकता संभविनी इति वक्तव्यम्, निश्चितप्रतिबन्धलिङ्गसमुत्पत्त्यानुमानस्यानिश्चितप्रतिबन्धलिङ्गसमुत्पत्त्येन अतुल्यबलत्वात् अत एव न साधर्म्यमात्राद् हेतुर्गमकः अपि तु आक्षिप्तव्यतिरेकात् साधर्म्यविशेषात् । नापि व्यतिरेकमात्रात् किन्तु अङ्गीकृतान्वयात् तद्विशेषात् । न च परस्पराननुविद्धोभयमात्रादापि अपि तु परस्परस्वरूपजहद्दृष्टिसाधर्म्य-वैधर्म्यरूपवत्त्वात् । न च प्रकृतहेतौ प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाणनिवन्धनं वैरूप्यं निश्चितमिति, तदभावादेव अस्य हेत्वाभासत्वम् न पुनरस्तप्रतिपक्षत्वाऽवाधितविषयत्वापररूपविरोधात् । यदा च पक्षधर्मत्वाद्यनेकवास्तवरूपात्मकमेकं लिङ्गमभ्युपगमविषयस्तदा तत् तथाभूतमेव वस्तु प्रसाधयतीति कथं न विपर्ययसिद्धिः ? न च साध्यसाधनयोः परस्परतो धर्मिणश्च एकान्तमेवै पक्षधर्मत्वादिधर्मयोगो लिङ्गस्य उपपत्तिमान्, संवन्धासिद्धेः । न च समवायादेः संवन्धस्य निषेधे

१० एकार्थसमवायादिः साध्य-साधनयोः धर्मिणश्च सम्बन्धः संभवी, एकान्तपक्षे तादात्म्य-तदुत्पत्तिलक्षणोऽप्यसौ अयुक्त एव इति 'पक्षधर्मत्वम्' इत्यादि हेतुलक्षणमसंगतमेव स्यात् । यदि च पक्षधर्मत्वादिकं हेतोर्लक्ष्यमभ्युपगम्यते कथं न परवादाश्रयणम् एकस्य हेतोरेकधर्मात्मकस्य अभ्युपगमात् । न च यदेव पक्षधर्मस्य सपक्ष एव सत्त्वम् तदेव विपक्षात् सर्वतो व्यावृत्तत्वमिति वाच्यम्, अन्यव्यतिरेकयोर्भावाभावरूपयोः सर्वथा तादात्म्यायोगात् तत्रे वा केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी वा

१५ सर्वो हेतुः स्यात् न त्रिरूपवान् व्यतिरेकस्य च अभावरूपत्वात् हेतोस्तद्रूपत्वे अभावरूपो हेतुः स्यात् । न चाभावस्य तुच्छरूपत्वात् स्वसाध्येन, धर्मिणा वा संवन्ध उपपत्तिमान् । न च विपक्षे सर्वत्रासत्त्वमेव हेतोः स्वकीयं रूपं व्यतिरेकः न तुच्छाभावमात्रमिति वक्तव्यम्, यतो यदि सपक्ष एव सत्त्वं विपक्षाद् व्यावृत्तत्वम् न ततो भिन्नमस्ति तदा तस्य तदेव सावधारणं नोपपत्तिमतु वस्तुभूतान्याभावमन्तरेण प्रतिनिर्यतस्य तस्य तत्राऽसंभवात् । अथ ततः तद् अन्यद् धर्मान्तरम् तर्हि एक-

२० रूपस्य अनेकधर्मात्मकस्य हेतोस्तथाभूतस्य साध्याविनाभूतत्वेन निश्चितस्य अनेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादनात् कथं न परोपन्यस्तहेतूनां सर्वेषां विरुद्धता एकान्तविरुद्धेनानेकान्तेन व्याप्तत्वात् ?

किञ्च, हेतुः सामान्यरूपो वा उपादीयेत परैः, विशेषरूपो वा ? यदि सामान्यरूपस्तदा तद् व्यक्तिभ्यो भिन्नम्, अभिन्नं वा ? न तावद् भिन्नम् 'इदं सामान्यम् अयं विशेषः, अयं तद्वान्' इति वस्तुत्रयोपलम्भानुपलक्षणात् तथा च सामान्यस्य भेदेन अभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । न च समवाय-
 २५ वशात् परस्परं तेषां भेदेन अनुपलक्षणम् यतः समवायस्य 'इह बुद्धिहेतुत्वमुपगीयते, न च भेदग्रहणमन्तरेण 'इह इदमवस्थितम्' इति बुद्ध्युत्पत्तिसंभवः । किञ्च, "नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः" [] इति काणादानां सिद्धान्तः न च सामान्यनिश्चयः संस्थानभेदावसायमन्तरेण उपपद्यते यतः दूरात् पदार्थस्वरूपमुपलभमानो नागृहीतसंस्थानभेदः अश्वत्वादिसामान्यमुपलब्धुं शक्नोति, न च संस्थानभेदावगमस्तदाधारोपलम्भमन्तरेण संभवतीति कथं नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः ।
 ३० तथाहि—पदार्थग्रहणे सति संस्थानभेदावगमः तत्र च सामान्य-विशेषावबोधः तस्मिंश्च सति पदार्थः स्वरूपावगतिः इति व्यक्तिनेतराश्रयत्वम् चक्रकप्रसङ्गो वा । किञ्च, अश्वत्वादेः सामान्यभेदस्य स्वाश्रयसर्वगतत्वे कर्कादिव्यक्तिशून्ये देशे प्रथमतः उपजायमानाया व्यक्तेः अश्वत्वादिसामान्येन योगो न भवेत् व्यक्तिशून्ये देशे सामान्यस्य अनवस्थानात् व्यक्त्यन्तरादनागमनाच्च ततः सर्वसर्वगतं तद् अभ्युपगन्तव्यम् एवं च कर्कादिभिरेव शाबलेयादिभिरपि तद् अभिव्यज्येत । न च कर्काद्यानामेव
 ३५ तदभिष्यक्तौ सामर्थ्यम् न शाबलेयादीनामिति वाच्यम्, यतः यथा प्रत्यासत्त्या ता एव तद् आत्मनि अवस्थापयन्ति तथैव ता एव 'अश्वः अश्वः' इति एकाकारपरामर्शप्रत्ययमुपजनयिष्यन्तीति किमपरत-
 ४० द्भिन्नसामान्यप्रकल्पनया ? न च स्वाश्रयेन्द्रियसंयोगात् प्राक् स्वज्ञानजनने असमर्थं सामान्यं तदा परैरनाधेयातिशयम् तमपेक्ष्य स्वावभासि ज्ञानं जनयति, प्राकनाऽसमर्थस्वभावाऽपरित्यागे स्वभावा-
 ४५ न्तरानुत्पादे च तदयोगात् तथाभ्युपगमे च क्षणिकताप्रसक्तेः । न च स्वभावान्तरस्योपजायमानस्य

व्यक्त्यन्तरे वृत्त्यनुपपत्तेस्तदनुपपत्प्रत्ययस्य तत्रासंभवात् असाधारणता च हेतोः स्यात् । यदि च असाधारणरूपा व्यक्तयः स्वरूपतः तदा परसामान्ययोगादपि न साधारणतां प्रतिपद्यन्त इति व्यर्था सामान्यप्रकल्पना स्वतः असाधारणस्य अन्ययोगादपि साधारणरूपत्वानुपपत्तेः स्वतस्तद्रूपत्वेऽपि निष्फला सामान्यकल्पना इति व्यक्तिव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य अभावात् असिद्धस्तद्व्यतिरिक्तस्य हेतुः इति कथं ततः साध्यसिद्धिः ? अथ व्यक्त्यव्यतिरिक्तं सामान्यं हेतुः तदपि असंगतमेव व्यक्त्यव्यतिरिक्तस्य व्यक्तिस्वरूपवद् व्यक्त्यन्तरानुगमात् सामान्यरूपतानुपपत्तेः व्यक्त्यन्तरसाधारणस्यैव वस्तुनः 'सामान्यम्' इत्यभिधानात् तत्साधारणत्वे वा न तस्य व्यक्तिस्वरूपाऽव्यतिरिच्यमानमूर्तिता सामान्यरूपतया भेदाव्यतिरिच्यमानस्वरूपस्य विरोधात् । तन्न व्यक्त्यव्यतिरिक्तमपि सामान्यं हेतुः व्यक्तिस्वरूपवत् असाधारणत्वेन गमकत्वायोगात् अत एव न व्यक्तिरूपमपि हेतुः । न चोभयं परस्परानुविद्धं हेतुः उभयदोषप्रसङ्गात् । न अनुभयम् अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानात् अनुभयस्य १० असत्त्वेन हेतुत्वायोगात् बुद्धिप्रकल्पितं च सामान्यम् अवस्तुरूपत्वात् साध्येन अप्रतियद्भवात् असिद्धत्वाच्च न हेतुः । तस्मात् पदार्थान्तरानुबुक्तव्यावृत्तरूपमात्मानं विभूद् एकमेव पदार्थस्वरूपं प्रतिपत्तुर्भेदाभेदप्रत्ययप्रसूतिनिवन्धनं हेतुत्वेन उपादीयमानं तथाभूतसाध्यसिद्धिनिवन्धनमभ्युपगन्तव्यम् । न च यदेव रूपं रूपान्तराद् व्यावर्तते तदेव कथमनुवृत्तिमासादयति, यच्च अनुवर्तते तत् कथं व्यावृत्तिरूपतामात्मसात्करोति इति षक्तव्यम् भेदाभेदरूपतया अध्यक्षतः प्रतीयमाने वस्तु १५ स्वरूपे विरोधासिद्धेरिति असकृद् आवेदितत्वात् ।

किञ्च, एकान्तवाद्युपपत्त्यहेतोः किं सामान्यं साध्यम्, आहोस्विद् विशेषः, उत उभयं परस्पर-विविक्तम्, उतस्विद् अनुभयमिति विकल्पाः । तत्र न तावत् सामान्यम् केवलस्य तस्य असंभवात् अर्थक्रियाकारित्वविकलत्वाच्च । नापि विशेषः तस्य अनुभयाधिक्येन साध्यितुमशक्यत्वात् । नापि उभयम् उभयदोषानतिवृत्तेः । नापि अनुभयम् तस्य असतो हेत्वव्यापकत्वेन साध्यत्वायोगात् । २० एतदेव आह गाथापञ्चार्धेन अन्योन्यप्रतिक्रुष्टौ प्रतिक्षितौ द्वावपि एतौ सामान्य-विशेषैकान्तौ असद्भावाविति । इतरविनिर्मुक्तस्य एकस्य शशङ्गादेरिव साध्यितुमशक्यत्वात् ॥ ५६ ॥

[परस्परभिन्नं सामान्य-विशेषयोः स्वरूपमनूद्य तस्य निराकरणम्]

सामान्य-विशेषयोः स्वरूपं परस्परविविक्तमनूद्य निराकुर्वन् आह—

द्वन्द्वद्विवत्तद्वन् सामण्यं पञ्चवत्सु य विसेसो ।

१५

ए ए समोवणीथा विभज्जवायं विसंसेति ॥ ५७ ॥

द्रव्यास्तिकस्य वक्तव्यं वाच्यम् विशेषनिरपेक्षं सामान्यमात्रम्, पर्यायास्तिकस्य पुनः अनुस्यूताकारविविक्तो विशेष एव वाच्यः एतौ च सामान्यविशेषौ अन्योन्यनिरपेक्षौ एकैकरूपतया परस्परप्राधान्येन वा एकत्र उपनीतौ प्रदर्शितौ विभज्यवादम् अनेकान्तवादं सत्यवादस्वरूपम् अतिशयाते असत्यरूपतया ततः तौ अतिशयं लभेते इति यावत्—विशेषे साध्ये अनुगमाभा-३० वतः, सामान्ये साध्ये सिद्धसाधनतया साधनवैफल्यतः, प्रधानोभयरूपे साध्ये उभयदोषापत्तितः, अनुभयरूपे साध्ये उभयाभावतः साध्यत्वायोगात् । तस्माद् विवादास्पदीभूतसामान्यविशेषोभयात्मकसाध्यधर्माधारसाध्यधर्मिणि अन्योन्यानुविद्धसाध्यधर्म्यवैधर्म्यस्वभावद्वयात्मकहेतुप्रदर्शनतो नैकान्तवादपक्षोक्तदोषावकाशः संभवी, अत एव गाथापञ्चार्धेन—एतौ सामान्य-विशेषौ समुपनीतौ परस्परसव्यपेक्षतया 'स्यात्'पदप्रयोगतो धर्मिणि अवस्थापितौ विभज्यवादम् एकान्तवादम् ३५ विशेषयतः निराकृतः एवमेव तयोरात्मलाभात् अन्यथा अनुमानविषयस्य उक्तन्यायतः असत्त्वात् इत्यपि दर्शयति ॥ ५७ ॥

[अनेकान्तरूपतया वस्तु साध्यतो वादिनोऽज्ञेयत्वाभिधानम्]

यत्र अनुमानविषयतया अभ्युपगम्यमाने साध्ये दूषणवादिनः अवकाश एव न भवति तदेव साध्यं हेतुविषयतया अभ्युपगन्तव्यमिति दर्शयन्नाह—

४०

हेतुविसञ्चोवणीयं जह वयणिज्जं परो नियत्तेह ।

जह तं तथा पुरिल्लो दाहंतो केण जिञ्चंतो ॥ ५८ ॥

हेतुविषयतया उपनीतम् उपदर्शितं साध्यधर्मिलक्षणं वस्तु पूर्वपक्षवादिना 'अन्त्यः शब्दः' इत्येवं यथा वचनीयं परो दूषणवादी निवर्तयति सिद्धसाध्यताऽननुगमदोषाद्युपन्या-
५ सेन एकान्तवचनीयस्य तदितरधर्माननुपकस्य अनेकदोषदुष्टतया निवर्तयितुं शक्यत्वात् । यद्वि-
तत् तथा द्वितीयधर्माक्रान्तं 'स्यात्' शब्दयोजनेन पुरिल्लः; पूर्वपक्षवादी अदृश्याप्यत ततोऽसौ
नैव केनचिद् अजेष्यत । जितश्चासौ तथाभूतस्य साध्यधर्मिणोऽप्रदर्शनात् प्रदर्शितस्य च एका-
न्तरूपस्य असत्त्वात् तत्रदर्शकोऽसत्यवादितया निग्रहाहं इति ॥ ५८ ॥

[एकान्तानिश्चितरूपाभ्यां वस्तु वदतो लौकिकपरीक्षकाग्राह्यवचनत्वकथनम्]

१० पतदेव दर्शयन्नाह—

एयन्ताऽसम्भूयं सम्भूयमणिच्छियं च वयमाणो ।

लोहय-परिच्छियाणं वयणिज्जपहे पडइ वादी ॥ ५९ ॥

आस्तां तावत् एकान्तेन असद्भूतम् असत्यम्, सद्भूतमपि अनिश्चितं वदन् वादी
लौकिकानाम् परीक्षकाणां च वचनीयमार्गं पतति । ततः अनेकान्तात्मकाद् हेतोः तथा-
१५ भूतमेव साध्यधर्मिणं साध्यन् वादी सद्वादी स्यादिति तथैव साध्याऽविनाभूतो हेतुधर्मिणि तेन
प्रदर्शनीयः । तत्रदर्शने च 'हेतोः सपक्ष-विपक्षयोः सदसत्त्वमवश्यं प्रदर्शनीयम्' इति यदुच्यते परैः
तद् अपास्तं भवति तावन्मात्रादेव साध्यप्रतिपत्तेः । न च ततस्तत्प्रतिपत्तावपि विद्यमानत्वाद्
रूपान्तरमपि तत्रावश्यं प्रदर्शनीयम्, ज्ञातत्वादेरपि तत्र प्रदर्शनप्रसक्तेः । अथ सामर्थ्यात् तत् प्रती-
यत इति न वचनेन प्रदर्श्यते तर्हि अन्वय-व्यतिरेकावपि तत एव नावश्यं प्रदर्शनीयौ । अत एव
२० दृष्टान्तोऽपि नावश्यं वाच्यः साधर्म्य-वैधर्म्यप्रदर्शनपरत्वात् तस्य । उपनय-निगमनवचनयोस्तु
दूरापास्तता तदन्तरेणापि साध्याविनाभूतहेतुप्रदर्शनमात्रात् साध्यप्रतिपत्स्युत्पत्तेः अन्यथा तद्यो-
गात् । त्रिलक्षणहेतुप्रदर्शनवादिनस्तु निरंशवस्त्वभ्युपगमविरोधः निरंशे त्रैलक्षण्यविरोधात् परिक-
ल्पितस्वरूपत्रैरूप्याभ्युपगमोऽप्यसंगतः परिकल्पितस्य परमार्थसत्त्वे तद्दोषानतिक्रमात् अपरमार्थ-
सत्त्वे तल्लक्षणत्वयोगात् असतः सल्लक्षणत्वविरोधात् । न च कल्पनाव्यवस्थापितलक्षणमेदाल्लक्ष्य-
२५ भेद उपपत्तिमात्र इति लिङ्गस्य निरंशत्वभावस्य किञ्चिद् रूपं वाच्यम् । न च साधर्म्यादिव्यतिरेकेण
तस्य स्वरूपं प्रदर्शयितुं शक्यत इति तस्य निस्त्वभावताप्रसक्तिः । न चैकलक्षणहेतुवादिनोऽपि
अनेकान्तात्मकवस्त्वभ्युपगमाद् दर्शनव्याघात इति वाच्यम् "प्रयोगनियम एव एकलक्षणो हेतुः"
[] इति अभिधानात् । न च स्वभावनियमे तथाभूतस्य शशशृङ्गादेरिव निःस्वभावत्वात् । 'गम-
काङ्गनिरूपणया एकलक्षणो हेतुः' इति व्यवस्थापितत्वात् । न च एकान्तवादिनां प्रतिबन्धग्रहणमपि
३० युक्तिसंगतम् अविचलितरूपे आत्मनि ज्ञानपौर्वापर्याऽभावात् प्रतिक्षणध्वंसिन्यपि उभयग्रहणानुवृ-
त्तैकचैतन्याभावात् 'कारणस्वरूपग्राहिणा ज्ञानेन कार्यस्य तत्स्वरूपग्राहिणा च कारणस्य ग्रहणासंभ-
वात् एकेन च द्वयोर्ग्रहणे कार्यकारणभावादेः प्रतिबन्धस्य ग्रहणायोगात् कारणादिस्वरूपाव्यतिरे-
केऽपि कारणत्वादेर्न तत्स्वरूपग्राहिणा कार्यकारणभावादेर्ग्रहः एकसंबन्धिस्वरूपग्रहणेऽपि तद्ग्रहण-
प्रसक्तेः । न च तद्ग्रहेऽपि निश्चयानुत्पत्तेर्न दोषः सविकल्पकत्वेन प्रथमाक्षसन्निपातजस्य अध्यक्षस्य
३५ व्यवस्थापनात् । न च कार्यानुभवानन्तरभाविना स्मरणेन कार्यकारणभावोऽनुत्संघीयत इति
चकव्यम् अनुभूत एव स्मरणप्रादुर्भावात् न च प्रतिबन्धः केनचिदनुभूतः तस्य उभयनिष्ठत्वात्
उभयस्य च पूर्वोपरकालभाविनः एकेन अग्रहणात् । न च कार्यानुभवानन्तरभाविनः स्मरणस्य

— १ जिञ्चंतो गु० मू० सु० मू० । २-त्येव य-वा० वा० । ३-परिच्छया-गु० मू० सु० मू० ।
४-वृ० । ५-त्पत्तोरदो-वा० वा० मां० मां० ।

कार्यानुभवो जनकः तदनन्तरं स्मरणस्य अभावात् । न च क्षणिकैकान्तवादे कार्यकारणभाव उपपत्तिमान् इत्युक्तम् । न च संतानादिकल्पनाप्यत्रोपयोगिनी । न च स्मरणकाले अतीततद्विषय-स्मरणमात्रं प्रतीयते अपि तु तदनुभविताऽपि 'अहमेवमिदमनुभूतवान्' इति अनुभवित्राधारानुभूत-विषयस्मृत्यध्यवसायात् एकाधारे अनुभव-स्मरणे अभ्युपगन्तव्ये तदभावे तथाऽध्यवसायानुपपत्तेः । न चानुभव-स्मरणयोः अनुगतचैतन्याभावे तद्धर्मतया प्रतिपत्तिर्युक्ता, न हि यत्प्रतिपत्तिकाले यद् नास्ति तत् तद्धर्मतया प्रतिपत्तुं युक्तम्, बोधाभावे ग्राह्य-ग्राहक-संविच्चित्रितयप्रतिपत्तिवत्, अस्ति च तद्धर्मतया अनुभव-स्मरणयोस्तदा प्रतिपत्तिरिति कथं क्षणिकैकान्तवादः तत्र वा प्रतिबन्धनिश्चय इति ? न चैकान्तवादिनः सामान्यादिकं साध्यं संभवतीति प्रतिपादितम् । तस्मात् अनेकान्तात्मकं वस्तु अभ्युपगन्तव्यम् अध्यक्षादेः प्रमाणस्य तत्प्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तेः ॥ ५९ ॥

[निर्दोषभावप्ररूपणाया मार्गप्रकाशनम्]

१०

• स एव च सन्मार्गः इति उपसंहरत्राह—

द्रव्यं चित्तं कालं भावं पञ्जाय-देश-संयोगे ।

भेदं च पञ्च समा भावाणं पणवणपञ्जा ॥ ६० ॥

द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-पर्याय-देश-संयोगान् भेदं चेत्यष्टौ भावान् आश्रित्य वस्तुनो भेदे सति समा सर्ववस्तुविषयायाः प्रज्ञापनायाः स्यादादरूपायाः पर्यायं पन्था मार्ग १५ इति यावत् ।

तत्र द्रव्यं पृथिव्यादि, क्षेत्रं खारम्भकावयवस्वरूपम् तदाश्रयं वा आकाशम्, कालं युगपदयुग-पञ्चिरक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गलक्षणम् वर्तनात्मकं वा नव-पुराणादिलक्षणम्, भावं मूलाङ्कुरादिलक्षणम्, पर्यायं रूपादिस्वभावम्, देशं मूलाङ्कुरपत्रकाण्डादिक्रमभाविविभागम्, संयोगं भूम्यादिप्रत्येक-समुदायं द्रव्य-पर्यायलक्षणम्, भेदं प्रतिक्षणविवर्तात्मकं वा जीवाजीवादिभावानां प्रतीत्य २० समानतया तदतदात्मकत्वेन प्रज्ञापना निरूपणा या सा सत्पथ इति न हि तदतदात्मकैकद्रव्यत्वादि-भेदाभावे खरविषाणादेर्जीवादिद्रव्यस्य विशेषः यतो न द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-पर्याय-देश-संयोग-भेदरहितं वस्तु केनचित् प्रत्यक्षाद्यन्तमप्रमाणेन अवगन्तुं शक्यम् । न च प्रमाणागोचरस्य सद्बन्ध-वहारगोचरता संभविनीति तदतदात्मकं तद् अभ्युपगन्तव्यम् । न हि एकान्ततः अतदात्मकं द्रव्यादिभेदभिन्नम् व्यतिरिक्तरूपं च प्रमाणतस्तद् निरूपयितुं शक्यम् द्रव्यादिव्यतिरिक्तस्य शश-२५ शृङ्गवत् कुतश्चित् प्रमाणाद् अप्रतीतिः न हि ततो द्रव्यादीनां भेदेऽपि समवायसंबन्धवशात् तत्संबन्धताप्रसङ्गः संबन्धिभेदेन तद्भेदाभेदकल्पनादयानतिवृत्तेः । प्रथमविकल्पे समवायानेकत्वप्रसक्तिः संबन्धिभेदतो भेदात् संयोगवद् अनित्यत्वप्रसक्तिश्च । द्वितीयकल्पनायामपि संबन्धिसंकरप्रसक्तिः । न चैवं छत्र-द्रुण्ड-कुण्डलादिसंबन्धविशेषविशिष्टदेवदत्तादेरिव समवायिनो जाति-गुणात्वादेर्भेदेन उपलब्धेर्न(विधेर्)हि य एव दण्ड-देवदत्तयोः संबन्धः स एव छत्रादिभिरपि तत्संबन्धाविशेषे तद्भि-३० शेषणविशेष्यवैकल्यप्रसक्तेः न हि विशेषणं विशेष्यं धर्मान्तराद् व्यवच्छिद्य आत्मन्यव्यवस्थापयद् विशेषणरूपतां प्रतिपद्यते एवं समवायसंबन्धस्याविशेषे द्रव्यत्वादीनामपि विशेषणानामविशेषात् जीवाजीवादिद्रव्यव्यवच्छेदकता स्यात् इति समवायिसंकरप्रसक्तिः कथं नासज्येत ? न च समवाय-तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् संभवति तदभावे न वस्तुनो वस्तुत्वयोगो भवेदिति तद् अनेकान्तात्मकैकः रूपमभ्युपगन्तव्यम् । न चैकानेकात्मकत्वं वस्तुनो विरुद्धम् प्रमाणप्रतिपत्ते वस्तुनि विरोधायोगात् । ३५ तथाहि—एकानेकात्मकम् आत्मादि वस्तु, प्रमेयत्वात्, चित्रपटरूपवत् ग्राह्यग्राहकाकारसंविच्चि-रूपैकविज्ञानवद् वा । न च वैशेषिकं प्रति चित्रपटरूपस्य एकानेकत्वमसिद्धम् प्राक् प्रसाधितत्वात् । नापि ग्राह्यग्राहकसंविच्चिलक्षणरूपत्रयात्मकमेकं विज्ञानं बौद्धं प्रत्यसिद्धम् तथाभूतविज्ञानस्य प्रत्यात्म-संवेदनीयस्य प्रतिक्षेपे सर्वप्रमाण-प्रमेयप्रतिक्षेपप्रसक्तेः । स्वार्थाकारयोर्विज्ञानमभिन्नस्वरूपम्, विज्ञान-

१ "पशेत्पर्यं" वृ० टि० । ३ वर्तमानात्म—भा० मां० आ० । ३-त्येकं स—वा० बा० । ४-त्मनि अनवस्था—वा० बा० मां० मां० । ५-वायसं—वृ० आ० हा० वि० ।

नस्य च वैद्य-वेदकाकारौ भिन्नात्मनौ कथञ्चिद् अनुभवगोचरापन्नौ, एतच्च प्रतिक्षणं स्वभावमेद-
मनुभवदपि न सर्वथा भेदवत् संबेद्यते इति संविदात्मनः स्वयमेकस्य क्रमवर्त्यनेकात्मकत्वं न विरोध-
मनुभवतीति कथमध्यक्षादिविरुद्धं निरन्वयविनाशित्वमभ्युपगन्तुं युक्तम्? न हि कदाचित् क्वचित्
क्षणिकत्वमन्तर्वेहद् वा अध्यक्षतोऽनुभूयते 'तथैव' इति निर्णयानुत्पत्तेः भेदात्मन एव अन्तर्विज्ञानस्य
५ वहिर्घटादिश्च अभिन्नस्य निश्चयात् । तथाभूतस्यापि अनुभवस्य भ्रान्तिकल्पनायां न किञ्चिद् अध्यक्ष-
मभ्रान्तलक्षणभाए भवेत् न हि ज्ञानं वैद्य-वेदकाकारज्ञानं स्थूलाकारविरुक्तम् परमाणुरूपं वा
घटादिकमेकं निरीक्षामहे यतः बाह्याध्यात्मिकं भेदाभेदरूपतया अनुभूयमानं भ्रान्तविज्ञानविषयतया
व्यवस्थान्येत । अतः "यथादर्शनमेव इयं मानमेयव्यवस्थितिः न पुनर्यथातत्त्वम्" []
इत्येतद् अनिश्चितार्थभिधानम् । न हि क्वचित् केनचित् प्रमाणेन एकान्तरूपं वस्तुतत्त्वमयं प्रतिपन्न-
१० वान् यत एवं वदन् शोभेत । यदा च अध्यक्षविरुद्धः निरंदाक्षणिकैकान्तः ततो नानुमानमपि अत्र
प्रवर्तितुमुत्सहते अध्यक्षवाधितविषयत्वात् तस्य । तेन "निरन्वयविनश्वरं वस्तु प्रतिक्षणमवैश-
माणोऽपि नावधारयति" [] इत्येतदपि असदभिधानम्, प्रतिक्षणविशारुतायाः
कुतश्चिदपि अनीक्षणात् ।

[एकान्तक्षणिकाक्षणिकत्वे निरस्य तदुभयात्मकत्वसाधनम्]

- १५ अत एव क्षणिकत्वैकान्ते सत्त्वादिहेतुरुपादीयमानः सर्व एव विरुद्धः अनेकान्त एव तस्य
संभवात् । तथाहि—अर्थक्रियालक्षणं सत्त्वम् न चासौ तदेकान्ते क्रम-यौगपद्याभ्यां संभवति, यतः
'यस्मिन् सत्येव यद् भवति तत् तस्य कारणम् इतरच्च कार्यम्' इति कार्यकारणलक्षणम् क्षणिके च
कारणे सति यदि कार्योत्पत्तिर्भवेत् तदा कार्य-कारणयोः सहोत्पत्तेः किं कस्य कारणम् किं वा कार्यं
व्यवस्थान्येत त्रैलोक्यस्य च एकक्षणवर्तिता प्रसज्येत । 'यदनन्तरं यद् भवति तत् तस्य कार्यम्'
२० इतरत् कारणम्' इति व्यवस्थायां कारणामिमते वस्तुनि असत्येव भवतस्तदनन्तरभावित्वस्य दुर्घट-
त्वात् चिरतरविनष्टादपि च तस्य भावो भवेत् तदभावाविशेषात् । न च अनन्तरस्यापि कार्योत्पत्ति-
कालमप्राप्य विनाशमनुभवतश्चिरातीतस्येव कारणता यतः अर्थक्रिया क्षणक्षयेण विरुध्येत प्राक्काल-
भावित्वेन कारणत्वे सर्वं प्रति सर्वस्य कारणता प्रसज्येत सर्ववस्तुक्षणानां विवक्षितकार्यं प्रति
प्राग्भाविताविशेषात् तथा च परस्परसंतानव्यवस्थाऽपि अनुपपन्नैव स्यात् । न च सादृश्यात् तद्व्य-
२५ वस्था सर्वथा सादृश्ये कार्यस्य कारणरूपताप्रसक्तेरेकक्षणमात्रं संतानः प्रसज्येत, कथञ्चित्सादृश्ये-
ऽनेकान्तवाद्प्रसक्तिः न च सादृश्यं भवदभिप्रायेण अस्ति सर्वत्र वैलक्षण्याविशेषात् अन्यथा
स्फुटान्तप्रकोपात् । न च क्षणिकैकान्तवादिनः अन्वय-व्यतिरेकप्रतिपत्तिः संभवतीति साध्य-
साधनयोस्त्रिकालविषययोः साकल्येन व्यतिरेसिद्धेः यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम् संश्च शब्द इत्याद्यनु-
मानप्रवृत्तिः कैथं भवेत्? अकारणस्य च प्रमाणविषयत्वानभ्युपगमे साध्य-साधनयोस्त्रिकालविषय-
३० व्याप्तिग्रहणस्य दूरोत्सारितत्वात् "नानुक्रुतान्वयव्यतिरेकं कारणम् नाकारणं विषयः" []
इति वचनमनुमानोच्छेदकं च प्रसक्तम् ग्राह्यग्राहकाकारज्ञानैकत्ववद् ग्राह्याकारस्यापि युगपदने-
कार्यवभासिनश्चित्रैकरूपता एकान्तवादं प्रतिक्षिपत्येव भ्रान्त्यात्मनश्च दर्शनस्य अन्तरं वहिश्च
अभ्रान्तात्मकत्वं कथञ्चिद् अभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा कथं स्वसंवेदनाध्यक्षता तस्य भवेत् तदभावे च
कथं तत्समाधिसिद्धिर्युक्ता? कथं च भ्रान्तज्ञानं भ्रान्तिकल्पतया आत्मानमसंविदद् ज्ञानरूपतया वा
३५ अवगच्छद् वहिस्तथा नाद्यगच्छेत् यतो भ्रान्तैकान्तरूपता तिसिराद्युपप्लुतदृशां भवेत्? कथं च
भ्रान्तविकल्पज्ञानयोः स्वसंवेदनमभ्रान्तमविकल्पं वा अभ्युपगच्छन् अनेकान्तं नाभ्युपगच्छेत्? ग्राह्य-
ग्राहकसंविद्याकारविवेकं संविदः स्वसंवेदनेनासंवेदयन् संविद्रूपतां च अनुभवन् कथं क्रमभाविनो-
र्विकल्पेतरात्मनोरनुगतसंवेदनात्मानमनुभवप्रसिद्धं प्रतिक्षिपेत्? ततः क्रम-सहभाविनः परस्पर-

१ तथैव नि-३० वा० वा० । तथेति नि-आ० वि० । तथेति नि-हा० ।

२ "अयं सोगतः 'यथादर्शनमेव मानमेयव्यवस्थितिः कियते न पुनर्यथातत्त्व सा कियते' इत्येवं नृयात्"—सिद्धिदि०
टि० छि० पृ० १२२ पं० २२ ।

३-इये नैका-दृ० विना । ४ कथं न भ्र-वा० वा० भां० मां० । ५-या चाव-वा० वा० मां० मां० ।

६ भ्रान्तावि-मां० मां० । ७-वेकसं-वा० वा० मां० मां० विना ।

विलक्षणान् स्वभावान् यथावस्थितरूपतया व्याप्नुवत् सकललोकप्रतीतं स्वसंवेदनम् अनेकान्त-
तत्त्वव्यवस्थापकमेकान्तवाद्प्रतिक्षेपि प्रतिष्ठितमिति 'निरंशक्षणिकस्वक्षणमन्नर्वहिश्रानिश्चिनमपि
संविन्तिर्विपयीकरोति' इति कल्पना अयुक्तिसंगतैव अप्रमाणप्रसिद्धकल्पनायाः सर्वत्र निरङ्कुशत्वात्
सकलसर्वप्रताकल्पनप्रसक्तेः न हि एकस्य संवित्तिः अपरस्य असंवित्तिः सर्वत्र संवन्धाभावा-
विशेषात् न हि चास्तवसंवन्धाभावे परिकल्पितस्य तस्य नियामकत्वं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । न च ५
वास्तवः संवन्धः परस्य सिद्धः इति तादात्म्य-तदुत्पत्त्योरभावात् साध्य-साधनयोः प्रतिवन्ध-
नियमाभावे अनुमानप्रवृत्तिदूरोत्सारितैव ।

अथ क्षणिकान्निवर्तमानमपि अर्थक्रियालक्षणं सत्त्वमक्षणिकं अवस्थास्यतीति न ततोऽनेकान्ता-
त्मकवस्तुसिद्धिः, न; अक्षणिकेऽपि क्रमयोगपद्याभ्यां तस्य विरोधात् । तथाहि—न तावद् अक्षणि-
कस्य क्रमवत् कार्यकरणम् प्राक् तत्करणसमर्थस्य अभिमतक्षणवत् तदकरणविरोधात् । प्राक् तदसा- १०
मर्थ्यं पश्चादपि न तत्सामर्थ्यम् अपरिणामिनोऽनाधेयाऽप्रहेयातिशयत्वात् स्वभावोत्पत्तिविनाशाभ्यु-
पगमेऽपि नित्यैकान्तवाद्विरोधात् । ततो व्यतिरिक्तस्य अतिशयस्य रूपे अनतिशयस्य तस्य प्राग्वि-
पश्चादपि तत्करणसंभवात् । सहकारिकारणापेक्षाऽपि तस्य अयुक्तैव यतोऽसहायस्य प्रागकरणस्व-
भावस्य पुनः ससहायस्य कार्यकरणं भवेत् न हि सहकारिकृतमतिशयमनङ्गीकुर्वतस्तदपेक्षा उपपत्ति-
मती । तन्न क्रमेण अपरिणामी भावः कार्यं निर्वर्तयति । नापि योगपद्येन, कालान्तरे तस्याकिञ्चित्क- १५
रत्वेनावस्तुत्वापपत्तेः क्षणमात्रवस्थायित्वप्रसक्तेः । न च क्रम-योगपद्यव्यतिरिक्तं प्रकारान्तरं संभव-
तीति अर्थक्रिया व्यापिका निवर्तमाना व्याप्यां सत्तां नित्यादपि आदाय निवर्तते इति यत् सत् तत्
सर्वमनेकान्तात्मकं सिद्धम् अन्यथा प्रत्यक्षादिविरोधप्रसक्तेः न हि भेदमन्तरेण कदाचित् कस्यचिद्
अभेदोपलब्धिः हर्ष-विषादाद्यनेकाकारधिवर्तात्मकस्य अन्तश्चैतन्यस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतः वर्ण-संस्थान-
सदाद्यनेकाकारस्य स्थूलस्य पूर्वापरस्वभावपरित्यागोपादानात्मकस्य घटादेर्वहिकेस्य इन्द्रियजाध्य- २०
क्षतः संवेदनात् सुखादि-रूपादिभेदविकलतया चैतन्य-घटादेः कदाचिदपि उपलम्भान्नोचरत्वात्
महासामान्यस्य अयान्तरसामान्यस्य वा सर्वगताऽसर्वगतधर्मात्मकस्य व्यक्तित्वव्यतिरिक्तस्वभावतया
कदाचित् क्वचिद् अनुपलब्धेः द्रव्य-गुण-कर्मणां कथं तद्विशिष्टतया प्रतिपत्तिर्भवेत् ? समवायस्य च
अनवस्थादोषतः संवन्धान्तराभावाद् द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेषाणामन्योन्यं तादात्म्यानिष्टौ
तेषु अचूतेः सर्वपदार्थस्वरूपाऽप्रसिद्धिः स्यात् । स्वत एव समवायस्य द्रव्यादिषु वृत्तौ समवायमन्तरे- २५
णापि द्रव्यादयोऽपि स्वाधारेषु वृत्तिं स्वत एव आत्मसात्करिष्यन्तीति समवायकल्पनावैयर्थ्यप्र-
सक्तिः । अवयविनोऽपि स्वारम्भकावयवेषु तादात्म्यानभ्युपगमे सामान्यस्येव तद्भ्रतु वृत्तिविकल्पानः
वस्थादिदोषप्रसङ्गात् वृत्तिर्भवेत् वृत्तौ वा साकल्येन प्रत्याधारं ग्रहणासंभवात् व्यक्तवद् भेदप्र-
सक्तिः खण्डशः प्रतिपत्तेः अगृहीतस्वभावाद् गृहीतस्वभावस्य भेदात् तथा च सामान्यादिरूपताहा-
निप्रसक्तिः ।

३०

किञ्च, सर्वस्वाधारव्यापिनः सामान्यस्य द्रव्यस्य वा तद्वृत्तां सामस्येन ग्रहणासंभवात् कथं तद्-
ग्रहे तद्ग्रहणं भवेत् आधारप्रतिपत्तौ तदाधेयस्य तत्त्वेनाप्रतिपत्तेः सामान्याद्यंशेषु गृहीतेष्वपि सामा-
न्यादेर्वृत्तिविकल्पादिदोषस्तेष्वपि पूर्ववत् समानः तदंशग्रहणेऽपि च सामान्यस्य व्यापिनः कदाचिद्
अपि अप्रतिपत्तेः 'सद् द्रव्यम्' इत्यादिप्रतिपत्तिस्तद्भ्रतु न कदाचिद् भवेत् तदंशानां सामान्यादेर-
त्यन्तभेदात् अत एव द्रव्यादिपदपदार्थव्यवस्थाऽपि अनुपपन्ना भवेत् प्रतिभासगोचरचारिणां ३५
सामान्याद्यंशानां पदार्थान्तरताप्रसक्तेः । अथ निरंशं सामान्यमभ्युपगम्यत इति नायं दोषस्तर्हि
सकलस्वाश्रयप्रतिपत्त्यभावतो मनागपि न सामान्यप्रतिपत्तिरिति 'सद् द्रव्यं पृथिवी' इत्यादिप्रति-
पत्तेर्नितरामभावः स्यात् । तदंशानां सामान्याद् भेदाभेदकल्पनायां द्रव्याद्य एव भेदाभेदात्मका-
कि नाभ्युपगम्यन्ते इति सामान्यादिप्रकल्पना दूरोत्सारितैव इति कुतस्तद्भेदैकान्तकल्पना ? ततः
सामान्यविशेषात्मकं सर्वं वस्तु सत्त्वात् न हि विशेषरहितं सामान्यमात्रम् सामान्यरहितं वा विशेष- ४०
मात्रं संभवति । तादृशः क्वचिदपि वृत्तिविरोधात् वृत्त्या हि सत्त्वं व्याप्तं स्वलक्षणात् सामान्यलक्षणाद्
वा तादृशाद् वृत्तिनिवृत्त्या निवर्तत एव यतः क्वचिद् वृत्तिमतोऽपि स्वलक्षणस्य न देशान्तरवर्तिना

- अन्वेन संयोगः तत्संसर्गाव्यवच्छिन्नस्वभावान्तरविरहाद् विशेषविकलसामान्यवत् एकस्य प्रति-
संबन्धि संबन्धस्वभावविशेषाभ्युपगमे विशेषाणां तत्स्वलक्षणं सामान्यलक्षणमेव स्यात् । न च
विशेषैरन्यदेशस्थितैरसंयुक्तस्यैकत्र तस्य वृत्तिः अव्यवधानाविशेषात् एवं च स्वभावविशेषाणां
सामान्यरूपाः सर्वे एव भावाः विशेषरूपाश्च । तत्र देश-कालावस्थाविशेषनियतानां सर्वेषामपि सत्त्वं
५ सामान्यमेकरूपम् अव्यवधानात् तस्य च ते विशेषा एव अनेकं रूपम् यतः तदेव सत्त्वं परिणाम-
विशेषापेक्षया गौत्व-ब्राह्मणत्वादिलक्षणा जातिः परिणामविशेषाश्च तदात्मका व्यक्तयः इति परस्पर-
व्यावृत्तानेकपरिणामयोगाद् एकस्य एकानेकपरिणतिरूपता संशयज्ञानस्यैव अवरुद्धा व्यक्तिव्यति-
रिक्तस्य सामान्यस्य उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अनुपलब्धेः शशशृङ्गवत् असत्वात् 'सन् घटः' इत्यादि-
प्रत्ययः सामान्यविशेषात्मकवस्त्वभावे अवाधितरूपो न स्यात् । न च चक्षुरादियुद्धौ वर्णोक्त्यक्षराकां
१० रशून्यं सामान्यं परव्यावर्णितस्वरूपमवभासते प्रतिभासमेदप्रसङ्गात् । यदि च तत् सर्वगतम् पिण्डा-
न्तरालेऽपि उपलभ्येत स्वभावाविशेषात् । आश्रयाभावात् अनभिव्यक्त्यभ्युपगमे अभिव्यक्तात्
अनभिव्यक्तस्वरूपस्य मेदात् सामान्यरूपता न स्यात् । न च आश्रयभावाभावात् अभिव्यक्त्यन-
भिव्यक्ती सत्त्वत्ययकर्तृत्वाऽकर्तृत्वे नित्यैकस्वभावस्य युज्येते, तदुपयोगिनोऽप्येकत्वे कथं नानेका-
न्तसिद्धिः ? साश्रयसर्वगतत्वेऽपि सत्ताया आश्रयेण एकेन एकदा प्रकाशितायाः सर्वदा सर्वत्र प्रका-
१५ शितत्वात् सकलवस्तुप्रपञ्चस्य सकृद् उपलब्धिप्रसङ्गः न वा कस्यचिद् उपलब्धिः स्यात् अविशेषात् ।
प्रकारान्तरेण प्रतीयभ्युपगमे अनेकान्तवाद एव । स्वतः सतां विशेषाणां सत्तासंबन्धानर्थक्यम् असतां
तत्संबन्धानुपपत्तिः अतिप्रसक्तेः । अक्रियसामान्यसंबन्धाद् व्यक्तीनामक्रियत्वम् सामान्यस्य वा क्रिया-
वत्त्वाद् अवाप्यक्त्यं स्यात् । व्यक्त्यव्यतिरेके व्यक्तिस्वलक्षणवत् तत् सामान्यमेव न भवेत् व्यक्तीनां
वा सामान्याव्यतिरेकात् व्यक्तिस्वरूपहानेः सामान्यस्य तद्रूपता न भवेत् । न च व्यतिरेकाव्यतिरेक-
२० पक्षेऽपि अनवस्थोभयपक्षदोष-वैयधिकरण्य-संशयविरोधादिदोषप्रसङ्गात् सर्वथा तदभावः, अन-
वस्थादिदोषस्य प्राक् प्रतिषिद्धत्वात् प्रतीयमानेऽपि तथाभूते वस्तुनि विरोधादिदोषासङ्गने-
प्रकारान्तरेण प्रतिभासासंबन्धात् सर्वैशून्यताप्रसङ्गः । न च सैवास्तु इति वक्तव्यम् स्वसंबेदनमात्र-
स्यापि अभावप्रसङ्गतः निष्प्रमाणिकायाः तस्या अपि अभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् तथापि तस्या अभ्यु-
पगमे वरमनेकान्तात्मकं वस्तु अभ्युपगन्तव्यम् तस्य अवाधितप्रतीतिगोचरत्वात् ।
- २५ तेन रूपादिक्षणिकविज्ञानमात्र-शून्यवादाभ्युपगमः तथा पृथिव्याद्येकान्तनित्यत्वाभ्युपगमः
तथा आत्माद्यद्वैताङ्गीकरणम् तथा परलोकाभावनिरूपणम् द्रव्य-गुणादेरत्यन्तमेदप्रतिज्ञानं च तथा
हिंसातो धर्माभ्युपगमः दीक्षातो युक्तिप्रतिपादनम् इत्याद्येकान्तवादिप्रसिद्धं सर्वैभ्यस्तत् प्रतिपत्तव्यम्
तत्प्रतिपादनहेतूनां प्रदर्शितनीत्या अनेकान्तव्यासत्वेन विरोधात् इतरधर्मसव्यपेक्षस्यैकान्तवाद्यभ्युप-
गतस्य सर्वस्य पारमार्थिकत्वात् अभिष्वङ्गादिप्रतिषेधार्थं विज्ञानमात्राद्यभिधानस्य सार्थकत्वात्
३० तथाहि—'अहमस्यैव अहमेवास्य' इति एकान्तनित्यत्वस्वस्वामिसंबन्धाभिविशेषप्रभवागादिप्रतिषे-
धपरं क्षणिकरूपादिप्रतिपादनं युक्तमेव । सलम्बनज्ञानैकान्तप्रतिषेधपरं विज्ञानमात्राभिधानम्
सर्वविषयामिष्वङ्गनिषेधप्रवर्णं शून्यताप्रकाशनम् । 'क्षणिक एवायं पृथिव्यादिः' इति एकान्ताभिवि-
शमूलद्वेषादिनिषेधपरं तन्निश्चलत्वप्रणयनम् । जात्यादिमदोन्मूलतानुगुणमात्माद्यद्वैतप्रकाशनम्
'जन्मान्तरज्जिनितकर्मफलभोक्तृत्वमेव धर्मास्तुष्टानम्' इति एकान्तनिरासप्रयोजनं परलोकाभावावबो-
३५ धनम् । द्रव्याद्यव्यतिरेकैकान्तप्रतिषेधाभिप्रायं तद्भेदाभ्यानम् । अप्रमत्तस्य योगनिबन्धनप्राण-
व्यपरोपणस्य अहिंसात्वप्रतिपादनार्थं 'हिंसातो धर्मः' इति वचनम्, राग-द्वेष-मोह-तृष्णादिनिब-
न्धनस्य प्राणव्यपरोपणस्य दुःखसंबेदनीयफलनिवर्तकत्वेन हिंसात्वोपपत्तेः अत एव वैदिकहिंसाया
अपि तन्निमित्तत्वे अपायहेतुत्वमन्यहिंसावत् प्रसक्तम् न च तस्या अतन्निमित्तत्वम्, "चित्रया यजेत,
पशुकामः" [] इति तृष्णानिमित्तश्रवणात् । न चैवंविधस्य वाक्यस्य प्रमाणात्ऽपि
३० उपपत्तिमती तत्प्राप्तिनिमित्ततद्विस्तोपदेशकत्वात् तृष्णादिबुद्धिनिमित्ततदन्यतद्विधातोपदेशवाक्य-

१-ति संबन्धे सं-वृ० ।-ति संबन्ध-वा० वा० । २-तो युक्ति-मां० मां० ।

३ "चित्रया यजेत पशुकामः"—१-४-३ शारभ०, ४० ६० पं० ९ ।

घत् । न च अपौरुषेयत्वादस्य प्रामाण्यम् तस्य निषिद्धत्वात् । न च पुरुषप्रणीतस्य हिंसाविधायकस्य तस्य प्रामाण्यम् 'ब्राह्मणो हन्तव्यः' इति वाक्यवत् । न च वेदविहितत्वात् तद्विंसाया अहिंसात्वम् प्रकृतहिंसाया अपि तत्त्वोपपत्तेः । न च "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" [] इति तद्व्याक्यवा- धितत्वान्न प्रकृतहिंसायास्तद्विहितत्वम् "न वै हिंस्रो भवेत्" [] इति वेदवाक्य- धिततन्नित्रादियजनवाक्यविहितहिंसावत् प्रकृतहिंसायास्तद्विहितत्वोपपत्तेः । अथ 'ब्राह्मणो हन्तव्यः' इति वाक्यं न क्वचिद् वेदे श्रूयते, न; उत्सन्नानेकशाखानां तत्राभ्युपगमात् तथा च "सहस्रवर्त्मा गमवेदः" [] इत्यादिश्रुतिः । अथ यद्वाद् अन्यत्र हिंसाप्रतिषेधः तत्र च तद्विधानम् वा च "अन्यत्र हिंसा अपायहेतुः" [] इत्यागमात् सिद्धम् तथा तत एव तत्र गहेतुः इत्यपि सिद्धम् न च यद् एकदा एकत्र अपायहेतुः तत् सर्वदा सर्वत्र तथैवभ्युपगन्तव्यम् गतुर-स्वस्थभुजिक्रियावत् अवस्थादिभेदेन भावानां परस्परविरुद्धफलकर्तृत्वोपलम्भात्, असम्यगे-१० त्; तृष्णादिनिमित्तहिंसाया अपायहेतुत्वेन सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धेः तृष्णादिनिमित्ता च प्रकृतहिंसेति तिपादितत्वात् । न च यन्निमित्तत्वेन यत् प्रसिद्धम् तत् फलान्तरार्थित्वेन विधीयमानमौत्सर्गिकं । त्वं न निर्वर्तयति, यथा आयुर्वेदप्रसिद्धं दाहादिकं रुग्णगमार्थितया विधीयमानं स्वनिमित्तं दुःखं कृष्टकर्मसंबन्धहेतुतया च मखविधानाद् अन्यत्र हिंसादिकं शास्त्रे प्रसिद्धमिति सप्ततन्तावपि तद् विधीयमानं काम्यमानफलसद्भावेऽपि तत्कर्मनिमित्तं तद् भवत्येव । न च हिंसातः स्वर्गादिसुखप्राप्तेः १५ (सुखनिर्वर्तकक्लिष्टकर्महेतुता असंगता नरेश्वराराधननिमित्तब्राह्मणादिविधानन्तरावाप्तप्रामादिला- जनितसुखसंप्राप्ते तद्व्यवस्थायि तथात्वोपपत्तेः । अथ प्रामादिलामो ब्राह्मणादिविधनिर्वर्तितादृष्टनि- र्त्तो न भवति तर्हि स्वर्गादिप्राप्तिरपि अध्वरविहितहिंसानिर्वर्तिता न भवतीति समानम् । अथ श्वमेधादौ आलभ्यमानानां छाणादीनां स्वर्गप्राप्तेर्न तद्विसा हिंसेति तर्हि संसारमोचकविरचिताऽपि तत एव हिंसा न हिंसा स्यात् देवतोद्देशतो म्लेच्छादिविरचिता च ब्राह्मण-गवादिहिंसा च न हिंसा २० यात् । अथ तदागमस्य अप्रमाणत्वात् तदुपदेशजनिता हिंसा अहिंसेति, ननु वेदस्य कुतः प्रामा- यसिद्धिः ? न गुणवत्पुरुषप्रणीतत्वात्, परैस्तस्य तथाऽनभ्युपगमात् । न अपौरुषेयत्वात्, तस्य असंभवात् । तत्र प्रदर्शिताभिप्रायाद् विना हिंसातो धर्मावसिर्गुक्ता ।

परमप्रकर्षावस्थान्नान-दर्शन-चारित्र्यात्मकमुक्तिमार्गस्य 'दीक्षा'शब्देन अभिधाने दीक्षातो मुक्ति- उपपन्नैव अविकलकारणस्य कार्यनिर्वर्तकत्वात् अन्यथा कारणत्वायोगात् । तत्र तद्भक्त्युत्पादनार्थं १५ धैर्यमभिधानाद् अदोषः न हि तद्भक्त्यभावे उपादेयफलप्राप्तिनिमित्तसम्यग्ज्ञानादिपुष्टिनिमित्तदीक्षा- च्युत्तिप्रवणो भवेत् । तत्र अन्यपरत्वं प्रदर्शितवचसामभ्युपगन्तव्यम् तथाऽभ्युपगमे वा अनासत्त्वं ऋादिनां प्रसज्येत तत्र पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः ॥ ६० ॥

[विवेचनविकलामागमस्य प्रतिपत्तिमाश्रयतां तत्त्वानभिज्ञत्वख्यापनम्]

ये तु अविवेचितागमप्रतिपत्तिमात्रमाश्रयन्ते ते अनवगतपरमार्था एव इति प्रतिपाद्यन्नाह— ३०

पाडेकनयपहगयं सुत्तं सुत्तहरसदसंतुष्टा ।

अधिकोवियसामतथा जहागमविभत्तपडिवत्ती ॥ ६१ ॥

प्रत्येकनयमार्गगतं सूत्रम्—'क्षणिकाः सर्वसंस्काराः विज्ञानमात्रमेवेदं भो जिनपुत्राः । तद् इदं त्रैधातुकम्' [] इति, "ब्राह्मग्राहकोभयशून्यं तत्त्वम्" इति, 'नित्यमेकमण्डव्यापि निष्क्रियम्' [] इत्यादि, "सदकारणवद् नित्यम्" ३५ वैशेषिकद० ४-१-१] इति, "आत्मा रे श्रोतव्यो ज्ञातव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृहदा० १० २-४-५] इत्यादि, "सत्ता-द्रव्यत्वसंबन्धात् सद्रव्यं वस्तु" [] इति, "परलो- केनोऽभावात् परलोकाभावः" [] "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" [मीमांसाद० १-१-२]

१ 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्'—अ० ८ खो० ३८० मनुस्मृ० । २ न च हिं—बा० वा० । ३ "सहस्रवर्त्मा गमवेदः"—१-१-१ महाभा० पृ० ६५ पं० १ । ४-स्वस्थसुसु-भा० मां० । ५ पृ० ७१ पं० २९ । ६४ स० प्र०

इति, “धर्माधर्मक्षयं करी दीक्षा” [] इत्यादिकमधीत्य ‘सूत्रधरा वयम्’ इति शब्द-
मात्रसंतुष्टा गर्ववन्तः अविभक्तो विदसामर्थ्याः अविभक्तो विदम् अहं सामर्थ्यं येषां ते तथाऽविदित-
सूत्रव्यापारविषया इति यावत् । किमित्येवं ते ? इत्याह—यथाश्रुतमेव अविभक्ता अविवेकेन
प्रतिपत्तिरेयामिति क्लृप्ता सूत्राभिप्रायव्यतिरिक्तविषयविप्रतिपत्तित्वात् इतरजनवद् अह्ना इत्यभि-
प्रायः । अथवा स्वयूथ्या एव एकनयदर्शनेन कतिचित् सूत्राणि अधीत्य केचित् ‘सूत्रधरा वयम्’ इति
गर्विता यथावस्थितान्यनयसव्यपेक्षसूत्रार्थापरिज्ञानाद् अविदितात्मविद्वत्स्वरूपा इति गाथाभि-
प्रायः ॥ ६१ ॥

[निरपेक्षैकनयप्रवृत्तानां दोषोद्भावनम्]

अथ एयामेकनयदर्शनेन प्रवृत्तानां यो दोषस्तमुद्भावयितुमाह—

१० सम्मर्दसणमिणमो सयलसमत्तवयणिज्जणिहोसं ।
अत्तुक्कोसविणट्ठा सलाहमाणा विणासेंति ॥ ६२ ॥

सम्यग्दर्शनमेतत् परस्परविषयाऽपरित्यागप्रवृत्तानेकनयात्मकम् तच्च ‘स्यान्नित्यः’ इत्यादि
सकलधर्मपरिसमाप्तवचनीयतया निर्दोषम्, एकनयवादिनस्त्वविषये सूत्रव्यवस्थापनेन
आत्मोत्कर्षेण विनष्टाः स्वाद्वादाभिगमं प्रति अनाद्विद्यमाना ‘वयं सूत्रधराः’ इत्यात्मानं
१५ श्लाघमानाः सम्यग्दर्शनं विनाशयन्ति—तदात्मनि न व्यवस्थापयन्तीति यावत् ॥ ६२ ॥

[न शासनभक्तिमात्रेण नाप्यांशिकज्ञानमात्रेणानेकान्तरूपणाकुशल इति कथनम्]

अथ न ते आगमप्रत्यनीकाः तद्भक्तत्वात् तद्देशपरिज्ञानवन्तश्चेति कथं तद् विनाशयन्तीति ?
अत्राह—

ण हु सासणभत्तीमेत्तएण सिद्धंतजाणओ होइ ।

२० ण विजाणओ वि णियमा पणवणाणिच्छिओ णामं ॥ ६३ ॥

न च शासनभक्तिमात्रेणैव सिद्धान्तज्ञाता भवति—न च तद्ज्ञानवान् भावसम्यक्त्व-
धान् भवति अह्नातस्य अर्थस्य विशिष्टरुचिबिषयत्वानुपपत्तेः तद्भक्तिमात्रेण श्रद्धानुसारितया द्रव्य-
सम्यक्त्वम् । मार्गानुसार्यवधोधमात्रानुपकर्तृत्वभावं तु सदापि न भावसम्यक्त्वसाध्यफलनिर्वर्तकम्
भावसम्यक्त्वनिमित्तत्वेनैव तस्य द्रव्यसम्यक्त्वरूपत्वोपपत्तेः । न च जीवादितत्त्वैकदेशज्ञाताऽपि
२५ नियमतोऽनेकान्तात्मकवस्तुस्वरूपप्रज्ञापनार्था निश्चितो भवति एकदेशज्ञानवतः सकलधर्मा-
त्मकवस्तुज्ञानविकलतया सम्यक् तत्प्ररूपणाऽसंभवात् । तथाहि—सर्वज्ञो यथावस्थितैकदेशज्ञः
जीवादिसकलतत्त्वज्ञाता तु आगमविद्ः सामान्यरूपतया अभिधीयते “मति-श्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्व-
सर्वपर्यायेषु” [तत्त्वार्थ० १-२७] इति वचनात् ।

[तत्त्वसम्पत्ते निरूप्ये पूर्वं जीवाजीवी निरूप्ये तत्र कणादादिसमतत्त्वानामन्तर्भावप्रदर्शनम्]

३० तत्त्वं तु जीवाऽजीवास्त्वं-बन्ध-संवर-निर्जरा-मोक्षाख्याः सप्त पदार्थाः । तत्र चेतनालक्षणोऽर्थो
जीवः, तद्विपरीतलक्षणस्तु अजीवः, धर्माधर्माकाशकालपुद्गलभेदेन त्वसौ पञ्चधा व्यवस्थापितः । एत-
त्पदार्थैर्द्वयान्तर्वर्तिनश्च सर्वेऽपि भावाः न हि रूप-रस-गन्ध-स्पर्शादियः साधारणासाधारणरूपा मूर्ता-

१-जनपदवद्वानिन इत्य-मा० मां० ।-जनपदवद्वान इत्य-बृ० आ० हा० वि० । २ णाम मु० मू० ।

३ प्रायो बहुषु आदयेषु तत्र च बहुषु स्थलेषु तालव्यशकारस्थोपलम्भेऽपि क्वचित् क्वचिद् दन्त्यसकारस्य दर्शनात्-
तस्यैव न प्रकृते शुद्धतत्त्वात् तथैव च ग्रन्थान्तरधर्मादर्शनात् पाठान्तरवैषम्यपरिहाराय लाघवाय एकविधपाठपरिग्रहाय च
सनेन दन्त्यसकारविशिष्टं रूपमशीकृत्य ‘आश्रव’पदमेव उपयुक्तमत्रासाभिः न तु ‘आश्रव’पदम् ।

ऽमूर्तचेतनाऽचेतनद्रव्यगुणाः, उँक्षेपणाऽपक्षेपणादीनि च कर्माणि, सामान्य-विशेष-समवायाश्च जीवाऽजीवव्यतिरेकेण आत्मस्थितिं लभन्ते तद्भेदेन एकान्ततस्तेषामनुपलम्भात् तेषां तदात्मकत्वेन प्रतिपत्तेः अन्यथा तदसत्त्वप्रसक्तेः । ततो जीवाजीवाभ्यां पृथक् जात्यन्तरत्वेन द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायां न वाच्याः । एवम् प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्तावयव-तर्क-निर्णय-वाद्-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानानि च न पृथग् अभिधानी-भूयानि । तथा,

“प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चम्यः पञ्च भूतानि” ॥ [सांख्यका० का० २२] इति

चतुर्विंशतिः पदार्थाः पुरुषश्चेति न वक्तव्यम् । तथा, दुःख-समुद्रा(द्वय)-मार्ग-निरोधाश्चत्वारि आर्य-सत्यानि इति न वक्तव्यम् । तथा पृथिवी आप तेजः वायुः इति तत्त्वानि इति न वक्तव्यम् । तन्प्रमेद-१० रूपतया अभिधानेऽपि न दोषः जात्यन्तरकल्पनाया एव अघटमानत्वात् राशिद्वयेन सकलस्य जगतो व्याप्तत्वात् तदव्याप्तस्य शशङ्कतुल्यत्वात् । शब्दब्रह्माद्येकान्तस्य च प्राक् प्रतिपिद्धत्वात् अवाधित-रूपोभयप्रतिभासस्य तथाभूतवस्तुव्यवस्थापकस्य प्रसाधितत्वात् विद्याऽविद्याद्वयभेदाद् द्वैतकल्पना-यामपि त्रित्वप्रसक्तेः । बाह्यालम्बनभूतभावापेक्षया विद्यात्वोपपत्तेः अन्यथा निर्विषयत्वेन उभयो-विशेषात् तत्प्रतिभागस्य अघटमानत्वात् न हि द्वयोर्निरालम्बनत्वे विपर्यस्ताऽविपर्यस्तज्ञानयोरेव १५ विद्याविद्यात्वभेदः ततो नाद्वयं वस्तु, नापि तद्व्यतिरिक्तमस्ति ।

अथ आस्रवादीनामपि अनुपपत्तिः राशिद्वयेन सकलस्य व्याप्तत्वात्, न; ततस्तेषां कथंचिद् भेदप्रतिपादनार्थत्वात् अनयोरेव तथापरिणतयोः सकारणसंसार-मुक्तिप्रतिपादनपरत्वात् तथाभि-धानस्य अनेन वा क्रमेण तज्ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वप्रदर्शनार्थत्वात् विप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वाद् वा तद-भिधानस्य अदुष्टता । तथाहि—आस्रवति कर्म यतः स आस्रवः काय-चाग्-मनोव्यापारः स च २० जीवाजीवाभ्यां कथंचिद् भिन्नः तथैव प्रतीतिविपर्यत्वात् । अथ बन्धाभावे कथं तस्योपपत्तिः ? प्राक् तत्सद्भावे वा न तस्य बन्धहेतुता न हि यद् यद्देतुकं तत् तदभावेऽपि भवति अतिप्रसङ्गात्, असद्दे-तत्. पूर्वोत्तरापेक्षया अन्योन्यं कार्यकारणभावनियमात् । न च इतरेतराश्रयदोषः प्रवाहापेक्षया अनादित्वात् । पुण्यापुण्यबन्धहेतुतया चासौ द्विविधः उत्कर्षाऽपकर्षभेदेन अनेकप्रकारोऽपि दण्ड-गुप्त्यादिविन्वादिषंख्याभेदात्सात्तदयन् फलानुबन्धननुबन्धिभेदतः अनेकशब्दविशेषवाच्यतामनु-२५ भवति एकान्तवादिनां च नायं संभवतीति कर्ममं जोगनिर्मितं [प्र० का० गा० १९] इति गार्थार्थं प्रदर्शयद्भिः प्राक् प्रतिपादितत्वात् । तन्निमित्तः सकपायस्य आत्मनः कर्मवर्गणापुद्गलैः संश्लेषविशेषो बन्धः स च सामान्येन एकविधोऽपि प्रकृति-स्थित्यनुभाग-प्रदेशभेदेन चतुर्धा पुनः एकैको ज्ञानावरणीयादि-मूलप्रकृतेभेदाद्द्विविधः पुनरपि मत्सावरणाद्युत्तरप्रकृतिभेदाद् अनेकविधः अयं च कश्चित् तीर्थकरत्वादिफलनिर्वर्तकत्वात् प्रशस्तः अपरश्च नारकादिफलनिर्वर्तकत्वाद् ३० अप्रशस्तः प्रशस्ताऽप्रशस्तात्मपरिणामोद्भूतस्य कर्मणः सुख-दुःखसंवेदनीयफलनिर्वर्तकत्वात् ।

१ कणादमतमेतत्, अस्य स्थापन-निरसने पूर्वं समयाते द्रष्टव्ये । २ अक्षपादमतमेतत् ।

३ न्यायद० १-१-१ । ४ “प्रकृतेर्महान् ततोहंकार”-सांख्यका० ।

५ बौद्धमते दुःखकारणभूतद्वितीयार्थसत्यपरलं समुदयपदस्य प्रतिबन्धम् । तथ्या-

“रमुदेति यतो लोके रामादीना गणोऽपरिलः । आत्मात्मीयभावाख्यः समुदयः स उदाहृतः” ॥ ६ ॥-पद्म० स० ।

६ आश्रय-बृ० विना । ७ अत्र आस्रवस्य निरूपणीयत्वेन तत्र च मनोदण्डादित्रिविधदण्डस्य समावेशेऽपि त्रिवि-धाया गुप्ते संवरूपत्वेन आस्रवविरोधितया आस्रवे समावेशाभावात् ‘दण्डागुप्त्यादि’ इति पाठं कल्पयित्वा अर्थसंगतिः कर्तुमुच्यता । ८ पृ० ४१८ गा० १९ ।

९ “ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः”-सांख्यका० ४४ । “ज्ञानस्य विपर्ययोऽज्ञानं तेनाज्ञानेन X X X आत्मानं निचम्राति-न मोक्षं गच्छतीत्यर्थः X X X स च बन्धश्चिद्विधः प्रकृतिबन्धः वैकारिकबन्धः दक्षिणाबन्धश्चेति । तत्र प्रकृतिबन्धो नाम अष्टासु प्रकृतिषु परलेनाभिमानः” [का० ४४ मठरठ्ठ० पृ० ६२] इत्यादिना सांख्या अपि बन्धं प्रतिपन्नाः ।

[ध्यानचतुष्कस्य समेदप्रभेदं व्यावर्णनम्]

अप्रशस्तश्च आत्मपरिणामो द्विविधः आर्त-रौद्रभेदात् आमुहूर्तस्थायी आकन्दन-विलपन-परिदेवन-शोचन-परविभबविस्मय-विपयसंगादिकश्च स्वसंवेद्य आत्मनः अनुमेयश्च परेपाम् क्लिष्टः परिणामविशेष आर्तध्यानशब्दवाच्यो बाह्यः आभ्यन्तरश्च अमनोहंसप्रयोगानुत्पत्त्यध्यवसानम् ५ उत्पन्नस्य च विनाश्याध्यवसायः मनोहंसप्रयोगस्य उत्पत्तिकल्पनाध्यवसायः उत्पन्नस्य अविनाश-संकल्पाध्यवसानम् इत्येतत् चतुर्विधमार्तध्यानम् अमनोहंसप्रयोगश्च बाह्याध्यात्मजत्वेन द्विधा-शीताऽऽतप-व्यालादिजनितो बाह्यः वात-पित्त-श्लेष्मादिप्रादुर्भूतोऽभ्यन्तरः शारीरः भय-विपा-दाऽऽरति-शोक-स्रुग्प्सा-दौर्मनस्यादिप्रभवो मानसः अयममनोहंसप्रयोगः कथं नाम मे न संपद्यत इति संकल्पप्रबन्ध आर्तध्यानम् कृष्ण-नील-कापोतलेद्यावलाधायकं प्रमादाधिष्ठानम् आप्रमत्तः १० गुणस्थानात् तिर्यग्-मनुष्यगतित्तिवैर्तकम् उत्कर्षाऽपकर्षभेदात् क्षायोपशमिकभावरूपं परोक्षज्ञान-रूपत्वात् । एवं रुद्रे भवं रौद्रे हिंसाऽनृत-स्तेय-संरक्षणऽऽनन्दभेदेन चतुर्विधम् तत्र हिंसायामा-नन्दो रुचिर्यस्मिन् तद् हिंसानन्दम् एवमुत्तरत्रापि योज्यम् एतदपि बाह्याध्यात्मभेदाद् द्विविधम् परबुधिनियुतवचनाक्रोशनिर्मत्सैनताडनपरदारातिक्रमाभिनिवेशादिरूपं बाह्यम्—स्वपराभ्यां स्वसंवेदनाः १५ संकल्पाध्यवसानम्—संकल्पश्चिन्ताप्रबन्धस्तस्याध्यवसानम्—तीव्रकपायानुपपत्तत्वं प्रथमं हिंसानन्दं नाम । परद्रव्यापहरणं प्रति अनेकोपायैर्यत् तत् स्तेयानन्दम् । परिग्रहे 'मम एव इदं स्वम् अहमेव अस्य स्वामी' इति अभिनिवेशः तदपहृतेविधातेन संरक्षणं प्रति संकल्पाध्यवसानं संरक्षणानन्दम् । चतुर्विधमप्येतत् कृष्णादिलेद्यावलाधायकं प्राक् प्रमत्तगुणस्थानात् प्रमादाधिष्ठानं कपायप्राधान्यादौदधिकभावरूपं २० नरकगतिकलनिवर्तकं पापध्यानद्वयमपि हेयम् ।

उपादेयं तु प्रशस्तं धर्मं शुक्लध्यानद्वयम् । तत्र पर्वतगुहा-जीर्णोद्यान-शून्यागारादौ मनुष्याद्या-पातविकले अवकाशे मनोविक्षेपनिमित्तशून्ये सत्त्वोपघातरहिते उचिते शिलातलादौ यथासमाधानं विहितपर्यङ्कासन ऊर्ध्वस्थानस्थौ वा मन्दमन्दप्राणाऽपानप्रचारः—अतिप्राणनिरोधे चेतसो व्याकुल-त्वेन प्रकाश्रतानुपपत्तेः—निरुद्धलोचनादिकरणप्रचारो हृदि ललाटे मस्तके अन्यत्र वा यथापरिचयं २५ मनोवृत्तिं प्रणिधाय सुसुप्त्युध्येत्येतद् प्रशस्तं ध्यानम् । तत्र बाह्याध्यात्मिकभावानां याथात्म्यं धर्मैः तस्माद् अनपेतं धर्म्यम् । तच्च द्विविधम् बाह्यम् आध्यात्मिकं च । सूत्रार्थपर्यालोचनम् दृढव्रतता शीलगुणानुरागः निश्चतकायवाग्व्यापारादिरूपं बाह्यम् आत्मनः स्वसंवेदनग्राह्यमन्येपामनुमेय-माध्यात्मिकं तैत्थार्थसंग्रहादौ चानुविध्येन प्रदर्शितं संक्षेपतः अन्यत्र दशविधम् । तद्यथा—अपा-योपायजीवाऽजीवविपाकविरागभवसंस्थानाह्यहेतुविचयानि चेति । लोक-संसारविचययोः संस्थान- ३० भवविचययोरन्तर्भावान्नोद्दिप्रदशभेदेभ्यः पृथगभिधानम् । तत्र अपाये विन्नयो विचारो यस्मिन् तद् अपायविचयम् । एवम् अन्यत्रापि योज्यम् । 'दुष्टमनो-वाङ्-कायव्यापारविशेषाणामपायः कथं नु नाम स्यात्' इत्येवंभूतः संकल्पप्रबन्धो दोषपरिचर्जनस्य कुशलप्रवृत्तित्वाद् अपायविचयम् । 'तेपामेव कुशलानां स्वीकरणमुपायः स कथं नु मे स्यात्' इति संकल्पप्रबन्ध उपायविचयम् । असंख्ये-यप्रवेशात्मकसाकाराऽनाकारोपयोगलक्षणाऽनादिसकृतकर्मफलोपभोगित्वादिजीवस्वरूपाणुचिन्तनं ३५ जीवविचयम् । धर्माधर्माकाशकालपुद्गलानामनन्तपर्यायात्मकानामज्जीवानामनुचिन्तनमजीवविचयम् मूलोत्तरप्रकृतिभेदभिन्नस्य पुद्गलात्मकस्य मधुरकटुफलस्य कर्मणः संसारिसत्त्वविषयविपाकविशेषा-नुचिन्तनं विपाकविचयम् । 'कुत्सितमिदं शरीरकम् शुक्रशोणितसमुद्भूतम् अशुचिभृतघटोपमम् अनित्यम् अपरित्राणम् गलदशुचिनबच्छिद्रतया अशुचि आधेयशौचम् न किञ्चिदत्र कमनीयतरं समस्ति किंपाकफलोपभोगोपमाः प्रमुखरसिका विपाककटवः प्रकृत्या भङ्गुराः पराधीनाः संतोपा- ४० मृतास्वादपरिपन्थिनः सद्भिर्निन्दिता विपयाः तदुद्भवं च सुखं दुःखाणुपङ्गुः दुःखजनकं च नातो देहिनां क्षतिः न च पतद् आत्यन्तिकमिति नात्र आस्था विवेकिना आधातुं युक्तेति विरतिरेव अतः

१ आर्तध्यानादिध्यानचतुष्टयस्य विशेषस्वरूप भगवतीसूत्र-स्थानाङ्गसूत्र-आवश्यकसूत्रेभ्योऽवश्यं भवेत्—शं० २५ उदे० ७ । स्थानं ४ उदे० १ । ध्यानगतकम् पृ० ५८२-६०२ । २-यमनोहंस-वृ० वा० वा० । ३-नैवैचनं वा० वा० विना । ४ वाचकउमास्त्रातिप्रणीततत्त्वार्थसू० अ० १ ।

श्रेयस्कारिणी' इत्यादिरागहेतुविरोधानुचिन्तनं वैराग्यविचयम् । प्रेत्य खलुतकर्मफलोपभोगार्थं पुनः प्रादुर्भावो भवः स च अरघदृष्टदीयन्वद् मूत्र-पुरीषाऽन्नतन्ननिवद्धुर्गन्धजडरपुटकोटरादिषु अजस्रमावर्तनम् न चात्र किञ्चिद् जन्तोः खलुतकर्मफलमनुभवतः चेतनमचेतनं वा सहायभूतं शरणतां प्रतिपद्यते' इत्यादि भवसंक्रान्तिदोषपर्यालोचनं भवविचयम् । 'भवन-नग-सरित्-समुद्र-भूरुहादयः पृथिवीव्यवस्थिताः साऽपि घनोदधि-घनवात-तनुवातप्रतिष्ठा तेऽपि आकाशप्रतिष्ठाः ५ तदपि स्वात्मप्रतिष्ठम् तत्र अधोमुखमल्लकसंस्थानं वर्णयन्ति अधोलोकम्' इत्यादि च संस्थानानुचिन्तनं संस्थानविचयम् । अतीन्द्रियत्वाद् हेतुदाहरणादिसद्भावेऽपि बुद्ध्यतिशयशक्तिविकलैः परलोक-बन्ध-मोक्ष-धर्मोऽधर्मादिभावेषु अत्यन्तदुःखबोधेषु आसप्रामाण्यात् तद्विषयं तद्वचनं तथैवेति आश्रानिचयम् । आगमविषयविप्रतिपत्तौ तर्कानुसारिवुद्धेः पुंसः स्याद्वादप्ररूपकागमस्य कप-च्छेद-तापशुद्धितः समाश्रयणीयन्वगुणानुचिन्तनं हेतुविचयम् । एतच्च सर्वं धर्मध्यानम् श्रेयोहेतुत्वात् १० एतच्च संवररूपम् अशुभास्त्रवप्रत्यनीकत्वात् "आस्त्रविरोधः संवरः" [तत्त्वार्थ० ९-१] इति वचनात् । गुप्ति-समिति-धर्मानुपेक्षादीनां चास्त्रवप्रतिबन्धकारित्वात् । अयमपि जीवाऽजीवाभ्यां कथंचिदभिन्नः भेदाभेदैकान्ते दोषोपपत्तेः । न चायमेकान्तवादिनां घटते मिथ्याज्ञानाद् मिथ्याज्ञानस्य निरोधानुपपत्तेः । संवरश्च द्विविधः सर्व-देशभेदात् । पीत-पद्मलेइयावलाधानमप्रमत्त-संयतस्य अन्तर्मुहूर्तकालप्रमाणं स्वर्गसुखनिवन्धनमेतद् धर्मध्यानं प्रतिपत्तव्यम् । १५

कपायदोषमलापगमात् शुचित्वम् तदनुपद्गात् शुक्लं ध्यानम् । तच्च द्विविधम्-शुक्ल-परमशुक्ल-भेदात् । तत्र पृथक्त्ववितर्कवीचारम् एकत्ववितर्कवीचारं चेति शुक्लं द्विधा । परमशुक्लमपि सूक्ष्म-क्रियाप्रतिपाति व्युपरतक्रियानिर्वर्ति चेति द्विधा । बाह्याध्यात्मिकभेदाच्च एतदपि द्विविधम्-गात्र-दृष्टि-परिरूपन्दाभावः जुम्भोद्धारक्षवशुचिरहः अनभिव्यक्तप्राणाऽपानप्रचारत्वमित्यादिगुणयोगि बाह्यम् परेपामनुमेयम् आत्मनश्च स्वसंवेद्यम्-आध्यात्मिकं तु पृथग्भावः पृथक्त्वम्-नानात्वम्, वितर्कः-श्रुत-२० ज्ञानम्-द्वादशाङ्गम्, वीचारः-अर्थ-व्यञ्जन-योगसंक्रान्तिः-व्यञ्जनम्-अभिधानम् तद्विषयोऽर्थः मनो-वाक्-कायलक्षणो योगः संक्रान्तिः परस्परतः परिवर्तनम् पृथक्त्वेन वितर्कस्य अर्थ-व्यञ्जन-योगेषु संक्रान्तिर्वीचारः यस्मिन् अस्ति तत् पृथक्त्ववितर्कवीचारम् । तथाहि—असावुत्तमसंहननो भावयति विजृम्भितपुरुषकारवीर्यसामर्थ्यः संहताशेषचित्तव्याक्षेपः कर्मप्रकृतीः स्थित्यनुभागादिभिर्हासयन् महासंवरसामर्थ्यतो मोहनीयमचिन्त्यसामर्थ्यमशेषमुपशमयन् क्षपयन् वा द्रव्यपरमाणुम् भावपर-२५ माणुं चैकमवलम्ब्य द्रव्य-पर्यायार्थाद् व्यञ्जनम् व्यञ्जनाद् वा अर्थम् योगाद् योगात्तरम् व्यञ्जनाद् व्यञ्जनात्तरं च संक्रामन् पृथक्त्ववितर्कवीचारं शुक्लतरलेइयमुपशमक-क्षपकगुणस्थानभूमिकमन्त-मुहूर्तार्थं(इं) धायोपशमिकभूमिकं प्रायः पूर्वधरनिपेव्यमाश्रितार्थं व्यञ्जनयोगसंक्रमणं श्रेणिभेदात् स्वर्गोपवर्गफलप्रदमाद्यं शुक्लध्यानमवलम्ब्यते एतच्च निर्जरात्मकम् आत्मस्थितकर्मक्षयकारणत्वात् तस्याः "तपसा निर्जरा च" [तत्त्वार्थ० ९-३] इति वचनात् ध्यानस्य चान्तरोक्तप्रतपोरुपत्वाद् ३० जीवाजीवाभ्यां कथंचिदसावभिन्ना ह्यङ्गुलवियोगवत् वियुक्तात्मनो वियोगस्य कथंचिद् अमेदात् एकान्तवादे तु पूर्ववत् पश्चादपि अवियोगः अतद्धर्मत्वात् वियोगे वा पूर्वमपि तत्त्वभावत्वाद् अयु-क्तस्य वियोगाभाव एव न हि वन्धाभावे तद्विनाशः संभवी तस्य वस्तुधर्मत्वात् न हि अङ्गुल्योः संयोगाभावे तद्वियोग इति व्यवहारः । तस्माद् निर्जराया अपि एकान्तवादे अनुपपत्तिः । एकत्वेन वितर्को यस्मिन् तद् एकत्ववितर्कम् विगतार्थं व्यञ्जन-योगसंक्रमत्वाद् अवीचारं द्वितीयं शुक्लध्यानम् । ३५ तथाहि—एकपरमाणौ एकमेव पर्यायमालम्ब्यत्वेन आदाय अन्यतरैकयोगयलाधानमाश्रितव्यतिदि-काशोपार्थव्यञ्जनयोगसंक्रमविषयचिन्ताविशेषपरहितं बहुतरकर्मनिर्जरारूपं निश्शेषमोहनीयक्षयानन्तरं युगपद्भाविवातिकर्मत्रयध्वंसनसमर्थमकपायच्छन्नस्थवीतरागगुणस्थानभूमिकं क्षपको द्वितीयं शुक्ल-

१ पीत-पद्मादिकाना षणा लेख्यानां सविस्तरं खलुर्षं प्रज्ञापनास्त्रीयलेख्यापदतोऽवगन्तव्यम्—प० १७ पृ० ३३०-३७३ । २ अत्र मूलतत्त्वार्थे तृतीये भाष्ये च 'क्रियानिवृत्ति' इत्येव पाठो मुद्रितो दृश्यते-अ० ९-४१ । सर्वार्थसिद्धि-रा-जवार्तिक-छोडवार्तिकेषु तु 'क्रियानिवर्ति' इत्येव पाठो मुद्रितो वर्तते परन्तु सर्वार्थसिद्धौ तालपत्रगतपाठान्तरेण 'क्रिया-निवृत्ति' इति पाठोऽस्तादुपन्यासः-अ० ९-३९ ।

ध्यानमासाद्यति । प्रायः पूर्वविदेव तदनन्तरं ध्यानान्तरे वर्तमानः क्षायिकज्ञान-दर्शन-चारित्र-वीर्यातिशयसंपत्समन्वितो भगवान् केवली जायत इति स च अत्यन्तापुनर्भवसंपदङ्गनासमालिङ्गित-तनुः कृतकृत्यः अचिन्त्यज्ञानाद्यैश्वर्यमाहात्म्यातिशयपरमभक्तिनम्राभरेश्वरादिवन्धचरणः अन्तर्मुहूर्तम् देशानां वा पृथक्कोटिं भवोपग्राहिकर्मवशाद् विहरन् यदा अन्तर्मुहूर्तपरिशेषपायुष्कस्तनुत्पस्थितिनाम-
५ गोत्र-वेदनीयश्च भवति तदा मनो-वाग्-वादरकाययोगं निरुध्य सूक्ष्मकाययोगोपगः सूक्ष्मक्रियाऽप्र-
तिपाति शुक्लध्यानं तृतीयमध्यास्ते यदा पुनरन्तर्मुहूर्तस्थितिः पायुष्ककर्माधिकतरस्थितिशेषकर्मत्रयो
भवत्यसौ तदा आयुष्ककर्मास्थितिसमानस्थितिशेषकर्मसंपादनार्थं समुद्घातमाश्रित्य दण्ड-कपाट-
मन्थलोकापूरणानि स्वात्मप्रदेशविसरणतश्चतुर्भिः समर्थैर्विधाय तावद्भिरैव तैः पुनस्तान् उपसंहृत्य
स्वप्रदेशविज्ञा(स)रणसमीकृतभवोपग्राहिकर्म स्वशरीरपरिमाणो भूत्वा ततः तृतीयं शुक्लध्यानमेदं परिस-
१० मापय्य पुनश्चतुर्थं शुक्लध्यानमारभते तत् पुनर्विगतप्राणोपानप्रचारशेषकाय-वाग्-मनोयोगसर्वदेश-
परिस्पन्दत्वाद् विगतक्रियानिवर्ति इत्युच्यते तत्र च सर्वैरन्धास्रवनिरोधः अशेषकर्मपरिक्षयसामर्थ्यो-
पपत्तेः सदेव च निरशेषभवदुःखविटपिदावानलकल्पं साक्षाद् मोक्षकारणम् तद्व्यानवांश्च अयोगिकं
बली निःशेषितमलकलङ्कोऽवाप्तशुद्धनिजस्वभाव ऊर्ध्वगतिपरिणामस्वाभाव्यात् निघातप्रदेशप्रदीपशि-
खावद् ऊर्ध्वं गच्छति एकसमयेन आलोकान्तात् विनिर्मुक्ताशेषवन्धनस्य प्राप्तनिजस्वरूपस्य आत्मनो
१५ लोकान्ते अवस्थानं मोक्षः “वन्धवियोगो मोक्षः”] इति वचनात् ।

अत्र च जीवाजीवयोः आगमादिव अध्यक्षाऽनुमानतोऽपि सिद्धिः प्रदर्शिता आस्रवस्यापि
तथैव, कर्मयोग्यपुद्गलात्मप्रदेशानां परस्परानुप्रवेशस्वभावस्य तु वन्धस्य अनुपलब्धावपि अध्यक्षतः
अनुमानात् प्रतिपत्तिः । तथाहि—अशेषज्ञेयज्ञानस्वभावस्य आत्मनः स्वविषयेऽप्रवृत्तिर्विशिष्टद्रव्यसं-
न्धनिमित्ता, पीतहःपूरपुरस्वविषयज्ञानाऽप्रवृत्तिवत्, यच्च ज्ञानस्य स्वविषयप्रतिवन्धकं द्रव्यं तद्
२० ज्ञानावरणादि वस्तुसत् पुद्गलरूपं कर्म, आत्मनश्च सकलज्ञेयज्ञानस्वभावता स्वविषयाप्रवृत्तिश्च छद्म-
स्थावस्थार्यां प्राक् प्रदर्शितैव । औदारिकाद्यशेषशरीरनिवन्धनस्य अनेकाऽवान्तरभेदभिन्नाद्यविश्वकर्मा-
त्मकस्य कर्मणशरीरस्य सर्वज्ञप्रतीतागमात् सिद्धेः कथं न ततो वन्धसिद्धिः ? न च कर्मणशरीरस्य
मूर्तिमत्त्वात् सत्त्वे उपलब्धिः स्यात् अनुपलम्भाच्च तद् असत् इति वाच्यम् यतः न सर्वं मूर्तिमद्
उपलभ्यते सौक्ष्म्यात् पिशाचादिशरीरस्येव औदारिकादिशरीरनिमित्ततयोपकल्पितस्य अनुपल-
२५ म्भेऽपि अपह्नोतुमशक्यत्वात् । कथमनुपलभ्यमानस्य अस्तित्वं नस्येति चेत्, न; आस्रवादात् तस्य
सिद्धेः । न च तदभाव औदारिकाद्यपूर्वशरीरयोग आत्मनः स्यात् । न हि रज्ज्वाकाशयोरिव मूर्तोमूर्त-
योर्वन्धविशेषयोगः कर्मणशरीराविनाभूतश्चायुक्तेः सदात्मा इति तस्य कथंचिद् मूर्तत्वम् ततश्च
औदारिकादिशरीरसंबन्धो रज्जु-घटयोरिव उपपत्तिमात्र । अथ सूक्ष्मशरीरसिद्धावपि आस्रवनिरोधः
परमाणवो वाय्वादिसूक्ष्मद्रव्यनिमित्तपरमाणुद्रव्यवद् भविष्यन्तीति न वन्धहेत्वास्रवसिद्धिः; नैतत्;
३० कोटीकृतचैतन्यप्रयोजनस्य अचेतनस्य आस्रवनिरोधपरमाणुहेतुत्वानुपपत्तेः न हि अभ्यन्तरीकृतचै-
तन्यप्रयोजनस्य आकाशद्रव्यादेर्वाग्-बुद्धि-शरीरात्मनादिनिरोधपरमाणुजन्यता परस्यापि सिद्धा
अतः तृणानुबद्धस्य चैतन्यस्य मनो-वाक्-कायव्यापारवतः कर्मवर्णणापुद्गलसचिवस्य कर्मणशरीरा-
नुबद्धस्य तथाविधतच्छरीरनिर्वर्तकत्वम् अन्यथा तथाविधकारणप्रभवतच्छरीराभावे आत्मनो वन्धा
भावतः संसारिसर्वविकलं जगत् स्यादेव । तीर्थान्तरीचैरपि आतिवाहिकादिशब्दवाच्यतया अभ्युप-
३५ गम्यमानं कर्मणशरीरं सकलदृष्टपदार्थाविसंवाद्यहृदुकागमप्रतिपाद्यमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा
सकलदृष्टाऽदृष्टव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । न च अचेतनस्य तस्य कथं भवान्तरप्रापकत्वम् ? चैतनाधि-
ष्ठितस्य अचेतनस्यापि देवदत्तव्यापारप्रयुक्तदेशान्तरप्रापणशक्तिमन्नौद्रव्यवद् अचेतनस्यापि तत्प्राप-
त्वाविरोधात् । न च सदा चैतन्यानुपक्तस्य तस्य अचेतनव्यपदेशयोगितेति प्राक् प्रतिपादितत्वात् ।
तदेवम् अनुमानाऽऽगमाभ्यां वन्धस्य प्रसिद्धिः । संवरस्य तु अध्यक्षाऽनुमानाऽऽगमप्रसिद्धता

१ “कृत्वकर्मस्यो मोक्ष” तत्त्वार्थसू० अ० १०-३ । २-शुक्लव्यवद् भ-वृ० आ० हा० त्रि० ।

३-तस्यपि देव-वृ० आ० हा० त्रि० । तस्यापि चैतस्यापि देव-वा० वा० । पुरस्ताद् ‘अचेतनस्यापि’ इति
पदस्य सत्त्वेन वाक्यसामग्र्यस्याय चैतनाधिष्ठितस्य देवदत्तव्यापारप्रयुक्तदेशान्तरप्रापणशक्तिमन्नौद्रव्यवद्
अचेतनस्यापि तत्प्रापकत्वाविरोधात् इत्येव पाठः कल्पयितुं समुचितं प्रतिभाति ।

न्यायानुगतैव चैतन्यपरिणतेः स्वात्मनि स्वसंवेदनाध्यक्षसिद्धत्वात् अन्यत्र तु तत्प्रभवकार्यानुमेयत्वात् आगमस्य च तत्प्रतिपादकस्य प्रदर्शितत्वात् । निर्जरा तु ज्ञानावरणीयादेः कर्मणः केवलज्ञानसद्भावान्यथानुपपत्त्या अनुमानतः । “तपसा निर्जरा च” [तत्त्वार्थो ९-३] इति आप्तगमतश्च असदादिभिः प्रतीयते सर्वैकमेनिर्जरावद्भिस्तु स्वसंवेदनाध्यक्षतः परमपदप्राप्तिहेतोः साम्यज्ञानादेः स्वसंवेदितत्वात् सर्वैकमीपगमाविर्भूतचैतन्यसुखस्वभावात्मस्वरूपस्य मोक्षस्यापि अनन्तरोक्तन्यायतः ५ प्रतिपत्तिः । तथाहि—“यदुत्कर्षतारतम्याद् यस्य अपचयतारतम्यं तत्प्रकर्षनिष्ठागमने भवति तस्य आत्यन्तिकः क्षयः, यथा उष्णस्पर्शतारतम्यात् शीतस्पर्शस्य, भवति च ज्ञान-वैराग्यादेरुत्कर्षतारतम्याद् अज्ञान-रागादेरपचयतारतम्यम्” इति अनुमानतः भगवदागमतश्च अस्मदादेरपवर्गसिद्धिः भगवतां तु केचलाध्यक्षतः इति जीवाऽजीवपदार्थद्वयाऽव्यतिरिक्तस्रवादिप्रतिपत्तिर्मुमुक्षुभिर्विधेया । तथाहि—मोक्षार्थिभिरवश्यं मोक्षः प्रमाणतः प्रतिपत्तव्यः अन्यथा तदुपायप्रवृत्त्यनुपपत्तेः न हि १० अनवगतसस्यादिसद्भावस्तदर्थी तत्प्राप्त्युपाये कृप्यादौ प्रवर्तितुमुत्सहते तदुपायप्रवृत्तिरपि उपायस्वरूपसंवर-निर्जरालक्षणपदार्थद्वयप्रतिपत्तिमन्तरेण अनुपपन्ना अज्ञातस्य प्रेक्षापूर्वकारिप्रवृत्तिविषयः शानुपपत्तेः । तथाहि—अंधोपकर्मविद्योगलक्षणो मोक्षः संवर-निर्जराफलः तदभावे अनुपपद्यमानस्तत्प्रवृत्तिं तज्जानपूर्विकामाक्षिपति । न हि अभिनवकर्मोत्पत्तौ प्राक्तनाशेषकर्मसंयोगाभावात् भावे वा आत्यन्तिकः तद्विद्योगः संभवतीति संवर-निर्जराज्ञानं मुमुक्षुभिरवश्यं विधातव्यम् । कर्म-१५ बन्धोऽपि संवर-निर्जराविनर्तनीयः संसारसरित्क्षोतः प्रवर्तको ज्ञातव्यः अज्ञातस्य उपायनिवर्तनीयत्वायोगात् । अयमपि आत्मवफलत्वेन ज्ञातव्यः अन्यथा तदनुपपत्तेः । यथा हि घटादेः स्नेहाभावे रजःसंवन्धो न घटते तथा कपायस्नेहाभावे नात्मनः कर्मरजःसंवन्ध उपपत्तिमान् । आसन्नोऽपि बन्धहेतुर्जीवाऽजीवकारणतया ज्ञातव्यः अन्यथा कारणस्य तस्य असंभवात् । न हि अज्ञातकारणं तत्कार्यतया शाल्यङ्कुरादिवज् ज्ञातुं शक्यम् । न च जीवाजीवविर्भूतमात्मवस्य कारणं भवति २० तद्व्यतिरेकेण पदार्थान्तरस्याऽसत्त्वात् जीवाजीवयोश्च परिणामित्वे सति आत्मवादिहेतुत्वम् एकान्तनित्यस्य अनित्यस्य वार्थक्याऽनिवर्तकत्वेन असत्त्वात् । तस्मात् परिणामिजीवाजीवपदार्थद्वयाव्यतिरिक्तौ कथंचित् सकारणौ हेयोपादेयरूपौ बन्ध-मोक्षौ प्रतिपत्तव्याविति सप्त पदार्थाः प्रमाणतोऽभ्युपगन्तव्याः ।

यथा च संवर-निर्जरयोर्मोक्षहेतुता आत्मवस्य च बन्धनिमित्तत्वम् तथा आगमात् प्रति-२५ पत्तव्यम् तस्य च जीवाजीवादिलक्षणे दृष्टविषये वस्तुतस्त्वे सर्वैवाऽविसंवादात् अदृष्टविषयेऽपि एकधाक्यतया प्रवर्तमानस्य प्रामाण्यं प्रतिपत्तव्यम् । न च चक्रधीनत्वात् तस्य अप्रामाण्यम् चक्रधीनत्व-प्रमाणत्वयोर्विरोधाभावात् चक्रधीनस्यापि प्रत्यक्षस्य प्रामाण्योपलब्धेः । न च अक्षजत्वाद् वस्तुप्रतिबद्धत्वेन तत्र प्रामाण्यम् न शाब्दस्य विपर्ययादिति वक्तव्यम् शाब्दस्य अत एव प्रमाणान्तरत्वोपपत्तेः अन्यथा अनुमानादविशेषप्रसङ्गात् । तथाहि—गुणवद्कृप्रयुक्तशब्दप्रभवत्वादेव शाब्दम् ३० अनुमानज्ञानाद् विशिष्यते अन्यथा बाह्यार्थप्रतिबन्धस्य अत्रापि सद्भावाद् नानुमानादस्य विशेषः स्यात् । यदा च परोक्षेऽपि विषये अस्य प्रामाण्यमुक्तन्यायात् तदा गुणवद्कृप्रयुक्तत्वेन अस्य प्रामाण्यम् अतश्च गुणवद्कृप्रयुक्तत्वमिति तरेतराश्रयदोषोऽपि नात्र अवकाशं लभते यथोक्तसंवादाद् अस्य प्रामाण्यनिश्चये । “कुतोऽयमस्यात्र संवादः” इति अपेक्षायाम् “आप्तप्रणीतत्वात्” इत्यधगमो न पुनः प्रथममेव तत्प्रणीतत्वनिश्चयाद् अस्य अर्थप्रतिपादकत्वम् प्रतिबन्धनिश्चयाद् अनुमान-३५ स्त्वेव नापि दृष्टविषयाविसंवादिवाक्यैकवाक्यतां विरहव्य अदृष्टार्थवाक्यैकदेशस्य अन्यतः कुतश्चित् प्राक्संवादिद्वित्वनिबन्धनस्य प्रामाण्यस्य निश्चयः अभ्यासावस्थायाम् तु आप्तप्रणीतत्वनिश्चयात् प्रवृत्तिरदृष्टार्थवाक्यान्न वार्यत इति कुत इतरेतराश्रयावकाशः ।

[ऐकान्तिकं वाच्यस्वरूपं निरसितुं लडादेरर्थविचारपक्षाः]

एकान्तवादिवाक्यात् तु दृष्टार्थेऽपि विसंवादिनः सर्वैथा अप्रवृत्तिरेव निश्चितविसंवादाद्बुध्य-४० ग्रहस्तियूथशतप्रतिपादकवाक्यादिवद् न हि एकान्तवादिवचनानां वाच्यं संभवि इत्युक्तम् । यतः सामान्यं वा तद्वाच्यं भवेत्, विशेषो वा, उभयम्, अनुभयं वेति विकल्पाः । { न तावत् सामान्यम् तस्येतराव्यावृत्तप्रतिनियतैकवस्तुरूपत्वायोगात् शब्दवाच्यत्वे घटाद्यानयनाय प्रेरितः सर्वत्र प्रवर्ततः

न वा क्वचित् भेदनिबन्धनत्वात् प्रवृत्तेः सामान्यस्य अनर्थक्रियाकारितया च प्रवृत्तिनिबन्धनत्वा-
योगात् । अथापि स्यात् यदाऽयं प्रतिपत्ता वाक्यमश्रुतपूर्वं शृणोति तदा पदानां संकेतकालानुभू-
तानामर्थं सामान्यलक्षणमेव प्रतिपद्यते या तु वाक्यार्थप्रतिपत्तिः सा अपेक्षा-सन्निधानाभ्यां विशेष-
णविशेष्यभावात् पदार्थप्रतिपत्तिनिबन्धना न पुनस्ततो वाक्यात् तथाविधस्य तस्य स्वार्थेन सह संव-
५५न्धाप्रतिपत्तेः वाक्यमेव च प्रवृत्ति-निवृत्तिव्यवहारक्षमम् न पदम् तस्य अनर्थक्रियाकारिसामान्यप्र-
तिपादकत्वेनाप्रवृत्त्यङ्गत्वात् । अत एव न विवक्षाप्रतिभासिनमर्थं प्रतिपादयन्तः शब्दा अनुमानतामा-
सादयन्ति अग्रहीतप्रतिबन्धादपि वाक्यविशेषाद् यथोक्तन्यायतो वाक्यार्थप्रतिपत्तेः । अनेनैव अग्नि-
प्रायेण सांगता वाक्यगतां चिन्तामनादस्य पदमेव अनुमानेऽन्तर्भावितवन्तः । उक्तं च मीमांसकैः—

“वाक्यार्थे तु पदार्थेभ्यः संवन्धानुगमाद् ऋते ।

१० बुद्धिरुत्पद्यते तस्माद् भिन्ना साऽप्यश्रुबुद्धिवत्” ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०९] तथा,

“वाक्येष्वहद्रेष्वपि सार्थकेषु पदार्थचिन्मात्रतया प्रतीतिम् ।

दृष्टानुमानव्यतिरेकमीताः क्लिष्टाः पदामेदविचारणायाम्” ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १११] इति,

१५ असदेतत्, एवंकल्पनायां पदार्थानामपि वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वासंभवात् । तथाहि—‘घटः पटः
कुम्भः’ इत्यादिपदेभ्यः यथा अन्योन्यानुपकस्वतन्त्रसामान्यात्मकार्यप्रतिपत्तिस्तथा संबद्धपदसमूह
श्रवणादपि किं न तथाभूतसामान्यप्रतिपत्तिर्भवेत् ? न हि ततः सामान्यमात्राधिगमे तत्परित्यागतो
विशिष्टार्थप्रतिपत्तौ निमित्तमस्ति न वापेक्षा-सन्निधानादिकं पदार्थानां तत्प्रतिपत्तौ निमित्तम् पदा-
र्थस्य पदार्थान्तरं प्रत्युत्पत्तौ प्रतिपत्तौ वा अपेक्षादेरयोगात् तस्य सामान्यात्मकत्वेन उत्पत्तेरसंभ-
२०वात् स्रपदेभ्य एव प्रतिपत्तेः तत्रापि पदार्थान्तरापेक्षाद्यनुपपत्तेः । अर्थशक्ति एव ततो विशेषप्रति-
पत्तिरिति चेत् तर्हि पदार्थानामेकार्थसंभवा प्रतिपत्तिर्यस्य तस्यापि ततस्तत्प्रतिपत्तिर्भवेत् । न च
सामान्यत्यागे किञ्चिन्नबन्धनम् बाधकाभावात् सति अर्थित्वे उभयप्रतिपत्ति-प्रवृत्तौ स्याताम् । न

च वाक्यार्थप्रत्यय एव बाधकः तेन तस्य विरोधाभावात् सामान्य-विशेषयोः साहचर्यात् सामान्यप्र-
त्ययस्य च विशेषप्रतिपत्तिं प्रति निमित्तत्वाभ्युपगमात् निमित्तस्य च निमित्तिना अबाध्यत्वात्
२५ अन्यथा तस्य तन्निमित्तत्वायोगात् । अथ प्रागपि एवमयं व्युत्पादितः—यत्र पदार्थानामेकद्रव्यसंभव-
स्तत्र पदार्थसामान्यत्यागाद् विशेषः प्रतिपत्तव्यः यथा नीलोत्पलादौ, नन्वेवं सर्वैवाक्यानि अस-
व्युत्पादितामेव भवन्ति । तथाहि—यः कश्चित् संभवदेकद्रव्यार्थनिवेशः पदसमूहः स संकेतसमया-
वगतसामान्यात्मकावयवार्थपरित्यागतस्तेषामेव विशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टार्थगोचरः प्रतिपत्तव्यः
यथा ‘नीलोत्पलं पद्म’ इत्यादिपदसंघातः, तथा चायमपूर्ववाक्यात्मकः पदसमुदायः इति संकेतमनु-

३० स्तुत्य यदा ततस्तथाभूतमर्थं प्रत्येति तदा कथं न विशिष्टार्थवाचकं वाक्यम् ? अनेनैव च क्रमेण
शब्दविदां समयव्यवहार उपलभ्यते । यथा ‘घात्वादिः क्रियादिवचनः कर्त्रादिवचनश्च लंडादिः’ इति
समयपूर्वकं प्रकृति-प्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ज्ञात इति व्युत्पादितोऽनर्थक्रियाकारित्वेन सामान्यमात्रस्य
विशेषणिरपेक्षस्य प्रतिपाद्यतिशुभनिष्टेः तत्परित्यागेन व्यवहारकाले विशेषमवगच्छति व्यवहारी । न च
प्रकृति-प्रत्ययार्थोवेव अत्र पदार्थं प्रतिपादयतः न पदमिति मन्तव्यम्,

३५ “अशाब्दे वापि वाक्यार्थे न पदार्थेष्वशाब्दता ।
वाक्यार्थस्यैव नैतेषां निमित्तान्तरसंभवः” ॥ [श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० २३०]
इत्यस्य विरोधप्रसक्तेः । न च वाक्यस्य वाक्यार्थे संकेतकरणे अनुमानात् शाब्दस्य अविशेष
प्रतिपत्तिः, विशेषस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात् केवलस्य च पदस्य प्रयोगानर्हत्वात् वाक्यस्य तु प्रयोगा-
र्हस्य सामान्यानभिधायकत्वात् कथं सामान्यं शब्दार्थः स्यात् ?

यैस्तु पूर्वपदानुरञ्जितं पदमेव वाक्यम् पदार्थ एव पदार्थान्तरविशेषितो वाक्यार्थोऽभ्युपगतः । तथाहि—‘दण्डी’ ‘छत्री’ इत्यादिव्यपदेशं यथा पुरुष एव समासादयति नान्यस्तद्व्यतिरिक्तः तथा ‘अपाक्षीत्’ ‘पचति’ ‘पक्षयति’ इत्याद्यतीतकालाद्यवच्छिन्नः क्रियाविशिष्टश्च देवदत्त एव प्रतीयते—‘अपाक्षीत्’ इत्यादिशब्दानां देवदत्तशब्देन सामानाधिकरण्यात्—न तु तद्व्यतिरिक्तोऽर्थः । अथ यद्यत्र कालाद्यवच्छिन्नपुरुष एव प्रतीयते तदा ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्’ ‘ग्रामं गच्छ’ ‘स्वाध्यायः कर्तव्यः’ इति लिट्-लोट्-कृत्यप्रयोगेषु कस्यार्थस्य प्रतीतिः ? अत्रापि कर्मणि नियुक्तः क्रियाविशिष्टोऽभ्युपगमादिविशिष्टश्च देवदत्त एव प्रतीयते केवलं वर्तमानादिः कालो न विशेषणत्वेन अत्र अवतिष्ठते । अथ यदि नात्रार्थातिरेकावगतिर्भावसंपादने कथं पुरुषः प्रवर्तते ? यथा हि देवदत्तः ‘पचति’ इत्यादिवाक्यान्न प्रवर्तते तथा ‘जुहुयात्’ इत्यस्मादपि नैव प्रवर्तते प्रवृत्तिनिमित्तस्य अनवबोधत्वात्, असुदे-तत् ; ‘जुहुयात्’ इत्यादिवाक्यजनितविज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् प्रवृत्तेस्तद्भावभावित्वेन उपलभ्यात् १० पतद्वाक्यसमुत्थं ज्ञानं पुरुषं स्वर्गादिसाधने नियोजयद् उपलभ्यते न ‘पचति’ आदिवाक्यसमुत्थम् । तथाहि—विद्यादिवाक्यजनितज्ञानानन्तरमिच्छा तदनन्तरं प्रयत्नः तदनन्तरं च पुरुषस्य स्वर्गादि-फलार्थः परिस्पन्दः ततोऽपि फलपर्यन्तात् स्वर्गफलावाप्तिः इत्यभिधानात् । तेऽपि अयुक्तिकारिणः एकान्तपक्षे विशेषण-विशेष्ययोरत्यन्तभेदे अमेदे वा विशेषणानुरागस्य पद-पदार्थेष्वसंभवात् वाक्यार्थकल्पनादेरनुपपत्तेः अत एव ‘अपाक्षीद् देवदत्तः’ इत्यादौ न कालक्रियाविशिष्टपुरुषप्रतिपत्तिः १५ क्रियादेः पुरुषाद् भेदे संबन्धासिद्धितो व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः अमेदेऽपि एकस्य तात्त्विकविशेषण-विशेष्यरूपताऽऽसंगतेः अन्यथा अतिप्रसङ्गात् कल्पनारचितस्य तद्रूपत्वस्य सर्वत्राविशेषात् विशिष्टप्र-त्ययोत्पत्तेश्च अन्यनिमित्तत्वात् विरोधादिदोषस्य च तत्र प्रागेव प्रतिविहितत्वात् । एतेन लिडादियु-क्त्वाक्यजनितविज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमेकान्तत्वादिप्रकल्पितं प्रतिक्षिप्तम् तद्भावभावित्वस्य अन्यथासिद्ध-तवप्रतिपादमात् । यद्यपि अत्र

२०

“संसर्गमोहितधियो विविकं धातुगोचरात् ।

भावात्मानं न पश्यन्ति ये तेभ्यः स विविच्यते” ॥ []

प्रत्यादिना ग्रन्थसंदर्भेण प्रतिपादयन्ति—भाव एव साध्यतया लिडादिभिरभिधीयते न कर्तो ‘पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातमाचष्टे’ [] इति वचनाद् भाव एव च कालत्रयशून्यः साध्यतया प्रतीयमानो विधिरिति अभिधीयते स च आत्मलाभाय प्रेरयन् पुरुषं लिडर्थः’ इति, तदपि २५ अनुपपन्नम् ; भावस्य फलसापेक्षत्व-निरपेक्षत्वविकल्पद्वयेऽपि साध्यत्वानुपपत्तेः । न तावत् फलनि-रपेक्षो भाव आत्मविषयसाध्यतायां पुरुषं प्रेरयितुं समर्थः, प्रेक्षापूर्वकारिणः फलविकले कर्मणि कुत-श्चिदप्रवृत्तेः । अपि च, असौ भावः स्वात्मनिष्पादनाय पुरुषं प्रेरयन् निष्पन्नः अनिष्पन्नो वा प्रेरयेत् ? न तावद् निष्पन्नः तत्सद्भावस्य सिद्धत्वात् । नापि अनिष्पन्नः अविद्यमानस्य अतिप्रसङ्गतः प्रेरकत्वायोगात् । न च सामान्याकारेण विद्यमानो विशेषाकारसंपादनाय भावः पुरुषं प्रेरयतीति ३० वक्तव्यम् सामान्याकारेण विद्यमानतया तस्य साध्यत्वानुपपत्तेः विद्यमानस्य च वर्तमानत्वेन लिडर्थ-त्वानुपपत्तेः त्रिकालशून्यस्य लिडर्थत्वानुपपत्तेः विशेषाकारतायाश्च संपाद्यत्वेऽपि प्रेरकत्वानु-पपत्तिरित्युक्तम् । अथ फलापेक्षो भावः स्वात्मसंपादनाय पुरुषं प्रेरयतीत्यभ्युपगमस्तर्हि’ फलस्यैव प्रेरकत्वम् न भावस्य स्यात् तथाभ्युपगमेऽपि दोष एव—तत्रापि विद्यमानाविद्यमानविकल्पद्वयानति-वृत्तेः । तथाहि—यद्यपि सर्वाः क्रियाः प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्ता इति तदेव भावसंपादने पुरुषं प्रेरयति ३५ तथापि तत् एकान्ततो विद्यमानं कथं पुरुषं प्रेरयेत् ? न हि यद् यस्यास्ति स तदर्थमेव लोके प्रवर्त-मानो दृष्टः प्रयोजनमनुद्दिश्य प्रेरकसद्भावेऽपि कस्यचित् प्रवृत्त्यनुपलब्धेः । न च प्रयोजनस्य आत्म-संबन्धितासुत्पादयितुमसौ प्रवर्तते, आत्मसंबन्धिताया अपि विद्यमानत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वानुपपत्तेः । किञ्च, दुःखविरहसुखस्वभावलक्षणं प्रयोजनमुपजायमानमात्मसंबन्धितयैव उपजायत इति न तद-र्थोऽपि प्रयासः सफलः । न च प्रयोजनमविद्यमानं पुरुषं प्रेरयति अविद्यमानस्य कारकत्वायोगात् । ४० कार्यतया तत् तत्र प्रेरयतीति चेत्, ननु साऽपि यदि भावरूपा न तर्हि विद्यमानत्वात् पुरुषप्रवर्तिका भवेत् । न च विद्यमानस्य कार्यरूपता संभवति तस्य कार्यताविरोधात् । अथ अभावरूपा तथापि

१-वर्तते वृ० । २-वर्तते वृ० । ३-वर्तते वा० वा० । ४ अयुक्तका-वा० वा० । ५-सुख भा-भा० । १५ स० प्र०

न प्रेरकत्वम् अभावस्यापि स्वरूपेण विद्यमानत्वात् । न च स्वर्गाभावः पुरुषार्थत्वेन अभ्युपगतः । न च परस्परविक्रोभयरूपतयाऽपि कार्यतायाः प्रेरकत्वम् उभयदोषानुपपन्नत्वात् अन्योन्यानुपपत्कोभयरूपताऽभ्युपगमे परपक्षाभ्युपगमप्रसक्तिः फलानुभवपर्यायाव्यतिरिक्तस्य कारणपर्यायात्मकस्य आत्मनः फलान्ततया परिणामात् कारण-फलपर्याययोः कथंचिद् अमेदात् एकस्यैव आत्मद्रव्यस्य तत्तद्रूपतया ५ विवृतेः फलस्य भावाभावरूपतया प्रवर्तकत्वात् अन्यथा सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तेः ।

अन्ये तु विधेः प्रवर्तकत्वमभ्युपपत्त्याः त्रिकालशून्यो विधिरेव प्रवर्तकैकस्वभावः लिङोपदिश्यमानः कर्मणि पुरुषं नियोजयति स च प्रेपणाऽध्येपणादिव्यतिरिक्तस्तदनुगतश्च गोव्यक्तिपु गोत्ववत् अध्येपणा सत्कारपूर्वको नियोगः प्रेपणा तु न्यत्कारपूर्वको नियोग एव पुरुषगताशयविशेषः प्रेपणाऽध्येपणाशब्दवाच्यः । न चास्य प्रेरकत्वम् व्यभिचारात् । तथाहि—अध्येपणाऽभावेऽपि प्रेपणातः १० पुरुषप्रवृत्तिरूपमभ्येते तदभावेऽपि चाध्येपणातः इति न प्रेपणादेः पुरुषप्रवर्तकत्वम् किन्तु यथोक्तो विधिर्भाव्यनिष्ठभावकव्यापारस्वभावभावानुगते स्वर्गादिफलसंपादकै धात्वर्थं पुरुषं नियोजयति तदुक्तम्—

“विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते ।

श्रुतः स्वर्गादिवाक्येन धात्वर्थः साध्यतां व्रजेत्” ॥

१५

[श्लो० वा० औत्पत्तिकसू० श्लो० १४]

अपरे तु मन्यन्ते धात्वर्थमात्रे फलपर्यालोचनानिरपेक्षो विधिः पुरुषं प्रेरयति स तथाभूतो लिङादि प्रत्ययाभिधेयः इति ।

सर्वे एते अयुक्तवादिनः यतः विधिर्न अलब्धसत्ताकः पुरुषं प्रेरयति अविद्यमानस्य गगनकुसुमादेरिव प्रेरकत्वासंभवात् संभवे वा विद्यमानताप्रसक्तेः । न च अविद्यमानविध्यर्थं प्रेरण २० प्रतिपादयितुं प्रभवति प्रतिपादने वा अविद्यमानत्रिपयत्वेन केशोपेक्षकादिज्ञानवद् न प्रमाणं भवेत् न च अविद्यमानेन सह लिङ्प्रत्ययस्य संबन्धः तद्भावात् तस्य अत्राचकत्वं स्यात् । अथ लब्धसत्ताके विधिः प्रेरकस्तदा त्रिकालशून्यता तस्य व्यावर्तेत वर्तमानकालताप्राप्तेः लिङ्प्रत्ययगम्यता च न स्यात् संप्रतकाले च तस्मिन् प्रत्यक्षादेरप्यवतारात् चोदनैव धर्मे प्रमाणम् प्रमाणमेव चोदना इति न वक्तव्यं स्यात् प्रत्यक्षादेस्तत्र प्रवृत्तौ अवधारणद्वयस्यापि अनुपपत्तेः । न च सामान्याभिधायि पदं

२५ विशेषाभिधायि युक्तम् औत्पत्तिकश्च शब्दस्य संबन्धः सामान्यलक्षणेन अर्थेन न विशेषेण । न च असंबद्धपदं विशेषे विज्ञानं विधातुं समर्थम् । न च अनवगतो विधिः प्रवर्तको युक्तः । किञ्च विधेरपि निष्पाद्यत्वात् तन्निष्पत्तये पुरुषः केन प्रेर्यते इति वक्तव्यम् । यदि विध्यन्तरेण तथा तत्रापि तदन्तरेण इति अनवस्था । अथ इच्छातः तत्रासौ प्रवर्तते तर्हि सर्वत्र तथैव प्रवर्तताम् किमप्रमाणक विधिकल्पनया ? अथ नित्यो विध्यर्थः पुरुषं प्रेरयतीत्यभ्युपगमस्तर्हि तस्य लिङ्प्रत्ययवाच्यत

३० व्यावर्तेत लिङ्प्रत्ययकारणार्थविषयत्वात् विध्यर्थस्य तु नित्यतया वर्तमानकालत्वात् वर्तमानकालत्वे च तत्र अध्याक्षादेरपि अवतारात् प्रतीतार्थातुवादाकत्वेन न तत्र प्रेरणा प्रमाणं स्यात् । किञ्च, नित्यत्वे लिङ्प्रत्यय धर्मरूपता व्यावर्तेत कार्यरूपस्य अर्थस्य धर्मरूपताभ्युपगमात् चोदनैकगम्यस्य तु विध्यर्थस्य लिङ्गा संबन्धानवगमात् न ततस्तत्प्रतिपत्तिः स्यात् । अथ अनवधारितनित्यसंबन्धमपि शब्दै शक्तिस्वाभाव्यात् तत्पदं तमर्थमेव बोधयति तर्हि गवादिपदानामपि शब्दशततथैव अनवगतसंबन्धान

३५ स्वार्थप्रत्याप्रकत्वं भवेत् । अथ तेषां तथाभूतानां न तत्त्वम् तर्हि विधिपदस्यापि तत्र स्यात् अत एव न पदाद् वाक्यम् पदार्थाद् वा वाक्यार्थं एकान्ततो भिन्नः अभिज्ञो वा अभ्युपगन्तव्यः अन्यथा उक्तं वृत्तेः । किञ्च, अयं विधिर्वाक्यश्रवणानन्तरं किं प्रतिभाति, उत पुरुषव्यापारान्यधानुपपत्त्य न तावद् आद्यः पक्षः वाक्यश्रवणानन्तरं पुरुषस्यैव अध्येपणादिविशिष्टतया प्रतीतेः ५० पुरुषश्च अपरोधः त्वानमेव वाक्यात् कर्मणि नियुज्यमानमवगच्छति तदवगमाच्च इच्छयैव प्रवर्तते अत अन्यथासिद्धेति नासौ लिङ्प्रत्ययमवगमयति । किञ्च, प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या निमित्तमात्रस्यैव ५० प्रवृत्तिरिति विधिः विध्यर्थस्य प्रत्यक्षादेरपि हेयम् उपादेयं चार्थमवगत्य निवर्तन्ते प्रवर्तन्ते वा जन्तवः ।

१ “श्रुतस्वर्गादिवाक्येन”—श्लो० वा० ।

२-ण तत्रापि वा० वा० । अत्र ‘विध्यन्तरेण तदा तत्रापि’ इति पाठ सुचारः । ३-द्वव्यक्ति-वृ० ।

ख तत्र विधेर्निवर्तकत्वम् प्रवर्तकत्वं वेप्यते एवमिहापि अभिप्रेतफलार्थी अध्येपणादेः इच्छातो वा प्रवर्तते । न च अध्येपणादेर्व्यभिचारात् प्रवर्तकत्वमयुक्तम् यथासंभवं प्रवर्तकत्वोपपत्तेः यदा अध्येपणा तदा तस्या एव प्रवर्तकत्वम् यदा तु प्रेपणा तदा तस्या एव । न हि रक्ततन्त्रभावेऽपि शुक्लेभ्यस्तेभ्यः पटोत्पत्तौ रक्ततन्त्रयो न स्वोत्पाद्यपटोत्पत्तौ परिणामिकारणतां प्रतिपद्यन्ते न च 'तद्व्यतिरिक्तोऽन्यः कश्चित् तत्र परिणामिकारणत्वमासादयति । किञ्च, धात्वर्थोऽपि यदि धातुना परिनिष्पन्नोऽभिधीयते १ तदा न विधेः पुरुषप्रेरकत्वमभ्युपगन्तव्यम् धात्वर्थस्य निष्पन्नत्वात् । सामान्यपदार्थवादिनां तु धात्वभिधेयस्य कथं पुरुषव्यापारसाध्यत्वम् सामान्यस्य नित्यतया साध्यत्वानुपपत्तेः ? न च विशेषो उत्पाद्यो धातुवाच्यः तेन सह नित्यतया संबन्धायोगात् न हि अनित्येन नित्यः संबन्धो घटते अभ्युपेयते वा वाच्यवाचकतत्संबन्धानां परेण नित्यत्वाभ्युपगमात् । अपि च, विधेः प्रवर्तकत्वे कारकत्वं स्यात् न प्रामाण्यम् इच्छा-प्रयत्नादेरिव तथात्वे तदनुपपत्तेः प्रवर्तकत्वं च १० यथोक्तन्यायाद् अनुपपन्नम् । एवं 'ब्राह्मणं न हन्यात्' इति प्रतिषेधविधिरपि प्रतिक्षितो द्रष्टव्यः । तथाहि—अयं पुरुषं क प्रेरयतीति वक्तव्यम् नजर्यं, भावनायाम्, धात्वर्थं वा ? तत्र यदि नजर्यं विधिः पुरुषं प्रवर्तयति, तदयुक्तम्, नजर्यस्य अभावरूपत्वात् तत्र विधेः प्रेरकत्वासंभवात् । न हि अक्रियात्मके नजर्ये कस्यचित् प्रेरकत्वमुपपत्तिम् । अथ यद्यप्रवृत्तं पुरुषं निवर्तयति प्रतिषेधविधिः, अयुक्तमेतत्, प्रतिषेधेनैव निवर्तित्वाद् विधेस्तत्र नैरर्थक्यात् । अथ प्रतिषेधनिषिद्धस्य अनिवृत्तस्तत्र १५ विधिराश्रीयते विधिनिषिद्धोऽपि यदि न निवर्तते तदा किमाश्रयणीयम् ? अथ भावनायां विधेः प्रवर्तकत्वम्, अयुक्तमेतत् ; रागात् एव तस्यामस्य प्रवृत्तेः विधेर्वैयर्थ्यात् । न च धात्वर्थेऽपि तमसौ प्रवर्तयति, तत्रापि रागादेवास्य प्रवृत्तेः । विधिर्हि अप्रवृत्तप्रवर्तकः रागात् प्रवृत्तस्य च प्रवर्तने विधित्वायोगात् । अथ नञसंबन्धभावनयां विधिः प्रवर्तयति, न, नजर्यसंबन्धायास्तस्या अभावरूपत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वात्तुपपत्तेः । अथ नजर्यविशिष्टधात्वर्थं प्रतिषेधविधिना पुरुषः प्रवर्तते, नैतत् २० सारम्, तस्यापि नजर्यविशिष्टस्य अभावरूपत्वात् प्रवृत्तिविषयत्वायोगात् । न च भावनायां हनन-विशिष्टायां रागात् प्रवर्तमानः पुरुषः प्रतिषेधपर्युदस्तायां विधिना नियुज्यते, अभावविशिष्टाया भावनाया विधिविषयत्वायोगात् । न चासौ हननाभावविशिष्टा विधिविषयतां प्रतिपद्यते, अभावस्य अत्यापाररूपतया भावनां प्रति व्यवच्छेदकत्वायोगात् । न च हन्तिर्नञुपहितः । अमक्ष्याऽस्पर्शनीय-न्यायेन हननव्यतिरिक्तधात्वर्थान्तराभिधायकत्वात् तद्वच्छिन्नां भावनां प्रकाशयति सा च विधेर्गो- २५ चरणां प्रतिपद्यते इति वक्तव्यम्, यतो भावनायां हननव्यतिरिक्तधात्वर्थमात्रविशिष्टायां विधेः प्रवर्तकत्वमेव न निवर्तकत्वम् प्रवर्तकत्वैकरूपत्वेन तस्याऽभ्युपगमात् तच्च यथा तस्य न संभवति तथा प्रतिपादितमेव । तत्र मीमांसकाभिप्रायेण विधेः प्रवर्तकत्वम् निवर्तकत्वं वा संभवति । तेन—

“साधने पुरुषार्थस्य संगिरन्ते त्रयीविदः ।

वोधविधौ समायत्तम्” [

] इत्याद्यसंगतार्थाभिधानम् ।

३०

ये तु भावनां वाक्यार्थत्वेन प्रतिपादयन्ति भावना हि भाव्येऽर्थे स्वर्गादिके पुरुषस्य व्यापारः

“भाव्यनिष्ठो भावकव्यापारो भावना” [

] इति वचनात् सा च 'किं केन कथम्'

इति त्र्यंशपरिपूर्णा—किम् इति स्वर्गम्, केन इति दर्श-पूर्णमास्यादिना भावयन्, कथम् इति इतिकर्त-व्यतां दर्शयति प्रयोगादिव्यापाररूपाम्—इयमित्यंभूता भावना पदार्थप्रतिपाद्या पदानां वाक्यार्थप्र-

तिपादने सामर्थ्याभावात् तानि हि सार्थप्रतिपादनमात्रेण निवृत्तव्यापाराणि न वाक्यार्थबोधक्षमाणि ३५ आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावच्छिन्नानां पदार्थानामेव अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां वाक्यार्थवेदकत्वप्रतिपत्तेः ।

तथाहि—पदश्रवणाभावेऽपि यदा श्वेतगुणं द्रव्यं पश्यति अश्वजार्तिं च 'हेपा'शब्दाद् अनुमिनोति

क्रियां च खुरविक्षेपादिशब्देन च बुध्यते तदा श्वेतोऽश्वो धावति' इति अवगच्छति । उक्तं च—

“पश्यतः श्वेतमारूपं 'हेपा'शब्दं च शृण्वतः ।

पदविक्षेपशब्दं च श्वेताश्वो धावतीति धीः” ॥

३०

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३५८]

१ अत्र 'निवर्तित्वाद् विधेस्तत्र' इति पाठ. संभाव्यते । २ विधेवि-(-धेर्वि-)-वृ० ।

३ अत्र 'श्वेतता' इत्यपि समाव्येत । 'श्वेतिमा"—श्लो० वा० ।

यत्र चापचारात् मानसात् शृण्वन्नपि पदानि पदार्थान् नावधारयति तत्र न भवति
इति व्यतिरेकबलात् पदार्थानां वाक्यार्थवेदकत्वमवसीयते । उक्तं च—

“भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वत्राख्यातवत्तया” ॥

“अनेकगुणजात्यादिविकारार्थानुरक्षिता” ।

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३३०-३३१]

एतेऽपि अयुक्तवादिन एव, पुरुषव्यापारस्य तद्व्यतिरिक्तस्य प्राक् प्रतिषिद्धत्वात् वाक्यार्थानुपपत्तेः
तत्सत्त्वेऽपि यदि असौ पदार्थोऽभिन्नस्तदा पदार्थ एव स्यात् न वाक्यार्थः तथा च कुतः पदार्थग-
म्यता । न च पदार्थस्य सामान्यात्मकत्वात् कार्यता ततो न धर्मरूपता तथा च प्रत्यक्षादिगोचरत्वात्
चोदनायास्तदनुवादकत्वेन तद्विषयत्वेन प्रवर्तमानाया न प्रामाण्यं स्यात् इत्युक्तं प्राक् । न च पदाना-
१० मपि प्रामाण्यं स्मृत्युत्पादकत्वेन भवद्भिरभ्युपगम्यते

“पदमप्यधिकामाभावात् सारकान्न विशिष्यते” [श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०७]

इति अभिधानात् । तथा च न कचिदर्थं शाब्दस्य प्रामाण्यं भवेत् । अथ क्रियाकारकसंस्पर्गरूपः पदार्थो
दर्थान्तरं वाक्यार्थः ननु असावपि यदि अनित्यस्तदा कारकसंपाद्यः, पदार्थसंपाद्यो वा ? न कारक-
संपाद्यः खलुतान्तप्रकोपात् । पदार्थोत्पाद्यत्वेऽपि य एव पदार्थोत्स्योत्पादकास्त एव यदि ज्ञापका-

१५ स्तदा पूर्वं किं ज्ञापकाः, उत उत्पादका इति वक्तव्यम् । यदि प्राक् ज्ञापकास्तदा तदुत्पादितं ज्ञानमवि-
द्यमानवाक्यार्थविषयत्वात् केशोन्दुकादिज्ञानवत् अप्रमाणं स्यात् कर्तव्यतया ते तं ज्ञापयन्तीति चेत्,
न; तस्यामपि भावाभावोभयानुभयविकल्पानतिक्रमात् । आद्यविकल्पे तत्कर्तव्यताया भावस्वभावतया

विद्यमानवाक्यार्थविषया चोदना स्यात् तथा च विद्यमानोपलभनन्व-तत्संप्रयोगजत्वोपपत्तेः अद्य-
क्षवन्न भावना अर्थविषया स्यात् । अथ अभावस्वभावा कर्तव्यता, न, अभावस्य तुच्छतया कर्तुम्-

२० शक्तेः । अनुच्छत्वेऽपि स्नेह रूपेण विद्यमानत्वात् कर्तव्यताऽसंभवात् । न च अभावविषयं चोदनाया-
परैः प्रामाण्यमभ्युपगम्यते अभावप्रमाणविषयत्वाच्च अभावस्य तद्विषयत्वे चोदनाया अनुवादकत्वाद्
अप्रामाण्यप्रसङ्गः । न च उभयाकारताऽपि, उभयदोषप्रसक्तेः । अनुभयविकल्पेऽपि चोदनाजनित-

ज्ञानस्य निर्विषयताप्रसक्तिः । अथ ते तं प्राग् उत्पादयन्ति पश्चाद् ज्ञापयन्ति इत्यभ्युपगमः सोऽपि
अनुपपन्नः विद्यमानार्थविषयत्वेन चोदनायाः प्रत्यक्षाद्यवगतार्थगोचरत्वाद् अप्रामाण्यप्रसक्तेः । अथ
२५ नित्यो वाक्यार्थः पदार्थैः प्रतिपाद्यते नन्वेवं विद्यमानार्थगोचरत्वं चोदनायाः स्यात् तथा च ‘त्रिकाल-
लक्ष्यकार्यरूपार्थविषयविज्ञानोत्पादिका चोदना’ इत्यभ्युपगमव्याघातः ।

अपि च, वाक्यार्थमवबोधयन्तः पदार्थोः किं शब्दप्रमाणतया अवबोधयन्ति, उत अनुमानत्वेन,
आहोस्वित् अर्थापत्तिरः, उतस्वित् प्रमाणान्तरत्वेन इति विकल्पाः । यद्यद्यो विकल्पः स न युक्तः
पदार्थानामशब्दात्मकत्वात् । अथ द्वितीयः सोऽपि न युक्तः, पदार्थानां वाक्यार्थविनाभावित्वेन प्राग्

३० अप्रतिपत्तेः अनुमानानवतारत्वात् । न च वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरगोचरत्वात् पदार्थव्यापकताऽनव-
गता अनुमानगोचरः अन्यत्रापि तथाभावेन प्रसक्तेः वाक्यार्थविनाभावित्वावगमे वा पदार्थानां चोद-
नाया अनुवादरूपताप्रसक्तेरप्रामाण्यानुपपन्नः । न च पदार्थानां पक्षधर्मता कचिद् अवगम्यते । न च

तदवगमव्यतिरेकेण अनुमानप्रवृत्तिः । न च अर्थापत्तिरूपत्वेन पदार्थो वाक्यार्थमवबोधयन्ति
‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इत्यभ्युपगमव्याघातप्रसक्तेः । न च अर्थापत्तिरनुमानाद् विशिष्यते इति

१ यत्र चापचारात् मानसाच्छ्रु-वा० वा० भा० मा० । यत्र चापरात् मानसाच्छ्रु-वृ० आ० हा०
वि० । यत्र चापरात्मान न स्याच्छ्रु-वृ० सं० ।

पार्थसारथिमिश्रेण शाबरवचनमित्यमुक्तम्—

“मानसादपचारादुच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यः” श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ९४६ पं० १५ । मुद्रिते शाबरे तु इत्यं

पाठो दृश्यते—“मानसादव्याघाताद् यदुच्चरितेभ्यः पदेभ्यः”—पृ० २५ पं० १० । “अत्रापि मानसापचारादग्रहणं तत्रापि”
—श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ९४७ पं० १० ।

“मानसेनापराधेन पदार्थान् ये न गृह्यते”—श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३६० ।

“किंच, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि पदार्थानां निमित्तत्वमवसीयते । अत्रादिभ्योऽपि पदेभ्यः कदाचिद् मानसादपचारात्
पदार्थाग्रहणे वाक्यार्थाग्रहणात्”—शास्त्रवी० युक्तिलेहप्रपूर्णी सिद्धान्तचन्द्रिका पृ० १६० पं० २६ ।

१११ प्राक् प्रतिपादितत्वात् । न च प्रमाणान्तरात्मकाः सन्तः पदार्था वाक्यार्थं गमयन्ति, तृतीयविकल्पोक्त-
 ११२ प्रसक्तैः । अथ 'पदेभ्यः पदार्थाः तेभ्यश्च वाक्यार्थः प्रतीयते' इति पारम्पर्येण चोदनाया धर्म-
 ११३ ति निमित्तात् तर्हि श्रोत्रात् पदज्ञानम् ततोऽपि पदार्थविज्ञानम् तस्माच्च धर्मज्ञानम् इति प्रत्यक्ष-
 ११४ गक्षणोऽर्थो धर्मः प्रसक्तः । अथ साक्षाद् धर्मं प्रत्यक्षस्य व्यापाराभावाच्च प्रत्यक्षलक्षणता धर्मस्य
 ११५ तर्हि चोदनाया अपि साक्षात् तत्र व्यापाराभावाच्च चोदनालक्षणोऽपि धर्मः स्यात् । पदं च ५
 ११६ अर्थस्यापि सारकत्वाद् न वाचकम् । न च वाक्यार्थं स्वर्यमाणपदार्थसंबन्धतयाऽविज्ञाते पदार्थ-
 ११७ ऋणान्यथानुपपत्त्या प्रतिपत्तिर्युक्ता । न च संबन्धो वाक्यार्थेन सह कस्यचिद् अवगन्तुं शक्यः
 ११८ संबन्धवगमपुरस्सरत्वात् संबन्धप्रतिपत्तेः स्वर्यमाणपदार्थप्रतिपदन्यथानुपपत्तिं च विना नान्यतो
 ११९ वाक्यार्थप्रतिपत्तिः तामन्तरेण च नान्यथानुपपत्तेः प्रवृत्तिः इति इतरेतराश्रयप्रवृत्तेर्न कथञ्चिद्
 १२० वाक्यार्थप्रतिपत्तिः स्यात् । संबन्धावगममन्तरेण अपि पदार्थानां वाक्यार्थावेदकत्वे एकपदार्थसमु- १०
 १२१ दायस्य सर्ववाक्यार्थावेदकत्वप्रसक्तिः । यदपि मानसाद् अपचारात् पदश्रवणेऽपि पदार्थानवगमाद्
 १२२ वाक्यार्थज्ञानं दृष्टमिति पदार्थानामेव वाक्यार्थावबोधकत्वमवसीयत इत्युक्तम् तदपि अचारुः
 १२३ शिष्टपदसमुदायात् कथञ्चिद् अभिन्नस्य वाक्यस्यैव अनवबोधात् तत्र वाक्यार्थप्रतिपत्यनुपपत्तेर्न
 १२४ नः पदार्थानवगमात् । न हि उपहृतमनसो वाक्यात्मकपदानां श्रोत्रसंबन्धमात्रेण अवगमः न चान-
 १२५ गतं स्वरूपेण वाक्यं वाक्यार्थसंबन्धत्वेन वा स्वार्थं प्रतिपादयति अतिप्रसङ्गात् । यदि च उपहृतमनाः १५
 १२६ पदानि शृणोति तदर्थान् किमिति नावधारयति ? अथ परामर्शरूपं तदर्थवधारणं तर्हि पदश्रवण-
 १२७ मपि निश्चयात्मकमेव अभ्युपगन्तव्यम् अतदात्मकस्य तच्छ्रवणस्य स्वाप-मद्-मूर्च्छादिष्विव परमार्थ-
 १२८ नोऽश्रवणरूपत्वात् अविकल्पज्ञानस्य अज्ञानरूपतया व्यवस्थापितत्वात् । पूर्वपदानुविद्धं चान्यपदं
 १२९ मदा वाक्यम् पूर्वपदानि च स्वाभिधेयविशिष्टतया अन्यपदप्रतिपत्तिकाले परामुद्दयमानानि वाक्यार्थ-
 १३० मप्रतिपत्तिजनकानि तदा पदार्थानवगमे वाक्यस्यैव स्वार्थाभिसंबन्धतया अनवगमात् कथं ततो २०
 १३१ वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्भवेत् ? तथाहि—'गौर्गच्छति' इति वाक्यप्रयोगे गोशब्दात् सामान्यविशेषात्मकं
 १३२ अर्थं गच्छत्याद्यन्यतमक्रियासापेक्षं प्राक् प्रतिपद्यते 'गच्छति' इत्येतस्माच्च तमेव प्रतिनियतगमि-
 १३३ क्रियावच्छिन्नमवगच्छति ततः क्रियावच्छिन्नः सामान्यविशेषात्मको वाक्यार्थो व्यवतिष्ठते पद-
 १३४ समुदायात्मकाद् वाक्यात् पदार्थात्मकस्यैव तस्य प्रतिपत्तेः । यस्मिंश्चरिते यः प्रतीयते स एव
 १३५ तस्यार्थः इति शाब्दिकानां व्यवहारात् । यश्च शब्दमन्तरेणापि अध्यक्षादेरर्थः प्रतीयते न स शब्दार्थः २५
 १३६ तेन 'पश्यतः श्वेतमारूपम्' इत्यादिभिधानं प्रकृतानुपयोग्येव अतः पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय
 १३७ निवृत्तव्यापाराणि । अथेदानीं पदार्थाः प्रागवगताः सन्तो वाक्यार्थं गमयन्ति तस्मात् पदेभ्यः
 १३८ पदार्थप्रत्ययः पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययः

"पदार्थानां तु मूलत्वमिष्टं तद्भावभावतः" ।

"पदार्थपूर्वकस्तस्माद् वाक्यार्थोऽयमवस्थितः" ।

३०

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० १११, ३३६]

इत्यादि यत् परैरुक्तम् तत् अपास्तं भवति अतो नाभिहितान्वयः नापि अन्वितानां क्रिया-कारकादी-
 १३९ नामेकान्ततोभिधानम् यतः पदार्थः पदार्थान्तरसंसक्त एव यदि पदेन अभिधीयते तदा प्रथमपदेनैव
 १४० वाक्यार्थस्य अभिहितत्वात् शेषपदोच्चारणमनर्थकमासज्येत पदस्य च वाक्यरूपताप्रसक्तिः विशेषा-
 १४१ भिधायित्वात् यावन्ति च वाक्ये पदानि तावन्ति वाक्यानि स्युः यावन्तश्च पदार्था वाक्यार्था अपि ३५
 १४२ नावन्त एव प्रसज्येरन् । यदि च पदार्थानेकत्वेऽपि एक एव वाक्यार्थस्तदा प्रतिपादितार्थप्रतिपादक-
 १४३ त्वात् शेषपदार्थपदानां पौनस्यमासज्येत । अन्वितार्थाभिधायकत्वे च पदस्य 'गौः' इत्युक्ते 'गच्छ-
 १४४ ति' आदिक्रियाविशेषाकाङ्क्षा न स्यात् तत एव क्रियाविशेषसंसर्गस्य अवगतत्वात् । न च विशेषाणा-
 १४५ मानन्यात् समयकरणाशक्तेरसंकेतितस्य च अतिप्रसङ्गतः प्रतिपादनसामर्थ्यायोगात् पदानां विशेष-
 १४६ प्रत्यानसामर्थ्यं स्यात् । न च केवलसामान्याभिधायि पदं संभवति सामान्यस्य अर्थक्रियाऽनिर्वर्तक- ४०
 १४७ वेन व्यापित्वेन चानयनादिक्रियासंसर्गाभावात् ततश्च सामान्य-विशेषयोरन्यतरस्यापि पदेन अन-
 १४८ भेधानात् कथमन्विताभिधानम् ? सामान्यस्य नित्यत्वात् एकत्वाच्च पदेन सह संकेतसद्भावात्

पदार्थत्वेऽपि वाक्यार्थस्य तत्संबन्धत्वेन अग्रहणात् कुतस्तत्प्रतिपत्तिरित्युक्तं प्राक् । यदि च पदा-
 पदार्थे उत्पन्नं ज्ञानं वाक्यार्थपर्यवसायि अभ्युपगम्येत चक्षुरादिप्रभवं रूपादिज्ञानं गन्धादिपर्यवसि
 तदा प्रसज्येत । अथ चक्षुरादिप्रभवं रूपादिज्ञानं न गन्धादिसाक्षात्कारि इति नायं दोषस्तर्हि पदप्रभ
 पदार्थज्ञानमपि न वाक्यार्थावभासि इति न तत्पर्यवसितमभ्युपगन्तव्यम् । चक्षुरादेर्गन्धादाविष्य पद
 ५ स्यापि वाक्यार्थसंबन्धानवगमात् सामर्थ्यानुपपत्तेः । न च पदात् सामान्यमात्रपदार्थप्रतिपत्तावपि
 तद्विशेषप्रतिपत्तिः स्यात् विशेषरूपेण तु प्रवृत्त्यादिव्यवहारसमर्थो वाक्यार्थो न संसर्गमात्रम् तस्
 अर्थक्रियाऽक्षमस्य श्रोत्रनभिवाञ्छितत्वात् अनभिवाञ्छितार्थप्रतिपादकस्य च वचस उन्मत्तकविरुत्
 स्येवाग्रमाणत्वात् । न च विशेषमन्तरेण सामान्यमनुपपद्यमानं संसर्गविशेषमवबोधयतीति शक्य
 वक्तुम् आधारप्रतिपत्तावपि तद्विशेषप्रतिपत्तेरयोगात् न हि 'पय आनीयताम्' इत्युक्ते तदाधारपा-
 १० मात्रप्रतिपत्तावपि कुटादिविशेषप्रतिपत्तिः संभविनी । तन्न अन्विताभिधानम् अभिहितान्वयो
 एकान्तवादिमतेन संभवी । विधिववाक्यस्य च प्रामाण्यनिरासे अर्थवादादिववाक्यानां प्रामाण्यमपास्त
 मेव क्रियाङ्गत्वेन तेषां परैः प्रामाण्याभ्युपगमात् अन्यथा तदयोगात् । तदुक्तम्—“आम्नायस्य क्रिय
 र्थत्वाद् आनर्थक्यमतदर्थानाम्” [श्रीमांसाद० १-२-१] इति । न च विध्यङ्गताऽपि अर्थवादादि
 क्यानां पराभ्युपगमेन संभवति सामान्यादेस्तदर्थस्य असंभवेन विध्यर्थोपकारकत्वायोगतोऽर्थद्वारे
 १५ तेषां तदङ्गत्वानुपपत्तेः । न च अर्थकृतं संबन्धमपह्नाय शब्दः शब्दान्तरस्य अङ्गभावमासादयतीत्या
 प्रसङ्गात् । तन्न सामान्यशब्दार्थवादिप्रकल्पितं तत् तदभिधेयं संभवतीति न प्रथमपक्षाभ्यु
 गमः श्रेयान् । {

द्वितीयविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषाः किं समुच्चिताः शब्दवाच्याः, उत विकल्पिताः इा
 वक्तव्यम् । यदि विकल्पिता इति पक्षस्तदा एकविशेषव्यतिरेकेण अन्येषां विशेषाणां न विवक्षि-
 २० दुग्धशब्दवाच्यता स्यात् ततश्च एकपयःपरमाणोरन्यत्र तत्परमाण्वाद्वा न दुग्धशब्दात् प्रतिपत्ति
 प्रवृत्ती स्याताम् । समुच्चितानामपि तेषां तच्छब्दवाच्यत्वे एकस्मिन्नपि पयसि तद्गृह्यत्वप्रसङ्गः प
 स्परविविक्तपयःपरमाणूनां तन्न अनेकत्वात् । न च तत्समुच्चयेऽपि पयः तद्व्यतिरेकेण तदनभ्यु
 गमात् तथा तस्याप्रतीतेश्च । न च एककार्यकारितया तथा व्यपदेशः तस्यापि वस्तुत्वे तद्रूपत्वा
 अवस्तुत्वे कार्यविरोधात् । तेषां च एकत्रैव सामर्थ्यं तस्य एकस्य एकपरमाणुरूपत्वे अनुपलभ्यत
 २५ प्रसक्तिः अनेकाणुरूपत्वे एककार्यत्वविरोधः एकस्य तत्कर्तृकत्वविरोधश्च स्थूलकवस्तुनस्तदैककार्य
 तस्य समानरूपताप्रसङ्गः स्वारम्भावयवद्रव्यव्यापकैकरूपत्वात् । एवं च विशेषमात्रवादत्याग
 स्वावयवसाधारणेकरूपवस्त्वनभ्युपगमेऽपि च प्रतिनियतविषयप्रतिपत्त्यभावप्रसक्तिः । अनेकाव
 वात्मकैकस्थूलवस्त्वभावे तदाकारप्रतिपत्तेरभावात् सर्वदा सर्वस्यास्तस्यास्तदाकारतयैव संवेदना
 अन्योन्यानुविद्धानुविद्धवस्तुव्यवस्थापकप्रमाणाभावे च प्रमाणान्तरप्रतिपन्नतथाभूतवस्तुप्रतिपा
 ३० काभिधानस्यापि असंभवात् प्रतिनियतप्रवृत्तिहेतुशब्दव्यवहारभावप्रसक्तित्वात् अत एव तथाभू
 विकल्पजननात् 'शब्दः प्रमाणमसत्यपि बाह्यस्वलक्षणविषयत्वे' इत्युक्तम् । 'पयः आनीयताम्' इत्या
 ध्यानोत्थापितविकल्पाकारस्य खरविषाणशब्दोत्थापितविकल्पाकाराद् असेदप्रसक्तेः सवैत्र तथाभू
 वस्तुनभवाभाव एव विकल्पाकारप्रवृत्तेर्विष्णुवृत्त्यभावश्च । न च तदध्यवसायेन तन्न प्रवृत्तिः सर्वे
 तत्तत्त्वाग्रहणे अतस्त्वस्य तत्त्वरूपतया तत्राध्यारोपासंभवात् । न चैवं मृगट्टणिकास्तु अध्यारोपित
 ३५ दकाकारस्यैव तस्य प्राप्तिर्भवेत् । न च खलक्षणानुभवद्वारायातविकल्पप्रभवशब्दस्य संवादि
 कल्पनाऽपि भवन्मतेन संगता निरंशक्षणीकपरमाणुखलक्षणानुभवस्याभावात् अन्यस्य चानभ्यु
 गमात् अभ्युपगमे वा शब्दस्य अनेकान्तवस्तुविषयप्रामाण्यप्रसङ्गः त्रिरूपलिङ्गप्रतिपादकवाक्यच
 पारम्पर्येण तस्य तन्न प्रतिबन्धात् न चैवमपि विशेषैकान्तसिद्धिः उभयवाद्प्राप्तिप्रसङ्गात् । त
 द्वितीयविकल्पस्यापि संभवः । -

४० तृतीयविकल्पोऽपि प्रत्येकपक्षभाविदोषप्रसङ्गतोऽनभ्युपगमविषयः न च परस्परनिरपेक्षं

१ उन्मत्तकविरुद्धतस्ये-भा० हा० वि० । उन्मत्तकमविरुद्धतस्ये-वा० वा० । उन्मत्तकविरुद्धतस्ये-भा० भा
 २-लस्यभावे भा० सा० । लवस्तुभावे भा० हा० वि० । ३ इत्युक्तम् वा० वा० भा० सा० । ४-वृत्ताम
 वृ० आ० हा० वि० ।

अनेकार्थराशिसूत्रानात् सूत्रे वा अस्माद् अर्थराशिः श्रेते वा अस्मिन् अर्थसमूहः श्रूयते वा अस्माद् अनेकोऽर्थ इति निरुक्तवशात् सूत्रम् । अयत् इति अर्थः साक्षात् तस्याभिवेयः ॥

सामर्थ्यात् तस्य स्थानमेव सूत्रम् यथार्थं सूत्रार्थव्यवस्थापनात् सूत्रान्तरनिरपेक्षस्य तस्य अर्थव्यवस्थापने प्रमाणान्तरवाधया तदर्थस्य तत्सूत्रस्य उन्मत्तकवाक्यवत् असूत्रत्वापत्तेः । अत एव निर्युक्त्याद्यपेक्षत्वात् सूत्रार्थस्य न सूत्रमात्रेणैव अर्थस्य पौर्वापर्येण अविरुद्धस्य प्रतिपत्तिः अयथार्थतया ५ अविद्युतस्य तस्य श्रुतेः । अर्थस्य तु यथाव्यवस्थितस्य गतिः प्रतिपत्तिः पुनर्द्रव्यार्थं १॥११॥७६॥

नयवादावैव गहनं विपिनम् तत्र लीना तथा च हुरधिगम्या दुरवबोधा १०१५ ॥ १०॥
र्थस्य प्रतिपादकं सूत्रम्—“जीवो अणाङ्गिहणो” [१०१५] इत्यादिवाक्यवद् न १०१५ ॥
सूत्रकं स्यात् प्रवृत्तानि च नयवादेन सूत्राणि । तथा च आगमः—

१० “णत्थि णणं विहणं सुत्तं अत्थो य जिणमप किञ्चि ।

आसज्ज उ सोआरं णण णअविसारओ वूआ” ॥

[औबद्ध्यकनि० उवग्घायनि० गा० ३८] इति ॥ ६४ ॥

[अधीतसूत्रस्यार्थसंपादने प्रयत्नाभावे शासनविडम्बकत्वकथनम्]

यत एवम् अनेकान्तात्मकार्यप्रतिपादकत्वेन सूत्रं व्याख्येयम्—

१५ तम्हा अहिगयसुत्तेण अत्थसंपायणम्मि जइयच्चं ।

आयरियधीरहत्था हंदि महणं विलेवेन्ति ॥ ६५ ॥

तस्मात् इति पूर्वोक्तार्थप्रत्यवमर्शार्थः अधिगतम् अधीतम् अशेषं सूत्रं येन असौ तथा अधीततत्कालव्यावहारिकारोपसिद्धान्तेन इति यावत् अर्थसंपादने तद्विषयप्रमाण-नय-स्वरूपा वधारणे यतितव्यम् । अधीतस्य सूत्रं श्रोतव्यम् श्रुत्वा च नयसर्वसंवादिनिश्चयपरिशुद्धं भाव २० नीयम् अन्यथा आचार्या धीरहस्ता अशिक्षितशास्त्रार्थी अनभ्यस्तकर्माऽपि कर्मणि धृष्टतय व्याप्रियते येषां हस्तस्ते धीरहस्ता आचार्याश्च ते अशिक्षितधृष्टाश्च इति यावत् हंदि गृह्यताम् १ तादृशा महाज्ञाम् आप्तशासनं विगोपयन्ति विडम्बयन्ति इति यावत् ।

[निर्ग्रन्थानां वस्त्रपात्रादिनिषेधकस्य दिग्म्वरीयमतस्य पूर्वपक्षतयोपन्यासः]

तथा च दृश्यन्त एव सर्वेष्ववचनं यथावस्थितमनवगच्छन्तो दिग्वाससो वस्त्र-पात्रादिधर्मोऽप्यकरणसमन्वितानां यतीनां नैर्ग्रन्थभावाद् न सम्यग्ब्रतानि तीर्थकृद्भिः प्रतिपादितानीति प्रतिपादयन्तः । तथाहि—यद् रागाद्यपचयनिमित्तनैर्ग्रन्थविपक्षरूपं तद् तदुपचयहेतुः यथा विशिः शृङ्गारापुष्पाङ्गनाङ्गसंगादिकम् यथोक्तनैर्ग्रन्थविपक्षभूतं च वस्त्रादिग्रहणं श्वेतवाससामिति । तथा यः स्त्रीकृतग्रन्थः सोऽध्वनि संचरन् न अभीष्टस्थानप्राप्तिमात्रं भवति, यथा चौरौघुपद्रुते षष्ठि संचरः असहायः स्त्रीकृतग्रन्थोऽध्वगः, स्त्रीकृतग्रन्थश्च मोक्षाध्वनि संचरन् वस्त्राद्युपकरणवान् सितपट इति ३० तथा, यो यद्विनेयः स तल्लिङ्गानुकारी, यथा चीचरादिलिङ्गधारिसुगतविनेयो रक्तपटः द्युत्सृष्टस्य च देहतीर्थकृद्दिनेयाश्च भिक्षव इति । न च वस्त्राद्युपकरणाऽऽग्रहवत्सु प्रव्रज्यापरिणामः संभ्रमिथ्यादृष्टिष्वपि परिग्रहाग्रहवत्सु अन्यथा तत्प्रसक्तेः । तथा च प्रयोगः—श्वेतभिक्षवो महाव्रतपरिणामवन्तो न भवन्ति न वा तत्फलसाधकाः, वस्त्र-पात्रादिपरिग्रहाग्रहयोगित्वात्, महारम्भगृह्यस्य च । न च भगवद्भिः वस्त्रग्रहणं यतीनामुपदिष्टम् तदागमे वस्त्रग्रहणप्रतिषेधस्य श्रवणात् । तथाहि— ३५ स्थितकल्प “आचैलक(कु)देसिय”—[१०१५] इत्यादिसूत्रे चैलग्रहणप्रतिषेधः जाचे १॥ ३॥

१ पु० १३६ । विशेषाव० गा० २२०७ ।

२ दिग्म्वरीयमतमेतत् प्रमेयकमलमार्तण्डतोऽवगन्तव्यम्—पु० ९५ प्र० पं० ५—द्वि० पं० ९ ।

३—राद्युपहते आ० । ४ स्थितकल्पा आ-वृ० आ० हा० वि० । ४ स्थितिकल्पे आ-वा० वा० ।

५—चैलकदेसि-भा० मा० ।—चैलकदेसि-आ० हा० वि० ।—चैलकदेसि-वा० वा० ।

“आचैलकुदेसियसिज्जाररायपिडकिइकम्मे । वयजेहुपडिकमणे मास पजोसवणकम्पो” ॥०

—पञ्चाश० पु० २६४ गा० ६ ।

त एव । तथा, परीपद्येषु अचेलपरीपद्यस्य यतेरुपदेशात् । तथा, "णमिणहस वा वि मुण्डहस" ।

] इत्याद्यागमे वयुञ्जो यतेर्वेखादिपरित्यागो भगवद्भिः प्रतिपादित इति । तत् प्रतिपिद्धं आदिग्रहणमाचरन्तः परतीर्थिका इव कथं सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यलक्षणमुक्तिमार्गसमन्विताः ताम्यरा इति ।

सिद्धान्तिना पूर्वपक्षं प्रतिविधाय निग्रन्थानां धर्मोपकरणतया वस्त्रपात्रादिधारणस्य समर्थनम्] ५

अत्र प्रतिविधीयते—'यत् तावद् रागाद्यपचयनिमित्त-इत्यादिप्रयोगोपादानम्, तत्र रागाद्यप-
चयनिमित्तं किमेकदेशनैर्ग्रन्थ्यम्, आहोस्विद् सर्वथा नैर्ग्रन्थ्यम् इति ? यदि सर्वथा नैर्ग्रन्थ्यं रागाद्यप-
चयनिमित्तम् तत्र तथाभूतनैर्ग्रन्थ्यस्य मुक्तव्यतिरेकेण, असंभवात् सिध्यात्वाऽविरति-प्रमाद-कषाय-
ग-बलप्रवृत्ताएविक्रमसवन्धस्य ग्रन्थत्वात् तदभावस्य च आत्यन्तिकस्य निश्चेषतो मुक्तेषु एव
भवात् ततश्च कथं तस्य रागाद्यपचयहेतुतेति कथं न विशेषणसिद्धो हेतुः । अथ देशनैर्ग्रन्थ्यं १०
गाद्यपचयनिमित्ततयाऽत्र विवक्षितं तदाऽत्रापि वक्तव्यम्—किं तत् सम्यग्ज्ञानादितारतम्येन
पचायमानम् आहोस्विद् वाह्यवस्त्राद्यभावरूपम् ? तत्र यदि आद्यः पक्षः स न युक्तः तथाभूतस्य
स्यग्ज्ञानादिविपक्षत्वेन वस्त्रादिग्रहणस्य असिद्धः हेतोर्विशेष्यासिद्धताप्रसक्तः । नापि द्वितीयः
आद्यभावस्य रागाद्यपचयनिमित्तत्वासिद्धः हेतोर्विशेषणासिद्धतादोषात् । न च वस्त्राद्यभावो
गाद्यपचयहेतुत्वेन सिद्ध इति वक्तव्यम् अतिशयरागवद्भिः पारापतादिभिर्व्यभिचारात् । न च १५
वपत्वे सति वस्त्राभावो रागाद्यपचयहेतुः वस्त्राधिकलनाहर्लेव्यभिचारात् । न च आर्यदेशोत्पत्तिम-
रूपत्वे सति अस्मात् तद्धेतुरिति वक्तव्यम् तथाभूतकामुकपुरुषैर्व्यभिचारात् । न च व्रतधारितथा-
तुपुरुषत्वे सति अस्मात् तान्निमित्तम् तथाभूतपाशुपतैर्व्यभिचारात् । न च 'जैनशासनप्रतिपत्तिमत्त-
भूतपुरुषत्वे सति' इति विशेषणोपादानात् अदोषः, उन्मत्तादिगम्बरेव्यभिचारात् । न च 'अनु-
त्तत्वं सति' इत्यपरविशेषणाद् दोषाभावः सिध्यात्थोपेतद्रव्यालङ्घनत्वम्विदग्वाससा व्यभि- २०
रात् । न च सम्यग्दर्शनादिसमन्वितपुरुषत्वे सति अस्मात् तद्धेतुः विशेषणस्यैव तत्र सामर्थ्येन
शेष्यस्यासामर्थ्यतोऽनुपादानप्रसक्तः । न च विशिष्टश्रुतसहननविकलानामर्वाङ्ककालभाविपुरुषाणां
स्त्रादिधर्मोपकरणभावं यतियोग्याहारविरह इव विशिष्टशरीरस्थितेरभावतः सम्यग्दर्शनादिसम-
वतत्वविशेषणोपपत्तिरिति विशेष्यसद्भावो विशेषणस्य चाद्यक एव । अथ वस्त्रादिपरिग्रहस्य
ष्णापूर्वकत्वात् तस्यां च रागादेरवश्यंभावित्वात् सम्यग्दर्शनादेश्च तद्विपक्षत्वात् तृष्णाप्रभववस्त्र- २५
हणाभावः स्वकारणनिवृत्तिमन्तरेण अनुपपद्यमानो रागादिविपक्षभूतसम्यग्ज्ञानाद्युत्कर्षविधायक-
त्वात् कथं तद्भाववाद्यकत्वेन उपदिश्यत इत न; वस्त्रादिपरिग्रहस्य तृष्णानिमित्तत्वं आहारग्रहण-
नापि तथात्वप्रसक्तः । न च आहारग्रहणस्य परिग्रहव्यवहाराविषयत्वात् न तृष्णापूर्वकत्वमिति
।च्यम् मूर्च्छाविषयत्वे तस्य 'परिग्रह'शब्दवाच्यत्वोपपत्तेः "मूर्च्छा परिग्रहः" [तत्त्वार्थ० ७-१२]
ति वचनात् । अथ वस्त्र-चन्दनादयद् उपभोगार्थम् मांसादिभक्षणवत् शरीरवृद्ध्यर्थं वा नासौ ३०
ह्यते किन्तु ज्ञानाद्युपस्मर्तनिमित्तशरीरस्थित्यादिहेतुतया धृतो न तृष्णापूर्वकः; नापि 'परिग्रह'-
शब्दवाच्यः तर्हि वस्त्रादिधर्मोपकरणग्रहणेऽपि समानमेतत् । अथ वस्त्राद्यभावेऽपि शरीरस्थिति-
भवात् तृष्णापूर्वकमेव तद्ग्रहणम्, न; आहारेऽप्यस्य समानत्वात् । अथ तमन्तरेण चिरतरकाल-
शरीरस्थितेरस्मादेरदर्शनात् वेदोपशमादिभिः पद्भिर्निमित्तैस्तस्य ग्रहणं तर्हि अनुत्तमसंहननस्य
शिष्टश्रुताऽपरिकर्मितचित्तवृत्तेः कालातिक्रान्तादिवसतिपरिहारकृतप्रयत्नस्य पद्भिर्धनीवनीकाय- ३५
ध्वंसविधाय्यश्याघनारम्भणः शीताद्युपद्रवाद् वस्त्रादिग्रहणमन्तरेण शरीरस्थितेरभावाद् तद्ग्रहण-
पि न्याय्यम् तथा, चाध्यादिनिमित्तमाहुर्भूतविक्रियावह्निङ्गसंवरणप्रयोजनपटलाद्युपधिविशेषस्य च
इत् किं नाभ्युपगम्यते शीतादिवाधोपजायमानार्तप्यानप्रतिषेधार्थं युक्तकल्पादेश्चानां किमिति

१ सविल्लमेतत् समर्थनं विशेषावश्यकमाप्य-उत्तराध्ययनपाद्दधीका-शास्त्रवार्तासमन्वयटीकातोऽवगन्तव्यम्—
० २५५०-२६०९ । अ० ३ । पृ० ३१७ द्वि०-३२५ द्वि० ।
२-णस्यास्य वा-भा० हा० वि० ।
१६ सं० प्र०

नेष्यते? न च स्त्री-सकृ-चन्दनाद्यभावोपजायमानसंक्षेपपरिणामनिवर्हणार्थं ह्ययादेरपि ग्रहणं प्रसज्यत इति षक्यम् ध्रुवेदनाप्रशमनिमित्तत्रिकोटीपरिशुद्धाहारग्रहणवद् अङ्गनासंप्रयोगसंक्षेप-
 प्रभववेदनापरिणामोपशमार्थं दृष्यतरमांसाद्याहारग्रहणस्यापि प्रसक्तेः । अथ तथाभूताहारग्रहणे
 द्रुतरां ह्यिष्टाध्यवसायोत्पत्तिप्रावलयमिति न तद्ग्रहणम् तत् ह्ययादिग्रहणेऽपि समानम् । यदपि
 ५ वस्त्राद्यभवे संक्षेपपरिणामोत्पत्तिः कातराणाम् न स्वशरीरमपि काष्ठवद् मन्यमानानां देयत्वात् ।
 तथादर्शनात् इति, तदपि अनुभवविरुद्धम्; आर्तध्यानोपगतानामनन्तसत्त्वोपमर्दविधाध्यनलार-
 श्मादिप्रतिषिद्धाचरणवत्तया तेषामुपलम्भात् तदनाचरणवत्स्तु श्वात्महिंसकत्वेन २८ । १५५ ८
 अयतित्वं व्यापतः प्रसक्तम् । अथ गण्डच्छेदनादिप्रादुर्भवद्दुःखातिशयमसहमानक तत् पुरश्च
 तद्दुःखान्तं न शीतादिदुःखमसहमानः संसारवाधान्तमुपयातुं क्षमः तर्हि २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 १० एतत् समानम् । अथ मुक्तिमार्गाविरोधित्वाद् आहारग्रहणमदुष्टम् वस्त्रादिग्रहणमपि अत एव किं
 नादुष्टम्? अथ वस्त्रादेर्मलादिदिग्धस्य धूकादिसन्मू(सम्)र्छनानेकसत्त्वहेतुतया तद्ग्रहणे तद्व्या-
 पत्तेरवश्यंभावित्वाद् मुक्तिमार्गाविरोधित्वं तस्यासिद्धम् तर्हि आहारग्रहणेऽपि एतत् समानम्—
 सन्मूर्छनाद्यनेकजन्तुसंपातहेतुत्वस्य तत्परिभोगनिमित्ततद्विनाशस्य च तत्रापि संभवात् । तथाहि—
 १५ संभवन्त्येव आगन्तुकाः सन्मूर्छनजाश्च अनेकप्रकारास्तत्र जन्तवः तत्परिभोगे च अवश्यंभावी तेषां
 विनाशः शुक्लस्य च तस्य कोष्ठगतस्य संसक्तिमत्त्वात् तदुत्सर्गे अनेककृम्यादिसत्त्वव्यापत्तिरवश्यं
 भाविनी । अथ विधानेन तत्परिभोगादिकं विद्धतो न सत्त्वव्यापत्तिः व्यापत्तौ वा शुद्धस्य च
 तद्द्रव्यादौ यत्नवतो गीतार्थस्य ज्ञानादिपुष्टालम्बनप्रवृत्तेः अहिंसकत्वाद् न तद्ग्रहणं मुक्तिमार्गाविरोधि
 तर्हि वस्त्रादिग्रहणमपि एवं क्रियमाणं कथं मुक्तिमार्गाविरोधि स्यात्? अथ वस्त्रादेर्मलदिग्धस्य क्षालने
 अष्कायादिविनाशः वाकुशिकत्वं च अक्षालने संसक्तिदोष इति उभयतः पाशारञ्जुरिति तद्ग्रहणं
 २० मुक्तिमार्गाविरोधि, न; आहारादिग्रहणेऽपि अस्य समानत्वात् । तथाहि—तद्दिग्धस्य आस्यादेः
 प्रक्षालनादौ अष्कायादिविनाशः अक्षालने प्रवचनोपघात इति तद्ग्रहणस्य मुक्तिमार्गाविरोधित्वं कथं
 न समानम्? अथ प्रासुकोदकादिना यत्नतस्तद्दिग्धाऽऽस्यादिप्रक्षालने नायं दोषः वस्त्रादिशोधनेऽपि
 यत्नतः क्रियमाणे अदोष एव । तेन न साक्षाद् वस्त्रग्रहणस्य मुक्तिसाधनत्वम् रत्नत्रयस्यैव साक्षात्
 तत्साधनत्वात् । नापि परम्परया रत्नत्रयकारणत्वेन तद्ग्रहणस्य रत्नत्रयविरोधित्वात्—निष्परिग्रह-
 २५ विरोधि सपरिग्रहत्वमिति सकललोकप्रसिद्धम् रूपज्ञानोत्पत्तेस्ताम इव । न च रत्नत्रयहेतुशरीरस्थिति
 कारणत्वेन वस्त्रादिग्रहणं परम्परया मुक्तिसाधनम् तदन्तरेणापि रत्नत्रयनिमित्तशरीरस्थितिसंभवात्
 इति यदुक्तम् तत् प्रदर्शितन्यायेन प्रतिक्षिप्तं द्रष्टव्यम् । आहारग्रहणेऽपि अस्य समानत्वेन प्रदर्शित
 त्वात् । अत एव साक्षात् पारम्पर्येण वा मुक्त्यनुपयोगिवस्त्रादिग्रहणं रागाद्युपचयहेतुः तत्
 स्वीकृर्वेष्टृष्णाद्युक्तत्वात् यत्याभासो गृहस्थं नातिशेते' इत्यादि अपकर्णनीयम् आगमोक्तविधिना
 ३० वस्त्रादिग्रहणस्य हिंसाद्यपाररक्षणनिमित्ततया मुक्तिमार्गसम्यग्ज्ञानाद्युपवृंहकत्वात् तत्परित्यागस्य तु
 अर्वाक्कालीनयत्पेक्षया तद्वाधकत्वात् । ततो विशेष्यसद्भावे 'सम्यग्ज्ञानाद्यन्वितत्वे सति' इति
 विशेषणमसिद्धम् सति च अस्मिन् विशेष्यमसिद्धम् इति व्यवस्थितम् । तत्र रागाद्युपचयनिमित्तता
 परव्यावर्णितस्वरूपस्य नैर्ऋत्यस्य सिद्धा । अत एव व्यावर्णितस्वरूपनैर्ऋत्यविपक्षभूतत्वेऽपि वस्त्रादि
 ३५ ग्रहणस्य न रागाद्युपचयं प्रति गमकत्वम् तद्विरुद्धेन सम्यग्दर्शनाद्युपचयेन यथोक्तवस्त्रादिग्रहणस्य
 विरुद्धत्वेन तद्विरुद्धसाधकत्वात् । दृष्टान्तस्यापि परव्यावर्णितनैर्ऋत्यविपक्षभूतत्वासिद्धेः साधन
 विकलता । न च यथोक्ताङ्गनासंगादिरपि उपसर्गसहिष्णोर्वैराग्यभावनावशीकृतचेतसो योगिनो
 रागाद्युपचयहेतुः भरतेश्वरप्रभृतिषु तस्य तत्प्रक्षयहेतुत्वेन शास्त्रे श्रवणात् 'जे जतिआ इ ह्...
 भवस्त' [इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । रागाद्युपचयनिमित्तनैर्ऋत्यविपक्षभूतत्वं च

१-मार्थं दृष्यतरमां-वा० वा० । २-मार्थं वृपस्यतरमां-आ० हा० वि० । ३-मार्थं वृपस्यतरमां-मा० भा० ।
 ४-वत्तदुः-आ० हा० वि० । ५-सन्मूर्छनाश्च भा० मा० । ६-सन्मूर्छनजाश्च वा० वा० । ७ संसक्तिर्दो-वा० वा० ।
 ८ जे जतिआ ५० आ० हा० वि० ।

त्साद्युपादानस्य असिद्धम् धर्मोपकरणत्वेन तस्य ग्रन्थत्वानुपपत्तेः । तथा च प्रयोगः—अहंन्मार्गोक्त-
क्रेयाव्यवस्थितानां सम्यग्दर्शनादिसंपद्युक्तानां यतीनां वस्त्रादिकं न ग्रन्थः, धर्मोपकरणत्वात्,
मार्जनादिनिमित्तोपादीयमानापिच्छिकादिवत्, यत् तु कर्मवन्धहेतुतया ग्रन्थत्वेन प्रसिद्धं तत्
धर्मोपकरणमपि न भवति, यथा लुब्धकादेर्भृगादिवन्धनिमित्तं वागुरादिकम् । न च धर्मोपकरणत्वं
सादेरसिद्धम् वस्त्राद्यन्तरेण यतीनामुक्तलक्षणानामहंत्प्रणीताऽनह्यपरित्यागादिलक्षणस्य व्रतसम्-
प्लस्य सर्वथा संरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । यच्च व्रतसंरक्षणहेतुः तद् धर्मोपकरणत्वेन परस्यापि सिद्धम्
तथा पिच्छिकादि वैधर्म्येण वागुरादि । न च पिच्छिकादेरभिष्वङ्गहेतुत्वानुपपत्तेर्धर्मोपकरणत्वं
युक्तम् न वस्त्रादेः तद्विपर्ययात् इति वाच्यम् अनभिष्वङ्गनिमित्तस्यैव तस्यापि धर्मोपकरणत्वाभ्युप-
गमात् अभिष्वङ्गनिबन्धनस्य शरीरादेरपि अधर्मोपकरणत्वात् । न च शरीरेऽपि अप्रतिबद्धानां
त्रेदिनत्रेणानां साधूनां वस्त्रादिषु 'मम इदम्' इति अभिनिवेशः । उक्तं च तत्त्वार्थसूत्रकृता १०
वाचकमुच्येन—

“यद्दत्तं तुरगः सत्सख्याभरणविभूषणेष्वनभिपक्तः ।

तद्दत्तं उपग्रहवानपि न संगमुपयाति निर्ग्रन्थः” ॥ [प्रशमर० का० १४१]

अभ्युपगमनीयं चैतत् परेणापि अन्यथा शुक्लध्यानाग्निना कर्मन्धनं भस्मसात् कुर्वतः परित्यक्तादोषसं-
प्लस्य केनचित् तदुपसर्गकरणबुद्ध्या भक्त्या वा वस्त्राद्यावृत्तशरीरस्य ग्रन्थत्वात् परमयोगिनो मुक्ति-१५
प्राप्तकत्वं न स्यात् । अथ यत् स्वयमादत्तं वस्त्रादि तद् अभिष्वङ्गनिमित्तत्वाद् न धर्मोपकरणम्, न;
अथ गृहीतर्पिच्छिकादिना व्यभिचारात् । अथ पिच्छिकाद्यग्रहे अप्रमार्जितासनाद्युपवेशनादिसंप्रवतः
अहमसत्त्वव्यापत्तिसङ्घर्षाणातिपातविरमणादिमहाव्रतधारणानुपपत्तेः तदर्थं तद्ग्रहणम् धर्मोपक-
णत्वं च पिच्छिकादेः अत एव उपपन्नम् तर्हि अत एव पात्रस्यापि धर्मोपकरणत्वम् तद्ग्रहणं च उपप-
न्नम् तदन्तरेण एकत्रैव भुजिक्रियां हस्त एव विदधतामारम्भदोषतः कर-चरणक्षालने च जलगतासं- २०
ख्येयादिसत्त्वव्यापत्तितो महाव्रतधारणानुपपत्तेः । न च प्रतिगृहम् ओदनस्य भिक्षामात्रस्य उपभोगाद्
पखपूतोदकाङ्गीकरणसाध्यमदोषः तथाभूतप्रवृत्तेर्युष्मासु अनुपलम्भात् प्रवृत्तावपि प्रवचनोपघातप्र-
उक्तेः तस्य च अवोधिबीजत्वात्—

“छक्कायदयावंतो वि संजओ दुल्लहं कुणह बोहिं ।

आहार” []

२५

त्याधागमप्रामाण्यात् । न च गृहस्थवाससा पूतमपि उदकं निर्जन्तुकं सर्वं संपद्यते तज्ज-
न्तूनां सूक्ष्मत्वात् वस्त्रस्य चाघनत्वाद् गृहिणां तच्छोधने अतिशयप्रयत्नानुपपत्तेश्च । न च कर एव
त्युपेक्ष्यतत्सत्त्वानुपलब्धौ तदुपभोगाद् न पूर्वोक्तो दोषः तथा अनिरीक्षणात् तदनुपलब्धावपि
अदभावनिश्चयायोगात् । न च यत्ननिरीक्षणानुपलब्धा व्यापाद्यमाना अपि सत्त्वा न व्रताति-
कारकारिणः विपचूर्णादेरनुपलब्धभुक्तस्य प्राणनाशहेतुत्वोपलब्धेः । न च चतुर्थरसादेः प्रासुको- ३०
रस्य उपभोगाद् अयमदोषः तत्रापि सत्त्वसंसक्तिसंभवात्—करप्रक्षिप्ते तस्मिन् तन्निरीक्षणे
नोऽज्जनयोस्तद्व्यापत्तिदोषस्य अपरिहार्यत्वात् पात्रादिग्रहणे तु तत्पर्युपेक्षणस्य तद्ग्रहणस्य च
करत्वात् न व्रतातिचारदोषापत्तिः । न च त्रिवारोहचौष्णोदकस्यैव परिभोगाद् अयमदोषः
याभूतस्य प्रतिगृहं तत्कालोपस्थापिनः तस्य अप्राप्तेः प्राप्तावपि तस्य लुडपनोदाक्षमत्वात् तदुप-
स्य च धनुत्तमसंहननस्य इदानींतनयतेः आर्तव्यानोपपत्तेः तस्य च दुर्गतिनिबन्धनत्वात् । न च ३५
सादेर्दुःखस्य तपोरूपत्वेन आश्रयणीयत्वात् अयमदोषः अनशानादेर्बोध्यतपस आन्तरतपउपचयहे-
त्वेन आश्रयमानत्वात् अन्यादग्भूतस्य च अतपस्त्वात्—

“सो य तवो कायव्वो जेण मणो मंगुलं न चित्तेह” । [पञ्चव० पृ० ३५ गा० २१४]

१-त्युपेक्षतत्सत्त्वा-दृ० वा० वा० भा० भा० ।-त्युपेक्षितसत्त्वा-भा० ।

२-“जेण न इदिअहाणी जेण य जोगाण हायंति” इत्युत्तरार्थम् । हरिभद्रः स्त्रीवैऽष्टकप्रकरणे यशोविजयः

सारे च पुनामेव गाथामनुसरतः । तथाहि—

“मनइन्द्रिययोगानामहानिबोदिता जिनः । यतोऽत्र तत् कथं न्वस्य युका स्याद् दुःखरूपात्” ? ॥ ५ ॥—तपोऽष्टकम् ।

“तदेव हि तपः कार्यं दुर्ध्यानं यत्र नो भवेत् । येन योगा न हीयन्ते क्षीयन्ते नेन्द्रियाणि वा”—अष्ट० ३१ ॥७ ॥

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । स्तुतिकृताऽपि उक्तम्—

“वाह्यं तपः परमदुश्चरमाचरं त्वमाध्यात्मिकस्य तपसः परिवृंहणार्थम्” [स्वयंभूस्तो० ८३]
 इति । तत्र वस्त्र-पात्रादिविकलसेदानादीनि तनयतेः सर्वसाधनयोगप्रत्याख्यायानं संभवतीति कथं
 तस्य धर्मोपकरणत्वम्? एवं ‘यः स्वीकृतग्रन्थः’ इत्यादिप्रयोगेऽपि विधौ
 ५५ स्वप्रतिपादनात् ‘स्वीकृतग्रन्थश्च मोक्षाध्वनि संचरन् वस्त्राद्युपकरणवान्’ इति हेतुरसिद्धः । न
 तथाविधवस्त्राद्युपकरणधारिणां चौरादिभ्य उपद्रवः संभवति, चौरादिभ्यो न
 चौराप्रसङ्गात् । अथ अधमचौरास्तथाभूतमपि गृह्णन्तीति तदग्राह्यत्वं तस्यासिद्धम्, न
 पुस्तकाद्यपि मोक्षाध्वसंचारिणा न ग्राह्यं स्यात् तत्रापि अस्य दोषस्य समानत्वात् । अथ तदा
 भगवता प्रतिषिद्धम्, न, तत्प्रतिषिद्धपुस्तकादिग्राहिणाभिदानीं तनऋषीणां तद-
 १० अयदित्वप्रसक्तैः । ज्ञानाद्युपग्रहमहेतुत्वेन तद्ग्रहणे पात्रादावपि तत एव ग्रहणप्रसक्तिः । न
 पाथेयाद्युपकरणरहितस्य अचवगस्यापि अभीष्टस्थानप्राप्तिः संभवति इति दृष्टान्तोऽपि असं-
 एव सर्वस्य विशिष्टफलारम्भप्रसक्तदुपकरणरहितस्य तत्फलऽप्रसाधकत्वात् । तथाहि—यो
 यविकलो नास्ती तत् साधयति, यथा कृप्याद्युपायविकलः तत्फलम्, अशोपकर्मविगमस्य
 फलवस्त्रादिधर्मोपकरणोपायविकलश्च मुनिर्मवद्विरभ्युपगम्यत इति । न च क्षायिकज्ञान
 १५ चारित्र्याण्येव तदुपाय इति वक्तव्यम्, ‘वस्त्रादिधर्मोपकरणविकलस्य क्षायिकज्ञानादुरेव
 इति उक्तत्वात् । ‘यो यद्विनेयः’ इत्यादिकोऽपि प्रयोगोऽनुपपन्नः, ‘सर्वथा
 यत्वात्’ इत्यस्य हेतोरसिद्धत्वात् भगवत एव परित्यक्तवस्त्रत्वानुपपत्तेः—

“सन्ने वि एगदूसेण णिग्गया जिणवेरा” [आवश्यकसू० गा० २२७]

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । न च अस्यान्याधैत्वम्, आचाराद्यङ्गेषु तैस्तैः
 २० श्रामण्यप्रतिपत्तिसमये प्रतिपादितत्वात् । न चैवं तदा सर्ववस्त्रपरित्यागावेदकस्तत्र कश्चिदाग
 श्रूयते । ओऽपि—

“वोसदूचत्तवेहो विहरइ गामाणुगामं तु” []

इत्यागमः सोऽपि न श्रामण्यप्रतिपत्तिसमयभाविभगवन्नग्रत्वावेदकः किन्तु तदुत्तरकालं
 न च प्रमुक्तत्वं भगवति आवेदयति न हि अनेन आगमेन भगवतो वस्त्रवैकल्यमावेद्यते ।
 यत्नतः क्रिञ्च, यदि ‘यो यद्विनेयः स तद्विज्ञधारी तदा भवतासिच भगवतोऽपि कमण्डलु
 तत्साः धारित्वप्रसक्तिः । अथ नै देवचरितुमाचरितुं शक्यत इति तदगृहीतटट्टिकादिग्रहः अस्माभिः तद्
 २५ विरोधि त्तिरेकेण महाव्रतधारणं कर्तुमशक्यं कुर्यात् इति—

“जारिसयं गुखलिङ्गं सीसेण वि तारिसेण होयवं” []

इत्याद्यभिनिवेशस्त्वज्यताम् । यद्यपि ‘न च वस्त्राद्युपकरणाग्रहवत्सु प्रव्रज्यापरिणामः संभवति’ इति
 स्वीकृतवस्तुधानम् तदपि असंगतम्, परिग्रहाग्रहवत्सु प्रव्रज्यापरिणामस्य अस्माभिरपि अनिष्टेः । न च
 ३० वस्त्रादिग्रहणप्रयोगविरतिप्रतिज्ञानिर्वहनिमित्तवस्त्रादिधर्मोपकरणयोगिषु परिग्रहाग्रहवत्त्वम् अन्यथा
 अर्वाकालीनं अपि परिग्रहाग्रहवत्त्वं स्यात् । अथ तत्र परित्यक्तं शक्यत इति, अविधानेन
 भवानुबन्धितदनुपपत्तिप्रसक्तिः विधानपरित्यागस्तु तस्य प्रस्तुतविधिवेव तर्हि ।
 विशेषणप्रतिषेधे अयमेव विधिः अन्यथा प्रव्रज्यापरिणामस्य प्रकृतफलनिवर्तकस्य
 परव्यापिभवात् तत्संभवे च शरीरत्यागवद् वस्त्रादित्यागस्यापि स्वतः सिद्धत्वात्
 ३५ ग्रहणस्य परित्यागस्यैव प्राक् तु तत्परित्यागो महाणवयानमध्यासीनन्यानपरित्यागवद् अपायहेतुरेव ।
 व्यापत्तेश्चेतमिदमनो महाव्रतपरिणामवन्तो न भवन्ति’ इत्यादिप्रयोगे ‘परिग्रहाग्रहयोगित्वात्’
 विक

१-चार (चरे) स्त्व-भा० मा० । चरस्त्व-वृ० वा० वा० ।
 २ “चतुर्वीध । न य नाम अणाल्लो नो गिहिल्लो कुल्लो वा” ॥—आवश्यकसू० पृ० १३७ । विशेषाव०
 पृ० १०२३, १०३२ ।
 ३ न देव-मा० मा० ।
 ४ “न हि दोः बुद्धीसो सेयवदो नगपणो वा” ॥ इत्युत्तरार्थम् ।—विशेषा व० टी० पृ० १०३२ ।
 ५—यत्नमन्यमध्यासीन-आ० हा० वि० विना ।

हेतोरसिद्धतेव । यदपि 'न च भगवद्भिर्ध्वंशग्रहणं यतीनामुपदिष्टम्' तदपि अनधीतागमस्याभिधानम्, आधाराद्यङ्केषु वस्त्र-पात्रैपणाध्ययनादिषु तद्ग्रहणस्य यतीनां विस्तरतो भगवता प्रतिपादनात् । तथा च औधिकोपधिर्जनकल्पिकानां द्वादशविधः स्थविरकल्पिकानां चतुर्दशविधः निर्ग्रन्थीनां पञ्चविंश-
तिविधो भगवद्भिर्नुशातः—

“जिणा चारसरूपा ओ थैरा चोदूसरूविणो ।

अज्ञाणं पणवीसं तु अथो उद्धमुवग्गहो” ॥ [पञ्चव० गा० ७७१]

इत्याद्यर्हदुक्तागमप्रामाण्यात् । यदपि 'स्थितकल्पे आचेलक्यम् परीपहेषु चा अचेलत्वं यतेरुपदिष्टम्' तदपि शुक्लाऽऽकृतवस्त्रग्रहणापेक्षया वस्त्राभावेऽपि अनेपणीयतद्ग्रहणापेक्षया च अन्यथा वस्त्रादि-
ग्रहणाभिधायकस्य अनेकस्य आगमस्य एतदागमवाधितत्वेन अप्रामाण्यप्रसक्तेः यथा च भुज्जानोऽपि एपणीयमाहारम् क्षुत्परीपहजेता यत्तिः अनेपणीयाहारपरित्यागात् तथा वस्त्रैपणापरिशुद्धवस्त्रा-१०
ग्रहणात् शुक्लजीर्णवस्त्रवानपि मुनिः अचेलपरीपहजेता किं न स्यात् ?

“णगिणस्स वा वि” []

इत्याद्यपि आगमः तथाविधवस्त्रवतोऽपि नग्रत्वमाह उक्तन्यायात् दृश्यन्ते हि लोके तथाविधवस्त्र-
वस्तोऽपि 'नग्ना वयम्' इत्यात्मानं व्यपदिशन्तः ।

“जे भिक्खु कसिणं वत्थं पट्टिगाहेइ” []

इत्यादेः प्रमाण-मूल्याधिकवस्त्रग्रहणप्रतिषेधविधायिनः योग्यायोग्य-तद्ग्रहण-प्रतिषेधविधायिनश्च
आगमस्य

“पिण्डं सेज्जं च वत्थं च चउत्थं पायमेव य ।

अकप्पियं ण इच्छेज्जा पट्टिगाहेज्ज कप्पियं” ॥ []

इत्यादेर्द्वादशाङ्गनर्गतस्य अनेकस्य सद्भावाच्च गौणार्थवृत्तेरुत्तमसंज्ञननपुरुषविशेषविषयप्रतिनियता-
वस्त्रागोचरवस्त्रमोक्षप्रतिपादकतया मुख्यवृत्तेर्वा आगमलेशस्य श्रवणमात्राद् भगवत्प्रतिपादितं
प्रतीनां वस्त्रादिग्रहणं प्रतिषेधेन युक्तम् । तत्रप्रतिषेधकारिणो बृहस्पतिमतानुसारिण इव मिथ्या-
दृष्टित्वप्रसक्तेः । अतो वस्त्राद्युपकरणसमन्विताः श्वेतभिक्षवो निर्वाणफलहेतुसम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्य-
युक्ताः अविकलार्हत्पणीतमद्वाव्रतसंपन्नत्वात्, गणधरादिवत् । तदेव धर्मोपकरणयुक्तस्य महा-
व्रतधारिणो निर्ग्रन्थत्वाद् आर्यिकाणामपि मुक्तिप्राप्त्यविरोधः ।

[स्त्रीणां मोक्षाधिकारसमर्थनपरा चर्चा]

अथ स्त्रियो मुक्तिभाजो न भवन्ति, स्त्रीत्वात्, चतुर्दशपूर्वैसंविद्भ्रागिन्य इव । अत्र यदि 'स-
स्त्रियो मुक्तिभाजो न भवन्ति' इति साध्येत तदा सिद्धसाध्यता अव्यक्तीणं मुक्तिसद्भावानभ्युप-
मात् । अथ 'भव्या अपि तास्तद्भाजो न भवन्ति' इति साध्यते तदा अत्रापि सिद्धसाध्यता भव्या
पि सर्वासां मुक्तिसंगान्निष्ठेः—

“भव्या वि ते अणंता सिद्धिपहं जे ण पावैति” []

इति वचनप्रामाण्यात् । अथ अवाप्तसम्यग्दर्शना अपि ता न तद्भाजः इति पक्षः अत्रा
साध्यता तदवस्थैव प्राप्तोज्जितसम्यग्दर्शनानां तासां तद्भाक्त्वान्निष्ठेः । अथ अपरित्यक्तसम्-
भ्रमपि न तास्तद्भाजः तथापि सिद्धसाध्यता अप्राप्ताऽविकलचारित्र्याणां सम्यग्दर्शनसद्भावेऽपि
भ्रमनभ्युपगमात् । अथ अविकलचारित्र्यप्राप्तैरेव तासां न भवति, कुत एतत् ? यदि स्त्रीत्वात्
त्रायापि सा न स्यात् पुरुषत्वात् । अथ पुरुषे सकलसावद्ययोगनिवृत्तिरूपा चित्तपरिणतिः स्वसंवेदे-

१-मुयग्गहो वा० वा० । २-पखव० पृ० १२१ । ३-वस्त्रादिग्रहणावानपि मुनिः आ० हा० वि० १५

वस्त्राग्रहणात् शुक्लजीर्णवानपि मुनिः वृ० । ४-पृ० ७४७ प० १ । ५-शास्याश्रवमा-आ० ।

६-दिग्भ्रममाणानुयायिनः क्षीमोक्षं न संमन्यन्ते तन्मतं प्रमेयकमलमार्तवृत्तोऽवबोद्धव्यम्—पृ० १४ प्र०
पं० १०-१६ ।

सविस्तरं क्षीमोक्षसमर्थनं च उत्तराध्ययनापह्नीका-प्रज्ञापनीटीका-शांख्यवार्तासंमुख्यटीकातोऽङ्गनव्यम्—अ० ३६ ।

पृ० २०-२२ । पृ० ४२४-४३० ।

७-पूर्वविद्वा-वृ० आ० हा० वि० । ८-साध्ये तदा-पृ० सं० वि० ।

ध्यक्षसिद्धा स्वात्मनि अन्यैरनुमानादवसीयते; ननु सा स्त्रियां तथैव किं नावसीयते येन तत्र स्वप्नप्रहविशवशाद्भावः प्रतिपाद्यते । अथ तासां भगवता नैर्न्यस्य अनभिधानाद् न तत्प्रामि-
असद्वैतत्; तासां तस्य भगवता—

“जो कण्वद् निगन्धस्स गिगन्धीए वा अभिन्नतालपलंवे पडिगाहिचंप” [कण्वसु० उ० १ सू० १
५ इत्याद्यागमेन बहुशः प्रतिपादनात् अयोग्यायाश्च प्रव्रज्याप्रतिपत्तिप्रतिषेधस्य—

“अद्वारस पुरिसेसुं वीसं इत्थीसु” []

इत्याद्यागमेन विधानाच्च । विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापरत्वाच्च न तासां भगवता नैर्न्यस्यनिमित्ताऽविकलचारित्रप्राप्त्यनुपपत्तिः । अथ तथाभूतचारित्रवत्त्वेऽपि न तासां तत्र तत्र साध्यार्थः तथापि अनुमानवाधितत्वं पक्षस्य दोषः । तथाहि—यद् अविकलकारणं तद्
१० मुत्पत्तिमद् यथा अन्त्यावस्थाप्राप्तबीजादिसामग्रीकोऽङ्कुरः अविकलकारणश्च तस्यामवस्थार्थो त-
न्तिनीमुक्त्याविर्भावः इति कथं न पक्षस्य अनुमानवाधा? अथ स्त्रीवेदपरिक्षयाभावात् न च
चारित्रप्राप्तिस्तासांसिति न मुक्तिभाक्त्वम् तर्हि पुरुषस्यापि पुरुषवेदापरिक्षयात् न अविकलचारित्र-
प्राप्तिरिति न मुक्तिप्राप्तिर्भवेत् । अथ तत्परिक्षये शैलेश्यवस्थाभाविचारित्रप्राप्तमतः पुरुषस्य मुक्ति-
प्राप्तिर्न प्राक् तर्हि सीमन्तिन्या अपि एवं मुक्तिप्राप्तौ न कश्चिद् दोषः संभाव्यते । अथ अस्या
१५ स्त्रीवेदपरिक्षयसामर्थ्यानुपपत्तेरियं दोषः; ननु तत्परिक्षयसामर्थ्याभावस्तस्याः कुतः सिद्धः? आगमात्
इति चेत्, न; तस्य तथाभूतस्य द्वादशाङ्गामनुपलब्धेः । तत्परिक्षयसामर्थ्यप्रतिपादकस्यापि तस्य
अनुपलब्धिरिति चेत्, न;

“सवत्थोवा तित्थयरिसिद्धा तित्थयरितित्थे अतित्थयरिसिद्धा असंखेज्जगुणा” []

इत्यादिसिद्धप्राभृतागमस्यानेकस्य सामर्थ्यवृत्त्या सीमन्तिनीनां स्त्रीवेदपरिक्षयसामर्थ्यप्रतिपादकस्य
२० उपलम्भात् न हि सर्वकर्मोतीकनयकरूपमोहनीयकर्मोद्भूतस्त्रीवेदपरिक्षयमन्तरेण तासां मुक्ति-
प्राप्तिरिति मुक्तिसङ्गावावेदकमेव वचस्तासां सामर्थ्यावेदकं सिद्धम् । अथ स्त्रीत्वादेव न तास-
तत्परिक्षयसामर्थ्यम्, न; स्त्रीत्वस्य तत्परिक्षयसामर्थ्येन विरोधासिद्धिः न हि अविकलकारणस्य
तत्परिक्षयसामर्थ्यस्य स्त्रीत्वसङ्गावाद्भावः कश्चिदपि निश्चितः येन अग्नि-शीतयोरिव सहानवस्थान-
रोधस्तयोः सिद्धो भवेत् । नापि भावाभावयोरिव अनयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपता अवगता येन
स्वरपरिहारास्थितलक्षणविरोधासिद्धिर्भवेत् । न चाविर्हृद्विधित्त्यैसाभावावेदकः अतिप्रसङ्गात्
२५ स्त्रीत्वादिपि तासां तत्परिक्षयसामर्थ्यानुपपत्तिसिद्धिः । प्रत्यक्षस्य तु इन्द्रियजस्य अतीन्द्रियपदार्थ-
धाभावविषेचने अनधिकार एवेति नातोऽपि तत्परिक्षयसामर्थ्यानुपपत्तिसिद्धिस्तासाम् । अतोऽ-
दोषपुष्टत्वाच्च प्रकृतपक्षः साधनमर्हति । ‘स्त्रीत्वात्’ इति हेतुरपि यदि ‘उदितस्त्रीवेदत्वात्’ इति
हेतुर्नाऽसिद्धः मुक्तिप्राप्तिप्राकनसमयादिषु स्त्रीवेदोदयस्य तासामसंभवात् अनिवृत्तिगुणस्थान-
त्वात्, परिक्षयात् । ‘परिक्षीणस्त्रीवेदत्वात्’ इति च हेतुर्विपर्ययव्याप्तत्वाद् विरुद्धः । न च ‘स्त्रीत्वात्
स्त्रीक्षीणस्त्रीवेदत्वात्’ इत्ययमर्थः अत्रार्थे प्रकृतशब्दस्य अरूढत्वात् । अथ ‘स्त्रीत्वात्’
३० ‘स्त्रीत्वात्’ इति हेत्वर्थस्तदा विपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् ‘दि’ इति च हेतुर्विपर्ययव्याप्तिका-
न्तको हेतुः । चतुर्दशपूर्वसंविद्विस्तंबन्धित्वाभावोऽपि तासां कुतः सिद्धः येन सा-
पि न स्यात्? सर्वैकप्रणीतागमात् इति चेत्, तत एव मुक्तिभाक्त्वस्यापि तासां सिद्धिरस्तु
कवाप्तयतया व्यवस्थितः दृष्टेष्टादिषु बाधामननुभवन् आस्रागमः कश्चित् प्रमाणं कश्चिन्नैति-
न्युपगन्तुं प्रेक्षापूर्वकारिणा शक्यः । अथ विचाद्गोचरापन्नाऽवला अशेषकर्मक्षयनिवन्धनार्थव-
सायविकला, अविधमानाऽद्यःसतमनरकप्राप्त्यविकलकारणकर्मबीजभूताध्यवसानत्वात्, यस्तु अशेष

१ स्त्रिया त-वा० वा० सां० मा० ।

२ “जो कण्वद् निगन्धाय वा निगन्धीए वा आमे तालपलंवे अभिजे पडिगाहेतए—कण्वसु० पृ० १ पं० १ ।

३ वीसुं इ-वृ० सं विना । ४-रिज्यप्रा-वा० वा० सां० मां० । ५-कस्या सा-आ० । ६-विरुद्ध-
विरुद्धवि-वा० वा० सां० हा० नि० । ७-न्यस्य भा-भां० मां० । ८-प्राधर्म्य-सां० मां० ।

अग्निपरिक्षयनिवन्धनाध्यवसायविकलौ न भवति नासौ अविद्यमानाधःसप्तमनरकप्राप्त्यविकलकारण-
 त्मर्षीजभूताध्यवसानः, यथोभयसंप्रतिपत्तिविषयः पुरुष इति वैधर्म्यद्वयान्तः । असदेतत्,
 ततोऽत्रापि प्रयोगे साध्य-साधनयोः प्रतिबन्धाभावाच्चातो हेतोर्विवाक्षितसाध्यसिद्धिः । तथाहि—
 योक्ताध्यवसानं निवर्तमानमवलातः अशेषकर्मक्षयाध्यवसायनिवर्तकं कारणं वा भवद् भवेत्
 वापकं वा ? अन्यस्य निवृत्तावपि अपरनिवृत्तेरवश्यंभावाभावात् अन्यथा अश्वनिवृत्तावपि गवादे-
 ष्यमेव निवृत्तिप्रसक्तेः । आह च न्यायवादी—

“तस्मात् तन्मात्रसंबन्धः स्वभावो भावमेव वा ।

निवर्तयेत् कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः” ॥ [

] इति ।

अत्र न तावत् कारणं यथोक्ताध्यवसानमशेषकर्मक्षयाध्यवसानस्य येन तन्निवृत्त्या तस्यापि निवृत्तिः
 गत् । कारणत्वे वा यत्र अशेषकर्मक्षयाध्यवसानं योगिनि संभवति तत्र अधःसप्तमनरकपृथिवीप्राप्त्यव- १०
 यकारणस्य धीजभूताध्यवसानसद्भावात् कार्यस्य कारणाव्यभिचारित्वात् तस्य नरकप्राप्तिसद्भाव इति
 निष्ठापत्तिः । न च योगिनि अशेषकर्मक्षयनिवन्धनमध्यवसानं जनयदपि नरकप्राप्तिनिवन्धनकर्मवी-
 भूतमध्यवसानं नरकप्राप्तिलक्षणं स्वकार्यं न जनयतीति वाच्यम्, अविकलकारणस्य अवश्यतया
 कार्यनिर्वर्तकत्वात् अन्यथा अविकलकारणत्वायोगात् । न च यदेव तथाभूतकर्मनिर्वर्तनसमर्थं
 इव तत्क्षयहेत्वध्यवसायनिवन्धनं भवति, भावाभावयोरैकस्मिन्नेकदा विरोधात् तन्निर्वर्तकस्य हेतोः १५
 भावान्तरमप्राप्त्यवसायनिवन्धनं (निवर्त)तकत्वविरोधात् न हि यदेव यदैवाङ्गुलिद्रव्यस्य ऋजुत्वोत्पादकम्
 इव तदैव तस्य विनाशकं संभवति एकस्मिन्नेकयोरेकदा भावाभावयोरिवोधात् । नापि तत् तस्य
 आपकम् येन ततस्तन्निवर्तमानं तदपि आदाय निवर्तते, व्यापकत्वे वा यत्र अशेषकर्मक्षयनिवन्धना-
 द्यवसायसद्भावस्तत्र व्यापकस्य अवश्यंभावित्वात् अन्यथा तस्य तद्व्यापकत्वायोगात् योगिनस्तदध्य-
 नायवतोऽधःसप्तमनरकप्राप्तिसद्भावोऽनिष्टस्तदवस्थ एव स्यात् । न च यत्र क्लिष्टराध्यवसायसद्भाव- २०
 तत्र अतिशुभतराध्यवसायेन भाव्यमिति प्रतिबन्धसंभवः तन्दुलमत्येन व्यभिचारात् । न च
 मुष्यजातियोगित्वे सति अव्यभिचारः उत्तमसंहननेन चारित्रप्राप्तिकालार्वाकूसमयभावित्वात् सर्व-
 त्तिसंपन्नेन तथाविधक्लिष्टपरिणामवता पुरुषेण व्यभिचारात् । न च यत्र अतिशुभतरः परिणाम-
 त्वापि अशुभतरपरिणामेन भाव्यमित्यत्रापि प्रतिबन्धः तथाविधयोगिना व्यभिचारात् ।

किञ्च, स्त्रीणां सप्तमनरकपृथ्वीप्राप्तिनिवन्धनकर्मवीजाध्यवसायाभावः कुतः प्रतिपन्नः ? आसा-
 गात् इति चेत् अशेषकर्मशैलवज्राशनिभूतशुभाध्यवसायसद्भावोऽपि तत एव अभ्युपगन्तव्यः । न
 अतीन्द्रिये एवंविधेऽर्थे असदादेरवर्णदृशाः आसागमाद् कृते अन्यत् प्रमाणमस्ति । न च द्रष्टेष्टाविरो-
 दसवचनमसत्कारिणुसारिजातिविकल्पैर्वाधामनुभवति तेषां प्राप्ताऽप्राप्तव्यापादकमतंगजविकल्पवद-
 वस्तुसंस्पर्शित्वात् । उक्तं च भर्तृहरिणा—

“अतीन्द्रियानसंबेधान् पश्यन्त्यापेण चक्षुषा ।

ये भावान् वचनं तेषां नासुमानेन वाध्यते” ॥ [

३०

अत्र वस्तुनि आगमनिरपेक्षमनुमानं प्रवर्तितुमुत्सहते, पक्षधर्मादेर्लिङ्गरूपस्य प्रमाणान्तरतः प्रा-
 गुमशक्तेः प्रतिपत्तौ वा साध्यस्यापि प्रतिबन्धग्राहिणा प्रमाणेन प्रतिपत्तेर्नैकान्ततोऽतीन्द्रियता भवेत्
 गमानुसारि चानुमानं प्रकृते वस्तुनि संवादकृदेव न वाचकमिति प्रदर्शितम् । न च आसवचन- ५
 निर्वानप्रतिपादकप्रमाणम् सप्तमनरकप्राप्तिप्रतिषेधकं प्रमाणमिति वक्तव्यम् उभयत्र आसप्रणीत- ३५
 त्वादेः प्रामाण्यनिवन्धनस्य अविशेषात् । न च एकमासप्रणीतमेव न भवति, इतरत्रापि अस्य समान-
 त्वात् पूर्वापरोपनिवन्धाशेषदृष्टादृष्टप्रयोजनार्थप्रतिपादकाऽवान्तरवाक्यसमुहात्मकैकमहावाक्यरूप-
 ता अहंदागमस्य एकत्वात् तथा चान्तरवाक्यानां केषांचिद् अप्रामाण्ये सर्वस्यापि आगमस्य
 गमाप्यप्रसक्तेः अङ्गुष्टुष्टे तदात्मकाङ्गिनोपि दुष्टत्वापत्तेः । न च प्रदर्शितवाक्यात्मकः सर्वज्ञप्रणी-
 तमत्वेन अस्मान् प्रति असिद्ध इति वक्तव्यम् नास्तिक-मीमांसकान् प्रति पुरुषनिर्वानावेदकस्यापि ४५
 प्रणीतत्वेन असिद्धेः । या च तान् प्रति तस्य तत्प्रणीतत्वावेदिका युक्तिः सा इतरत्रापि समान

पूर्वापरैकवाक्यत्व-द्वयादृष्टावाधितार्थत्वादेरविशेषात् । अथ स्त्रीणां । तत्र 'स नि' च धृ-
 नद्वयस्यासंभवाद् न निर्वाणप्राप्तिः संभविनी; ननु कुतस्तद्भवस्य तत्राभावगतिः ? पूर्वधरस्यैव तयो
 सद्भावात् "आद्ये पूर्वविदः" [तत्कार्ये ० ९-३९] इति वचनप्रामाण्यात् । न च पूर्व...
 तासां तदनुधिकारित्वादिति चेत् तर्हि प्राक्तनभवानधीतपूर्वाणां वर्तमानतीर्थधिपत्यादीनामपि
 न तद् भवेत् तद्व्ययनासंभवात् आद्यशुक्लध्यानद्वयासंभवतः तत्र भिन्नत्वात् । अथ
 शेषतत्त्वावबोधसंभावकेवलज्ञानाभावे न मुक्तिश्रीलंगतिः स्यादिति अनिष्टापत्तिः । अथ
 योगागम्यसामर्थ्ययोगवसेयभावेषु अतिसूक्ष्मेष्वपि तेषां विशिष्टदृष्टयोपशम-
 योगात् पूर्वधरस्यैव बोधातिरेकसद्भावाद् आद्यशुक्लध्यानद्वयप्राप्तेः कैवल्यावाप्तिक्रमेण मुपप
 स्तिरिति न दोषः तद्व्ययनमन्तरेणापि विशिष्टदृष्टयोपशमसमुद्भूतज्ञानात् पूर्ववित्त्वसंभवात्
 १० निर्द्वन्द्वीनामपि एवं द्वित्वसंभवे न कश्चिद् दोषमुत्पद्यमानः अभ्युपगमनीयं चैतत् अन्य
 मरुदेवीस्वामिनीप्रभृतीनां जन्मान्तरेऽपि अनधीतपूर्वाणां न मुक्तिप्राप्तिर्भवेत् । न चासौ ते
 मसिद्धा सिद्धप्राभृतादिग्रन्थेषु गृहीलिङ्गसिद्धानां प्रतिपादनात् । न च ते अप्रमाणम्
 प्रणीतत्वेन तेषां प्रामाण्यस्य साधितत्वात् । अथ मायागारवादिभूयस्त्वाद् अवलानां न
 नः तदा तासां तद्भूयस्त्वासंभवात् प्राक् तु पुरुषाणामपि तत्संभवोऽविरुद्धः । अथ अल्पसत्त्वाः
 १५ ध्ववसायाश्च ताः इति न मुक्तिभाजः, न, सत्त्वस्य कायेगम्यत्वात् तस्य च तासु दर्शनात्
 त्वासिद्धिः । दृश्यन्ते हि असदभियोगादौ चणवत् ताः प्राणपरीत्यागं कुर्वाणाः
 चाङ्गीकृतमहाव्रता विदधानाः क्लृप्यवसायत्वं दृढप्रहारिप्रभृतीनां प्रागवस्थायां तद्भवे
 न मुक्तिप्राप्तिप्रतिबन्धकम् तदवस्थायां तु तस्य तास्यपि अभाव एव ।

अथ लोकचद् लोकोत्तरेऽपि धर्मं पुरुषस्य उत्तमत्वात् मुक्तिप्राप्तिः न स्त्रीणाम् अनुत्तमत्वात्
 २० न, अन्यशुणापेक्षाऽनुत्तमत्वस्य मुक्तिप्राप्त्यप्रतिबन्धकत्वात् अन्यथा तीर्थरुद्रगुणापेक्षया गणधरादेरपि
 अनुत्तमत्वात् मुक्तिप्राप्त्यभावो भवेत् । अथ अशेषकर्मक्षयनिबन्धनस्य अध्यवसायस्य गणधरादिषु
 तीर्थरुद्रपेक्षया तुल्यत्वात् अयमदोषः, समानमेतद् अवलास्यपि तथाविधयोग्यतामापन्नम् । अथ
 महाव्रतस्थपुरुषावन्धत्वात् न तासां मुक्त्यवाप्तिस्तर्हि गणधरादेरपि अर्हद्वन्धत्वात् न मुक्त्यवाप्ति
 स्यात् । अथ

रोधस्त

"तित्यपणामं काउं" [आवदकनि० समवस० गा० ४५]

स्वरपाइत्याद्यागमप्रामाण्यात् प्रथमगणधरस्य 'तीर्थ'शब्दाभिधेयत्वात् तद्वन्धत्वं तस्यासिद्धं तर्हि चातु
 : स्त्रीत्वैर्पर्यश्रमणसंघस्यापि 'तीर्थ'शब्दवाच्यत्वात् तत्र तु तासामन्तर्भावात् महाव्रतस्थपुरुषावन्धत्वं
 वाभावात्सामपि असिद्धम् । तत्र युक्त्यागमार्थ्यां तासां मुक्तिप्राप्त्यभावः प्रतिपत्तुं शक्यः । तत्सद्भावात्
 दोषदुर्दृशितागमात् युक्तित्त्र प्रतीयत एव । तथाहि-विमत्यधिकरणभावापत्त्याः स्त्रियो मुक्ति
 च्चाऽप्यशेषकर्मक्षयनिबन्धनाध्यवसायत्वात्, उभयाभिमतगणधरादिपुरुषवत् इत्याद्यागम-युक्तिर्भ
 ३० चक्षरिक्षय, निर्दोषं युक्तिशब्दवाच्यं समस्त्येव ।

[प्रतिमाभूपाया आगमविहितत्वसमर्थनम्]

न्तकोपे भगवत्प्रतिमाया न भूया आभरणादिभिर्विधेया' इति 'भाव' 'मिदं
 च्यते तदपि अर्हत्पणीतागमपरिज्ञानस्य विचुम्भितमुपलक्ष्यते तत्करणस्य
 कर्मक्षयाऽवन्ध्यकारणत्वात् । तथाहि-भगवत्प्रतिमाया भूपायाद्यारोपणं कर्मक्षयकारणम्, क
 प्रसादजनकत्वात्, कुङ्कुमाद्यालेपनत्वं । न च व्रतावस्थायां भगवता भूपायादेरनङ्गीकृतत्वात् न तत्प्रति
 कृतौ तद् विधेयम् संमज्जनाद्गारगुण्णादिधारणस्यापि तदवस्थायां भगवताऽनाश्रितत्वात् न तत्

१ पूर्णं सत्तु "शुके चाय पूर्वविदः" इत्येव । २ द्वितीय-भा० मा० ।
 ३ "कहेड साहारणेण सदेण । सन्नेसिं सनीणं जोअणनीहारिणा भयवं" ॥-आवदकनि० पृ० १०६ ।
 ४ तत्कार्य-भा० ।

विधेयं स्यात् । अथ मेहमस्तकादिषु तदभिपेकादौ इन्द्रादिभिस्तस्य विहितत्वात् अस्मदादिभिरपि शानुकरणादिभिः प्रयोजनेस्तत् तत्र विधीयते तर्हि तत् एव आभरणादिभिर्विभूपादिकमपि धेयम् कृतानुकरणादेः समानत्वात् । एवमन्यदपि आगमवाहं स्वमनीषिकया परपरिकल्पित-गम-शुक्तिप्रदर्शनेन प्रतिपेद्व्यम् न्यायदिशः प्रदर्शितत्वात् । तदेवम् अनधीताऽश्रुतयथावदपरि-ष्वितागमतात्पर्या दिग्वासस इव आसाशां विगोपयन्तीति व्यवस्थितम् ॥ ६५ ॥

[बहुश्रुतत्वादिदर्पात् तात्पर्यापरिज्ञानाद्यानिश्चितशास्त्रार्थस्य सिद्धान्तप्रत्यनीकत्वकथनम्]

यत् एवं ततः—

जह् जह् बहुस्सुओ संमओ य सिस्सगणसंपरिचुडो य ।

अविणिच्छिओ य समए तह् तह् सिद्धंतपडिणीओ ॥ ६६ ॥

यथा यथा बहुश्रुतः सम्येगपरिभावितार्थानेकशास्त्रश्रवणमात्रतः तथाविधाऽपराऽविदित-१०
शास्त्राभिप्रायजनसंमतश्च शास्त्रशक्त्येन अत एव श्रुतविशेषानभिज्ञैः शिष्यगणैः समंतात्
रिगृह्यतश्च अविनिश्चितश्च समये तथाविधपरिवारदर्पात् समयपर्यालोचनेऽनादृतत्वात्
था तथा सिद्धान्तप्रत्यनीकः यथावस्थितवस्तुस्वरूपप्रकाशकार्हादागमप्रतिपक्षः निस्सारप्र-
पणया अन्यागमेभ्योऽपि भगवदागममधः करोतीति यावत् ॥ ६६ ॥

[क्रियाप्रधानानां ज्ञानयोगमसाधयतां क्रियाफलानुभवाभावकथनम्] १५

तस्मात् शारत्रमधीत्य तदर्थोवधारणं विधेयम् अवधृतश्च तदर्थो नय-प्रमाणभिप्रायतो यथावत्
रिभावनीयः अन्यथा तत्फलपरिज्ञानविकलताप्रसक्तिरित्याह—

चरण-करणप्पहाणा ससमय-परसमयसुकुवाचारा ।

चरण-करणस्स सारं णिच्छयसुद्धं ण याणंति ॥ ६७ ॥

चरणं श्रमणधर्मः—

“वय-समणधम्म-संजम-वेयावच्चं च वंभगुत्तीओ ।

णाणाइतियं तव-कोहणिग्गहाई चरणमेयं ॥ [ओघनि० गा० २]

ति वचनात् । व्रतानि हिंसाविरमणादीनि पञ्च, श्रमणधर्मः क्षान्त्यादिर्वशाथा, संयमः पञ्चास्व-
रमणादिः सप्तदशभेदः, वैयाचृत्यं दशधा आचार्याराधनादि, ब्रह्मगुप्तयो नव वसत्यादयः,
ज्ञानादिव्रतयं ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि, तपो द्वादशधा अनशनादि, क्रोधादिकपायपोडशकस्य २५
प्रहश्च इति अष्टधा चरणम् । कर्णं पिण्डविशुद्ध्यादिः—

“पिंडविसोही समिई भावण-पडिभाइ-इंदियनिरोहो ।

पडिलेहण-गुत्तीओ अभिग्गहा चैव करणं तु” ॥ [ओघनि० गा० ३]

ते वचनात् । तत्र पिण्डविशुद्धिः त्रिकोटिपरिशुद्धिराहारस्य—

“संसट्टमसंसट्टा उँद्ध तह् अप्पलेविया चैव ।

उग्गहिया पग्गहिया उज्झियहम्माय सत्तसिया” ॥ इति ३०

यथा वा, समितिः ईर्यासमित्यादिः पञ्चधा, भावना अनित्यत्वादिका द्वादश, प्रतिमा मासादिका
दश भिक्षूणाम् दर्शनादिका एकादश उपासकानाम्, इन्द्रियनिरोधः चक्षुरादिकरणपञ्चकसंयमः
नेलेखनं मुखवस्त्रिकाद्युपकरणप्रत्युपेक्षणमनेकविधम्, गुप्तिः मनो-वाक्-कायसंवरणलक्षणा
या, अभिग्रहा वसतिप्रमार्जनाद्योऽनेकविधाः—एतयोश्चरण-करणयोः प्रधानास्तदुत्थान-३५
परतः स्वसमय-परसमयसुकुवाचाराः अयं स्वसमयः अनेकान्तात्मकवस्तुप्ररूपणात् अयं
परसमयः केवलनयाभिप्रायप्रतिपादानात् इत्येतस्मिन् परिज्ञानेऽनादृता अनेकान्तात्मकवस्तुतत्त्वं-
यावत् अनवबुद्धमानाः तदितरव्यवच्छेदेन इति यावत् । चरणकरणयोः सारं फलम् निश्च-

१-स्यकूप-सा० मा० । २ ओघनि० पृ० ५ । ३ ओघनि० पृ० ६ । ४ उच्चद आ० हा० वि० ।

पञ्चाशकटी० पृ० २७९ द्वि० पं० ४ । ६ भिक्षूणां द्वादशानामपि प्रतिमाना स्वरूपनिर्णयं पञ्चाशकमूलतोऽवगन्तव्यम्—

• २७७—२९१ गा० १—५० ।

१७ स० प्र०

यशुद्धं निश्चयश्च तत् शुद्धं च ज्ञान-दर्शनोपयोगात्मकं निष्कलङ्कम् न जानन्ति न अनुभवन्ति ज्ञान-दर्शन-चारित्रात्मककारणप्रभवत्वात् तस्य कारणाभावे च कार्यस्य असंभवात् अन्यथा तस्य निर्हेतुकत्वापत्तेः चरण-करणयोश्च चारित्रात्मकत्वात् द्रव्य-पर्यायात्मकजीवादितत्त्वावगमसंभाव-रुच्यभावेऽभावात् ।

११ अथवा चरण-करणयोः सारं निश्चयेन शुद्धं सम्यग्दर्शनं ते न जानन्ति न हि यथावस्थितव-स्तुतत्त्वावबोधमन्तरेण तद्रुचिः न च स्वसमय-परसमयतात्पर्यार्थानवगमे तदवबोधः शोदिकादेरिव संभवी । अथ जीवादिद्रव्यार्थ-पर्यायार्थापरिज्ञानेऽपि यद् अर्हद्भिरुक्तं तदेव एकं सत्यमित्येतावतैव सम्यग्दर्शनसद्भावः—

“मृणह तमेव सच्चं णिस्संकं जं जिणेहिं पच्चत्तं” []

१० इत्याद्यागमप्रामाण्यात्, न; स्वसमयपरसमयपरमार्थानभिधैर्निरावरणज्ञान-दर्शनात्मकजिनस्वरूपाऽ-ज्ञानवद्भिस्तदभिहितभावानां सामान्यरूपतयाऽपि अन्यव्यवच्छेदेन सत्यस्वरूपत्वेन ज्ञानुपशक्य-त्वात्; नन्वेवमागमविरोधः सामाधिकमात्रपदविदो माप-तुपादेयर्थोक्तचारित्रिणस्तत्र मुक्तिप्रति-पादनात् सकलशास्त्रार्थैर्ज्ञताविकलव्रतस्य व्रताद्याचरणनैरर्थक्यापत्तिश्च तत्साध्यफलानवातेः । न च यथोपवाणितचरण-करणसम्यग्दर्शनैरेकलये भवतः ज्ञानादिव्रितयस्यापि तत्र पाठात् । न, ये यथोदि- १५ तचरण-करणप्ररूपणासेवनद्वारेण प्रधानात् आचार्यात् स्वसमयपरसमयमुक्तव्यापारा न भवन्तीति-नञोऽत्र संवन्धात्-ते चरण-करणस्य सारं निश्चयशुद्धं जानन्त्येव गुर्वाज्ञया प्रवृत्तेः चरणगुणस्थितश्च साधोः सर्वनयविशुद्धतया अभ्युपगमात्—

“तं संव्वणयविसुद्धं जं चरणगुणद्विओ साहूँ” [आवश्यकनि० सामाहयनि० गा० १०२]

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् अगीतार्थस्य तु स्वतन्त्रचरण-करणप्रवृत्तेः व्रताद्यनुष्ठानस्य वैफल्यमभ्युप- २० गम्यत एव—

“गीयत्थो य विहारो चीओ गीयत्थमीसओ भणिओँ ।” []

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

[ज्ञानक्रिययोरन्यतरवैकल्ये मोक्षफलवन्ध्यत्वकथनम्]

अत्र च सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानादभेदाज्ञा(दाद् ज्ञान-क्रिययोरन्यतरविकलयोर्नाशपकर्मश- २५ यलक्षणफलनिर्वैकल्यं संभवतीति प्रतिपादयन्नाह—

णाणं किरियारहियं किरियामेत्तं च दो वि एगंता ।

असमत्था दाएउं जम्म-मरणहुक्ख मा भाहूँ ॥ ६८ ॥

ज्ञायते यथावद् जीवाजीवादिदत्तवमनेनेति ज्ञानम् क्रियत इति क्रिया यथोक्तानुष्ठानम् तथा रहितम् ‘जन्म-मरण-दुःखेभ्यो मा भैषीः’ इति दर्शयितुं दातुं वा असमर्थम् न हि ३० ज्ञानमन्त्रिणैव पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते कियारहितत्वात् दृष्टप्रदीपनकपलायनमार्गपङ्कवत् । क्रिया-यात्रं वा ज्ञानरहितम् न तेभ्यो मा भैषीः’ इति दर्शयितुम् दातुं वा समर्थम्-न हि क्रियामात्रात् पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते संज्ञानविकलत्वात् प्रदीपनकमयप्रपलायमानान्धवत् । तथा चागमः—

“हयं णाणं क्रियाहीणं हया अण्णाणओ क्रिया ।

पासंतो पंगुलो उहो धावमाणो य अंधओँ ॥

३५

[आवश्यकनि० षष्ठमाव० गा० २२]

१ स्वसमयपरमा-वा० वा० भा० वा० आ० । २-रणे नै-मा० । ३-नवैकल्ये भा० मा० । नवि-कल्ये भ-वा० वा० । ४ “सन्धेसि पि नयाण बहुविहवत्तवयं निसामिता” । इति पूर्वार्थम् ।—आवश्यकनि० पृ० १९७ । ५ “एतो तहयविहारो णाणुणत्थो जिणवरेहिं” इत्युत्तरार्धं हरिभ्रीमानुयोगद्वारवृत्तो पृ० १२६ ।

६ असदीयाया मूलप्रतौ इतोऽनन्तरमेका गाथा अधिका विद्यते । सा चैयम्—

जेण विणा लोगस्सवि चवहारो संव्वहा न निव्वडइ ।

तस्स भुचणेक्कगुरुणो नमो अणेगंतवायस्स ॥

इयं च गाथा टीकाप्रतिषु न कापि उपलभ्यते ।

७ सज्ञान-व० स० विना । ८ आवश्यकनि० पृ० १५ ।

उभयसद्भावस्तु 'भैष्यो मा भैषीः' इति दर्शयितुं समर्थः । तथाहि—सम्यग्ज्ञान-क्रियावान् भयेभ्यो मुच्यते उभयसंयोगवत्त्वात् प्रदीपनकभयान्धस्कन्धारूढपद्भुवत् । उक्तं च—

“संजोगसिद्धीय फलं वयंति” [आवश्यकनि० पदमाच० गा० २३] इत्यादि ।

तस्मात् सम्यग्ज्ञानादित्रितयनयसमूहाद् मुक्तिः नयसमूहविषयं च सम्यग्ज्ञानम् श्रद्धानं च तद्विषयं सम्यग्दर्शनम् तत्पूर्वं च अशेषपापक्रियानिवृत्तिलक्षणं चारित्र्यम्—प्रधानोपसर्जनभावेन मुख्यवृत्त्या च—तत् त्रितयप्रदर्शकं च वाक्यमागमः नान्यः एकान्तप्रतिपादकस्य असदर्थत्वेन विस्वादाकतया तस्य प्राधान्यानुपपत्तेः जिनवचनस्य तु तद्विपर्ययेण दृष्टवद् अदृष्टार्थेऽपि प्रामाण्यसंगतेः ॥ ६८ ॥

[अनेकान्तमयत्वेन जिनवचनस्य स्तवनं पार्यन्तिकमङ्गलविधानं च]

तस्य तथाभूतस्य स्तुतिप्रतिपादनाय मङ्गलार्थत्वात् प्रकरणपरिसमाप्तौ गाथास्त्रमाह—

भद्रं भिच्छादंसणसमूहमइयस्स अमयसारस्स ।

१०

जिणवयणस्स भगवओ संविग्गसुहाहिग्गम्मस्स ॥ ६९ ॥

भद्रं कल्याणम् जिनवचनस्य अस्तु इति संबन्धः मिथ्यादर्शनसमूहमयस्य; ननु यद् मिथ्यादर्शनसमूहमयं तत् कथं सम्यग्भूतामासादयति ? न हि विपकणिकासमूहमयस्य अमृतरूपतापत्तिः प्रसिद्धा, न; परस्परनिरपेक्षसंग्रहादिनयरूपापन्नसांख्यादिमिथ्यादर्शनानां परस्परसव्यपेक्षतासमासादितानेकान्तरूपाणां विपकणिकासमूहविशेषमयस्य अमृतसंदोहस्येव सम्यक्त्वापत्तेः । १५ दृश्यन्ते हि विपादयोऽपि भावाः परस्परसंयोगविशेषसमासादितपरिणत्यन्तरा अगदरूपतामात्मसात्तुर्वाणाः मध्वाज्यप्रभृतयस्तु विशिष्टसंयोगावाप्तद्रव्यान्तरस्वभावा स्तुतिप्राप्तिनिमित्तविषयरूपतामासादयन्तः । न च अध्यक्षप्रसिद्धार्थस्य पर्यनुयोगविषयता अन्यथा अग्र्यादेरपि दाह्यदहनशक्त्यादिपर्यनुयोगोपपत्तेः । अत एव निरपेक्षा नैगमादयो दुर्नयाः सापेक्षास्तु सुनया उच्यन्ते । अभिहितार्थसंवादि चेदं वादिद्वुपभस्तुतिकृत्सिद्धसेनाचार्यवचनम्—

२०

“नयास्तव स्यात्पदलाञ्छना इमे रसोपविद्धा इव लोहधातवः ।

भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमार्याः प्रणता हितैपिणः” ॥ [] इति ।

अथवा सांख्याद्येकान्तवादिदर्शनसमूहमयैकस्य चूर्णनस्वभावस्य मिथ्यादृष्टिपुरुषसमूहविघटनसमर्थस्य वा यद्वा मिथ्यादर्शनसमूहा नैगमादयः—एकैकस्य नैगमादेर्नयस्य शतविधत्वात्—

“एकैको वि सयविहो” [आवश्यकनि० उच्यग्रायनि० गा० ३६]

२५

इत्याद्यागमप्रामाण्यात्—अवयवा यस्य तद् मिथ्यादर्शनसमूहमयम् जिनवचनस्य नैगमादयः सापेक्षाः सप्त अवयवाः तेषामपि एकैकः शतधा व्यवस्थितः इत्यभिप्रायः ।

[सप्तभङ्गादिप्रदर्शनेनानेकान्तसमर्थनम्]

समूहरूपसप्तनयावयवोदाहरणापेक्षया च सप्तभङ्गीप्रदर्शनमागमज्ञा विदधति सामान्यविशेषात्मकत्वाद् वस्तुतत्त्वस्य—

३०

१ “न हु एगचकेण रहो पयाइ । अंधो अ पंगू अ वणे समिया ते संपज्जा नगरं पविट्ठा ॥” इति संपूर्णा गाथा आवश्यकनि० पृ० १५ ।

२ सिद्धसेनीयत्वेन प्रसिद्धायां लभ्यायां च क्वापि स्तुतौ नेदं पद्यमुपलभ्यते ।

समन्तभद्रकृतित्वेन प्रसिद्धे स्वयंभूस्तोत्रे पद्यपठितमत्वेन इदं पद्यं ‘नयास्तव स्यात्पदस्यलाञ्छिता’ इति ‘भवन्त्यभिप्रेतयुणा यतस्ततो’ इति च पाठान्तरेण सहितं दृश्यते ।

हरिभद्रेण अनुयोगहारावृत्तौ “तदुक्तं च” इति निर्दिश्य ‘भवन्त्यभिप्रेतयुणा’ इति पाठसहितं पद्यमिदं ससुद्धतम् पृ० ११८ ।

आचाराद्वटीकार्यां शीलाङ्गाचार्येण एतादृशमेव एतत् पद्यं “स्वयंभूत्र बहु विज्जमित्तम्” इति कृत्वा उद्धृतम् पृ० ८५ ।

हेमचन्द्रेण पुनः स्वोपज्ञाध्यानुशासनवृद्धहृत्तौ “स्तुतिकारोप्याह” इत्युक्त्वा इदं पद्यं उद्धृतम् स्वकीये च न्यासे विशेषनामग्रहणं विनैव “परोक्तेनापि द्रव्यति” इत्युक्त्वा व्याख्यातम् १-१-२ ।

३—मथिक-वा० या० विना । ४ “सप्त नयसया हवंति एवं तु । अत्रो वि य आपसो पन्नसया हुंति उ नयाणं” ॥—आवश्यकनि० पृ० १३६ । विशेषाव० गा० २२६४ ।

यशुद्धं निश्चयश्च तद् शुद्धं च ज्ञान-दर्शनोपयोगात्मकं निष्कलङ्कम् न जानन्ति न अनुभवन्ति
ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यात्मककारणप्रभवत्वात् तस्य कारणभावे च कार्यस्य अस्तिभवात् अन्यथा तस्य
निर्हेतुकत्वापत्तेः चरण-करणयोश्च चारित्र्यात्मकत्वात् द्रव्य-पर्यायात्मकजीवादिदत्त्वावगमसंभाव-
रुच्यभावेऽभावात् ।

५ अथवा चरण-करणयोः सारं निश्चयेन शुद्धं सम्यग्दर्शनं ते न जानन्ति न हि यथावस्थितव-
स्तुतत्त्वावबोधमन्तरेण तद्बुद्धिः न च स्वसमय-परसमयतात्पर्यार्थानवगमे तदवबोधः बोटिकादेरिव
संभवी । अथ जीवादिद्रव्यार्थ-पर्यायार्थापरिज्ञानेऽपि यद् अर्हद्भिरुक्तं तदेव एकं सत्यमित्येतावतैव
सम्यग्दर्शनसद्भावः—

“मण्डप इ तमेव सखं णिस्सकं जं जिणेहिं पन्नत्तं” []

१० इत्याद्यागमप्रामाण्यात्, न; स्वसमयपरसमयपरमार्थानभिज्ञैर्निरावरणज्ञान-दर्शनात्मकजिनस्वरूपाऽ-
ज्ञानवद्विस्तदभिहितभावानां सामान्यरूपतयाऽपि अन्वयव्यवच्छेदेन सत्यस्वरूपत्वेन ज्ञातुमशक्य-
त्वात्; नन्वेवमागमविरोधः सामायात्मकमात्रपदविदो माप-तुयादेर्यथोक्तचारित्रिणस्तत्र मुक्तिप्रति-
पादनात् सकलशास्त्रार्थज्ञताविकलव्रतस्य व्रताद्याचरणनैरर्थक्यापत्तिश्च तत्साम्यफलानवाप्तेः । न च
यथोपवाणितचरण-करणसम्यग्दर्शनैवैफल्ये भवतः ज्ञानादित्रितयस्यापि तत्र पाठात् । न, ये यथोदि-

१५ तचरण-करणप्ररूपणासेवनद्वारेण प्रधानात् आचार्यात् स्वसमयपरसमयमुक्तव्यापारा न भवन्तीति-
नजोऽत्र संबन्धात्-ते चरण-करणस्य सारं निश्चयशुद्धं जानन्त्येव गुर्वाज्ञया प्रवृत्तेः चरणगुणस्थितस्य
साधोः सर्वनयविशुद्धतया अभ्युपगमात्—

“तं सच्चणयविसुद्धं जं चरणगुणट्टिओ साहूँ” [आवश्यकनि० सामाद्वधनि० गा० १०२]

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् अगीतार्थस्य तु स्वतन्त्रचरण-करणप्रवृत्तेः व्रताद्यनुष्ठानस्य वैफल्यमभ्युप-
२० गम्यत एव—

“गीयथो य विहारो वीओ गीयत्यमीसओ भणिओ ।” []

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

[ज्ञानक्रिययोरन्यतरवैकल्ये मोक्षफलवन्ध्यत्वकथनम्]

अत्र च सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानादभेदाद्वा (दाद् ज्ञान-क्रिययोरन्यतरविकलयोर्नाशेपकर्मशा-
२५ यलक्षणफलनिर्वर्तकत्वं संभवतीति प्रतिपादयन्नाह—

णाणं किरियारहितं किरियामेत्तं च दो वि एगंता ।

असमत्था दाएउं जम्म-सरणदुक्ख मा भाई ॥ ६८ ॥

ज्ञायते यथावद् जीवाजीवादितत्त्वमनेनेति ज्ञानम् क्रियत इति क्रिया यथोक्ताद्युष्ठानम् तथा

रहितम् ‘जन्म-सरण-दुःखेभ्यो मा भैपीः’ इति दर्शयितुं दातुं वा असमर्थम् न हि

३० ज्ञानमात्रेणैव पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते क्रियारहितत्वात् दृष्टप्रदीपनकप्रपलायनमार्गपङ्कवत् । क्रिया-
मात्रं वा ज्ञानरहितम् न तेभ्यो मा भैपीः’ इति दर्शयितुम् दातुं वा समर्थम्-न हि क्रियामात्रात्
पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते संज्ञानविकलत्वात् प्रदीपनकभयप्रपलायमानान्धवत् । तथा चागमः—

“हयं णाणं क्रियाहीणं हया अण्णाणओ क्रिया ।

पासंतो पंगुलो डड्ढो घावमाणो य अंधओ” ॥

३५

[आवश्यकनि० षडभावं गा० २२]

१ स्वसमयपरमा-वा० या० भा० सा० धा० । २-रणे नै-मा० । ३-नवैकल्ये मा० मा० । नवि-
कल्ये भ-वा० वा० । ४ “सन्नेहिं पि नयाण बहुविहवत्तवयं निरामित्त” । इति पूर्वार्थम् ।—आवश्यकनि०
पृ० १९७ । ५ “एतो तस्यविहारो णाण्णाणओ जिणवरेहि” इत्युत्तरार्धे हरिभदीयातुयोगद्वारश्रुतौ पृ० १२६ ।

६ असदीयाया मूलप्रती हतोऽनन्तरमेका गाथा अधिका विद्यते । सा चैयम्—

जेण विणा लोगस्सवि ववहारो सच्चहा न निच्चडइ ।

तस्स भुचणेकगुरुणो नमो अणेगंतवायस्स ॥

इयं च गाथा टीकाप्रतिपु न क्वापि उपलभ्यते ।

७ सदान-श्रु० सं० मिना । ८ आवश्यकनि० पृ० १५ ।

उभयसद्भावस्तु 'तेभ्यो मा भैपीः' इति दर्शयितुं समर्थः । तथाहि—सम्यग्ज्ञान-क्रियावान् भयेभ्यो मुच्यते उभयसंयोगवत्त्वात् प्रदीपनकभयान्धस्करुन्धारुद्रपङ्कवत् । उक्तं च—

“संजोगसिद्धीण फलं वयंति” [आवश्यकनि० पहमाच० गा० २३] इत्यादि ।

तस्मात् सम्यग्ज्ञानादित्रितयनयसमूहाद् मुक्तिः नयसमूहविषयं च सम्यग्ज्ञानम् श्रद्धानं च तद्विषयं सम्यग्दर्शनम् तत्पूर्वं च अशेषपापक्रियानिवृत्तिलक्षणं चारित्र्यम्—प्रधानोपसर्जनभावेन मुख्यवृत्त्या वा—तत् त्रितयप्रदर्शकं च वाक्यभागमः नान्यः एकान्तप्रतिपादकस्य असदर्थत्वेन विसंवादादकतया तस्य प्राधान्यानुपपत्तेः जिनवचनस्य तु तद्विपर्ययेण दृष्टवद् अहद्यर्थेऽपि प्रामाण्यसंगतेः ॥ ६८ ॥

[अनेकान्तमयत्वेन जिनवचनस्य सत्त्वं पार्यन्तिकमङ्गलविधानं च]

तस्य तथाभूतस्य स्तुतिप्रतिपादनाय मद्गलार्थत्वात् प्रकरणपरिसमाप्तौ गाथासूत्रमाह—

भद्रं मिच्छाद्रंसणसमूहमइयस्स अमयसारस्स ।

१०

जिणवयणस्स भगवथो संविग्गसुहाहिगम्मस्स ॥ ६९ ॥

भद्रं कल्याणम् जिनवचनस्य अस्तु इति संबन्धः मिथ्यादर्शनसमूहमयस्य; ननु यद् मिथ्यादर्शनसमूहमयं तत् कथं सम्यग्रूपतामासादयति? न हि विपकणिकासमूहमयस्य अमृतरूपतापत्तिः प्रसिद्धा, न, परस्परनिरपेक्षसंग्रहादिनयरूपापन्नसांख्यादिसिथ्यादर्शनानां परस्परसव्यपेक्षतासमासादितानेकान्तरूपाणां विपकणिकासमूहविशेषमयस्य अमृतसंदोहस्येव सम्यक्त्वापत्तेः । १५ दृश्यन्ते हि विपाद्योऽपि भावाः परस्परसंयोगविशेषसमासादितपरिणत्यन्तरा अगदरूपतामात्मसात्कुर्वाणाः मध्वाज्यप्रभृतयस्तु विशिष्टसंयोगावासाद्व्यान्तरस्वभावा मृत्तिप्रतिनिमित्तविषयरूपतामासादयन्तः । न च अध्यक्षप्रसिद्धार्थस्य पर्यनुयोगविषयता अन्यथा अग्यादेरपि दाह्यदहनशक्त्यादिपर्यनुयोगोपपत्तेः । अत एव निरपेक्षा नैगमाद्यो दुर्नयाः सापेक्षास्तु सुनया उच्यन्ते । अभिहितार्थसंवादि चेद् वादिद्वेषमस्तुतिकृत्सिद्धसेनाचार्यवचनम्—

“नयास्तव स्यात्पदलाञ्छना इमे रसोपविद्धा इव लोहधातवः ।

भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः” ॥ [] इति ।

२०

अथवा सांख्याद्येकान्तवादिदर्शनसमूहमयैकस्य चूर्णनस्वभावस्य मिथ्यादृष्टिरुपसमूहविघटनसमर्थस्य वा यद्वा मिथ्यादर्शनसमूहा नैगमादयः—एकैकस्य नैगमादेर्नयस्य शतविधत्वात्—

“पक्केको वि सयविहो” [आवश्यकनि० उवग्यायनि० गा० ३६]

२५

इत्याद्यागमप्रामाण्यात्—अवयवा यस्य तद् मिथ्यादर्शनसमूहमयम् जिनवचनस्य नैगमादयः सापेक्षाः सप्त अवयवाः तेषामपि एकैकः शतधा व्यवस्थितः इत्यभिप्रायः ।

[सप्तभङ्ग्यादिप्रदर्शनेनानेकान्तसमर्थनम्]

समूहरूपसप्तनयावयवोद्वाहरणापेक्षया च सप्तभङ्गीप्रदर्शनमागमज्ञा विदधति सामान्यविशेषात्मकत्वाद् वस्तुतत्त्वस्य—

३०

१ “न हु एगचक्रेण रहो पयाइ । अथो अ पंगू अ वणे समिचा ते संपउत्ता नगरं पविट्ठा ॥” इति संपूर्णा गाथा आवश्यकनि० पृ० १५ ।

२ सिद्धसेनीयत्वेन प्रसिद्धायां लभ्यायां च कापि स्तुतौ नेदं पद्यसुलभ्यते ।

समन्तभद्रकृतित्वेन प्रसिद्धे स्वर्गभूतोत्रे पद्यपठितमत्वेन इदं पद्यं ‘नयास्तव स्यात्पदसखलाञ्छिता’ इति ‘भवन्त्यभिप्रेतयुणा यतस्ततो’ इति च पाठान्तरेण सहितं दृश्यते ।

हरिभद्रेण अनुयोगद्वारद्वयौ “तदुक्तं च” इति निर्दिश्य ‘भवन्त्यभिप्रेतयुणा’ इति पाठसहितं पद्यमिदं समुद्धृतम् पृ० ११८ ।

आचारान्दीकायां शीलाद्वाचार्येण एतादृशमेव एतत् पद्यं “खय्यैरज गहु विच्छम्भितम्” इति कृत्वा उद्धृतम् पृ० ८५ ।

हेमचन्द्रेण पुनः खोपज्ञाज्ज्ञानशासनवृद्धयौ “स्तुतिकारोव्याह” इत्युक्त्वा इदं पद्यं उद्धृतम् स्वकीये च न्यासे विशेषनामप्रद्वयं विनये “परोक्तेनापि द्रव्यति” इत्युक्त्वा व्याख्यातम् १-१-२ ।

३-मथिक-ना० वा० विना । ४ “सत् नयसया हवंति एवं तु । अत्रो वि य आपसो पद्यसया हुंति उ नयाणं” ॥—आवश्यकनि० पृ० १३६ । विशेषाव० गा० २२६४ ।

सामान्यस्य एकत्वात् तद्विवक्षायां यदेव घटादिद्रव्यम् 'स्याद् एकम्' इति प्रथममङ्गविषयः ।
तदेव देश-काल-प्रयोजनमेदात् नानात्वं प्रतिपद्यमानं तद्विवक्षया 'स्याद् अनेकम्' इति
द्वितीयमङ्गविषयः ।

तदेव उभयात्मकमेकदा एकशब्देन यदा अभिधातुं न शक्यते तदा 'स्याद् अवक्तव्यम्' इति
५ तृतीयमङ्गविषयः ।

यदेव चावकाशादातृत्वेन असाधारणेन एकमाकाशम् तदेव अवगाह्यावगाहकावगाहनक्रिया-
मेदाद् अनेकं भवति तद्रूपैर्विना तस्य अवस्तुत्वापत्तेः प्रदेशमेदापेक्षयाऽपि च तद् अनेकम् अन्यथा
हिमवत्-विन्ध्ययोरेपि एकदेशतत्प्राप्तेः तस्य च तथाविवक्षायाम् 'स्याद् एकं च अनेकं च' इति
चतुर्थमङ्गविषयता ।

१० यदेव चैकमाकाशं भवतः प्रसिद्धं तद् एकस्मिन् अवयवे विवक्षिते एकम् अवयवस्य अवयवा-
न्तराद् भिन्नत्वात् भिन्नानां च अवयवानां वाचकस्य शब्दस्य अभावात् अवक्तव्यं चेति तथाविवक्षा-
याम् 'स्याद् एकम् अवक्तव्यं च' इति पञ्चममङ्गविषयस्तत् ।

यदेव एकमाकाशं प्रसिद्धं भवतः तत् अवगाह्याऽवगाहकाऽवगाहनक्रियामेदाद् अनेकम् एका-
नेकत्वप्रतिपादकशब्दाभावात् अवक्तव्यं च अतः 'स्याद् अनेकम् अवक्तव्यं च' इति षष्ठमङ्गविषयः ।

१५ यदेव एकमाकाशात्मकतया आकाशं भवतः प्रसिद्धं तदेव तथैकम् अवगाह्याऽवगाहकाऽवगा-
हनक्रियापेक्षया अनेकं च युगपत्प्रतिपादनापेक्षया अवक्तव्यं चेति 'स्याद् एकम् अनेकम् अवक्तव्यं च'
इति सप्तममङ्गविषयः ।

एवं 'स्यात् सर्वगतः' 'स्याद् असर्वगतो घटादिः' इत्यादिकाऽपि सप्तमङ्गी वक्तव्या । यतः य एव
पार्थिवाः परमाणवो घटः त एव विश्वसादिपरिणतिवशात् जलानिलानलावन्यादिरूपतामात्मसात्कु-

२० र्वाणाः 'स्यात् सर्वगतो घटः' इत्यादिसप्तमङ्गविषयतां यथोक्तन्यायात् कथं नासाद्यन्ति ? न च घट-
परमाणूनां पुद्गलरूपतापरित्यागे पूर्वपर्यायापरित्यागे च घटपर्यायापत्तिः क्षणिकाक्षणिकैकान्तयोरर्थ-
क्रियानुपपत्तेरसत्त्वापत्तेः परिणामिन एव सुवर्णात्मना व्यवस्थितस्य कैयूरात्मना विनाशमनुभवतः
फटकाद्यात्मना उत्पद्यमानस्य वस्तुनः सत्त्वात् अन्यथा क्वचित् कस्यचित् कदाचित् अनुपलब्धेः । न
च अथक्षाद् अन्यद् गरिष्ठं प्रमाणान्तरमस्ति यतस्तद्विपरीतभावाभ्युपगमः क्रियते अन्तर्वेदिष्व् हर्ष-

२५ विपादाद्यनेकाकारवितर्कान्तम् (विवर्तान्तम्) कैक चैतन्य-स्यात्-कोश-कुशूलाद्यनेकाकारस्वीकृतैकसृष्टि-
ण्डादेः स्वसंवेदनासङ्गाध्यक्षतः प्रतिपत्तेः । सर्वथोपलभ्यमध्यरूपं पूर्वोपरकोट्योरसत् इति वदतः
सर्वप्रमाणविरोधात् कुण्डलाऽङ्गादिषु पर्यायेषु तादृग्भूतसुवर्णद्रव्योपलब्धेः कार्यात्पत्तौ कारणस्य
सर्वथा निवृत्त्यनुपलब्धेः । न च सादृश्यविप्रलम्भात् तद्ध्यवसायकल्पनेति वक्तव्यम् तदेकान्तभेदसा-
धकप्रमाणस्यापास्तत्वात् । न च कथंचित् स्वभावमेदेऽपि तादात्म्यक्षि(क्ष)तिः ग्राह्यग्राहकाकार-

३० संविद्धत् विविकपरमाणुषु स्थूलैकघटादिप्रतिभासचहा ग्राह्यग्राहकाकारविविक्तसंविप्रकल्पने अध्य-
क्षधियोऽपि विवक्षिताकारविवेकानुपलब्धेरध्यक्षेतरस्वभावाभ्यां विरोधस्वरूपासिद्धौ अन्यत्राऽपि कः
प्रद्वेषः ? तथाहि—शाक्यमन्यत्रापि एवमभिधातुम्—एकमेव पार्थिवद्रव्यं लोचनादिसामग्रीविशेषात्
वर्णादिप्रतिपत्तिभेदेऽपि भिन्नमिव प्रतिभाति प्रत्यासन्नेतररूपताव्यवस्थितैकविषयवत् । न हि स्पष्टा-
स्पष्टनिर्भासभेदेऽपि तदेकत्वविक्षिप्तं तद्वद् इहापि रूपादिप्रतिभासभेदेऽपि एकत्वं किं न 'स्यात्

३५ प्रतितेरविशेषात् । एवं च स्याद्दिनः अग्रेरपि अनुष्णत्वप्रसक्तिरिति असंगतमभिधानम् यतस्तत्रापि
स्यात् 'उष्णोऽग्निः' इति स्पर्शविशेषेण उष्णस्य भास्वरकारेण पुनरुष्णस्य तस्यैकस्य नानास्वभाव-
शक्तेरवाहितप्रमाणविषयस्यैवं घटनेन दोषार्संगासंभवात् । तस्मात् एकस्यैव सामग्रीमेद्वचशात् तथा-
प्रतिभासाविरोधः । कारणस्य च कार्यात्मनोत्पत्तौ न किञ्चिद् अपेक्षणीयमस्ति यतस्तथोत्पित्तुस्वभा-
वता न भवेत् । अत एव सूदादिभावो घटस्वभावेन नश्वरः कपालस्वरूपेण चोत्पत्तौ तिष्ठतीति स्वभा-

४० वत एव नश्वरः उत्पित्तुः स्थानुश्च अन्यतमापाये पदार्थस्यैव असंभवात् त्रितयभावं प्रत्यनपेक्षताश्च
न हि उत्पन्नः पदार्थः किञ्चित् स्थितिं प्रत्यपेक्षते स्थित्यात्मकत्वात् उत्पादस्य, न च अवास्थित उत्पत्तौ

१ यदेव वृ० आ० हा० वि० । २ तदेव वृ० आ० हा० वि० । ३ विवक्षितं । ऐ-वृ० । ४-त्वमिति
तत्र भा० मा० । ५-स्तद्वद् वा० वा० आ० हा० वि० । ६-त् तृतीय-वृ० आ० हा० वि० ।

किञ्चिद् अपेक्षते उत्पत्तिस्वभावत्वात् स्थितेः, न च विनष्ट उत्पत्तिप्रति हेत्वन्तरापेक्षः विनाशस्य उत्पत्त्यात्मकत्वात् ततः पूर्वापरस्वभावपरित्यागावाप्तिलक्षणं परिणाममासाद्यन् भावो व्यवतिष्ठते इति प्रत्यक्षादिभ्रमाणोचरमेतत् । अतः शब्द-विद्युत्-प्रदीपादेरपि निरन्वयविनाशकल्पना असंपातेऽत्र तेषामादौ स्थितिदर्शनात् अन्तेऽपि तत्स्वभावानतिक्रमात् न हि भावः स्वभावं परित्यजति प्रागपि तत्स्वभावपरित्यागप्रसक्तेः अन्ते च क्षयदर्शनात् प्रागपि नश्वरस्वभाववत् आदौ उत्पत्तिसमयेऽपि स्थितिदर्शनात् अन्ते स्थितिः किं नाभ्युपेयते ? न च विद्युत्-प्रदीपादेस्तैजसरूपपरित्यागात् तामसरूप-पक्षीकरणे किञ्चिद् विरुद्धं भवेत् । न च स्वभावभेदस्तदेकत्वविधातरुत् ग्राह्यग्राहकाकारसंवेदनवत् वेद्यवेदकाकारविवेकपरोक्षपरोक्षसंविच्छिन्ना । यथा च ध्वंसहेतौस्तदतदकरणविरोधात् अकिञ्चित्करत्वम् तथा स्थित्युत्पादहेत्वोर्विशारुधर्मणः स्थाञ्छ्रुताकरणाभावात् स्वत एव स्थितिस्वभावस्य स्थितिहेतोरानर्थक्यात् । अथ स्थितिहेतुः अपातं करोतीत्युच्यते तर्हि पातं न करोतीति प्रसक्तम् एवं १० च अकिञ्चित्करत्वमेव तस्य । यदि वा अर्थान्तरं ततोऽपातः तर्हि तस्य करणे विनश्वरस्वभावः किं न विनश्यते ? अथासौ स्थाञ्छ्रुस्तथापि स्थितिहेतोरानर्थक्यम् स्वत एव तस्य स्थितेः । तथा उत्पत्तिहेतुरपि यदि भावं करोति तदा तस्य अकिञ्चित्करत्वमेव भावस्य स्वयमेव भावरूपत्वात् । अथ अभाव-भावरूपतां नयति तर्हि नाशहेतुरपि भावमभावीकरोतीति कथमकिञ्चित्करः स्यात् ? न हि अभावस्य भावीकरणे भावस्य वा अभावीकरणे कश्चिद् विशेषः संभवी अत एव तेषामन्यतमस्य सहैतुकत्वमहेतु- १५ कत्वं वा अभ्युपगच्छन् सर्वेषां तद् अभ्युपगन्तुमर्हति अविशेषात् । न च भिन्नयोगक्षेमत्वात् कार्य-कारणयोरेकत्वमुपपन्नम् स्वभावभेदेऽपि एकत्वप्रतिपत्तेः सर्वसंविच्छिन्नानामेकदोषत्विन्नविनाशवतामभि-न्नयोगक्षेमत्वेऽपि च परस्परतः पृथग्भावसिद्धेः । अथ अत्र अभिन्नयोगक्षेमपक्षेऽपि प्रतिभासभेदाद् भेदस्तीह यत्र प्रतिभासाभेदस्तत्र भिन्नयोगक्षेमत्वेऽपि अभेदः प्रतिभासभेदाभेदयोर्वैस्तुभेदाभेदव्यव-स्थापकत्वात् समुदायस्य च देवा-कालभेदाभावात् स्रष्टृदेव संवित्यात्मनोत्पत्तेरेकत्वं च प्रसज्येत । यदि २० च स्वभावभेदो वस्तुभेदलक्षणम् तदा संतानान्तरयोरिव विषयविषयिरूपायाः संविचेरेकत्वेऽपि प्रत्यक्षेतरयोर्वा असौ विद्यत इति नानात्वं भवेत् । यदि पुनः स्वभावभेदाविशेषेऽपि विवक्षितज्ञान-क्षणाकारयोरेव तादात्म्यम् न पुनः संतानान्तरसंविचीनामिति प्रत्यासत्तेः कृतश्चिद् व्यवस्थाप्यते तर्हि परस्यापि विवक्षितैकार्थोपादानोपादेयभूतयोरेव अवस्थयोस्तादात्म्यं कथंचिद् घटतो न कश्चिद् दोषः प्रसक्तिमान् । निराकृतश्च अनेकश एकान्तघादः तत्प्रसाधकहेतूनां सर्वेषामनेकान्तव्याप्तया २५ विरुद्धताप्रदर्शनात् तत्प्रदर्शनं च एकान्तवादिनिग्रहस्थानमनेकान्तवादिविजयस्यैवेतरपराजयाधिकर-णप्राप्तिलक्षणत्वात्—

“विरुद्धं हेतुमुद्गाव्य वादिनं जयतीतरः” []

इत्यस्य वचसो न्यायानुगतत्वात् ।

[प्रासङ्गिकी निग्रहस्थानस्वरूपपर्यालोचना]

३०

यदि पुनः असाधनाङ्गवचनं वादिनः पराजयाधिकरणमभ्युपगम्येत तदा वादाभ्युपगमं विधाय तूर्णोभावमात्रेण असाधनाङ्गस्य अवचनात् वादिनो विजयः किं न स्यात् ? प्रतिवादिनोऽपि स्वपक्ष-सिद्धिमकुर्वतः कथं न विजयस्तत एव भवेत् । अथ साधनाङ्गवचनमपि निग्रहस्थानं तर्हि वादि-प्रतिवादिनोर्योगपद्येन निग्रहाधिकरणता भवेत् तूर्णोभावोपलम्भेन इतरो विजयवानिति चेत् ; नन्वेवमितरजयस्य अन्यतरपराजयाधिकरणतैव प्राप्ता । न च स्वपक्षसिद्धिम ३५ कुर्वत इतरोपलम्भमात्रेण जयप्राप्तिः तद्प्राप्तौ च कथं तदितरस्य पराजयः ? यदपि ‘इष्टस्यार्थस्य सिद्धिः (सिद्धिः) साधनं तस्याङ्गं स्वभाव-कार्योऽनुपलम्भलक्षणं हेतुत्रयं पक्षधर्मत्वादि वा वैरूप्यं तस्य अवचनं निग्रहस्थानं वादिनः’ इत्युक्तम्, तदपि अचारुः प्रतिवादिनोऽपि पक्षधर्मत्वादेरन्यतमस्य अनुक्तौ असमर्थने वा विजयाप्राप्तेः तद्प्राप्तौ च वादिनो निग्रहस्थानानुपपत्तेः इतरजयनान्तरीय-कत्वात् इतरपराजयस्य । एवं हेत्वाभासादेरसाधनाङ्गस्य वचनं वादिनो निग्रहस्थानमिति प्रतिक्षित- ४० मुक्तन्यायाद् द्रष्टव्यम् । अथ ततः साध्यसिद्धेरभावात् । तस्य निग्रहस्थानमेव न श्रुविशेषादेर-

साधनाङ्गकरणस्य तत्र एव तत्प्राप्तेः । ततो वादिनमसाधनाङ्गमभिधानम् कुर्वाणं वा स्वपक्षसिद्धिं विद्वधेव प्रतिवादी तत्पक्षप्रतिक्षेपेण निगृह्णाति इत्येतदेव न्यायोपेतमुत्पश्यामः । एवं प्रतिवादिनो दोषमनुद्गावयतो न निग्रहस्थानम् तावता स्वपक्षसिद्धिमकुर्वाणस्य वादिनो विजयप्राप्त्ययोगात् तत्साधनस्य सदोपत्वसंभवात् तस्य सदोपत्वेऽपि तदुद्गावनासमर्थत्वात् प्रतिवादिनो निग्रहस्थानं पतदिति चेत्, न, दोषवत्साधनाभिधानाद् वादिनोऽपि पराजयाधिकरणत्वात् द्वयोरपि युगपत् पराजयप्राप्तेः अत एव प्रतिवादिनो दोषस्यानुद्गावनमपि न निग्रहस्थानम् । यच्च वादिपक्षसिद्धेरप्रतिवन्धकं पक्षादिवचनाधिक्योद्गावनं प्रतिवादिपक्षसिद्धौ असाधकतमम् तत् सर्वं न वादिनः पराजयाधिकरणम् अन्यथा तत्पादप्रसारिकाद्युद्गावनमपि तस्य पराजयाधिकरणं स्यात् । अथ पक्षादिवचनस्य असाधनाङ्गत्वात् तदुद्गावने वादिनस्तदपरिज्ञाननिवन्धनपराजयाधिकरणता तर्हि 'यत् १० सत् तत् सर्वं क्षणिकम्' इति व्याप्तिवचनादेव शब्दस्यापि क्षणिकत्वसिद्धौ 'संश्र शब्दः' इत्यभिधानं तत्र एव तस्य पराजयाधिकरणं भवेत् । न च शब्दे शब्दविप्रतिपत्तिर्न तन्निरासाय सत्त्वामिधानं तत्र अपुनरुक्तं भवेत् तद्विप्रतिपत्तौ वा तत्साधकहेतु(तो)रसिद्धत्वादिदोषप्रयानतिवृत्तेर्भवतैव अभ्युपगमात् तत्साध्यत्वानुपपत्तिः । यदि च संक्षिप्तवचनात् साध्यसिद्धौ तद्विस्तारमिधानं निग्रहस्थानं तर्हि सत्त्वात् क्षणक्षयसिद्धौ कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वावमिधानं कथं न निग्रहस्थानं स्यात् ? १५ कथं वा 'कृतक'-प्रयत्नानन्तरीयक'आदिषु स्वार्थिकस्य तस्योपादानं तत्र स्यात् ? 'यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्' इत्यादिसाधनवाक्यमभिधाय पक्षादिवचनवत् तत्समर्थनमपि निग्रहस्थानं प्रसक्तम् असमर्थितमपि स्वत एव तत्त्वेनोक्तमेव स्वसाध्याविनाभूतस्य हेतोः प्रदर्शनमात्रात् साध्यसिद्धेः सद्भावात् स्वभावकार्याऽनुपलम्भप्रकल्पनया तद्वचनं निग्रहस्थानं परस्य प्रसक्तम् अनुपलब्धौ 'उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य' इति विशेषणोपादानं निग्रहस्थानम् अदृश्यानामपि व्याधि-भूत-प्रहादीनां २० कुतश्चिद् व्यावृत्तिसिद्धेः । यदि तु उपलभ्यानुपलब्धेरेव अभावसिद्धिः तदा 'नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम् प्राणादिमत्त्वात्' इत्यत्र घटादेरात्मनोऽक्षणिकस्यादृश्यानुपलम्भात् अभावासिद्धेः 'यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्' इति सामस्येन व्याप्त्यसिद्धितः क्षणक्षयानुमानं नानवद्यं स्यात् ।

किञ्च, देश-काल-स्वभाव-विप्रकृत्यभावाऽनुपलब्धेरभावासिद्धौ 'सर्वत्र सर्वदा सर्वो धूमोऽग्निमन्तरेण अनुपपत्तिमान्' इति व्याप्तेरसिद्धेर्न तत्स्तत्सिद्धिः स्यात् । न च अध्यक्षाऽनुपलम्भौ २५ तत्कार्यकारणभावप्रसाधकौ अभ्युपगम्यमानौ सन्निहितविषयबलोत्पत्तेरविचारकत्वाच्च इत्यतो व्यापारान् विधातुं क्षमौ तत्पृष्ठभावेविकल्पस्य तन्निरवर्तनसामर्थ्याभ्युपगमे सविकल्पकस्यानिष्टं प्रामाण्यं प्रसज्येत अनधिगतार्थाश्रित्यत्वात् अविसेवादिवाच्यं तस्य अविकल्पकस्य तु हिंसाविरति-दान-चेतसां स्वर्गादिफलनिव(निर्व)र्तनसामर्थ्यस्वभावसंवेदनस्यैव सर्वात्मना वस्तुसंवेदनेऽपि निर्णय-वशादेव प्रामाण्योपपत्तेः अन्यथा 'अनुमानस्य अप्रामाण्यप्रसक्तेः तद्दृहीतग्राहितया' इत्युक्तं प्राक् । ३० अदृश्यानामनुपलम्भात् अभावासिद्धौ अर्थक्रियया सत्ता भावानां व्याप्त्येतद् अपि परस्य निग्रहस्थानमेव ततः स्वपक्षसिद्धिः इतरस्य पराजयाधिकरणम् सा च परोपन्यस्तहेतोर्विरुद्धताप्रदर्शनेन स्वतन्त्रनिर्दोषहेतुसमर्थनेन वा परोपन्यस्तहेत्वसिद्धतादिदोषप्रतिपादनपुरस्सरं कर्तव्या अन्यथा परपराजयनिवन्धनस्वविजयायोगात् । यदा च विजिगीषुणा स्वपक्षस्थापनेन परपक्षनिराकरणेन च रामाप्रत्यायनं विधेयम् अन्यथा जयपराजयानुपपत्तेः तदा असिद्धाऽनैकान्तिकत्वसाधनदोषोद्गाव- ३५ नेऽपि न वादिप्रतिवादिनोरजय-पराजयौ प्रकृतार्थोपरिसमाप्तेः । अथ स्वपक्षसिद्धेरभावात् हेत्वाभासात् असाधनाङ्गवचनं वादिनो निग्रहस्थानम्, न, इतरत्रापि तत्प्रसङ्गात् । अथ वादिनः साधनत्वेन अभिमतस्य असाधनत्वप्रदर्शनेन प्रतिवादिहेतुतेन पराजयः प्रतिवादिनस्तु संज्ञतदोषोद्गावनाद् जयः, न, यदि स्वपक्षसिद्धिमकुर्वता प्रतिवादिना स्व-परोत्कर्षोपकर्षप्रत्यायनमात्रेण वादी

१-सिद्धिः य-भा० मां० विना । २ तन्निरवर्तन-भा० मां० विना । ३-नस्यैव वा० वा० । ४-माण्याप्र-वृ० आ० हा० वि० । ५-भावसि-वृ० आ० हा० वि० । ६ व्यप्ते तदपि आ० हा० वि० । व्याप्तेरित्येतदपि भा० मां० । ७-प्रवादि-वृ० भा० मां० । ८-भावात् हेत्वाभावादसाध-वृ० आ० हा० वि० । भावात् हेत्वाभावात् हेत्वाभासादसाध-वा० वा० । ९ सद्भावासद्भूतदो-वृ० आ० हा० वि० । १०-त्कार्यप्रक-वृ० हा० ।

निगृह्यते इत्यभ्युपगमस्तीर्हि असद्भूतद्वोपोद्गावनेनापि निरुत्तरीकरणात् आत्मोत्कर्षसंभवात् प्रति-
धादिनो विजयप्राप्तेः चादिनो निर्दोषसाधनाभिधायिनोऽपि पराजयप्रसक्तिः । अथ समर्थस्यापि
साधनस्य असमर्थनेन स्वपक्षसिद्धेरभावात् चादिनोऽपराजयो न्यायप्राप्त एव, न; उभयत्र पराजय-
प्रसक्तेः । न हि अभूतद्वोपपक्षोपनयनिगमनाद्युद्गावनमात्रेण प्रतिधादिना प्रकृतं वस्तुतत्त्वं प्रसाध्यन्
स्वपक्षसाधनसामर्थ्यविकलेन चादी निगृह्यते इति न्यायोपपन्नम् । अथ प्रतिधादी अपि असाधनाङ्गस्य
साधनाङ्गत्वेन उपादानात् स्वपक्षसिद्धिमकुर्वन् सिध्याभिनिवेशी निगृह्यते इति चेत्, न; उभयो-
र्निग्रहप्राप्तेरित्युक्तत्वात् । तस्माद्—

“असाधनाङ्गवचनमद्वोपोद्गावचनं द्वयोः । निग्रहस्थानमन्यच्चि न युक्तमिति नेष्यते” ॥ []
इत्यादिवादन्यायलक्षणमेकान्तवादिनां सर्वमसंगतमुक्तन्यायात् सर्वस्य चैकान्तसाधनाङ्गत्वात् तस्य
असत्त्वेन साध्यितुमशक्यत्वात् अनेकान्तस्य च निर्दोषत्वेन तत्र दोषोद्गावनस्य अद्वोपोद्गावन-^{१०}
रूपत्वात् दोषात्तद्गावनस्य च निर्दोषे पराजयानधिकरणत्वात् तदुद्गावनस्यैव तत्र निग्रहार्हत्वात्
इत्यलं पिष्टपणेन इति व्यवस्थितम् मिथ्यादर्शनससूहृमयत्वं मयिकत्वं वा । न विद्यते मृतं
मरणं यस्मिन् अस्मिन् अमृतो मोक्षः तं सारयति गमयति प्रापयतीति वा तस्य अवन्ध्यमोक्षकारण-
त्वात् मोक्षप्रतिपादकत्वाच्च । ‘अमयसायस्स’ वा इति पाठे अमृतवत् स्वाद्यते इति अमृतखादम्
अमृततुल्यमिति यावत् । तथा रागाद्यशेषशृजेत्पुरुषविशेषैरुच्यते इति जिनवचनम् तस्य अनेन^{१५}
विशिष्टपुरुषप्रणीतत्वनिवन्धनं प्रामाण्यं निगमयति । क्षीराश्रवाद्यनेकलब्ध्याद्यैश्वर्यादिमतो भगवत्त
इत्यनेनापि विशेषणेन तस्य ऐहिकसंपत्तिशेषजनकत्वमाह । संविद्यैः संसारभयोद्वेगाविर्भूतमोक्षाभि-
लाषैः श्रपकृष्णमाणराग-द्वेषाऽहंकारकालुष्यैः ‘इदमेव जिनवचनं तत्त्वम्’ ईत्येवं सुखेन अवगम्यते
यत् तत् संविद्यसुखाभिर्गोभ्यम् । एतेनापि विशिष्टबुद्ध्यतिशयसंवित्समन्वितयतिवृत्तिपेव्यत्वमस्य
प्रतिपाद्यति । एवंविद्यगुणाध्यासितस्य जिनवचनस्य सामायिकादिविन्दुसारपर्यन्तश्रुताम्भोधेः^{२०}
कल्याणमस्तु इति प्रकरणसमाप्तौ अन्त्यमङ्गलसंपादनार्थं विशिष्टां स्तुतिमाह ।

॥ इति तत्त्वबोधविधायिन्यां संनमतिटीकायां तृतीयं काण्डं समाप्तम् ॥

इति कतिपयसूत्रव्याख्यया यद् मयाऽऽप्तं कुशलमतुलमसात् संनमतेर्भ्यसाथैः ।
भवभयमभिभूय प्राप्यतां धानगर्भं विमलमभयदेवस्थानमानन्दसारम् ॥

पुण्यद्वाग्दानवादिद्विरदघनघटाकुण्ठधीकुम्भपीठ-

प्रध्वंसोद्भूतमुक्ताफलविशदयशोराशिभिर्भ्यस्य तूर्णम् ।

गन्तुं दिग्दन्तिदन्तच्छलनिहितपदं व्योमपर्यन्तभागात्

स्वरपत्रह्याण्डभाण्डोदरनिविडभरोत्पिण्डितैः संप्रतस्थे ॥

प्रद्युम्नमुरेः शिष्येण तत्त्वबोधविधायिनी । तस्यैपाऽभयदेवेन संनमतेर्विद्वृतिः कृता ॥

अङ्कतो ग्रन्थप्रमाणं २५००० ।

३०

प्रैवादिमदमर्दनप्रकटसन्मतिव्याजतो निवेशितजगन्नयस्फुरितसान्द्रकीर्तिद्रुमः ।
समस्तजगतीतले गुणवतां शिरःशेखरो जयस्यतुलवाग(?)भयदेवसुरिः प्रभुः ॥

१-न्यच्चि यु-वृ० आ० हा० वि० । २-कान्ते सा-वृ० हा० । ३-पोद्भव-वृ० हा० । ४-निर्दोष प-
वृ० । ५-पीततत्त्व-वृ० वा० वा० । ६-पीततत्त्वतत्त्व-भा० मा० । ६ इत्येव सु-वृ० स० । ७-गम्यं तेना-
आ० हा० वि० । ८ प्रतिक्रमण-वा० वा० । ९ सम्मत्ति-वा० वा० । सम्मति-भा० मा० आ० हा० वि० ।
१०-तीयका-वृ० मा० मा० । ११ सम्मते-भा० मा० । १२-मतिभू-वृ० । १३ सम्म-भा० मा० आ० ।
१४ इदं पद्यं आ० हा० वि० प्रतिपु चास्ति ।

परिशिष्टानि

सन्मतिमूलगाथानामकाराद्यनुक्रमः ।

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
अगु दुःखणुएहिं दन्वे	३-३९	गुणसद्मन्तरेणावि	३-१४	ण य होइ जोव्वणत्थो	१-४४
अण्णायं पासंतो	२-१३	चक्खुअचक्खुअवहि-	२-२०	ण वि अत्थि अण्णवादो	३-२५
अण्णोण्णाणुगयाणं	१-४७	चरण-करणप्पहाणा	३-६७	ण हु सासणमत्तीमेत्तण्ण	३-६३
अत्थि अविणासधम्मी	३-५५	जह ओगहमेत्तं	२-२३	णाणं अपुट्ठे अतिसये	२-२५
अत्थि त्ति णिन्वियप्पं	१-३३	जह सव्वं सायार	२-१०	णाणं किरियारहियं	३-६८
अत्थंतरभूएहि य	१-३५	जह एए तह अण्णे	१-१५	णियमेण सद्दहंतो	३-२८
अदिट्ठं अण्णायं च	२-१२	जह कोइ सट्ठिवरिसो	२-४०	णिययवयणिज्जसच्चा	१-२८
अह वेसो सन्भावे	१-३७	जह जह बहुस्सुओ संमओ य	३-६६	तम्हा अण्णो जीवो	२-३८
अह पुण पुब्बपयुत्तो	२-३९	जहऽणैयलक्खणगुणा	१-२२	तम्हा अहिययुत्तेण	३-६५
आह्मोऽसन्भावे	१-३९	जहं दवियमपियं तं	१-४२	तम्हा चउत्त्रिभागो	२-१७
इहरा समुहसिद्धो	१-२७	जह दससु दसगुणम्मि य	३-१५	तम्हा सव्वे वि णया	१-२१
उप्पज्जाणकाळं	३-३७	जह पुण ते चेव मणी	१-२४	तह णिययवायुविणिच्छिया	१-२३
उप(प्प)ज्जति विर्यंति य	१-११	जह संबन्धविशिष्टो	३-१८	तह सव्वे णयवाया	१-२५
उप्पाओ दुवियप्पो	३-३२	जाइ-कुल-रुव-लक्खण-	१-४५	तिणिण वि उप्पायाइ	३-३५
एए पुण सज्जहओ	१-१३	जावइया घयणवहा	३-४७	तित्थयववयणसंगह-	१-३
एगदवियम्मि जे अत्थ-	१-३१	जीवो अणाइणिहणो केवल-	२-३७	ते उ भयणोवणीया	३-५१
एगसमयम्मि एगदवियस्स	३-४१	जीवो अणाइणिहणो जीव-	२-४२	तेहिं अतीताणायय-	१-४६
एगंतणिव्विसेत्तं	३-२	जुज्जह संबन्धवसा	३-२१	दव्वट्ठिओ त्ति तम्हा	१-९
एयंतपक्खवाओ	३-१६	जेण मणोविसयगयाण	३-१९	दव्वट्ठिओ वि होज्जण	२-२
एयंताऽसम्भूर्यं	३-५९	जेण विणा लोगस्स (पाठान्तर) ए० ७५६	३-५६	दव्वट्ठियनयपयधी	१-४
एवं एगो आया	१-४९	जे वयणिज्जवियप्पा	१-५३	दव्वट्ठियवत्तव्वं अवत्थु	१-१०
एवं जिणपण्णत्ते	२-३२	जे संतनाय दोसे	३-५०	दव्वट्ठियवत्तव्वं सव्वं	१-२९
एवं जीवदव्वं	२-४१	जे सघयणाईया	२-३५	दव्वट्ठियवत्तव्वं सामण्णं	३-५७
एवं सत्तवियप्पो	१-४१	जो आउंचणकालो	३-३६	दव्वट्ठियस्स आया	१-५१
एवं सेसिंदियदंसणम्मि	२-२४	जो हेउवायपक्खम्मि	३-४५	दव्वट्ठियस्स जो चेव कुणइ	१-५२
कम्मं जोगनिमित्तं	१-१९	जं अप्पुट्ठा भावा	२-२९	दव्वत्थंतरभूया	३-२४
काय-मण-चयणकिरिया-	३-४२	जं अप्पुट्ठे भावे	२-३०	दव्वन्तरसजोगाहि	३-३८
कालो सद्दाह णियइ	३-५३	जं काविलं दरिसणं	३-४८	दव्वस्स ठिइं जम्म-विगमा	३-२३
कुंभो ण जीवदवियं	३-३१	जं च पुण अरिहया	३-११	दव्वं रित्तं कालं	३-६०
केइं भणंति जइया	२-४	जं पच्चक्खगहणं	२-२८	दव्वं जहा परिणयं	३-४
केवललाणमणंतं	२-१४	जंपन्ति अत्थि समये	३-१३	दव्वं पज्जवित्थयं	१-१२
केवललाणावरणक्खय-	२-५	जं सामण्णगहणं	२-१	दुविहो धम्मावाओ	३-४३
केवललाणं साइं	२-३४	णत्थि ण णिओ ण कुणइ	३-५४	दूरे ता अण्णत्तं	३-९
कोवं उप्पायंतो	३-७	ण य तहओ अत्थि णओ	१-१४	दो उण णया भगवया	३-१०
गइपरिणयं गइं चेव	३-२९	ण य दव्वट्ठियपक्खे	१-१७	दोहि वि णएहि णीअ	३-४९
गुणणिव्वत्तियसण्णा	३-३०	ण य बाहिरओ भाओ	१-५०	दंसणणाणावरणक्खए	३-९

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
दंसणपुञ्जं पाणं	२-२२	बंधम्मि अपूरन्ते	१-२०	समयपरमत्यवित्थर-	१-२
दंसणमोग्गहमेत्तं	२-२१	भण्णइ खीणावरणे	२-६	सम्मण्णाणि गियमेण	२-३३
नत्थिय सुढवीविसिट्ठो	३-५२	भण्णइ जह चउणाणी	२-१५	सम्मदंसणमिणमो	३-६२
नामं ठवणा दविए ति	१-६	भण्णइ विसमपरिणयं	३-२२	सवियप्प-णिच्चियर्पं	१-३५
पञ्चुप्पणम्मि वि पज्जयम्मि	३-६	भण्णइ सचधवसा	३-२०	सन्वणयसमूहम्मि वि	१-१६
पञ्चुप्पणं माव	३-३	भइं सिच्छइंसणसमूह-	३-६९	साइं अपज्जवत्थियं	२-३१
पज्जवणयवोक्कतं	१-८	भयणा वि हु मइयक्खा	३-२७	साभाविओ वि समुदयकओ	३-३३
पज्जवणित्सांमणं	१-७	भविओ सम्मदंसण-	३-४४	सामण्णम्मि विसेसो	३-१
पड्डिपुण्णजोच्चणगुणो	१-४३	मइसुयणाणिसित्तो	२-२७	साहम्मउ च्च अरथ	३-५६
पण्णवणिजा भावा	२-१६	मणपज्जवणाणंतो	२-३	सिद्धत्तणेण य पुणो	२-३६
परपज्जवेहिं असरिसगमेहि	३-५	मणपज्जवणाणं दंसणं	२-२६	सिद्धं सिद्धत्थाणं	१-१
परवत्तव्वयपक्खा	२-१८	मूलणिमेणं पज्जव-	१-५	सीसमई विप्फारण-	३-२५
परिगमणं पजाओ	३-१२	रूभाइपज्जवा जे देहे	१-४८	सुत्तं अत्यनिमेणं	३-६४
परिसुद्धो नयवाओ	३-४६	रूब-रस-गंध-फासा	३-८	सुत्तम्मि च्चैव साइं	२-७
परिसुद्ध सायारं	२-११	लोइयपरिच्छयसुद्धो	१-२६	सुद्ध-डुक्खसम्पओगो	१-१८
पाढेक्कनयपहगयं	३-६१	वंजणपजायस्स उ	१-३४	सो उण समासओ चिय	१-३०
पिउ-पुत्त-णत्तु-भव्वय-	३-१७	विगमस्स वि एस विही	३-३४	संखेज्जमसखेज्जं	२-४३
पुरिसज्जायं तु पड्डच्च	१-५४	सच्चावाऽसच्चावे	१-४०	सत्तम्मि केवले दंसणम्मि	२-८
पुरिसम्मि पुरिससहो	१-३२	सच्चावे आइट्ठो	१-३८	हेउविसओवणीअ	३-५८
घहुयाण एगसेइ	३-४०			होजाहि दुयुणमहुरं	३-१९

श्रेताम्बर-दिगम्बरजैनाचार्यैः खे खे ग्रन्थे समुद्धृतानां यथोपलब्धानां
च सन्मतिगाथानां सूचिः ।

जिनभद्रगणी क्षमाश्रमण		सन्मति०	हरिभद्र	पञ्चवस्तु	सन्मति०	हेमचन्द्र
सन्मतिप्रकरण	विशेषावश्यक					प्रमाणमीमांसा
१,११	गाथा २५४८	३,५३		गाथा १०४९	३,४९	पृ० ४०
१,१९	१९३५			उपदेशपद		
१,६	२९४०	३,५३		पृ० १४०		
२,१५	१४१			दशवै० टीका	सन्मति०	मलधारी हेमचन्द्र
२,४३	७७४	३,५३		पृ० ३२	३,५३	विशेषाव० टीका
३,४७	२२६५	१,१८		३८	१,४७	पृ० ३३
३,५२	२१०४				१,३	"
३,४९	२१९५					१३४६
सिंहक्षमाश्रमण		सन्मति०	शीलाङ्क			
सन्मति०	नयचक्रटीका	१,२१	भाचारान्नीटीका			मल्लिपेण
	(लिखित प्रेसकोपी)	१,१२	पृ० ८०		सन्मति	स्याद्वादमञ्जरी
१,३१	पृ० २	३,४५	८५	१४७	३,४७	पृ० २११
१,४७	८	१,३१	१७१			
१,२८	५०		सूत्रकृतान्नीटीका			विद्यानन्दी
३,६९	१२३ अने १०३२	३,५३	पृ० २११		सन्मति०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक
१,३	३५९	१,२२	"		३,४५	पृ० ३१
३,५८	६६०	१,२३	"			
१,४७	७४८	१,२४	"			अनन्तवीर्य
१,६	७६०	१,२४	"		सन्मति०	सिद्धिविनिश्चयटीका
१,५	९२८	१,२५	"			(लिखित)
१,५ अने ३,४५	९०१				३,५०	पृ० ३२४
सिद्धसेनगणी (गन्धहस्ता)		सन्मति	चादिवेताल शान्तिस्मृति			
सन्मति०	तत्त्वार्थभाष्यवृत्ति	१,३ अने १,६	उत्तराध्ययनपाह्मटीका			अमृतचन्द्र
१,२८ अने १,२० अ० १ सू० ७ पृ० ५३		३,४७	पृ० २१		सन्मति०	पञ्चास्तिकायटीका
			६७		३,६७	पृ० २५०

यशोविजयोपाध्यायैः स्वरचिता अनेके ग्रन्थाः सन्मतिप्रकरणमाश्रित्यैव
कृता इति सूचनाय तत्तद्ग्रन्थोद्धृतानां सन्मतिगाथानां सूचिः ।

सन्मति०	शाल्ववार्तास० टीका	३,५७	२५६ प्र०	१,३५	५१
१,३५	पृ० २५२ द्वि०	३,३८	३६ प्र०	१,८	५४
१,४७	११५ प्र०	३,९	२६१ द्वि०	१,९	"
१,३७	२५३ प्र०	३,१०	"	१,१०	५५
१,३९	"	३,३९	२७४ प्र०	१,११	"
१,११	२३१ द्वि०	३,३	२५ प्र०	१,१२	"
१,४९	११५ द्वि०	३,१२	२६१ द्वि०	१,१३	"
१,५३	११६ प्र०	३,४०	२३५ प्र०	१,१४	"
१,५०	११५ द्वि०	३,२७	२२३ द्वि०	१,१५	"
१,४४	२५८ प्र०	३,४४	५८ प्र०	१,१६	"
१,६	२४२ प्र०	३,८	२६१ प्र०	१,२१	५६
१,२८	२३० द्वि०	३,३४	२२१ द्वि०	१,२२	५७
	२४३ "	३,३३	२२० द्वि०	१,२३	"
१,२१	२३० प्र०	३,५६	२५६ प्र०	१,२४	"
१,५२	११६ प्र०	सन्मति०	नयोपदेश	१,२५	"
१,१०	२३१ द्वि०	१,१३	पृ० ३५ द्वि०	१,२६	५८
१,५१	११६ प्र०	१,३१	३ द्वि०	१,२७	"
१,९	२३१ प्र०	१,४१	१३ द्वि०	१,२८	५९
१,१२	२२४ प्र०	१,१५	३६ द्वि०	१,५	१०२
१,४३	२५८ प्र०	१,५३	८८ प्र०	१,४१	१०८
१,५४	११६ प्र०	१,१४	३५ द्वि०	१,५३-५४	१२३
१,४८	११५ प्र०	१,२८	२८ द्वि०	१,३६	१३०
१,४०	१५३ द्वि०	१,३	२९ प्र०	१,३७-३८	१३२
१,४८	" द्वि०	१,१०	३१ प्र०	१,३९	१३३
२,३५	३४२ प्र०	१,९	३० द्वि०	१,४०	१३४
३,३६	" द्वि०	१,१२	३५ द्वि०	१,४१	१३५
३,३९	३६ प्र०	१,८	३० द्वि०	३,४९	७
३,३२	२१९ द्वि०	१,५४	१५ द्वि०	३,५-६	१३९
३,५३	७९ द्वि०	१,३४	१२ प्र०	३,७	१४०
३,३१	२६० प्र०	१,३५	"	३,८-१५	१४१-१४३
३,२९	२५९ द्वि०	१,१६	३६ प्र०	३,३९	१५३
३,३०	"	३,३७	४३ द्वि०	३,३३	१५३
३,१४	२६१ द्वि०	३,५३	९२ द्वि०	३,१२	"
३,१५	२६१ द्वि०	३,४७	८९ प्र०	३,१९-२०	१५४
३,४७	२७४ प्र०	३,५४	८९ द्वि०	३,२१	"
३,५०	२४ द्वि०	३,२८	९६ द्वि०	३,२२-२३	१५५
३,४८	२७४ प्र०	३,६	१९ द्वि०	३,२४-२५-२६	१५६
३,११	२६१ द्वि०	३,२५	१५ द्वि०	३,२७	१५७
३,१३	"	सन्मति०	अनेकान्तव्यवस्था	३,२८-२९	१५८
३,२८	२५९ प्र०	(लिखित प्रेसकोपी)	३,३०-३१	३,६७	१६०
३,३५	३५ प्र०	१,४	पृ० २०	३,६७	"

सन्मति०	ज्ञानविन्दु	२,११	१५८ प्र०	३,१३	२	१२
१,८	पृ० १५२ द्वि०	२,१५	१५९ प्र०	३,३८	९	२१
१,३५	"	२,२७	१६२ प्र०	३,१०	२	१२
२,१२	१५८ द्वि०	२,३	१५४ द्वि०	३,४९	५	६
२,१३	"	२,२६	१६२ प्र०	३,१२	२	११
२,३२	१६३ द्वि०	२,३३	१६३ द्वि०	३,३४	९	२६
२,२४	१६१ द्वि०	२,३१	"	३,३३	९	२०-२३
२,४	१५५ प्र०	२,७	१५६ द्वि०	सन्मति०		महावीरस्त्व
२,१४	१५९ प्र०	२,८	१५७ प्र०	१,२८		पृ० ५४ प्र०
२,५	१५६ प्र०	सन्मति०	द्रव्यगुणपर्यायानो रास	१,८		४२ द्वि०
२,२०	१६० द्वि०	१,४७	दा० १३	गा० १०	३,२९	१६ द्वि०
२,२३	१६१ द्वि०	१,४१	४	१३	३,६	५६ प्र०
२,१०	१५८ प्र०	२,३५	९	१४-१५	३,२५	५४ द्वि०
२,१९	१६२ द्वि०	२,३६	९	१४-१५	सन्मति०	घर्मपरीक्षा
२,२८	१६२ द्वि०	३,३९	९	२१	१,३	पृ० ८९
२,३०	"	"	१४	१६	३,४९	८८
२,२९	१६२ प्र०	३,३७	९	१२	३,४८	"
२,२५	१६१ द्वि०	३,३२	९	१९	३,२७	२४०
२,९	१५७ प्र०	३,१४	९	१२	सन्मति०	गुरुतत्त्वविनिश्चय
२,२२	१६१ प्र०	३,६७	१	२	१,२८	पृ० १२ द्वि०
२,२१	१६० द्वि०	३,१५	२	१२	३,५४	१८० प्र०
२,१६	१५९ प्र०	३,११	२	१२	३,२७	१७ द्वि०
२,१८	१६० प्र०					

सन्मतिमूलगाथागताः शब्दाः ।

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.	शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
		अ		अपेग	३	१२	
अनरेण	३	१४	६३५	अपेगकरणं	३	१२	६३५
वाङ्मला	३	३८	६४५	अपेगन्ते	१	१४	४१६
अन्मय	२	१७	६१६	अपेय	१	२२	४२१
अगति	३	२९	६४०	अपेयलक्षणगुणा	१	२२	४२१
अग्यह्य	३	२४	६३८	अपोवम	१	१	
अचक्रुः	२	२०		अपोवमसुह	१	१	१३३, १५०
अनुत	१	१८, ४७	४१७, ४५२				१६६
अनृणो	३	५२		अणं	३	१	६२७
अणयतरं	३	३५	६३५	अणतं	२	१२२	६१८
अणव	२	४३	६२५		३	९	६३४
	३	६, १९	६२०	अणयत्	१	५४	४५६
अणनकृष्ण	२	४३	६२५	अणवाद्दो	३	२६	६३८
अणनरप्पा	३	६	६३०	अण्णा	१	५३	४५५
अणनगुणदालयं	३	१९	६३७		२	२०	६१७
अणनगुणो	३	१३		अण्णाय	२	१३, १३	६०९
अणा	२	१४, १७, ३७	६१६, ६२३	अणो	१	१५	४१६
अणाद्	२	३७, ८१, ४२			२	३६, ४३	६२३, ६२५
अणाद्गिह्य	२	४१	६२४	अणो	१, ३	४४, ५२	४५०, ४५५
अणाद्गिह्यो	२	३७	६२३		२	३८	६२३
अणाद्गिह्यो	२	४२	६२४		३	५२	७१०
अणागधादियपिसयेसु	२	२५	६१९	अणोणं	३	५६	७२५
अणागय	१	३१, ४३, ४४,	४४९, ४५०	अणोण्य	१	२, ३, २१, २३,	
		४६				४७, ४८	
अणागयचययुगानसाहगं	१	४४	४५०		२	१६	
अणागयद्रुवद्राण्य	१	४३	४४९		३	३१, ४९	६४०
अणागरे	२	१४	२१०	अणोण्यगिस्सिआ	१	२१	४१९
अणागरी	२	११		अणोण्यगिरिजेत्वा	३	४९	७०४
अणागय	२	१७	६१६	अणोण्यगपस्सिगिरिजेत्वा	१	२३	४२१
अणागिन्दिम	३	५९	७२६	अणोण्यविलक्षण	२	१६	६१५
अणागिन्दिम	३	३३	६४१	अणोण्यविसेसिया	३	३१	६४०
अणागिन्दिम	३	३९	६४६, ४८	अणोण्यगुगया	१	४८	४५३
अणागिन्दिम	३	४८		अणोण्यगुगयाणं	१	४७	४५२
अणागिन्दिम	३	८		अतीत	१	४६	
अणागिन्दिम	३	४७		अतीतागयद्रोसगुणो-			
अणागिन्दिम	३	५१	७०९	दुसुंठगडन्नुगममेहि	१	४६	४५०
अणागिन्दिम	३	११	४०९	अतुपोम	३	६२	७३२
अणागिन्दिम	३	२०	६३७	अतुपोमविण्टा	३	६२	७३२
अणागिन्दिम	३	३९	६४८				

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.	शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
अस्थ	१	३०, ३१, ३४, ४१		अपच्छिन्न	१	८	
”	२	१, २७, ३६	६२३, ६३०, ७४६	अपच्छिन्नवियप्पनिव्वयणी	१	८	४०८
	३	५, ६४, ६५	६३०, ७४६	अपज्जवसियं	२	७, ३१, ३४	६०७, ६२१, ६२२
अस्थउवल्लंभो	२	३७	६१९	अपज्जवेसु	३	२८	६४०
अस्थं	१	२	१७३	अपरिणभ	१	१९	४१८
अस्थओ	२	३३	६२२	अपरिणउच्छिण्णेसु	१	१९	४५८
अस्थगई	३	६४	७४६	अपरिसुद्धो	३	३२	६४१
अस्थगईअ	२	१८	६१६	अपुट्टे	२	२५	६१८
अस्थगओ	१	३०	४३०	अपुन्ते	१	२०	
अस्थणिअओ	१	३०	४३०	अप्पिय	१	४२	४४९
अस्थंतर	१	३६		अपुट्ठा	२	२९	६२०
	३	३४		अपुट्ठे	२	३०	६२०
अस्थंतरं	३	३५	६३६	अब्भंतर	१	५०	
अस्थंतरभावगमणं	३	३४	६४३	अब्भंतरओ	१	५०	४५३
अस्थंतरभूएहि	१	३६	४४१, ४४२, ४४६	अब्भतरविसेसो	१	५०	४५३
				अब्भुवगमेहिं	१	४६	
अस्थतिमेणं	३	६४	७४५	अमविया	३	४३	
अस्थपज्जया	१	३१	४३०	अभिणिगोहे	२	३९	६२१
अस्थपज्जाए	१	४१	४४८	अभिण्णकाला	३	३५	६४३
	३	५	६३०	अभिण्णं	३	३५	६४३
अस्थपज्जाओ	१	३४	४४०	अभिण्णो	१	३०	४३०
	२	३६	४५७, ६२३	अभीरु	२	४	६०५
अस्थपड्विती	३	६४	७४६	अमयसारस्स	३	६९	
	३	५६	७१९	अमुत्ता	३	२४	६३८
अस्थम्मि	२	२५	६१८	अमुत्तेसु	३	२४	६३८
अस्थसपायणम्मि	३	६५	७४६	अयं	३	३५	६३८
अस्था	२	२८	६१९	अरहा	२	१३, १५	६१०
अस्थि	१	७, १४, ३३	४०७, ४१६	अरिहया	३	११	६३५
		३७, ३८, ४०	४४०, ४४६	अलक्खणं	१	१३	४१५
		४३, ५०	४४७, ४४९, ४५३	अलिए	१	२८	
	३	४, ५, १३, १२, २६, ५५	६३०, ६३५, ६३७, ६३८, ७१८, ७१९	अवत्तव्वं	१	३८, ३९	४४७
				अवत्तव्वयं	१	३६, ४०	४४२, ४४७
				अवत्थुं	१	१०	४०९
				अवमण्णता	३	२६	६३८
अस्थो	१	३७	४२३	अवल्लवमाणो	२	४	६०५
	२	३९	६२३	अवसेसो	१	७	४०७
अदवियं	३	३१	६४०	अवहि	२	२०	
अदव्वं	३	३०	६४०	अवि	३	५, १४	६३०, ६३५
अदिट्ठं	२	१२, १३	६०९	अविकोविय	३	६१	७३२
अन्नहा	३	२९	६४०	अविकोवियसामात्था	३	६१	७३२
अन्तो	२	३	५९६	अविण्णट्ठ	१	११	४०९
अन्नो	३	४५	६५१	अविण्णास	३	५५	७१८

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
उच्छिन्नोऽसु	१	१९	४१८
उच्छेद	१	१७	
उच्छेदभाइया	१	१७	
उन्मुख्य	१	५	३१७, ३१८, ३४९, ३६६, ३७८
उन्मुख्यवर्णविच्छेदो	१	५	३१७
उन्मु	३	२९	६४०
उन्मुगईयं	३	२९	६४०
उण	१	२१, २८, ३०, ४१	४१९, ४२९, ४३०
	३	१०, १६, २१, ६४	६३४, ६३६, ६३७, ७४६
उतूणा	२	३४	६२२
उभेसुं	१	२	१७३
उप्पजंति	१	११	४०९
उप्पजमाण	३	३७	६४५
उप्पजमाणकालं	३	३७	६४५
उप्पणं	३	३७	६४५
उप्पणो	२	३६	६२३
उप्पाओ	२	९, ३१	६०८, ६२१
	३	३२, ४०, ४२	६४१, ६४९, ६५०
उप्पाय	१	१२	
उप्पायट्टिइभंगा	१	१२	४१०, ४१५
उप्पायत्या	३	३८	
उप्पायत्याकुसला	३	३८	६४६
उप्पायंतो	३	७	६३१
उप्पायं	३	३८	६४६
उप्पायसमा	३	४१	६४९
उप्पाया	३	४१	६४९
उप्पायाई	३	३५	६४३
उभय	१	१६	
उभयत्य	२	४०	६२४
उभयवायपण्णवओ	१	१६	४१६
उभयहा	१	३८, ३९, ४०	४४६, ४४७
उयाहरणं	२	३९	६२३
उद्धरण	३	४९	६५६
उद्ध्या	३	५०	
उवउत्तो	३	२९	६२०
उवएसम्मि	३	२६	६३८
उवओगा	२	९	६०८
उवओगो	१	८	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
उवगयाणं	१	१	१३३, १५०
			१६६
उवणीओ	१	२६	
उवणीयं	३	२२, ५८	६३७, ७२६
उवणीया	३	५१	७०९
उवलंभो	२	२७	
उववणं	२	३३	६२२
उवसमियाई	२	३६	६२३
उवसमियाईभावं	२	२	५९६
उवसमियाईलयरणवि-	२	३६	६२३
सेसओ			
उवाओ	३	५५	
उस्सगओ	३	४१	६४९
		ए	
एए	१	१३, १५	४१५, ४१६
	३	५५, ५७	७२५
एएसु	१	५३	४५५
एय,समएण	२	१०	६०८
एग	१	३१	४३०
	२	१२, ३१	६०८, ६२१
	३	१७, ४०, ४१	६३६, ६४९
एगएण	३	६	६३०
एगएणो	३	६	६३०
एगएणो	३	१३	६३५
एगदवियम्मि	१	३१	४३०
एगदवियस्स	३	४१	६४९
एगंत	२	३९	
	३	२	६२७
एगंतणिव्विसे	३	२	६२७
एगंतपक्कपडिसेहे	२	३९	६२३
एगंता	१	१४	४१६
	३	५३	७१०
	३	६८	
एगंतिओ (एगत्तिओ)	३	३३	६४१
एगंतुच्छेयम्मि	१	१८	४१७
एगंतो	३	३२	६३१
एगपुरिससवंधो	३	१७	६३५
एगयरम्मि	२	३७	६१९
एगविभागम्मि	३	४०	६४९
एगसदे	३	४०	६४९
एगसमयंतरुप्पाओ	२	३१	६२१
एगसमयम्मि	२	१२	६०९
	३	४१	६४९

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
एगस्स	३	१७	६३६
एयो	२	४९	४५३
एत्तं	२	२४	६१८
एत्तियं	३	२१	६१७
एत्तो	३	१०	६३४
एत्थ	३	२१	६१७
	३	२२	६३७
एयंत	३	२, १६	६३५
	३	५९	७२६
एयंतपक्खवाओ	३	१६	६३६
एयंतविसेसियं	३	२	६२८
एयंतासब्भूर्यं	३	५९	७२६
एयं	२	१२	४१०
	३	१, १५	४५७, ६१०
	३	३, १५, १६,	६२८, ६३६
		२१, २२	६३७, ६५६
		४८	
एव	१	१०, २४, ३५	४०९, ४२१
			४४१
	३	१२, २३	६०९, ६१८
	३	७	६३१
एवं	१	४१, ४९	४४८, ४५३
	३	१०, २३, २४	६०८, ६१८
		३१, ३२, ४१	६२१, ६२४
	३	२३, २५, २७	६३८, ६३९
		३०	६४०
एस	१	६	३७९
	३	३६	६२३
	३	३४	६४२
एसो	३	१	४५७
		ओ	
ओगाहमेत्तं	३	२१, २३	६१७, ६१८
ओष	१	२०	
ओहि	३	१६	६१५
ओहिण्णागस्स	३	२९	६२०
ओहिण्णाणे	३	२९	६२०
ओहिमणपज्जवाण	३	१६	६१५
		क	
कओ	३	२५	६२८
कओ	३	४४	६५१
कत्तो	३	२७	६१९
कप्पं	३	४३	६२५

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
कप्पा	३	६	६३०
कम्मं	१	१९, ५१	४१८, ४५५
कयं	३	५४	७१८
करण	१	४९	
करणं	३	१२	
करणविसेसण	१	४९	४५३
करेइ	१	५२	४५५
	३	५५	७१८
कसायवसा	२	१९	४१८
कत्स	३	९	६०८
कह	३	१३, २७	६०९, ६२३
	३	२२	६३७
कहा	३	२५	६३८
कहासुहं	३	२५	६३८
काय	३	४२	६५०
कायमणवयणकिरियाल-			
वाइगइविसेसओ	३	४२	६५०
कारओ	३	७	६३१
कारण	३	५३	७१०
कारणं	२	१९	
कारणेगंता	३	५३	७१०
काल	२	३२	
कालंतरं	३	३६	६४४
काल	३	३७, ६०	७४५, ७२७
कालम्मि	१	३३	
कालर्यं	३	१९	
काला	३	३५	६४३
कालो	३	३६, ५३	७११, ७१७
काविलं	३	४८	६५६
कि	३	१३	६०९
	३	९	६३४
किरिआ	३	६८	
किरिआमित्तं	३	६८	
किरिआरहिं	३	६८	
किरिया	१	४९	४५३, ६५०
	३	४२	६५०
कुणइ	१	४३, ५२	४४९, ४५५
	३	१८	६१६
कुंभ	३	५४	७१८
कुंभदवियं	३	३१	६०
कुंभो	३	३१	६४०
कुल	२	४५	४५०
कुसमय	२	१	६५

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. घृ.
कृतसमयविसासर्ग	१	१	६५, ६६, ६७ ६८, ६९, ७७
केद्	२	३४, ३६	६२२, ६२३ ६३३, ६४०
केई	२	४	६०५
केचि	२	३८	६४६
केण	२	५८	७२६
केवलणाण	२	५	
केवलणाणदंसणा	२	२०	६१७
केवलणार्ण	२	३, १४, ३४	५९६, ६२२ ६२३
केवलणाणम्मि	२	८	६४७
केवलणाणावरणक्खय	२	५	६०६
केवलणाणावरणक्खयजायं	२	५	६०६
केवलमारवं	२	३६	६२३
केवलं	२	५, ७, १७, ३६	६०७, ६१६ ६२३
केवलाण	२	२०, २१	६१७
केवलि	२	३५१	६२२
केवलिणो	२	२३	६३८
केवलिपज्जाओ	२	४१	६२४
केवली	२	१२, ३०	६०९, ६२०
केवले	२	८	६०७
कोई	१	९, ११	४०८, ४५५
	२	४०	६२४
कोवं	२	७	६३१
क्खए	२	९	
क्खय	२	५	
		ख	
खित्तं	२	६	७२७
खीणावरणिज्जे	२	६, ११	६०७, ६०९
खीणावरणे	२	५	६०७
		ग	
गइं	२	६, २९	६३०
गइपरिगयं	२	२९	६४०
गइं	२	२९, ४२, ६४	६४०, ६५० ७४६
गइयं	२	२९	६४०
गलो	१	३०	
गण	२	६६	
गंध	२	८	
गमविसेसा	२	६	६३०
गमेहिं	२	५	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. घृ.
गयं	२	१८, ६१	६३६
गहेणं	२	६४	७४६
गुण	१	२४, ४३,	४४९
	२	४४, ४६	
	२	६, ८, ९	६३३, ६३४
	२	१०, १२, १३	६३५, ६३८
	२	१६, १९, २३	६४०
	२	३०	
गुणट्टिय	२	१०	६३४
गुणट्टियणओ	२	१०	६३४
गुणणिन्वत्तियसण्णा	२	३०	६४०
गुणपणिहाणं	१	४३	४४९
गुणलक्खणं	२	२३	६३८
गुणविसेसभागपडिवद्धा	१	२४	४२१
गुणविसेसे	२	१०	६३४
गुणविसेसो	२	१३	६३५
गुणसण्णा	२	९	६३४
गुणसहं	२	१४	६३५
गुणसहे	२	९, १५	६३४, ६३६
गुणा	१	२२	४२१
	२	२४	६३८
गुणो	१	४३	
गोयस	२	११	६३५
गोयसाईणं	२	११	६३५
गगहण	२	१	४५७
	२	८	६३१
गगहणाहि	२	१४	६०९
		घ	
घडादओ	२	२४	६१९
घडो	२	२१	६१७
	२	५२	७१०
घेप्पइ	२	२४	६१८
		च	
च	१	२४, २७, ३८	४४७, ४५५ ३९, ५१
	२	७, १२, १३,	६०९, ६२०, ३०, ३१, ३३, ६२२ ४३
	२	१, २, ११	६२७, ६२९
	२	३४, ३५, ५९	६३५, ७२६
	२	६०, ६८	७२७
चउपणाणि	२	१५	६१०
चउत्विभागो	२	१७	६१६

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.	शब्द	काण्ड	गाथा	व्या पृ.
चकखु	२	२०	६१७	जह	१	२,१५,२२,	१७३,४१६,
चकखुचचकखुभवहिकै-						२४,४२,४३,	४२१,४४९,
बलाण	२	२०	६१७			४५,४७,	४५०,४५२
चकखुम्मि	२	२४	६१८		२	६,१५,२१,	६०७,६१०,
चरणकरण	३	६७	७५५			४०,	६१७,६२४,
चरणकरणप्पहाणा	३	६७	७५५		३	१५,१८,२७,	६३६,६३८,
चरणकरणस्स	३	६७	७५५			५८,६६,	७२६,
चरिएण	१	४३		जहति	१	२४	४२१,
चेव	१	२४,२७,५२	४२८,४५५		२	५	६०६
	२	७,२१	६१७	जहा	३	४,३०,६१	६३७,६४०, ७२२
	३	९,१५,२५,२६	६३४,६३६	जहागमविभत्तपडिवती	३	६१	७३२
		२९,३२,३६	६३८,६४०	जहाणुल्ल	१	२५	
		४६,४७	६४४,६५५	जहाणुल्लविणिलत्तव-			
चेवा(व)	३	५३		त्तवा	१	२५	४२१
च्चिय	१	३०		जहिं	१	३७	४२३
		छ		जहेव	२	१४,१५	६१०
छ	३	५४,५५	७१८	जाइ	१	४५	४५०
छउमत्थे	२	२७	६१९		३	१६	
छक्काए	३	२८	६३९	जाइकुल्लरुवल्लपत्तणसा-			
		ज		सर्वधओ	१	४५	४५०
जह	२	१०,२३,	६०८,६१८,	जाओ	२	४०	६२४
	३	२०,२४,४०,	६३७,६३८, ५८,६४९,७२६,		३	३९	६४८
जहयव्वं	३	६५	७४६	जाणइ	२	४,१०,१३,	६०५,६०८, ३० ६०९,६३०
जइया	२	४	६०५	जाणओ	१	५४	४५६
ज	२	१,२५,२८,	६१९,६२०		२	१८	६१६
		२९,३०,४२,	६२४		३	६३	
	३	३,६,११,१९,	६२८,६२९, ३०,४८,४९, ६३०,६३५, ५१,५२, ६४०,६५६, ७०४,७१०,	जाणणा	३	४२	३५०
जंपन्ति	३	१३	६३५	जाय	३	४०	
जण	१	२,३२,	१७३,६४१	जायं	१	५४	
जणिओ	३	३२	६४१		२	५	६०६
जणियम्मि	३	३४	६४३	जायसद्धो	२	४०	६३४
जम्म	३	२३,६८,	६३८	जाव	१	८	४०८
जम्मभरणदुक्खं	३	६८		जावइथा	३	४७	६५५
जम्माई	१	३२	४३१	जावंत	१	४०	४५२
जम्हा	१	१७,३७	४४६	जिण	३	२६,६९	६३८
	२	१७,३६,४१,	६१६,६१९, ६२४,	जिणपणत्ते	२	३२	६२१
	३	८,१२	६३३,६३५	जिणवयणस्से	३	६९	
जस्स	३	३८,३९,४०,	४४६,४४७,	जिणार्ण	१	१	८,५,२६, २९,४३, ६८,६९

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	२	१७	६१६
जिणे	२	६	६०७
जिणे	२	४	६०५
जिणोवएसम्मि	३	२६	६३८
जिर्वंतो	३	५८	७२६
जीव	१	४८	
	२	४१,४२,४३	६२४
	३	३१	६४०
जीवदवियं	३	३१	६४०
जीवदवियम्मि	१	४८	४५३
जीवद्वं	२	४१	६२४
जीवपज्जाया	२	४३	६२५
जीवस्स	१	४६	४५०
	३	७	६३१
जीविय	२	४२	६२४
जीवो	२	३७,४२	६२३,६२४
	३	३१	६४०
जुज्झ	१	४४	४५०
	२	५,१०,११, १५,१७	६०६,६०८, ६०९,६१०, ६१६
	३	२१,२३,४०, ५२	६३७,६३८, ६४९
जुज्जाए	१	१८	४१७
जुज्जातो	३	१०	६३४
जुत्तां	२	२४,२६	६१८,६१९
जुत्तो	२	३२	६२१
	३	३६	६४४
जे	१	३१,४८,५३	४५३,४५५
	२	३५	६२२
	३	५०	७०४
जेण	१	१४	४१६
	२	१९	६१७
जो	१	२७,३३,३५, ५२	४२३,४४०, ४४१,४५५
	३	१६,३६,४५	६३६,६४४, ६५१
जोग	१	१९	
जोगनिमित्तं	१	१९	४१८
जोगसिद्धो	१	४९	
जोया	१	३२	
जोव्वण	१	४३	
जोव्वणत्थो	१	४४	४५०

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
		ट	
ट्टिह	१	१२,१९	४१८
ट्टिहं	१	१९	४१८
		ठ	
ठवणा	१	६	३७९,३८७
ठाणं	१	१	१३३,१५०, १६६
ठाणाहं	३	५४,५५	७१८
ठिहं	३	२३	६३८
ठिहंठ	३	४१	६४९
ठिहं जम्मविगमा	३	२३	६३८
		ड	
डहरब्बो	३	१९	६३७
		ण	
ण	१	९,१४,१७ १८,२३,२५ २७,२८,३५ ४२,४४,५० ५१	४०८,४१६ ४१७,४२१ ४२८,४२९ ४४१,४४९ ४५१,४५३ ४५५
	२	४,६,१०,११ १५,१७,२४ २६,२७,२८ ३४,३५,४२	६०५,६०७ ६०८,६०९ ६१०,६१६ ६१८,६१९
	३	५,१०,१७ १९,२१,२२ २६,३१,३६ ३८,५२,५४ ६३	६३०,६३६ ६३७,६३८ ६४०,६४४ ६४६,७१० ७१८,७३२
	३	४९	६५६
णएहि	१	३,९,१४,१६	४०८,४१६
णओ	३	१०	६३४
	३	२०,४०	६३७,६४९
णणु	३	१७	
णत्तु	१	१२,१६,१९	४१०,४१६
णत्थि	१	२०,३७,३९	४१९,४४६
		ड	
	२	८,९,१९,२२	६०७,६०८ ६१७
	३	२४,२५,३६	६२५,६३८, ६४४,७१८

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. घ.
पय	१	८, १६, २५	
		४२	
	३	४७	६५५
णययाद्	३	२१	६३७
णययाद्द्विसेसगओ	३	२१	६३७
णयवाय	३	६४	७४६
णयवायगहणलीणा	३	६४	७४६
णयवाया	१	२५	४२१
	३	४७	६५५
णयस्स	१	५, १०, ११	
		१७, ४२, ५२	
णया	१	१३, १५, २१	४१९, ४२१
		२३	
	३	१०	६३४
णयाण	१	१६	
	२	१	४५७
णयाणं	१	१५	
णराहिवो	२	४०	६२४
णवरं	३	१८	६३५
णाण	२	९, १६, १७	६१५, ६१६
		२२, २७	६१७
		३६	
णाणणिसित्तं	२	२२	६१७
णाणदंसण	२	१७	६१६
णाणदराणजिणाणं	२	१७	६१६
णाणं	२	१, ३, ५, १९	४५७, ४५८
		२१, २२	४५९, ४६०
		२३, २४, २५	६०६, ६१७
		२६, ३०	६१८, ६१९
			६२०
णाणस्स	२	३, ८	५९६, ६०७
णाणाहपज्या	२	३६	६२३
णाणाण	२	२२	६१८
णाणि	२	२	५९६
णास	१	९	४०८
णासं	३	६३	७३२
णायप्या	३	३५	६३५
णिवओ	१	३०	
णिप	१	१८	
णिपं	१	२९, ३४	४२९, ४४०
	३	५	६३०
णिसवान	१	१८	
णिसवान्तराम्मि	६	१८	४१७

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. घ.
णिसो	३	५४	७१८
णिच्छएण	१	३५	४४१
णिच्छओ	३	६३	७३२
णिद्धिदं	२	१९	६१७
णिहोसं	३	६३	७३२
णिसित्तं	१	५४	
	२	२२	६१७
	३	२२	६३७
णिसित्तो	२	२७	
णिसेणं	१	५	३१७
णिय	२	५	६०६
णियभावरणकखय	२	५	६०६
णियभावरणकखयस्सत्ते	२	५	६०६
णियहे	३	५३	७१०
णियएहि	१	३६	४४२
णियओ	१	३७	४४६
णियत्तेह	३	२	६२८
णियम	२	१०	२१०
णियमओ	३	४२	६२४
णियमपरित्तं	३	१४	२१०
णियमा	१	५२,	
	३	१५, १६, २०	६१०, ६१७,
			६२०,
	३	४१, ४४, ६३	६४९, ६५१,
			७३२,
णियमेह	३	१	६२७
णियसेण	१	१०	४०९,
	२	३३	६२२,
	३	५, २८, २९	६३०, ६३९,
			६४०
णियसो	३	२७	१३९
णियय	१	२३, २८	४२१
णिययवयणिज्ज	१	२८	४२९
णिययवयणिज्जसच्चा	१	२८	४२९
णिययवायसुविणिच्छया	१	२३	४२१
णियया	३	११	६३५
णिरिसिसओ	३	१८	६३६
णिरलेक्खा	१	२३	
णिव्वण्णणा	२	२१	६१७
णिव्वत्तिय	३	३०	६४०
णिव्वानं	३	५४, ५५	७१८
णिव्वियप्यं	१	३३, ३५	४४०
णिव्वियप्यो	१	४१	४४८

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. घ.
गिभ्विसेसं	३	२	६२७
गिस्सामणं	१	७	४०७
गिस्सिवा	१	२१	
गिस्सियं	३	३	६२९
गिहणं	२	४१	
गिहणो	२	३७	
णीअं	३	४९	६५६
णेव	१	१७	
णो	३	२३	६३८
णोइदियं	१	५०	४५३
णोईदियम्म	२	२६	६१९
त			
तइओ	१	१४	४१६,
तइशुणो	३	१४	६३५,
तइआ	३	४	६०५
तओ	३	३५	६२२,
	३	५२	७१०
ततो	३	७,३९,	६३१,६४७,
तत्थ	२	२४	६१८,
	३	३३,४३	६५०
तं	१	२,२७,३१,	१७३,४२८,
		३७,३८,	४४६,४४७,
		३९,४०,	४४९,४५२,
		४२,४७,	
	२	७,३०	६२०,
	३	१४,२२,२३,	६३७,६३८,
		२६,२९,५८	६४०,७२६
सम्मि	३	४	६३०
सम्हा	१	९,१३,२१	४०८,४१५,
			४१९
	२	८,१७,२८,	६०७,६१६,
		२९,३०,३८	६१९,६२०,
			६२०,६२३
	३	८,१३,३१,	६३३,६३५,
		६५	६४०,७४६
तयं	३	१	६२७
तब्बाओ	३	२६	६३८
तस्स	१	४,५,३२,४५	३४९,४३१,
			४४०,४५०,
	२	३६,४१	६२३,६२४
तह	१	१०,१५,२३,	४१६,४२१,
		२५,४६	४५०
	२	५,६,१४,	६०६,६०७,
		३९,४३	६२३,६२५

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. घ.
तहा	२	१८,४६९,६६	६३६,६५७,
	२	१५	६१०
तहेय	३	२९,३०,५८	६४०,७२६
तहेव	१	१५	६३६
	१	४२	४४९
	२	१५,२४	६१०,६१८
	३	४	६३०
ता	३	९	६३४
ताव	३	९	६३४
तावइयं	१	३१	४३०
	३	४७	६५५
ति	३	३,७,२३,	५९६,६०७,
		२६,३१,	६१८,६२१,
		३३,३४,३९	६२२
	३	२३,३१,	६४०,६४५,
		३७,३९	६४६
तिअणुयं	३	३९	६४६
तिकाल	३	३७	
तिकालविसयं	३	३७	६४५
तिण्णि	३	३५	६४३
तिण्हं	३	३१	६४१
तित्थयर	१	३,५३	२७१,४५५
	२	४	
तित्थयरवयणसंगहविसे-	१	२	२७१
सपत्थारमूलवागरणी			
तित्थयरासायणा	१	५३	४५५
	२	४	६०५
तित्थयरासायणाभीरु	२	४	६०५
तिरियय	२	३१	६२१
तिविह	१	४९	
तिविहजोगसिद्धी	१	४९	४५३
तीय	१	३१	
तीयाणागयभूया	१	३१	४३०
तीसइ	२	४०	
तीसइवरिसो	२	४०	६२४
हु	१	५४	
	२	१९,२२,३६	६१७,६२३
		३७	
	३	१४,१६,	६४०
		१९,३०	
सुल्लं	१	३३	४४०
वे	१	१५,२४,२७,४१६,४२१,	
		२८,४८	४२३,४२९,
			४५३

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	३	४८	६५६
दन्वत्यंतरभ्या	३	२४	६३८
दन्वं	१	१२, ३१, ३६	४१०, ४३०, ४४२
	३	४, ६, १८, १९, ३०, ६०	६३०, ६३६, ६४०, ७२७
दन्वंतर	३	३, ३८	६४६
दन्वंतरणिसियं	३	३	६२९
दन्वंतरसजोगाहि	३	३८	६४६
दन्वपरिणामं	३	१	६२७
दन्वविजता	१	१२	४१०
दन्वस्स	३	२, २३	६२७, ६३८
दन्वाइं	३	२७	
दन्वाणुगया	३	८	६३३
दन्वे	३	३९	६४६
दसगुणम्मि	३	१५	६३६
दसगुणो	३	१३	
दसत्तणं	३	१५	६३६
दससु	३	१५	६३६
दहणादओ	३	३०	६४०
दाइंतो	३	५८	७२६
दाइयं	२	३४, ३६	६२२, ६२३
दाएह	३	१	६२७
दाएही	१	५४	४५६
ददिट्ठ	१	२८, ४५	४२९, ४५०
दिट्ठसमओ	१	२८	४२९
दिट्ठी	१	१३, २१	
दुअणुएहिं	३	३९	६४६
दुए	३	९	६०८
दुक्ख	१	१८, ४६	४१७
	३	५१	७१०
दुक्कपत्त	३	४४	६५१
दुक्कयंतकओ	३	४४	६५१
दुक्कयं	३	६८	
दुग्गुल्लण	१	४६	
दुग्गुण	३	१९	६३७
दुग्गुणमहुरं	३	१९	६३७
दुणया	१	१५	४१६
दुण्णिगिण्णो	३	४६	६५५
दुद्ध	१	४७	
दुद्धपाणियाणं	१	४७	४५२
दुरभिगम्मा	३	६४	७४६
दुवियेयो	३	३२, ३४	६४१, ६४२

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
दुविहो	३	४३	६५०
दुवे	३	१४	४१६
दुवेण्हं	१	१३	४१५
दूरे	३	९	६३४
द्वेवाउय	३	४२	६२४
द्वेवाउयजीवियविसिद्धो	३	४२	६२४
द्वेस	३	६०	७२७
द्वेसणा	३	१२	६३५
द्वेसो	१	३७, ३८, ३९	४४६, ४४७
		४०	
द्वेहे	१	४८	४५३
द्वो	१	१३	४१५
	२	३१	६२१
	३	१०, ३१, ५१	६३४, ६४०
		६८	७१०
दोण्वि	३	५६	७२५
दोण्णि	३	४६	६५५
दोण्ह	३	१	४५७
दोस	१	४६	
	३	४३	
दोसे	३	५०	७०४
दोहिं	३	३६	४४२
	३	४९	६५६
द्वं	३	४१	
		ध	
धम्म	३	४३	६५०
धम्मानाओ	३	४३	६५०
धम्मी	३	५५	७१८
धम्मो	३	१४	
धीरुहत्या	३	६५	७४६
		न	
न	१	२२, ३३	४२१, ४४०
	२	१२	६०९
	३	३८, ५१, ६४	६३९, ७१०
		६७	७४६
नत्थि	१	९	४०८
	२	६	६०७
	३	५, ५२	६३०, ७१०
नय	१	४	
नयपह	३	६१	
नयवाओ	३	४६	६५५
नयस्स	१	१०	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
नया	१	२८	४२९
नार्ण	३	६८	
नार्म	१	६	४०६
निकसेवो	१	६	३७९, ३८६ ३९७
निच्छओ	१	४	
०निच्छय	१	२६	
	३	६७	
निच्छयवयुषपडिवति- मरगो	१	२६	
निच्छयसुद्धं	३	६७	
निच्छिवो	१	३५	४४१
निष्फगं	२	२३	
निमित्तं	१	१९	
नियतैह	३	५८	७२६
०नियम	१	६	४०८
नियमेष	१	११, २७	४०९, ४२९
	२	२४	६१८
नियया	३	१०	६३४
निरवेक्खा	३	४९	
तिन्वयणो	१	८	
निहणो	२	४२	
		प	
०पओग	३	३२	६४१
पओगजणिओ	३	३३	६४१
०पक्ख	१	२३	
	३	३९	
पक्खम्मि	१	१८	
	३	४५	
०पक्खवाओ	३	१६	६३६
०पक्खा	३	१८	६१६
०पक्खे	३	१७	
	३	१, ४६	६५५
पच्चओ	३	३३	६४१
पच्चरुपरगहर्णं	३	२८	६१९
पच्चन्दा	३	२९	६२०
पच्चुपणम्मि	३	६	६३०
पच्चुपर्णं	३	४	६२८
पच्चपुद्दि	३	४	६३०
०पच्चत्तो	३	३२	
पच्चयम्मि	३	६	६३०
०पच्चया	१	३१	
०पच्चव	१	७, १२, २९, ३२, ४२	४०७, ४२९

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	३	११, १४, ४८	
पच्चवजोया	१	३२	४३१, ४४०
पच्चवट्टियस्त	१	६	३७९
पच्चवट्टिओ	१	९	४०८
	२	२	५९५
०पच्चवट्टिया	३	१०	६३४
पच्चवणओ	१	३	२७१, २८५, ३१०
०पच्चवणय	१	८	४०८
	३	१२	६३५
पच्चवणयदेसणा	३	१२	६३५
पच्चवणयमेत्तपडिपुण्णा	१	४२	४४९
पच्चवणयवोक्केतं	१	८	४०८
पच्चवणयस्स	१	५, १०, ११ १७, ४२, ५२	३१७, ३४९ ४०९, ४१७ ४४९, ४५५
पच्चवणिससामणं	१	७	४०७
पच्चवभयणा	१	७	४०७
पच्चववत्तव्वमरगो	१	२९	४२९
पच्चववत्थु	१	१०	४०९
पच्चवविधम्मो	३	४८	६५६
पच्चवविठयं	१	१२	४१०
पच्चवविसेवासंखाणं	३	१४	६३५
पच्चवसणा	३	११	६३५
पच्चवस्स	३	५७	७२५
०पच्चवा	१	१२, ४८	४१०, ४५३
	३	३६	
पच्चवादि	३	३	६२८
पच्चवादिओ	३	९	६३४
०पच्चवे	१	३७	
	३	२, ९	६२७, ६३४
०पच्चवेहिं	३	५	
०पच्चा	३	६०	७२७
०पच्चाए	१	४१	
	३	५	६३०
०पच्चाओ	१	३४	
	३	३६	६२३
	३	१२	६३५
०पच्चाय	३	६०	७२७
०पच्चायस्स	१	३४	४४०
०पच्चाया	१	४७	
	३	३५, ४३	६२२

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	३	११	६३५
°पञ्जरासण	१	२	१७३
पञ्चगाणी	२	१५	६१०
पङ्क	१	३६	
	३	६,५९	६३०,७२६
पङ्किकुट्टा	३	५६	७२५
°पङ्किकुट्टो	३	१६	६३६
°पङ्किकोश्वर्ण	२	३९	६२३
°पङ्किणीश्वो	३	६६	
°पङ्किपुष्प	१	४३	
पङ्किपुष्पं	१	१४	४१६
पङ्किपुष्पजोवृणगुणो	१	४३	४४९
°पङ्किपुष्पा	१	४२	४४९
°पङ्किबद्धा	१	२१,२४	४२१
पङ्किह्वे	१	४	३१६
°पङ्किवत्ति	१	२६	
	३	४४	
°पङ्किवत्ती	३	३६,४६,६१	७४६,७२२
पङ्किवत्तीविगमे	३	३६	६४४
पङ्किसिद्धं	३	३०	६४०
°पङ्किसेहे	२	३९	
पङ्कुच	१	५०,५४	४५३,४५६,
	२	२,३५,	५९६,६२३,
	३	३,५०,	७२७
पङ्कुचवयणं	३	३	६२८,६२९,
°पङ्किह्याणः	१	४३	४४९
पण्णत्तं	२	१४	
°पण्णवओ	१	१६	
	३	४५	६५१
°पण्णवण	३	६०	७२७
पण्णवणपज्जा	३	६०	७२७
°पण्णवणा	१	२६,५३,	४५५,
	३	६३	७३२
पण्णवणाणिच्छिओ	३	६३	७३२
पण्णवणाविसउ	१	२६	
पण्णवणिज्जा	१	४८	४५३
	२	१६	६१५
पण्णवणे	१	१५	
पण्णवयंतो	३	३७	६४५
पण्णवेज्ज	१	५४	४५६
पत्तैय	१	१६	
पत्तैयं	१	१३,१५	४१५,४१६
°परथणा	१	२०,४६	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
°पत्थार	१	३	२७१
°पत्थवणा	१	४२	४४९
°पयवी	१	४	३१५
°पयुत्तो	२	३९	६२३
°पर	२	१८,३१,	६१६,६२१,
	३	५,२२,३३,४७,	६३७,६४१,
			६५५
परणिमित्तं	३	२२	६३७
परतिस्थियवत्तव्वं	२	३१	६२१
परपञ्चओ	३	३३	६४१
परपञ्चवेहिं	३	५	६३०
°परमत्य	१	२	
परमत्यो	१	६	३७९
परमाणु	३	२४	६२८
परम्मि	३	७	६३१
परवत्तव्वयपक्खला-			
अविसिद्धा	३	१८	६१६
परविद्यालणे	१	२८	४२९
°परसमय	३	६७	
परसमया	३	४५	६५५
°परिकम्मणा	१	५४	
परिकम्मणाणि-			
मित्तं	१	५४	४५६
परिगमणं	३	१२	६३५
°परिगयं	३	२९	
°परिच्छय	१	२६	
°परिच्छयाणं	३	५९	७२६
°परिणयं	३	४,२२	६३०,६३७
°परिणाम	१	२७	
°परिणामं	३	१	६२७
परिणामकओ	१	२७	४२२,४२३
°परिणामो	३	१३,२१	
°परित्तं	२	१४	२१०
परिपडिया	२	२०	६१७
परिसुंजइ	१	५२	४५५
परिसुद्धं	२	११	
परिसुद्धो	३	४५,४८	६५५,६५६
°परुवणा	१	४,६	३१५,३७९
परु	३	५६,५८	७१९,७२६
पसारियत्स	३	३६	६४४
°पसाहणं	१	४४	४५०
°पसाहा	१	५	
°पहे	३	१५९	

शब्द	काण्ड	श्लोका	व्या. पृ.	शब्द	काण्ड	श्लोका	व्या. पृ.
पहो	१	४१		पुरिसन्नि	१	३२	४३१
पादिक्क	१	२४		पुरिससद्दो	१	३२	४३१, ४४०
पादिक्क	१	१३	४१५	पुरिसस्स	२	३२	६२१
	३	५१	७१०	पुरिसाढयजीवो	२	४२	६२४
पादिक्कसण्णाउ	१	२४	४२१	पुरिसो	१	३४	४४०
पादेक्क	३	६१			३	७, १८, १९,	६३१, ६३६
पादेक्कं	२	१	४५७				६३७
पादेक्कनयपहरणं	३	६१	७३१	पुञ्ज	२	३९	६२३
पाणियणं	१	४७			३	१६	६३५
पारिच्छं	३	९	६३४	पुञ्जवरं	२	९	६०८
पावेज्जा	१	३३	४४०	पुञ्जं	३	५२	७१०
पावेति	१	२३	४२१	पुञ्जकथं	३	५३	७१०, ७१४
पासइ	१	३४	४४०	पुञ्जपडिक्कट्ठो	३	१६	६३६
	२	४, १३, २०,	६०५, ६०९	पुञ्जपयुत्तो	२	३९	६२३
			६२०	पुरैति	३	५१	७१०
पासंतो	२	१३	६०९	पुद्गलगतणो	३	४९	
पि	१	१३, ५४	४५६	पुद्गलाणा	३	६७	
	२	५, १४, १५	६०६, ६१०				
	३	५, १५, २९	६३०, ६३६, ६४०				
पिड	३	१७०		फलं	१	५१	४५५
पिडपुत्तणसुभव्वय-				फासा	३	८	
भालण	३	१७	६३६				
पिय	३	१७	६३६	व			
पिया	३	१७	६३६	वज्जइ	१	१९	४१८
पुढवी	३	५२	७१०	वंध	१	१९, ४६	४१८
पुढवीविसिद्धो	३	५२	७१०	वंधइ	१	५१	४५५
पुण	१	४, १३, २४,	३१६, ४२१	वंवाट्टिस्कारणं	१	१९	४१८
		३४, ५०	४४०	वंवाट्टिई	१	१९	४१८
	२	३, ३९	५९३	वंध	१	२०	४१९
	३	५, ११, ३५,	६२०, ६३५	वंधमोक्खसुद्धुक्ख-			
		३९, ५२	६४४	पत्यणा	१	४६	४५०, ४५१
पुणो	२	३६	६२३	वंधम्मि	१	२०	४१९
पुत्त	३	१७		वंहु	१	३२	
पुरिल्लो	३	५८	७२६	वंहुयाण	३	४०	६४९
पुरिस	१	३२, ३३, ५४,		वंहुया	३	४१	६४९
		४९	६२४	वंहुवियप्पा	१	३२	४३१, ४४०
	३	१७, ५३,	६३६, ७१०	वंहुस्सुत्थो	३	६६	
		७१५		वालभाव	१	४३	
पुरिसं	१	३३, ३५	४४०, ४४१	वालभावचरिणण	१	४३	४४९
पुरिसकालम्मि	१	३३	४४०	वाल्लाइ	१	३३, ३४	
पुरिसज्जायं	१	५४	४५६	वाल्लाइभाव	१	४५	४५०
पुरिसभाव	३	१८	६३६	वाल्लाइभाजदिट्ठविगयस्स	१	४५	४५०
पुरिसभाजगिरइसओ	३	१८	६३६	वाल्लाइवियप्प	१	३३, ३४	४४०
				वाल्लाइया	१	३२	४३१, ४४०
				वाल्लो	१	४४	४५०

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
वाहिरलो	१	५	४५३
बिति	१	१६	
बीयस्स	१	५१	४५५
बेंति	३	३८	६४६
म			
भव	१	२०	
भइयज्जा	३	२०	६३८
भइयज्जो	१	३०	४३०
	३	७	६३१
भवोघ	१	२०	४१९
भगवज्जो	३	६९	
भगवया	३	१०	६३४
भंगा	१	१२	
भणइ	१	३३	४४०
भणइ	१	२४	४२१
	३	६,१५,२६	६०७,६१०, ६१९
	३	१२,१३,२०,	६३५,६३७
		२२	
भणंति	३	४	६०५
	३	५०	७०४
भणेज्ज	१	३५	४४१
भत्तीभेत्तएण	३	६३	७३२
भइं	३	६९	
भयइ	३	२७	६३८
भयणा	१	७	४०१
	३	४,६,२७,५१	६३०,६३८, ७०९
भयणागइं	३	६	६३०
भयणाय	१	९	४०८
भयणिलं	२	३३	६२२
भयणोवणीया	३	५१	७०९
भव	१	१	६९
	३	५१	७१०
भवजिणारं	१	१	६९,१०२
भवत्य	२	३५	६२२
भवत्यकेवलिसैस-			
पज्जाया	२	३५	६२२
भवत्यम्मि	१	४८	४५३
भवद्धक्खविमोक्खं	३	५१	७१०
भविज्जो	३	४४	६५१
भविय	३	४३	
भवियाभवियादओ	३	४३	६५०

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
भवित्सेहिं	३	३,४	
भव्यय	३	१७	
भाइ	३	६८	
भाऊणं	३	१७	
भाग	१	२४	
भाव	१	४५	
भाववो	२	३२	६२१
	३	२८	६३९,
भावगमणं	३	१३४	
भावं	३	३,६०	६२८,७२७
भावगेत्तं	१	५१	४५५
भावा	१	११	४०९
	२	१६,२९	६१५,६२०
	३	४३	६५०
भावार्ण	३	६०	७२७
भावे	३	३०,३२	६२०,६२१
भावो	१	५०	३७९,४०६, ४५३
भासइ	२	१२	६०९
भण्णिण	३	३५	
भण्णिकाला	३	३५	६३५
भौरुहि	२	७	
भूरुहि	१	३५	
भूया	१	३१	
भेर्यं	३	६०	७२७
भेयज्जो	३	४२	
भेयम्मि	३	१६	
भेया	१	५	
म			
मइ	२	२७	
मइणारं	२	६,२३	६०७,६१८
मइसुयणाणिसित्तो	२	२७	६१९
मइं	३	२५	
मवगो	१	२६,२९	४२९
मण	३	४२	६५०
मणपज्जव	२	१९	६१७
मणपज्जवणारं	२	३,१९,२६	५९६,६१७ ६१९
मणपज्जवणारंतो	२	३	५९६
मणपज्जवाण	२	१६	६१५
मणी	१	२२,२४	४२१
मणो	२	१९	६१७
मणोविसययाण	२	१९	६१७

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
मण्णता	३	२६	६३८
मण्णसि	२	२३	६१८
मरण	१	३२	
	३	६८	
मरणकालपञ्चन्तो	१	३२	४३१
मलार	१	२	१७३
महग्घ	१	२२	
महरघमुल्ल	१	२२	४२१
महल्लो	३	१९	६३७
महाणं	३	६५	७४६
महुरं	३	१९	६३७
मा	३	६८	
मिच्छ	१	१३	
मिच्छतं	१	२७	४२९
	३	४९, ५३	६५७, ७१०
मिच्छद्दिट्ठी	१	१३	४१५
मिच्छा	१	२१	
मिच्छादिट्ठी	१	२१	४१९
मिच्छहंसण	३	६९१	
मिच्छहंसणसमूहमद्दअस्त	३	६९	
मिच्छतस्त	३	५४, ५५	७१८
मुद्दवावारा	३	६७	
मुत्ता	३	२४	६३८
मुल्ला	१	२२	
मुहं	३	२५	
मूल	१	३, ५, १३	३१७
		१५, १६	
मूलण्या	१	१३	४१५
मूलण्याण	१	१६	४१६
मूलण्याणं	१	१५	४१६
मूलणिणें	१	५	३१७
मूलनागरणी	१	३	२७१, २७२
मेत्तं	१	४२	
मेत्तयो	३	२५	
मोक्ख	१	२०, ४६	
	३	५५	
मोक्खमुद्दपत्त्या	१	२०	४१९
मोक्खो	१	२०	४१९
मोक्खोवालो	३	५४, ५५	७१८
मोत्तं	१	२०	४१९
मोत्तण	३	२५	६१८
मोहा	१	२८	४२९
	२	४३	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
य			
य	१	३, ९, ११, ४०८, ४१०, १२, १४, १७, ४१६, ४१७, १८, १९, २०, ४१८, ४१९, २५, ३९, ३०, ४२९, ४३०, ३५, ३७, ३८, ४४६, ४४९, ३९, ४०, ४१, ४५०, ४५५	
		४२, ४३, ४४, ४९, ५०, ५१	
	२	३, ८, ११, ५९५, ६०९	
		१४, २४, ३५, २१०, ६१८, २६, ३०, ३६, ६१९, ६२०, ४२, ४३	
	३	१, १०, १५, ६२७, ६३४, १७, २३, २४, ६३६, ६३८, २६, २९, ३२, ६४३, ६५१, ३५, ३९, ४२, ७१८, ७२५, ४३, ४५, ५०, ५४, ५५, ५७	
यार्णति	३	२५, २७	६३८
याणाइ	२	१०	६०८
	२		
ययणावलि	१	२२, २४	४२१
ययणावलिषवएसं	१	२२	४२१
यस	३	८	
यरहिअं	३	६८	
यराग	२	४३	
यरागदोसमोहा	२	४३	६२५
ययसरिसो	२	४१	६२४
रूआइ	१	४८	४५३
रूआइपज्जवा	१	४८	४५३
रूव	१	४५	४५०
	३	८	
रूवरसगंघफासा	३	८	५३३
रूवाइ	३	१८, २१, ४२	६३६, ६३७, ६५०
रवाइविसेसणं	३	१८	६३६
रूवाइविसेसणपरिणामो	३	२१	६३७
रूवाइ	३	१३	६३५
	३		
रूक्खण	१	२२, ४५	४२१, ४५०
रूक्खणं	१	१२	
	३	२३, ४४	६३८, ६५१

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
°लक्ष्मणविसेसओ	२	३६	६२३
°लक्ष्मणा	३	८	
लज्जइ	१	४३,४४	४४९,४५०
लहइ	१	३३	४४०
	३	१८	६३६
रुहति	१	२२,२५	४२१
लिंगओ	२	२५	६१८
°लीण	३	६४	७४६
लोइय	१	२६	
	३	५९	७२६
लोइयपरिच्छयसुहो	१	२६	४२२
लोइयपरिच्छयाणं	३	५९	७२६
ख			
व	१	२०,२७,२८, ४२८,४४०, ३३,४७	४५२
	३	२२	६३७
°वञ्जण	१	३०,३४,४१	४४०
वञ्जणओ	३	५	६३०
वञ्जणणिअओ	१	४३	४३०
वञ्जणपञ्जाए	१	४१	४४८
वञ्जणपञ्जायस्स	१	३४	४४०
वञ्जणवियप्पो	१	३०	४३०
°वत्तव्व	१	२९	४२९
°वत्तव्वं	१	१०,३९	४२९
	२	३१	६२१
	३	२३,४८,५७	६५६,७२५
°वत्तव्वय	२	१८	६१६
°वत्तव्वा	१	२५	
वत्तव्वो	२	४२	६२४
वत्थुं	१	८	४०८
°वय	१	४४	
°वयण	१	३,५,७,२६, २७१,३१७ ३१,३६,४१	
	३	१०,४२,४७	६२७,६५०, ६५५
°वयणं	१	७	४०७
	३	३	
वयणरथनिच्छओ	१	४	३१६
वयणपज्जया	१	३१	४३०
वयणपहो	१	४१	४४८
वयणवहा	३	४७	६५५
वयणविणिवेसो	३	१	६२७
वयणवियप्पो	२	१२	६०९

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
वयणविसैसाइयं	१	३६	
वयणविही	१	७	४०७
°वयणस्स	३	६९	
°वयणिज्ज	१	२८,५३	
	३	५९,६२	७३२
वयणिज्जपहे	३	५९	७२६
वयणिज्ज	१	८	४०८
	३	५८	७२६
वयणिज्जवियप्पा	१	५३	४५५
वयमाणो	३	२,५९	६२७,६२८, ७२६
°वरिस	२	४०	
वरिसविभागं	२	४०	६२४
°वरिसो	२	४०	
°ववएसं	१	२२	
ववएसो	३	४९	४४६
ववहारो	१	४	३१६
°वसा	१	३८,३९,४०	
	३	२०,२१	६३७
°वहा	३	४७	६५५
वा	१	२८,३१,३५	४३०,४४१
	२	१३	६०९
	३	४,१९,५६	६३०,६३७, ७१९
°वाइआ	१	१७	
वाएउं	३	६८	
°वाओ	३	४३	६५०
°वागरणी	१	३	
वागरिया	३	११	६३५
वावी	३	५९	७२६
°वाथ	१	१६,१८,२३	४२१
°वायस्स	३	४४	
°वाया	१	२५	
	३	४७	६५५
°वायी	१	१७	
°वायो	३	३२	
वानवा	१	१५	४१६
वावि	३	४२	
वि	१	१३,१५,१६ २१,२२,२३ ३१,४४,४९	४१५,४१६ ४१९ ४२१,४५० ४५३

शब्द	काण्ड	श्लोका	व्या. पृ.
	२	१,२,२१,२४	४२७,५९६
		२७,२८,२९	६१७,६१८
		३१,३९,४३	६१९,६२०
			६२१,६२३
			६२५
	३	६,१०,१५	६३०,६३४
		२६,२७,२८	६३६,६३८
		३०,३१,३३	६४०,६४१
		३४,३५,३६	६४३,६४९
		४०,४१,४६	६५५,६५६
		४९,५०,५१	७०८,७१०
		५६,६३,६८	७१९,७३२
०विद्यया	२	२०	
०विश्वयो	३	४८	
०विद्यता	१	१२	
०विद्ययं	१	१२	
विगच्छत	३	२७	६४५
विगमस्त	३	३४	६४३
विगमा	३	२३,४१	६३८,६४९
०विगमे	३	३६	
०विगय	३	३,४	
०विगयं	३	३५	६२२
	३	३७	६४५
विगयमविस्सेहि	३	३,४	६२८,६३०
०विगयत्स	१	४५	४५०
०विच्छेदो	१	५	३१७
विजाणन्वो	३	५३	७३२
विण्ढा	३	६२	७३२
विणा	१	२०	४१९
विणासेति	३	६२	७३२
०विणित्त	१	२५	
विणिवेसो	३	१	६२७
०वित्थर	१	२	१७३
विषम्मेह	३	४६	६५५
०विष्कारण	३	२५	
विभक्ष्यन्वो	३	७	६३१
विभज्जमाणा	१	१४	४१६
विभज्जवार्यं	३	५७	७२५
०विभक्त	३	६१	७३२
विभक्तो	१	४४	४५०
विभक्तो	३	३९	६४८
विभयद्	१	२८	४२९
विभयणं	१	४७	४५२

शब्द	काण्ड	श्लोका	व्या. पृ.
विभयणा	३	४	६३०
०विभाग	३	३८	६४६
०विभाग	२	४०	
विभागजाय	३	३८	६४६
०विभागनेत्तं	३	३८	६४३
विभागमि	३	४०	६८९
विभागो	१	२९	४२९
०विमोकरं	३	५१	७१०
विमंजयं	२	१८	६१६
०विमयति	१	१३	८१७
विमयति	१	११	४०९
०विमयथ	१	८,३८,३९,	
		४०	
०विमय्यं	१	३३,३४	
विमय्यणं	१	१८	४१७
विमय्यणमा	१	३८,३९,४०	४४७
०विमय्या	१	३,३०,५३	२७२,४५५
०विमयो	१	३०,४१	
विमयणो	२	१३	६०९
०विरादशो	३	४५	
विलनेदित	३	६५	७४६
वियरीयं	३	२	५९६
०विसज	१	२६	
०विसओ	१	४	३१५
	२	१५,१६	६१५
विसञ्जता	१	२२	४२१
०विसराम	३	२२	६३७
विसरामपरिणयं	३	२२	६३७
०विसरयं	३	३७	
०विसरयगयाण	२	१९	६१७
०विसासण	१	१	
०विसिद्धो	२	४२	६२४
	३	१८,५२	६३६,७१०
०विसेस	१	३,२४,२५,	
		४७	
	३	१०,१४,२१	
०विसेसओ	२	६	६०७
	३	४२	६५०
विसेस	१	५४	४५६
	२	३४	६२२
०विसेसगजो	३	२१	६३७
विसेसण	२	२१	६१७
	३	१८	६३६

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
°विसेसर्ण	३	२०, २१	
विसेसपत्रस्ये	३	१	६२७
विसेसपत्र्याया	१	४७	४५२
°विसेसपरिणामो	३	२१	६३७
विसेसपत्रगाओ	१	२५	४२१
°विसेसा	३	६	
°विसेसाईयं	१	३६	
विसेसिअं	२	२३	६१८
°विसेसियं	१	१६, ३७	
	२	१	४५७, ४५८, ५९५
	३	२	
°विसेसिया	३	३१	६४०
°विसेसे	२	३७	६२३
	३	१०, २०	६३४, ६३७
विसेसेइ	२	४०	६२४
	३	३७	६४५
विसेसेण	१	४९	
विसेसेंति	३	५७	७२५
°विसेसो	१	९, ५०	४०८
	२	३	५३६
	३	१, १३, ५७	६२७, ७२५
विहम्मओ	३	५६	७१९
°विहाड	१	२०	१७३
°विही	१	७	
	३	३४	६४३
वीसर्यं	१	३६	
वीससा	३	३२	
सुतं	२	७	
वेएइ	१	५१	४५५
	३	५४	७१८
वेयए	१	५३	४५५
वेनलियाई	१	२२	४२१
°बीकतं	१	८	४०८
बोच्छं	२	३९	६२३
ब्ब	१	२७	४२२
	३	३३, ५६	६४१, ७१९
		स	
स	१	३५, ४२	४४१, ४४९
सइ	२	२३	६१८
	३	२३	६३८
संखा	३	५०	७-४
°संखाण	३	१४	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
संखणं	३	१४, ५०	७०४
संखाणसत्यवम्मो	३	१४	६३५
सखेजं	२	४३	६२५
°संगह	१	३, ४	३१५
संगहओ	१	१३	४१५
संगहपरुवणाविसओ	१	४	३१५
°संगहविसेस	१	३	२७१
संघयणाईआ	२	३५	६२२
संजुण्णेतसु	१	५३	४५५
°सजोगाहि	३	३८, ४०	६४६, ६४९
°संजोगे	३	६	७२७
°सजोय	३	४३	
सजोयमेयओ	३	४३	६५०
संतम्मि	२	८	६०७
°सतवाय	३	५०	७०४
संतवायदोसे	३	५०	७०४
°संतुट्टा	३	६१	७३२
संपओगो	१	१८	४१७
°सपजो	३	४४	
°सपरिसुडो	३	६६	
°सपायणम्मि	३	६५	
°संबंध	३	१८, २०, २१	६३६, ६३७
°संबंधओ	१	४५	४५०
	३	१९	६३७
संबंधवसा	३	२०	६३७
संबंधविसिट्टो	३	१८	६३६
संबंधविसेसे	३	२०	६३७
°संबंधि	३	२०, २१	
संबंधित्तणं	३	२०	६३७
संबंधिविसेसण	३	२०, २१	६३७
°संबंधो	३	४५	४५०
	३	१७	६३६
सभवइ	२	६, १२	६०७, ६०९
सभवो	२	८	६०७
सम्मओ	३	६६	
सम्मण्णणं	२	३३	६२२
सम्मण्णणे	२	३३	६२२
°सम्मत्त	१	२१	
सम्मत्तं	१	१४	४१६
	३	५३	७१०, ७१७
सम्मत्तसन्नावा	२	२१	४१९
मम्मत्तस	३	५५	७१८ (पं. ३९)

शब्द	काण्ड	श्लो	व्या. पृ.
°सम्महसण	१	२५	
°सम्महसर्ण	१	२३	
	३	५१, ६२	७०९, ७३२
°समहसणगाणचरित्त	३	४४	
सम्महसणगाणचरित्तपडि-			
वत्तिरुपलो	३	४४	६५१
सम्महसणसह	१	२३, २५	४२१
°सम्मिया	२	२८	६१९
°सवियग	३	६९	
सवियगुहाहिगम्मस्त	३	६९	
°संसार	१	२०	४१८
संसारभओधदन्सण	१	२०	४३९
ससारो	१	१७	४१७
°सस्र	३	५०	
सस्रोद्धया	३	५०	७०४
°ससा	१	२८	४२९
	३	५०	७०४
सस्ये	१	२८	४२९
°ससि	२	४०	
ससिवरिसो	२	४०	६२४
ससिहणाह	२	८	६०७
°ससणा	१	४५	४५०
	३	९, ११, ३०	६४०
°ससणालो	१	२४, २५	
°ससत्त	१	४१	
ससत्तवियपो	१	४१	४४८
°ससत्थ	३	१४	
ससत्थं	३	४९	६५६
°ससह	३	३६	७३२
°ससह	१	२३, २५	
ससहह	३	२८	६३९
ससहहतो	३	२८	६३९
ससहणा	३	२८	६४०
ससहभाणत्स	२	३२	६२१
ससहाइला	१	५	३४९, ३७८
°ससहे	३	९	
°ससहो	१	३२	
	३	३२, ४०	६१८, ६२१
°ससपक्क	१	२१	
°ससपक्कपडिधद्धा	१	२१	४१९
ससपडियक्खो	१	७	४०७
°ससभाय	१	४०	४४७

शब्द	काण्ड	श्लो	व्या. पृ.
°ससभावा	१	२१	४१९
ससभावाससभावे	१	४०	४४७
ससभावे	१	३७, ३८	४४६
ससभूर्य	३	५९	७२६
ससमए	१	३५	४४१
	३	६६	
°ससमओ	१	२८	४२९
ससमं	२	९	६०८
	३	१५	६३६
ससमणोह	३	३	६२८
°ससमत्त	२	१६	६१५
	३	६२	७३२
°ससमत्तसुयणाण	२	१६	६१५
ससमत्तसुयणाणदंसणावि-	२	१६	६१५
ससओ			
°ससमय	१	२, ४२	४४९
	३	२७	६३९
ससमयं	१	३६	
°ससमयंतर	२	३१	६२१
ससमयपञ्चवणा	१	४२	४४९
°ससमयपरमत्थ	१	२	१७३
ससमयपरमत्थवित्थरविहा-	१	२	१६९, १७२
डजणपञ्जुवासणसथओ			१७३, २७०
ससमयमाहेहिं	१	३६	
°ससमयम्मि	१	५०	
	३	१२, २०	६०९, ६१७
	३	४०, ४१	६३०, ६४९
°ससमया	३	४७	६५५
ससमयाविरोहेण	३	२७	६३९
ससमये	२	३५	६२२
	३	१३	६३५
ससमा	३	६०	७३७
ससमाणं	२	३	५९६
ससमाणम्मि	२	९	६०८
ससमासओ	३	३०	४३०
	३	५३	७१०
°ससमुदय	३	३२, ३३, ३४	६४३
ससमुदयकओ	३	३३	६४१
ससमुदयजणियम्मि	३	३४	६४३
ससमुदयवाओ	३	३२	६४१
ससमुदयविभागमेत्तं	३	३४	६४३
ससमुल्लो	३	२५	६३८
°ससमूह	१	२७	४२२
°ससमूहमइहस्स	३	६९	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
°समूहम्भि	१	१६	
समूहसिद्धो	१	२७	४२२, ४२३
समोवर्णीया	३	७	७२५
सयं	३	७	६३१
°सयञ्चो	१	२	१७३
°सयल	३	६२	७३२
सयले	३	२८	६१९
सयलं	२	१७	६१६
सयलसमत्तव्यणिज्जणिदोसं	३	६२	७३२
सया	१	११	४०९
सयावि	२	१०, १२	६०८, ६०९
सरिसोहिं	३	५	६३०
सलाहमाणा	३	६२	७३२
°सवियप्प	१	३५	
सवियर्पं	१	३५	४४१
सवियर्पणिच्चियर्पं	१	३५	४४१
सवियर्पो	१	४१	४४८
°सविसअ	३	४९	
सविसअप्पहाणत्तयेण	३	४९	७०४
सविसो	३	४१	६२४
°सव्व	१	१६	
	३	२७	
सव्वं	१	११, २९	४०९, ४२९
	२	१०	६०८
सव्वणयसमूहम्भि	१	१६	४१६
°सव्वण्णु	२	१३	६०९
सव्वण्णू	२	१०	६०८
सव्वदब्बाइं	३	२७	६३८
सव्वनया	१	२८	४२९
सव्वे	१	१५, २१, २३	४१९, ४२१
	३	२५	
	३	५०	७०४
सव्वेण	१	२९	४२९
°ससमय	१	५३	४५५
	३	४५, ६७	६५१
ससमयम्भि	३	२५	६३८
ससमयओ	२	३१	६३१
ससमयपणवणा	१	५३	४५५
ससमयपरसमयमुक्कवावारं	३	६७	
°सहाव	३	५३	७१०, ७११
सा	१	५३	४५५
साइयं	२	३७	६२३
साइं	२	७, ३१, ३४	६०७, ६२१, ६२२
°सागार	३	१४	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
सागारगहणाहिं	२	१५	६१०
साभावो	३	३३	६४१
°सामण	३	१	४५७
सामणगहणं	३	१	४५७, ४५९, ५१५
सामणं	३	५७	७२५
सामणम्मि	३	१	६२७
°सामत्या	३	६१	७३२
सायारं	२	१०, ११	६०८
सारं	३	६३, ६७	
सासणं	१	१	१, ८, २९, ४, ३
			६८, १०२, (पं ३०)
सासणभत्तीमेत्तएण	३	६३	७३२
°सासय	१	१७	
सासययित्तिवायी	१	१७	४१७
°साहओ	३	४६	६५५
°साह	१	५	
साहपसाहा	१	५	३४९, ३७८
साहम्मउ	३	५६	७१९
साहेज्ज	३	५६	७१९
सि	३	३	२७२
सिज्जइ	३	१४	६३५
°सिज्जमाण	२	३५	६२२
सिज्जमाणसमये	२	३५	६२२
सिद्धं	१	१	१ (पं ३०)
			८, ४३
	३	३०	६२०
	३	२७	
°सिद्धंत	३	४५, ६३, ६६	७३२
सिद्धंतजाणओ	३	६३	७३२
सिद्धंतपडिणीओ	३	६६	
सिद्धंतविराहओ	३	४५	६५१
सिद्धत्तणेण	३	३६	६२३
सिद्धत्तराणं	३	१	६८
°सिद्धी	१	४९	
°सिद्धो	१	२७	४२२
°सीस	३	२५, ६६	
सीसणसंपरिखुओ	३	६६	
सीसमइं विष्कारणमेत्तत्थो	३	२५	६३८
°सुत्त	३	७	
सुत्त	३	४,	६०५
	३	६१, ६४	७३१, ७४६
	३	६४	७४६
सुत्तमेत्तएण	३	७	६०७
सुत्तम्मि	३	७	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
°सुत्तर	३	६१	७३२
सुत्तरसदृसशुद्धा	३	६१	७३२
सुत्तासायणभीरुहि	२	७	६०७
सुत्तासायणा	२	७०	
सुते	२	३४, ३६	६२२, ६२३
°सुतेण	३	६५	७६
सुतेष्टु	२	१८	६१६
	३	११	६३५
°सुहं	३	६७	
सुदम्भि	१	४८	४५३
सुदजाइओ	१	९	४०८
सुदा	१	४	३१५
सुदोभगतणभस्स	३	४८	६५६
°सुय	२	१६, २७	२१५
°सुयणाण	२	२८	६१९
सुयणाणसम्मिया	२	२८	६१९
सुयणाणे	२	२८	६१९
°सुविणिच्छिया	१	३३	४२१
सुविणिच्छियाओ	२	२२	६१८
सुवियत्तं	२	११	६०९
°सुह	१	१८, २०, ४६	४१७
	३	६९	
°सुहं	१	१	
सुहदुक्खवियप्पणं	१	१८	४१७
सुहदुक्खसम्पओगे	१	१८	४१७
°सुहुम	१	५	
सुहुममेया	१	५	३४९, ३७८
सुहो	१	२६	
सुहोवहाणत्थं	१	४३	४४९
सु	१	३४	४४०
सेसयाणं	३	१७	६३६
सेसा	१	३	२७३
(संप्रह-नैगमौ)			३१०
(व्यवहार)			३१०, ३११
(ऋशुपत्र)			३११, ३१२
(शब्दनायः)			३१२
(सममित्ठ)			३१३
(एवंभूत)			३१४
सेसिदियदंसणम्मि	२	२४	६१८
सो	१	३०, ३३, ५२	४३०, ४४०
		५४	४१५, ४५६
	३	१८, ३४, ३६	६३६, ६४३
		४५, ४६	६४४, ६५१
			६५५
°स्वसे	२	५	६०६

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
		ह	
हंदि	१	१२, १५	४१०, ४१६
	२	९	६०८
	३	६५	७४६
हंवी	३	१२	
	३	३८	
हवह	१	३१	४३०
	२	२१, ३१, ३२	६१७, ६२१
हवति	१	२१	४१९
°हियओ	१	२	
हु	१	१५	४१६
	३	२७, ६३	७३२
°हेच	२	३९	६२३
	३	४४	
हेवओ	३	४५	६५१
हेवपडिओभणं	३	३९	६२३
हेवओओ	३	४६	६५०
°हेउवाय	३	४५	६५१
हेउवायपक्खम्मि	३	४५	६५१
हेउवायत्स	३	४४	६५१
हेउविसओवणीशं	३	५८	७३६
°हेउविसय	३	५८	७३६
होइ	१	२, ३८, ३९	१७३, ४४७
		४१, ४४, ४६	४४८, ४५०
		४९, ५०	४५३
	२	२७, ७३	५९६, ६०७
		२३, २४, २५	६०९, ६१८
		२६, २७, २८	६१९, ६२२
		३३, ३५, ३७	६२३
	३	७, १७, १९	६३१, ६३६
		२३, २७, २८	६३७, ६३९
		३०, ३१, ३९	६४०, ६४८
		४०, ४६, ६३	६४९, ६५५
			७३२
होऊण	२	२	५९६
होऊ	२	६	६०८
	३	९, २४	६२४, ६३८
होऊाहि	३	१९, ३१	६३७, ६४१
होति	१	५३	४५५
	२	२९, ३५	६२०, ६२२
	३	३१, ४१, ४७	६४०, ६४९
		५१, ५३	६५७, ७०९
			७१०
होहिइ	३	२३	६३७

सन्मतिटीकागतान्यवतरणानि ।

अ

अगृहीतविशेषणा च विशेष्ये बुद्धिर्नोपजायते ।
[] पृ. ४७९ (४)*

अगृहीतान् चामावात् प्रमेयाभावनिर्णयः ।
तद्गद्गोऽप्यन्यतो भासादनवस्था दुरुतरा ॥
[] पृ. ५८७

अगोतो निमित्तत्वं गौर्धिलक्षण इष्यते ।
भाव एव ततो नायं गौरगामं प्रत्ययते ॥
[तावसं० का० १०८५] पृ. २१५ (७,८)
अगोनिर्गुत्ता सामान्य वाच्यं यैः परिकरितम् ।
गोलं वस्त्वेव तंरूपमगोपोहगिरा स्फुटम् ॥
[श्लो० वा० अपो० श्लो० १] पृ. १८७ (११,१२)

अमिक्षभानः चाकस्य मूर्द्धा यद्यन्निरेव सः ।
अथानमिक्षभावोऽर्था धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥
[] पृ. ५०
अभिहोत्रं जुहुयात् । [] पृ. १९

अभिरुचैश्चवलनम्, वायोस्त्रियैक्यवनम्,
अणुमनसोऽर्थाय कर्मादृष्टकारितम् ।
[वैशेषिकद० अ० ५-२-१३] पृ. १०५
अचेतन. कथं भावस्तदिच्छामनुवर्तते ।
[] पृ. १६,१२१

अज्ञातस्यापि चाक्षस्य प्रमाहेतो. प्रमागता ।
प्रमाभावस्त्वसामर्थ्यान्नाज्ञातोऽभाववेदकः ॥
[] पृ. ५८७

अज्ञेयं करिष्यते कृत्वा तद्व्यवच्छेदेन शेषेऽनुमानम् ।
[हेतु०] पृ. १९९ (७), २२८ (२०,२१)
अद्वारस्य पुरितेऽयं वीर्यं इत्थीषु ।

[ओषनि० वा० ४८३] पृ. ७५२ (३)
अपते केवलणणे अगते केवलदंष्टने ।
[] पृ. ६१० (१)

‘अत इदम्’ इति यतस्तद् दिशो लिङ्गम् ।
[वैशेषिकद० २-२-१०] पृ. ६६९ (३)
अतद्रूपपराश्रुतवस्तुमात्रप्रसाधनात् ।
सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं मेदाप्रतिष्ठिते ॥
[] पृ. २११ (६,७,८)

अतीतानागतान्कारकालसंस्पर्शवर्जितम् ।
वर्तमानतया सर्वशुद्धसूत्रेण सूत्रवे ॥
[] पृ. ३१२

अतीतानागतौ कालौ वेदकारमिबर्जितौ ।
कालत्वात् तद्यथा कालो वर्तमानः समीक्ष्यते ॥
[] पृ. ३१

अतीन्द्रियानसंवेधान् पश्यन्त्यापेण चक्षुषा ।
ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन वाच्यते ॥
[] पृ. ७५३

अत्यन्तासम्भविनो न विरोधगतिः । [] पृ. ५५८
अत्र द्वौ वस्तुमायनौ [न्यायविन्दु० परि० २ सू० १९]
पृ. ३५२ (२)

अथान्यथा विशेष्येऽपि स्याद् विशेषणकल्पना ।
तथासति हि यत् किञ्चिन् प्रत्यज्यते विशेषणम् ॥
[श्लो० वा० अपो० श्लो० ९०] पृ. १९३.

अथान्यद्प्रयत्नेन सम्यग्गन्धेपणे कृते ।
मूलाभावात् विज्ञानं भवेद् वाधकवाधनम् ॥
[तावसं० का० २८६९] पृ. १९

अथासत्यपि साहच्ये स्यादपोदस्य कल्पना ।
गवाश्वयोरथं कस्मादगोरोहो न कल्प्यते ॥
[श्लो० वा० अपो० श्लो० ७६] पृ. १९० (८)

अथास्मृतिशय कश्चिद् येन मेदेन वर्तते ।
स एव दधि सोऽन्यत्र नास्तीत्यनुभयं परम् ॥
[] पृ. २४२ (३४)

अदृष्टं स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे कर्म आरभते, एकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुगुणत्वात्, यो य एकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुगुणः स स स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे कर्म आरभते, यथा वेगः तया चादृष्टम्, तस्मात् तदपि स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे कर्म आरभते इति । न चादिष्टं क्रियाहेतुगुणत्वम्, ‘अभिरुचैश्चवलनम्, वायोस्त्रियैक्यवनम्, अणुमनसोऽर्थाय कर्म देवदत्तविशेषगुणकारितम्, कार्यत्वे सति देवदत्तस्योपकारकत्वात्, पाण्यादिपरिसन्देवत्, एकद्रव्यत्वं चैकस्यात्मनस्तदाश्रयत्वात्, एकद्रव्यमदृष्टम्, विशेषगुणत्वात्, शब्दवत्’ ।

‘एकद्रव्यत्वात्’ इत्युच्यमाने रूपादिभिर्यभिचारस्तद्विशृत्त्यर्थम् ‘क्रियाहेतुगुणत्वात्’ इत्युक्तम् । ‘क्रियाहेतुगुणत्वात्’ इत्युच्यमाने मुशलहस्तसंयोगेन स्वाश्रयाऽसंयुक्तं तन्मादिचलनहेतुना व्यभिचारः, तन्निश्चयर्थम् ‘एकद्रव्यत्वे सति’ इति विशेषणम् । ‘एकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुत्वात्’ इत्युच्यमाने, स्वाश्रयाऽसंयुक्तलोहादिक्रियाहेतुनाऽयस्कान्तेन व्यभिचारः । तद्विशृत्त्यर्थम् ‘गुणत्वात्’ इत्यभिधानम् । [] पृ. १४२ (३).

* परिशिष्टेऽसिद्धं कोष्ठकान्तर्गता अङ्कस्तत्तद्व्युत्पत्तिरिति पृ. ३५८ काः ॥

अदृष्टमेवायस्कान्तेनाकृष्यमाणोहृदसंने
सुखवत्सुंयो निःशान्त्यत्वेन तत्किंयाहेतुः ।

[]] पृ. १४४

अदृष्टेरन्यश्चब्दाथं स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात् ।

श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता ॥

[]] पृ. १९६ (४, ५, ६)

अदृष्टेऽर्थवैकल्यनमात्रम् । []] पृ. ३८८ (१५)

अधिकारोऽनुपायत्वात् न वादे शून्यवादिनः ।

[श्लो० वा० निरालम्ब० श्लो० १२९]

पृ. ३७७ (४)

अनधिगतार्थपरिच्छितिः प्रमाणम् । []] पृ. ५५४

अनर्थः खल्वपि कल्पनासमारोपितो न लिङ्गम्,

तथा पक्ष एवायं पक्षसपक्षयोरन्यतरः । []] पृ. ७२१

अनलार्थ्यनलं पश्यन्नपि न तिष्ठेत् नापि प्रतिष्ठेत् ।

[]] पृ. २८५

अनष्टाज्जायते कार्यं हेतुश्चान्येपि तत्क्षणम् ।

क्षणिकत्वात् स्वभावेन तेन नास्ति सहस्थितिः ॥

[]] पृ. ३३२ (१९, २०)

अनादित्वात् मायायाः जीवविभागास्य च धीजाङ्करसन्तान-
योरिव नेतरैतराश्रयदोषप्रसक्तिरत्र । तथा चाहुः—“अनादिर-
प्रयोजनाऽविद्या अनादित्वादिनेतराश्रयदोषपरिहारः, निष्प्रयो-
जनत्वेन भेदप्रपञ्चसमग्रप्रयोजनपर्यन्तुयोगावकाशः ।

[]] पृ. २७८ (२, ३, ४)

अनादिनिघनं मद्वा शब्दतरवं यदक्षरम् ।

विषयैतेऽर्थभावेन प्रक्रिया जनतो यतः ॥

[वाक्यप० श्लो० १ प्रथमका०] पृ. ३७९ (१२)

अनिर्दिष्टफलं सर्वं न प्रेक्षापूर्वकारिभिः ।

शास्त्रमादित्यते तेन वाच्यमग्रे प्रयोजनम् ॥

[]] पृ. १६९ (९)

अनुत्पन्नाश्च महामते सर्वधर्म(माँ)सदसतोरनुत्पन्नत्वात् ।

[]] ३०३ (२, ३)

अनुत्पल्लिखरस्ताः । []] पृ. २८८

अनुत्पल्लिखि स्वभावः कार्यं च । [ध. न्या. सू. ११-१२] पृ. ३.

अनुमातुरयमपराधो नानुमानस्य । [२-१-२८ वात्स्या० भा०]

पृ. ५६३ (५)

अनुमानं विवक्षायाः शब्दादप्यत्र विद्यते । []] पृ. १८५ (२, ३)

अनुमानमप्रमाणम् । []] पृ. ७०

अनेकगुणजात्यादिविकारा धातुरक्षिता ।

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३३१]

पृ. ७४२

अनेकपरमाणुपादानमनेकं चेद् विज्ञानं सन्तानान्तरवदेकपरा-
मर्शोभावः । []] पृ. १४९

अनेकान्तभावनातो विनिष्ठप्रवेदो क्षयशरीरादिलामो नि ध्रय
सम् । []] पृ. १५५

अनेकान्तात्मकत्वाभावेऽपि केवलमिति सत्त्वात् यत् सत् तत्
सर्वमनेकान्तात्मकमिति प्रतिपादकस्य शासनस्याव्यापकत्वात्

कुसमयविशासित्वं तस्यासिद्धम् । []] पृ. ६२५

अन्तरङ्ग-बहिरङ्गोन्तरङ्गस्यैव वलीयस्त्वात् ।

[]] पृ. ४७९ (५)

अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः संभोगजश्च संयोगः ।

[वैशेषिकद० ७-२-९] ७०४ (३)

अन्यत्र दृष्टो धर्मः क्वचिद्धर्मिणि विधीयते निषिध्यते च ।

[]] पृ. १०९

अन्यत्र हिंसा अपायहेतुः । []] पृ. ७३१

अन्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ।

नान्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ? ॥

[]] पृ. ६९, ५६९ (७)

अन्यथैकेन शब्देन व्यङ्ग एकत्र वस्तुनि ।

दुष्ट्या वा नान्यविषय इति पर्यायता भवेत् ॥

[]] पृ. २२० (७, ८, ९)

अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद् दाहं दग्धोऽभिमन्यते ।

अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थं सम्प्रतीयते ॥

[वाक्य० प० दि० का० श्लो० ४२५]

पृ. १७७ (४), २६० (१०)

अन्यदेव हि सामान्यमभिज्ञज्ञानकारणम् ।

विशेषोऽप्यन्य एवेति मन्यते निगमो जयः ॥

[]] पृ. ३११ (३)

अन्यदेवेन्द्रियप्राणां अन्यच्छब्दस्य चोचरः ।

शब्दात् प्रत्येति भिन्नाक्षो न तु प्रत्यक्षमीक्षते ॥

[]] पृ. २६० (८, ९)

अन्यान्यत्वेन ये भावा हेतुना कारणेन वा ।

विशिष्टा भिन्नजातीयैरसङ्घोर्णा विनिश्चिताः ॥

[तत्त्वसं० का० १०६९] पृ. २१२ (२३)

अन्ये लाहुः—क्षेत्रज्ञानां नियतार्थविषयग्रहणं सर्वविद-

धिष्ठितानाम् । यथाप्रतिनियतशब्दादिविषयप्राहकाणामिन्द्रिया-

णामनियतविषयसर्वविधिधिष्ठितानां जीवच्छरीरे । तथा च

इन्द्रियदृश्यच्छेदलक्षणं केचिद् मरणमाहुश्चेतनानधिष्ठितानाम् ।

अस्ति च क्षेत्रज्ञाना प्रतिनियतविषयग्रहणम् तेनाप्यनियतविषय-

सर्वविधिधिष्ठितेन भाव्यम् । योजतौ क्षेत्रज्ञाधिप्रायकोऽनियत-

विषयः स सर्ववैधीश्वरः । नन्वेवं तस्यैव सकलक्षेत्रज्ञधिप्राय-

कत्वात् किमन्तर्गद्दृष्ट्यानीयैः क्षेत्रज्ञैः कृतम् ? न किञ्चित् प्रमा-

णसिद्धता मुक्त्वा । नन्वेवमनिष्ठा—यथेन्द्रियाधिप्रायकः क्षेत्र-

ज्ञस्तदधिप्रायकश्चक्षुरः एवमन्योऽपि तदधिप्रायकोऽस्तु, भवत्व-

निष्ठा यदि तत्साधकं प्रमाणं किञ्चिदस्ति, न त्वनिष्ठासाधकं

किञ्चित् प्रमाणमुत्पत्त्याम तावत् एवानुमानसिद्धत्वात् । आग-

मोऽप्यस्मिन् वस्तुनि विद्यते—तथा च भगवान् व्यासः—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरक्षाक्षर एव च ।

क्षर सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

[भग० गी० अ० १५ श्लो० १६]

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमाभेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्सव्य ईश्वरः ॥

[भग० गी० अ० १५ श्लो० १७]

तथा श्रुतिश्च तत्प्रतिपादिका उपलभ्यते—

विश्वतश्चक्षुस्त विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुस्त विश्वतस्यात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैथोवाभूमी जनयन् देव एक आस्ते ॥

[श्रिताश्वत० उ० अ० ३,३]

न च स्वरूपप्रतिपादकानामप्रामाण्यम्, प्रमाणजनकत्वस्य सङ्गात् । तथाहि—प्रमाणजनकत्वेन प्रमाणस्य प्रामाण्यं न

प्रवृत्तिजनकत्वेन तच्चैहास्त्येव । प्रवृत्ति-निवृत्तौ तु पुरुषस्य

सुख-दुःखसाधनलाभ्यवसाये समर्थस्थितिर्लाभः भवत इति ।

अथ विधावङ्गलादनीषां प्रामाण्यं न स्वरूपार्थलादिति

चेत्, तदसत्; स्वार्थप्रतिपादकत्वेन विध्यङ्गलात् । तथाहि—

स्तुतेः स्वार्थप्रतिपादकत्वेन प्रवर्तकत्वम्, निन्दायास्तु निवर्त-

कत्वमिति । अन्यथा हि तदर्थपरिज्ञाने विहित-प्रतिपिदेष्व

विशेषेण प्रवृत्तिनिवृत्तिर्वा स्यात् । तथा विधिवाक्यस्यापि स्वार्थ-

प्रतिपादनद्वारेणैव पुरुषप्रेरकत्वं दृष्टम्, एवं स्वरूपपरेष्वपि

वाक्येषु स्यात्, वाक्यस्वरूपताया अविशेषात् विशेषहेतोश्चा-

भावादिति । तथा स्वरूपार्थानामप्रामाण्यं "भेष्या आप,

दर्शोः पत्रिन्नम्, अमेध्यमञ्चुक्ति" इत्येवंस्वरूपपरिज्ञाने विध्य-

ङ्गतायामप्यविशेषेण प्रवृत्ति-निवृत्तिप्रसङ्गः, न चैतदस्ति, भेष्ये-

भवेव प्रवर्तते अमेध्येषु च निवर्तते इत्युपलम्भात् । तदेवं स्वरू-

पाभ्यो वाक्येभ्योऽर्थस्वरूपावबोधे सति इष्टे प्रवृत्तिदर्शनात्

अनिष्टे च निवृत्तेरिति ज्ञायते—स्वरूपार्थानां प्रमाणजनकत्वेन

प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विधिसहकारिमिति, अपरिज्ञानात् प्रवृत्ता-

वृत्तिप्रसङ्गः । अथ स्वरूपार्थानां प्रामाण्ये "प्रावाणः स्वन्ते"

इत्येवमादीनामपि यथार्थता स्यात्, न; मुख्ये वाधकोपपत्तेः ।

यत्र हि मुख्ये वाधकं प्रमाणमस्ति तत्रोपचारकत्वना, तदभावे तु

प्रामाण्यमेव । न चेश्वरसङ्गावप्रतिपादनेषु किञ्चिदस्ति वाधक-

मिति स्वरूपे प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यमित्यागमादपि सिद्धप्रामा-

ण्यात् तदवगमः । ईश्वरस्य च सत्तामात्रेण स्वविषयग्रहणप्रवृ-

त्ताना क्षेत्रज्ञानामधिगम्यकता यथा स्फटिकादीनामुपधानाकार-

ग्रहणप्रवृत्ताना सवितृप्रकाशः । यथा तेषां सावित्रं प्रकाशं

विना नोपधानाकारग्रहणसामर्थ्यं तथेश्वर विना क्षेत्रविदा न

स्वविषयग्रहणसामर्थ्यमित्यस्ति भगवानीधरः सर्ववित् ।

[श्लो० वा० शम्भुप० ८५] पृ. ५७५ (३)

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ६] पृ. ५९३ (६)

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ९१] पृ. ११३

[१-१-५ शाररभा०] पृ. ५८०

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ५] पृ. ५७६

अपि णिपादो जवतो प्रहीता पर्यत्यलच्छु स शृगोत्यकृणः ।
स चेत्ति विश्वं नहि तस्य वेत्ता तमाहुरर्ष्यं पुरुषं महान्तम् ॥

[श्रिताश्वत० ३-१९] पृ. ४६

अपि चैकत्व-नित्यत्व-प्रत्येकसमनायित्वा (ता) ।
निरुपाख्येष्वपोहेषु कुर्वतोऽम्भृन्नकः पटः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० १६३] पृ. २०१ (१०,११)

अपोद्धारः उदस्यार्थं वाक्यादर्शो विवेचितः ।
वाक्यार्थः प्रतिभाख्योऽयं तेनादावुपजन्यते ॥

[पृ. १८८ (६)]

अपोहः शब्दार्थ इत्युक्तम् अत्राप्यकलात् । यत्र द्वैतार्थं भ-

वति तत्रैतदप्रतिषेधादितरः प्रतीयते, यथा—'गौः' इति पदाद् गौः

प्रतीयमानः अगौर्निविध्यमानः; न पुनः सर्वपद एतदस्ति, न ह्यसर्वं

नाम किञ्चिदस्ति यत् सर्वशब्देन निवर्तते । अथ मन्त्रे एकादि

असर्वं तन् सर्वशब्देन निवर्तते इति, तत्र; स्वाधीपवादोपप्रस-

ङ्गात् । एवं ऐकादिव्युत्पत्तेः प्रवर्तमानः सर्वशब्दोऽत्रप्रतिषे-

धादङ्गव्यतिरेकस्याङ्गिनोऽनभ्युपगमादनर्थकः स्यात् । अङ्गश-

ब्देन ऐकदेश उच्यते, एवं सति सर्वं समुदायशब्दः एकदेशप्रति-

षेवरूपेण प्रवर्तमानः समुदायिव्यतिरेकस्यान्यस्य समुदायस्या-

नभ्युपगमादनर्थकः प्राप्नुवन्ति । आधादिशब्दानां तु समुच्चय-

विषयत्वादेकादिप्रतिषेधे प्रतिविध्यमानार्थानामसमुच्चयत्वादनर्थ-

कत्वं स्यात् । [अ० २ आ० २ सू० ६७ न्यायवा० पृ० ३२९]

[अ० १२-२३] पृ. २०० (१,२,३,४,५)

अपोहमेवाद् भिन्नार्था स्वार्थमेदगतौ जडा ।
एकलाभिनकार्यत्वाद् विशेषणविशेष्यता ॥

[पृ. १९६ (९,१०,११)]

अपोहैः स वहिःसंस्थितैर्भिवते ।

[पृ. १९४]

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रतिष्यति ।

[पृ. ८१]

अप्रामाण्यकारित्वे चक्षुषो दूरव्यवस्थितस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः ।

[पृ. १४३ (३)]

अप्यु मन्त्रो रसश्चाग्नौ वार्या रूपेण तौ सह ।

योत्रि सस्पृशता ते च न चेदस्य प्रमाणाता ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ६] पृ० ५८१ (३,४,५)

अभावगम्यरूपे च न विशेष्येऽस्ति वस्तुता ।

विशेषितमपोहेन वक्षु वाच्यं न तेऽस्त्यतः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ९१] पृ. ११३

अभावोऽपि प्रमाणाभावः 'नास्ति' इत्यर्थस्यासन्निरूप्यतः ।

[१-१-५ शाररभा०] पृ. ५८०

अभिधाताभिर्संयोगनाशप्रत्ययसभिधिम् ।

विना ससर्गिता याति न विनाशो घटादिभिः ॥

[पृ. ३२० (२२,२३,२४)]

अभिधानप्रतिषिध्यर्थमधीपत्यावत्रोचितात् ।

शब्दे वाच्यरूपासंशयं तन्नित्यत्वप्रमेयता ॥

[श्लो० वा० अर्थोप० श्लो० ५] पृ. ५७६

अध्यासात् पक्वविज्ञानं कैवल्यं लभते नरः ।
केवलं कान्ये निपिद्धे च प्रवृत्तिप्रतिषेधतः ॥

[] पृ. १५१ (१)

अध्यासात् प्रतिग्राहेतुं शब्दं न तु बाह्यार्थप्रत्यायकः” ।

[] पृ. १८२ (४)

अर्थं चापोहः प्रतिवस्तुवेकः, अनेको वेति वक्तव्यम् । यद्ये-
कस्तदाऽनेकगोद्रव्यसम्बन्धी गोलमेवास्ती भवेत् । अथानेक-
स्तत् पिण्डवदानन्त्यादास्थानानुपपत्तेरवाच्य एव स्यात् ।

[न्यायवा० पृ० ३३० पं० १५-१७] पृ. २०१ (५)

अयमेव मेदो मेदहेतुर्वा, यदुत विरुद्धधर्माप्यास कारण-
मेदश्च, स चेन्न मेदो विधुमेक स्यात् ॥ [] पृ. ३
अयमेव हि मेदो मेदे हेतुर्वा विरुद्धधर्माप्यास कारणमेदश्च ।

[] पृ. ३२७.

अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः ।

नैव वस्तुन्तराभावस्यवित्थयुगमादत्ते ॥ [श्लो० वा० अभाव०

श्लो० १५] पृ. ३४९ (२५) ५५८

अर्थक्रियाधिगतिलक्षणफलविशेषहेतुर्वाचं प्रमाणम् ।

[] पृ. १५

अर्थनाल्यभिधानेऽपि सर्वं जातिवियायिनः ।

व्यापारलक्षणा यस्मात् पदार्थाः समवस्थिताः ॥

[वाक्यप० वृ० का० श्लो० ११] पृ. २२२ (७,८)

अर्थवत् प्रमाणम् । [वात्स्या० भा० अ० १ आ० १ सू० १]

पृ. १०९, १२६, १६१, ५४१, ५४२, ५५०

अर्थविवक्षा शब्दोऽनुमापयति ।

[] पृ. १८५ (१)

अथ शब्दोऽर्थवत्त्वेन पक्षं कस्मान्न कल्प्यते ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ६२] पृ. ५७५

अर्थस्यासन्निकृष्टस्य प्रसिद्धार्थं प्रमान्तरम् ।

प्रमाभावमभावाद्यर्थं वर्णयन्ति तथाऽपरे ॥

[] पृ. ५७९ (५)

अर्थस्यासम्भवेऽभावात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणात् ।

प्रतिपदलक्षणभावस्य तद्वेतुल्वे समं द्वयम् ॥

[] पृ. १७ (२), ७३, ५५५ (१,२)

अर्थे सहकारी यस्य विनिष्टप्रमितौ प्रमात्प्रमेयाभ्यामर्थान्तरं
तदर्थवत् प्रमाणम् । [] पृ. ५४१

अर्थानर्थविवेचनस्यानुमानायत्तत्वात् [] पृ. ४६९.
अर्थान्तरनिवृत्त्या कश्चिदेव वस्तुनो भागो गम्यते ।

[] पृ. २१३

अर्थान्तरनिवृत्त्याह विनिष्ठानिति यत्पुनः ।

श्लोक लक्षणकारेण तत्रार्थोऽयं विवक्षितः ॥

[तत्त्वसं० का० १०६८] पृ. २१२ (२२)

अर्थोपत्तिरपि दृष्टं श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यदृष्टार्थ-
कल्पना । [१-१-५ शब्दव्या०] पृ. ५७८ (११)

अर्थोपत्तिप्रत्यायकत्वात्तदर्थानामप्येवा । [] पृ. ४००

अर्थेन घटत्वेना नहि मुक्तार्थरूपतात् ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥

[] पृ. ३१२ (२) ५१०

अर्थोपयोगेऽपि पुनः स्मार्त्तं शब्दानुयोजनम् ।

अक्षधीर्षयपेक्षेत सोऽर्थो व्यवहितो भवेत् ॥

[] पृ. ५२५ (१)

अवधीनामनिर्णयतैरित्येतास्ते न शक्तयः ।

सत्त्वे च नियमस्तासां (युक्तं) साधविको ननु ॥

[तत्त्वसं० का० २] पृ. ३०२ (१)

‘अवयवी अवयवेषु वर्तते’ इति समवायस्या प्राप्तिरुच्यते ।

[] पृ. ६६६

अवयवेषु क्रिया, क्रियातो विभागः, तत्. संयोगविनाशः,

ततोऽपि द्वयविनाशः । [] पृ. १४९

अवयवं भावनियमः क परस्यान्यथा परैः ।

अर्थान्तरनिमित्ते वा धर्मे वासति रागवत् ॥

[] पृ. ५५९ (१)

अवयवं भाविनं नाशं विद्धि सम्प्रत्युपस्थितम् ।

अयमेव हि ते कालः पूर्वमासीदनागतः ॥

[] पृ. ५३९

अवस्तुत्वात्पदोद्धाना नैव मेदः । [] पृ. १९८

अवस्तुविषयेऽप्यस्ति चेतोमात्रविनिर्मिता ।

विचित्रकल्पनामेदरचितेऽपि वासना ॥

[तत्त्वसं० का० १०८६] पृ. २१५ (१४)

अवस्था-देश-कालानाम् । [वाक्यप० प्र० का० श्लो० ३०]

पृ. ७० (५)

अवाचकत्वे शब्दाना प्रतिज्ञाहेत्वोर्वाधात् ।

[अ० २ आ० २ सू० ६७ न्यायवा० पृ. ३२७ पं. ६-७]

पृ. १७५ (१)

अविनाभावसम्बन्धस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । [] पृ. ७०

अविनाभाविता चात्र तदैव परिगृह्यते ।

न प्राग्वगतैलेवं सत्यप्येवा न कारणम् ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अर्थोपपत्ति० श्लो० ३] पृ. ४७

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यस्तितदर्शने ।

ग्राह्यमाहकसवित्तमेदवानिच लक्ष्यते ॥

[] पृ. ४१४ (६)

अविभुजि द्वेषे समानेन्द्रियप्राह्वणार्थं विशेषगुणानामसम्भवात् ।

[] पृ. ७०८

अवेतविषयस्युतिहेतुसूदनन्तरं धारणा ।

[] पृ. ५५३ (६)

अव्यभिचाराद्विशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका, सामग्री प्रमा-
णम् । [] पृ. ४७१

अशक्यसमयो ह्यात्मा नामाधीनामनन्यभाक् ।

तेषामतो न चान्यत्वं कथश्चिदुपपद्यते ॥

[] पृ. १८५ (११,१०)

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम् [न्यायद० १-१-४] पृ. ५५०
इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम् । [न्यायद० १-१-४]
[पृ. ७०४]

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसा-
यात्मकं प्रत्यक्षम् । [न्यायद० १-१-४] पृ. ११९, ५१८
इन्द्रो मायाभिः पर(पुत्र)रूप ईयते [अरवे० मण्ड० ५ सू०
४७ श्ल० १८] पृ. २७३ (५)

इयती च सामग्री प्रमाणोत्पादिका । [] पृ. ३
इष्टानिष्टार्थसाधनयोग्यतालक्षणौ धर्माधर्मौ ।
[] पृ. ५०५ (८)

इहरा समूहसिद्धि- [प्र० का० गा० २७] पृ. ६२८ (३)
उ

उत्क्षेपणम्, अपक्षेपणम्, आकुञ्चनम्, प्रसारणम्, गमन-
सिद्धि कर्माणि । [वैशेषिकद० १-१-७] पृ. ६८६

उत्तम पुरुषस्तन्व्य- परमात्मैशुदाहृत ।
यो लोकत्रयमाविश्य विमर्शव्यय ईश्वर ॥
[भग० गी० अ० १५ श्लो० १७] पृ. ९८

उत्तरकालभाविनः सवादप्रत्ययाच्च जन्म प्रतिपद्यते शक्ति-
लक्षणं प्रामाण्यमिति स्वत उच्यते न पुनर्विज्ञानकारणाज्ञोपजा-
यते । [] पृ. १०

उत्पाद-व्यय-श्रौव्ययुक्तं सत् ।
[तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० २९] पृ. ५९, ३२३, ४१२

उदधाविष सर्वसिन्धव- समुदीर्णोत्सृज्य नाथ दृश्यः ।
न च तासु भवान् प्रवृत्त्येते, प्रविभक्त्यासु सरिरीखिवोदधिः ॥
[चतुर्थद्वान्त्रिकाकार्यां श्लो० १५] पृ. २९

उपमानमपि साहचर्यादधक्षिण्ट्येऽयं बुद्धिसुत्पादयति यथा
गवयदर्शनं गोस्तरणस्य [१-१-५ शावरभा०] पृ. ५७६ (१)
उपयुक्तोपमानसुं तुल्यार्थग्रहणे सति ।
विशिष्टविषयत्वेन सम्बन्धं प्रतिपद्यते ॥

[] पृ. ५८४ (८)
उपलब्धिः सत्ता । [] पृ. २९३

उपलब्धि सत्ता सा चोपलभ्यमानवस्तुयोग्यता तदाश्रया
वा ज्ञानवृत्तिः । [] पृ. २९१
उपलम्भः सत्ता । [] पृ. ७१०

उपोढारणेण— [अ० लो० उ० १ पृ० ३५] पृ. १३३
उप्याय-द्विद्-भंगा हृदि दवियलक्षणं एयं ।

[प्र० का० गा० १२] पृ. ६२३, ६२८ (४)
उभयम् । [पाणिनि०] पृ. १७९ (४)

ऊ

ऊर्णनाभ इवाऽश्वात् चन्द्रकान्त इवाऽम्भसाम् ।
प्ररोहणामिव शशः स हेतुः सर्वजन्मिनाम् ॥

[] पृ. ७१५ (३)
ऊर्णमूलमप शास्त्रमश्वत्सं प्राहुर्व्ययम् ।
छन्दासि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥

[गीता अ० १५ श्लो० १] पृ. ३१०

ऊ

ऊर्णीणामपि यज्ज्ञानं तदव्यागमपूर्वकम् ।
[वाक्यप० प्र० का० श्लो० ३०] पृ. ५३८ (८)

ए

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
[अमृतविन्दु उपनि० प० १२ पृ० १५] पृ. ३७

एकत्रयम् अगुणम् संयोग-विभागेष्वनपेक्षम् कारणम् इति
कर्मलक्षणम् । [वैशेषिकद० १-१-१७] पृ. ६७२

एकधर्मान्वयासत्त्वेऽप्यपीत्यापोहगोचराः ।
वैलक्षण्येन गम्यन्तेऽभिन्नप्रत्यक्षमशंका ॥

[तत्त्वस० का० १०५०] पृ. २१०
एकप्रत्यक्षमशं हि केचिदेवोपयोगिनः ।

प्रकृत्या भेदवन्तोऽपि नान्य इत्युपपादितम् ॥
[तत्त्वस० का० १०५१] पृ. २१० (१०, ११)

एकमेवाद्वितीयम् । [छान्दो० उ० अ० ६ खं० २ म० १]
पृ. २७३ (९)

एहोरेह, सविद्रयं हयं-विपादायनेकाकारविवर्तं समुत्प-
रयाम् तत्र यथेष्टं संज्ञां कियन्ताम् । [] पृ. २७

एकयोग्यप्रथ पाकजाः । [८-१-५ वात्स्यां० भा०]
पृ. ५२१ (१)

एकश्रोत्रप्रवेशे च नान्येषां च पुनः श्रुतिः ।
न चावान्तरवर्षाणां नानालसास्ति कारणम् ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ११२] पृ. ३८
एकसामर्थ्यधीनत्वाद् रूपादे रसतो गतिः ।

हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत् ॥
[] पृ. ५५९ (५)

एकस्मिन्नपि दृष्टेऽर्थे द्वितीयं पश्यतो वने ।
साहचर्येन सदैकस्मिन्नदैवोत्पद्यते मतिः ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४६] पृ. ५७७ (५, ६)

एकस्मिन्नवयविति कृत्स्नकदेशशब्दप्रवृत्त्यसम्भवात् अयुक्तोऽयं
प्रश्न — 'किमेकदेशेन वर्तते, अथ कृत्स्नो वर्तते' इति ।

'कृत्स्नम्' इति हि खल्वेकस्य अशेषाभिधानम् । 'एकदेशः'
इति च अनेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम्, ताविमौ कृत्स्नैक-
देशशब्दो एकस्मिन्नवयविति अनुपपन्नौ ।

[२-१-३२ न्यायवा०] पृ. ६६८
एकस्मिन् भेदाभावात् सर्वशब्दप्रयोगालुपपत्तिः ।

[] पृ. ६६३
एकस्यापि च्चनेर्वाच्यं सदा तत्रोपपद्यते ।

क्रियाभेदेन भिन्नलादेवम्भूतोऽभिमान्यते ॥
[] पृ. ३१४ (५)

एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।
कीऽन्यो न दृष्टो भागः स्यात् यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥

[] पृ. ५०७ (६)
एकादश जिने । [तत्त्वार्थ० अ० ९ सू० ११] पृ. ६१५

एकादिव्यवहारहेतुः सङ्ख्या ।

[प्रशास्त्र० भा० पृ० १११ पं० ३] पृ. ५१९

एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते ।

नूनं स चक्षुषा सर्वत्रसावीर्य (सर्वात्र रसावीर्य) प्रतिपद्यते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११२] पृ. ४३

एको भावस्त्वत्त्वतो येन दृष्टः सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टा एको भावस्त्वत्त्वत्त्वेन दृष्टः ॥

[] पृ. ६३ (७)

एकेको वि सयविहो ।

[आवश्यकनि० उद्यगघायनि० गा० ३६] पृ. ७५७ (४)

एकगुणकालए दुगुणकालए-

[भगवतीसू० शत० ५ उ० ७ सू० २१७] पृ. ६३५ (४)

एगदवियन्मि- [प्र० का० गा० ३१] पृ. ६२८ (२)

एगमेगेण जीवत्स पएटे अणतेहि णाणावरणजिणोपगलेहि
आवेदियपत्रेदिए । [] पृ. ४५५-४५६ (२)

एगे आया । [स्थाना० प्रथमस्था० सू० १]

पृ. ९३, ४५३ (२)

एगे भवं दुत्रे भवं । [भगवतीसूत्र शतक १८ उ० १०]

पृ. ६२५ (१)

एते च त्रयो भङ्गा गुण-प्रधानभावेन सकलधर्मात्मकैक-
वस्तुप्रतिपादकाः स्वयं तथाभूताः सन्तो निरवयवप्रतिपत्तिद्वारेण
सकलादेशा, वक्ष्यमाणान्नु चत्वारः सावयवप्रतिपत्तिद्वारेणाशो-
पधर्माकान्तं वस्तु प्रतिपादयन्तोऽपि निकलादेशाः ।

[] पृ. ४४५ (११, १२)

एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः ।

प्राथर्थे तावतैवैकं स्वतः प्रामाण्यमश्रुते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६१] पृ. ८

एवं धर्मविना धर्मिणासुदेशः कृतः ।

[प्रशास्त्रपादभा० पृ० २६ पं० १] पृ. ६६१ (३)

एवं परीक्षकज्ञानश्रितयं नातिवर्तते ।

तत्तथाजातवाधेन नाशङ्क्यं वाचकं पुनः ॥

[तत्त्वसं० का० २८७१] पृ. १९

एवं परोक्तसम्बन्धप्रत्याख्यानं कृते सति ।

नियमो नाम सम्बन्धः स्वमतेनोच्यतेऽधुना ॥

[] पृ. २०

एवं यत् पक्षधर्मत्वं व्येष्टं हेतुत्वमिष्यते ।

तत् पूर्वोक्तान्यधर्मत्वदर्शनाद् व्यभिचार्यते ॥

[] पृ. ५७०

एष प्रत्यक्षधर्मश्च वर्तमानार्थतैव या ॥

[श्लो० वा० निरा० श्लो० ११४] पृ. ५३७ (१०)

एषामैन्द्रियकलेऽपि न तादृशेण धर्मता ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३] पृ. ५०५ (१०)

औ

औत्पत्तिकस्तु शब्दसार्थेन सम्बन्धः ।

[मीमां० १-१-५ पृ० ५] पृ. ३८६

क

कडविहे णं मंते । आया पण्णत्ते ?

गोयमा । अट्टविहे । तं जहा-वविए आया ।

[भगवतीसू० शत० १२ उ० १०] पृ. ६३१ (१)

कतमत संवृत्तिसत्त्वं यावन्नोक्तव्यवहारः ।

[] पृ. ३७८

कम्मं जोगनिवित्तं । [प्र० का० गा० १९] पृ. ७३३ (८)

कर्तुः कार्यादानोपकरणप्रयोजनसम्प्रदानपरिज्ञानात् ।

[] पृ. १०१

कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुधर्मं, अधर्मस्तु अप्रियप्रत्यवायहेतुः ।

[प्रशास्त्रपा० भा० पृ० २७२ पं० ८ तथा पृ० २८० पं० ४]

पृ. ६६५

कर्तृफलदायी आत्मगुण आत्म-मन संयोगजः स्वकार्यविरोधी
धर्माधर्मरूपतया भेदवान् अदृष्टाव्यो गुणः ।

[] पृ. ६८५ (६)

कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम् । [न्यायवि० १-४] पृ. ५०८ (१)

कल्पनीयास्तु सर्वज्ञा भवेयुर्वेदव्यस्तव ।

य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुध्यते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३५] पृ. ५३

कस्मात् साक्षाद्विमतस्त्वेवं गोलं यस्मात् तदात्मकम् ।

तादात्म्यमस्य कस्मात् चेत् स्वभावादिति गम्यताम् ॥

[श्लो० वा० आहृ० श्लो० ४७] पृ. ३४० (६)

कस्यचित्तु यदीष्येत स्वत एव प्रमाणता ।

प्रथमस्य तथाभावे प्रहेप- केन हेतुना ॥

[-श्लो० वा० सू० २ श्लो० ७६] पृ. ६

कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं विचित्रभावं शृगपक्षिणा वा ।

स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न कामचारोऽस्ति कृतः प्रयत्नः ॥

[] पृ. ७१२ (१)

कः शोभित वदन्नेवं यदि न स्यादहीकता ।

अज्ञा(ज्ञ)ता वा यतः सर्वे क्षणिकेष्वपि तत्समम् ॥

[हे० वि० पृ० १२९] पृ. ३२९ (१७)

कारणमस्त्वव्यक्तम् । [साङ्ख्यका० १६] पृ. २८४

कारणसंयोगिना कार्यमवश्यं सद्युज्यते ।

[] पृ. १४९

कारण्याद् भगवतः प्रवृत्तिः । नन्वेवं केवल- सुखरूपः प्राणि-

सगोऽस्तु, नैष्ठम्, निरपेक्षस्य कर्तृत्वेऽयं दोषः सापेक्षत्वे तु कथ-

मेकरूप- सर्गः ? यस्य यथाविध- कर्मावायः पुण्यरूपोऽपुण्यरूपो

वा तस्य तथाविधफलोपभोगाय तत्साधनान्, शरीरादींस्तथावि-

धांस्वत्सापेक्षः सजति । [] पृ. ९९

कार्यं धूमो हुतसुजः कार्यं धर्मास्तुष्टितः ।

[] पृ. ५७ (७) ५८

कार्यं धूमो हुतसुजः, कार्यधर्मास्तुष्टितः ।

स तदभावेऽपि भवत्- कार्यमेव न स्यात् ॥

[] पृ. २०

कार्यं धूमो हृतभुजः कार्यधर्मादुत्थितः ।
सम्भवंस्तदभावोऽपि हेतुमत्तां विलङ्घयेत् ॥
[] पृ. ३२२ (१,२,३), ५६९ (३)
कार्यकारणभावोऽस्मिन्त्वान्ना द्वयी गतिः ।
नियमानियमाभ्यां स्यादनियमादतद्गता ॥

[] पृ. २१
कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियमकात् ।
अविनाभावनियमोऽदर्शनात् न दर्शनात् ॥
[] पृ. ७६, ५५८ (१४)
कार्यत्वात्न्यल्लेशेन यत् साध्यासिद्धिदर्शने तत् कार्यसमम् ।
[] पृ. ११५ (६)

कार्यस्यैवमयोगात् किं कुर्वन्त कार्यं भवेत् ।
ततः कारणभावोऽपि वीजादेर्नान्वकल्पते ॥
[तत्त्वसं० का० १३] पृ. २८३ (१४)
कालं पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।
कालं सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥
[महाभा० धादिप० अ० १ श्लो० २७३, २७५]
पृ. ७११ (४, ५)

कालाच्चनोरत्यन्तसयोगे । [पा० २-३-५] पृ. ६०५ (२)
कालो य होह सुहृमो । [] पृ. ६५५
किं स्यात् सा चित्रवैकल्या न स्यात् तस्यां मतावपि ।
[] पृ. २४१ (१४)

किन्तु गौर्गवयो हस्ती वृक्ष इत्यादिशब्दत् ।
विधिरूपावसायेन मति शान्दी प्रवर्तते ॥
[तत्त्वसं० का० ९११] पृ. १८६ (१)
किन्तु विध्यवसायस्याद् विकलो जायते ध्वनेः ।
पश्चादपोहशब्दार्थनिषेधे जायते मति ॥
[तत्त्वसं० का० ११६४] पृ. २९७ (४)

किं सामग्री करणं तच्च कर्तृकर्मापेक्षम् सामग्रीजनकलेन
तयोर्व्यापृतेरर्थान्तरभूतयोरभावात् किमपेक्ष्य साधकतमलमा-
सादयेत् । [] पृ. ४७२ (१, १०)

केचिदेव निरात्मानो बाह्या इष्टा घटादयः ।
गमनं कस्यचिच्चैव आन्तेस्तद्विनिवर्त्यते ॥
[तत्त्वसं० का० ११८७] पृ. २२९ (१७-१८)
केवलं पुत्र धर्मो धर्मिणि साध्यस्तथेष्टसमुदायस्य सिद्धि-
श्रुता भवति । [] पृ. ५५४
केवलणाद्यवत्ता जाणति ।
[प्रज्ञाप० द्विती० प० सू० ५४ गा० १६१]
[] पृ. ६०८ (६, ७)

केवलनाणे केवलदर्शने । [] पृ. ६१७
केवलनाणे ण भते ! । [] पृ. ६०७ (२)
केवली ण भते ! इमं रथपर्याप्तं पुढिहि आयारेहि पमाणिहि
हेऊहि संठाणेहि परिवारेहि जं समयं जाणह नो तं समयं
पासह ? हना गोयमा । केवली णं । [] पृ. ६०५

को हि भावधर्मं हेतुमिच्छन् भावं नैच्छेत् ।
[] पृ. ४८० (४)

क्रमेण युगपच्चैव यत्सोऽर्थक्रियाकृतः ।
न भवन्ति तत्सोर्था व्यर्थः क्षणिकताध्रमः ॥
[] पृ. ३२९

क्रियारूपत्वादपोहस्य विषयो वक्तव्यः । तत्र 'अधोर्न भवति'
इत्ययमपोहः किं गोविषयः अधोगोविषयः ? यदि गोविषयः
कथं गौर्गव्येवाभावः ? अथागोविषयः कथमन्यविषयादपोहद-
न्यत्र प्रतिपत्तिः, नहि खदिरे छिद्यमाने पलाशे छिदा भवति ।
अथागोर्गवि प्रतिषेधो 'गौरगौर्न भवति' इति, केनागोलं प्रराक-
यत् प्रतिषिध्यत इति । [न्यायवा० पृ० ३२९ पं० २४-२७०
३३० पं० ४] पृ. २०० (११, १२)

क्रियावद् गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यम् ।
[वैशेषिकद० १-१-१५] पृ. ६३३ (३)
कीडा हि रतिमविन्दताम्, न च रत्नार्था भगवान् द्रुखाभा-
वात् । [न्यायवा० पृ० ४६२] पृ. ९९
केशकर्मविपाकाश्चैरपराशृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ।
[योगद० पा० १ सू० २४] पृ. ६९, १३३.

केशेन पक्षधर्मलं यस्तत्रापि प्रकल्पयेत् ।
न सन्नच्छेत् तस्यैतद्धृष्येण सह लक्षणम् ॥
[] पृ. ५७०

क्षचित् तदपरिज्ञानं सदशापरसम्भवात् ।
आन्तेरपश्यत (?) मेदं मायागोलकमेदवत् ॥
[] पृ. ३१८ (३)

क वा श्रुतिः । [तत्त्वसं० का० ९०७] पृ. १८५
क्षणिकाः सर्वसंस्काराः । [] पृ. ७०६
क्षणिकाः सर्वसंस्कारा विज्ञानमात्रमेवेदं भो जिनपुत्राः । यद्
इदं त्रैधातुकम् । [] पृ. ७३१

क्षणिका हि सा न कालान्तरमवतिष्ठते ।
[] पृ. २५
क्षणिका हि सा न कालान्तरमास्ते । [] पृ. ५४ (१)

क्षीरे दधि भवेदेव दधि क्षीरं घटे पटः ।
शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिराराम्नि ॥
[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ५] पृ. ५८१ (२)
क्षीरे दध्यादि यत्रास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥
[श्लो० वा० अभावप० श्लो० २] पृ. १८६ (११) ५८१ (१)

ग
गतोदके कः खल्ल सेतुवन्धः । [] पृ. ३७७
गला गला च तात्र देशान् यद्यथो नोपलभ्यते ।
तदान्यकारणाभावाद्दत्तजित्यवगम्यते ॥
[श्लो० वा० अर्थो० श्लो० ३८] पृ. २३, ३२१
गम्भीरस्थानवस्त्वे सति । [१-१-५ न्यायवा० पृ० ४७]
पृ. ५६३

गव्यथाप्यसम्भवात् गोलिङ्गलम्बुच्छति ।

सादृश्यं न च पूर्णं पूर्णं दृष्टं सादृश्यम् ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४५] पृ. ५७७ (४)

गव्ये गव्यमाणं च न गवार्थात्तुमापन्नम् ।

प्रतिशार्थकभेदात्साद् योगतस्य न द्विगता ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४६] पृ. ५७७ (२, ३)

गान्धोपमिताया गोलिङ्गज्ञानमात्मभक्तिना ॥

[श्लो० वा० अर्थात् श्लो० ४] पृ. ५७९ (३)

गदाभ्रप्रवृत्तीनि च । [पाणि० २-१-११] पृ. १९० (९)

गद्यत्रिंशे स्तर्गान्ति तद्भागेऽपि गौ. पुनः ।

[श्लो० वा० टापो० श्लो० ८५] पृ. १९१ (१२, १३)

गामहं शतवान् पूर्वमर्थं जानामहं पुनः ।

[श्लो० वा० सू० ५ अन्नम् श्लो० १२२] पृ. ८८

गीयते न विद्वारो गीओ गीयत्यमीसो भजिओ ।

[धोपनिर्मुक्ति गा० १२१] पृ. ७५६ (५)

गुणगोपयद् द्रव्यम् । [तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० ३७]

पृ. ६३६

गुणविशेषानां रूप रग-गन्ध-स्पर्शानाम् सुख-दुःख-घन-ल-

भ्रंशराराणाम् अव्यापिनध परिमाणविशेषस्याश्रयो यथासम्भवं

सद् द्रव्यं गृह्णी (गृहीतं) गृहीततायवत्त्वात् ।

[न्यायद० बट्टला० भा० पृ० २२४] पृ. १७८

गुणा भन्ति न सन्तीति पादोपेयु विन्त्यते ।

यद् कर्तुरभावात्तु गुणासद्भ्य नाप्य नः ॥

[] पृ. ११

गुणे भावाद् गुणसमुक्तम् ।

[संश्लेषिद् अ० १ आ० २ सू० १३] पृ. १८०

गुणेश्यो दोषाणामभावात्सद्भावात् अत्रामाव्यव्यापत्वेनो-

त्तमोऽनपेक्षित एवान्ते । [] पृ. १० (३)

गृह्णतिर सपि पत्वं ममभंगमहीरगं च छिन्नगर्हं ।

साधारणं सरीरं तच्छिवरीरं च पत्तयं ॥

[जीवविद्या० गा० १२] पृ. ६५४

गृहीतापि गोलादि स्थितिस्थित च यद्यपि ।

तथापि व्यतिरेकेण पूर्वोक्तोपात् प्रतीयते ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३२] पृ. ३१९ (५)

गृहीता वस्तुगद्भावं स्थला च प्रतियोगिनम् ।

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० २७] पृ. ३६९

गृहीता वस्तुगद्भावं स्थला च प्रतियोगिनम् ।

मानस नाम्निताज्ञानं जायतेऽज्ञानपेक्षया ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अभावप० श्लो० २७] पृ. २३, २७६,

गोलमध्यन्धान् प्राग् न गौः नाप्यगौः, गोलयोगाद् गौः ।

[न्य यवा० पृ० ३१८ पं० २१] पृ. १०६

गोमागित्वेव महौनं भाव्यमथवताऽपि किम् ।

[] पृ. ७०

प्राणप्रादः सवित्तिभेदवानि लक्ष्यते ॥

[] पृ. ४०१ (२)

प्राणप्रादकोभयशून्यं तत्त्वम् । [] पृ. ७३१

घ

घटादिपु (१) यथा हेतुनो ध्वन्यकारिणः ।

निरं नागस्य सो हेतुलस्य सजायते कस्यम् ॥

[] पृ. ३४६ (८, ९, १०)

घटादीनां न वाकासात् (न) प्रत्यापयति वाचकः ।

यत्तुमात्रनिवेशित्वात् तद्दृष्टिर्नास्तरीयकैः ॥

[वान्यप० द्वि० का० श्लो० १२५] पृ. ३१६ (१, २)

च

चक्षुः प्रनील रूपादि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् ।

[] पृ. ३०९ (५)

चक्षुःश्रवसो भुजगाः । [] पृ. ५७

चक्षुःश्रोत्र-गन्धसामप्राप्तार्थकारित्वम् ।

[] पृ. ५४५

चक्षुषो घटेन संयोग एव युतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेताना

गुणादीनां संयुक्तसमवाय एव । [] पृ. ५४५

चतस्र्यु मेदविधासु तत्त्वं परिसमाप्यते-यदुत प्रमाता प्रमे-

यम् प्रमाणम् प्रमितिः । [] पृ. २९५ (४)

चतुरस्रयुता आवल्लरलोपथ ।

[पाणि० अ० ५ पा० २ सू० ५१ वार्ति०] पृ. २२५ (२४)

चित्रप्रतिभासाऽप्येकेन बुद्धिः, बाह्यचित्रविलक्षणत्वात् ।

[] पृ. २४१

चित्रया यजेत पशुनामः । [] पृ. ७३० (३)

चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम् ।

[] पृ. ३०७ (८), ५८८ (२)

चैत्रस्य जगरोदणे । [] पृ. ९५

चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितेः ।

कारणैर्जन्यमानलाह्निताऽऽतोकाक्षुब्धिवत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १८४] पृ. ८

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः । [गीमाराद० १-१-२] पृ. ७३१

छफायदयवन्तो वि सजओ हुल्लहं कुणइ वोहि ।

आहारे— [ओघनिर्मुक्ति गा० ४४१] पृ. ७४९

ज

जंक्रयसुकर्यं । [] पृ. ६०६

जं कालिलं दूरिसणं एयं दव्यद्वियस्स वत्तव्वं ।

[पृ० का० गा० ४८] पृ. २८५

ज समर्थं च णं समणे भगवं महावीरे ।

[] पृ. ६०५

जं समर्थं पासइ णो तं समर्थं जाणइ ।

[] पृ. ६१६

जं समर्थं पासइ णो तं समर्थं जाणइ ।

[] पृ. ६१६

जाणइ वज्जेऽणुमाणावो । [विशेषा० भा० गा० ८१४]

पृ. ६१९ (४)

जातिभेदश्च तैर्नव संस्कारो व्यवतिष्ठते ।

अन्यार्थप्रेरितो वायुर्थयाऽन्यं न करोति वः ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८] पृ. ३६ (१)

जातिः पदार्थ । [वाजप्यायन] पृ. १७९ (१, २)

जातेऽपि यदि विज्ञाने तावन्नार्योऽवधार्यते ।

[] पृ. १३ (२)

जातेऽपि यदि विज्ञाने तावन्नार्योऽवधार्यते ।

यावत् कारणशुद्धत्वं न प्रमाणान्तराद्गतम् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ४९] पृ. ५

जारिसयं गुरुलिंगं सीसेण वि तारिसेण होयव्यं ।

[धर्मसङ्ग्रहणी गा० ११०८, ११११] पृ. ७५० (४)

जाव अणोभभूयमावमविए भवं ।

[भगवतीसूत्र शं० १८ उ० १०] पृ. ६२५

जिज्ञासितविशेषो धर्मा पक्षः । [न्यायवि० २, ८] ५९२ (१)

जिणा वारसरूवा उं थेरा चोद्दसरूविणो ।

अज्जाणं पण्णवीस तु अजो उच्चुमुवग्गहो ॥

[ओघनिर्मुक्ति गा० ६७१]

[पञ्चव० गा० ७७१] पृ. ७५१ (१, २)

जीवाजीवाश्रवणधसंवरनिर्जामेक्षास्त्वम् ।

[तत्त्वार्थसू० १-४] पृ. ६५१

जीवानामविद्यासम्बन्ध न परत्सन. असौ सदा प्रयुद्धो
निस्प्रकाशो नागन्तुकार्य. अन्याया सुक्लसवस्थायामपि नावि-
द्यानिवृत्तिः । यतोऽस्मिन् दर्शने ब्रह्मैव संसरति मुच्यते च ।
अत्रैकमुचौ सर्वमुक्तिप्रसङ्ग अमेदात् परमात्मनः, यतस्तस्य
भेददर्शनेन संसारः अमेददर्शनेन च मुक्तिः अत एकस्यैव
परमात्मनः परमस्वास्थ्यमापतितम् तस्मात् ब्रह्मण संसार ।
जीवात्मान एवाऽनाद्यविद्यायोगिनः संसारिण कथञ्चिद् विद्यो-
दये विशुच्यन्ते तेपा स्वाभाविकाविद्याकल्परीकृताना विलक्षण-
प्रत्ययविद्योदये नानिद्यानिष्ठैरनुपपत्ति. यतो न तेषु स्वाभा-
विकी विद्या अविद्यावत् अतस्तया निवृत्ति. स्वाभाविक्या
अप्यविद्यायाः । [] पृ. २७८ (२१, २२, २३)

जीवो अणाङ्गिणहणो । [धर्मसङ्ग्रहणी गा० ३५] पृ. ७४६

जुगवं दो पत्थि उवओगा । [आवश्यकनि० गा० ९७९]

पृ. ४७८ (२)

जे एणं जाणइ ।

[आचा० प्र० शु० अध्य० ३ उ० ४ सू० १२२] पृ. ६३

जे जतिआ इ हेऊ भवस्स ।

[] पृ. ७४८ (५)

जे भिक्खु कसिणं. वत्थं पडिगाहेइ ।

[] पृ. ७५१

ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः ।

[] पृ. २० (३, ४, ५)

ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरनुमानम् ।

[१-१-५ चापरमा०] पृ. ५७२ (४)

ज्ञान-चिकीर्षो-अयज्ज्ञानो समवायः कर्तृता ।

[] पृ. ९८

ज्ञानमप्रतिघं यस्य ऐश्वर्यं च जगत्पतेः ।

वैराग्यं चैव धर्मैश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥

[] पृ. ५९

ज्ञानमात्रार्थकरणेऽप्ययोग्यं ब्रह्म चासृत्तम् ।

तदयोरयतयाऽरूपं तद्वा बलुपु (१) लक्षणम् ॥

[] पृ. ३८४ (८, ९, १०)

ज्ञानवान् मृगयते कथित् तदुक्तप्रतिपत्तये ।

अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनवाङ्किभिः ॥

[] पृ. १२८

ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं ब्रजेत् ।

[] पृ. १८४ (९)

ज्ञे (अज्ञे) य कल्पितं कृत्वा तद्व्यवच्छेदेन ज्ञेयेऽनुमानम् ।

[हेतु०] पृ. २२८ (२०, २१)

ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्याद् असति प्रतिबन्धरि ।

सत्येव दाक्षे नद्यमि. क्वचिद् दृष्टो न दाहक. ॥

[] पृ. ६३

ण

णगिणस्स वा वि । [दशवैकालिक गा० २७३] पृ. ३५१

णगिणस्स वा वि सुण्डस्स ।

[दशवैकालिक गा० २७३] पृ. ७४७

णत्थि णएण विह्वंणं सुत्तं अत्थो य जिणमये किंनि ।

आसज्ज उ सोआर णए णयविआरओ वूआ ॥

[आवश्यकनि० उवगघायनि० गा० ३८] पृ. ७४६ (१)

णीया लोवमभूया आणीया दो वि बिद्धु-दुब्बामावा ।

अत्थं वहंति तं चिय जो चिय सिं पुब्बनिदिट्ठो ॥

[] पृ. ६०६ (२)

णो कण्णइ निगयस्स णिगंभीए वा अभिजे ताल्लणंजे

पडिगाहित्तए । [कण्णसू० उ० १ सू० १] पृ. ७५२ (२)

त

तं सव्वणयविमुद्धं जं चरणगुणट्टिओ साहू ।

[आवश्यकनि० सामाहानि० गा० १०२] पृ. ७५६ (४)

ततश्च चासनाभेदाद् भेदः सद्रूपतापि वा ।

प्रकल्पतेऽप्यपोहाना कल्पनारचितैश्विव ॥

[तत्त्वसं० का० १०८७] पृ. २१५ (१५, १६)

ततः परं पुनर्वैलुधर्मैः ।

[श्लो० वा० सू० ४ श्लो० १२०] पृ. ७४

ततो निरपवाद्वात् तैर्नैवाद्यं बलीयसा ।

वाच्यते तेन तस्यैव प्रमाणत्वमपोद्यते ॥

[तत्त्वसं० का० २८७०] पृ. १९

ततोऽपि निकल्पात् तदध्यवसायेन बलुन्येव प्रवृत्तेः प्रवृत्तौ

च प्रत्यक्षेणानिभ्रयोगक्षेमत्वात् ।

[] पृ. ४६८ (७, ८)

ततो भवत्युक्तैऽस्मिन् साधने यावदुच्यते ।

सर्वत्रोत्पद्यते बुद्धिरिति दूषणता भवेत् ॥

[श्लो० वा० निरा० श्लो० १७२] पृ. ५६४

तत्त्वदर्शनं प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा ।

[] पृ. ९४ (७)

तत् परिच्छिन्नं चिन्तयन् व्यक्तेरिति प्रकारान्तराभावं च सूचयति । [] पृ. २८५ (११)

तत्पूर्वकमनुमानम् । [] पृ. ५६०

तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम् । [] पृ. ५६०

तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टं च ।

[न्यायद० १-१-५] पृ. ५५९ (१०)

तत् प्रमाणे । [तत्त्वार्थ० १,१०] पृ. ५९५

तत्र ज्ञानान्तर्गोचरः प्रतीक्ष्य कारणान्तरात् ।

यावद्धि न परिच्छिन्ना शुद्धिस्वायद्गतमा ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ५०] पृ. ५

तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञानात् दृष्टाद्दहनशक्तिता ।

यदेतदनुमितान् सूर्यं यानात् तच्छक्तिरिति ।

[श्लो० वा० अर्थोप० श्लो० ३] पृ. ५७९ (२)

तत्र महद् द्विविधम्-नित्यम् अनित्यं च । नित्यम् आकाश-काल-दिगात्मसु परममहत्त्वम्, अनित्यम् अणुकादिषु द्रव्येषु । अणु अपि नित्यानित्यमेदात् द्विविधम्-परमाणु-मनस्तु पारिमाणुत्वलक्षणं नित्यम्, अनित्यम् ह्यणुक एव । कुबला-ऽऽमलक-विल्वादिषु तु महत्त्वपि तत्प्रकाराभावमपेक्ष्य भाको-ऽणुत्वव्यवहारः । तथाहि-यादृशं विल्वे महत् परिमाणम् तादृशं न आमलके यादृशं च तत् तत्र न तादृशं कुबल इति ।

ननु महद् दीर्घयोः अणुकादिषु वर्तमानयोः अणुके च अणुच हल्लयोः को विशेषः । महत्सु 'दीर्घमानीयताम्' दीर्घेषु 'महद् आनीयताम्' इति व्यवहारभेदप्रतीतिरस्ति तयोः परस्परतो मेदः । अणुलक्षलवयोस्तु विशेषो योगिनां तदर्थि-नामाध्यक्ष एव । [] पृ. ६७५ (३)

तत्रसुसूत्रनीतिः स्यात् शुद्धपर्यायसप्रिताः (ताः) ।

नवरसैव भावस्य भावा(वात्)स्थितिविद्योगतः ॥

[] पृ. ३११ (७,८,९)

तत्र शब्दान्तराग्रेहे सामान्ये परिकल्पिते ।

तथैवावस्तुत्पलाच्छब्दभेदो न कल्प्यते ॥

[श्लो० वा० अर्पो० श्लो० १०४] पृ. ११५ (१६)

तत्रात्रमनि सुत्रादीनां यथा विति. फलान्तरम् ।

तथा सर्वत्र सयोग्या मानमेयफलस्थितिः ॥

[] पृ. ३६५ (२२,२३)

तत्रापूर्वादिनिर्गुणिकमावाह्यधीयती ।

वेदे तेनाप्रमाणलं नावाह्यामपि गच्छति ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६८] पृ. ११९ (५)

तत्रापि लपवादस्य स्यादपेक्षा क्वचित् पुनः ।

जाताशब्दस्य पूर्वेषु, साऽप्यन्येन विवर्तते ॥

[तत्त्वसं० का० २८६७] पृ. १९१ (१)

तत्रापूर्वार्थविज्ञानं निश्चितं बाधवर्जितम् ।

अदृष्टकारणारब्धं प्रमाणं लोकसम्मतम् ॥

[] पृ. १३,२१८ (१८), ३९४

तथा ध्वन्यन्तराश्लेषो न ध्वन्यन्तरसारमिः ।

तस्मादुत्पत्त्यभिन्नव्यक्तयोः कार्यार्थोपपत्तिः समः ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८२] पृ. ३६

तथाऽन्यवर्णसंस्कारशक्तौ नान्यं करिष्यति ।

अन्यं सत्त्वादिदंशैर्गर्भान्यो वर्णां यथैव हि ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८१] पृ. ३६

तथाविषय तस्यापि वस्तुनः क्षणवृत्तितः ।

द्रूते समभिरुदस्तु सहाभेदेन भिन्नताम् ॥

[] पृ. ३१३ (१५)

तथाहि-पचतीत्युक्ते नोदासीनोऽवतिष्ठते ।

शुद्धे रीच्यति वा नेति गम्यतेऽन्यनिवर्तनम् ॥

[तत्त्वसं० का० ११४६] पृ. ३२४ (१४,१५,१६)

तदनन्तरं तदीहितविशेषनिर्णयोऽप्यावः ।

[] पृ. ५५३ (५)

तदा प्रवर्तने चक्षुषो न दोषः ।

[] पृ. ४९६

तद् इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ।

[तत्त्वार्थ० अ० १ सू० १४] पृ. ८०

तदेवमश्रुतं (तथैवमश्रुतं) ब्रह्म निर्णिकारमविद्या ।

कृच्छ्रयत्नमिवापन्नं भेददर्शनं विवर्तते ॥

[] पृ. ३८३ (१०,११,१२)

तद्गुणैरप्यष्टानां शब्दे संक्रान्तसम्भवात् ।

यदा वस्तुसमावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६३] पृ. १९

तद्गुणैव हरेषु संवित्त्वामर्थ्यमाविनः ।

स्मरणादिभिलाषेण व्यवहारः प्रवर्तते ॥

[] पृ. १५ (११) ४९८ (६)

तद्गुणैरप्यष्टानां शब्दे संक्रान्तसम्भवात् ।

यदा वस्तुसमावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥

[] पृ. १८१ (११)

तद्गुणैव हरेषु संवित्त्वामर्थ्यमाविनः ।

स्मरणादिभिलाषेण व्यवहारः प्रवर्तते ॥

[] पृ. १९७ (१२)

तन्मात्राकाहुणाद् भेदः स्वसामान्येन नोच्यतः ।

नोपात्तं सचयोत्पत्तेः सैव चैकार्थता तयोः ॥

[] पृ. १९६ (१२,१३,१४,१५,१६)

तपसा निर्जरा च । [तत्त्वार्थ० १-३] पृ. ७३५,७३७

तमोनिरोधे वीक्षन्ते तपसाऽनादृतं (दुर्गं) परम् ।

घटादिकम्-1 [] पृ. ५४४ (१)

तस्मात् तद् द्वयमेष्टव्यं प्रतिविम्यादि साष्टवत् ।

तेषु तद् व्यभिचारितं दुर्निवारमतः स्थितम् ॥

[] पृ. २१६ (२२)

तस्मात् तन्मात्रसंमन्थः स्वभावो भावमेव वा ।

निवर्ततेतद् कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः ॥

[] पृ. ५५३ (७)

तस्माद् सर्वेषु यद्वर्षं प्रत्येकं परिनिष्ठितम् ।
 गोमुद्विस्तम्भित्ता स्याद् गोसादन्यच्च नास्ति तत् ॥
 [श्लो० वा० अ०पो० श्लो० १०] पृ. १८७ (१९)
 तस्मात् स्वतः प्रमाणं सर्वत्रौत्सार्थिकं स्थितम् ।
 बाधकारणदुष्टलक्षानाम्यां तदपोष्यते ॥
 [तत्त्वसं० का० २८६२] पृ. १८
 तस्मादननुमानं चान्दे प्रसक्षवद् भवेत् ।
 त्रैहृष्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात् ॥
 [श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १८] पृ. ५७४ (७)
 तस्माद् यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धनाः ।
 जानिमेदा प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥
 [] पृ. २४३ (२३, २४)
 तस्माद् यत् स्वर्थते तत् स्यात् सादस्येन विशेषितम् ।
 प्रमेयमुपमानस्य सादस्यं चा तदन्वितम् ॥
 [श्लो० वा० सू० ६ उपमान० श्लो० ३७] पृ. ४६, ५७६ (५)
 तस्माद्यस्यैव संस्कारं नियमेनानुवर्तते ।
 तन्नान्तरीयकं चित्तमतश्चित्तसमाश्रितम् ॥
 [] पृ. ७७, १५९ (४)
 तस्माद् यस्यैव संस्कारं नियमेनानुवर्तते ।
 शरीर पूर्वदेहस्य तत् तदन्वयि युक्तिवत् ॥
 [] पृ. ९२
 तस्माद् येष्वेव शब्देषु नव्ययोगक्षेपे केवलम् ।
 भवेदन्यनिवृत्त्यां स्वार्थैवान्यत्र गम्यते ॥
 [श्लो० वा० अ०पो० श्लो० १६४] पृ. २०१ (१२)
 तस्माद् व्याख्याहमिच्छद्भिः सहितुः सप्रयोजनः ।
 शालावतारसम्बन्धो वाच्यो नान्यस्तु निष्कल ॥
 [श्लो० वा० सू० १ श्लो० २५] पृ. १६९ (११)
 तस्य शक्तिशक्तिर्वा वा स्वभावेन सथिता ।
 निललादनिक्तिसर्ल कस्ता क्षपयितु क्षमः ॥
 [] पृ. ४८२ (६), ६८४ (७)
 तथापि कारणशुद्धेर्ज्ञानस्य प्रमाणात् ।
 तस्याप्येवमितीर्त्यं तु न क्वचिद्भवतिष्ठते ॥
 [श्लो० वा० सू० २ श्लो० ५१] पृ. ५
 तस्यैव चैतानि नि श्वसितानि ।
 [बृह० उ० अ० २ ब्रा० ४ सू० १०] पृ. ३२
 तस्यैव व्यभिचारादौ शब्देऽप्यव्यभिचारिणि ।
 दोषवत् साधनं हेयं वस्तुनो वस्तुसिद्धित् ॥
 [] पृ. ३०५
 तस्योपकारकत्वेन त्वर्ततेऽशस्वदेतरः ।
 उगधोरपि संवित्चोरुमयानुगमोऽस्ति तु ॥
 [श्लो० वा० अभावप० श्लो० १४१] पृ. ५८१ (७)
 तादर्थ्यं चेद् यत् जातेर्बौद्धिकजन्मन्यजातात् ।
 नाऽऽनायाध केनेष्टवद्भवा न लघो न किम् (४) ॥
 [] पृ. २४० (१०)

तादृक् प्रसवमर्शश्च यत्र नैवास्ति वस्तुनि ।
 भगोशब्दाभिधेयत्वं विस्पष्टं तत्र गम्यते ॥
 [तत्त्वसं० का० १०६३] पृ. २१२
 तादृक् प्रसवमर्शश्च विशेषेण यत्र वस्तुनि ।
 तन्नाभावोऽपि गोर्वातेरगोपोह प्रवर्तते ॥
 [तत्त्वसं० का० १०६०] पृ. २११ (१५)
 तामभावोदित्यतामन्यामर्थापत्तिसुदाहरेत् ।
 [श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ९] पृ. ५७९
 ताश्च व्यावृत्तयोऽर्थानां कल्पनाश्रितिपनिर्मताः ।
 नापोह्याधारभेदेन भिद्यन्ते परमार्थतः ॥
 [तत्त्वसं० का० १०४६] पृ. २०९
 तासां हि बाह्यरूपत्वं कश्चित् न तु वास्तवम् ।
 भेदाभेदा च तत्त्वेन वस्तुन्यत्र व्यवस्थिता ॥
 [तत्त्वसं० का० १०४७] पृ. २०९
 ता हि तेन विनोत्पन्ना मिथ्याः स्तुर्विषयादृते ।
 न लन्येन विना वृत्तिः सामान्यशेह दुष्यति ॥
 [श्लो० वा० आकृ० श्लो० ३८] पृ. २४०
 तित्थपणामं कांश्च ।
 [अ वर्यकनि० समवस० गा० ४५] पृ. ७१४ (३)
 तुयं तु तद्विचिचोऽसौ पचतीत्यवसीयते ।
 तेनात्र विधिवान्येन सममन्यनिवर्तनम् ॥
 [तत्त्वसं० का० ११५८] पृ. २२५ (२३)
 तेन जन्मैव विषये बुद्ध्यांगार उच्यते ।
 तदेव च प्रमाहुरं तद्वती करणं च धीः ॥
 [श्लो० वा० सू० ४ श्लो० ५६] पृ. १०
 तेन यत्राप्यौ धर्मौ ।
 [श्लो० वा० अनु० श्लो० ४] पृ. ९४
 तेन सम्बन्धवेलायां सम्बन्धन्यन्तरो ध्रुवम् ।
 अर्थापत्त्यैव मन्तव्यः पथादस्तनुमानता ॥
 [श्लो० वा० सू० ५ अर्थापत्ति० श्लो० ३३] पृ. ४७ (२)
 तेन सर्वत्र दृष्टलाह्यतिरेकस्य चागते ।
 सर्वेशब्दैरसौषार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्यते ॥
 [श्लो० वा० शब्दप० श्लो० ८८] पृ. ५७५
 तेनायमपि शब्दस्य स्वार्थं इत्युपचर्यते ।
 न च साक्षादयं शब्दे द्वि(द्वैर्द्वि)विधोऽपोह उच्यते ॥
 [तत्त्वसं० का० १०१५] पृ. २०३ (२७, २८)
 तेषामदृश्यमानानां कथं च रचनाक्रमः ।
 श्रीहशाद् रचनामेदाद् वर्णमेदश्च जायताम् ॥
 [श्लो० वा० सू० ६ श्लो० १०९१] पृ. ३८
 तेषामेवानेन रूपेण व्यवस्थितत्वात् तदव्यतिरिक्तं विकारमार्तं
 कार्यं त एव । [] पृ. ४२२
 तैरेव गृह्यते शब्दो न दूरस्थैः कथञ्चन ।
 [श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८६] पृ. ३५
 तौ सतः । [पा० सू० ३-२-१२७ ।] पृ. ४४३ ।

त्रिगुणमविबेकिविषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्त्वया च पुमान् ॥

[साङ्ख्यका० ११] पृ. २८१

त्रिष्वेव स । [] पृ. ५५८, ५५९,

त्रिस्त्वाणि च त्रीण्येव लिङ्गानि । [ध० न्या० सू० ११] पृ. ३

त्रिस्त्वालिङ्गादर्थम् । [] पृ. ४८०

त्रिस्त्वालिङ्गास्त्रिभिः ज्ञानमनुमानम् ।

[] पृ. ५७३ (६)

त्रिस्त्वालिङ्गास्त्रिभिः ज्ञानमनुमानम् ।

[] पृ. ३

त्रैगुण्यस्याविशेषेऽपि न सर्वं सर्वकारकम् ।

[तत्त्वसं० का० २८] पृ. ३०१ (११)

द

दर्शनेन क्षणिकाक्षणिकत्वसाधारणस्य विपयीकरणत्वात्
द्व्युत्थित्वाद् भ्रमनिमित्तादक्षणिकलारोपेऽपि न दर्शनमक्षणिकत्वे
प्रमाणम् किन्तु प्रत्युत्ताप्रमाणम् विपरीतावसायाः कान्तत्वात्
क्षणिकत्वेऽपि न तत् प्रमाणं अनुत्पत्त्यवसायाजननात् नील-
रूपे तु त्वाविषयविषयकरणत्वात् प्रमाणम् ।

[] पृ. ४७१

द्व्युत्थयाए सासया, पञ्चद्वयाए असासया ।

[] पृ. ६३९

दिग्देशाद्यविभागेन सर्वान् प्रति भवन्नपि ।

तथैव यत्तामीपस्यनीदै स्याद् यस्य सत्कृतिः ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८६] पृ. ३५

दु ररूपलानानुकम्पया प्रवृत्तिः अघातकामलाज क्रीडार्थी
इत्येतदपि परिहृतमविद्यात्वेन, यतो नासी प्रयोजनमपेक्ष्य प्रव-
र्तते, नहि गन्धर्वेनगरादिविभ्रमाः ससुद्विष्टप्रयोजनानां प्रादुर्भ-
वन्ति । [] पृ. २७८ (५)

दु खे विपर्यासमतिस्तृष्णा वाऽनन्धकारणम् ।

जन्मिनो यस्य ते न स्तो न स जन्माधिगच्छति ॥

[] पृ. १४८

दृश्यमानव्यपेक्षं चेद् दृष्टज्ञानं प्रमान्तरम् ।

तत्पूर्वमसादिसादि प्रमाणान्तरमित्यताम् ॥

[] पृ. ५८३

दृश्यमानाद् यथन्यत्र विज्ञानमुपजायते ।

सादृश्योपाधितत्त्वज्ञैरुपमानमिति स्पष्टम् ॥

[] पृ. ५७५

दृश्यात् परोक्षे सादृश्यधीः प्रमाणान्तरं यदि ।

वैधर्म्यमतिरव्येव प्रमाणं किं न सप्तम् ॥

[] पृ. ५८३

दृष्ट. पक्षशिरस्यस्माद् सेदेनोक्ता श्रुतोद्भवा ।

प्रमाणप्राहिणीत्वेन यस्मात् पूर्वविलक्षणा ॥

[श्लो० वा० अर्थोप० श्लो० २] पृ. ५७८

दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते ।

[भीमांसाद० अ० १ पा० १ सू० ५ शारवभा०] पृ. ७१

१०३ सं० ५०

दृष्ट. श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यदृष्टार्थकल्पनाऽर्थो-
पत्तिः । [भीमां० शारव० सू० ५ पा० ८ पं० १७] पृ. ४६

देवदत्तोपकरणभूतानि भणिसुक्ताकलादीनि द्वीगान्तरसम्भू-
तानि देवदत्तगुणकृतानि, कार्यत्वे सति देवदत्तोपकारकत्वात्,
शकटादिवत् । न च तद्देशेऽसन्निहिता एव तद्गुणास्ताव,
व्युत्पादयितुं समर्थाः, नहि पटदेशेऽसन्निधानवन्तस्तन्तु-सुरि-
कुविन्दादयः पटसुत्पादयितुं क्षमाः । आत्मगुणानां च तद्देश-
सन्निधानं न तद्गुणिसन्निविमन्तरेण सम्भवि अगुणलप्राप्तेः
ततस्तस्यापि तद्देशत्वम् । [] पृ. १४६

देशकालस्वभावनियमो न स्यात् ।

[] पृ. ८

देशकालादिभेदेन तदाऽस्त्यवसरो भित्तेः ।

[श्लो० वा० सू० ४ श्लो० २३३] पृ. ५६ (४)

देश-कालादिभेदेन तत्रास्त्यवसरो भित्तेः ।

य पूर्वमवगतो नाशः (नाशः) स च नाम प्रतीयते ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३३] पृ. ३१९ (६, ७, ८)

दैवरक्षा हि किञ्चुः । [] पृ. १२ (५)

दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु चिन्त्यते ।

वेदे कर्तुरभावानु दोषात्कश्चैव नास्ति नः ॥

[तत्त्वसं० का० २८९५] पृ. ११ (२)

द्रवत्वेन विना चैषां संश्लेषः कल्प्यतां कथम् ।

आगच्छतां च विश्लेषो न भवेद् वायुना कथम् ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ११०] पृ. ३८

द्रव्यज्ञादिभिरनिर्धारितरूपैर्यः सम्बन्धो द्रव्यादीना स
शब्दार्थः, स च सम्बन्धिना शब्दार्थत्वेनासत्त्वलादसत्य इत्यु-
च्यते । यद्वा तप श्रुतादीना मेचकवर्णवदैवयेन भासनादिपानेव
परस्परमसत्यः ससर्गः । [] पृ. १८० (६)

द्रव्यम् । [व्याडि] पृ. १७९ (३)

द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्षः ।

[वैशेषिकद० १-२-२६] पृ. ६३३, ६७२

द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षरथाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

[भग० गी० अ० १५ श्लो० १५] पृ. ९८

द्विष्टसम्बन्धसवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।

[] पृ. २ (७), २६५

द्विष्टसम्बन्धसवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।

द्वयस्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् ॥

[] पृ. ४८३ (११)

द्वीन्द्रियप्राहाराप्राक्षं विमस्यधिकरणभावापन्नं बुद्धिमत्कारण-
पूर्वकम्, स्वारम्भकावयवसन्निवेशविशिष्टत्वात्, घटादिवत् वैध-
र्म्येण परमाणवः ।

[] पृ. १०० (४, ५)

द्वी प्रतिपेवौ प्रकृतमर्थं गमयतः ।

[] पृ. १०९

ध

धर्मयोर्भेदं दृष्टो हि धर्म्येभ्योऽपि न स्थिते ।

उद्भवान्निभवात्मत्वाद् ग्रहणं चावतिष्ठते ॥

[श्लो० वा० अभावप० १-२०] पृ. ५८१ (१२, १३)

धर्मस्याव्यभिचारस्तु धर्मोऽन्यत्र दर्शयते ।

तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं गमयिष्यति ॥

[] पृ. ५५४ (८)

धर्मो धर्मसंक्षयं करी वीक्षा । [] पृ. ७३२

धर्मो धर्मविशिष्टश्च लिङ्गीत्यतश्च साधितम् ।

न तावदनुमानं हि यावत्तद्विपर्ययं न तत् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ५६] पृ. ५७५ (१)

न

न कार्यं कारणे विद्यते इति तेभ्यस्तत् पृथग्भूतम् न हि
कारणमेव कार्यरूपेण व्यवतिष्ठते परिणमते वा ।

[] पृ. ४२२

नक्षत्र-ग्रहपञ्जरमहर्निशं लोककर्मविशिष्टम् ।

भ्रमति शुभाशुभमखिलं प्रकाशयत् पूर्वजन्मकृतम् ॥

[] पृ. ६६

न च कार्यम् कारणं वास्ति द्वयमात्रमेव तत्त्वम् ॥

[] पृ. ४२२

न च स्मरणतः पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३५] पृ. ४९६

न च स्याद् व्यवहारोऽयं कारणादिविभागतः ।

प्रागभावादिभेदेन नामावो यदि भिद्यते ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ७] पृ. ५८० (६, ७)

न चागमविधि कश्चिन्निलः सर्वज्ञोऽथकः ।

न च मन्त्रार्थवादानां तात्पर्यमवकल्पते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११८] पृ. ४५

न चागमेन सर्वज्ञस्तवीयेऽन्योन्यसंश्रयात् ।

नरान्तरप्रणीतस्य प्रामाण्यं गम्यते कथम् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११९] पृ. ४५

न चात्रान्यतरा भ्रान्तिरुपचारेण वैष्यते ।

दृढत्वात् सर्वथा बुद्धेर्भ्रान्तिस्तद् भ्रान्तिवादिनाम् ॥

[श्लो० वा० आहू० श्लो० ७] पृ. २३३ (७)

न चान्यरूपमन्यादृक् क्रूर्यात्पद्मानं विशेषणम् ।

कथं चान्यादृशे ज्ञाने तदुच्येत विशेषणम् ॥

[श्लो० वा० अयो० श्लो० ८९] पृ. १९२ (१५)

न चान्यवदिनिर्मुक्ता प्रवृत्तिः शब्द-लिङ्गयोः ।

[] पृ. १९०

न चापि लिङ्गत पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ।

याप्यते केनचिन्नापि तदिदानीं प्रदुष्यति ॥

[] पृ. ४९६

न चाप्यथादिशब्देभ्यो जायतेऽप्योहोऽधनम् ।

विशेष्यदुदिरिष्टे न चाज्ञातविशेषणा ॥

[श्लो० वा० अयो० श्लो० ४८] पृ. १९२

न चावस्तुन एते स्युर्मोदास्तेनाऽऽय वस्तुनि (वस्तुता)

[श्लो० वा० अभा० परि० श्लो० ८] पृ. १८६

न चावस्तुन एते स्युर्मोदास्तेनाऽय वस्तुता ।

कार्यादीनामभाव को भावो यः कारणादि न ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ८] पृ. ५८० (८)

न चासाधारणं वस्तु गम्यतेऽप्योहवत्तया ।

कथं वा परिकल्प्येत सम्बन्धो वस्तवस्तुनोः ॥

[श्लो० वा० अयो० श्लो० ८६] पृ. १९२ (१३, १४)

न चेश्वरत्वव्याघात सापेक्षत्वेऽपि, यथा सवितृप्रकाशस्य

स्फटिः सापेक्षस्य, यथा वा करणाधिष्ठायकस्य क्षेत्रज्ञस्य, सापे-

क्षत्वेऽपि तेषु तस्येश्वरता द्रव्यत्रापि (तद्द्रव्यत्रापि) नैश्वरता-

विषयं (विद्य) घातः । []

पृ. ९९ (३, ४)

न चैकस्यैव सर्वास्तु गमनं दिष्टं युज्यते ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ११३] पृ. ३८

न चैतस्यानुमानत्वं पक्षधर्मोऽयसम्भवात् ।

प्राक् प्रमेयस्य साहचर्यं न धर्मत्वेन शक्यते ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४३] पृ. ५७७ (१)

न जातिशब्दो भेदानां वाचकः आनन्त्यात् ।

[] पृ. १७५ (६)

न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हृदिया कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते ॥

[महाभा० आदिप० अ० ७८ श्लो० १२] पृ. १५३

न तदात्मा परात्मेति सम्बन्धे सति वस्तुभिः ।

व्यावृत्तवत्त्वधिगमोऽप्यर्थादेव भवत्यतः ॥

[तत्त्वसं० का० १०१४] पृ. २०३ (२५, २६)

न तावदिन्द्रियैषा नास्तीत्युच्यते मति ।

भावाशेनैव संयोगे योग्यत्वादितिन्द्रियस्य हि ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० १८] पृ. ३५९, ५८० (५)

न तावद्यत्र देशेऽसौ न तत्कालेऽय गम्यते ।

भवेन्नित्यविभुलाचैत् सर्वार्थेष्वपि तत्समम् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ८७] पृ. ५७५ (४)

न त्वेकालान्युपेयानां हेतुरस्ति विलक्षणः ॥

[श्लो० वा० सू० ५ श्लो० ८६] पृ. २७८

नदीपूरौऽप्यधोदेशे दृष्टः सञ्जुपरिस्थिताम् ।

नियम्यो गम्यत्येव श्रुता वृष्टिं नियामिकाम् ॥

[] पृ. ५७० (३)

ननु शुणव्यतिरिक्तो गुणी उपलभ्यत एव तद्रूपद्विगुणा-

ग्रहणेऽपि तस्य ग्रहणात् । तथाहि मन्दमन्दप्रकाशे तद्वत्सि-

तादिरूपानुपलम्भेऽपि उपलभ्यते बलाकादि, स्वगतशुक्लगुणा-

ग्रहणेऽपि च सन्निहितोपचानावस्थाया शक्यते स्फटिकोपल,

तथाऽऽप्यधीनकृष्णवृच्छमसारीर- पुमासद्गतस्यामादिरूपा-

प्रतिभासेऽपि 'पुमान्' इति प्रत्ययवृत्तेः प्रतिभासेव, कुङ्कुमा-

दिरक्तं च वक्रं तद्रूपस्य सञ्चरिण्युपाऽभिभूतस्य अप्रकाशेऽपि

प्रकाशत एव 'वलम्' इति प्रत्ययोरत्ते' अर्धक्षत एव गुण
गुणिनोर्भेदः सिद्धः । तथा, अनुमानतोऽपि तयोर्भेदः ।
तथाहि—यद् गङ्गावच्छेद्यत्वेन प्रतीयते तत् ततो भिन्नम्,
यथा देवदत्ताद् अश्वः, गुणिव्यवच्छेद्यत्वेन प्रतीयन्ते च नीलो-
त्पलस्य रूपादय इति । तथा, पृथिव्यप्-तेजो-वायवो द्रव्याणि
रूप-रस-गन्ध-सर्शोभ्यो भिन्नानि, एवञ्चन-यद्गुञ्चनविपय-
त्वात्, यथा 'चन्द्रः' 'नक्षत्राणि' इति, तथा च 'पृथिवी' इति
एकञ्चनम् 'रूप-रस-गन्ध-सर्शा' बहुञ्चनमुपलभ्यते इति
तयोर्भेदः । अवयवाऽवयवविनोरप्यनुमानतः सिद्धो भेदः ।
तथाहि—विवादाधिकरणेभ्यस्तन्तुभ्यो भिन्नः पटः भिन्नकठु-
कलात् घटादिवत्, भिन्नशक्तिगत्वाद् वा विवागदवत्,
पूर्वांतरकालभाविस्त्वाद् वा पितृपुत्रवत्, विभिन्नपरिमाणत्वाद्
वा कुबल-वित्त्ववत् इति । विरुद्धधर्मोऽसनिगन्धनो
ह्यन्त्रापि भावाना भेदः, स च अप्यस्ति इति कथं न भेदः ?
यदि चावयवी अवयवेभ्यो भिन्नो न भवेत्, स्थूलप्रतिभासो
न स्यात्, परमाणूनां सूक्ष्मत्वात् । न च अन्यादृग्भूतः प्रति-
भारः अन्यादृगर्थव्यवस्थापकः अतिप्रगञ्जात् । न च स्थूला-
भावे 'परमाणुः' इति व्यपदेशोऽपि सम्भवी, स्थूलापेक्षित्वाद्
अणुत्वस्य । []

पृ. ६५८ (९), ६५९ (१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८.)

ननु ज्ञानफलाः शब्दाः । []

पृ. २०४ (१८)

ननु ज्ञानफलाः शब्दाः न चैकस्य फलद्वयम् ।
अपवाद-विधिज्ञानं फलमेकस्य चः कथम् ॥
[आमहालं परि० ६ श्लो० १८] पृ. १८६ (४, ५)
ननु भावादभिन्नत्वात् सम्प्रयोगोऽस्ति तेन च ।
न ह्यस्तन्तममेदोस्ति रूपादिवदिहापि न ॥
[श्लो० वा० अभावप० १९] पृ. ५८१ (११)
न नैवमिति निर्देशे निषेधस्य निषेधनम् ।
एवमित्यनिषेध्यं तु स्वरूपेणैव तिष्ठति ॥

[] पृ. १९९

नन्वन्यापोहकृच्छन्दो युष्मत्पक्षेनुवर्णितः ।
निषेधमात्रं नैवेह प्रतिभासैव (सेऽत्र) गम्यते ॥

[तत्त्वसं० वा० १०] पृ. १८५ (१४, १५, १६)

न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेयस्यान्यस्य सम्भवः ।
तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्विलिप्यते ॥

[] पृ. ५७४

न प्रत्यात्मवेदनीयस्य शुद्धस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यानम् ।
[] पृ. १५३

न याति न च तत्रासीदिति पञ्चान्न वाञ्छवत् ।
जहाते पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ॥

[] पृ. ६९१ (२)

नयास्तव स्थापदलाच्छना इमे रलोपविद्धा इव लोहधातवः ।
भवन्त्यभिप्रतफला यतस्ततो भवन्तमार्याः प्रणता हितैपिणः ॥

[इहस्वयम्भूस्तोत्रम् ६५] पृ. ७५७

न रेखाकादयः कादित्वेन कादीनां गमकाः, एवं रेखागव-
यादयोऽपि न गवयत्वेन सख्यगवयादीनाम्; अपि तु सारूप्यात्
एवंरूपा गवयादयः सखाः, वर्णप्रतिपत्त्युपाया अपि रेखाका-
दयः पुरयसमयात् वर्णानां स्मारकाः न तु तेषां वर्णत्वेन
वर्णप्रतिपादकत्वम्, रेखादिरूपेण च सत्त्वाद् उहीतसमयाना
पुनरुपलभ्यमानाः समयं स्मारयन्ति समयग्रहणाद् यथैव
व्युत्पन्नानां बालादिषु प्रवृत्तिः । []

पृ. २७९ (१८, १९, २०)

नतै तदागमात् सिद्ध्येद् न च तेनागमो विना ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १४२] पृ. ५१

न वाच्यं वाचकं चास्ति परमार्थेन किञ्चन ।

क्षणभङ्गिषु भावेषु व्यापकत्वविशेषतः ॥

[तत्त्वसं० का० १०९०] पृ. २१६ (९, १०)

न विकल्पाद्युपपत्तयः सद्यार्थप्रतिभासिता ।

स्वप्नेऽपि स्वर्थेते स्मार्ते न च तत् तादृगर्थह्यम् ॥

[] पृ. ५०२ (१४)

न वै क्रियेदेकं जनकम् । []

पृ. ४०० (१०), ५२७ (४)

न वै हिंसो भवेत् । []

पृ. ७३१ (२)

न व्यक्तशक्तिरीशोऽयं क्रमेणाप्युपपद्यते ।

व्यक्तशक्तिरतोऽन्यथैव भावो धेकः कथं भवेत् ॥

[] पृ. ७१७ (१)

न चावलेयाद् गोबुद्धिः ततोऽन्यालम्बनापि वा ।

तदभावेऽपि सद्भावाद् घटे पार्थिवबुद्धिवत् ॥

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४] पृ. ६९५

न स त्रिविधास्तोरन्यत्रास्तीत्यत्रैव नियत उच्यते ।

[] पृ. ५५८ (९)

न सद्करणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥

[सां० का० ९] पृ. २७ (११)

न सर्वलोकसाक्षिकं सुखं प्रत्याख्यातं चाक्यम् ।

[] पृ. १५३ (४)

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादिते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वशब्देन भासते ॥

[वाक्यप० श्लो० १२४ प्रथमका०] पृ. ३८० (९, १०)

न हि तत् केवलं नीलं न च केवलमुत्पलम् ।

समुदाय्याभिधेयत्वात् । []

पृ. १९६ (२१)

नहि तत् क्षणमप्यास्ते जायते वा प्रमात्मकम् ।

येनार्थग्रहणे पञ्चाध्याभिधेतेऽग्निधादिवत् ॥

[श्लो० वा० सू० ४ श्लो० ५५] पृ. १०

नहि दृष्टेऽनुपपन्नम् । []

पृ. ७५

नहि शिन्नावभासित्वेऽप्यर्थान्तरमेव रूपं नीलस्यानुभवत् ।

[] पृ. ३६४

न हि स्मरणतो यत् प्राक् तत् प्रत्यक्षमितीदृशम् ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३४] पृ. ३१९

न हेतुरस्तीति वदन् सहेतुकं ननु प्रतिज्ञां स्वयमेव वाधते ।
अथापि हेतुप्रणयात्सो भवेत् प्रतिज्ञया केवल्याऽस्य किं भवेत् ॥

[] पृ. ७१३-१४

नह्यप्रत्यक्षे कार्ये कारणभावगतिः ।

[] पृ. १४

नह्यवश्यं कारणानि फलवन्ति । [] पृ. ३४६
न ह्यस्य द्रष्टव्येदेतद् मम गौरं रूपं सोऽहमिति भवति
प्रत्यक्षं, केवलं मतुक्त्वोपं क्लृवं निर्दिशति ।

[न्यायवा० पृ० ३४१ प० २३] पृ. ८०

नस्याभ्यामर्थे परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थकियाया विषवाद्यते ।

[] पृ. ४६८

न श्येकं किञ्चिज्जनकम्, सामग्री वै जनिका ।

[] पृ. १२

नाकारणं विषयः । [] पृ. ६५८

नाक्रमत् क्रमिणो भाव ।

[] पृ १८४ (१५)

नाक्रमत् क्रमिणो भावो नाप्यपेक्षा विभोषिण ।

क्रमाद्भवन्ती धीर्ज्ञेयात् कर्मं तस्यापि सेत्स्यति ॥

[] पृ. ३३६ (२२, २३)

नाहृतीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः ।

[] पृ ८४, ५७४ (७), ६१६, ७२४,

नातीन्द्रियार्थप्रतिपक्षो विशेष्यस्य कस्यचित् साधनेन निरा-
धरणेन वा कार्ये-तद्भावे विशेषसाधनस्य तन्निराकरणहेतो-
र्धाऽऽश्रयासिद्धत्वात्-किन्त्वतीन्द्रियमर्थमभ्युपगच्छंस्त्वत्सिद्धौ प्र-
माणं प्रथम्य । स चेत् तरिसिद्धौ प्रयोजकं हेतुं दर्शयति 'ओम्'
इति कृत्वाऽसौ प्रतिपत्तव्य । अथ न दर्शयति प्रमाणाभा-
वादेवानौ नास्ति, ननु विशेषाभावात् ।

[] पृ. ९८

नातोऽसतोऽपि भावलमिति क्लेशो न कश्चन ।

[तत्त्वसं० का० १०८४] पृ. २१४ (२४)

नादेनाऽऽहितवीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।

आतृत्परिपाकाया बुद्धौ शब्दोऽव्यभवत् ॥

[वाचस्प० प्र० का० श्लो० ८५] पृ. ४३५ (२)

नाघाराधेयतृत्यादिसम्बन्धक्षाप्यभावयोः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८५] पृ. १९१ (१६)

नानुक्तान्वयव्यतिरेकं कारणं नाक्रान्ताकारणं विषय ।

[] पृ. ३१२, ५१० (१) ५७३ (६) ७२८

मान्योऽनुभाव्यो बुद्धयस्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।

प्राणप्राहृत्स्वैद्युतीन् स्वयं सैव प्रकाशते ॥

[] पृ. ४८३ (७, ८, ९)

नापोह्यत्वमभावानामभावभाववर्जनात् ।

व्यक्तोऽपोहान्तरैः प्रोहस्तस्मात् सामान्यवस्तुनः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ९५] पृ. १९४

नाभावोऽपोहते ह्येवं नामानो भाव इत्ययम् ।

भावस्तु न तदाभेदेति तस्यैवैवमपोहता ॥

[तत्त्वसं० का० १०८१] पृ. २१४

नामुक्तं धीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

[] पृ. १५०

नामूर्तं मूर्ततामेति मूर्तं नायात्यमूर्तताम् ।

द्रव्यं कालत्रयेऽपीत्यं च्यवते नात्मरूपत ॥

[] पृ ४५६ (१)

नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेऽप्यते ।

तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यं रूपदेक्ष्यते ॥

[] पृ. १९५ (१३, १४)

नावश्यं कारणानि तद्वन्ति भवन्ति ।

[] पृ. ५६२

नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति ।

[] पृ ४८० (३), ५६२ (९)

नासौ न पञ्चतीत्युक्ते गम्यते पञ्चतीति हि ।

जौदासीन्यादियोगश्च तृतीये नञि गम्यते ॥

[तत्त्वसं० का० ११५७] पृ. २२५

नास्तिता पयसो दग्निं प्रचंसाभावलक्षणम् ।

गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ३] १८६ (१२), ५८१

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यान्वयपेक्षणात् ।

अपेक्षतो हि भावाना कादाचित्कलसम्भवः ॥

[] पृ ६९, ७४

नित्य-नैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया ।

मोक्षार्थं न प्रवर्त्तत तत्र काम्य-निषिद्धयोः ॥

[] पृ. १५१

नित्य-नैमित्तिकैरेव कुर्याणो दुरितक्षयम् ।

ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन तु पाचयेत् ॥

[] पृ. १५०

नित्यमेकमण्डव्यापि निष्क्रियम् ।

[] पृ. ७३१

नित्यानुमेयत्वात् समवायस्यानुमानगोचरता, तेनायमदोष

इति । तच्चानुमानम्—'इह तन्तुमु पट' इति बुद्धिस्तन्तु-पट-

व्यतिरेकसम्बन्धपूर्विका 'इह इति बुद्धित्वात्' इह कसपाभ्या

जलबुद्धिवत् । [] पृ १०७

'निराशं वस्तु सर्वात्मना विषयीकृतं नाशेन' इत्येवं विकल्पो

नावतरति, सर्वशब्दस्यानेकार्थविषयत्वात् एकशब्दस्य चावयव-

वृत्तित्वात् । [] पृ. २२०

निरन्वयविनश्वरं वस्तु प्रतिक्षणमवेषमाणोऽपि नावधारयति ।

[] पृ. ७२८

निराकारमेव ज्ञानमर्थोऽमुखमुपलभ्यमानं प्रतिनियमेन कथं सर्वसाधारणमिति सिद्धः प्रतिकर्मप्रत्ययः ।

[] पृ. ४६३

निराकारो नो बुद्धिः । [] पृ. ४६२

निराकारो बोधोऽर्थसहभावे कसामग्र्यधीनस्तत्रार्थे प्रमाणम् ।

[] पृ. ४६९

निर्युणा गुणाः । [] पृ. ६७६ (४)

निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छशविषाणवत् ॥

[श्लो० वा० आकृति० श्लो० १०] पृ. ४०७

यत्र निश्चीयते रूपं तत् तेषां विषयः कथम् ॥

[] पृ. ३८२ (२)

निश्चीयमानानिश्चीयमानयोर्भेदाच्चिन्त्रायकं वाध्यक्षं परपक्षे ।

[] पृ. ३८६ (२, ३)

निषेधमात्रं नैवेह शब्दे ज्ञानेऽवभासते ।

[तत्त्वसं० का० १०१३] पृ. २०३ (१३)

निष्पत्तेरपराधीनमपि कार्यं स्वहेतुना ।

सम्बध्यते कल्पनया किमकार्यं क्रथधन ॥

[] पृ. ६३

नि सामान्यानि सामान्यानि ।

[] पृ. २२२ (६), ५६६

नीलोत्पलादिशब्दा अर्थान्तरनिवृत्तिविशियानर्थानाहुः ।

[] पृ. १९१, २१२ (२०, २१)

नेदं प्रत्यक्षलक्षणविधानं किन्तु लोकप्रसिद्धप्रत्यक्षानुवादेन प्रत्यक्षस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तलविधानम् ।

[] पृ. ५३५ (३)

नेष्टोऽसाधारणस्तावद् विशेषो निर्विकल्पनात् ।

तथा च शाकलेयादिरसामान्यप्रसङ्गतः ॥

[श्लो० वा० धपो० श्लो० ३] पृ. १८७ (१५, १६, १७, १८)

नेह नानास्ति किञ्चन ।

[बृहदा० उ० अ० ४ ब्रा० ४ सं० १९] पृ. २७३ (७)

नैकदेशत्राससाहस्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ।

[न्यायद० २-१-३८] पृ. ५६३

नैकरूपा मतिगोले मिथ्या वक्तुं च शक्यते ।

नात्र कारणदोषोऽस्ति बाधकः प्रत्ययोऽपि वा ॥

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४९] पृ. ६९६

नैकारमता प्रपद्यन्ते न मिद्यन्ते च खण्डनाः ।

खलक्षणालम्का अर्था विकल्प हवते लसौ ॥

[तत्त्वसं० का० १०४९] पृ. २०९ (१६, १७)

नैगम-सद्ग्रह-व्यवहारसुसूत्र-शब्द-सममित्तवैवम्भूता नयाः ।

[तत्त्वार्थ० १-३३] पृ. ६५५, ६५६

नैव दानादिचित्तात् स्वर्गः यदि ततो भवेत् तदन्तर्तमेवासौ भवेत् अन्यथा यत्ताच्छिखिनः केनायित भवेत् तस्मात् ततो धर्मस्तसाच्च स्वर्गः ।

[] पृ. ५०५ (७)

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संयोज्येत गुणान्तरम् ।

शुक्तौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥

[] पृ. ५०७

नोर्भयमनर्थकम् । [] पृ. १५२ (२)

प

पक्षधर्मतानिश्चयः प्रत्यक्षतः क्वचित् ।

[] पृ. ५१२ (१२)

पक्षधर्मतानिश्चयः प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा ।

[] पृ. ७६

पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुत्रिवैव सः ।

अविनाभाववियमाद्वेलाभावास्ततोऽपरे ॥

[] पृ. ५५६ (२)

पद्मविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

बिष्वी मुण्डी जटी वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥

[] पृ. २८१ (८)

पदमव्यधिकाभावात् स्मारकाच्च विशिष्यते ।

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०७] पृ. ७४२

पदं लभ्यधिकाभावात् स्मारकाच्च विशिष्यते ।

अथाधिक्यं भवेत् किञ्चित् स पदस्य न गोरुः ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०७] पृ. ४३९ (८, ९, १०)

पदार्थपूर्वकस्तसाद् वाक्यार्थोऽयमवस्थितः ।

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३३६] पृ. ७४३

पदार्थानां तु मूललमिष्टं तद्भावभावतः ।

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० १११] पृ. ७४३

परमाणुत्पादकाभिमतं कारणं सद्धर्मोपेतं न भवति, सत्त्व-प्रतिपादकप्रमाणाविषयत्वात्, शशशृङ्गवत् ।

[] पृ. ६५८

परमात्माऽविभागोऽप्यविद्याविद्युत्मानसैः ।

सुख-दुःखादिभिर्भागैर्भेदवानिव लक्ष्यते ॥

[] पृ. ४१४

परलोकिनोऽभावात् परलोकाभावः ।

[] पृ. ७३१ (५)

पराधीनेऽपि चैतस्मिन्नानवस्था प्रसज्यते ।

प्रमाणाधीनमेतद्धि खतस्तच्च प्रतिष्ठितम् ॥

[तत्त्वसं० का० २८५३] पृ. १८

परानुग्रहार्थमीश्वरः प्रवर्तते यथा कश्चित् कृतार्थो मुनिरात्म-हिताऽहितप्राप्ति-परिहारार्थमभवेत्पि परहितार्थमुपदेशादिकं करोति, तथा ईश्वरोऽपि आत्मीयार्थैर्धर्मैर्भूतं विख्याप्य प्राणिनोऽनुग्रहीष्यन् प्रवर्तते इति अथवा शक्तिस्वाम्यात् यथा कालस्य वसन्तादीनां पर्यायेण अधिभ्यक्तौ स्थावर-जङ्गमवि-कारोत्पत्ति-स्वभावत् तथैव ईश्वरस्यापि आविर्भावाऽनुग्रह-सद्ग्रहशक्तीनां पर्यायेण अधिभ्यक्तौ प्राणिनामुत्पत्ति स्थिति-प्रलयहेतुत्वम् । [] पृ. ७१६ (७, ८)

परार्थोऽशुद्धरादयः । [] पृ. ३०९

परायें प्रयुज्यमाना शब्दा वक्तिमन्तरेणापि तमर्थं गमयन्ति ।

[] पृ. १३३

परिणामवर्तना-विधिपरिपाठयत्ने ।

[प्रगमर० प्र० श्लो० २१८] पृ. ६४ (५,६)

परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणं महद्, अणु, धीर्घम्, ह्रस्व-
मिति चतुर्विधम् । [] पृ. ६७५ (२)

परोऽप्येव ततश्चास्य सम्बन्धवदनादिता ।

तेनेय व्यग्रहारात् स्यादङ्गीकृत्योऽपि नित्यता ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० २८९] पृ. ३९

पलाल न दहस्यमिर्दह्यते न निरि क्वचित् ।

नाद्ययत्, प्रव्रजति भव्यनीचो न विद्वपति ॥

[] पृ. ३१७ (११,१२)

पश्चाद्बलभ्यते बुद्धिः [] पृ. ३६३ (६)

पद्यत श्वेतमात्प हेपाशब्दं च श्रम्यत ।

पदविलेपशब्दं च श्वेताश्वो धावतीति धी ॥

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३५८] पृ. ७४१ (३)

पद्यन्नपि न पद्यति । [] पृ. २४५,५०६

पिण्डं सैजं च नखं च चन्द्रस्य पायमेव य ।

अकल्पिनं ण इच्छेज्जा पडिगाहेज्ज कल्पियं ॥

[दशवं० अ० ६ गा० ४७] पृ. ७५१

पिंडमिमोही समिडं भावण-पडिमाड इंदियनिरोही ।

पडिलेहण-गुत्तीओ अमिग्गाह चैव करणं तु ॥

[ओषनि० गा० ३] पृ. ७५५ (३)

पिण्डमेतेषु गोबुद्धिरेकगोत्वनिवन्वना ।

गवामासैकरूपाभ्यामेकगोपिण्डबुद्धिवत् ॥

[श्लो० वा० नन० श्लो० ४४] पृ. ६९५ (३,४)

पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणताभ्याम् ।

सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते ॥

[] पृ. ५५, ५७० (४)

मीनो दिवा न शुद्धे इत्येवमादिचच श्रुतौ ।

रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थोपतिरुच्यते ॥

[श्लो० वा० अर्थोप० श्लो० ५१] पृ. ५७९

पुनरप्युहीतविषयाकाङ्क्षणमीहा ।

[] पृ. ५५३ (४)

पुत्र एवेदं गर्भम् ।

[श्वेताश्वत० उ० अ० ३, १५] पृ. ३१०

पुत्र एतेदं गर्भं यद् भूतम् ।

[ऋत्स० मण्ड० १० सू० ९० ऋ० २] पृ. २७३ (१०)

पुत्र एतेदं गर्भं यद् भूतं यच्च मात्वम् ।

[ऋ० वे० म० १० सू० ९०] पृ. ७१५ (४)

पुत्र एतेदं मरुत्तमोक्तस्थिति-मर्ग-प्रलयहेतु प्रलयोऽपि अलस-
शून्यनिशयमिति ।

[] पृ. ७१५ (२)

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पद्मबन्धवदुभयोरभिसंयोगात् तादृशत् सर्वं ॥

[साङ्ख्यका० २१] पृ. ३०७ (१६)

पुरुषो जन्मिना हेतुर्नोत्पत्तिविकलस्तः ।

गगानाम्भोजवत् सर्वमन्यथा युगपद् भवेत् ॥

[] पृ. ७१५ (७)

पुर्व्वि बुद्धिणाणं दुष्पठिकृताण कदाणं कम्माणं ।

[] पृ. ९३ (३)

पूर्वरूपसाधर्म्यात् तत् तथाप्रसाधितं नाजुभेयतामतिपतति ।

[] पृ. ७५ (२)

पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातमाचष्टे ।

[नि० अ० १ ख० १] पृ. ७३९

पृथिव्यादिगुणा रूपाद्यस्तदर्थाः ।

[] पृ. ५१९ (१६)

द्विधादिप्रहणेन त्रिविधं द्रव्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं गृह्यते

गुणग्रहणेन सर्वो गुणोऽस्मादाद्युपलब्धिलक्षणप्राप्त आश्रितल-

विज्ञेयपक्षाभ्याम् । [] पृ. ५१९

प्रकृतीशादिजन्यत्वं न हि वस्तु प्रसिद्धयति ।

[तत्त्वसं० का० १०८३] पृ. २१४ (२३)

प्रकृतेर्महान् महतोऽहकारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादिपि षोडशकात् पञ्चम्यः पञ्च भूतानि ॥

[साख्यका० का० २२] पृ. २८१ (१) ७३३ (४)

प्रतिज्ञार्थकदेशो हि हेतुस्तत्र प्रसज्यते ।

पक्षे धूमविशेषे हि सामान्य हेतुरिष्यते ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ६३] पृ. ५७५

प्रतिपिपादयिषितविज्ञेयो धर्मा ।

[] पृ. ५९२

प्रतिभामतोऽप्यस्तः । [] पृ. ३७१ (६)

प्रतिभासोपमा सर्वं धर्मा ।

[] पृ. ३७१ (८)

प्रतिपूर्व्वश्च काल्पनिकः प्रकाशक्रिया कुर्वन् दृष्ट एव ।

[] पृ. २८० (८)

प्रत्यक्षं कल्पनापोढमप्राप्तम् ।

[] पृ. ५१८ (१५)

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ॥

[] पृ. ५०३

प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा । []

पृ. ३१८

प्रत्यक्षनिराकृतो न पक्षः । []

पृ. ३५१ (६)

प्रत्यक्षमन्यत् । [तत्त्वार्थ० १-१२] पृ. ५९५

प्रत्यक्षमेवैवं प्रमाणम् । []

पृ. ७३, ५५६

प्रत्यक्षस्याभावविषयत्वविरोधात् ततः प्रमाणान्तराभावो-
ऽवसात्तुं शक्यः नापि कार्यस्वभावलक्षणादनुमानात् कार्य-
स्वभावयोर्विधिसाधकत्वेनाभावसाधने व्यापारानभ्युपगमात्
कारणव्यापकात्प्रत्यक्षस्य अत्यन्तासत्तयोपगते प्रमाणान्त-
रेऽभावसाधकत्वेन व्यापार एव न सङ्गच्छते अत्यन्तासत्त्वस्य
कार्यत्वेन व्याप्यत्वेन वा कस्यचिदसिद्धेः । तयोश्च कार्यकारण-
व्याप्यव्यापकभावसिद्धावेव व्यापाराद् विरुद्धविधिरप्यत्रासम्भवी
सहानवस्थानलक्षणस्य विरोधस्यात्यन्तासत्त्वसिद्धेः ।

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ११] पृ. ५७३ (४)

प्रत्यक्षानुरूपतः प्रमाणभाव उच्यते ।

सारमनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ११] पृ. २२, ५८० (३)

प्रत्यक्षाद्यवतारश्च भावांशो गृह्यते यदा ।

व्यापारस्तदनुपत्तेरभावांशे जिघृक्षति ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० १७] पृ. ५८१ (८, ९, १०)

प्रत्यक्षाऽनुपलम्भसाधनं कार्यकारणभावम् ।

[पृ. ९५]

प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च सृष्टे ।

विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ३८] पृ. ५७६

प्रत्यक्षेऽपि यदा देशे स्मर्यमाणे च पावके ।

विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणात् ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ३९] पृ. ५७६

प्रत्येकसमवेताऽपि जातिरेकैव बुद्धित ।

'नन्'द्युक्तैषिव वाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्तनम् ॥

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४७] पृ. ६९६

प्रत्येकसमवेतार्थविषयेवाथ गोमतिः ।

प्रत्येकं कृत्स्नरूपत्वात् प्रत्येकव्यक्तिबुद्धिवत् ॥

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४६] पृ. ६९५ (५)

प्रमाणं हि प्रमाणेन यथा नान्येन साध्यते ।

न सिध्यत्यप्रमाणत्वमप्रमाणात् तथैव हि ॥

[तत्त्वसं० का० २८६४] पृ. १८

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ - [न्यायद० १, २, १]

पृ. ५६० (२)

प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ ऽवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम् ।

[वारस्या० भा० अ० १ सू० १] पृ. १२०, ५०९

प्रमाण-नयैरधिगमः । [तत्त्वार्थ० अ० १ सू० ६]

पृ. ४२०

प्रमाणनिबन्धना प्रमेयव्यवस्थितिः ।

[तत्त्वोपलब्ध] पृ. ७३-७४

प्रमाणपद्यकं यत्र ।

[श्लो० वा० सू० ५ अभाव० श्लो० १] पृ. ४१

प्रमाणपद्यकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

धस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणात् ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अभावप० श्लो० १] पृ. २३, ५८०

प्रमाणमविवंसादि । []

पृ. ४६५ (६)

प्रमाणमविवंसादि ज्ञानम् । []

पृ. १४, १५

प्रमाणमविवंसादि ज्ञानम् अर्थकियास्थितिरविवंसादनम् ।

[] पृ. १५, ५१३ (५)

प्रमाणपदरुचिज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवेत् ।

अदृष्टं कल्पयत्यन्यं साऽर्थापत्तिरदाहृता ॥

[श्लो० वा० अर्थोप० श्लो० १] पृ. ५७८ (१२, १३, १४)

प्रमाणस्य प्रमाणेन न वाधा नान्यनुपमहः ।

वाधायामप्रमाणत्वमानर्थक्यमनुग्रहः ॥

[] पृ. ४५९ (११, १२)

प्रमाणस्य सतोऽत्रैवान्तर्भावोद् द्वे एव प्रमाणे ।

[] पृ. ५९०

प्रमाणस्यागौणत्वादानुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभः ।

[] पृ. ७० (२)

प्रमाणाधीना हि प्रमेयव्यवस्था । पृ. ३८४ (१)

प्रमाणाभावनिर्णीतचैत्राभावविशेषितात् ।

गेहचित्रवद्दिशिर्भावसिद्धियो लिह दक्षिता ॥

[श्लो० वा० अर्थोप० श्लो० ८] पृ. ५७९

प्रमातृ-प्रमेयान्तरमन्तरमन्तरदेऽथाव्यभिचारिव्यवसाया-
त्मकज्ञाने कर्तव्येऽर्थः सहकारी विद्यते यस्य तद् अर्थवत्
प्रमाणम् । [] पृ. १०९

प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत् । [न्यायद० २, १, १५]

पृ. ५२२, ५२८ (३)

प्रयोगनियम एव एकलक्षणो हेतुः ।

[] पृ. ७२६

प्रत्यक्षप्रतिषेधस्तु गौरौर्नो भवत्ययम् ।

इति विसष्ट एवायमन्यापोऽवगम्यते ॥

[तत्त्वसं० का० १०१०] पृ. २०२ (१७, १८)

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ।

[न्यायद० १, १, ६] पृ. ५७७ (८)

प्रहाणे - नित्यसुखरागसाप्रतिकूलत्वम् । नास्य नित्यसुखा-

भावः (नित्यसुखभावः) प्रतिकूल इत्यर्थः । यद्येवं मुक्तस्य

नित्यं सुखं भवति, अथापि न भवति नास्योभयोः पक्षयोर्भो-

क्षधिसमाभावः ।

[वारस्या० भा० अ० १ सू० २२]

पृ. १४४, १५४ (७)

प्राक् षड्वयोजवात् मतिज्ञानमेतत् शेषमनेकप्रमेद (८)

शब्दयोजनादनुपजायमानमविशदं ज्ञानं श्रुतम् ।

[] पृ. ५५३

प्रागर्गोरिति विज्ञानं गौर्षड्यध्राणिणो भवेत् ।

शैर्नैर्गो प्रतिषेधाय प्रवृत्तो गौरिति च्छनिः ॥

[आमर्हालं० परि० ६ श्लो० १९] पृ. १८६ (६, ७)

प्रापणशक्तिं प्रामाण्यम् तदेव च प्रापकत्वम् अन्यथा
ज्ञानान्तरस्वभावत्वेन व्यवस्थिताया प्राप्ते कथं प्रवर्तकज्ञान-
शक्तिस्वभावता ? तत्र यद्यपि प्रत्यक्षं वस्तुक्षणप्राप्तिं तद्ग्राह-
कत्वं च तस्य प्रदर्शकत्वं तथापि क्षणिकत्वेन तस्याप्राप्ते
तत्सन्तान एव प्राप्यत इति सन्तानाध्यवसायोऽध्यक्षस्य प्र-
दर्शकव्यापारो द्रष्टव्यः, अनुमानस्य तु वस्तुप्राहकत्वात् तत्प्राप-
कत्वं यद्यपि न सम्भवति तथापि स्थाकारस्य बाह्यवस्तुध्यवसा-
येन पुरुषप्रवृत्तौ निमित्तभावोऽस्तीति तस्य तत्प्रापकमुच्यते ।

[] पृ. ४६८ (२,३,४,५)

प्राप्तव्यो नियतियलाश्रयेण योर्थः ।
सोऽवश्यं भवति दृष्ट्या शुभोऽशुभो वा ।
भूतानां महति हृतेऽपि हि प्रत्यक्षे
नाभाव्यं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः ॥

[] पृ. ७१४ (७)

प्रामाण्यं व्यवहारेण । []

[] पृ. १११, ४९७ (१२)

प्रामाण्यं व्यवहारेण ज्ञानं मोहनिवर्तनम् ।

पृ. ५०८ (३)

प्रामाण्यं व्यवहारेणार्थक्रियालक्षणेन ।

[] पृ. ५५

प्रामाण्यप्रहणात् पूर्वं स्वरूपेणैव सस्थितम् ।

निरपेक्षं स्वकार्यं च । [श्लो० वा० सू० २ श्लो० ८३]

पृ. ७ (७,८)

प्रेरणानजिता बुद्धिर्न प्रमाणं न चाप्रमा ।

गुण-दोषविनिर्मुक्तकारणेभ्यः समुद्भवात् ॥

[] पृ. ११

प्रेरणानजिता बुद्धिर्प्रमा गुणवर्जितैः ।

कारणैर्जन्यमानत्वाद्द्विज्ञाऽऽप्तोक्तबुद्धिवत् ॥

[] पृ. ११

प्रेरणानजिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।

कारणैर्जन्यमानत्वाद्द्विज्ञाऽऽप्तोक्तबुद्धिवत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १०४] पृ. ११

प्रेरणैव धर्मं प्रमाणम् । [] पृ. ४१

च

बन्धवियोगो मोक्षः । [] पृ. ७३६ (१)

बहुवयमेण दुवयमेण । [] पृ. २७२ (८)

बहुत्वविपयत्वेन तत्सङ्केतानुसारतः ।

सामान्य-भेदवाच्यत्वमप्येषा न विरुध्यते ॥

[तत्त्वसं० का० १०४५] पृ. २०९

यद्धारम्भपरिग्रहं च नारकस्य ।

[तत्त्वा० अ० ६ सू० १६] पृ. ९३ (२)

बाह्यकप्रत्ययस्तावदर्धान्यत्वावधारणम् ।

सोऽनपेक्षप्रमाणत्वात् पूर्वज्ञानमपोहते ॥

[तत्त्वसं० का० २८६६] पृ. १९

बाधकान्तरमुत्पन्नं यद्यस्थान्विच्छतोऽपरम् ।

ततो मध्यमवाधेन पूर्वैस्त्वेव प्रमाणता ॥

[तत्त्वसं० का० २८६८] पृ. १९

बाधाज्ञाने लघुतुल्ये का शब्दा निष्प्रमाणका ।

[] पृ. ३४१ (९)

बाह्यं तत्र परमदुश्चरमाचरस्त्वमाध्यात्मिकस्य तपसः परि-
वृंहणार्थम् । [स्वयंभूतो० ८३] पृ. ७५० (१)

बुद्धिर्महाराणाविष्टिनं महाभूतादिकं व्यक्तं सुख-दुःख-
निमित्तं भवति, अचेतनत्वात्, कार्यत्वात्, विनाशित्वात्,
रूपादिमत्त्वात्, वासादिवत् ।

[न्यायवा० पृ० ४५९] पृ. १०१

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनयोन्तरम् ।

[न्यायद० १-१-१५] पृ. ४६२, ६८३ (२)

बुद्धौ येषां विवर्तन्ते तानाह जननादयम् ।

निवृत्त्या च विशिष्टलघुत्वेनामनन्तरम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०७१] पृ. २१२ (२५)

बुद्ध्यादीनां नवानां विशेषगुणानामात्यन्तिकः क्षय आत्मनो
मुक्तिः । [] पृ. १३३

बुद्ध्याऽऽढमेवाकार बाह्यवस्तुविषयं बाह्यवस्तुतया गृहीतं
बुद्धिरूपत्वेनाविभावितं शब्दार्थम् ।

[] पृ. १८१ (२,३)

ब्रह्म-जीवात्मनामभेदेऽपि विम्ब-प्रतिविम्बवत् विद्याऽवि-
द्याव्यवस्था वर्णयन्ति । कथं पुनः सप्तादिषु विद्याया आग-
न्तुक्याः सम्भवः श्रवण-मनन-ध्यानाभ्यास-तत्त्वाधनयम-

नियम-ब्रह्मचर्योपासनात्, तस्य पूर्वमसत्त्वादविद्यावत् ।

स च श्रवण-मनन-पूर्वकध्यानाभ्यासोऽरिजलेमेदप्रतियोगी
सुखमेव वेदे दर्शितः-‘स एष नेति न’ [बृहदा० च० अ० ३

ब्रा० ९ म० २६] इत्यादिना सप्रतियोगित्वाद्भेदप्रपञ्चं
निवर्तयताऽऽत्मनापि प्रलीयते, यत् श्रोतव्यादीनामभावे न

श्रवणादीनामुपपत्तिः, स तु तथाभूतोऽभ्यस्यमानः स्वविषयं
प्रतिप्रापयन्नात्मोपधातया कल्पते तदभ्यासस्य परिशुद्धात्मप्र-

काशाफलत्वात् यथा रजसम्पर्ककण्ठे उदके द्रव्यविशेषवर्ण-
रजः प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि सहरत् स्वयमपि सहियमाणं

स्वस्था स्वरूपावस्थामुपनयति एवं श्रवणादिभिर्भेदतिरस्कार-
विशेषात् स्वमतेऽपि भेदे समुच्छिन्नं स्वरूपं ससार्थवतिष्ठते

यतोऽविषयैव परमात्मनः ससार्थात्मा भिद्यते तन्निवृत्तौ कथं न
परमात्मस्वरूपता यथा घटादिभेदे व्योम्नः परमाकाशात्तैव भव-

स्ववच्छेदकव्याहृतौ ? तत्रैतत् स्यात्-श्रवणादिभेदविषयत्वाद्-
विद्यास्वभावः कथं वा अविषयैव अविद्या निवर्तयति ? उक्तमत्र

यथा रजसा रजसः प्रशमः पूर्वं भेदातीतब्रह्मश्रवणमनन-
ध्यानाऽभ्यासानां भेददर्शनविरोधित्वाद्दविद्याया अप्यविद्यानिव-
र्तकत्वम् । तथा च तत्त्वविद्भिरत्रार्थं निदर्शानान्युक्तानि-यथा
पयः पयो जरयति स्वयं च जीर्यति, यथा विप विपान्तरं

शामयति स्वयं च शाम्यति [] एवं श्रव-
णादिषु द्रष्टव्यम् । []

पृ. २७८, २७९ (१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२)

ब्राह्मणादिशब्दैस्तपो-जाति-श्रुतादिसमुदायो विना विकल्प-
समुत्पन्नाभ्यामभिधीयते, यथा वनादिशब्दैर्धवादयः ।

पृ. १८० (२, ३)

ब्राह्मणो न हन्तव्यः । []

पृ. ७३१ (१)

भ

भङ् मिन्दरमणमगृह्णमग्नस्य भगवताररग ।

जिणवयणस्त भगवतो पविगणुदुहियम्मस्त ॥

[स० त० का० २ गा० ६९] पृ. २९

अपतु सांख्यद्वारिक विगदमभ्यक्षम् अनुमानादिकं सूच-
तेतरुगस्त्राडिपयाभावान्च प्रमाणमनुपपन्नमिति कथं शब्दस्यो-
भवात् श्रुतं स्पृष्ट्याद्युपपत्तिम्? तदुक्तम्—प्रमाणस्यार्णल्ला-
नुमानादर्धनिर्णयो दुर्लभः ।

[नार्वंका.] पृ. ५५४ (१, २)

नमिप्यंशेषोऽर्थो न ज्ञानकालेऽस्तीति न प्रतिभाति ।

[] पृ. ४९६ (५)

नविप्यति न दृष्टं च, प्रत्यक्षस्य गनागपि । मामर्थम् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११५] पृ. ३१ (२)

तत्रा वि ते अर्णता सिद्धिर्हं जे ण पावेति ।

[] पृ. ७५१

गारतेऽपि भवेदेवं कर्तृस्पृष्ट्या तु वाच्यते ।

दे तु तत्स्पृष्टीर्यो तु साऽर्थवादानिन्वयना ॥

[श्लो० वा० सू० ७ श्लो० ३६७] पृ. ४०

मावतस्तु न पर्याया नापरोयाथ वाचकाः ।

त्येक वाच्यतेपामनेकं चेति वर्णितम् ॥

[तत्त्वस० का० १०३३] पृ. २०७ (७, ८, ९, १०)

नारन्य हि वाक्यार्थं सर्वत्राख्यातवत्तया ॥

[श्लो० वा० वाक्यादि० श्लो० ३३०] पृ. ७४२

नायान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्भवत् ।

भभाष- सम्मतन्तस्य हेतोः किं न समुद्भय ॥

[] पृ. १० (४), ३३० (१६)

भावान्तरात्मज्ञोऽभावो येन सर्वो व्यतिरिक्तः ।

तत्राश्वादिनिवृत्त्यात्माऽभावः क इति कथ्यताम् ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० २] पृ. १८७ (१३, १४)

भावा येन निरूप्यन्ते तदूर्ध्वं नास्ति तत्त्वतः ।

स्यादिकमनेकं वा रूपं तथा न विद्यते ॥

[] पृ. ३७६ (१५)

भावे षोष विकल्पः स्याद् विधेर्वैस्त्वतुरोधतः ।

[] पृ. ३३३ (११)

भाव्यविष्टो भावकृत्यापारो भावना ।

[] पृ. ७४१

१०४ सु० प०

भुवनहेतवः प्रधान-परमाण्वदृष्टा स्वकार्योत्पत्तावतिशयबुद्धि-
मन्तमधिष्ठातारमपेक्षन्ते; स्थित्वा प्रवृत्तेः, तन्तु-तुर्यादिवत् ।

[न्यायवा० पृ० ४५७] पृ. १०१

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव बोध्यते ।

[] पृ. ४५५ (१)

भूतेभ्यः । [न्यायद० १-१-१२] पृ. ५३१

भेदाना परिभाणात् समन्वयात् शक्तिं प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूपस्य ॥

[साहस्रं षा० १५] पृ. २८४ (१)

भेदे हि कारणं किञ्चिद् वस्तुधर्मतया भवेत् ।

अनेदे तु विरुद्धेते तस्यैकस्य क्रियाऽक्रिये ॥

[] पृ. ३०१ (१४)

भोगाभ्यासमनुवर्धन्ते रागाः, क्रौञ्चालानि चेन्द्रियाणाम् ।

[पात० यो० पा० २ सू० १५ व्यासभा०] पृ. १५३

भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमा ।

[] पृ. ४८१ (५), ५०८ (१८)

भ्रान्तिसंभ्रुतिसंज्ञानमनुमानानुमानिकम् ।

स्मार्ताभिलाषिकं चेति प्रत्यक्षाभ सतैमिरम् ॥

[] पृ. ५२७

म

मण्ड तमेव सचं णिस्रकं जं जिणेहि पचत्तं ।

[धर्मस० ८१२] पृ. ७५६

मति-श्रुतयोर्निबन्धो इव्येत्त्वसर्वपर्यायेषु ।

[तत्त्वार्थ० अ० १ सू० २७] पृ. २६१ (१), ७३२

मति-श्रुताऽवधि-मन-पर्याय-केवलानि ज्ञानम् ।

[तत्त्वार्थ० १, ९] पृ. ५९५

मतिस्पृष्टिसंज्ञाविन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ।

[तत्त्वार्थ० १-१३] पृ. ५५३ (८)

मर्मसं प्रतिमासो यो न सस्थानवर्जितः (?) ।

एवमन्यत्र दृष्टत्वाद्गुमानं तथा सति ॥

[] पृ. २५९ (१८)

महत्सनेकद्वयवत्त्वाद् रूपाद्योपलब्धिः ।

[वैशेषिकद० अ० ४-१-६] पृ. १००, १०३, ६५८

महाभूतादिव्यक्तं चेतनाधिष्ठितं प्राणिनां सुख-दुःखनिमित्तम्,
रूपादिमत्त्वात्, तुर्यादिवत् । तथा पृथिव्यादीनि महाभूतानि
बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि खासु धारणायासु क्रियासु प्रवर्तन्ते,
अग्निसत्त्वात् वास्यादिवत् ।

[न्यायवा० पृ० ४६७] पृ. १००

मार्थोपमाः सर्वे धर्माः ।

[] पृ. ३७७, ४८८ (८)

मालादौ च महत्त्वादिरीष्टो यश्चौपचारिकः ।

सुख्याऽविशिष्टविज्ञानमाख्यात्वात्तौपचारिकः ॥

[] पृ. ६७६

शिष्याऽप्यारोपहानार्थं यक्रोऽसत्यपि भोकारि ।

[] पृ. १६३, ४१८

शुकाः सर्वत्र तिष्ठन्ति व्योमवत् तापवर्जिता ।

[] पृ. १३३

सुखयसंयवहारेण सवादिं विशदं मतम् ।

शानमव्यक्षमन्यदि परोक्षमिति सद्ग्रहः ॥

[] पृ. ५५५

मूर्च्छा परिग्रहः ।

[तत्त्वार्थ ७-१२] पृ. ७४७

मूर्ति-सर्वादिमत्त्वं च तेषामभिभव सताम् ।

लग्नप्राद्यलभ्ये च सूक्ष्मा भागा प्रकल्पिताः ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० १०८] पृ. ३८

मूलप्रकृतिरविकृतिर्यद्दद्यात् प्रकृति-विकृतयः सत ।

पोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

[साङ्ख्यका० ३] पृ. २६

मूलप्रकृते कारणलभेव, भूतेन्द्रियलक्षणस्य पोडशकगणस्य

कार्यलभेव, महदहङ्कारतन्मात्राणां च पूर्वोत्तरापेक्षया कार्यल-

कारणत्वे च । [] पृ. २९६ (५)

मृत्पिण्ड-दण्ड-चक्रादि धटो जन्मन्यपेक्षते ।

उदकाहरणे तस्य तदपेक्षा न विद्यते ॥

[तत्त्वस० का० २८५१] पृ. ४ (६)

मृत्सोः स मृत्पुमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।

[वृहदा० ष० श्लो० ४ ब्रा० ४ म० १९] पृ. २७३ (८)

मेयादिनां सवितृप्रकाशः सविता वा स्वप्रकाश एवाच्छाद्यते ।

[] पृ. १५३

मेयाभावात् प्रमाभावनिरणयेऽप्योच्यसश्रय ।

मेयाभावात् प्रमाणस्य तस्मात् तस्य विनिर्णयता ॥

[] पृ. ५८७

मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनितत्तम ।

[] पृ. १६३

य

“य एव पर्याय स एव शुणः” [] पृ. ६३५

य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकाः ।

[] पृ. ३९

य एव व्यावृत्त सैव व्यावृत्तिः । [] पृ. २३६

य एव श्रेयस्कर स एव धर्मोऽन्वन्देनोच्यते ।

[मीमासाद० १-१-२ श्राव० पृ० ४ पं० १५] पृ. ५०५

यच्छरीरसमीपस्थैर्नदी स्याद् यस्य सङ्कतिः ।

तैर्यथा श्रूयते शब्दस्तथा दूरगतैर्न किम् ॥

[] पृ. ३५

यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जातीयार्थदर्शनम् ।

दृष्टं सम्प्रति लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११३] पृ. ४६, ४९

यत् क्वचिद् दृष्टान्तस्य (दृष्ट तस्य) यत्र प्रतिबिम्ब तद्विदः

तस्य तद् गमकं तत्रैति वस्तुगतिः ।

[] पृ. ३२२ (३१)

यज्जतः प्रतिपेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० २९०] पृ. ३९

यत् पुनरनुमानं प्रत्यक्षाऽऽगमविरुद्धं न्यायाभासः स इति ।

[वात्स्यायनभा० पृ० ४ पं० ५] पृ. ७२१

यत्र खल्लासैः ‘इदं कर्तव्यम्’ इति पुरुषाः प्रतीततदासभा-
वा नियुज्यन्ते तत्रावधीरिततत्प्रेरणाऽतथाभावविषयविचारस्तद-
भिहितं वाक्यमेव बहु मन्यमाना अनाहतप्रयोजनपरिप्रश्ना
एव प्रवर्तन्ते, विनिश्चिततदासभावानां प्रत्यक्षस्थानासम्भवात् ।

[] पृ. १७२ (७)

यत्र धूमोऽस्ति तत्राग्नेरस्तिरवेनान्वयः स्फुटः ।

न त्वेवं यत्र शब्दोऽस्ति तत्रार्थोऽस्तीति निश्चयः ॥

[श्लो० वा० शब्द ५० ८६] पृ. ५७५

यत्र विशेषक्रिया नैव श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रथम-
पुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते ।

[] पृ. ३१६ (३)

यत्राप्यतिशयो दृष्टः । [] पृ. ५३७ (१)

यत्राप्यतिशयो दृष्ट स स्वार्थानतिलहनात् ।

दूर-सूक्ष्मादिदृष्टो स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तितः ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११४] पृ. ४९ (१)

यत्रासौ वर्तते भावस्तेन सम्बध्यते न च ।

तदेधिर्न च व्याप्नोति किमप्येतद् महाद्भुतम् ॥

[] पृ. ६९१.

यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवासा प्रमाणता ।

[] पृ. ५१२ (७)

यत्सन्धिधाने यो दृष्टस्तदुष्टेस्तद्भौ स्मृतिः ।

[] पृ. ५२३ (४, ५)

यथा तुल्येऽपि भिन्नले केषुचिद् वृत्त्यवृत्तितः ।

गोत्वादेरनिमित्ताऽपि तथा बुद्धेर्भेविष्यति ॥

[श्लो० वा० आहू० श्लो० २६] पृ. २४० (१७, १८, १९)

यथादर्शनमेव ह्यं मानमेयव्यवस्थितिः न पुनर्यथातत्त्वम् ।

[] पृ. ७२८ (२)

यथा पय पयो जरयति स्वयं च जीर्यति, यथा विपं विषा-
न्तर् शमयति स्वयं च शाम्यति एवं श्रवणादिषु द्रष्टव्यम् ।

[] पृ. २७३ (११, १२)

यथा प्रभु सेवामेदाशुरोपेन फलमेदप्रदो नाप्रभुस्तथेश्वरो-
ऽपि कर्माशयापेक्ष फल जनयतीति ‘अनीश्वर’ इति न

शुच्यते वक्ष्यते । [] पृ. ९९

यथा बुद्धिमत्तायामीश्वरस्य प्रमाणसम्भव, नैवं धर्मोदिनि-
खले प्रमाणमस्ति ।

[न्यायवा० पृ० ४६४ पं० १४] पृ. १३२

यथा महानसे वेह विद्यतेऽधूममेदि तत् ।

तस्मादनमितो मिर्जं विद्यतेऽत्र खलखणम् ॥

[तत्त्वस० का० १०५४] पृ. २१० (१८, १९)

यथा यथा पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं निधानस्थमिवावतिष्ठते ।
तथा तथा तत्प्रतिपादनोद्यता प्रवीपहस्त्रेव मतिः प्रवर्तते ॥

[] [पृ. ७१४ (८)]

यथा लोकप्रसिद्धं च लक्षणैरनुगम्यते ।
लक्ष्यं हि लक्षणैर्नैतदपूर्वं न प्रसाध्यते ॥

[] [पृ. ५७०]

यथा त्रिशुद्धमाकारं तिभिरोपहृतो जनः ।
सङ्कीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरभिमन्यते ॥

[] [पृ. ३८३ (९)]

यथा श्रमासाशुच्यादीनां स्वत एव अशुचिलम् अन्येषां च
भावानां तद्योगात् तत् तथेहापि तादात्म्यात् विशेषेषु स्वत
एव व्यावृत्तप्रत्ययहेतुलम् परमाण्वादेषु तु तद्योगात् । किञ्च,
अतदात्मकेष्वपि अन्यनिमित्तं प्रत्ययो भवत्येव यथा प्रवीपात्
पटादिषु न पुनः पटादिभ्यः प्रवीपे एवं विशेषेभ्य एव अण्वादी
विशिष्टप्रत्ययः न अण्वादिभ्य इत्यादिकम् ।

[] [पृ. ६९९ (३)]

यथासङ्केतमेवातोऽसङ्कीर्णार्थोभिधायिनः ।

शब्दा विवेकतो वृत्ताः पर्याया न भवन्ति नः ॥

[तत्त्वसं० का० १०४४] पृ. २०९ (२,३,४)

यथैधासि समिद्धोऽग्निर्मससात्कुरुते क्षणात् ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्मोणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

[भग० गी० अ० ४ श्लो० ३७] पृ. १५०

यथैव प्रथमं ज्ञानं तत्संवादमपेक्षते ।

संवादेनापि संवादः पुनर्नृग्यस्तथैव हि ॥

[तत्त्वसं० का० २८५४] पृ. ६ (५)

यथैवोत्पद्यमानोऽयं न सर्वैरवगम्यते ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८४] पृ. ३५

यदसलोपाधि सत्यं स शब्दार्थः ।

[] [पृ. १८० (८,९)]

यदा ज्ञानं प्रमाणं तदा हानादियुद्धयः फलम् ।

[१-१-३ वारत्या० भा०] पृ. ५३०

यदाऽपि पूर्वं डु खं नासि तदाप्यभिलापस्य डु खसभावलात्
तन्निर्वहणसंभवो दुःखम् ।

[] [पृ. १५३ (२)]

यदा वा शब्दाप्यन्त्याच्च व्यक्तीनामपोखता ।

तदाऽपोक्षेत् सामान्यं तस्यापोहाच्च वस्तुता ॥

[श्लो० वा० अ० १५० श्लो० ९५] पृ. १९४ (१)

यदा स्वतः प्रमाणं तदाऽन्त्यैव भ्रम्यते ।

निवर्तते हि मिथ्यालं दोषाज्ञानाद्यन्नतः ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ५२] पृ. १८

यदि वौरित्ययं शब्दः समर्थोऽन्यनिवर्तने ।

जनको गवि गोबुद्धैर्नृग्यतामपरो ध्वनि ॥

[मामहालं० परि० ६ श्लो० १७] पृ. १८६ (२३)

यदि चाविद्यमानोऽपि भेदो बुद्धिप्रकल्पितः ।

साध्यसाधनधर्मद्वैव्यवहारस्य कल्पते ॥

[श्लो० वा० निरा० श्लो० १७१] पृ. ५६४ (१०)

यदि प्रतीतिरन्यथा न स्यात् सर्वं शोभेत, ह्यदा च पक्षधर्म-
सम्बन्धवचनमात्राद् प्रतिज्ञावचनमन्तरेणापि प्रतीतिरिति कस्त-
स्योपयोगः । [धर्मकीर्तिः] पृ. ६७

यदि विरुद्धधर्माध्यासः पदार्थानां भेदको न स्यात् तदाऽ-
न्यस्य तद्भेदकस्याभावाद् विश्वमेकं स्यात् ।

[] [पृ. १०२]

यदि शब्दस्यापोहोऽभिधेयोऽर्थस्तदाऽभिधेयार्थव्यतिरेकेणास्य
स्वार्थो वक्तव्यः, अथ स एव स्वार्थस्तथापि व्याहृतमेतत्
अन्यशब्दार्थोपोहं हि स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरभिधत् इत्युच्यते
इति, अस्य हि वाक्यस्यायमर्थस्तदानीं भवत्यभिधानाभिधत्
इति । [न्यायवा० अ० २ आ० २ सू० ६७
पृ० ३३० पं० २२-पृ० ३३१ पं० ३] पृ. २०४ (१,२)

यदि शब्दान् पक्षयसि तदा 'आनन्यात्' इत्यस्य वस्तुध-
म्मत्वाद् व्यधिकरणो हेतुः, अथ भेदा एव पक्षीक्रियन्ते तदा
नान्वयी न व्यतिरेकी दृष्टान्तोऽस्तीत्यहेतुरानन्त्यम् ।

[न्या० वा० अ० २ आ० २ सू० ६७ पृ० ३३३ पं० १६]
पृ. १७५ (८,९)

यदि पदभिः प्रमाणैः स्यात् सर्वज्ञः ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १११] पृ. ५७

यदि पदभिः प्रमाणैः स्यात् सर्वज्ञः केन वादेते ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १११] पृ. ४९

यदि संयोगो नार्थान्तर भवेत् तदा क्षेत्रधीजोदकादयो
निर्विशिष्टत्वात् सर्वदैवाङ्कारादिकार्थं कुर्युः, न चैवम्, तस्मात्
सर्वदा कार्यान्तरमात्रात् क्षेत्रादीन्व्यङ्गुरोत्पत्तौ कारणान्तरसापे-
क्षापि, यथा मृत्पिण्डादिसामग्री घटादिकरणे कुलालादिसापेक्षा;
योऽसौ क्षेत्रादिभिरपेक्ष्यः स संयोग इति सिद्धम् । किञ्च, असौ
संयोगो ब्रह्मयोर्विशेषणभावेन प्रतीयमानत्वात् ततोऽर्थान्तर-
त्वेन प्रत्यक्षसिद्ध एव । तथाहि-कश्चित् केनचित् 'सयुको ब्रह्मे
आह' इत्युक्तो यथोरेव ब्रह्मयो संयोगमुपलभते ते एवा-
हरति न ब्रह्ममात्रम् । किञ्च, दूरतरवर्तिनः पुंसः सान्तररेऽपि
वने निरन्तररूपावसायिनी बुद्धिरुदयमात्साद्यति, सेयं मिथ्या-
बुद्धिः सुख्यपदार्थोऽनुभवमन्तरेण न क्वचिदुपजायते । न ह्यनु-
भूतयोर्दर्शनस्य गवये 'गौः' इति विभ्रमो भवति । तस्मादवश्यं
संयोगो सुख्योऽनुभुपगन्तव्यः । तथा, 'न चैत्र कुण्डली' इत्य-
नेन प्रतिषेधवाक्येन न कुण्डलं प्रतिषिध्यते, नापि चैत्रः,
तयोरन्यत्र देशादौ सत्त्वात् । तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसंयोग-
प्रतिषिध्यते । तथा, 'चैत्रः कुण्डली' इत्यनेनापि विविधाक्येन
न चैत्रकुण्डलयोरन्यतरविधानम्, तयोः सिद्धत्वात्, पारिगे-
ष्यात् संयोगविधानम् । तस्मादस्त्वैव संयोगः ।

[न्यायवा० पृ० २१९] पृ. ११४

यदेव दधि तत् क्षीरं यत् क्षीरं तद् दधीति च ।

वदता विन्ध्यवासिन्वं ख्यापित विन्ध्यवासिना ॥

[] पृ. २९६ (८)

यद् यथैवाविसवादि प्रमाणं तत् तथा मतम् ।

विद्यवाद्यप्रमाणं च तदव्यक्ष-परोक्षयो ॥

[] पृ. ५९५ (१,२)

यद् यदा कार्यसुत्तिष्ठु तत् तदोत्पादान्तरकम् ।

कारणं शक्तिभेदेऽपि न भिन्न शक्तिश्च यथा ॥

[] पृ. २५७

यद्यपि नित्यमीश्वरार्थं कारणमविकरं भावानां सन्निहितं तथापि न युगपदुत्पत्तिः ईश्वरस्य बुद्धिपूर्वकारित्वात् । यदि हीश्वरः सत्तामात्रेणैवाऽऽबुद्धिपूर्वं भावानामुत्पादकः स्यात् तदा स्यादेतत्क्षोभम् यदा तु बुद्धिपूर्वं करोति तदा न दोषः तस्य स्वेच्छया कार्येषु प्रवृत्तेः अतोऽनैकान्तिकतैव हेतोः ।

[] पृ. १२७

यथाप्यव्यतिरिक्तोऽश्रमाकारो बुद्धिरूपतः ।

तथापि बाह्यरूपत्वं भ्रातृत्वस्वावयवीयते ॥

[तत्त्वसं० का० १०२६] पृ. २०६

यद् यस्मैव गुण-दोषान् नियमेनानुवर्तते ।

तजान्तरीयकं तत् स्यादतो ज्ञानोद्भव वच ॥

[] पृ. ५८

यद्दत्तं तुरगं सत्स्वप्नाभरणविभूषणेष्वनभिषक्तं ।

तद्दुपममहवानपि न सङ्गुपयति निर्गन्धम् ॥

[प्रशमर० का० १४१] पृ. ७४९

यद्वाऽऽनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिप्राप्तौ यतस्त्वयम् ।

तस्माद् गवादिबद्ध वस्तु प्रमेयज्ञानं शृण्वताम् ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ९] पृ. ५८० (९)

यथा जातिजातिलिङ्गानि च व्याख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात् सा च सत्त्वावयवानाम् । तदवयवानां च नियतो व्यूहः ।

[वात्स्या० भा० पृ० २२५] पृ. १७८

यथायमगोऽगोहोऽगौर्न भयतीति गोशब्दस्यार्थं स किञ्चिद् भावः, अथाभावः ? भावोऽपि सन् किं गौ, अथागौरिति । यदि गौरिति नास्ति विवादः । अथागौ, गोशब्दस्यगौरार्थं इत्यतिशब्दार्थकौगलम् । अथाभावः, तत्र युक्तम्, प्रैष-सम्प्रतिपत्तोरविवक्ष्यत्वात्, नहि शब्दश्रवणदत्तावै प्रैष-प्रतिपादकेन श्रोतृत्वेन-प्रतिपादकधर्मः, सम्प्रतिपत्त (त्ति)य श्रोतृधर्मो-भवेत् । अपि च, शब्दार्थं प्रतीत्या प्रतीयते, न च गोशब्दादभावं कश्चित् प्रतिपद्यते ।

[न्यायवा० पृ० ३२९ पं० ५-११]

पृ. २०० (६,७,८,९,१०)

य प्रागजनरो बुद्धैरुपयोगविज्ञेयतः ।

स पद्यादपि तेन स्यादर्थापार्येऽपि नेत्रधी ॥

[] पृ. ५२५ (२)

यस्मात् प्रकरणचिन्ता । [न्यायद० १-२-७] पृ. ७२०

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स प्रकरणसमः ।

[न्यायद० १-२-७] पृ० ७१९ (१)

यस्माद् उच्चरितात् ककुदादिदयर्थप्रतिपत्तिः स शब्दः ।

[] पृ. ४३१ (६)

यस्मिन्नधूमतो भिन्नं विद्यते हि खलक्षणम् ।

तस्मिन्ननभितोऽप्यस्ति परावृत्त खलक्षणम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०५३] पृ. २१०

यस्य ज्ञाने प्रतिभासस्तस्य तत्र तत्कारणत्वं निमित्तमभिधीयते न तत्रप्रतिभासमानस्य समवायदेस्तन्निमित्तं प्रतिभासो भवतु इत्यासन्नयितु युक्तम् । [] पृ. ५०९

यस्य तत्र यदोद्भूतिर्जिज्ञृक्षा चोपजायते ।

चेत्यतोऽनुभवस्तस्य तेन च व्यपदिश्यते ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० १३] पृ. ५८१

यस्य निर्विशेषणा मेदा शब्दैरभिधीयन्ते तस्याऽयं दोषः असाकं तु सत्ताविशेषणानि द्रव्य-गुण-कर्माण्यभिधीयन्ते । तथाहि-यत्र यत्र सत्तादिकं सामान्यं पश्यति तत्र तत्र सत्तादि-शब्द प्रयुक्ते, एकमेव च सत्तादिकं सामान्यम्, अतः सामान्योपलक्षितेषु मेदेषु समयक्रियासम्भवादकारणमानन्त्यम् ।

[न्या० वा० अ० २ भा० २ सू० ६७ पृ० ३३३ पं०

११] पृ० १७५

यस्य यावती मात्रा । [] पृ. ९०

याज्ञवल्क्य इति होवाच ।

[वृह० उ० अ० २ ब्रा० ४ सू० १] पृ. ३२

यादसोऽयन्तरापोहः प्रतिविम्बान्तको वाच्योऽयं प्रतिपादितः । शब्दान्तरव्यपोहोऽपि तादृशेव प्रतिविम्बान्तक एवावगम्यते ॥

[तत्त्वसं० का० १०८८] पृ. २१५ (२६) २१६ (१,२)

यावन्जीवेत् सुखं जीव । [] पृ. ५०५ (६)

यावत् प्रयोजनेनास्य सम्बन्धो नाभिधीयते ।

असम्बद्धप्रलापित्वाद् भवेत् तावदसङ्गतिः ॥

[श्लो० वा० सू० १ श्लो० २०] पृ. १६९

यावदर्था वै नामधेयशब्दा । [१-१-४ वात्स्या० भा०]

पृ. ५२२ (२)

यावन्तो यादृशा ये न यदर्थप्रतिपादकाः ।

वर्णा प्रज्ञातपामर्थ्यास्ते तथैवावबोवका ॥

[श्लो० वा० स्फोटवा० श्लो० ६९] पृ. ४३५ (४)

युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिः [न्या० सू० १-१-१५] पृ. ६१६

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्धर्मतो लिङ्गम् ।

[न्यायद० १-१-१६] पृ. ४७७, ५३१, ६६९ (६), ७०४

येन येन हि नाम्ना वै यो यो धर्मोऽभिलक्ष्यते ।

न स सन्धिद्यते तत्र धर्माणां सा हि धर्मता ॥

[] पृ. १७४ (५,६,७,८)

येऽपि सातिशया दृष्टा प्रज्ञामेधादिभिर्नराः ।

[] पृ. ५३७ (२)

येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञा-मेधादिभिर्नराः ।

स्त्रोक्तस्त्रोकान्तरत्वेन न स्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥

[]] पृ. ४९

येषामप्यनवगतोत्वतीर्नां भावानां रूपमुपलभ्यते तेषां तन्तु-
व्यतिषङ्गजनितं रूपं दृष्ट्वा तद्व्यतिषङ्गविमोचनात् तद्विनाशाद्
वा विनष्टक्षयतीत्यनुवीयते ।

[]] पृ. ९४ (६)

योगिप्रत्यक्षं सम्बन्धप्राहकमाहुः व्याप्तेः सकलाक्षेपेणावगमात् ।

[]] पृ. ७५-७६

यो ज्ञानप्रतिभासमन्यव्यतिरेकावनुकारयति ।

[]] पृ. ५२४

यो नाम न यदात्मा हि स तस्यापोह उच्यते ।

न भावोऽभावरूपश्च तदपोहे न वस्तुता ॥

[तत्त्वसं० का० १०२] पृ. २१४ (१७,१८)

यो ह्यन्यरूपसंबन्धः संवेद्येतान्यथाऽपि वा ।

स भ्रान्तो न तु तेनैव यो नित्यमुपलभ्यते ॥

[]] पृ. ३७

र

रगतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते ।

[]] पृ. ५३९ (२)

रक्षादिकारणेष्वावल्यादिकार्यं सदैव ।

[सांख्यः] पृ. ४२२

रयणप्यभा सिद्धा सासया सियाऽसासया ।

[जीवाजीवाभि० प्रतिप० ३ उ० १ सू० ७८] पृ. ६३९(१)

रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः सख्याः परिमाणानि पृथक्त्वम्
संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे बुद्ध्यन्तः सुप्त-दु स्वे ह्यच्छा-द्वैर्ष्या
प्रयत्नश्च गुणाः । [वैशेषिकद० १-१-६] पृ. ६७२ (५)

रूपासंस्कारामावाद् वायावनुपलब्धिः ।

[वैशेषिकद० अ० ४-१-७] पृ. १००

रूपादिस्वरूपविषयमिन्द्रियज्ञानम् धार्यसंस्कारचतुष्टयगोचर
योगिज्ञानम् । []] पृ. ४९९

रूपभावेऽपि चैकलं कल्पनानिमित्तं यथा ।

विभेदोऽपि तथैवेति कृतः पर्यायता ततः ॥

[तत्त्वसं० का० १०३२] पृ. २०७ (५)

रूवं पुण पासद् अणुदं तु ।

[आवदयकनि० गा० ५] पृ. ५४५ (५)

ल

लक्षणयुक्ते भाषासम्भवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्यात् ।

[]] पृ. ३७५ (६)

लघवोऽज्ययवा श्लेषे निवद्धा न च केनचित् ।

वृक्षाद्यभिद्धताना तु विश्लेषो लोष्टवद् भवेत् ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० १११] पृ. ३८

लघ्यात्मना स्तंकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु ।

[]] पृ. १०

लिखितं साक्षिणो मुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्युतम् ।

[]] पृ. ४५९ (२,३) ४७५

लिङ्ग-लिङ्गिभियोरैवं पारम्पर्येण वस्तुनि ।

प्रतिबन्धात् तदाभासश्चयोरप्यन्वयनम् ॥

[]] पृ. ३०५ (१)

घ

वक्ता नहि क्रमं कथित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।

[श्लो० वा० शब्दनित्यं श्लो० २८८] पृ. ४३५ (७)

वक्ता नहि क्रमं कथित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।

यथैवास्य परैश्चकः तथैवं विवक्षति ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० २८८] पृ. ३९

वचनं राजकीयं वा लौकिकं नापि विद्यते ।

न चाऽपि स्मरणात् पथ्यादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्षं श्लो० २३५] पृ. ३१९ (३)

वर्णपञ्चवेहिं गंधपञ्चवेहिं । [भगवतीसू० शत० १४ उ० ४

सू० ५१३] पृ. ६३५ (१,२)

वत्सविद्युद्विनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रद्युत्तिरज्ञस्य ।

पुरवविमोक्षनिमित्तं तथा प्रद्युत्ति प्रधानस्य ॥

[साङ्ख्यका० ५७] पृ. ३०९

वय-समणधम्म-सजम-वेयावचं च वंभयुत्तीजो ।

गाणाइतियं तव-ओहणिगग्हाइ चरणमेयं ॥

[श्लो० वा० सू० २] पृ. ७५५ (२)

वर्णांकृत्यक्षरकारशून्यं गोत्वं हि गीयते ।

[]] पृ. २४३ (२)

वर्तमानावभासि सर्वं प्रत्यक्षम् । []] पृ. ५९३

वस्तुत्वाद् द्विविधस्यात्र सम्भवो दुष्टकारणात् ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६४] पृ. ८ (७-८)

वस्तुत्वे सत्त्वेप दोषः स्यात् नासिद्धं वस्तु वस्तन्तरसिद्धये
सामर्थ्यमासाद्यतीति, मायामात्रे तु नेतरैतराश्रयदोषप्रसङ्गः ।
नहि मायायाः कथञ्चिदनुपपत्तिः-अनुपपद्यमानार्थैव हि माया
लोके प्रसिद्धा उपपद्यमानार्थैले तु यथार्थमानात्र माया ।

[]] पृ. २७७ (२३) २७८ (१)

वस्तुमेदप्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादनेदिनः ।

[]] पृ. ४३

वस्तुमेदे प्रसिद्धस्य । []] पृ. ४८४

‘वन्नस्य राग’ कुक्कुमादिद्रव्येण संयोग उच्यते, स च अव्या-
प्यवृत्ति तत् एकत्र रजे न सर्वस्य रागः न च शरीरादेरेकदे-
शावरणे सर्वस्य आवरणं युक्तम् । []] पृ. ६६४

वस्तुमङ्करसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाश्रया ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अभावप० श्लो० २] पृ. २४

वस्तुमङ्करसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाश्रिता ।

[]] पृ. १६५

वाक्यार्थे तु पदार्थेभ्यः सम्भ्रनवानुगमाद् ऋते ।

बुद्धिरुत्पत्तये तस्माद् भिन्ना साऽप्यक्षयबुद्धिवत् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०९] पृ. ७३८

वाक्येष्वह्येष्वपि सार्थकेषु पदार्थचिन्मात्रतया प्रतीतिम् ।
दृष्टानुमानव्यतिरेकनीता क्लिष्टा पदामेदविचारणायाम् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १११] पृ० ७३८
वायूनता चेद् व्युत्क्रामेदवधोयस्य शब्धती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रलवभाशिनो ॥

[वाक्यप० प्र० का० श्लो० १२५] पृ० ३८०
(१३), ४८९ (३)

वार्धते केनचिन्नापि तदिदानीं प्रवृष्यति ।

[श्लो० वा० प्रलक्ष० श्लो० २३६] पृ० ४९६ (६)

धार्धते केनचिन्नापि तत् तदानीं प्रवृष्यति ।

तेनेन्द्रियार्थस्यन्धात् प्रागूर्ध्वं वापि यत् स्मृते ॥

[श्लो० वा० प्रलक्ष० श्लो० २३६] पृ० ३१९ (४)

विकल्पप्रतिबिम्बमेव सर्वशब्दानामर्थः, तदेव चाभिधी-
यते व्यबच्छिद्यत इति च ।

[श्लो० वा०] पृ० १९९ (११, १२)

विकल्पोऽवस्तुमिर्भासाद् विस्वादादुपह्वत् ।

[श्लो० वा०] पृ० ५०० (८), ५११ (१०)

विगृह्यगृहमावण्णा । [श्लो० वा०] पृ० ६१३ (१)

विकृतिमात्रमेव नार्थव्यवस्था । [श्लो० वा०] पृ० ४६१

विज्ञानं जायते सर्वं प्रलक्षयति गम्यताम् ।

[श्लो० वा० प्रलक्ष० श्लो० २३७] पृ० ३१९

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । [बृहदा० उ० अ० ३ ब्रा० ९ सं०

२८] पृ० १५१

विधावनाश्रिते साध्यः पुनरायौ न कल्प्यते ।

श्रुत स्वर्गविदाक्येन धालर्थं साध्यता ब्रजेत् ॥

[श्लो० वा० औत्पत्तिकसू० श्लो० १४] पृ० ७७० (१)

विधिरुपथ शब्दाभौ येन नाभ्युपगम्यते ।

न भवेद् व्यतिरेकोऽपि तस्य तत्पूर्वको ह्यतौ ॥

[श्लो० वा० अ० श्लो० ११०] पृ० १९६ (७, ८)

विनाशकाले न तस्य किञ्चिद् भवति, न भवसेव केवलम्,

अन्यथा कस्यचिद् विधाने न मायो विवर्तितं स्यात् ।

[श्लो० वा०] पृ० ३४६-३४७ (१, २)

विभागोऽपि अन्यतरोभयकर्म-विभागजः ।

[श्लो० वा०] पृ० ७०४ (४)

विभाषामह । [पा० सू० ३।१।१४३ सिद्धान्तको०

अ० २९०५] पृ० ४०६

विरहं हेतुमुद्भव्यं वादिनं जयतीतर ।

[श्लो० वा०] पृ० ७५

विरोधिलिङ्ग-उद्भवादिभेदाद् भिन्नक्षभावताम् ।

तस्मैव मन्यमानोऽप्य शब्द प्रलवतिष्ठते ॥

[श्लो० वा०] पृ० ३१३

विलक्षणोपपाते हि नरोत्तं स्वाभाविकं कथितम् ।

[श्लो० वा०] पृ० २७८

नियस्यतः कारकाणि भवन्ति । [श्लो० वा०] पृ० ४७१ (१०)

विशिष्टरूपानुभवान्मान्यतोऽपि निराक्रिया ।

[श्लो० वा०] पृ० २७४ (६, ७)

विशिष्यत इति विशेषः गुणेश्च विशेषो गुणविशेषः कर्म-
मिधीयते, द्वितीयश्चात्र गुणविशेषश्च एकशेषं कृत्वा निर्दिष्टः

तेन गुणपदार्थो गृह्यते—गुणाथ ते विशेषाथ गुणविशेषाः—
विशेषप्रहणमाकृतिनिरासार्थम् । तथाहि—आकृति सयोग-

विशेषसमावा, संयोगश्च गुणपदार्थान्तर्गतः ततश्चासति विशेष-
ग्रहणे आकृतेरपि ग्रहणं स्यात्, न च तस्या व्यक्तावन्तर्भाज

इष्यते पृथक् स्वशब्देन तस्या उपादानात् । आश्रयशब्देन
द्रव्यमभिधीयते—तेषां गुणविशेषाणामाश्रयस्तदाश्रयो द्रव्यवि-

स्यर्थः । सूत्रे 'तत्'शब्दलोपं कृत्वा निर्देशः कृतः, एवं च
विग्रहः कर्तव्यः—गुणविशेषाश्च गुणविशेषाश्चेति गुणविशेषाः

तदाश्रयश्चेति गुणविशेषाश्रयः, समाहारद्वन्द्वधायम् लोकाश्रय-
लात् लिङ्गस्य [अ० २ पा० २ सू० २९ महाभाष्ये

पृ० ४७१ पं० ८] इति ननुसकलिङ्गाऽनिर्देशः । तेनायमर्थो
भवति—योऽयं गुणविशेषाश्रयः सा व्यक्तियुच्यते मूर्तिश्चेति ।

तत्र यदा द्रव्ये मूर्तिशब्दस्तदाऽधिकरणसाधनो द्रष्टव्यः—
मूर्च्छन्त्यस्मिन्नवयवा इति मूर्ति, यदा तु रूपादिषु तदा कर्तु-

साधनः—मूर्च्छन्ति द्रव्ये समवयन्तीति रूपादयो मूर्तिः । व्यक्ति-
शब्दस्तु द्रव्ये कर्मसाधनः रूपादिषु करणसाधनः ।

[न्या० वा० अ० २ आ० २ सू० ६८ पृ० ३३२ पं०

३-२४] पृ० १७७ (९, १०, ११)-१७८ (१, २)

विशेषणं विशेष्यं च सम्बन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा सङ्कल्प्येतत् तथा प्रत्येति नान्यथा ॥

[श्लो० वा०] पृ० ५१५ (१), ५२५ (४)

विशेषहेतवस्तेषां प्रत्यया न कथयन् ।

निसानामिव युज्यन्ते क्षणानामविवेकता ॥

[श्लो० वा०] पृ० ३९९ (१८)

विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनम् ।

[श्लो० वा०] पृ० ५५४

विश्वतश्चक्षुस्त विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरत विश्वतस्सात् ।

सं बाहुभ्यां धमति स पत्रैर्वावाभूमौ जनयन् देव एक आस्ते ॥

[श्वेताश्वत० उ० अ० ३, ३] पृ० ९८

विषयविपक्षिन्नविषयानन्तरमाद्यं ग्रहणमवग्रहः ।

[श्लो० वा०] पृ० ५५२ (७)

विषयेण हि बुद्धीनां विना नोत्पत्तिरिष्यते ।

विशेषादन्यदिच्छन्ति सामान्यं तेन तद् ध्रुवम् ॥

[श्लो० वा० आकृ० श्लो० ३७] पृ० २४०

शृक्षादिना हृतान् च्चान्तराद्वाप्यवसायिनः ।

ज्ञानस्योत्पादनदेतज्जासादे प्रतिषेधनम् ॥

[तरवस० का० १०७०] पृ० २१२ (२४)

वेदाध्ययनं सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययननान्यत्तादनुनाध्ययनं यथा ॥

[श्लो० वा० अ० ७ श्लो० ३५५] पृ० १३७

वेदाध्ययनमस्ति लं शुर्वेध्ययनपूर्वकम् ।
 वेदाध्ययनवाच्यत्वात्पुनःसाध्ययनं यथा ॥
 [श्लो० वा० सू० ७ श्लो० ३६६] पृ. ४०
 मोसद्वचत्तदेहो विहरइ गामाणुगामं तु ।
 [आव० नि० गा० ३१६] पृ. ७५०
 व्यक्तिजन्मन्यगता चेदागता नाश्रयान्तरान् ।
 प्रागासीद् न च तद्देशे सा तथा राक्षसा कथम् ॥
 [] पृ. २४० (११)
 व्यक्तिसाक्षेण चेपष्टा गता व्यक्त्यन्तरं न च ।
 तद् शून्ये न स्थिता देशे सा जाति केति कथ्यताम् ॥
 [] पृ. २४० (१२)
 व्यक्तिरूपावसागेन यदि वाऽगोह उच्यते ।
 तद्विज्ञायभिसम्बन्धो व्यक्तिद्वारोऽस्य विद्यते ॥
 [तत्त्वसं० का० ११४३] पृ. ३२४
 व्यक्तिर्गुणिशेषाश्रयो मूर्तिः ।
 [न्यायप० अ० २ आ० २ सू० ६६] पृ. १७७
 व्यक्तेर्जात्यादिभोगोऽपि यदि जाते स नेष्यते ।
 तादात्म्यं कथमिदं स्यादनुपपद्यतेतस्मात् ॥
 [] पृ. २४० (१३, १४)
 व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ।
 [न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६५] पृ. १७७
 व्यक्त्याना हि वायूना भिन्नावयवदेशात् ॥
 [श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ७९-८] पृ. ३६
 व्यवहारस्तु तागेव प्रतिवस्तुव्यवस्थिताम् ।
 तथैव दृश्यमानत्वाद् व्यवहारयति देहिनः ॥
 [] पृ. ३११ (५, ६)
 व्यापकत्वं च तस्येदमित्याध्यवसायिकम् ।
 मिश्रवाभावसिनो ह्येते प्रत्यया शब्दनिर्मिताः ॥
 [तत्त्वसं० का० १२१२] पृ. २३२ (२१, २२)
 व्यावहारिकस्य चैतत् प्रमाणस्य लक्षणमुक्तम् ।
 [] पृ. ४९७
 श
 शक्यः सर्वभावानां कार्यांशपत्तिगोचराः ।
 [श्लो० वा० सू० ५ शून्य० श्लो० २५४] पृ. ५४
 शब्द एवाभिजल्पलभागतः शब्दार्थः ।
 [] पृ. १८० (११)
 शब्दज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः शब्दम् ।
 [१-१-५ शायरभा०] पृ. ५७४ (३)
 शब्दत्वं गमकं नात्र गोशब्दत्वं तिपेत्यते ।
 व्यक्तिरेव विशेष्याऽतो हेतुर्थैका प्रसज्यते ॥
 [श्लो० वा० शब्दप० ६४] पृ. ५७५
 शब्दस्य श्रुतेः सर्वत्र प्रधानमपि न क्वचित् ।
 प्रमाणानामभावोऽतो नार्थाभावविनिश्चयः ॥
 [] पृ. ५८७

शब्दस्यागमनं तावददृष्टं परिकल्प्यते ॥
 [श्लो० वा० सू० ६ श्लो० १०७] पृ. ३८
 शब्दादुद्रेति यद् ज्ञानमप्रत्यक्षोऽपि वस्तुनि ।
 शब्द तदिति मन्यन्ते प्रमाणान्तरवादिनः ॥
 [] पृ. ५७४ (४)
 शब्दे षोपोद्भवत्वावद् वक्त्राधीन इति स्थितम् ।
 तदभावः क्वचित् तावद् शुणवद्वक्त्रकृततः ॥
 [श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६२] पृ. १९
 शब्दे नागम्यमानं च विशेष्यमिति साहसम् ।
 तेन सामान्यगोष्ठ्यविषयो बुद्धि-शब्दयोः ॥
 [श्लो० वा० अयो० श्लो० ९४] पृ. १९३ (६)
 शब्देनाव्यापृताश्रय बुद्धावप्रतिभासनात् ।
 अर्थस्य टद्याविव तदनिर्देशस्य वेदकम् ॥
 [] पृ. २५० (११, १२) ५२५ (७)
 शरीरान्तरेऽपि तदज्ञानसम्बन्धिनि तद्गुणा उपलभ्यन्ते
 इत्यभिदधति । तथाहि-‘देवदत्ताङ्गनाङ्गं देवदत्तगुणपूर्वकम्,
 कार्येले सति तदुपकारकत्वात्, प्रासादिवत् । कार्यदेशे च सन्नि-
 हितं कारणं तज्जने व्याग्रियतेऽन्यथाऽतिप्रमत्तादिति तदङ्गनाङ्ग-
 प्रादुर्भावदेशे तत्कारणतद्गुणसिद्धिः । तथा तदन्तराले च प्रती-
 यन्ते तथाहि-अग्नेरुर्ध्वज्वलनम्, वायोस्तिर्यक् पवनं तद्गुण-
 पूर्वकम्, कार्येले सति तदुपकारकत्वात्, वज्रादिवत् । यत्र च
 तद्गुणास्त्र तद्गुण्यप्यनुमीयत इति ‘स्वदेह एव देवदत्तात्मा’ इति
 प्रतिज्ञा अनुमानवाधिना । ततोऽनुमानाधितकर्मनिर्देशानन्तर-
 प्रयुक्तलेन कालासयापदिष्टो हेतुः ।
 [] पृ. १४६-१४७ (१)
 शाबलेयाच भिन्नत्वं बाहुलेयाश्वयोः समम् ।
 सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् कागोऽगोह प्रवर्तताम् ॥
 [श्लो० वा० अयो० श्लो० ७७] पृ. १९० (१०)
 शास्त्रस्य तु फले दृष्टे तत्प्राप्त्याशावशीकृता ।
 प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्ते तेन वाच्यं प्रयोजनम् ॥
 [] पृ. १६९ (१०)
 शास्त्रार्थप्रतिज्ञाप्रतिपादनपर आदिवाक्योपन्यासः ।
 [] पृ. १७२ (१)
 शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धि-काठिन्यवर्जिता ।
 शशशृङ्गादिरूपेण सोऽल्यन्ताभाव उच्यते ॥
 [श्लो० वा० अभा० परि० श्लो० ४] पृ. १८६, ५८१
 शिष्टाः क्वचिदभीष्टे वस्तुनि प्रवर्तमाना अभीष्टदेवताविशेष-
 पस्तवविधानपुरस्सरं प्रवर्तन्ते । [] पृ. १
 शब्दं द्रव्यं समाश्रित्य सद्ब्रह्मज्ञानवृद्धितः ।
 नेगमव्यवहारौ स्ता शेषाः पर्यायमाश्रिता ॥
 [] पृ. ३११ (२)
 शेषाणामाश्रयव्यापिलम् ।
 [प्रशस्त० क० पृ० १०३ पं० ८] पृ. ७०८ (१)

श्रेय साधनता शेषां निरसं वेदात् प्रतीयते ।

ताद्रूप्येण च धर्मसं तसामेन्द्रियगोचरः ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १४] पृ. ५०५

श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्यगुणकर्मणि ।

चोदनालक्षणै साध्या तसामेदेष्वैव धर्मता ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १९१] पृ. ५०५

श्रोत्रधीरप्रमाणं स्यादितराभिरसङ्गतैः ।

[श्लो० सू० २ श्लो० ७७] पृ. १६

श्रोत्रादिदृष्टिरविकल्पिका ।

[] पृ. ५३३ (१)

ए

पदकेन युगपद्योगात् परमाणो पदंशता ।

[] पृ. १०५, ३७६ (९)

पदेव धर्मिणः प्रोक्ताः । [] पृ. ६६१ (७)

स

स एवाविनाभावो दृष्टान्ताभ्या दर्शयते ।

[] पृ. ३९४

सजोगसिद्धौए फलं वयति ।

[आवश्यकनि० पदमात्र० गा० २३] पृ. ७५७ (१)

संयोगस्य द्रव्ययोर्विशेषणत्वेन अध्यक्षत्वं प्रतीयमानत्वात् । तयाहि-कश्चित् केनचित् 'सयुक्ते द्रव्ये आहरे' इत्युक्तौ ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभ्य(भ)ते, ते एव आहरेति न द्रव्यमात्रम् अन्यथा हि यत् किञ्चिद् आहरेत् । एतद् विभागसाधनेऽपि विपर्ययेण सर्वं समानम् । किञ्च, यदि अर्थान्तरभूतौ संयोग-विभागो वस्तुनो न स्याताम् तदा वस्तुमात्रनिबन्धनौ 'सान्तर-मिदम्' 'विरन्तरम्' इति च प्रत्ययो नोत्प्रेषयाताम् न हि विशेषप्रत्ययौ वस्तुविशेषमन्तरेण सम्भविनो सर्वदा सर्वत्र भाव-प्रवृत्तात् । अपि च दूरदेशवर्तिनः प्रमातुः सान्तरावस्थितेऽपि घट-खदिरादौ निरन्तरावसायिनी बुद्धिर्येत्पश्यते या च शास्त्रि-लिखरावसंके वलाकादौ सान्तरलाध्यवसायिनी समुपजायते, द्विविधाऽपि इयम् 'अतस्मिन्त्वं' इति प्रवृत्तेर्मिथाबुद्धिः । न च असौ मुख्यपदार्थानुभवमन्तरेण क्वचिद् उपजायमाना चल-इत्येते न हि अमनुभूतरजतस्य श्रुतिक्रियायां 'रजतम्' इति विभ्रम इति कश्चित् मुख्यो भावो विभ्रमधियो निमित्तमभ्युपगन्तव्यः, तदभ्युपगमे च संयोग-विभागसिद्धिः तद्व्यतिरेकेण अन्यस्य एतद्दोषनिबन्धनस्य असम्भवात् । तथा 'कुण्डली देवदत्त' इति मतिः किंनिबन्धना उपजायते इति वक्तव्यम् । न पुरुष-कुण्डल-मात्रनिबन्धना, सर्वदा तयोन्तस्या उत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपि च यदेव कश्चित् केनचित् उपलब्धं सत्त्वेन, तस्यैव अन्यत्र विधि प्रतिषेधो वा दृष्टः । यदि च संयोगो न कदाचिद् उप-लब्ध कथं विभागेन अस्य 'चैत्रोऽकुण्डल कुण्डली वा' इत्येवं प्रतिषेध विधिश्च भवेत्? यत् 'अकुण्डलक्षेत्र' इति न सुण्डल प्रतिषिध्यते तस्य अन्यदेशादौ विद्यमानस्य प्रतिषेद्धमश-

क्यत्वात्, अत एव न चैत्रः ततश्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिषि-ध्यते । एवं 'कुण्डली चैत्रः' इत्यत्रापि चैत्र-कुण्डलयोर्गान्य-तरस्य विधिः तयोः सिद्धत्वात् । तत् पारिशेष्याद् अप्रतीतस्य तत्-संयोगस्यैव विधिरिति संयोगादिवोक्तव्यः समस्तस्यैव यद्-शाद् विभक्तविधि-प्रतिषेधप्रवृत्तिः 'चैत्रः कुण्डली' इत्यादि-प्रयोगेषु । किञ्च, यदि संयोगः अर्थान्तरं न भवेत् तदा बीजा-दयः-अविशिष्टत्वात्-सर्वदेवं स्वकार्यमङ्कुरादिकं विदुष्युः न चैवम् सर्वदा तेषां कार्यानामभात्, अतो बीजादयः स्वकार्य-निर्वर्तने कारणान्तरसव्यपेक्षा मृत्पिण्ड-दण्ड-चक्र-सूत्रादय इव घटादिकरणे, योऽसौ अपेक्ष्य स संयोगः ।

[] पृ. ६७७(४,५)-६७८(१,२,३,४)-६७९(१,२)

संयोगादिषु येष्वस्ति प्रतिबन्धो न तादृशः ।

न ते हेतव इत्युक्त व्यभिचारस्य सम्भवात् ॥

[] पृ. ५५९

सवादस्याथ पूर्वेण सवादित्वात् प्रमाणता ।

अन्योऽन्याश्रयभावेन न प्रामाण्यं प्ररूप्यते ॥

[] पृ. ६

सविति संवित्तितयैव सवेद्या न सवेद्यतया ।

[] पृ. ७९

सवित्त्वाख्यं फलं ज्ञातुव्यापारसङ्गादेव सामान्यतो दृष्टं लिङ्गम् ।

[] पृ. २७

ससङ्गमसंसृष्टा उद्धत तद्द अप्यलेविया चैव ।

उग्राहिया परग्राहिया उज्ज्वलयद्दमा य सत्तमिया ॥

[] पृ. ७५५ (४,५)

ससरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ।

[साङ्ख्यका० ४०] पृ. ४१७ (८)

ससर्गमोहितधियो विविकं धातुगोचरात् ।

भावात्मानं न पश्यन्ति ये तेभ्यः स विविच्यते ॥

[] पृ. ७३९

सङ्गजेत् शुभमेवैकमसुकम्पाप्रयोजितं ।

[श्लो० वा० सू० ५ सम्बन्धा श्लो० ५२]

पृ. १००

सङ्गज्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोऽर्थाः पारमार्थिकाः ।

रूपमेकमनेकं वा तेषु बुद्धेरुपलवः ॥

[] पृ. २१० (१,२,३,४)

सत्त्वान-प्रसव-स्थितिषु यथाक्रमं श्री-पुं-नपुसकव्य-

स्थाति (स्या । इति) [] पृ. २२१ (११)

सहस्य सर्वतश्चिन्ता स्तिमितेनान्तरात्मना ।

स्थितोऽपि चक्षुषा रूपं वीक्षते साक्षजा मतिः ॥

[] पृ. ५०३ (८)

सङ्केतस्वरूपोपायं दृष्टसङ्कलनात्मकम् ।

पूर्वापरपरामर्शस्यै तच्चाक्षुषे कथम् ? ॥

[] पृ. ५१५ (३) ५२५ (५)

सङ्गा-परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परलाऽपरत्वे
कर्म च रूपि(द्रव्य)समवायाच्छ्रुषाणि ।

[वैशेषिकद० ४-१-११] पृ. ११३, ६७३ (३) ६८६ (३)

स चेदगोनिष्ठ्यात्मा भवेदन्वोन्वसंश्रयः ।

सिद्धश्चेद् गौरपोद्धार्यं घृष्यापोद्ग्रहणम् ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८४] पृ. १११ (११)

सत्ता-द्रव्यत्वसम्बन्धात् सद्ग्रह्यं वस्तु ।

[] पृ. ७३१

सत्ता-स्वकारणाऽऽश्लेषकरणात् कारणं किल ।

सा सत्ता स च सम्बन्धो नित्यौ कार्यमथेद् किम् ॥

[] पृ. ३०३ (७)

स त्वसम्पादकस्तादृशस्तु सम्बन्धहानितः ।

न द्वाच्चा. प्रत्ययाः सर्वे भूतार्थाध्यवसायिनः ॥

[तत्त्वस० का० ११६५] पृ. २२७ (६)

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणा बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् ।

[जैमि० सू० १-१-४] पृ. ४८, ८०, ५३४ (८)

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्य इन्द्रियाणा बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनि-
मित्तम्, विद्यमानोपलम्भनत्वात् ।

[जैमिनीयसू० १-१-४] पृ. ३१

सदकारणवन्निस्रम् ।

[वैशेषिकद० ४-१-१] पृ. ६४७, ६५६, ७३१

सदुपलम्भकप्रमाणगम्यत्वं षण्णामस्तित्वमधीयते, तत्र पद-
पदार्थविषयं ज्ञानम् तस्मिन् सति 'सत्' इति व्यवहारप्रवृत्ते ।
एवं 'ज्ञानजनितं ज्ञानहेयत्वम्' 'अभिधानजनितम् अभिधेयत्वम्'
ह्येत्येवं व्यतिरेकनिवन्धना पृष्टो सिद्धा, न चान्यदवस्था, न च
पदपदार्थव्यतिरेकपदार्थान्तरप्रसक्तिः ज्ञानस्य गुणपदार्थेऽन्तर्भा-
धात् । [] पृ. ६६१ (१०)

सदेव न जन्त्यते । [] पृ. ५७

सद्गुणद्रव्यरूपेण रूपादेरेकतेष्यते ।

स्वरूपापेक्षया तेषां परस्परं विभिन्नता ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० २४] पृ. ५८८ (१३)

सद्गुणतानतिक्रान्तस्वस्वभावमिदं जगत् ।

सत्सारपतया सर्वं सृष्टं संमहो भवत् ॥

[] पृ. ३११ (४)

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ।

[तत्त्वार्थ० अ० २ सू० ९] पृ. ६१८

सन्तानविषयत्वेन वस्तुविषयत्वं द्वयोस्त्वम् ।

[] पृ. ४६८ (९)

सन्ति पञ्च महद्भूषा ।

[सूत्रक० प्र० श्रु० प्र० अ० प्र० उ० गा० ७] पृ. ५९

सन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ।

[] पृ. ५२८

सन्निकृष्टार्थवृत्तिलं न तु ज्ञानान्तरैष्वयम् ।

[श्लो० वा० निरा० श्लो० ११५] पृ. ५३७ (११, १२)

१०५ सू० ५०

सन् बोधगोचरप्राप्तस्वरूपावेनोपलभ्यते ।

नश्यन् भावः कथं तस्य न नाशः कार्यतामियात् ॥

[] पृ. ३२१ (५, ६)

सप्त भुवनान्येकबुद्धिनिर्मितानि, एकवस्त्वन्तर्गतत्वात्, एका-
वसयान्तर्गतानेकापवरकवत्; यथैकावसयान्तर्गतानामपवरकणां
सूत्रधारैकबुद्धिनिर्मितत्वं दृष्ट तथैकस्मिन्नेव भुवनेऽन्तर्गतानि
सप्त भुवनानि, तस्मात् तेषामप्येकबुद्धिनिर्मितत्वं निश्चीयते;
यद्बुद्धिनिर्मितानि चैतानि स भगवान् महेश्वरः सकलभुवनेक-
सूत्रधारः । [] पृ. १३२

स बहिर्देशसम्बन्धो विसृष्टमुपलभ्यते ।

[] पृ. १९९

समवायिनः शैत्यात् श्वस्युद्धे क्षेते बुद्धिः ।

[वैशेषिकद० ८-१-९] पृ. ६९३ (२)

समानप्रत्ययप्रसवामिका जातिः ।

[न्यायद० अ० २ भा० २ सू० ६८] पृ. १७८ (७)

समाना इति तद्ग्रहात् ।

[] पृ. २४२ (२०)

समुच्चयादिर्थेऽर्थार्थः कथिच्चादेरमीप्सितः ।

तदन्यस्य विकल्पादेर्भवेत् तेन व्योहणम् ॥

[तत्त्वस० का० ११५९] पृ. २३६ (५)

सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना ।

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० ८४] पृ. ५६, ५३७ (९)

सम्बद्धबुद्धिजननं तेषां सम्बन्ध एव च ।

[] पृ. १०७ (५, ६)

सम्यगर्थे च सशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः ।

[श्लो० वा० सू० ४ प्रत्यक्ष० श्लो० ३८] पृ. ५३५ (१)

सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि भोक्षमार्गः ।

[तत्त्वार्थसू० १-१] पृ. ६५१

सर्ग-स्थित्युपसंहारान् युगपद व्यक्तवाकितः ।

युगपच्च जगत् कुर्यात् नो चेत् सोऽप्यकशक्तिः ॥

[] पृ. ७१६ (९, १०)

सर्गादौ पुत्रवाणां व्यवहारोऽन्योपदेशपूर्वकः, उत्तरकाल प्रबु-
द्धानां प्रत्यर्थनियतत्वात्, अप्रसिद्धवागव्यवहाराणा कुमाराणा
गवादिषु प्रत्यर्थनियतो वागव्यवहारो यथा मात्राद्युपदेशपूर्वकः ।

[] पृ. १०१ (३)

सर्वे एवायमनुमानानुभेयव्यवहारः सांभृतः ।

[] पृ. ३७७

सर्वे एवायमनुमानानुभेयव्यवहारो बुद्ध्याहतेन धर्मधर्मिनेदेन ।

[] पृ. ५६४ (९)

सर्वचित्त-चैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षम् ।

[न्या० वि० १-१०] पृ. ५०१ (३) ५०८ (१६)

सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमविकल्पम् ।

[] पृ. ५०६, (१, २)

सर्वज्ञो हृद्यते तावत्रेदानीम्—।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११७] पृ. ५५

सर्वज्ञो हृद्यते तावत्रेदानीमस्सदादिभिः ।

दृष्टो न कैकत्रेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११७] पृ. ४५

सर्वज्ञो नात्रबुद्धयेद् येनैव स्थानं तं प्रति ।

तद्वाङ्मयाया प्रमाणत्वं मूलाज्ञानेन वाक्यवत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३५] पृ. ५३ (२)

सर्वज्ञोऽयमिति ह्येतत् तत्कालेऽपि बुभुक्षुस्मिन् ।

तज्ज्ञानहेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. ५३

सर्वत्र पर्यनुयोगपराण्येव सृष्ट्याणं दृढसत्ते ।

[] पृ. ६९, ७४

सर्वत्रामेदादाश्रयस्यानुच्छेदात् कृत्स्नार्थपरिचमाप्तेश्च यथाकर्म
जातिधर्मा एकल-निलख-प्रत्येकपरिसमाप्तिलक्षणा अपोह
एवावतिष्ठन्ते; तस्माद् गुणोत्कर्षदर्शान्तरापोह एव शब्दार्थ
साधु । [] पृ. २०१ (८)

सर्वदा सद्गुपायाना वादमार्गं प्रवर्तते ॥

[श्लो० वा० निरालम्ब० श्लो० १२८] पृ. ३७७

सर्वभावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

स्वभाव-परभावाभा यस्माद् व्यावृत्तिभागिनः ॥

[] पृ. २४३ (२०, २१, २२)

सर्वमालम्ब्ये श्रान्तम् ।

[] पृ. ५१३ (२)

सर्वमेकं सलक्षणं च ब्रह्म ।

[] पृ. २७२ (३)

सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्त्यनुगामात्मिका ।

जायते ह्यात्मकत्वेन विना सा च न युज्यते ॥

[श्लो० वा० आह० श्लो० ५] पृ. २३३

सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् ।

यावद् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते ॥

[श्लो० वा० सू० १ श्लो० १२] पृ. १६९ (७, ८)

सर्वस्योभयदृष्टे तद्विशेषनिराकृते ।

चोदितो दधि खादति किमुष्टं नाभिधावति ॥

[] पृ. २४२ (३३)

सर्वे धर्मा निरात्मानं सर्वे वा पुरुषा गताः ।

सामस्त्वं गम्यते तत्र कथिदगस्तलपोह्यते ॥

[तत्त्वच० का० ११८६] पृ. २२९

सर्वेऽप्यनियमा ह्येते नाशुभोत्पत्तिकारणम् ।

नियमात् केवलादेर न किञ्चिदानुमीयते ॥

[] पृ. ११

गविदप्य-गिद्विदप्यं । [प्र० का० गा० ३५]

पृ. ६२८ (५)

सव्यापारप्रतीतत्वात् प्रमाणं फलमेव सत् ।

[] पृ. ५२९ (११)

सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणि ।

[] पृ. ४५९ (७) ५२९

सव्वत्सोवा तित्थयारिसिद्धा तित्थयारितित्थे अतित्थयारिसिद्धा

असखेजुग्गा । [] पृ. ७५२

सन्नाओ लद्धोओ । [विशेषाव० भा० गा० ३०८९]

पृ. ६०८ (८)

सव्वे वि एगदूसेण णिग्गया जिणवरा ।

[आवश्यकसू० गा० २२७] पृ. ७५० (२)

स सर्वो (सर्वो) मिथ्यावभासोऽयमर्थ इतीव्यत एव यथो-

क्तत्वेका (मथेन्वेका)त्मकग्रह । इतरैतरमेदोऽस्य वीजं सज्ञा

यदर्थिका ॥ [] पृ. १८१ (१६, १७, १८)

सहभाविनो गुणाः क्रमभाविनः पर्यायाः ।

[] ४७८ (५)

सहवर्तिनो गुणा । [] पृ. १४७

सहसुषा । [अ० २ पा० १ सू० ४ पाणि० व्या० पृ०

१६० अं० ६४९] पृ. २७१

सहस्रवर्त्मा सामवेदः । [] पृ. ७३१ (३)

यान्यवहारिकस्य च प्रमाणस्यैतलक्षणम् ।

[] पृ. ४७०

साकारे से गाणे अणागारे दंसणे ।

[] पृ. ६०५

साक्षादपि च एकस्मिन्नेव च प्रतिपादिते ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽपि सामर्थ्येन प्रतीयते ॥

[तत्त्वच० का० १०१३] पृ. २०३ (१६, १७, १८, १९)

सागारमणागार लक्षणमेयं तु सिद्धाणं ।

[प्रज्ञाप० द्विती० प० सू० ५४ गा० १६०]

पृ. ६०८ (५)

साहृदयस्य च वस्तुत्वं न शक्यमववाचितुम् ।

भूयोऽव्यवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तत् ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० १८] पृ. ५७६

साधने पुरुषार्थस्य सन्निरन्ते त्रयीविद् ।

वोऽविधोऽसमायत्तम्—॥ [] पृ. ७४१

‘साध्यसद्भावे एव सर्वत्र साधनसद्भावे’ इत्येवं भूतान्वयाऽ-

प्रसिद्धौ ‘साध्याभावे सर्वत्र साधनस्य अभावः’ इति सकल-

क्षेपेण व्यतिरेकस्यासम्भवात् । [] पृ० ६७१

साध्यसाधनम् । [न्यायद० १-१-६] पृ. ५७८ (९)

सामर्थ्यमेदं सर्वत्र स्यात् अयल्लविषक्षयो ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८३] पृ. ३६

सामान्यं नान्यदिदं चेत् तस्य वृत्तान्नियामकम् ।

गोलेनापि विना कस्माद् गोवृद्धिर्न नियम्यते ॥

[श्लो० वा० आह० श्लो० ३५] पृ. २४० (१५, १६)

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रसिद्धिरनुमानात् ।

[साङ्ख्यका० ६] पृ. ५६६

सामान्यप्रत्यक्षात् विशेषप्रत्यक्षात् विशेषसमृद्धेय संशयः ।

[वैशेषिकद० २, २, १७] पृ. ४५२ (१)

सामान्यमपि नीलत्वादि नीलाद्याकारमेव अन्यथा 'नीलम्' 'नीलम्' इति अनुवृत्तिप्रत्ययो न स्यात् इति हेतोरसिद्धत्वात् नानुमानावाधा । [] पृ. ६९३

सामान्यविषयत्वं हि पदस्य स्थापयिष्यते ॥

[श्लो० वा० बान्दव० ५५] पृ. ५७५

सिद्धश्चागौरपोक्षेत् गोनिषेधात्मकश्च सः ।

तत्र गौरैव वक्तव्यो नवा यः प्रतिपिष्यते ॥

[श्लो० वा० अषो० श्लो० ८३] पृ. १९१ (१०)

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ।

[न्यायद० अ० १ भा० २ सू० ६] पृ. ९७

सुखमाहादनाकार विज्ञानं मेयबोधनम् ।

शक्ति क्रियातुमेया स्यात् धूनः कान्तासमागमे ॥

[] ४७८ (६)

सुविचेचितं कार्यं कारणं न व्यभिचरति ।

[] पृ. ११८, २६६, ५६३,

सुविचेचितं कार्यं कारणं न व्यभिचरति अतस्तद्वधारणे यत्नो विधेयः । [] पृ. ९०

सोमिला । एगे वि अहं जाव अणेगभूयभावभवि ए अहं ।

से केणट्टेण मंते । एवं बुचद्दं एगे वि अहं ।

[भग० वा० १८ उ० १० सू० ६४७] पृ. ६२५

सोमिला । दव्वट्टयाए एगे अहं, णाणदंसणट्टयाए दुवे अहं ।

[भगवती० श० १८ उ० १० सू० ६४७] पृ. ६२५

सोऽयं प्रमाणाधीऽपरिसङ्ख्येयः ।

[वात्स्या० भा० पृ० १ पं० १२] पृ. ५२४

सो य तनो कायव्यो जेण मणो मंगुलं न चित्तेह ।

[पद्म० पृ. ३५ गा० २१४] पृ. ७४९ (२)

स्त्रीत्वादयो गोल्लादय इव सामान्यविशेषा ।

[] पृ. २२२ (३)

सृष्ट्यनुमानागमसंशयप्रतिभासप्रज्ञानोहा. सुखादिप्रत्यक्ष-

मिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि । [१-१-१६ वात्स्या० भा०] पृ. ५६२

संकीर्णमा शुक् एव सर्वो ह्युत्पद्यते नरः ।

स तथाऽऽकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥

[] पृ. ७१५

स्वकारणसम्बन्धकालः प्रथमः ततः स्वसामान्याभिव्यक्ति-

कालः ततः अवयवकर्मकालः ततः अवयवविभागकालः ततः स्वारम्भकावयवसंयोगविनाशकालः ततः द्वयविनाशकालः ।

[] पृ. ६८७

स्वकीयरूपानुभावाधान्यन्तोऽच्यनिराक्रिया ।

[] पृ. १६६ (१)

स्वगृह्णाभिर्गतो भूयो न तदाऽऽगन्तुमर्हति ।

[] पृ. ७५

खतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।

नहि खतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्थते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ४७] पृ. ४

खबीजानेकमिच्छित्तुस्तुसङ्केतशक्तिः ।

विकल्पास्तु विविच्यन्ते तद्रूपान्यवसायिनः ॥

[तत्त्वसं० का० १०४८] पृ. २०९ (१४, १५)

खभाव्येऽप्यसतः सिद्धे यदि पर्यनुयुज्यते ।

तत्रोत्तरमिदं युक्तं न दृष्टेऽनुपपन्नता ॥

[] पृ. २६

खभाव्येऽप्यविनाभावो भावमात्रानुरोधिनः ।

तदभावे स्वयं भावस्याभावः स्यादभेदत ॥

[] पृ. ३२१ (२९) ५६९ (४)

खभावोऽपि स तस्यैतं येनापेक्ष (१) विवर्तते ॥

(१) विरोधिर्न यथाऽन्येषा प्रवाहा मुद्रादिकम् ॥

[] पृ. ३४८

स्वयमेव भावो न भवेत् । [] पृ. ४२५

स्वरूप-पररूपान्या नित्यं सदसदात्मके ।

वस्तुनि ज्ञायते किञ्चिद् रूपं कैश्चित् कदाचन ॥

[श्लो० वा० अभाव० पं० श्लो० १२] पृ. ५८१ (६)

स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद् विशेषणम् ।

स्वरुप्या रज्यते येन विशेष्यं तद् विशेषणम् ॥

[श्लो० वा० अषो० श्लो० ८७] पृ. १९२

स्वरूपस्य खतो गतिः । [] पृ. १५, ४६५, ४८३, ५१३

स्वरूपेणैव निर्देयः । [] ५९२

स्वस्वैचयनिर्देयं रूपमिन्द्रियगोचरः ।

[] पृ. १८७ (५)

स्वाभाविकीमविद्या तु नोच्छेत्तुं कश्चिदहति ।

[श्लो० वार्तिक० सू० ५] पृ. २७८

स्वाश्रयेन्द्रियसञ्चिक्रपोक्षप्रतिपत्तिकं सामान्यम् ।

[] पृ. ६९४

हयं णाणं क्रियाहीणं ह्या अण्णाणयो क्रिया ।

पासतो पंगुलो ढङ्को धानमाणो य अथयो ॥

[आवश्यकनि० पद्मभा० गा० २२] पृ. ७५६ (८)

हिताहितमस्ति-परिहारयोः । [] पृ. ४६९

सर्वत्र — [] पृ. ४६

हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे । [ऋग्वेद अष्ट० ८ मं० १० सू० १२१] पृ. ३२, ४०, ४२

हेतुना यः समप्रेण कार्यात्पादोऽनुमीयते ।

अर्थान्तरापनेत्सत्त्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः ॥

[] पृ. ५६३

हेतुमदनियमव्यापि सत्क्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं लिपरीतमव्यक्तम् ॥

[साङ्ख्यका० १०] पृ. २८१ (१८)

हेलायथं उच्यते । [] पृ. २७१ (४)

* सन्मतिटीकानिर्दिष्टा ग्रन्था ग्रन्थकृतश्च ।

अ

अज्ञपाद ५३९-३९
 अज्ञपादकणमुग्मतानुसारिन् ४७५-१७, ७१८-३२
 अज्ञ ६१४-१६
 अज्ञाहु ९३-३२, ९५-२४
 अध्वयन ३३२-१५, ४७१-२८, ५०९-३३, ५६७-१७,
 ६९९-१३ (२)
 अन्य ९७-२२, ९८, ९९, १०९, १५५, १८०-२२ (८, ११),
 १८१ (२), १८२ (४), १८५ (१), २२२-४ (३),
 २७८, ३५३, ५६२ (५), ७१५ (२), ७४०-६
 अग्न १६-२८, १४६, १८० (२०), २३२, २३३, २७८,
 ३१०, ३४०, ४२२, ४२८, ५२३, ५३१, ५६०, ५६२-१० (३),
 ५६५-३६, ५६६-३२, ६२८-१४ (२)
 अमयवेव ७६१-२४
 अर्हन् १-२०, ४४, ६३४-१७
 अर्हन्मणीतवासन ४५३-३०
 अर्हन्सर्वज्ञवासन ६८-२६
 अर्हदागम ६५१-३, ७५३-३८
 अर्हद्वनन ६२१-२५, ६५१-१
 अर्हन्मतानुसारिन् ४४१-२१
 अविद्वकण १००-३३, ३३२-१५, ६५८-३ (४), ६७४-१९
 अष्टकादि ४०-३३, ४२-५

आ

आगम ९३-२, २७३-४, २९५-१०, ६१३-३४, ६१९-११,
 ७४६-९, ७५१-१३, ७५६-३२
 आगमविद् ७३२-२७
 आचाराधग ७५०-१९, ७५१-२
 आचार्य २७-२८, ६८-१९, २८४-३३, ३१६-११
 आचार्य (विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिकार) ३७६-३०
 आचार्य (दिग्गज) २०४-१०, २१२-१९ (१९), २१३-
 १०, २१९-१२, २२८-२०, २३१-८, ३६५-२२, ३७७-१९,
 ३८८-२२
 आचार्य (सिद्धसेन दिवाकर) १-१६, २९-२५, ४३-२१,
 ६७-३९, ६८-१८, ६९-२, १३३-२८, ३७९-७, ४४८-२८,
 ४५५-१९, ४५७, ६१२-१५, ६४२-१२, ६५०, ७०४-२०

* परिशिष्टेऽस्मिन् स्थूला अज्ञा. पृष्ठाङ्कसूचका, सूक्ष्मा
 अज्ञा पञ्चपद्यावेदका, कोष्ठकान्तर्गताश्चाङ्गाधिप्यङ्कनिवेदका
 हेना इति ॥

आचार्याय (दिग्गजीय) २०४-८

आज्ञाय २७३-१४

आयुर्वेद ७३१-१३

आहृत २९-२४

इ

इन्द्रियसूत्र (न्या. सू.) ५३१-५

ई

ईश्वरकृष्ण २८०-३४, २८२-१९, २२६-१६, ५६६-३६

उ

उद्धोतकर (ज्ञानो वार्तिककार अने वार्तिककृत) १०१-
 १६, १०६-२३, ११४-५, १३२-१९, १२७-१३, १७४-२८,
 १७५-१५, २००-२ (१), २०४-२, २२०-४, २२९-१४,
 ३३२-१५, ४७१, ५१९-३, ६५९-१३, ६६३-२३ (३),
 ६६८-४ (३), ६१९-८, ६६६-११
 उद्धोतकरादि २०१-२१, ६५९-१३
 उद्धोतकराध्ययनप्रमृति ४७१-२८
 उल्लूक ६५६-१७ (३), ७०४-२८

ए

एक ९६-२३, ३४०-३१, ५६०-२ (१)

औ

औलूक्य १४०-४

क

कणमुग्मत ६५६-१३

कणमुग्मतानुसारिन् ३९०-१३

कणसूत्र (ज्ञानो वैशेषिकाज्ञानप्रणेत्) ४४१-२१, ४७५,
 ७१८-३३

कपिलमतानुसारिन् ७१८-३१

कपिलादि १३३-११

कपिलादिप्रणीतसिद्धान्त ६९-५

काणाद ६७६-२१, ७२४-२७

कादम्बर्वादि ४०-३०, ४२-६, ५३६-२८

कामिल २८०-२७, २८२-२६, २९६-९, ३००-२३, ६५६-७

कालिदासकृतल ४०-३१

कीर्ति (धर्मकीर्ति) ५०६-३

कुमारसम्भवादि ४०-३१

कुमारिल १८७-१२, १९०-९, २०४-१९, २२३-१, २२९-
११, २४०-२५, ५६४-१४, ५७०-१४, ५७८-३३, ६९५-
२२ (२)

कुमारिलवचन २०४-१९ (१९)

केचित् ७५-४०, ९१-६, ९७-२१, १०९-२४, १४६-
४१, १६८-२६, २७८-३१, ३२४-१८, ४०५-१०, ४४०-२९,
४४५-३१, ५२२-१८, ५३१, ५३८-४, ५५३-१४ (९),
६११-३, ६४०-९, ७१४-११ (५)

कैश्चित् ३६-१४, ७९-३५, १४२-१५, ३१०-१९, ३४१-
१५, ४५६-५

केषांचित् ५६६-३१, ५९७-२ (१)

ग

गणघरादि ७५१-२४, ७५४-२३

ग्रन्थहस्तिस्रमृति ५९५-२४, ६५१-२१

गोगाचार्य ५६४-३४ (१७)

गोयम ६०५-३

गौतम (इन्द्रभूति) ६०५-१०

गौतमादि (इन्द्रभूति आदि) ६३५-२

च

चतुर्थाध्याय (वा. मा.) ५२१-२

चतुर्दशपूर्व ७५२-३३

चतुर्दशपूर्वविषय १७३-६

चतुर्दशपूर्वसंनिद्वागिनी ७५१-२७

चार्वाक ४३-२६, ६९-३९, ७३-५, ९३-३९, ९४-२६,
९५-३२, ११७-८, ११८-१६, १३२-४१, १४९-१३, ५०५-
६, ५३९-२८, ५४६-१, ५५४-१

चार्वाकमत ९४-३७, ५५६-२, १६३-१६

चार्वाकमीमांसकदृष्टि ९४-२६

चार्वाकादि ५०५-५

चिकित्साशास्त्र ६१-३७, १७०-२३

ज

जिन ८-२६, २९-२०, ४३-२२, ६८-३०, ६९-८, १३३-
१२

जिनपुत्र (बौद्ध) ७३१-३३

जिनप्रणीत ४३-२२

जिनप्रणीतल १६९-५

जिनभद्रगणिसमाश्रमणपूज्य ६०८-२१

जिनमतामुसारेत् ८०-२५

जिनवचन ७५७-७, ७६१-१५

जिनवचनमहोदधि १-१४

जिनशासन ६९-८

जिनोपदेश ६३८-२६

जैन ५८-४३, ६९-३३, ९०-४, १०७-८, २६५-३०, ४६५-
२५, ४७४-७, ४७८-१४, ४८५-१५

जैनपक्ष ६४८-१२

जैनमत ४७८-१३, ५२४-२१, ५५१-८

जैमिनि ४८-१५, ५६-२, ६५-१३, ५३४-१९, ७१८

जैमिनीय ८०-२३, ९४-३६, १३२-४१, ४६६-९, ४६७-

१८ (१, १०), ५५२-२३

जैमिनीयम् ५३९-२८

त

तत्त्वचिन्तक ५६८-२२

तत्त्वबोधविधायिनी ७६१-२९

तत्त्वविद् २७२-२६, २७९-१०, २८०-१

तत्त्वार्थसूत्रकृत (उमास्वाति) २६१, ७४९-१०

तद्वादित् (अनेकव्यक्तित्वापिसामान्यवादिन्) ११२-२०

तांत्रिकलक्षण ७३-१५, ७५-२२, ७६-४

तांत्रिक ७६-३, ८९-३०

तीर्थकर २७१-१३, ४५५-३१, ६०५-२४

तीर्थकृत १-२३, ६३५-१२, ७४६-२५

तीर्थकृतचन ४५६-१

तीर्थकृतमत ४५६-५

तीर्थान्तरीय ७३६-३४

तृतीयसूत्र (न्या. सू.) ५६७-१५

तृतीयान्तेकस्थान (स्थानाङ्गसूत्र) ४५३-१७

त्रयी ४४-८

त्रयीविद् ७४१-२९

द्व

दिगम्बर ७४७-१९, ७५४-३३

दिग्भाग (जुषो आचार्य) १७५-१३, १९१-२०, २०१-१३,
२०४-२

दिग्नासस ७४६-२४, ७५५-५

दृष्टिवाद ६५१-१९

द्रात्रिमिका २९-३१

द्रावशास्त्र १-३०, ६८-३०, ६९-७, २७१-१०, ६१५-२९,
६३८-२६

द्रावशास्त्रवाक्य ६१५-२९

द्रावशास्त्री ७५१-२०, ७५२-१६

द्रावशास्त्रिकश्रुतरुक्मथ ६१६-३३

ध

धर्मकीर्ति (जुषो कीर्ति) ६७-३०, ६९-२९, ७६-३३, १४९-

१५, २४२-३१, २४५-१५, ४६५-११

धर्मोत्तर ४७१-१५

न

नास्तिक-मीमांसक ७५३-४०

नास्तिक-याज्ञिक ७१८-३३

निर्मगधी ७५१-२५, ७५४-१०

नैयायिक ८४-३३, ९३-१३, १०९-२, १२६-३०, १३८-२, १५९-२०, १६१-४१, १६२-३९, १७७-१९, ४७१-१८ (७), ४७५-२३, ५०९-१९, ५१८-३३, ५२२-२२, ५२५-२६, ५२९-३३, ५३६-१३, ५३८-२२, ५३९-१२, ५५२-१३, ५५९-२६, ५६५-३४, ५८४-१, ५८९-२९, ६७१-२९, ७२१-२८

नैयायिकस्य १५२
नैयायिकदृष्टि ५६५-३४
नैयायिकादि ७५-२७, ४७५-२२, ४८४-३३, ४८५-८, ५०५-८

न्यायशास्त्रकृत ७२१-२५
न्यायवादिन् ७५३-६
न्यायविद् ९४-३३, ११६-१७, २७०-७, २७१, ३९५-४

प

पतञ्जलि ६९-१३, १५३-१८
पदार्थप्रवेशनग्रन्थ ६६१-१ (२)
पर ३०८-२९, ३२५-२९, ३३६-११, ४५५-२०
पाणिनि १७२-२ (४)
पाणिन्यादिकम् ४३-१३

पाणिन्यादिकप्रणीतव्याकरण ४३-११
पाशुपत ७४७-१८
पूर्ण ७१८-३१

पूर्वोच्य (जन) ६३-१७, ६८-३८
प्रकरणकार (जुओ भाचार्य अने सिद्धनेम दिवाकर) ६०७-३१, ६०८-२५

प्रह्निकारणिक २९६-१३
प्रनाहर २६५-२६
प्रनाहरमतानुसारिन् २६५-२६

महाहरामिप्राय ५००-१८, ५०१-१०, ५१२-१२
ग्रन्थसमूह ५३१-११, ५६७-२०
ग्रन्थमन्त्रव्याख्यान (न्या. मू.) ५६७-१७

प्रसूत्रमूर्ति ७६१-२९
प्रमाणनार्थक ५७१-२१
प्रमाणमार्ति १०१-१९, १३२-५, ७१६-१८

प्रमाणनार्थप्रवृत्ति १०१-२९, १३२-२८
प्रभाकर २९-१३

व

व ७४०-३१
वृद्ध ४४-१६, ६८-२१
वृद्धिर्वा ११ ६८-२६, ६९-८
वृद्धिर्वा ११ ६८-२१

वृद्धिर्वा ११ ६८-२१
वृद्धिर्वा ११ ६८-२१
वृद्धिर्वा ११ ६८-२१
वृद्धिर्वा ११ ६८-२१

बृहस्पतिमूल ७०-१८
बौद्धिकादि ७५६-६
बौद्ध १५, ५४, ७६, ७७-९, ८४, ८६, ९३, ११५, ११७, १६१, १७३, ३०८-१०, ३०९, ३६६, ४७०, ४७५-२२, ४८६, ५०१, ५२९, ५४६-२, ६७४-६, ७०६, ७०७, ७०९, ७१८-३, ७२७
बौद्धदृष्टि ८४-८
बौद्धमतानुसारिन् ८६-२२
ब्रह्ममाषित ६४१-३३
ब्राह्मण (बृहदारण्यक) २७३-६

भा

भगवत् (जैनतीर्थंकर) ६११, ६१६-३०, ६३४, ६३५, ६३९, ७५१-४, ७५२, ७५४, ७६१-१६
भगवत् (बुद्ध) ३७७-१, ३७८-२
भद्र (कुमारिक) १८-२८, १९१-२०, २०१-२१, ५०५-११

भद्रोद्द्योतकरादि २०१-२१
भर्तृहरि ३७९-२३, ७५३-२९
भर्तृहरिवचसु ४३५-८
भारत ५६-१०, ५३६-२८ (७)

भारतादि ४०-३३, ४१-२, ४२-१३
भाष्य (वा. भा.) १०९-३, १२०-२, ५०९-१८
भाष्यकार (वात्स्यायन) (जुओ न्यायभाष्यकृत् अने भाष्य-कृत्) ९९-४०, ७८-५

भाष्यकार (शबर) (जुओ भाष्यकृत्) ३५८-१८
भाष्यकारमत (वा. भा.) १७८-५
भाष्यकृत् (वात्स्यायन) १५३-२६, ५२२-१५, ५२४-८

भाष्यकृत् (शबर) ९४-२८
भाष्यकृत् प्रवृत्ति (जिनमद्भागिनिक्षमाश्रमणप्रवृत्ति) ६५३-४ (३)
भाष्यवचन (शाबरभाष्य) ५७८-३३

भाष्यवाक्य (वात्स्यायनभाष्य) १५४-२०
भाष्यविरोध (वा० भा०) ५६३-१०
भिष्ट ७४६-३१

भुवनगुरु (तीर्थंकर) १-२२

म

मण्डलिन ७१८-७
मन्त्रब्राह्मणद्वय २२५-१०
मद्यार्थवाद ४०-३६, ४२-२५
मह्वादिन् ४४७-२३, ६०८-२१

माध्यमिक ३७८-९
माध्यमिदृशनावलम्बिन् ३६६-१३
माहेश्वर ११९-२६
मीमांसक २-२, १३-३७, ४२, ४८, ५०-४१, ६८-३६, ७४, ११७, २१५, २६७, ३८६-१३, ४३५, ५०५-९, ५५२, ५७४, ७३८-८, ७४१

मीमांसकमत २९-१४, ३५२-१४, ५१३-५

मीमांसकादिप्रसिद्ध ७५-४०
मीमांसकाभिप्राय ७५१-२८

य

यदप्यत्राहुः ७९-४
यदाह १४-२१, १८५-६
य ७८-१०, १०७-२०
याज्ञिक ७१८-६
ये १०-८, ९६-२८, १५३, १९९-१३ (१३, १३, १६),
२७९-२१
यै. २५०-६, ५३५-४ (३)
योगाचार ३७८-८, ५६३-१९

र

रक्षपट ७५६-३०
रामायण ५६-१०
रामायणादि ५३६-२८ (६)

ल

लक्षणकार २१७-९
लोकयतशास्त्र ३९-२३

व

वर्धमानार्क १-८
वाचकसुद्धय (उमास्वाति) ८०-२७, ९३-४, ५९५-१९,
७५९-११
वाचकसुद्धयसूत्र (उ० स्वा० कृत त० सू०) ६३६-३
वाजपथ्यायन (जुओ अथययन) १७२-२ (२)
वादिदृषमस्तुतिकृत ७५७-२० (२)
वार्तिक (श्लोकवार्तिक) ३१-१६
वार्तिककार (न्या० वा० उद्घोतकर) १००-२९, ५३४-
२० (९)
वार्तिककारप्रवृत्ति (न्या० वा० उद्घोतकर) ५३४-२० (९)
वार्तिककारमत (न्या० वा० उ०) १७७-२२
वार्तिककारीय (श्लो० वा० कारीयकुमारिल) ९९-४०
वार्तिककारीयदूषण (श्लो० वा०) १३०-३१
वार्तिककृत (कुमारिल ?) ८-१३, ४९-३, ५७-१०
वार्तिककृत (न्या० वा० उ०) ८०-१०, ९९-२९, १३०-
१५, ५६३-२१
विन्ध्यवांसिल २९६-२३, ५३३-३
विश्वामित्र ६९७-२५
वेद ३०, ३२-९, ३९-२६, ४०-८, ४१, ४२-३, ४३, ११७,
३८०-४, ७३१-६
वेदवचसू ३२-२
वेदार्थज्ञ ६५-१३
वैदिक ३९-२३
वैदिकी ४२-३८, ९४-४०, ९५-१

वैमायिक १८५-१६, ३७८-६, ३९७-३३, ४५८-१४,
४५९-१३
वैयाकरण १०९-२१, २२२-९, ३८०-१९, ४३१-१५, ४८९-
२, ५६६-६
वैशेषिक १२९, १३३, १३८, ३२१-४, ४३२-३०, ४३९,
४७२, ५२९, ५५२, ५७१, ६२९, ६८५ (६), ७०७-३८,
७०८, ७०९, ७२७-३७
वैशेषिकमत ५१९-१०
वैशेषिकशास्त्रप्रणीत (कणाद) ६५६-१७
वैशेषिकसिद्धान्त २२२-८
वैशेषिकादि ३०३-५, ४००-६, ५५२-२३, ४२२-१६, ६१६-
२८, ६३३-२ (१), ७१९-२५
वैशेषिकाभिप्रायत. ६२९-१४
व्याकरणप्रणीत ४३-१२
व्याख्याप्रज्ञास्यायज्ञ ६१४-१६
व्याधि १७९-३ (३)
व्यास ९८-३०, ६९७-२५

श

शाङ्करस्वामिन् ६६४-१५ (७), ६९३-५ (१)
शाबरस्वामिन् (जुओ भाष्यकार अने भाष्यकृत) ५०५-११
शाक्य ८९-१७, ९४-१६, १००-२७
शाक्यदृष्टि ९४-२४, ५३३-३
शाक्यौल्लस्य ७०४-२८
शाबर (जुओ भाष्यवचन) ५०५-९
शास्त्र ६५७-६, ७०९-३५
शास्त्रकृत ३६४-१३
शास्त्रान्तर ४५९-२
शौद्रोदनि ६५६-८
श्रुति ९८-३६
श्वेतमिथु ७४६-३२, ७५०-३७, ७५१-२३
श्वेतवासस ७४६-२७
श्वेताम्बर ७४७-४

स

सकलशास्त्रव्याख्यात ५८-१२
सन्मति ७६१-२३ (११)
सन्मतिटीका ७६१-२२ (९)
सम्यन्ववादिन् २६४-२२
सन्मतिटीका १-९
सन्मतिवृत्ति १-८
सन्मत्याख्यप्रकरण १-१७
सहस्रवर्त्मन् (सामवेद) ७३१-६
साल्हा १०१-७, २८०-२१, २९७-२९, ३०८-३३,
४२२, ४८६, ५१२-१७, ५४६, ५७२, ६५६, ६०४-२९,
२, ७१८-३

साङ्ख्यज्ञान ६०६-५
 साङ्ख्यदर्शन १११-४०, १३५-२७, २८०-२३, ३१०-६,
 ५३४-१
 साङ्ख्यबौद्धकणमुञ्ज ४४१-२१
 साङ्ख्यमत ४१७-३०, ५००-३, ५०७-२८, ६५६-७
 साङ्ख्यमतप्रतिक्रियक २९६-९
 साङ्ख्यमतानुसारित् ५३४-१६
 साङ्ख्यविरोध ४२२-१४
 साङ्ख्यसौगतमत ६५६-१३
 साङ्ख्यथेकान्तवादिदर्शनसमूहमय ७५७-२३
 सामवेद ७३१-७
 सितपट ७४६-२९
 सिद्धसेनदिवाकर (जुओ आचार्य प्रकरणकार, अने सूरि) १-१७
 सिद्धसेनाचार्यवचन ७५७-२० (२)
 सिद्धान्त (जैन) ६३५-१७
 सुगत ५०२-२६
 सुगतज्ञान ६०६-७
 सुगतसुत ११८-३८, १३२-३८
 सुगतसुताभ्युपगम ३३३-२१
 सुरस्यमतानुप्रवेश २८०-८
 सूत्र (मीमांसासूत्र) ३१-१३, ४८-१५, १०६-१
 सूत्र ६१३-३४
 सूत्र (आचार्यगादिमुत्त) ७३२-५
 सूत्र (न्या० सू०) ९७-७, १७८-१०, ५२८-१९, ५३०-
 १४, ५६०-२ (१), ६६९-२०
 सूत्र (पञ्चवर्णासुत) ६०५-१ (१)
 सूत्र (पाणिनिसूत्र) ४०६-०
 सूत्र (बृहस्पतिसूत्र) ५५५-१४ (९)
 सूत्र (भगवतीसूत्र) ६२५-१०
 सूत्र (वेदो० सू०) ६६९-७, ६७२-१५, ६७३-१७, ६८५-
 २६, ६८६-१४
 सूत्रकार (न्या० सू० अक्षपाद) ५२८-३, ५६३-२०, ५७८-
 २६, ७२०-३६
 सूत्रकृत (न्या० सू० अक्षपाद) ५२८-१३, ६२१-८
 सूत्रधर ७३२-१४

सूत्रनिर्देश (जैनसूत्र) ६१७-४
 सूत्रपत्रक (न्या० सू०) ५३१-१७
 सूत्रसुक्तिविरोध (जै० सू०) ६१७-२०
 सूत्रविरोध (तत्त्वार्थसूत्र) ६१८-१७
 सूत्रसमूह (आगमनां सूत्र) ६१४-१५
 सूत्रसमूह (तत्त्वार्थसूत्र) ५९५-२४
 सूत्रसमूह (न्या० सू०) ५३१-१३
 सूत्रसंदर्भ ६१३-२ (१)
 सुर्य. ९७-३६
 सूरि (सिद्धसेन दिवाकर) ६५-२५, ६८-२३, १३३-११,
 १६९-५, ३१५-४, ५९६-२२, ६०९, ६१५, ६२१-२५
 शेखरसाङ्ग २८०-२८
 सैद्धान्तिक ५५३-१४ (१०), ६५१-२६
 सौगत ३-१, ४२-११, ८१-१३, ९०-४, १३८-३८, १४५-
 ३, १४८-१२, १४९, २०२, २६८-१६, ३१८, ३२०, ३४९-
 २०, ३८४-९, ३८७-२१, ३८८-२२, ३८९-१६, ३९९-३२,
 ४००-४, ४३९-४, ४६७-२०, ४८०-३, ४८३-२२, ४८४-
 ७, ४८६-२३, ४८८-२१, ५१८-२७, ५४५-२२, ५५२-२१
 ५५४-१४, ५६३-१, ५६५-३४, ५६६-२, ५६७-२९, ५७२-
 ३६, ५९१-३१, ६२९-९, ६८२-८, ७३८-८, ७४५-२९
 सौगतदर्शन २७०-११
 सौगतपक्ष ५११-१२
 सौगतप्रसिद्ध १३८-४१
 सौगतमत ४७८-१२, ५१०-२, ५४३-६
 सौत्रान्तिकमत ४०१-८
 सौत्रान्तिकयोगाचार ४६३-१९
 सौत्रान्तिकत्रैमाषिक ३७८-६
 सौत्रान्तिकत्रैमाषिकमत ४००-३६
 स्फटिकसूत्र (न्या० सू०) ५२७-१३ (५)
 सुतिष्ठत् ७५०-१
 स्वयूथ्य (जैन) ६३३-२ (२), ७३२-५
 ह
 हेतुमुक्त १९९-८, २१७-९
 हेतुलक्षणप्रणेत् ६८-३८

*सन्मतिटीकागता वादिनो वादाश्च ।

अ

अकृतसम्बन्धवादिन् ३०६
 अकृतोपयोगवादिन् ६०८
 अक्षणि ऋवादमत ४२८
 अक्षणिकवादिन् २५३
 अद्वैत ७४, २७६
 अद्वैतपक्ष २८०
 अद्वैतप्रतिपादक २७३
 अद्वैतवाद ४१९
 [अद्वैतवाद] ४२८
 अद्वैतवादावतार २९५
 अद्वैतवादिन् ३७, २७६
 अद्वैतकान्त ६१६
 अनर्थान्तरभूतपरिणामवाद ४२३
 अनुमानवादिन् ७२, ७३
 अनेकधर्मात्मकवस्तुवादिन् २६५
 अनेकान्त ६४०
 अनेकान्तपक्ष ४४५
 अनेकान्त (वाद) १०७, २६२, ४१४,
 ४४५, ६०६, ६३८, ६३९, ७२५,
 ७३०
 अनेकान्तवादव्याघात ६४३
 अनेकान्तवादापत्ति ४७३, ७०५
 अनेकान्तवादाभ्युपगम ४७१
 अनेकान्तवादिन् २६१, ४१३, ४२४,
 ४७४, ६३७
 अन्यापोहवादिन् २६३
 अपोह (वाद) १७३, १७४, १८५,
 २००, २०२
 अपोहवादिन् १८१, १९४, १९६
 अप्रामाण्यवादिन् ४३
 अभाववादिन् ५०
 अभिजल्पपक्ष १८४ (१)
 [अभिजल्पपदार्थवाद] १८०, १८४
 अमेदपक्ष ६०८

अमेदवादिन् २७९, २९४
 अमेदाद्वैत ६१७
 (अमेदकान्तवाद) ६३७
 अमेदकान्तवादिन् ६३६, ६३७
 अभ्युपगमवाद ४९, ९१, २६०, ३०१
 अभ्युपगमवादिन् ७०७
 अर्थवादिन् ३७४, ४६६
 अव्यभिचारवादिन् ५४७
 अशुद्धद्रव्यास्तिकप्रकृतिव्यवहारमतान्व-
 म्बिन् ३८६
 असत्कार्यवाद २९७, ३०२, ७०६ (३),
 ७०७
 असत्कार्यवादिन् २९७, ३०१
 [असत्सम्बन्धपदार्थवाद] १८०,
 १८३
 [असत्सोपाधिसत्त्वपदार्थवाद] १८०,
 १८३
 [असद्वाद] ७०५
 असमानजातीयगुणानारम्भवादिन् ७०८
 असम्बन्धवादिन् २५३
 असर्वगतत्ववादिन् १४५
 [अस्तित्वादित्वादपक्ष] ७१८-१९
 अस्त्वर्थपदार्थवाद १७९, १८३
 अस्त्वर्थविदितविज्ञानाभ्युपगमवादिन् ५६८
 [अहेतुवाद] ६५०, ६५१
 अहेतुहेतुवाद ६५०
 आ
 आगमप्रमाणवादिन् २९५
 आगमप्रामाण्यवादिन् ९२
 [आत्मपरिमाणवाद] १३३-१४९
 आत्मप्रत्यक्षवादिन् ५२८
 इ
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षवादिन् २४४
 ई
 ईश्वरकृतजगद्वदिन् ६९

ईश्वरवादिन् ७१६
 ईश्वरसिद्धि १०५, १२९
 [ईश्वरस्वरूपवाद] ६९-१३३
 उ
 उत्पत्तिवादिन् ३५
 [उपयोगवाद] ५९६-६१०
 ए
 एकसम्बन्धानभ्युपगमवादिन् २६४
 एकज्ञानिन् ६१०
 एकत्ववादिन् ३७१-६१०
 एकनयवादिन् ७३२
 एकलक्षणहेतुवादिन् ७२६
 एकार्मवादिन् २७८
 एकान्तनित्यवाद ४७४
 एकान्तवाद ४४४, ५१५, ५९२, ७१८,
 ७२५
 एकान्तवादिन् २६२, ४१८, ४२२, ५०९,
 ५२४, ५५२, ५९२, ७१९, ७२५,
 ७२६, ७२७, ७३३, ७३५, ७३९,
 ७४५, ७६१
 एकान्तवादिवाक्य ७३७
 एकान्तसत्कार्यवाद ७०७
 क
 कयात्रय ५६२
 कमण्डलुटट्टिकादिलिख्तधारिन् ७५०
 कर्मवादिन् ७१४
 [कर्मकारणवाद] ७१४-१५
 कर्मकान्तवाद ७१५
 [कबलाहारवाद] ६१०-६१५
 कारकहेतुप्रतिक्षेपवादिन् ७१४
 कारणमिच्छे कार्ये तत्रासद्वाद ४२४
 कारणात्मकपरिणामवाद ४२३
 [कार्योत्पत्तिवाद] ४२४
 कालवादिन् ७११
 कालार्थकान्तवाद ७१०

परिशिष्टेऽस्मिन् सर्वेऽप्यङ्काः पृष्ठाङ्कं सूचयन्ति, () एतच्चिदान्तर्गता अङ्काष्टिपप्यङ्कं सूचयन्ति, [] एतच्चि-
 हान्तर्गताः शब्दाः ग्रन्थान्निर्णयार्थं समीक्ष्य सम्पादकैर्व्योजिताः ॥
 १०६ स० प०

कालभ्युपगमवादिन् ३२४
 कृतकमन्वन्धवादिन् ३८६
 क्रमवादिदर्शन ६१०
 [क्रमोपयोगद्वयवाद] ६०७
 क्रमोपयोगवादिन् ६०७, ६०८
 [क्षणमद्भववाद] ३१८-३४९, ३८७
 क्षणमद्भववादिन् ३४४
 क्षणिकमावाभ्युपगमवादिन् ७०६
 क्षणिकवाद ४७०
 क्षणिकवादटानिप्रसक्ति ४७०
 क्षणिकवादिन् २५५, ४२७, ६६२
 क्षणिककान्तवाद ७०६, ७२९
 क्षणिककान्तवादिन् ७२८

ग
 गणितशास्त्र ६३५

घ
 चावर्गकमत ९४
 चावर्गकमतप्रसक्ति १६३
 चावर्गसमीपसङ्घट्टि ९४
 चावर्गसमीपसङ्घट्टि ९४
 चावर्गसमीपसङ्घट्टि ९४
 रमाण्यादानानिकविज्ञानभाष १४९

ञ
 ज्ञानप्रमाणवादिन् ५२९
 ज्ञानप्रमाणवादिन् ५२८
 ज्ञानमात्रवादिन् २७७
 ज्ञानवाद ३६५
 ज्ञानाद्वैतवाद २९४
 [ज्ञानाने कान्तवाद] ४०८
 ज्ञानान्तरप्रत्यक्षवादिन् १६१, २५५

ट
 [तत्त्वाद्वैत] ४२८
 निर्धन्यामान्यवादिन् ५८
 त्रिलक्षणहेतुप्रदर्शनवादिन् ७२६
 त्रैवर्णिकप्रवाद ६९८

ड
 दुग्धवादिन् ७०५, ७२६
 दृष्टिवाद ६५१
 दृष्टप्रसङ्ग २७७
 दूतवाद ४२८
 दूतवापनि २७८
 दूतवादिन् २८०
 दूतवापन्यवादिन् ६३५
 दूतवापः १०५
 [दूतवापः] १२८

द्वयाद्वैतवादिन् ६३७
 द्वयार्थान्तरभूतखण्डवादिन् ६३८
 द्वयार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयावलम्बिन्
 ६५६
 द्वयार्थिकमतावलम्बिन् ३७९

न
 [नयवाद] २७१-३१४, ३१५-३१६
 नयवाद ४२१, ६५५, ७४६
 [नास्तित्वादिविवाद] ७२७-७२८
 [निग्रहस्थानचर्चा] ७५९
 नित्यवादिन् ७२०
 नित्यसन्वन्धवादिन् ४३६
 नित्यसुखाभ्युपगम १५३
 निन्दार्थवाद २७३
 नियति ७१४
 नियत्येककारणवाद ७१४
 निराकारज्ञानवादिन् ४६०
 [निराकारविज्ञानवाद] ४५८-४६३
 निर्णयार्थकालुभववादिन् ५०६
 निर्विकल्पकप्रत्यक्षवादिन् २६५
 निश्चयार्थकाम्यप्रत्यक्षवादिन् ५०७
 [निषेधमात्रान्यमोहवाद] १८५, २०३

प
 पञ्चलक्षणयोग्यविनाभावपरिसमाप्तिवा-
 दिन् ७२३
 पञ्चलक्षणहेतुवादिन् ७१९
 पञ्चविंशतितत्त्वज्ञ २८१
 परतत्त्वाभ्युपगमवादिन् २, १५
 परतीर्थिक ७४७
 परलोकवादिन् ७५
 परस्परनिरपेक्षकनयावलम्बिन् ६५६
 परोक्षज्ञानवादिन् १२ (४)
 पर्यायार्थिकमतानुसारिन् २९५
 पापण्डित् ७१८
 पुरुषवादिन् ७१५, ७१७
 पुरुषाद्वैतवाद ३८५
 पुरुषाद्वैतसिद्धि ३७
 [पुरुषेककारणवाद] ७१५-७१७
 पूर्वपक्षवादिन् ७२६
 प्रकृतीश्वरकालादिकृतत्व २१५
 प्रतिभापक्ष १८४ (१०)
 [प्रतिभापदार्थवाद] १८२, १८४
 प्रतिभासाद्वैतवाद ५१३
 [प्रतिभावाद] ७५४

प्रतिवादिन् ३०, १५६, ७५९, ७६१
 प्रत्यक्षानुमानप्रमाणद्वयवादिन् ५५४
 प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिन् ७३
 [प्रधानाद्वैत] ४२८
 प्रधानाद्वैतवाद ४२८
 प्रमाणव्यवहारिन् २६७
 प्रमाणपट्टवाद ४७
 प्रमाणसप्तवादिन् ८४
 [प्रामाण्यवाद] २-२९
 प्रेरणाप्रामाण्यवादिन् ४३

च
 चक्षुरर्थवादिन् ४८५
 चाक्षार्थवाद ३६५, ४०१
 चाक्षार्थवादिन् २७७, ३०४, ३९७, ४६३,
 ६६३
 बुद्धिक्षणिकलवादिन् १३९
 बुद्ध्याकारवादिन् १८१, १८२
 [बुद्ध्याकारुकाकारपदार्थवाद] १८१,
 १८४
 चौदशदृष्टि १४७
 चौदशपक्ष ५२९
 चौदशयुक्ति २९
 चौदशमितसंवेदनाद्वैत ७४
 चौदशाभ्युपगम ४०१
 ब्रह्मवादिन् २७७
 ब्रह्माद्वैतवाद ७७, ४२८

भ
 भावविज्ञेयवादिन् ३८६
 भेदवादिन् २७६, २८६, २९३, २९६
 भेदाभेदवाद ६३६
 [भेदेकान्तवाद] ६३७
 भेदेकान्तवादिन् ६३७

म
 मिथ्यावाद ४२९, ६३६
 मिथ्यावादिन् ६३८
 [सुक्षिप्तरूपवाद] १५०-१६६

य
 यथाप्रदर्शितवस्तुभ्युपगमवादिन् २६६
 युगपदुपयोगवादिन् ६०८
 युगपदुपयोगद्वयवादिन् ६१०

र
 रूपादिक्षणिकविज्ञानमात्रशून्यवाद ७३०

ल
 लोकप्रवाद ५७

लौकिक ३९, १५३, २३६, ३१९, ४५८,

४६८

लौकिकी ६२९

च

वाद ३७७, ६५०

वादमार्गप्रवृत्ति ३७७

वादिन् ३०, ८९, ४८४, ४८७, ६४६,
७२६, ७५९, ७६०

वादिप्रतिवादिन् १४२, ५३७, ५५५, ७६०

वादिप्रतिवादिप्राप्तिरु २९५, ३७७

[विकल्पप्रतिस्मिन्पदार्थवाद] १९९

[विशिष्टिमानवाद] ३४९-३६६

विज्ञानवाद ३६५, ३७२, ३७६, ४६३

विज्ञानवादप्रसक्ति ६६३

विज्ञानवादिन् ४०० (११), ४६१,
५५३ ?

विज्ञानग्रन्थतावाद ४८८

विज्ञानशून्यवाद १०५

विज्ञानशून्यवादानुकूलता २९४

विज्ञानाद्वैत ५१४

[विधिवाद] १७४-१७५ ई.

विधिवादिन् १७३

विपक्षवादिन् २६८

विभज्यवाद ७२५

विभागजोत्पादानभ्युपगमवादिन् ६४६

विवक्षा (वाद) १८५ (१)

[विवक्षापदार्थवाद] १८५

विशेषगुणोच्छेदविशिष्टारमस्वरूपसुत्तय-
भ्युपगम १५१

विशेषणविशेष्यालम्बनभिन्नज्ञानवादिन्
५२९

वेदान्तवादिन् ३२१

[चेदार्वाकपेयलवाद] २९-४३

वैदिकहिंसा ७३०

[वैभाषिकमत] १८५

वैभाषिकमत ४०१

वैयाकरणन्याय १०९

वैशेषिकप्रक्रिया २२३

व्यावृत्तवस्तुवादिन् २५४

श

[शब्दप्रक्षवाद्] ३७९

शब्दत्रक्षवादिन् ३७९

[शब्दप्रक्षाद्वैतवाद] ४२८

शब्दसमयवेदिन् ३१६

शब्दाद्वैत ४२८

[शब्दार्थतत्सम्बन्धवाद] १७३-२७०

शाक्यवदधि ९४

शून्यतावाद ४२८

शून्यवाद २७, २८, ३३५

[शून्यवाद] ३६६-३७८

शून्यवादिन् ३७२, ३७७

ष

[पदपदार्थचर्चा] ६५६-७०४

स

[सविद्वपुरन्यापोहपदार्थवाद] २३३,
२६५

सद्युतिपक्ष २२४

ससारमोचक ७३१

[सकेतविधि-तद्विषयवाद] ३७९

सत्कार्यवाद २९७, २९८, २९९, ३००,
३०१, ४२३, ५३४, ७०६ (४),
७०७, ७२५

[सत्कार्यवाद] ४२३

सत्कार्यवादप्रसक्ति ७०६

सत्कार्यवादाभ्युपगम ३०१

सत्यवादस्वरूप ७३५

[सद्वाद] ७०७

सद्वादिन् ७२६

[समुदायपदार्थवाद] १८०, १८३

समुदायवाद ६४१

समुदायाभिधानपक्ष १८३

सम्बन्धाभाववादिन् २६४

सम्यगवाद ४२९

सामयिकशब्दार्थविद् ६१३

[सर्वज्ञवाद] ४३-६९

सर्वज्ञप्रतिज्ञेपवादिन् ६८

सर्वज्ञवादिन् ४८, ५०

सर्वज्ञापवादिन् १३२

सर्वज्ञवादिन् २७७

सविकल्पप्रसक्षवादिन् २६५

[सहोपयोगद्वयवाद] ६०७

साकारज्ञानप्रमाणवाद ४६६

[साकारज्ञानवाद] ४७८-४६३

साकारज्ञानवादिन् ४६०, ४६५

[सामग्रीमाध्यवाद] ४७१-७३

सामान्यज्ञानाकारकसामान्यवादिन् २५९

सामान्यवादप्रसक्ति २६३

[सामान्यविशेषात्मकशब्दार्थवाद] २३७

साश्रवचिन्तसन्ताननिरोधलक्षणमुक्तिवा-
दिन् १६१

सिद्धान्तवादिन् ६३५, ६३७

सुगतविनेय ७४६

(चीवरादिलिंगधारिन्)

स्थिरग्रहणवादिन् ५३९

स्याद्वाद ७३२, ७३५

स्याद्वादप्ररूपणा ७४५

स्याद्वाद्दरूपा ७२७

स्याद्वादिन् ७५८

स्वभावकालयहच्छादिवाद ३१०

स्वभावेज्ञानतावाद ७१४

[स्वभावेकारणवाद] ७११-७१४

स्वरूपविशेषणवादिन् ५६२

स्वलक्षण (वाद) १०७

स्वसवित्तिमात्रवाद ८२

स्वसविदितज्ञानवाद ४७९

स्वसविदितविज्ञानवादिन् ९०

ह

[हेतुवाद] ६५०-६५१

हेतुवाद ६५०, ६५१

[हेत्वाभाससख्यवाद] ७१९

संस्कृतटीकागता दार्शनिकाः पारिभाषिकाश्च शब्दाः ।

अ
 अकारणा-कार्योत्पत्ति ४२४
 अक्ष-प्रभव-उपयोग ६५०
 अक्षर ३७९
 अगीतार्थ ७५९
 अचेतन ३८७
 अचेतनपदार्थाधिष्ठात्री १२७
 अचेतन-सत्त्व १४१
 अचेतनाधिष्ठायकत्व १२८
 अचेलपरिपह ७४७
 अचेलपरिपहलेतु ७५१
 अजीव ६५४, ७३२, ७३३
 अजीवद्रव्य ६४०, ६४१
 अजीवविचय ७३४
 अणु ६४६, ६४८
 अतारिचकानाथविद्योच्छेदार्थसुमुह-
 यज्ञ २७६
 अतीतानागतपर्यायाधार ४०५
 अत्यन्ताभाव ५८१
 अदृष्ट-कारण ७१५
 अदृष्ट-कारणत्व १५
 अदृष्टपरिकल्पनावैकल्यापत्ति ४७६ (१)
 अदृष्टप्रेरित ४७६
 अदृष्ट-सत्त्व ११९
 अदृष्टाख्य-गुण ६८५
 अदृष्टाध्यारोप १९९
 अद्वैत ३७१, ४२८ (६)
 अद्वैतमात्र-सत्त्व ४२८
 अद्वैतापत्ति ३७१, ३७४
 अधर्म-अवर्गमितिनिवर्णयत् १३०,
 ६४१, ६५४, ७३२, ७३४
 अध सप्तमन्वराप्रति-प्रसङ्ग ७५३
 अधिकरण ४२५
 अधिष्ठातृ १०१
 अध्याक्ष ५०९
 अध्याक्ष-ग्रहणव्यवस्था ३४०

अ-व्यक्षप्रमाण ५५२
 अध्याक्षमति ५३३ (१, २)
 अध्यावसाय २६१
 अध्यावसायवशा ३४०
 अध्यारोप ३६१
 अध्येपणादि ७४१
 अध्येपणाभाव ७४०
 अनधिगतार्थाधिगन्तृता ५७६
 अनधिगतार्थाधिगन्तुल ४६६, ४६७
 अनन्तधर्माध्यापित-वस्तुस्वरूप १६६
 अनन्तपरमाणूपचितमनोवर्गणापरिणति-
 तिलम्ब्य-मनउत्पाद ६५०
 अनन्तपर्याय-वस्तु ४१४
 अनन्तपर्यायात्मक-द्रव्य ६४९
 अनन्तवीर्य ६११
 अनन्तवीर्यत्व ६१५
 अनन्तसुखस्वभाव १३३
 अनभिहितप्रयोजन-साक्ष १६९
 अनवस्था २, ६, १३, १५, १८, ५०, ५४,
 ५८, ११४, १२२, १२९, १३२, १३८,
 १४३, १६५
 अनशनादि ७५५
 अनाकार ६१०
 अनाकार-दर्शन ४५८
 अनादिकाला-प्रान्ति ३४४
 अनादिवासनासमुत्थ ३७६
 अनिकायत्व ६३९ -
 अनिल ३४१
 अनिल्लादिक ७५५
 अनिविचनीया २७७
 अनुत्तमसहनन ७४७
 अनुपदेशपूर्वकत्वविशेषणासिद्धि ६६
 अनुपलब्धिप्रसूत ३५२
 अनुपलब्धिप्रभव २.
 अनुपलब्धि-हेतु ३३३
 अनुपलम्भ २१

अनुभूयमानता २६
 अनुमान २, १७, ४३, ३३४, ३५३, ३८४,
 ५५४, ५५५, ५६१, ५६७, ५६९,
 ५७०, ५७२, (६), ५९०, ५९२
 अनुमानत- ३४८, ३४९
 अनुमानपूर्विका-अर्थापत्ति ५७९
 अनुमानप्रवृत्ति ३६८
 अनुमानसुद्धि ४
 अनुमानलक्षण ५६०, ५६७, ५७२ (३)
 अनुसंधानप्रत्यय ३२०
 अनुसंधानप्रत्ययलक्षणहेतु ८७
 अनुसंधानप्रत्ययलिङ्ग ९०
 अनुसरण ४६२
 अनेकामकसत्त्व ४४५
 अनेकान्त १०७, १६६, ४१६, ७६१
 अनेकान्तज्ञान १५५
 अनेकान्ततत्त्वव्यवस्थापक ७२९
 अनेकान्तपक्ष १६४
 अनेकान्तभावभावन ४०८
 अनेकान्तमतानुप्रवेश ७४५
 अनेकान्तरूपता ६३१
 अनेकान्तरूपवस्तुसिद्धव ७२२
 अनेकान्तवाद ६२४, ६३८, ७२५
 अनेकान्तवादप्रमत्ति २६२
 अनेकान्तवादव्याघात ६४३
 अनेकान्तवादसिद्धि ७०९
 अनेकान्तवादापत्ति ४२५, ४६४, ४७३
 अनेकान्तवादाभिपुण्यगम ४७१
 अनेकान्तवादिमतानुप्रवेश ४७४
 अनेकान्तसिद्धि २५५, ४१४, ४२४
 अनेकान्तात्मक ५९, ६०, ६८
 अनेकान्तात्मकता ६३१
 अनेकान्तात्मकत्व ४५५, ६२८
 अनेकान्तात्मकत्वस्तु ३६१, ५२४, ६५५,
 ७१९, ७२६, ७३०, ७३२

* मध्ये-एतच्चिह्नमात्रः शब्दा प्रत्याभिप्रायाह्वारेण निर्दिशताः । () एतच्चिह्नान्तर्गता शब्दाः टिप्पण्यङ्कं सूचयन्ति ॥

अनेकान्तात्मकेवस्तुप्राप्तिनय ४२०
 अनेकान्तात्मक-वस्तुतत्त्व ४२८
 अनेकान्तात्मक सत्त्वं ४१४
 अनेकान्तात्मकार्थप्रतिपादकत्व ७४६
 अनेकान्तिक ७२०
 अनेकान्तिक-हेतु ७२२, ७२३
 अनेकान्तिकहेत्वाभास ५५८
 अन्तर्जल्पावसानप्रबोध १७४
 अन्य ५८०
 अन्यत्व ६३४
 अन्यापोह १९९ (२), २३१, २३६,
 २३७, २६१
 अन्यापोहप्रतिपत्ति १९८
 अन्यापोह-रूपपर्यय १६६
 अन्यापोह-शब्दार्थ १७३
 अन्यायुक्ति २१३ (२१)
 अन्योन्यनिमित्त ४२०
 अन्योन्यविशेषित ६४०
 अन्योन्यव्यतिरिक्त श्लोकात्-विगम-प्रौ-
 व्याव्यतिरिक्त-एकस्वरूप-द्रव्य ६४३
 अन्योन्याभाव १८७
 अन्योन्याश्रय ६, १३८
 अन्यव्यतिरेकनिबन्धन-कार्यकारणभाव
 २९६
 अन्यव्यतिरेकानुविधान-कार्यकारणभा-
 व-व्यवस्थानिबन्धन १२४
 अन्वितक्रिया ७४३
 अन्विताभिधान ७४३, ७४४
 अन्वितार्थोभिधायकत्व ७३४
 अपक्षधर्मे-हेतु ५९३
 अपक्षेपण ६८५, ६८६
 अपरत्व ६८१ (२)
 अपरसमवायनिमित्त ७०३
 अपरिशुद्धनयाद ६५५
 अपरीतता ६१०
 अपरोक्षप्रकाशस्वभावता ३६६
 अपवर्ग १३३
 अपायविचय ७३४
 अपोह १८५, १८६, १८८, (८), १८९,
 १९०, १९२, १९३, १९४, (२) १९५,
 १९६, १९७, १९८, २००, २०१,
 २०२ (१) २०३, २०४, (१),
 २०५, २१०, २११, २१२, २१४,
 २१५, २२४, २२५ (३) २३०,
 २३१, २३३

अपोहकल्पना १८९
 अपोहत्व २६१,
 अपोह-शब्दार्थ १७३, २२७
 अपौरुषेय ६६
 अपौरुषेयत्व ८, ११, २९, ३२, ४०, ४१,
 ७३१
 अपौरुषेयविधिवान्वयप्रभवा ४
 अपौरुषेयशब्दार्थ-सम्बन्ध २६७
 अप्रत्यक्षार्थविषयप्रमाण ५७३
 अप्रशस्त-आत्मपरिणाम ७३४
 अशोधिनीजल ७४९
 अभाव २८८, ५८०, ५८१
 अभावज्ञान ३०
 अभावपूर्विका-अर्थापत्ति ५७९
 अभावसिद्धि ३५२
 अभावाकार ३६९ /
 अभावव्ययप्रमाण २२, २४, ३६९, ५८०,
 ५८७ (५)
 अभिग्रह ७५५
 अभिज्ञत्व १८० (११), १८१
 अभिज्ञत्वपक्ष १८४ (१)
 अभिधानोपलब्धि ३८६
 अभिधेयप्रयोजनप्रतिपादकत्व १७२
 अभिनवकर्मोत्पत्ति ७३७
 अभिमान ५२९, ५५२
 अभिमानमात्र २३७
 अभिलाष ३८४
 अभिव्यक्ति ३४, ३००
 अभिसमयसंज्ञति ३७८
 अभिहितान्वय ७४३, ७४४
 अभेद ३६३
 अभेद-तात्त्विकत्व २७९
 अभेदपक्ष २८०
 अभेदाध्यवसायि-शाब्दप्रत्यय १७८
 अभ्यास १८२ (४), २६४
 अभ्यासावस्था १७
 अभ्यस्य १३३
 अभूर्त्त ६३८
 अयत्तिल ७४८
 अयोनिक्केवलम् ७३६
 अर्थ ३६५
 अर्थक्रिया १६, २३४, २७२, ३३५,
 ३५०, ३६७, ३९९, ४००, ४०३,
 ४२७, ४९८

अर्थक्रियाकारिन् ३२५
 अर्थक्रियाज्ञान ६, ७, १४
 अर्थक्रियाज्ञानसंवाद ४
 अर्थक्रियादि ४५४
 अर्थक्रियानिबन्धन-भावसत्त्व ३५०
 अर्थक्रियाकारिलक्षणसत्त्व ३९९
 अर्थक्रियार्थो ७
 अर्थक्रियार्थिन् ४
 अर्थक्रियालक्षण-सत्त्वं ४०२, (१४),
 ७२८, ७२९
 अर्थक्रियालक्षणसत्त्व-विशिष्टकृतकत्व
 २५५, २५८
 अर्थक्रियाविरोध १५८, ४१३
 अर्थ-सविद्-सहोपलम्भ ३५२
 अर्थक्रियासाधन ४६८
 अर्थक्रियासामर्थ्य ३२३, ३२७
 अर्थक्रियास्थिति ५१३
 अर्थचिह्नरूप १८५
 अर्थतयात्वपरिच्छेदरूप ४
 अर्थतयात्वप्रकाशक २, ८
 अर्थनय ३१२, ४४८
 अर्थनियत ४३०
 अर्थपर्याय ४३०, ४४०, ४५७
 अर्थप्रकटता १४
 अर्थप्रकटतालक्षणहेतु २२
 अर्थप्रकाशता २६
 अर्थराशि ७४६
 अर्थवादकल्पना ३६५
 अर्थवादादिवाक्य ७४४
 अर्थव्यवस्था १८५ (१)
 अर्थव्यञ्जनपर्याय ४३१
 अर्थव्यतिरिक्तज्ञानाकार-अनुपपत्ति ४६५
 अर्थव्यवस्था ४६६
 अर्थशून्याभिज्ञत्व २३१
 अर्थशून्याभिज्ञत्ववासना-प्रबोध २३२
 अर्थसत्त्वेद १४
 अर्थसत्ता २९१, ३६८
 अर्थसाक्षात्करण ४९० (१०)
 अर्थानपेक्ष २०६
 अर्थान्तर्भूत ४४२ (२)
 अर्थान्तरानर्थान्तररूप ६४४
 अर्थोत्पत्ति २७, ४६२, ५०८, ५७९, ६८६
 अर्थोत्पत्तिपूर्विका-अर्थापत्ति ५७९
 अर्थोन्निधानरूपज्ञेय-द्वयात्मकत्व ४५७,

लघोपलम्भ ६१९
 लघोपलम्भ ३८६
 अलिङ्गपूर्वकत्वात् ६६
 अन्वय ४६५
 अवकाशमन् ४४२
 अवकाशस्यभाव ४४६
 अवग्रह ५५२ (७), ५५३, ६१७,
 ६१८, ६१९, ६२१
 अवग्रहादि ६२०
 अवग्रहादिमतिज्ञान ६२०
 अवधि ६१५, ६५०
 अवधिज्ञान ६२०
 अवधिज्ञानावरणकर्म-क्षयोपशम ६२०
 अवभासद्रव्यता ३७१
 अवयव १०५, ६७१, ७३३
 अवयवसंविधेय ११३
 अवयवसंययि-समानवेगल १०३
 अवयवि-द्रव्य १५८ (८)
 अवयविन १०५
 अवाच्य ४४४
 अवान्तरसामान्य ११०
 अवाप्तकमल-ईश्वरत्व १३०
 अवाप ५५२, ५५३ (५)
 अतिकलचारित्रशक्ति ७११, ७५२
 अविद्या १५४, ७७६, २७७, २७८, २७९,
 २९५, ३८५, ४१९
 अविद्यासुषुप्त २७९
 अविद्यामसर्ग १५४
 अविद्यास्यभाव ४१४
 अदिनाभा ५५८, ५५९, ५९२
 अदिनाभापदार्थगमाति ५६९
 अदिनाभापदार्थत्व ५५८
 अदिनाभापदसम्बन्ध ५६१
 अदिनाभापदसम्बन्ध-स्मृतिविभाग ५६३
 (१०)
 अदिनाभापदसम्बन्धोपलक्षण ८
 अदिनाभापदसम्बन्ध ७१८
 अदिनाभापदसम्बन्ध-सत्त्व ३८३ (६)
 अदिनाभापद ७८०
 अदिनाभापद ६०१ (११)
 अदिनाभापद ४६५
 अदिनाभापद ५१३ (५)
 अदिनाभापद ६६, ७२
 अदिनाभापद १०८

अव्याप्ति ५३१ (९)
 अव्याप्ति-लक्षणदोष ४५९
 अशुद्धद्वयार्थिक २८०, ४०७
 अशुद्धद्वयार्थिकप्रकृति ३८६
 अशुद्धद्वयार्थिकसाख्यमतप्रतिक्षेपक-
 पयोयार्थिक २९६, ३१०
 अशुभासव ७३५
 अशेषकर्मक्षय ६११
 अशेषकर्मक्षयनिबन्धनाध्यवसाय ७५२
 अशेषकर्मक्षयलक्षणफल ७५६
 अशेषकर्मक्षयाध्यवसायनिवर्तक ७५३
 अशेषकर्मनिर्जरणरूप १६०
 अशेषकर्मपरिष्कारसामर्थ्य-उपपत्ति ७३६
 अशेषकर्मविगमस्वरूपसिद्धल ६२३
 अशेषकर्मवियोगलक्षण-सोक्ष ७३७
 अष्टधावरण ७५५
 अष्टविधकर्मात्मककार्मणशरीर ७३६
 अष्टविध-पारमार्थिक-कर्मप्रवाहत्पाना-
 य-विद्यात्यन्तिकविद्युत्ति १६०
 अष्टविध-वन्ध ७३३
 असत्कारण-कारण ७०५
 असत्कार्यवाद २८३
 असत्ख्याति ३७३
 असत्यसम्बन्ध १८३ (१८)
 असत्संसर्ग १८० (७)
 असत्सोपाधिसत्य १८३ (१९)
 असत्सोपाधि-शब्दप्रकृति-निमित्त १८०
 (८)
 असदकरण २८२ (११)
 असमानग्रहणलक्षण-गुण ६३३
 असिद्धयिद्वयनैकान्तिकहेलाभास ७१९
 असिद्ध-हेलाभास ५५८
 अस्ति ४४१
 अस्ति च अवकाश ४४७
 अस्ति च नास्ति च अवकाश ४८७
 अस्मभ्यमाणकर्तृफल ४१, ४३, ४३
 अष्टद्वार ८०, २८१, (४), २८२
 अर्हप्रत्यय ८६, २७४
 अर्हमितिप्रत्यय ८०
 अर्हमिति प्रत्ययानपदन ८०
 अर्हनुवाद ६५०
 अर्हनुवासरत्न ६५१
 आ
 आकार २२९

आकारमेद २७३, २७४ (१३)
 आकारलक्षणल ३४३
 आकाश ६५४, ७३२, ७३४
 आकाशादि ६५६
 आकुञ्चन ६८५, ६८६
 आकृति १७७, १७८
 आख्यात ७३९
 आगम ५७८
 आगमपूर्विकाप्रसिद्धि ५७८
 आगमप्रतिपाद्य ६५५
 आगमसर्वज्ञपरम्परा ६०
 आगामिगतिविशेष-उत्पत्ति ६५०
 आचार्याराधनादि ७५५
 आचेलकृत्य ७५१
 आचेलकृत्यपद ७४६
 आज्ञाविचय ७३५
 आतिवाहिकादि ७३६
 आत्म-अन्त करणसम्बन्ध ५२०
 आत्मकर्मन् ४५२
 आत्मगुण-सुद्धि १३५
 आत्मचैतन्यलक्षण-भाव ४१८
 आत्मद्रव्य ६६९
 आत्मद्रव्यपथीय ६३१
 आत्मन् ७१, ८५, ११३, १२३, १२५,
 १४४, १५०, २७८, ३१०, ३४२,
 ६२०, ६२३, ६२५, ६३१, ७१७,
 ७१८, ७३१, ७३३
 आत्मपर्याय ६३१
 आत्म-सुद्ध ४५३, ६२२
 आत्मप्रत्युत्तिलक्षणधर्म ३९३
 आत्म-विशुद्ध १३३
 आत्मविशुद्धप्रसाधक १४५
 आत्मविशुद्धसिद्धि १४२, १४६,
 आत्मविशेषगुण-सन्तान १५०
 आत्मसिद्धि ९१
 आत्मस्वरूपवत् १५३
 आत्मानन्द-रूपता १६१
 आत्मिकज्ञानल १५५
 आदिवाक्य १६९, १७२
 आदिवाक्योपन्यास १७०, १७२
 आद्यशुक्लध्यानद्वय ७५४
 आधातुधेयप्रतिनियम ७०२
 आध्यात्मिक-धर्मन्याय ७३४
 आध्यात्मिकभाव ७१३

आध्यात्मिक-रूप ३७७
 आध्यात्मिकशुद्धिमान ७३५
 आनन्दरूपात्मस्वरूप १६०
 आभिनवोपिकज्ञान ६२१
 आयुष्कर्मण ६१२
 आर्तध्यान ७३४
 आर्तध्यानोपगत ७४८
 आर्यसत्त्व ७३३
 आर्यसत्त्वचतुष्टय ४९९
 आर्षे ७३१
 आलम्बन ५१२ (२)
 आवरण ३००
 आवरणविनाश ४२३
 आवरणपापगम ६७८
 आवारक ३५, ३८, ५१
 आवारकत्व ५१, ६०, १६१
 आवृत्ति १५३
 आस्रव ७३२ (३), ७३३, ७३६, ७३७
 आस्रवादि-प्रतिपत्ति ७३७
 आहारविरह ६१४
 आहारव्यवस्थिति ६१३
 इ
 इच्छात- ७४१
 इतरैतराभाव ५८१
 इतरैतराश्रय २, ५, ३१, ३२, ४४, ४६,
 ५०, ५२, ५४, ७०, ११८, १२३,
 १२९, १४१, १६४, ७३३
 इदानीन्तनयति ७५०
 इन्द्रियज्ञान ४९९
 इन्द्रियवृत्ति १२२
 इन्द्रियव्यापार ५३९
 इन्द्रियार्थसंश्लेष ५२३
 इहजन्ममरणचिन्त ८९
 इहसुद्वयावसेयसमवाय १५६
 ई
 ईर्ष्यासमित्यादि ७५५
 ईश्वर ३१, ६९, ९५, ९६, ९९, १२२,
 १२५, १२६, १२७, १२८, १३१,
 १३२, ४७६, ५०६, ७१५, ७१६,
 ७१७
 ईश्वरकल्पनावैयर्थ्य १२९
 ईश्वरज्ञान १२५, ४७९
 ईश्वरज्ञानलासिद्धि ४७९ (१)
 ईश्वरज्ञानादिहेतुक-जगत् १२६

ईश्वर-निमित्तकारण ११९
 ईश्वरपरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्ति ४७६
 ईश्वरप्रेरित ४७६
 ईश्वरसुद्धि १२७
 ईश्वरसाधक ११७
 ईश्वरसाधक-प्रमाणाभाव १३३
 ईश्वरसिद्धि ९५, १०५, १२९
 ईश्वराख्य-कारण १२७
 ईश्वराख्य-सर्वज्ञ १३३
 ईश्वरादि ४७९
 ईश्वरादिप्रेरणा ७१६
 ईश्वरादिविकल्प ५००
 ईश्वराद्यसमान ४८६
 ईश्वरानेकत्वप्रसङ्ग १००
 ईश्वरावगम ९३
 ईश्वरावगम-प्रमाणाभाव १२४
 ईश्वरोपदेष्टृत्व १३२
 ईहा ५५२, ५५३ (४)
 ईहादिक ६२१
 उ
 उत्सृष्टपण ६८५ (१), ६८६ (२)
 उत्तमसहजन ७५३
 उत्तरपर्यायोत्पादात्मक-पूर्वपर्यायविनाश
 ४२६
 उत्पत्ति ४८१
 उत्पत्तिविनाशस्थितिस्वभाव ६४४
 उत्पत्तिसत्तासम्बन्ध ६४८
 उत्पत्ति-स्थिति-निरोध ४५१
 उत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मक-विचित्र-कीडो-
 पाय ७१६
 उत्पत्तौ-परत-प्रामाण्य ११
 उत्पत्तौ स्वतःप्रामाण्य ९
 उत्पत्त्यभिवाच्यपक्ष ३६
 उत्पन्नप्रतीतिप्रामाण्य ७६
 उत्पन्नादिकालत्रय ६४५ (३)
 उत्पाद ६०८, ६४१, ६४९
 उत्पादविनाश ६२३
 उत्पादविनाशस्थित्यात्मकत्व ६४२
 उत्पादविनाशस्थित्यात्मकभाव ६५०
 उत्पाद-विनाशास्वभावभाव ४०९
 उत्पादव्ययध्रौव्य ३२३, ३६७, ४१२,
 ४२८, ४२९, ४५१
 उत्पादव्ययध्रौव्य-लक्षण ९२

उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकोपयोग ६१६
 उत्पादव्ययस्थिति ६४५
 उत्पाद-स्थिति-भङ्ग ४१०, ४१५
 उदयव्ययवृत्ती-अर्थमात्रा ३८१
 उदयवृत्तीसृष्टि ३४३
 उपह्वय ५११ (१०)
 उपयोग ४५७
 उपयोग-अनाकारता-साकारता ४५८
 उपमान ५७५ (६), ५७६, ५७८,
 ५८२
 उपमानपूर्विका-अर्थापत्ति ५७९
 उपमानलक्षण ५७७
 उपलब्धि २९१, २९३, ३६२,
 उल्लिखिलक्षणप्राप्तस्वभाव ३२५
 उपलब्ध्याख्य ३
 उपलम्बे २८७
 उपशमकक्षपकग्रुणस्थानभूमि ७३५
 उपशमनवाञ्छा ६११
 उत्पादानकारण ८८
 उत्पादानग्रहण २८२ (१५)
 उत्पादानत्व ८८, ८९
 उत्पादान-सहकारित्वलक्षणशक्ति ४०१
 उत्पादानादि १०१
 उत्पादानाद्यधिष्ठान ९६
 उपाधि-तद्वत् २६४
 उपाधिविशिष्ट-उपाधिमत् २६५
 उपायविचय ७३४
 उभय १७९
 उभयवाक्यप्रत्येक-नयाभाव ४१६
 उभयतरमकवस्तु ४१६, ४१७
 ऊ
 ऊर्ध्वगतिपरिणामस्वभाव्य ७३६
 ऊह ५९४ (४)
 ऊहाख्यप्रमाण ७७, ३९७
 ऋ
 ऋत्तुसूत्र २८५, ३१०, ३११, ३१२, ३१४,
 ३६६, ३७८
 ऋत्तुसूत्रनय ४०७, ४३०, ४४०, ४४८
 ऋत्तुसूत्रवचनविच्छेद ३४९
 ए
 एक आत्मन् ४५३
 एककार्यकारिल २५५
 एक-क्रिया ४५३
 एकज्ञानिन् ६१०

एकलप्रादिन् ३४१
 एकलप्रतिपत्ति ३४२
 एकलवितर्कविचार ७३५
 एकलव्यवहारप्रान्तता ४०४
 एकलसिद्धि ८७
 एकदण्ड ४५३
 एकतपोपलम्भ ३६३
 एकविज्ञानजनक-क्षण २६३
 एकसन्तान ३६७
 एकसन्तानसमाश्रय २४७
 एक-समवाय ६५७
 एकसामग्र्यचीनल १२२
 एकसूत्रधारनियमित-अनेकस्थपत्यादिनि-
 र्वायै १३१
 एकाकारप्रत्ययगोचर ३४१
 एकाकारासविद् ३०५
 एकादश-श्न्द्रिय २८०, २८२
 एकान्तनिर्गतविशेष ६२७
 एकान्तविशेष ६२८
 एकान्तोच्छेद ४१७
 एवम्भूत २८५, ३१०, ३१४, ३४९, ३७८
 एवणीय ७५१

ये

ऐकलिकउत्पाद ६४१, ६४२
 ऐकमस्य १००, १३१
 ऐश्वर्य ९

ओ

औघिकोपाधि ७५१
 औत्पत्तिक ३८६
 औदारिकव्यपदेश ६११
 औदारिकशरीरल ६१२
 औदारिकाद्यशेषशरीर ७३६
 औपचारिक ८०, २६१
 औपशमिकभाव ५९६

क

कथञ्चिदप्रतिपक्षसङ्ग्रह ७१८
 कथञ्चित्साहचर्य २५५
 कथा ४०५
 कथात्रय ५६२
 करण ७५५
 करणल ४७३
 करणा १००
 करुणाप्रवृत्ति १३०
 कर्तृ ९७, १०१, ७१८

कर्तृता ९८, ११२, ४७३
 कर्तृ-भोक्तृ-सम्भाव ७१८
 कर्म-उपभोग १५९
 कर्मकर्तृक्रियाव्यवस्था ३५५
 कर्मकर्तृरूपलासिद्धि ४६१
 कर्मक्षय १००, १३३
 कर्मक्षयकारण ७५४
 कर्मक्षयार्थ ६१५
 कर्मल ४७३ (४)
 कर्मन् १०२, १३०, १५०, ४१८, ६८६
 (१), ७१४, ७१५, ७३३
 कर्मपरतन्त्र १३०
 कर्मप्रकृति ७३५
 कर्म-प्रक्षय १५९
 कर्मफल ३०७
 कर्मवन्ध ७३७
 कर्मवन्धहेतुता ७४९
 कर्मयोग्यपुद्गलात्मकप्रदेश ७३६
 कर्मलक्षण १५०
 कर्मवर्णणापुद्गल ७३३
 कर्मविनाश १५०
 कर्मादि-सामग्र्यभाव १३१
 कर्माशय ९९, १००
 कर्मन्धन ७४९
 कर्मकान्तवाद ७१५
 कर्मोत्पत्ति ११४
 करुणा २७०
 कल्पनाविरन्धितलिङ्गप्रभवल ५६४
 कवलाहार ६११, ६१३
 कवलाहारपरिकल्पना ६१५
 कवलाहरिल ६११
 कपाय ७४७
 काकृतालीयन्याय ५७
 कादाचित्कता ४०५
 कायक्रियोत्पत्ति ६५०
 काय-विज्ञानवैलक्षण्य ९०
 कायोत्पत्ति ६५०
 कारक २५
 कारकव्यापारसाफल्य ४२३
 कारकसाकल्य ४७२, ४७३
 कारण ११८, २५४, २८१, ७१४
 कारणकलाप ४७१
 कारणकार्यविभाग २८४ (८)
 कारणजातिमेद ४७४

कारणत्रयाभाव १२६
 कारणल ५४
 कारणनिवृत्ति ४२४
 कारणमेद ३, ७७
 कारणव्यापार ४२३
 कारणसमवाय १०८
 कारणसामग्री ४१४, ५३०
 कारणस्वरूप-प्रागभाव ३४५
 कारणात्मिकाशक्ति ३८५
 कारणानुपलम्भ २१
 कारणायत्त-कार्यसम्भाव ४०१
 कार्यप्रतिरति ९९
 कार्यणशरीर ९२, ७३६
 कार्य ३, २८१
 कार्यकारण ८९
 कार्यकारणभाव ४९, ५७, ८७, ९२, २६८,
 ३३२, ३३३, ७२७
 कार्यकारणव्यवस्था १२४
 कार्यकारणव्यवस्थानिवन्धन १२४
 कार्यक्रमाभ्युपगम ४००
 कार्यक्रिया-अयोग ४२६
 कार्यगम्य-नियतल २७०
 कार्यता ४८१
 कार्यमेद ४७४
 कार्यलक्षण-हेतु १२४
 कार्यलिङ्गप्रभव ३५२
 कार्यशून्यता ७०५
 कार्यहेतुसमुल्य २, ३
 कार्यरसा-ध्वंसाभाव ३४५
 कार्याभिव्यक्त ४२३ (६)
 कार्यासत्त्व २८३
 कार्यात्पादन ४२३
 कार्यात्पादानुमान ५६३
 काल २५७, ५७१, ६५४, ६५५ (१),
 ६६८ (६) ७११, ७१४, ७१६,
 ७१७, ७३२, ७३४
 कालकृतपरलापरल ६८१
 कालत्रयप्रदर्शिसलक्ष ३३८
 कालत्रयशून्य ७३९
 कालमेद २७३, २७४, २८७, २९४
 कालव्यतिरेक २५८
 कालसमाध-नियति-पूर्वकृत-पुरुषकार-
 णरूप ७१० (५)
 कालस्यथापदिष्ट ७२३

चित्तचैत-नानाल २६२
 चित्तपरिणति ७५१
 चित्तसन्तति १६२
 चित्ताचैत-स्वसंनिद्रूपता ३६४
 चित्स्वभावता १५१, १६०
 चिन्ता ५५३
 चिन्मात्रपरिज्ञान ११९
 चेतन ३८७
 चेतनल ११९
 चेतन-वनसति ६५२ (१)
 चेतन-सरव १४१
 चेतनाचेतन-द्रव्य ६३०
 चेतनाधिप्रावृत्तलव्यतिरेक १२६
 चेतना-लक्षण ७३२
 चेतनालक्षण धामन् ४५४
 चेतनग्रहणप्रतिषेध ७४६
 चैतन्य १५१, २९६, २९८, ३०७
 चैतन्यपरिणति ७३७
 चैतन्यप्रतिपत्ति ६५२
 चैतन्यमात्र ६५४
 चैतन्यलक्षण ६५१
 चैतन्यलक्षणधामन् ७१८
 चैतन्योच्छेद १६०
 चोदना ४१, ४३, ६२, ५३९, ७३१, ७४०,
 ८४२, ७४३
 चोदनाप्रभव १९
 चोदनावत् ५१
 चोदनासदशभावय ३२

छ

छद्मस्थ ६१०, ६१२ (१), ६१९
 छद्मस्थावस्था ६१६, ६१८, ६२०
 छद्मस्थानस्थाभाविण ६२५
 छल ७७१, ७३३
 छाद्मस्थिकज्ञान ५२ (४) ६४
 छाद्मस्थिकोपयोग ६२०

ज

जगत् ८९
 जगत्-धृद्वयताग्रसक्ति ६४७
 जगत्-एकल २७६
 जगत् कारण ७११
 जगत् कारणल ७१७
 जगत्कर्तृत्वानुपपत्ति ११९
 जगत्कर्तृत्वानुपपत्ति १२०
 जगद्धिधातुल १२८

जगद्धैचिन्म ९५, ११८
 जलस्वरूप ७१८
 जन्मान्तरशरीरसञ्चार ७१
 जय-पराजय ७६०
 जल्प ६७१, ७३३
 जाति १११, ११२, ११३, १७४, १७८,
 १७९ (१) २०७, २२३, २३३, २३४,
 २३८, ६७१, ७३३
 जातिभत् १७४
 जातिरूप ११३
 जातिव्यक्ति १११
 जातिव्यवस्था २२२
 जिन १३३, ६१६
 जिनकल्पिक ७५१
 जीव ६२०, ६२४, ६३१, ७३२, ७३३
 जीव-कर्मन् ४५३
 जीवकर्मप्रदेश ४५२
 जीवद्रव्य ४५१, ४५३, ६४०, ६४१
 जीवल ६५१
 जीव पुद्गलप्रदेश ६३९
 जीव-बन्धमोक्ष १६२
 जीवविचय ७३४
 जीवाजीवपदार्थद्वय ७३७
 जीवात्मन् २७८
 जीवादितत्त्व ६५१
 जीवादितत्त्वप्रकाशक ७४५
 जीवादिद्रव्य ४३०
 जैनमतानुप्रवेश ५५१
 ज्ञप्ति ७
 ज्ञातृव्यापार २, ८, २०, २१, २२, २५
 ज्ञातृव्यापारलक्षणप्रमाणसिद्धि २५
 ज्ञान ३४३, ४५७, ४८०, ६०६, ६१८
 ज्ञानग्रहण ५२० (६)
 ज्ञानचिकीर्षीधारता ४७३
 ज्ञानचिकीर्षीप्रयत्नसमवाय ९८, १२५
 ज्ञान-दर्शन ६२३
 ज्ञानदर्शनएकल ६०९, ६१०
 ज्ञानदर्शनचारित्र ७५५
 ज्ञानदर्शनचारित्रत्रितय ६५१
 ज्ञानदर्शनचारित्रात्मक ७५६
 ज्ञान-दर्शन-चारित्रात्मकमुक्तिमार्ग ७३१
 ज्ञानदर्शनोपयोगद्रव्यात्मक ६२१
 ज्ञानपरमाणु १०५, २६९, ४२७
 ज्ञानप्रकल्पतारत्तम्य ५८

ज्ञानप्रयत्नचिकीर्षीसमवाय ११९, १२२
 ज्ञानरूप १४
 ज्ञानरूपता ४८०
 ज्ञानवाद ४६६
 ज्ञानसन्तति ८९
 ज्ञानाकार २३२, ३५१, ४६०, ४६१,
 ज्ञानाकारनिबन्धना-वस्तुप्रज्ञप्ति ३८०
 ज्ञानादि-उत्पत्ति-समवायिकारण, अस-
 मवायिकारण-निमित्तकारण १२६
 ज्ञानादित्रितय ७५५
 ज्ञानाधावारकघातिकर्मचतुष्टय ६२
 ज्ञानाद्युपग्रहमभिमित्तशरीरस्थिसादिहेतु-
 ता ७४७
 ज्ञानावरणादि ७३६
 ज्ञानावरणीयादि ७३३
 ज्ञानावरणीयादिकर्मन् ७३७
 ज्ञानोपयोग ६२०

त

तत्त्व ३४२, ७३२, ७३३
 तत्त्वचिन्तक ५६८
 तत्त्वव्यवस्था २६६
 तत्त्वसञ्ज्ञेति ३७७
 तद्यथास्त्विति ३८५
 तदुत्पत्ति २०, ५९४
 तदुत्पत्ति-तादात्म्यलक्षणसमन्वय २६६
 तद्योग (जातियोग) १७४
 तन्त्रयुक्ति ५३१
 तमश्छायादि ६७१ (७)
 तमस् ५४३
 तर्क ६७१, ७३३
 तारपर्यायज्ञातृ ७४५
 तारिचक ८०
 तारिचकल २१६
 तारिचकविनाश ३३३ (६)
 तादात्म्य २०, २४१, २६८, ५६४, ५९४
 तादात्म्य-तदुत्पत्ति ५५८
 तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्ध ३२१,
 ५६८
 तादात्म्य-तदुत्पत्तिव्यवस्थापकप्रमाण
 ५६९
 तार्किक ८९
 तिर्थक-पर्याय ९३
 तिर्थक्यामान्य २६७
 तीर्थ २७१, ७५४

तीर्थकदासादना ४५७
 तीर्थप्रवर्तन ६११
 तुच्छरथ-अर्थसत्त्व ३६८
 तुलाप्राभाष्य ५२२ (३)
 तृतीयनयामात्र ४१६
 तृतीयभङ्ग ४४२, ७५८
 तैमिरिकज्ञान ५०९
 त्रिधादधिकशतपरिमाणभङ्ग ४४७
 त्रिकालता ६४५
 त्रिकालशून्यविधि ७४०
 त्रिगुणात्मक १४
 त्रिगुणात्मरूपसूत्र ३०५
 त्रिगुणात्मकवस्तु ३०४
 त्रिलय ३५४
 त्रिधागुप्ति ७५५
 त्रिधाहेतु ५५६ (२), ५५७
 त्रिप्रकारपक्षधर्म ५५९
 त्रिप्रकारलिङ्गालम्बन ५६७
 त्रि-भङ्ग ४४५
 त्रिरूपवत् ७२४
 त्रिलक्षणलिङ्ग ५५५
 त्रिलक्षणहेतु ५६९
 त्रिविधभयमान ५५९, ५६०, ५६२
 त्रिविधयोगसिद्धि ४५३
 त्रिविधसंस्कार ६८४ (१)
 त्रिविधहेतु ५५८
 त्रैगुण्य २८१, २८२
 त्रैधातुक ७३१
 त्रैलोक्य ४३७, (७), ७२०, ७२४, ७५९
 त्रैलोक्य-अविनाभावपरिसमाप्ति ७१९
 त्रैलोक्यसद्भाव ७२१
 त्रैलोक्यानुपगम ७२३
 त्रैलक्षण्य ५९१
 त्रैलक्षण्यसद्भाव ७१९
 त्रयगुणक ६४६
 त्रयगुणसिद्धि ६४९
 त्रयात्मक ६४४ (३)
 द्

दर्शनपर्याय ४५२
 दर्शनस्मरणएकधिकरणता, ३४२
 दर्शनावरणशय ६०६
 दर्शनावस्था ३४३
 दर्शनोपयोग ६२०
 दशधाक्षान्त्यादि ७५५
 दशधाविद्यावृत्त्य ७५५
 दानहिसाविरतचेतसू ३८८
 दिक्कालसाधन ६७० (३)
 दिद्रुत-परत्वापरत्व ६८१
 दिक्ष ६६९ (२)
 दीक्षा ७३०, ७३१, ७३२
 दुःख ७३३
 दुर्नय ४१६, ४४६, ७५७
 दृश्यानुपलम्भ २१
 दृष्टसाहचर्यविचार ७०
 दृष्टान्त ६७१, ७३३
 दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकसाम्य ४२२
 दृष्टापलप १९९
 देवाद्युपक्रमीव ६२४
 देश-कालाभेद २७४
 देशकालसन्तानाकार २७६
 देशकालाकारभेद २८६, ४७०
 देशकालव्यवस्थाभेद ७०
 देशान्तरन्तर्य-सादृश्य २६३
 देशभेद २७३
 देशव्यतिरेक २५८
 देहमात्रव्यापक १३५
 दीपाभाव १०
 द्वल ६८३ (४)
 द्वय १३६, १७९, २८४, ३८७, ४०५,
 ४०६, ४०९, ४१०, ४४७, ४४९,
 ४५६, ५१९, ६२७, ६२८, ६३०,
 ६३१, ६३६, ६३८, ६४३, ६५६,
 द्वयस्यैत्रयालभाव ४४६, ६३७,
 द्वय-क्षेत्र-काल-भाव-पर्याय-देश-
 सयोग-भेद ७२७
 द्वय-गुण-कर्मन् ७०१
 द्वयगुणकर्मवृत्ति-सत्तासामान्य ६७२
 द्वय-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवा-
 याख्यपदपर्याय ६५७
 द्वयगुणकर्मस्वरूप १५६
 द्वयगुणकर्मोत्पत्तिकपदार्थत्रय ६८७
 द्वय-त्रैकाल्य ६४५
 द्वयत्व ६४४

द्वयनय ४४९
 द्वयपरमाणु ७३५
 द्वयपरिणति ६२७
 द्वय-पर्याय २७१, ६२३
 द्वयपर्यायरूप ३८६
 द्वयपर्यायात्म-अर्थ ५५३
 द्वयपर्यायात्मकानन्तार्थग्रहण ६१६
 द्वयपर्यायात्मकैकवस्तुतत्त्व ७१०
 द्वयप्रतिपादकनयप्रत्ययराशिमूलव्याकर-
 णिन् २८५
 द्वयभावेन्द्रिय ६२०
 द्वयमनसू ६१५
 द्वयलपता ६२३
 द्वयलक्षण ४१०, ४१५
 द्वयवस्तु ४०५
 द्वयसम्यक्त्व ७३२
 द्वयस्वरूप ६४५
 द्वयादि ११०, १७३, ६१५
 द्वयादिपदपदार्थव्यवस्था ७२९
 द्वयाद्वैत ४२८
 द्वयान्तर ६२९
 द्वयाभाव ६७२ (२)
 द्वयाधीनपर्यायार्थलक्षणनयवाद ७४६
 द्वयार्थिक २८४, (१५) ३९९, ४०६,
 ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४१५,
 ४१७, ४४८, ४४९, ४५७
 द्वयार्थिकनय ६३४, ६५६
 द्वयार्थिकनिक्षेप ३८७, ४०५, ४०६
 द्वयार्थिक-पर्यायार्थिक २७२
 द्वयविरहि-पर्याय ४०७
 द्वयास्तिक २७२, २८५, ३४९, ४०७,
 ४०८, ४०९, ४१५, ४१७, ४५५,
 ४५७, ५९५
 द्वयास्तिकनय ३१०, ३११, ३१५, ६५६,
 ७०४, ७०९, ७२५
 द्वयास्तिकपर्यायनय २७२
 द्वयास्तिकरूपछति ३१६
 द्वयेन्द्रिय ५५३ (१)
 द्वयोपयोग ४०८
 द्वयसचेदन २७५
 द्वादशधा-तत्पर ७५५
 द्वादशभावना ७५५
 द्वादशावयतन ३२३
 द्वितीयभङ्ग ४४३, ७५८

द्विप्रमाण ५९५
द्विरूप ६२५
द्विविध-सपयोग ६५०
द्विविधसामान्य ६५७, ६८८ (१)
द्विछल ५९
द्विछ-मैद २७५
द्वैराश्य २००, २५५
द्वैराश्यव्यवस्थापन ३२६ (४)
द्वैराश्यव्यवस्थिति ३२२
झणुक ६४६
झणुकादि ६४९, ६५६
घर्मे ४१, ५०५, ६६१, (१), ७३१, ७४०
७४२, ७४३, ७५४
घर्मकल्पद्वय १
घर्मप्यान ७३४, ७३५
घर्माशुश्रेष्ठा ७३५
घर्मायतन ३२३
घर्मास्तिकाय ६४१, ६५४, ६५५, (३),
७३२, ७३४
घर्मिन् ५९२
घालर्यमात्र ७४०
धारणा ५५२, ५५३ (६)
ध्रौव्य ४१०
ध्वस ३८९

न

नमल ७५१
नय २७२, ३१०, ४२०, ४२९, ४५७
नयद्वय ४०९
नयप्रमाणाभिप्राय ७५५
नयराशि २७१
नयवाद ४२१, ६५५, ७४६
नय-शतविचल ७५७
नयसमूहविषयसम्यग्ज्ञान ७५७
नयस्वरूप ४०८
नवद्रव्य ६७२
नवपुराणाद्यनेकक्रमभाषिपर्यायाक्रान्त-
घट ३६०
नव-त्रहासुति ७५५
नानाभूत-एकलमाहिप्रमाण ३९६
नाम-स्यापना-द्रव्य-भाव ३७९, ४४३ (६)
नामाख्य १८५
नारकपर्याय ९३
नास्ति ४४२
नास्ति च अथकव्य ४४७

निस्येप ३७९
नियहस्थान ६७१, ७३३, (३)
नित्यद्रव्यवृत्ति ६९८, (१), ६९९, (१)
नित्यसुखसमिति १५४
नियति ७१४
निरंशाक्षणीकैकान्त ७२८
निरंशाक्षणीकैकपरमाणुसवेदन ५१५
निराकार ८४
निराकार-ज्ञान ४०५, ४६१, ४६२, ४६४
निराकारबोध ४५९
निराकारविज्ञान ४६०
निराकारा अर्थबुद्धि ४६२
निरोध ७३३
निर्जरा ७३२, ७३५, ७३७
निर्णय ६७१, ७३३
निर्वाण ७१८
निर्वाणप्राप्ति ७५४
निर्वाणफलहेतुसम्यग्दर्शनचारित्र ७५१
निर्विकल्प ४३१
निर्विकल्पकस्ववेदनवादिन् २५०
निर्विकल्पज्ञान ३४१
निश्चितप्रामाण्य १
निषेध १९८
नील-तद्धी ३६२, ३६३, ३६४
नैगम ३१०, ३११, ३८६
नैगमनय २८५
नैगम-सङ्गह-व्यवहारसूत्र-शब्द-सम-
भिरुद्धैवभूतनय ६५५
नैगमादि २७२, ७५७
नैयायिकाभ्युपगतपदार्थ ६७१ (६)
नैरात्म्य ११०
नैरात्म्यनिषेध १०९
नैरात्म्यप्रतिपादन ३६६
नैर्मन्थ्य ७४७, ७४८
नैर्मन्थ्याभाव ७४६
नोद्दिन्द्रिय ६१९

प

पक्ष ३५१, (६), ५९२
पक्षधर्म ५५६ (२)
पक्षधर्मता ५७०
पक्षधर्मताविश्वयहेल्ल ५७१
पक्षधर्मतादिश्लक्षणयोगिन् ५९० (३)
पक्षधर्मत्वव्यतिरेकलक्षण ५६२
पक्ष-सपक्ष ७२१

पक्ष-सपक्ष-विपक्ष-व्यवहार ७२०
पक्षधर्मन् ६५७, ६८५, (१)
पक्षज्ञानिन् ६१०
पक्ष-तन्मात्र २८०, २८२
पक्षधा-समिति ७५५
पक्षपदार्थवृत्तिरूपसमाय ६७२ (४)
पक्षमभङ्ग ४४६, ७५८
पक्षलक्षणलिङ्गमाप्ति ५६२
पक्षविधाति-तत्त्व २८१
पक्षतत २८०, ७५५
पक्षाक्षवविरमणादिसयम ७५५
पदार्थ १७७, (१५), १७७, २०६, ३२५,
५२२, ७४३
पदार्थकादाचित्कल ७४
पदार्थपक्षक ७०२
पदार्थप्रवेशकग्रन्थ ६६१ (२)
पदार्थमेदक ७७
पदार्थव्यवस्था ६५७
पदार्थपदक ६५७
पदार्थसद्व्यप्रसङ्ग ७०२
पद्मल्लेद्या ७३५
परतन्त्र २८२
परतः-अप्रामाण्य ८, १०, ११
परत.प्रामाण्य १७, १९, २८, ७३
परत प्रामाण्यविश्वय ७, १८
परपक्ष ७६०
परपर्याय ६३०
परप्रकथप्राप्ति ६१
परमवप्रादुर्भाव ६३१
परमशुक्लान्य ७३५
परमाणु १०५, १३५, १४५, २५२, ३८७,
४११, ६४६, ६४७, ६५६, ६९८,
७३६
परमाणुपर्यन्तल ६४८ (३)
परमाणुपर्यन्तविनाश ६४९
परमाणुपारिमाणुत्वादि २७०
परमाणुप्रभवल ३१०
परमाणुरूपादि १३५
परमाणुप्रकृतसम्बन्ध ३५२
परमाणुसमूहात्मक १४
परमाणुस्वरूप ३८८
परमाण्वादि १२४
परमाण्वादिस्वरूपभावव्यवस्थिति ६९८
परमानन्दस्वभावता १५१

परमार्थ ४०६
 परमार्थसत् ३६७, ४१४
 परमाज्ञाधरूपानुभव १६१
 परलोक ७१, ७५
 परलोकव्यवस्था ७४
 परलोकसद्भाव ६९
 परलोक-सिद्धि ७७
 परस्परपरिहारस्थितिलक्षण २४१
 परस्परस्वरूपोपादान ४१५
 परामर्शमान २३८, ५६३, (१२), ५७८
 परामर्शप्रत्यय २०८
 परिच्छिन्ति ५२२
 परिणति २९६, ३९३, ४५१, ५३४
 परिणाम २९७, ३८३, ७५९
 परिणामगत-अर्थ ४२३
 परिणामकृतसमूह ४२२, ४२३
 परिणामप्रसाधकप्रमाण २९१
 परिणामसामान्य १६४
 परिणामिकारणता ७७१
 परिमाणलक्ष ६०५
 परिभाषा ५२५
 परिशेष ५६६ (१०), ५७१
 परीपह ७४७, ७५१
 परीपहोपसर्गाभिभव ७५४
 परोक्ष ५९५
 परोक्षा ३५८
 परोक्षोपयोग ६५०
 पर्यनुयोग ७०, ७२, ७३
 पर्यनुयोगमात्र ६९
 पर्यवचय २७१
 पर्याय ३१२, ४०९, ४१०, ४४०, ४५३, ४५६, ६२४, ६२७, ६२८, ६३०, ६३५ (३), ६४०, ६४१
 पर्यायनय ३१७, ३४९, ४०७, ४०८, ४०९, ४४८, ४५५
 पर्यायनयभेद २८८, ३१०, ३११, ३१७,
 पर्याययोग ४३१, ४४०
 पर्यायवचन्यमार्ग ४२९
 पर्यायविशेष ६५६
 पर्यायसंज्ञा ६३५
 पर्यायान्तान्तरस्तु ४०८
 पर्यायान्तिमत ४१०
 पर्यायार्थिक ३७९, ८०६, ४०८, ४१५, ४१७, ४३०, ४४८, ४४९, ४५५, ४५७

पर्यायार्थिकनय ६३४, ६५६
 पर्यायाश्रय-द्रव्य ८०७
 पर्यायास्तिक २८५, ३१०, ३४९, ३८०, ४५७, ५९६
 पर्यायास्तिकनय ३८६, ४०७, ४०९, ४१५, ४५५, ६५६, ७०९, ७२५
 पर्यायास्तिकाभिमतपूर्वोपरक्षणविविक्तम-
 धक्षणमात्रवस्तु ४०५
 पर्युदास २९, ४२८
 पर्युदासरूपनियेभ्य २२४
 पर्युदासलक्षणभाषोह २०२, (१)
 पर्युदासगति १०
 पर्यन्तीवाच ४९३
 पापप्याना ७३४
 पारतन्त्र्य १०
 पारमार्थिक १४५
 पारमार्थिक-प्रमाणलक्षण ४६५
 पारमार्थिक-ब्रह्मस्वरूप-साधन ३८४
 पारमार्थिकस्तव १
 पारमार्थिकद्वैतसिद्धि २९५
 पारमार्थिकानेकाकार-ज्ञानान्युपगम २६२
 पारिभाषिकादि ६२३
 पारिभाषिक १०३, ५२५
 पारिमाणुलक्ष ४११
 पारिमाणुलक्ष-निस्यल ६७५
 पारिशेष्य २४६, २५६, ४०५, ४१२, ५१९, ५२२, ५४१, ६७९ (१)
 पिण्डविशुद्ध्यादि ७५५
 पीतलेख्या ७३५
 पुण्यापुण्यधनधहेतुता ७३३
 पुद्गल ३७८, ४५४, ४५५, ६१५, ६४०, ६५४, ७२२, ७३४
 पुद्गलता ६३९
 पुद्गलद्रव्य ४३०, ६३१
 पुद्गलद्रव्यात्मकल ६७२, (१)
 पुद्गलधर्मल ८६
 पुद्गलपरिणति ६११
 पुद्गलपरिणामल ७८
 पुद्गलरूप-कर्मन् ७३६
 पुद्गललक्षणविलक्षणता ७१८
 पुद्गलविकारल ९०
 पुद्गलात्मककर्मन् ७३४
 पुद्गलात्मिकाय ६५४, ६५५, (२)

पुरुष ११२, २८२, (१६), ३०६, ३१०, ६३१, ७१५
 पुरुषजीव ६२४
 पुरुषविशेष-ईश्वर १२३
 पुरुषवैदापरिक्षय ७५२
 पुरुषाद्वैतसिद्धि ३७
 पुरुषाद्युक्तजीव ६२४
 पुरुषवेच्छा ३९
 पुरुषवेच्छानिवन्धनल ४७१
 पूर्वजन्मसिद्धि ९२
 पूर्वधर ७५४
 पूर्ववत् ५५९, ५६०, ५६४, ५६७, ५९४
 पूर्वविद् ७३६
 पूर्वापरदर्शनावसेध-वस्तु ३७३
 पूर्वापरकैवल्यमाहिकदर्शन ३४०
 पृथक्कलितकैवलीचार ७३५
 पृथगुपलम्भ ३६३
 पृथिव्यादि-मन-पर्यन्त-द्रव्यनवक ६७१
 पृथिव्यादि-मनुष्यपर्यन्त-प्राज्ञिधवीवलि-
 काय ६५१
 पृथिव्यादिस्थायवर ६५२
 पौद्गलिक ६०
 पौद्गलिकल ३८, ३९
 पौद्गलिकलविचारणा १०८
 प्रकरण ७१९
 प्रकरणसम ७२०
 प्रकरणसमता ७२१
 प्रकरणान्ति २३६
 प्रकाशता ४६३, ४६४, ४८०
 प्रकाशातानुप्रविष्टता ४६६
 प्रकाशास्थामेदोल्लेख ३६५
 प्रकृति ३०७
 प्रकृति-ईश्वर-कालादि-कृतल २१५ (१)
 प्रकृतिविकारभेद २८२ (४)
 प्रक्रिया ३८० (१)
 प्रचय ६४७
 प्रच्युति ३८९, ३९१, ३९२
 प्रच्युतिमान-प्रभंसाभाव ३२१
 प्रज्ञाभेदा ७१, ७४, ७७, ७८
 प्रणवस्वरूप ३८०
 प्रतिक्षणभाविल ३८९
 प्रतिक्षणविशारा ८७, ८९, ३३१, ७१८
 प्रतिनियतदेशकालहेतुता ७१३
 प्रतिपक्षव्युदास ७१८

प्रतिपत्ति ४८९
 प्रतिपत्तिप्रमोपकल्पना ३७२
 प्रतिपत्ति-प्रवृत्ति-प्राप्ति-लक्षणव्यव-
 हार २६७
 प्रतिपत्ति-विगम ६४४
 प्रतिबिम्बक २०९, २१७, २३०
 प्रतिबिम्बात्मक-अपोह २०६, (१६)
 प्रतिबिम्बात्मन् २०३ (११)
 प्रतिबिम्बोदयन्याय ३०८
 प्रतिमा १८२ (४), ३५०
 प्रतिमाख्य-अपोह २०६
 प्रतिभात ५४७
 प्रतिभापक्ष १८४ (१०)
 प्रतिभास ३७१, ३७६
 प्रतिभासन २७४
 प्रतिभासमेद ८३, ३६४
 प्रतिभासमानता २९१
 प्रतिभासवपुस् ३७१
 प्रतिभाससचेदन ३८७ (१३, १४)
 प्रतिभासद्वैत ४८७
 प्रतिभासोपमल ३७१, ४८८
 प्रतिभासोपलम्बि ३८८
 प्रतिमा ७५५
 प्रतिशोपिगुणात्मक १०
 प्रतिरूप ३१६
 प्रतिपेध ७४१
 प्रतीति १११
 प्रतीत्यवचन ६२८, ६२९, ६४१
 प्रत्यक्ष १३, ११९, २४५, २८७, ३३४,
 ३४३, ५०८ (१), ५१८, ५२०,
 ५२४, ५३१, ५९५, ६२०
 प्रत्यक्षत ३४९
 प्रत्यक्षनिरादृत ३५१ (६)
 प्रत्यक्षपूर्विकायोपत्ति ५०९
 प्रत्यक्षप्रतीति ११३
 प्रत्यक्षप्रामाण्यलक्षण ७२, ५३४ (९)
 ५३९
 प्रत्यक्षानुमानप्रतीतिभेद ५६६
 प्रत्यक्षानुमानभेद ५१८
 प्रत्यक्षानुमानलक्षणप्रमाण ५७३
 प्रत्यक्षानुमानादि भेद २८५
 प्रत्यक्षयोगो ६५०
 प्रत्यक्षिना ३३, ३४, ३७, १०४, ११२,
 २८६, २८९, २९०, ३९१, ३९८,
 ३९९, ३४४, ३९४

प्रत्यभिज्ञादि ६४१
 प्रत्यभिज्ञान ७८, ८६, ९२, १३६, २८६,
 ३३५, ३४३, ३७३, ३९४, ३९६,
 ४३५, ५३८
 प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्ष ५६, ३३७
 प्रत्यभिज्ञाप्रमाण ३३४
 प्रत्यय ३१९, ३८०, ६१८
 प्रत्ययत्व ८९
 प्रत्ययहेतुल १५६
 प्रत्युत्पन्नभाव ६२८
 प्रथममन् ४४२, ४४३, ७५८
 प्रथान २८०, २८१, २८४, (३), २९६,
 ३०६
 प्रथानकारणिक-जगत् ३१०
 प्रथान-पुरुष २८२
 प्रथानद्वैत ४२८
 प्रथ्वस ३८९
 प्रथ्वसामाव ५८१
 प्रमा ४६६, ४८१, (५) ५०८ (१८)
 प्रमाण २, ५, ८, १२, १५, २०, ३९, ४३,
 १२०, २८५, ३३९, ४२१, ४५८,
 ४६५, (६) ४६६ (७), ४६७ (११)
 ४७१, ४७२, ४७५, ४८८, ५०९,
 ५१३, ५३७, ५५४, ५५५, ५८४,
 ६७१, ७३३, (२)
 प्रमाणता ५५३
 प्रमाणत्रयसम्प्राध-सङ्गत्ववगम ३२
 प्रमाणद्वयनिबन्धन ३१८
 प्रमाण-नय ४२०
 प्रमाणनयप्रमाणद्वार ७४५
 प्रमाणनयत्वत्पादधारण ७४६
 प्रमाणनिबन्धनल ७१०
 प्रमाणनिबन्धना ७३, ७४
 प्रमाणपञ्चक २३, ४१
 प्रमाणलक्षण १४, ४६७ (११) ४६९,
 ४७१
 प्रमाणशब्द ४५९
 प्रमाणसामान्यलक्षणप्रस्ताव ५५१ (१०)
 प्रमाणादिव्यवस्था ३६५
 प्रमाणाधीन ३८४
 प्रमाणाधीनल ७०९
 प्रमाद ७४७
 प्रमितिक्रिया ३६५
 प्रमेय ६७१, ७३३

प्रमेयव्यवस्था ३८४, ७०९
 प्रमेयव्यवस्थिति ७३, ७४, ७१०
 प्रयोगजनितविगम ६४३
 प्रयोजन १७१, ६७१, ७३३
 प्रलयकाल १३२
 प्रवाहत्पसन्तानल १५७
 प्रव्यकचेतनत्रयसन्निधाय ६५१
 प्रव्रज्यापरिणाम ७५०
 प्रसज्यप्रतिपेध २९, २०३, ४२८
 प्रसज्यप्रतिपेधलक्षण अपोह २०२ (१६)
 प्रसज्यप्रतिपेधवृत्ति ५८
 प्रसज्यरूप-प्रतिपेध १९९ (१७)
 प्रसज्यलक्षण १८७
 प्रसवधर्मिन् २८१
 प्रसह्यप्रतिपेधलक्षण-अपोह २०२ (२)
 प्रसारण ६८५, ६८६
 प्राकानाशोपकर्म-संयोगामाव ७३७
 प्रागभावा ३८९, ५८१, ७०५
 प्राणातिपातविरमणादिमहावृत्त ७४९
 प्रातिभ ५३७ (४), ५३८ (१३), ५५३
 प्रापकल ४६९
 प्रातार्थप्रकाशकल ५४५
 प्रामाण्य २, ४, ९, १४, ४६६, ४६८, ४७१,
 ५७६
 प्रामाण्यप्रज्ञप्ति ५
 प्रेक्षापूर्वकारित्व १५२
 प्रेरकत्वानुपपत्ति ७३९
 प्रेरणा ११, १९, ४१, ७४०
 प्रेरणाजनितज्ञान ६०
 प्रेरणाजनिता बुद्धि ८
 प्रेरणाबुद्धि ४, १९
 प्रेरणावाक्य ११
 फ
 फल १३, २५, ५३, १५, ५६७
 फलता ५५३
 फलवत्-कारण ३४६
 फलवैरोपपन्न ५३० (४, ६)
 च
 वदुक्तकाव्यवस्था २८०
 वन्ध ४१८, ४१९, ७३२ (३), ७३३
 वन्धमोक्षलक्षणवस्तुनत्त्व ७४५
 वन्धमोक्षव्यवस्थिति ३८५
 वन्धमोक्षसुखदुःख स्वार्थाना ४५१
 वन्धहेतुल १५२
 वहिर्यत्सस्यशरहित ३६६

वाभङ्गप्रत्यय १८
 वाभ्यधाधकभाव ४८८
 वाह्य-धर्म २१३
 वाह्यधर्मस्थान ७३४
 वाह्य-रूप ३७७
 वाह्यशुक्रस्थान ७३५
 वाह्याभाव ३५१
 वाह्यार्थव्यवस्था ३७७
 वाह्यार्वात्मसिद्धि ३६२
 विभ्यप्रतिविम्बनत्-विद्या-अधियाव्य-
 वस्था २७८
 बुद्धि ८८४, २३७, २८०, २८१(३)
 २८२, ३५८, ३५९, ४६२
 बुद्धि-चैतन्यमेद ३०९
 बुद्धिदर्पणसंज्ञान्त ३०८(२)
 बुद्धिपूर्विका-ईश्वरप्रवृत्ति १३०
 बुद्धिप्रतिविम्बक २१३
 बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितशुचिब्रह्मादिमहाभूत
 १३१.
 बुद्धिमात्र १०८
 बुद्धि-पद्मज्ञानस्थायि १३९
 बुद्ध्याधिकरण-द्रव्य १३३
 बुद्ध्याकार १७४, १८१, १८२, २०५
 बुद्ध्याकारालम्ब्यनास्तुद्धि १८८
 बुद्ध्यादिसन्तान १५९
 बुद्ध्यारब्ध-धर्म २१३
 बुद्ध्यास्तुद्धाकार १८१ (२)
 बोध ८१, ८२, ८३, ८४, ८८, १९३,
 ३५५, ३६४, ३८०, ४६२
 बोधमात्र ४५८, ४५९
 बोधरूपता ४९३ (१)
 बोधात्मकता ३५८
 बोधात्मन् २७५
 ब्रह्मन् २७७, २७८, २७९, ३८०, ३८२
 (७), ३८३, ३८५, ४१९
 ब्रह्मादिस्वरूप २३८
 ब्रह्माद्वैत ४२८
 अ
 भजन ६३९
 भवना ४०८
 भजनप्रकार ६४०
 भयौघ ४१९
 भव ७२, ९३, ६३१
 भवगुणप्रत्ययावधिज्ञानावरणकर्मलक्ष्योप-
 धाम ६२०

भवजिन १३३
 भवविचय ७३५
 भवस्थकेवलिन ६१२
 भवोपप्राप्तिरूप १६०, ७३६
 भवोपप्राप्ति १३३
 भव्य ६५१
 भव्याभव्यस्वरूप ६५०
 भाव ८९, ३७९, ४०६, ६२१
 भाव-क्षणक्षय ३४९
 भावना ४०७, ६८४, ७४१
 भावनाप्रकल्पपर्यन्त ५१
 भावनिक्षेपप्रतिपादकपर्यायास्तिरामिप्राय
 ३८६
 भावनोपनेयजन्मसुखादि ४६३
 भावपरमाणु ७३५
 भावप्रसक्ति ३६८
 भावरूप-पदार्थ १६५
 भावसम्बन्ध ७३२
 भाविजन्मचित्तोपादानत् ८९
 भाविपरलोकासिद्धि ९२.
 भावेन्द्रिय ५५३
 भाषावर्णणारूपपरिणतपुद्गल-परिणाम
 ३८
 भिन्नरूपसंवेदन ३५४
 भिन्नसन्तान ८९
 भिन्नाभिन्नकाल ६४४
 भिन्नोपयोगपक्षि ६१६
 भिन्नोपयोगरूप ६१५
 भुक्तिप्रकरण ६१२
 भुजिक्रियास्वरूप ६१०
 भुवनहेतु-प्रधानपरमाण्वदृष्ट १०१
 भूतभाविविपर्यायकारणत् ३८७
 भेद ३, १०२, १८९
 भेदपरिमाण २८४ (४)
 भेदप्रपञ्च २७९
 भेदवेदान्तस्यकार्य २७६
 भेदव्यवस्था ३१०
 भेदसिद्धि २८३
 भेदहेतु ३
 भेदान्वयदर्शन २८४ (५)
 भेदाभेदरूपवस्तु ४४०
 भेदाभेदव्यवहारव्यवस्था २४२
 भेदाभेदशून्य ३७१
 भेदासत्त्वता २७९

भोक्तु ३०७, ७१८
 भोक्तुत् २८०, ३०८
 भोग्यत् २८१
 भ्रान्त ५१२ (२)
 भ्रान्ति २६३, ४८१, (५), ५०८
 म
 मति ५५३, ६१५
 मतिज्ञान ५५३, ५९५, ६१७, (२),
 ६१८, ६२१
 मतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिसामग्री-
 प्रभव ६२०
 मतिमेद-प्रत्यक्षता ५९५
 मतिरूप ६५०
 मतिरूपबोध ६१७
 मति-श्रुत ६१५
 मतिश्रुतज्ञाननिमित्त ६१९
 मत्स्वावरणादि ७३३
 मनस् २८१ (६)
 मनस्कार २५४, २६३, ४०१, ४०२
 मनस्कारक्षण ४०१, ४०२
 मन-पर्याय ६५०
 मन-पर्यायज्ञान ५९५, ५९६, ६१५, ६१७,
 ६१९, ६२०
 मन-पर्यायज्ञानावरणकर्मक्षयोपशम ६२०
 मनोद्रव्य ६६९ (५)
 मनोधर्मोपतन ३२३
 मनोवर्णणाख्य ६१९
 मनो-वाक्-कायद्रव्य ४५३
 मनोवाक्कायसंवरण ७५५
 मनोवाग्वाद्दरकाययोग ७३६
 मनोव्यापारज प्रत्यक्ष १४
 महत् २८१ (२)
 महत्त्व ६४७
 महदादि २८०
 महदादिरूप २९६
 महदादि-लिङ्ग ३०७ (१४)
 महाप्रतपरिणामवत् ७५०
 महान्तसम्पन्नत् ७५१
 महासवरसामर्थ्य ७३५
 महेश ११८, १३१
 महेशज्ञान १२६
 महेशबुद्धि १२१
 महेश्वर १२०, १२१, १३०, १३१, १३२
 महेश्वरवस्तु ११९

मानस् ६१९
 मानसप्रत्यक्ष १३८, ५६९
 मानसी अक्षणिकलभ्रान्ति २४१
 माया २७८
 मायागारादिभूयस्त्व ७५४
 मायोपमा ४८८
 मायोपम-धर्म ३७७(१)
 मार्ग ७३३
 मिथ्यात्व ४१६
 मिथ्यात्व अविरति-प्रमाद-कषायादिपरि-
 णति ६५०
 मिथ्यात्वादिप्रवृत्ताष्टविध-कर्मसम्बन्ध
 ७४७
 मिथ्यादृष्टि नय ४१९
 मिथ्याप्रतिपत्ति ८
 मिथ्यार्थज्ञान ३७६
 मिथ्यावाद ४२४, ४२९
 मिथ्यास्थान ७१८
 मुक्तमनस् ६९८
 मुक्तात्मन् १०७, ११९, ६९८
 मुक्ति १५५, १६३, ७३१, ७५७
 मुक्तिप्राप्ति ७५२
 मुक्तिमात्र ७५२
 मुक्तिमात्र स्त्री ७५१
 मुक्त्यवस्था १६१
 मुक्तवह्निकाद्युपकरणप्रत्युपेक्षण ७५५
 मुमुक्षु १२८, १५२, १६०, ७३४
 मुमुक्षुप्रवृत्ति १५२
 मुमुक्षुबन्ध-प्रसङ्ग १५४
 मुमुक्षुयत्न १५१
 मूर्त ६३८
 मूर्तल ७३६
 मूर्तलप्रसङ्ग १४५
 मूर्ति १४५, १७८
 मूलनय ४१५, ४१६
 मूलप्रकृत्यवस्था ३०६
 मूलव्याकरणिन् २७१, २७२, ३१७, ३७९
 मृगानन्द ७३४
 मोक्ष १५४, १६०, ४१९, ७३२, ७३६,
 ७३७
 मोक्षकारण ७३६
 मोक्षमार्ग ६५१
 मोक्षार्थ ७५०
 मोक्षानुसन्ना १५१, १६०

मोक्षावाप्ति १५२
 मोक्षोपामा ७१८
 मोह ४२९
 मोहनीय ७३५
 य
 यति ७४७, ७४९, ७५१
 यथारूपविनिर्मुक्तवक्तव्यनयवाद ४२१
 यथार्थत्वलक्षण ३
 यावत्-नयवाद, तावत्-परसमय ६५१
 युगपज्ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मकैकोपयोग
 ६२१
 युगपदयुगपद्भाविपर्याय ६३६
 योग ७३५
 योग-कषाय ४१९
 योगज-ज्ञान ३८४
 योगनिमित्त ४१८
 योगिज्ञान ४९९, ५०९
 योगिन् ३८४, ४७६, ६९८, ७५३
 योगिप्रतिपत्ति ३७८
 योगिप्रत्यक्ष ७५, ५३६, ५६८
 योगिप्रभवविशेषप्रत्ययवत् ६९८
 योग्यता ३४६, ५३९
 योग्यतासुमान ५६३
 योग्यपथ ३२४, ३२९
 र
 रचना ११३
 रत्नत्रय ७४८
 रसादिविशेषपरिणाम ६३७
 रागादि ५१
 रागादिसवेदन ५२
 रागाद्यावरण ९९
 राशिद्वय ४६९ (६)
 रूपादिभावप्रामपरिणाम ३८०
 रूपादि-विशति-गुण ६५७
 रूपादिविषयग्रहणपरिणति ६२०
 रूपालोकमनस्कार २६३
 रूपालोकमनस्कारसाकल्य १२१
 रौद्रध्यान ७३४
 ल
 लय १५५
 लिङ्ग २९, २८२, ३३३, ४८१, ५६२,
 ५६३, ५६५, ५६८,
 लिङ्गप्रभव-उपयोग ६५०
 लिङ्गिन् ५६५

लिङ्गप्रत्यय ७४०
 लिङ्गादियुक्तवाक्यजनितविज्ञान ७३९
 लोकप्रतीति ४३४, ४६७, ४७६
 लोकप्रतीतिवाधा ५५५
 लोकप्रसिद्धव्यवहारानुसरण ८९
 लोकव्यवहारसमाश्रय ९
 लोकसंवृत्ति ३७७
 लौकिक १०३, १५३, ४६८
 लौकिक-परीक्षक १४७, ७१९
 लौकिकपरीक्षाकादि ११५
 लौकिकवानय ४३६
 लौकिक-वैदिकीरचना ११८
 लौकिकशब्द ३९
 व
 वचनपर्याय ४३०
 वचनविनिवेश ६२७
 वचनविधि ४०७
 वचनार्थनिश्चय ३१६
 वनस्पतिपर्यन्त ६५२
 वर्ण ३५, ३६, ४३१, ४३२
 वर्णक्रमपौरुषेयत्व ३९
 वर्तमानपरिणाम ६३०
 वर्तमानविज्ञप्तिक्षण २५३
 वसतिप्रमाणनादि ७५५
 वसत्यादि ७५५
 वस्तु ४०५, ५५२
 वस्तुलहानि ६२३
 वस्तुत्पाद्युद्धि २०६
 वस्तुव्यवस्थिति ४५२
 वस्तुस्वरूप-वाच्य १७३
 वलादिग्रहण ७४६
 वाक्यनय ४३०, ४४८
 वाक्यार्थ २२६
 वाग्रूपता ४८९
 वाचकत्व २६८
 वाचिकाशक्ति ३२
 वाच्यवाचकभाव २३७
 वाद ६७१, ७३३
 वादकथा ६७
 वादमार्गप्रवृत्ति ३७७
 वादिनिग्रहस्थान ७६०
 वादिप्रतिवादिप्राप्ति २९५
 वासना १९५, ३८५
 वासनाप्रतिबद्धत्व ३७६

वासनारूप ४३३
 वासीचन्दनकल्प १६१
 वास्तव ५२५, ५२६
 विकलादेशमार्ग ४४६
 विकल्प ४८९, ४९४, ५०३, ५११, ५२५
 विकल्पज्ञान ४९३
 विकल्पल ५२५
 विकल्पप्रतिबिम्ब १९९
 विकल्पप्रतिबिम्बकमात्र २, ६१
 विकल्पमात्र ५७३
 विकल्पस्वरूप ५०३
 विगम ६४२
 विजिगीषु ७६०
 विज्ञप्ति ८४, ४६२
 विज्ञप्तिपरमाणुपक्ष ४२७
 विज्ञप्तिमात्र ३४९, ३५४, ३५२, ४६१
 विज्ञप्तिमात्रक ३६६
 विज्ञप्तिमात्रता ३६२, ३६५
 विज्ञप्तिमात्रसिद्धि ३५२, ३५४
 विज्ञान १५२, ३६४, ३६६, ३६७, ४०१,
 ५११ (१)
 विज्ञानमात्र ३५२, ३७८, ४१३, ७३०,
 ७३१
 विज्ञानाद्वैत ५१४
 वित्तण्डा ७३३
 विद्याखम्ब २७६
 विद्याखम्बल २७८
 विधि १८८, १९१, १९८, १९९, २१७,
 २३०, ७३९, ७४०, ७४१
 विधिप्रतिषेधरूपविरुद्धधर्मसंसर्ग ४०२
 विधिरूप १८८
 विधिरूप-शब्दार्थ २१७, २२७
 विधिव्याक्य ३२, ९९, ७४४
 विनाश ६४३, ६४९
 विपरीतख्याति २७, २८, ६४, ११३,
 ३६०, ३६१, ३७२, ३७३
 विपरीतख्यातिता ३७४
 विपरीतख्यातिल ३६१
 विपर्यय ५२३
 विपर्ययज्ञान ५२८
 विपर्यासकारण-रागादि १३०
 विपाकविचय ७३४
 विभजन ४५२
 विभज्यवाद ७२५

विभु १३३, १३६
 विशुल १३५
 विशुलसाधन १४२
 विशुलादिधर्म ६६९
 विरुद्धधर्माध्यास ३, ७७, ६२३
 विरुद्धधर्माध्यासव्यापक १०२
 विरुद्धविधि २१
 विरुद्धहेलाभास ५५८
 विवक्षा १८५
 विवर्त ३७९, ३८०, ३८३
 विशिष्टकर्मोदयादिसामग्री ६१२
 विशिष्टक्षयोपशमवीर्यविशेषप्रभवप्रभाव-
 योग ७५४
 विशिष्टधर्मोद्युपदेशविधायीश्वर-
 सर्वज्ञ-उपासना १३८
 विशिष्टद्रुपदपरिणतिरूप-अर्थ ५५३
 विशेष ६२७, ६५७, ६९८, ६९९, ७२५
 विशेषणविशेष्यभाव १९६, १९७, २६५
 विशेषपक्ष ६२७
 विशेषपर्याय ४५२
 विशेषप्रस्तार ३१७
 विशेषविरहिणी सत्ता ४०८
 विषयाकारपरिणति ५३४
 विसेवा ४१३
 विसहशागम ६३०
 विसह्यपरिणतिलक्षणविशेष, २४१
 विस्रसाजनिता उत्पाद ६४१
 विहितपर्यङ्गासन ७३४
 वीचार ७३५
 वीत ५९४
 वीतप्रयोग २८४ (२)
 वीतावीत ५९४ (३)
 वीर्य १४७, ६१५
 वृक्षायुर्वेद ६५३ (१)
 वृत्तिलक्षण-परिणाम ४२३
 शब्दव्यवहार ७३६
 वेग ६८४ (१)
 वेगाख्यसंस्कार ४३३
 वेदनीयकर्मप्रभवअसाताशुभव ६१५
 वेदनोपशमादि १०४७
 वैखरी ४९१ (३)
 वैदिकशाब्द ३९
 वैदिकहिंसा ७३०
 वेदिकाशुपूर्वा ४३५

वैधर्म्य ७१९
 वैराग्यविचय ७३५
 वैश्वरूप्याविभाग २८४ (१)
 व्यक्त २८१, ३८२
 व्यक्ति ३८, ३९, ७६, १७७, १७८, २२३,
 २३३, २३५, २३९, २५९
 व्यक्तिस्वभाव २४०
 व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिप्रतिनियम ७०३
 व्यञ्जक ३५, ३६, ३७
 व्यञ्जन ७३५
 व्यञ्जनता ६३०
 व्यञ्जननियत ४३०
 व्यञ्जनपर्याय ४४०, ४४५, ४४८,
 व्यञ्जनविकल्प ४३०
 व्यभिचार ५२४
 व्यभिचारि ५२३
 व्यवहार २८६, ३१०, ४९८ (५), ५६५
 व्यवहारकाल २३३, २३६
 व्यवहारनय २८४, २८५, ३१०, ३११,
 ३१५, ३१६, ४३०, ४४८
 व्यवहारनयमतार्थव्यञ्जित २८०
 व्यवहारमानक ३७६
 व्यवहारविलोप ३६५
 व्यापकानुपलम्भ २१
 व्यापार १२२
 व्याप्ति ७, ५५९
 व्याप्तिग्रहण ५६९
 व्याप्तिव्यवस्थापकप्रमाण ५६९
 व्यावहारिकप्रमाणलक्षण ४६५
 व्यावृत्तसुद्धिहेतुल ६९८
 व्युत्पत्तक्रियानिवर्तिन ७३५ (३)
 प्रतसमूह ७४९
 प्रताद्याचरणैरर्थक्यापत्ति ७५६
 शक्ति ९, ३४, ३५, ५४, २८३, २८४,
 ३०१, ३४८, ५२७
 शक्तितः प्रवृत्ति २८४ (५)
 शक्तिमत ३४८
 शक्ति-व्यक्तिरूप ४३१
 शब्द ३२, ३९, ४४, ४६, ३८७, ४३७
 (६६६८ (५))
 शब्दनय २८५, ३१०, ३१२, ३१७, ३७६,
 ४३०
 शब्दनिखल ३३

शब्दपरिकर्मणा ६१५
 शब्दपरिणामरूपसि ३८०
 शब्दपर्याय ४४०
 शब्दप्रवृत्ति ७५
 शब्दसुद्धि १७७
 शब्दब्रह्मन् ३८१, ३८२, ३८४, ५२२
 (५)
 शब्दमयत्व ३८१
 शब्दमयब्रह्मन् ३८० (३)
 शब्दसंकेत १७६
 शब्दात्मता ३८२
 शब्दादिनय ३१७, ३४९
 शब्दाद्वैत ४२८
 शब्दाद्वैतज्ञान १५५
 शब्दार्थ १८२, २०१, २०६ (२), २३६
 शब्दार्थ-तादात्म्य ३८६
 शब्दार्थत्व १७४, (१४), १७८
 शब्दार्थप्रतिभासित्व ५२४
 शब्दार्थनास्त्वसंबन्ध १७३
 शब्दार्थव्यवस्था १९८, (२०), २१९
 शब्दार्थसंबन्ध ३८६, ४३६
 शमसुखरसास्वाभा ७१८
 शरीरपरिणाम-आत्मन् शरीरप्रायोऽयमु-
 ङ्गलग्रहण ६१३
 शरीरव्यपदेशभागनैक-परमाणुपादानानै-
 कविज्ञानभावा १४९
 शरीरसंबन्ध-ईश्वर-कार्यकर्तृत्व १२५
 शरीरसमुक्त-आत्मप्रदेश १४५
 शरीरान्तर्गतसंवेदन ९१
 शरीरारम्भकपरमाणु १४४
 शब्द ५७४ (३), ५८२
 शब्दप्रतिभास २७०
 शब्दप्रत्यय १७३
 शब्दप्रमाणान्तर ४३७, ५७५, (५)
 शाब्दिक ७४३
 शाब्दीप्रतीति ३७९
 शाब्दीसुद्धि २१२
 शासन १
 शासनप्रामाण्यप्रतिपादन ६५
 शासनभक्तिमान् ७३२
 शासनार्थाभिव्यक्ति १
 शास १७०, १७१
 शास्त्रपरमादय-नयद्वय ४०७
 शास्त्रप्रयोजन १७१

शास्त्रविरचन ३८८
 शुकुतरच्छेदया ७३५
 शुकुष्यान् ७३४, ७३५, ७३६
 शुकुष्यानाम्नि ७४९
 शुकुतरपर्यायास्तिक ४०५
 शुकुतरपर्यायास्तिक्रमतावलम्बित् ३७८
 शुकुद्रव्यास्तिक्रमता-प्रतिक्रियेपर्यायास्तिक-
 काभिप्राय २९६
 शुकुद्रव्यास्तिकाभिमतनाम-निक्षेप ३८६
 शुकुद्रपर्यायास्तिकमेद ३६६
 शुकुद्रबोध-अप्रतिभासन २७४
 शुकुद्रात्मन् १३३
 शुकुद्रयता २६७, ३७१, ३७७, ३७८, ४१२
 ४८८
 शुकुद्रयात्रासक्ति ४२६
 शुकुद्रयत्व ३७१, ३७६
 शुकुद्रप्रतिभास २७७
 शुकुद्ररूप ३६६
 शेषवत् ५५९, ५६०, ५६५, ५६६, ५६७
 ५९४
 शैलेयवस्था १३३, १६०, ७५२
 श्रद्धान् ७५७
 श्रमण ७५५
 श्रुत ५५३, (१३), ५५४, ६१५
 श्रुतज्ञान ५९५, ६१९, ७३५
 श्रुतज्ञानावरणकर्मैश्वर्योपशाम ६२०
 श्रुतरूप ६५०
 श्रुतायावरणक्षयोपशाम ६०६
 श्रुतार्थापत्ति ५७९
 श्रुतावधिमान पर्यायिकेवलित् ६०६
 श्रुतोपयोग ६५०
 श्रोतृसन्तान २६६
 श्रु
 पदकाय ६३९
 पदक्षणानवस्थायिलक्षण ४३९
 पद्विचिनिकाय ६३९
 पदप्रस ७१९
 पदप्रकार्याभ्युपगम ६६० (१३)
 पदप्रकारा-अर्थापत्ति ५७९, ५८५
 पदप्रमाणवादाभ्युपगम २७
 पदभावविकार ६५३ (२)
 पदविधिविचिनिकाय ७४७
 पदविधास्वधिकचतुर्दशशतपरिमाणभङ्ग
 ४४७
 पदस्थानकप्रतिपत्ति ४३० (३)

षष्ठमङ्गक ४४७, ७५८
 स्व
 संयोग ११४, ६७७(५), ७०३, ७०४
 संयोगविभाग-उत्पत्ति ६५०
 संरक्षणानन्द ७३४
 संवर ७३६
 संवरनिर्जरा ७३७
 संवरनिर्जराक्षणपदार्थद्वय ७३७
 संवररूप ७३५
 सवाद ४, ५, १३, ३७०, ७२३
 सवादक ६
 सवादकत्व ४७१
 सवादप्रत्यय १०, १४
 संवित्ति २४१, ३००, ३०४, ४१४
 संविद्याख्यलिङ्ग २७
 संविद् ३१२
 संविदाकार ४१५
 संविद्रूप २७
 संविद्पुरत्यायोह २३३
 संविद्वैचित्र्य ८२
 संवेदन २४१, ३६४
 संवेदनमेद ३६४
 संवेदानख्यलिङ्ग १४
 संवृतत्व ४०१
 संवृत्ति २९५, ३७६, ४७० (२)
 संवृत्तिपक्ष २२४
 संवृत्तिरूप १४, ४१४
 संवृत्तिसत् ४०१
 संशय १७०, ४५२, ६७१, ७३३
 संशयज्ञान ५२४
 संशीति ६११
 ससार २७८, ४१७, ४१९
 ससारकाल २८२
 ससारानुच्छेद १५०
 ससारपरिवर्ग ३८५
 ससारानवस्था १५१, १६१
 ससारित्व १०७
 ससारित् २७८, २७९
 संस्कारस्कन्ध ३२३
 संस्थानवत्त्व ९४
 संस्थानविचय ७३५
 सकलजगत्कर्तृत्वसिद्धि ११६
 सकलज्ञ ६०

सकलदेशभा ४४६
 सकलधर्मात्मकैकवस्तुप्रतिपादक ४४५
 सकलनयसमूह ४५९
 सकलभुवनं-रसज्ञाधार १३२
 सकललोकस्थितिसर्गप्रलयहेतुता ७१५
 सकलशास्त्रार्थज्ञताविकलेमत ७५६
 सकलशून्यताप्रतिपा ४८३
 सकलसन्तानशून्य ८९
 संकल्प ७३४
 संस्कारगुण-मन्त्र २८१
 संसृष्टि ७३३
 संकीर्णवृत्ता ३१६
 संकेत १११, २६१, २६५, ३७९, ३८६, ३८७
 संकेतात् २३२
 संकेतवैकल्य २३२
 संकेताभिव्यक्तसम्बन्ध ४३६
 संकेतासम्भव १९०
 संख्या ६७३ (४)
 संगलवगम ३२
 समूह ४१६, ४२९, ४३०, ४४८
 समूहतः ४१५
 समूहनय २७२, ३११, ३१०, ३१५, ३१६
 समूह-विशेष ३७१
 समूह-व्यवहार २७१
 संघ २७१
 संघातरूप ३०७
 संचितकर्मलक्ष १५९
 संज्ञा ५५३, ६४०
 संज्ञा-संख्या-स्वलक्षण-अर्थमिनामेद ६३६
 संज्ञासङ्घिसम्बन्धज्ञान ५७८
 सत्ता ११०, १११, २८७, २९१, २९३, ३८९, ३९९, ४०३
 सत्ता-क्षणिकल-अविनाभावसिद्धि ३९७
 सत्ताख्यपरसामान्य ६८८
 सत्तामान १२९
 सत्ताविकलविशेष ४०८
 सत्ता-समवाय ११३
 सत्यता ३७०
 सत्यवाद ७२५
 सत्यसम्मान ५४३, ५५२
 सत्त्व ९२, ३६२, ३९८, ३९९, ४१२, ४२८

सत्त्वक्षणिकलतादात्म्य ५५५
 सत्त्व-रजस्-तमस् २८०, २८२, (६) २९६
 सत्त्व-रजस्-तमोलक्षणगुण ३०६ (८)
 सत्त्वलक्षण-स्वभावहेतु ३२९
 सदसत्य ४४१, ४४२
 सदसदनेकाकारानुगत ७०९
 सदसदात्मकलक्षु ५८१
 सदसदात्मकवस्तुप्रतिभास १६६
 सदसद्रूपल ७०७
 सदमद्विशेषोपात्मकल ४२९
 सदशापरिणामलक्षणसामान्य ३८, १४१, २४१, २४२, २४३
 सन्ततिविच्छिति ४१२
 सन्तान ८७, ३६७, ४७०, ५१०
 सन्तानकल्पना ४०४
 सन्तानल १५२, १५६
 सन्तानगिरिति ८८
 सन्तानमेद ८३
 सन्तानशब्दोक्तआत्मन् १६२
 सन्तानादि ६८२
 सन्तानादिकल्पना ७२७
 सन्तानाध्यवसाय ४६८
 सन्तानादेश-कार्यकारणभाव ७०६
 सन्तानोच्छित्तिरूपमिःश्रेयस १५५
 सत्तिकर्म ४७५, ५२९, ५४०
 सत्सदासमेद-धर्मगणधर्म ७५५
 सत्सभा ४४७, ४४८, ७५७, ७५८
 सत्समर्था ४४७, ४४८, ७५७, ७५८
 सत्सविकल्पवचनपथ ४४८
 सत्सविकल्पोत्थाननिमित्त ४४१
 सत्सविध ४४७
 सत्प्रतिपाकारता ४६२
 सत्समूहेतु ५६२
 सत्समन्तप्रस्यल ८८
 सत्समिरुक्त २८५, ३१०, ३१३, ३१७, ३४९, ३७८, ४३०
 सत्समय १७५, १७६, १७७, १७९, १९०, २५०, ४२९
 सत्समयनियन्धना-आकाशादिसत्ता ६४२
 सत्समयपर्यालोचन ७५५
 सत्समवाय १०६, १०७, ११०, १५६, ७०० (१), ७०१, (६) ७०२, ७०३, ७०४, ७२९, ७३६

समवायसुद्धि १५७
 समवायलक्षणवृत्ति ६९१
 समवायिताद्भूष्यसमवाय १६४
 समवायिन् १०६
 समस्तसंस्कारप्रभवामृत्युति ४३२
 समानपरिणतिरूपता २६१
 समानासमानाकारपरिणतात्मकवस्तु ३७९
 समानासमानपरिणामात्मकचत २६०
 समानासमानपरिणामात्मकैकवस्तुप्रतिपादकल ७४५
 समासपङ्क ४४३ (१)
 समिति ७३५
 समुच्चय १८०
 समुच्चयात्मक-प्रलय १६४
 समुदय ७३३ (५)
 समुदयकृत उत्पाद ६४१
 समुदायाभिधानपक्ष १८३ (१७)
 समूहकृत-अर्थ ४२३
 समूह-संतानादि ६८२ (४)
 सम्प्रयोग १३
 सम्बन्ध ५९, १५६, १९२
 सम्बन्धवेदन २३६
 सम्पूर्णन-जन्तु ७४८
 सम्यक्ल ४१६, ४१९, ४२०, ७१०, ७१७, ७१९
 सम्यग्ज्ञान ६२२
 सम्यग्ज्ञान-क्रियावत् ७५७
 सम्यग्ज्ञानदर्शनचार्ित्रात्मक-परमरत्न-य १
 सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चार्ित्रात्मकहेतु १६०
 सम्यग्ज्ञानवत् ६२१
 सम्यग्ज्ञानवैराग्य ६१, ६२
 सम्यग्ज्ञानादि ७३७
 सम्यग्ज्ञानादिविहितयनसमूह ७५७
 सम्यग्दर्शन ६२१, ६२२, ७३२
 सम्यग्दर्शनज्ञानचार्ित्रप्रतिपत्ति ६५१
 सम्यग्दर्शनशब्द ४२१, ६२०
 सम्यग्वाद ४२९
 सर्ववैचित्र्य २८२
 सर्वकर्मनिर्वाणवत् ७३७
 सर्वगत-आत्मन् २८०
 सर्वजगत्कर्तु ३१
 सर्वजगत्कर्तु ३१
 सर्वज्ञ ४५, ४६, ५२, ५३, ५५, ६२, ६५, ९७, १००

सर्वज्ञताप्रतिबन्धघातिकर्म-चतुष्टयक्षय

१३३

सर्वज्ञत्वं ४५, ६२, १२८, ६०९

सर्वज्ञप्रणीतत्वं ४३

सर्वज्ञप्रणीतशासन ६९

सर्वज्ञ-वीतराग ५०

सर्वज्ञलसिद्धि ४५, ६५

सर्वज्ञमात्रसिद्धि ६८

सर्वज्ञवचन ६२८

सर्वज्ञसत्ता ४४

सर्वज्ञसत्त्वप्रतिपादक-हेतु ६५

सर्वज्ञसिद्धि ४४, ५३९ (३), ५५२

सर्वज्ञसर्वविरह ३७८

सर्वजनवाद ४०६

सर्ववन्ध्यालवनिरोध ७३६

सर्वभाव-प्रतिभासोपमल २६७

सर्वलोकसाक्षिक ८०

सर्वविद् ९९

सर्वविद्विज्ञान ६५

सर्वसंस्कार ७३१

सर्वसमयसमह्रात्मक २९

सर्वसावयवयोगप्रत्याख्यान ७५०

सर्वानुपलब्धिप्राप्तिसक्ति ६४८

सर्वार्थैक्षणिकता ३१८ (४)

सर्वोपसर्हार ५६९

सर्वोपाख्याविरहलक्षण-दुःखाभाव १५३

सर्वोपाधिनिरोधवस्तुस्वरूप ३०२

सङ्गक्षण-एक-ब्रह्मत्वं २७६ (१३)

सविकल्प ४३१

सविकल्प-प्रमाण ३४१

सहकारिकारण ८८

सहभाविचित्तवैत २६२

सहभाविन् ६३५

सहानवस्थानलक्षणविरोध २४१

सहोपलम्भ ३५३, ३६३

सहोपलम्भनियम ३६२, ३६४

साद्यत ८९, १७४, ३१६, २१७, २२०,

२९५, ३७७

साद्यतल ९०, २१६

साध्यवहारिक १५

साध्यवहारिक-अध्यक्ष ५५४

साध्यवहारिक-प्रमाण ४७०

साध्यवहार्यनिवास ३३३ (६)

सारूप्य ४७४

साकार ६०८

साकारग्रहण ६१०

साकार-ज्ञान ४५८, ४६१

साकारज्ञानवादिन् २६२

साकारज्ञानाभ्युपगम ४६५

साकारबोध ४५८, ४५९

साकारविज्ञान ४६०, ४६३

साक्षैतिक ३०

सातजनक १६०

सातवेदनीय ६१५

सादृश्य २६३, २७३, ४१३

सादृश्यज्ञान ५७६

साद्यपर्यवसान ६०७

साद्यपर्यवसित ६२२

साधन २९९ (३)

साधर्म्य २५४, ७१९

साधारणनैकान्तिक ७२०

सान्ध्या चित्तसतति १६१, १६२

सामग्री १२, ११३, ४००, ४७२, ४७४,

४७५ (१); ५२३

सामग्रीतः ४२७

सामग्रीभाव ३५१

सामग्रीविशेषणपक्ष ५३० (२)

सामर्थ्य २५६, २५८

सामर्थ्यमेद ३६

सामानाधिकरण्य १९६, १९७, २२०

सामान्य ११२, २०५, २२२, २३७, २४२,

२५८, २५९, २८१, ३८४, ४१५,

५५४, ६२७, ६५६, ६८७ (७),

७२५, ७३०, ७३३

सामान्यग्रहण ४५७

सामान्यतोदृष्ट ७०, ५५९, ५६०, ५६२,

५६७, ५६८, ५९४

सामान्य-अनुमान ५६६

सामान्यविशेषणैयसंसाधिन ६०९

सामान्यविशेषणपता ४५७

सामान्यविशेषणशब्द-वाच्य-संग्रह-विशेष

२७१

सामान्यविशेषणार्थक ५९६, ६०५

सामान्यविशेषणार्थक-वस्तु २६५, ७२९

सामान्यविशेषणार्थकवस्तुप्राहिन् ५०७

सामान्यविशेषणार्थकवस्तुतत्त्व ४०८,

७५७

सामान्यविशेषणैकान्त ७२५

सामान्यविशेषणार्थकैकरूपल ६१७

सामान्याकार २४३

सामान्यालम्बितदर्शन ६०५

सामायिकमात्रपदविद् ७५६

साम्यावस्था २८०

सारूप्यज्ञान ५२८

सावयव २८२

साश्रवचित्तसन्तान-निरोधलक्षण १६२

सिद्ध १

सिद्ध-समूह ४२२, ४२३

सिद्धान्त ६७१, ७३३

सिद्धान्तज्ञात ७३२, ७४५

सुख १५३, ५२३

सुखदुःखमोहावेदकल २८१ (१४),

सुखदुःखसम्प्रयोग ४१७

सुखदुःखोपलम्भव्यवस्था २८०

सुखादिवेदन ४६३

सुनय ७५७

सुनय-दुर्नय-प्रमाणरूपता ४४१

सुविचेचित्तकार्य ११८, ५६३

सुष्ठुप्तायवस्था १६३

सुष्ठुप्तायवस्था १५५, ५०९, ५२९, ६१६

सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिन् ७३५

सेनाप्रसूय ६७४

सेश्वरनिरीक्षरमेद ३१०

स्कन्ध ६०५

स्कन्धत्रय ३२३

स्कन्धसन्तानादि ४९७

स्तेयानन्द ७३४

स्त्रील ७५१, ७५२

स्त्रीनिर्वाणप्रतिपादक ७५३

स्त्रीवेदपरिक्षय ७५३

स्त्रीवेदपरिक्षयाभाव ७५२

स्त्रीवेदोदय ७५२

स्थविरकल्पिक ७५१

स्थाण्ड (जुओ ईश्वर) ६९

स्थापना ३७९, ३८७

स्थावरजङ्गमविकारोत्पत्ति ७१६

स्थिति ४१८

स्थितिस्थापक ६८४

स्थित्युत्पत्तिनिरोध ६२५

श्लेह ६८३ (४)

स्मोट ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५,

४३६

स्फोटपरिकल्पना ४३३
 स्फोटप्रतिभासतुद्धि ४३५
 स्फोटसंस्कार ४३४
 स्फोटाख्यशब्द ४३२
 स्फोटात्मा शब्द ४३२, ४३५
 स्फोटाभिव्यक्ति ४३३
 स्मरण २८७
 स्मरणसमवायिनी ११२
 स्मर्तृरूप ११३
 स्मृति ११३, २७४, २८८, २८९, २९०,
 २९४, ३२२, ३४३, ३७२, ४३३,
 ४९४, ४९५, ५२०, ५२३, ५५३ (७)
 स्मृति-प्रत्यभिज्ञावासना-सन्तानादिव्यव-
 हार ४१४
 स्मृतिप्रमोष १४, २८, २९, ३७२
 स्मृतिरूपता ३७२
 स्मृतिरूपत्व ५८६
 स्मृतिसंवेदन ७५
 स्मृतिसमवायिन् ११३
 स्मृत्यादि ५६२
 स्यात्कारपदलान्छित ४४१, ४४६
 स्यात्कारलान्छन ६३९
 स्यात्पदप्रयोग ७२५
 स्यात्तशब्दयोजन ७२६
 स्याद्वादप्ररूपकागम ७३५
 स्याद्वादप्ररूपणा ७४५
 स्याद्वादरूपाप्रज्ञापना ७२७
 स्याद्वादविद् ४५६
 स्याद्वादाभिगम ७३२
 स्याद्वादाभिज्ञ ४५६
 स्याद्वादिन् ७५८
 स्याद्वादोपग्रह ७१७
 स्वकारणगुण ५

खकृतकर्मसापेक्षजनपेक्ष ३१०
 खचित ३६३
 खतन्त्रचरणकरणप्रवृत्ति ७५६
 खतत्रैच्छाविरचितसंकेतमात्रभाजिल
 २२०
 खतः (उत्पत्तौ, स्वकार्ये, ज्ञातेः) २, ५
 खतःप्रामाण्य ८
 खतःप्रामाण्यनिरास २९
 खत.प्रामाण्यव्याप्ति ७
 खपक्षस्थापन ७६०
 खपरभावभावोभयात्मकभावभावसाका-
 ष्यक्षादिप्रमाण ७१९
 खप्र १४०, ४६२
 खप्रजाप्रदृशभाविज्ञान ३७०
 खप्रावस्था ५०३
 खमोपलक्षि ४८८ (२)
 खप्रकाशसुखसंवेत्ति १५३
 खभाव ७११, ७१४
 खभावकारण ७११
 खभावकार्यानुपलम्भाख्यपक्षधर्म ५५९
 खभावमेद २७४
 खभावहेतु ३, १७४, १८८
 खभावहेतुप्रभावित ३
 खभावहेतुसमुत्थ ३५२
 खभावानुपलम्भ २१
 खरूपप्रतिभास-प्रत्यय ३६२
 खरूपविशेषणपक्ष ५३० (१)
 खर्ग ५०५
 खर्गप्रापणशक्ति ३८८
 खलक्षण १०७, १६४, १७४, १७५, १७६,
 १७७, १७८, १८३, १९४, १९५,
 १९७, २०४ (४), २०७, २१०,

२११, (१७), २१२, २१६, २३४,
 २६२, २६३, २६४, २६५, ४१४
 खलक्षण-संकेत २५०
 खलक्षण्यदि १९० (१२)
 खसन्तति ८९
 खसमयपरसमययुक्तव्यापार ७५५
 खसमयप्रज्ञापना ४५७
 खसंवेत्तुप्रतिभासमानविज्ञप्तिखरूप ३५०
 खसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्व १३५
 खसंवेदनमात्रपरमार्थसत्त्व २३७
 ख्यातचय ११, २०९, ४७३,
 ख्याभाविकउत्पाद ६४१
 ख्याभाविकमिगम ६४३
 ख्याभाविकसंबन्ध ४३६
 खारम्भकावयवसन्निवेश १०१
 खोत्पत्तिहेतु-पदार्थध्वंस ३८९ (१०)
 ह
 हर्षविपादाद्यनेकविवर्तात्मकभात्मन् १३५
 हर्षविपादाद्यनेकविवर्तात्मकचैतन्य २६०
 हर्ष-शोक-भय-करणदासीन्याद्यनेका-
 कारविवर्तात्मकैकचेतनाखरूप ४१७
 हिंसाविधायक ७३१
 हिंसाविरति-दानचेतस ७६०
 हिंसाविरमणादि ७५५
 हेतु ५५९, ५६८, ५९०
 हेतुत्रय ७५९
 हेतु-त्रैलक्षण्य ५९२
 हेतुधर्मोत्तमान ५९३
 हेतुवाद ६५०
 हेतुविचय ७३५
 हेतुभास ५५८, ६७१, ७३३
 हेत्वाभास ७२४

*सन्मतिटीकागताः केचिद् विशिष्टाः शब्दाः ।

अह्वल्य ५३-२०
 अज्ञनादि-छयाकर्षण १४४-२७
 अय शलाका २५२-२०
 अरघटपटीयन्त्र ७३५-२
 अरणित. ५०-१५
 अष्टापदनग ६१४-१
 आढकप्रादिन् २८४-६
 आदर्श ३७-२३
 आमलकीफल ११२-११
 आम्रवकुलादि ४९७-२
 आम्ररस ४८९-१९
 आर्य २३६-१०
 आलदान ६०५-२५
 जर्गनाभ ७१५-२३, ७१७-९
 एक-चित्रपटज्ञान ७०७-३७
 एकामिप्रायनियमितस्थपलादि-ऐकमल्य १३१-१४
 कसपात्री १०७-२१
 कमण्डलुट्टिकादिलिङ्गवारिन् ७५०-२५
 करियूयादि ५३-२०
 कर्क ४४-३२ (३),
 कलिमायोदि २३६-१० (९)
 कल्पनारचित २१६-१५
 कल्पनाधित्पविरचितल ४२८-११
 काकतालीयन्याय ५७-३९
 काकदन्तपरीक्षा १६९-११, १७०-२४, १७१-५
 काकमक्षित १३५-२८
 काचकूपिकान्तर्गत ५४१-५
 कामलादि-दोष ३-२१, १७-२१, ५४५-१५
 किंशुक १२-३५
 कुबलामलकविल्वादि ६७५-८ (३)
 कुत्तिकोदय ५१०-६
 कुसोत्पापन १३-१६
 केधोण्डुक १२-२१, १११-७, ११२-२, ३६१-२८
 केधोन्हुक ४८५-३५, ५१०-१५, ५४८-९, ५४९-२८, ५७३-२३, ५८९-१

*परिविष्टेऽस्मिन् स्थूला अद्वाः पृष्ठाङ्कं सूचयन्ति, सूक्ष्मा
 अद्वाः पक्षपङ्कं सूचयन्ति, कोष्ठकान्तर्गता अद्वाश्च टिप्पण्यङ्क
 सूचयन्ति ॥

कोद्रवबीज २८२-२९, २८३-१, ३३४-२४
 कोद्रवाङ्कुर २३९-८
 खण्डमुण्डादि ५१४-१५
 खलविलायन्तर्गतबीजादि ७१३-१८ (१०)
 चञ्चु-श्रवस् भुजङ्ग ५७-४
 गजलान ११-३४
 गङ्गुची २३८-७, ४९७-१० (५) ६८९, १२
 गीतादिभिपया १६-२
 गीर्वाणनाथ ६३६-२५
 गृध्रराज ५६-१०, ५३६-२७
 गोत्रामन्त्रण ६०५-११
 गोपालघटिका ५०-१५, ५८-३५, १२०-१३
 चक्रवर्तिन् २५९-२७
 चतुर्थरसादि ७४९-३०
 चन्द्रग्रहण ५०७-२९, ५०८-२
 चन्द्रपीठ ६९४-२
 चातुर्वर्ण्यभ्रमणसंघ ७५४-२७
 चित्रगतकण्डुकि १६-३
 चित्रज्ञान २४१-१४
 जाति ११२-१७
 जीर्णकूपप्रासादादि ३१-२३
 जीर्णप्रासादादि १२५-४
 ज्वरादिशमन ४९७-११
 तन्दुलमंस ७५३-२१
 त्रैवर्णिक ४२-३९, ४३, ९
 दीर्घशाष्पुली २४७-१८
 दैवरक्त-किंशुक १२-३५
 द्रविड २३६-१०
 धूपघटिका ११६-१८
 नङ्गुलोदक ४७५-९ (४)
 नराधिप ६२४-५
 नालिकेरुप्रीपवासिन् ७२-१२, ४३९-१२, ५६१-९
 निम्बादि ६१-३४, ६४-१४
 नीलकान ३७-२३
 परयोषित् ५२४-१
 पादप्रसारिका ५६८-२३, (१२)
 पादरोग ४७५-९ (४)
 पाशारज्जु ७४८-१९

पिण्डिकादि ७४९-७
 पिण्डखर्जर ७१२-१९
 प्रजापति ७१७-१४ (६)
 प्राकृतशैली २७२-५
 प्रायुकोदक ७४९-३०
 वकुलोत्पल २१८-३१
 ब्रह्मन् ६९७-२५
 भरण्युदय ५१०-९
 भरतेश्वरप्रथति ७४८-३७
 भित्तिचित्र ३-३३
 मय्यादि ५०-१५
 मतङ्ग ६९७-२५
 मन्त्राविष्टकारिका ६४-१
 मरुजङ्गलादि ५२३-१५
 मरुदेवीस्वामिनी ७५४-११
 मलयगिरिशिखर ३२०-१५
 महाप्रासादादिकरण १००-२१, १३१-१४
 महाश्वेता २१६-१५
 महासम्मत् ६९४-३ (३)
 भातृनिवाहोचितपारशीकदेश ७१२-१९
 भूमिकालकर्मविषयिकार १४७-२७
 मेरुमस्तक ७५५-१
 भवाङ्कुर ३५-८
 रथ्यासुरष ४५-३४, ४६-१०, ४८, ४
 राजकीय ३१९-५
 राजन् २५९-२७
 रोहिण्युदय ५१०-६
 लतात्मक-भाग २६६-२२
 वज्रश्रवणभनाराचसहनन ६२२-२४
 बलातैल ३६-२८
 वाहीक ३७-१०, ६६४-१३, ६७४-७,
 विट ५२-१०
 विन्ध्य २३-४, ६९४-१३, ६९५, १९
 विशिष्टमन्त्रसंस्कृतचण्डस् १५-१

विशिष्टौषधोयोगावातवस्त्रिनेमैल्य ९-११
 विषचूर्णादि ७४९-३०
 वीणा १६-९
 वीरणादि ४३७-३
 वेदव्याख्यान ३९-२७
 वैद्योपदेश १५०-३१
 वास ६९७-२१
 शकटोदय ५१०-१०
 शकेन्द्रादि ६३६-२५
 शङ्ख २५९-२७
 शङ्खचक्रवर्तिन् ६९४-३(४)
 शालिवीज ३५-८, २३९-८, २८२-२८, २८३-१, ३०१, ३२,
 ३३४-२२
 शिक्षापा ३-४
 शिल्पकलादि ५१-९
 श्रीहर्ष २५९-२७
 षण्णगरी २२२-२३
 समुद्रोदकफलपरिमाण २२-३२
 सम्पालादि ५३६-२७
 सरित्तटपर्यस्तशुद्धशकट १७२-१३
 सहा २३-४
 सार्वभौमनरपति १३२-३३
 सिद्धान्तानभिज्ञ ६३३-२
 सुवर्णकार १४९-३४
 सूत्रधारकयुद्धिनिर्मितल १३२-२६
 सेतुबन्ध ३७७-१९
 सोमिल ६२५-१०
 स्थपति १००-२१, १३१-१४, ५३९-२(१)
 हिमवत् ६९४-८, ६९५-२०
 हिमवद्विन्ध्य ११४-२५, २४२-९, ६२९-२०, ६४२-१६
 ६८१-७
 हिमाचलादि १७६-७, २५०-१९
 हिरण्यगर्भ ४०-३३, ४२-५, ४६-२३
 होडदान ६०५-१७(१), ६०६-८

टीकायामनिर्दिष्टस्थलानामवतरणानां सम्पादकैः संशोधितानि स्थलानि ।

अमृतविन्दु-उपनिषद् ३७
 आचारानुसूत्र ६३
 आवश्यकसूत्र ७५०
 आवश्यकसूत्रनिर्युक्ति ४७८, ५४५, ७४६, ७५४, ७५५, ७५७
 ऋग्वेद ३२, २७३
 ओषनिर्युक्ति ७५५
 कप्यसूत्र ७५२
 गौडपादकारिका २७३
 चतुर्थद्वानिधिका २९
 जीवविचार ६५४
 जीवाजीवाभिगमसूत्र ६३९
 जैमिनीयमीमांसासूत्र ४८, ७९, ८०, ९२, ७३९, ७४४.
 *तत्त्वसमूहकारिका ६, ११, १८, १९
 तत्त्वसमूहकारिका १८१, १८५, १८६, २०२, २०३, २०६, २०७,
 २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१४, २१५, २१६, २२४,
 २२५, २२६, २२७, २२९, २३२, २८०, २८३, ३०१, ३०२
 तत्त्वार्थविधायकसूत्र ५९, ८०, ९३, ४१३, ५५३, ५५३, ५९५,
 ६३६, ६५१, ६५६, ७३२, ७३५, ७३७, ७४७
 *ध्वन्यालोक १३३
 न्यायदर्शनसूत्र ९७, ११९, १७७, १७८, ४७७, ५१८, ५२२,
 ५३१, ५६०, ५७८, ६६९, ६८३, ७०४, ७२०
 न्यायविन्दु ३, ३५२, ५०८, ५९२
 न्यायवार्तिक ८०, ९९, १००, १०१, १०६, ११४, १३२, १७८,
 २००, २०१, २०४, ६६८
 पञ्चवस्तु ७४९, ७५१
 पाणिनीयसूत्र १९०, २२५, ४०६, ४२१
 पातञ्जलसूत्र ६९, १३३
 प्रज्ञापनसूत्र ६०८
 प्रशमरतिप्रकरण ६४, ७४९
 प्रशस्तपादभाष्य ६६१, ६८५

[परिनिष्ठेऽस्मिन् *एतच्चिदाहिकृतानि स्थलानि परिशिष्टसमये
 लब्धानि ॥]

प्रशस्तपादभाष्यकन्दली ७००, ७०८
 बृहदारण्यक उपनिषद् ३२, २७३, २७९, ७३१
 भगवतीसूत्र ६२५, ६३१, ६३५
 भगवद्गीता ९८, १५०, ३१०
 भामहलंकार १८६
 महाभारत-आदिपर्वण १५३, ७११
 *यान्नवल्क्यसृष्टि ४५९, ४७५
 वाक्यपदीय ७०, १७७, २२२, ३१५, ३१६, ३७९, ३८०, ४३५,
 ४८९, ५३८
 वात्स्यायनन्यायभाष्य १२०, १२६, १६१, १७८, ५२१, ५२३,
 ५४१, ५६२, ५६३, ७२१
 *विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि १०५, ३७६
 विशोपावश्यकभाष्य ६०८
 वैशेषिकदर्शनसूत्र १००, १०३, १०५, ११३, १४०, ४५२, ६३३,
 ६४७, ६५६, ६५८, ६६९, ६७२, ६८६, ७०४, ७३१
 व्याकरणमहाभाष्य १७७
 शारदभाष्य ७१, ५०५, ५७४, ५८०
 श्लोकवार्तिक ४, ५, ६, ७, ८, १०, १६, १८, १९, २२, २३, २४,
 ३१, ३५, ३६, ३८, ३९, ४०, ४१, ४५, ४६, ४७, ४९, ५१, ५३,
 ५४, ५५, ५६, ६०, ८८, ९४, १००, १३७, १६९, १८६, १८७,
 १९०, १९१, १९३, १९४, १९५, १९६, २०१, २२३, २४०,
 २७६, २७८, ३१९, ३२१, ३४६, ३५१, ३६९, ३७७, ४०७,
 ४३५, ४३७, ४९६, ५०५, ५३५, ५३७, ५६४, ५७४, ५७५,
 ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८८, ६९६, ७३८,
 ७६०, ७४१, ७४२, ७४३
 श्वेताश्वतरे-उपनिषद् ४६, ९८, ३१०
 सन्मतितर्क २९, २८५, ६२८
 साङ्ख्यकारिका २८१, २८२, २८४, २९६, ३०७, ३०९, ४१७,
 ५७२, ७३३
 स्थानानुसूत्र ९३, ४५३
 स्वयम्भूत्सोत्र ७५०
 *हेतुविन्दु (हस्तलिखित) ३२९
 हेतुसूत्र (अनुपलब्ध) २१७, २२८

सन्मत्यादर्शगतानि सम्पादकीयानि च टिप्पणानि ।

आ

आ० टिप्पण २-३,४,५;३-१२

ग

गु० टि० २-२;३-८;४-४,९-२१;१०-४,५;१२-४,५; १५-६,१७-१,२;१९-५;२०-४,८;२१-६;२२-६; २४-१,२८-४,३१-७;३३-१,७,३७-२;४२-६;४८-६.

घ

घु० टि० ३९४-८,९,१५,३९५-८,१०,१५,१८,२०,२३; ३९६-१,३,६,७,८,१६,३९७-४,५,७,११,३९८-१; ४००-५,७,११;४०१-२,४०२-७,१०,१५,४०३-४, ८,१०,४०४-६,७,१६;४०५-५,९,४०६-५;४१०-८, ११;४१२-६,४१४-२;४१५-३,४१९-८;४२०-१२; ४२१-४,६,७,४२२-१,३;४२३-१,५,१०,१६,१७; ४२५-१,२,६,८,९,१५,१६,१७,१८;४२६-२,४,१४, १५,४२७-६,४३०-७,८,४३१-१,४३२-५,८,१०, ११,१३,४३३-२,४,८,९;४३४-६,८,११,१२,४३५- ६,४३६-४,७,११,१३,१४;४३७-५,४३८-१,३; ४३९-१,३,१३,१५,१६,१७,४४०-७,८,९,११,४४१- ६,४४५-२;४४७-१,२,४,४४८-१,४६६-२,६,४६७- ५,६,४६८-१,४,६,८,४७१-६,८,४७२-२,४,६,११; ४७४-२,५,४७६-३,४७७-२,१०,११,१३,४७९-१, ४८०-८;४८१-१;४८२-१,२,३;४८३-१,२,३,४,१२, ४८४-१,३,५,८,१०,११,४८५-१,२,७,८,९,१०; ४८६-३,४,५,८,९,१३,१४,१५,४८७-१,२,३,४; ४८८-२,५;४९०-३,५;४९३-२,८,१०,१२,१३; ४९४-५;४९६-१,२,३,७,८,४९७-२,७,९,१३;४९८- १,३,४,५,५००-७,९;५०१-१,२,४,५,८,५०२-५,६, ७,९,१२,५०३-२,३,७,५०४-१,२,१३-५०५-२,४, ५,१०,५०६-४,५,६,७,८;५०७-१,२,३,५,७,१०,११; ५०८-२,७,९,१०,११,१२,१३,१४,१५,५०९- २,३,४,७,८,१०,११;५१०-४;५११-३,४,५,६,९, ५१२-४,५,६,८,१०,१२,१४,१७,१८,२०;५१३-१,६, ८,९,११,१३,१५,५१४-१,३,९,१०,११,१७;५१५-२, ७,११,५१६-७;५१७-३,७,११,१४,१५,५१८-२,३; ५१९-६,९,१०,११,१२,१३,५२०-२,५;५२१-२,३; ५२२-१,३,४,८,९,५२३-१,२,३,४,५,९,१०,११;

१०९ सं० प०

५२४-३,६,७,१०,५२५-३,५२६-१,७,९,५२७-२, ९,१२,१३,१४;५२८-१,२,३,४,७,१०;५२९-३,८,९, १०,१२,१४;५३१-६,५३४-३;५३७-७,१२,५३८- १,५,७,९,१०;५३९-१,७,८,१२,१३,५४०-१,२; ५४१-४,५,७,८,५४२-२,४,५,६,१०,११,१२,१३, १४,५४३-१,२,५,६,७,९,१०,१४,१५,१६;५४४-१, ५,९,१०,१२,५४५-६,७,८,९,१०,११,१३,५४६-२, १२,१३,५४७-१,३,४,७,९,१२,१५,१६,१७,५४८-१, २,४,५,८,९,५४९-४,५,७,९,१०,११,१२,१४;५५०- ३,४,७,९,५५३-१,७,१२,५५४-८,५५५-१,४,१०, १३,५५६-६,७,९,११,१३;५५९-२,३,५६०-५, ५६१-३,९,५६२-६,७;५६३-३,४,७,१२,१४,१५; ५६४-१,२,५,५६५-१,२,३,८,१०,११,१२,१४,१७, १८,२०;५६६-६,६,७;५६७-१,२,५,८,१२,१६; ५६९-२,६,५७०-१,५७१-३;५७३-३,७,५७४-८, १३,५७७-६,५७८-१,१२,१४,५८०-२,५,५८१-३, ५,९,११,१२,५८२-४,६,५८३-३,९,५८४-१०,११; ५८५-२,३,४,७,५८७-२,९,५८८-६,१५,१७;५९०- ४,५,६,७,५९१-२,३,६,११,१२,१३,५९२-६,१०; ५९३-२,४,७,८,१०,११,१३,५९४-२,५९५-४; ५९६-२,६०५-५,६,७,६०६-१,३,६०९-५,६१०-८, १४,६११-३;६१२-४,९,६१४-१,४,१५,६१५-३,४, ६,७,६३९-३,४,५,६४०-२,६४३-१,२,३,५,७; ७२७-१.

भा

भा० टिप्पण २-२;७,९;३-३,१०;७-५;८-२,७,८;३-७; ४२-६,४८-६,१०;६४-५;७२-६,९,३-३;३९४-८; ३९५-८,१३,१८;३९७-४,१४,४०१-२,४२२-३; ४२३-१९.

म

मा० टिप्पण १८-१०;४८-५;६४-५;७०-५,७२-६; ९८-३,४;१०२-४,५;३९४-१५,३९५-८,९,१०, १८,२०,२३;३९६-१,६,१६,३९७-४,५,७,१४,१५; ४००-११,४०१-२;४०२-१०,११,१५,४०३-४,८, १०,४०४-५,६,८,११,४०५-५,९,४०६-५;४१०-८, ११;४१२-६;४१४-८,१२;४१५-३,४,५,४१७-८; ४१९-८,१२;४२०-३,६,७,१२,१३,१५,४२१-४,६, ७;४२२-१,३;४२३-१,२,३,५,७,९,१०,११,१२,१३,

१४, १६, १७, १९; ४२४-५, ८, १४, ४२५-६, ८, ९, १५,
१६, १७, १८; ४२६-२, ४, ४२७-१६, ४२८-९, ४२९-२,
४३०-७, ८, ४३१-१, २, ३, ४, ४३२-५, ८, १०, ११, १३,
४३३-३, ४, ८, ९, ४३४-८, ११, १२.

ल

ल० टि० ४०६-५, ४१०-८, ११, ४१२-६, ४१४-२; ४१५-
३, ४१९-८; ४२०-१२, १३, ४२१-४, ६, ७; ४२२-१,
३; ४२३-१, ५, १०, १६, ४२४-१३, ४२५-६, ८, ९, १५,
१६, १७, १८, ४२६-२, ४, १४, १५, ४२७-६, ४३०-७,
४३१-१, ४३२-५, ८, १०, ११, ४३३-३, ६, ८, ११, १२,
४३५-६, ४३७-५, ४३८-१, ३, ४३९-१, ३, १३, १५,
१६, १७, ४३०-७, ८, ९, ४४१-६, ४४५-२, ४४७-१, २,
४, ४४८-१, ४६६-२, ६, ४६७-५, ६, ९, ४६८-१, ४, ६;
४७१-६, ८, ४७२-२, ४, ६, ११, १२, ४७४-२, ५, ४७६-
३, ९, ४७७-२, १०, ११, १३, ४७९-१; ४८१-१, ३;
४८२-१, २, ३, ४८३-१, २, ३, ४, १२, ४८४-१, ३, ५, ८,
१०, ११, ४८५-१, २, ७, ८, ९, १०; ४८६-३, ४, ५, ८, ९,
१३, १४, १५, ४८७-१, २, ३, ४, ४८८-२, ५, ४८९-५,
५००-७, ९, ५०१-२, ४, ५, ५०२-५, ६, ७, ९, १२,
५०३-३, ३, ५, ५०४-१, २, ५०५-३, ४, ५, १०, ५०६-४,
५, ६, ७, ८, ५०७-१, ३, ७, १०, ११, ५०८-७, ९, १०, ११,
१३, १३, १५, १९, ५०९-२, ३, ४, ७, ८, १०, ११, ५१०-
४, ५११-२, ६, ५१२-४, ५, ६, १०, १३, १४, १७, १८, २०,
५१३-१, ६, ८, ९, ११, १३, १५, ५१४-१, ३, ९, १०, ११,
१७, ५१५-२, ७, ११, ५१६-७, ५१७-३, ७, ११, १४, १५,
५१८-२, ३, ५१९-६, ९, १०, ११, १२, १३, ५२१-२;
५२२-१, ३, ४, ८, ९, ५२३-१, २, ३, ४, ५, १०, ११;
५२४-३, ५२५-३, ५२६-१, ७, ९; ५२७-३, ९, १२, १३,
१४; ५२८-१, २, ३, ४, ७, १०; ५२९-३, ८, ९, १०, १२,
१४, ५३१-६, ५३३-३, ५३७-७, १२, ५३८-१, ५, ७, ९,
१०; ५३९-१, ७, ८, १२, १३, ५४०-१, २, ४, ५, ५४१-४,

५, ७, ८, ५४२-२, ४, ५, ६, १०, ११, १२, १३, १४; ५४३-
१, २, ५, ६, ७, ९, १०, ११, १२, १५, १६, ५४४-१, ५, १०,
१२, ५४५-६, ७, ८, ९, १०, ११, १४, ५४६-२, १२, १३;
५४७-१, ३, ४, ७, ९, १२, १७, ५४८-२, ४, ५, ८, ९, १०;
५४९-४, ५, ७, ९, १०, ११, १२, १४, ५५०-३, ४, ९;
५५३-१, ७, १२; ५५८-६, ७, ९, १३, ५६०-५, ५६१-३,
९, ५६२-६, ७, ५६६-५, ६, ५६७-१, २, ५६९-२, ६;
५७०-१, ५७३-३, ५७८-१, १२, ५८०-५, ५८१-३, ५,
९, ११, ५८३-९, ५८८-१५, १७; ५९१-२, ३, १३;
५९४-२, ५९७-१, ६०५-४, ५, ६१४-१४, १५, ६१९-
३, ४, ६, ७.

व

वि० टिप्पण ९५-५, ९७-३, १०६-२, ६, १०७-४, १७८-
३.

ख

संपादक टिप्पण ७-१०, ९-१२, १२-६, १६-९, १९-३, ५;
२०-३, २२-४, २४-४, ५, २८-३, २९-५; ३०-५, ११,
१४, ३१-२, ३, ४, ५, ८, ३२-३, ५, ९, ३३-८, ३९-९;
४१-१, ४४-३, ४६-१, ५२-७, ७०-५; ८७-१, ११०-
७, ११४-२, ११६-४, ११९-९, १२०-१, १४२-२;
१४३-७, ९, १६९-३, १७७-११, १७९-२, २०७-३, ४;
२२१-७, २४८-१, २५२-३, २७६-१४, २८०-६;
३३८-१५, १९, ३४२-२१, ३४३-७, ३४५-५, ३४९-१;
३५७-३८, ३७०-२१, ३९६-४, ४००-९, ४१६-१, २,
४२१-३, ४२३-६, ४३२-४, ९, ४३३-३, ४४८-६;
५०२-१, ५११-१४, ५२९-१३, ५४५-५, ५५९-२;
५६१-१७, ५७२-३, ५७३-४, ५८८-७, ५९१-४, ७, ८;
५९२-३, ६; ५९३-१४, १५, ६०६-१, ३, ६०८-७;
६११-५, ६३४-५, ७०५-२, ७०७-४; ७१९-१;
७२९-२, ७३२-३, ७३३-७, ९, ७३६-३, ७४४-१;
७५६-६, ७६१-१४.

सन्मतिटिप्पणीनिर्दिष्टा ग्रन्थकृतो ग्रन्थाश्च ।

अ

अरुणसु ५२५-१, ६३१-३२-४; ६३५-४.
 अरुणहोय ६३१-३३-४.
 अक्षपाद ७३३-२.
 अध्ययन ३३२-२१.
 अनन्तवीर्य ५६२-७.
 अनीश्वरवादिन् ५९७-२.
 अनुत्तरोपपातिरुदशान् २७१-५.
 अनुयोगद्वाररुति ७५७-२.
 अनुयोगद्वारमूत्र ४०६-१, ४४१-४२-१०; ५५२-६०-१०.
 अनेकान्तजयपताका १७७-४, २४२-३३, २४८-१९, २६०-९, १०; ३८०-१०, १३, ४३१-६; ५०३-७; ५६४-९.
 अनेकान्तजयपताकाटीका (लिखिता) २४३-२०, २१, २४६-२६; २४८-१९, २६०-९, १०, ५०३-७, ५१०-१.
 अन्तकृद्दशान् २७१-५.
 अर्धमष्टमिताक्षरा २७१-४.
 अपोहसिद्धि २४३-२.
 अपोहसिद्धिप्रकरण २६०-११, १२.
 अभयदेवसुरि ५२७-६०४-२; ६२७-१.
 अभिधानचिन्तामणि ५३६-९; ५३३-३४-२.
 अभिधानप्रदीपिका ३५३-११.
 अमरकोश २२६-९, ५३६-९.
 अमृतचन्द्र ६३१-३२-४.
 अमृतचन्द्रीयव्याख्या ६३१-३२-४.
 अर्द्धतप्रवचनहृदय ६३४-४.
 अविद्धकर्म १००-४, ३३२-२१; ५८४-५, ६८२-४.
 अष्टरुप्रकरण ७४२-२.
 अष्टशती २६६-१०; ३३३-११; ३४७-१; ४६५-११;
 ४२७-१, ४८७-५, ५२५-१, ५९७-६०४-२, ६४४-३.
 अष्टसहस्री २११-६, २४३-२०; २५७-२७; २६६-१०;
 ३३२-२२, ३३३-११; ३४७-१, ३५३-१, ३७६-१५,
 ३८३-९, १०, ११, १२, ३८८-९; ४०१-२, ४१४-६;
 ४१७-१, ४२७-१, ४८८-५, ६, ४६०-७; ४६५-११;
 ४७०-२, ४७८-६, ४८०-३, ४, ४८५-१२, ४८७-५;
 ५१५-१; ५२५-१, २, ५५२-४, ५२५-१; ५२७-
 ६०४-२, ६४४-३, ६४५-३;
 ७३८-१.
 अष्टसहस्रीटीका (यशोविजयीया लिखिता) २११-६.

आ

आचाराङ्गसूत्र २७१-५; २७३-१, ६५२-१.
 आचाराङ्गीका ७५७-२.
 आदिपर्वन् ७११-२.
 आसपरीक्षा ५६२-७०-७.
 आसनीमासा ३३३-११, ३४७-१; ४१७-१; ४२८-५, ६;
 ४४२-२; ४६५-११; ४७०-१, ५२५-१, ६४४-३;
 ७०५-४, ७०६-४, ७१५-१.
 आर्यसमितीय ४५८-६.
 आवश्यकनियुक्ति ४७८-२, ५४०-३; ६०८-७; ७५४-३;
 ७५६-४; ७५७-१, ३.
 आवश्यकसूत्र ७३४-१, ७५०-२.
 आवश्यककारिभद्रोटीका २७२-८, ४७८-२.
 आथमेधिकपर्वन् ४९१-३.
 ई
 ईश्वरकृष्ण ५३३-१, ५५२-१०.
 ईश्वरवादिन् ५९७-२.
 उ
 उत्तराध्ययनसूत्र ६३१-४; ६७१-७;
 उत्तराध्ययनपादभटीका ७४७-१; ७५१-६.
 उद्द्योत ६५२-१.
 उद्द्योतकर ३३२-२१, ६५२-८; ६६४-१, ६६८-४;
 ७१६-८; ७१७-२.
 उपवर्ग ४३१-७.
 उपाध्यायशोविजय २६०-९, २६१-१.
 उपासकदवाङ्ग २७१-५.
 उमास्वाति ६३१-४.
 उल्लूकमहर्षि ६५६-३.
 ओ
 ओषधिनियुक्ति ७५५-२, ३.
 औ
 औपनिषद् ५९७-२.
 औपपातिकसूत्र ६०८-७.
 क
 कटोपनिषद् २७३-७.
 कणाद ६५६-३; ७३३-१.
 कन्दली ४६२-६, ५३८-१३, ५५२-१०.
 (जुषो प्र. पा. भा. कन्दली)

कण्डसुत ७५२-२.
 कमलशील २०४-१९; ५३३-२; ५६२-७; ६६१-२.
 कातन्त्रव्याकरण २७१-४.
 कापिल ६४४-३.
 काशिका १७२-२; २२६-९; ४०६-३.
 कीर्ति ४८७-५; ५५८-१४; ५६९-३;
 (सुभो धर्मकीर्ति)
 कुन्दकुन्द ६३१-४.
 कुमारसम्भव ४२१-३.
 कुमारिल १८५-१४; १९९-१९; २०४-१९; ५३३-२;
 ५५९-१०; ५८०-१.
 कुमारिलभट्ट ६-५, ५७४-२;
 केवलज्ञानकेवलदर्शनोपयोगचर्चा ५९७ श्री ६०४-३.
 कैयट ६५२-१.
 कौमारिल ५७८-१४.

ग

गणरत्नमहोदधि १७२-२.
 गुणरत्नसूत्रि ५०५-६; ७१०-५.
 गोपालार्थ ५६५-३.
 गोपालकचरित ७१४-४.
 गौडपादकारिका २७३-१, ५, ८; २७२-३, ५, ३८३-९.
 गौतम ६५२-८.
 ग्रन्थकार (सि. दि.) ४२२-१.

ख

चन्द्रकान्तमत ६९३-२.
 चन्द्रगोमिन् ६५२-१.
 चरकसहिता ५५९-१०.
 चरकाचार्य ५५९-१०.
 चान्द्रव्याकरण १७२-२; २७१-४; ६५२-१.
 चार्वाक ५९७-२.
 चार्वाकमत ५५४-१.
 चित्तसुखी ५५८-१४.

ज

जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति ६३५-१.
 जयन्तभट्ट ५२१-४; ५७४-१; ५७८-१४; ६५९-८;
 ७०३-५.
 जिनमद्राणिसमाश्रमण ५९७ श्री ६०४-२, ६५३-३.
 जीवाजीवाभिनयसूत्र ६३५-१, ६३९-१.
 जैन ५४०-३; ५४३-१३; ५९७-१; ६४४-३.
 जैनतर्कपरिभाषा ४८०-२.
 जैनतार्किक ५५९-१०.
 जैनबौद्धसंख्याविज्ञानान्तर ३०-१.
 जैनशास्त्र ३०-१२.

जैनागम ५५९-१०.
 जैनाचार्य ५५९-१०.
 जैनेन्द्रव्याकरण ४६१-२; ६५२-१.
 जैमिनि ५३४-९.
 जैमिनीय ५४०-३; ५९७-२.
 ज्ञातधर्मकथासूत्र ९३-३; २७१-५.
 ज्ञानविन्दु ५५३-१३; ५९७ श्री ६०४-२, ६०९-१, ६;
 ६१०-९, ११; ६१७-२, ६१८-६, ६१९-१.
 ज्ञानसार ७४९-२.
 ज्ञानेन्द्रसरस्वती ६५२-१.

ट

टीकाकृत ३१५-२.

त

तत्त्वबोधिनी ६५२-१.
 तत्त्वसमग्रकारिका १००-४, १७३-१; १७४-१, ८, १४;
 १७५-३, ४; १७६-५, ६, ८, ९, १७७-२, ७; १७८-८, ९,
 १०, १७९-५, ८, १८०-२, ६, ८, ११, १८१-२; १८२-४;
 १८३-३, ८, १०, १७, १८, १९, १८४-१, १०, १२,
 १८५-४, ७, ८, १५, १६, १८६-१, २, ३, ४, ५, ६, ९, १०,
 ११, १२, १८७-३, ६, ९, १२, १४, १५, १८, १९, २१, २२;
 १८८-४, ७, ९, १२, १५, १८, १८९-१, ३, ५, १२, १६, १८;
 १९०-२, ३, ८, १०, १३, १५, १८, १९१-१, ३, ४, १०, ११,
 १३, १६; १९२-१, ३, ५, १०, १२, १४, १९३-१, ४, ५,
 ७, १०, १९४-१, ३, ५, ८; १९५-१०, १६, १८, २३;
 १९६-१, ८, १७, १९७-२, ७, ८, १४, १९८-२, ४, ५, ७,
 १५; १९९-१, ८, १३, १६; २००-१, १२; २०१-१, ५, ६,
 ११, १२, २०२-१, ५, ९, १८, २०३-१, ७, १६, २७, २०४-
 ४, ८, ९, १४, २०, २०५-१, ४, ५, १०, १७, २०६-३, १६,
 २४, ३०, ३२, २०७-७, ८, १३, १८, २६, २०८-८, ९, १५,
 २४, २६, २१०-१०, १२, १३, १६, १८, २०; २११-३, १०,
 १४, १७; २१२-८, १६, १८, २३, २५, २१३-११, २०;
 २१४-७, १३, १७, २३, २४; २१५-७, १५, २१६-२, ६,
 १४, १७, २१७-३, ९, १२, १५, २१८-४, १०, १३, १६;
 २१९-१, ४, १५, २२०-२, ४, ६, १२, १३, १८; २२१-
 १, ८, १२, १५, १९, २२२-३, ५, १४, १७, २२३-१, ५, ८,
 १३, १८; २२४-१, १०, ११, १६, २०, २२५-३, ५, ११,
 १७, १९, २२६-१२, १४, २२७-१, १२, १६, २३; २२८-
 ३, ७, ११, १८, २२९-३, ११, १५, २०; २३०-१, ८, १६,
 २०, २३१-६, ९, १२, १३, १६, १८, २०; २३२-३, १०;
 २३६-९, २३९-१४, १५, १७, १९, २०; २४३-२, २८६-
 १२, १६; २८३-२, ८, ९, १६, २९६-२, ४, २९७-१३;
 २९८-१, ६, १७, १९, २९९-१, ३, ६, ८, ३००-५; ३०१-
 ११; ३०२-२, ६, ३०३-४, ९, ११, १४, १७; ३०४-६, ८,
 १०; ३०५-१४, ३०६-२, ५, ७, ९; ३२३-१२; ३२६-४;

३३२-२१; ३३३-६; ३३७-२९, ३१, ३२; ३५८-२३,
 ३७९-११; ३८१-३, ३, ४, ९, ११; ३८२-६, ९, १०, १२,
 १३, १५; ३८३-५, ६; ३८४-१, २, ६, ११, १४, ३८५-
 १७; ४३५-१, २; ४३७-७; ४८८-९, ४९७-५, ५३३-
 २; ५३७-१, २, ५, ५९-१०; ५६९-७, ५७४-६, ७;
 ५७५-१, ३, ४, ५७६-१, ४, ५, ६, ७, ८, ५७७-१, ३, ८;
 ५७८-१४; ५७९-२, ३, ५; ५८०-३, ७, ८, ९, ५८१-
 ६, ८, ९, १०, ५८२-३, ७, ८, १०, ११, ५८३-२, ४, ६,
 ७; ५८४-२, ४, ५, ८; ५८५-११; ५८६-१०, १३, १५;
 ५८७-१, ५, ५९०-२, ६, ४४-३, ६, ५७-४, ५; ६५८-
 ५, ६, ७, ८, ९; ६५९-२, ६, ७, १०, ११, ६६०-१, ३, ४, ६,
 ७, १०, १३; ६६१-१, ४, ५, ६; ६६२-३, ४, १०, ६६३-
 १, ३, ४, ५, ६, ७, ६६४-२, ३, ६, ७, ८, ६६५-४, ५, ६;
 ६६६-१, २, ४, ५; ६६७-२, ४, ६६८-२, ५, ६, ६६९-
 ३, ५, ६७०-१, २, ५, ६७१-२, ३, ६७२-२, ४, ६७३-१,
 ३, ६, ७; ६७४-५, ६, ७, ८, ९, ६७५-१, ४, ६७६-१;
 ६७७-१, २, ३, ४, ६७८-१, २, ४, ६७९-२, ४, ६, ८;
 ६८०-१, ४, ८, ९, ६८१-१, ३, ५; ६८२-३, ४, ५, ६, ६८३-
 १, २, ३, ६८५-१, ३, ४, ५; ६८६-४, ७; ६८७-१, २, ३, ४,
 ६, ७, ६८८-१, २, ३, ४, ५; ६९३-१, ३, ४, ६९४-२, ६, ८;
 ६९५-१, २; ६९७-१; ६९८-१, ३, ४, ६९९-२, ४,
 ७००-१, ३, ५, ६, ७, ८, ७०१-४, ६, ७; ७०२-१, ३, ४, ६,
 ७, ८, ९; ७०३-३, ४, ५, ७, ८, ७०४-२, ७, ११-६, ८;
 ७१२-२, ३, ६, ७, १३-१, ३, ४, ५, ८, ९, ११, ७१४-१, २,
 ३; ७१५-२, ६, ८, ७१६-१, २, ३, ५, ६, ७, १३-१, ३, ५, ६.

तत्त्वसंग्रहपाठिका १७१-१; १७३-५; १७४-२, ५, १२, १५,
 १७; १७५-६; १७६-३; १७७-८, १०, १७८-७; १७९-
 २, ९; १८०-४, ५, १०, १८१-३, १०, ११, १२, १६, १७,
 १८२-६, ८, १८४-२, ५, ९, ११, १५, १८५-१, २, ११,
 १२, १८६-२, ११, १८७-४, ५, ८, १८८-१, ३, ६, ८, १०,
 १३, १८९-७, १४, १९०-१४, १९१-५, ६, ७, ९, १४;
 १९२-३, ६; १९३-२, ५, १९४-३, ५, १०, १६, १९५-
 १३, १४; १९६-२, ६, ११, १६, १९, २०, २१, १९७-१,
 ११, १२, १३; १९८-३, ६, ८, १०, १२, १६, १८, २०;
 १९९-३, १३, १९; २००-१, २, ३, ७, ९, ११, २०१-७, ९;
 २०२-४, ६, ७, १०, १३; २०३-५, ५, ११, १४, २१, २०४-
 १६, २०५-७; २०६-११, १९, २३; २०७-१, १४, २०८-
 ३, १२, २५; २०९-६, १९; २१०-४, १७; २११-५, ६;
 २१२-९, २१३-७, ८, ११, २२, २७, २१४-२०; २१५-६,
 १८, २०; २१६-१२, १८, २१७-१, ४, ६, ८, १०, १३, १५,
 २१८-१४, १५, २०, २१; २१९-३, ४, ८, १३, १६, १७,
 १९; २२०-२, ९; २२१-३, १०, ११, १६, २२२-४, ९;
 २२४-३, १०, १२; २२५-८, ९, १०, १२, १८; २२६-६,
 ९, १०, १३; २२७-५; २२८-५, १२, १५; २२९-११;

२३०-४, ८, १२, १७, २३; २३१-१; २३२-४, १५, १९,
 २३६-९; २४०-१३, १४, १५; २४१-७, ८, १०, ११, १२,
 १३, १६, १७, १८; २४२-१, ३, ४, ५, ६, १३, २४३-५;
 २४४-४, ६, ११; २४६-७, ८, ९, ११, २४७-२, ३, ६, ११,
 १२; २४८-२, ४, ५, २३; २४९-४, ९; ३००-१, ७, ८, १०,
 ११, १४, १५, १६, १७, ३०१-२, ४, ५, १२, १३, १४; ३०२-
 ९, १२, १३, २१; ३०३-३, ५, ६, ७, ८, १३, ३०४-४, ५, ७,
 ९; ३०५-२, ३, ११, १५, १६, ३०६-८, ३०७-२, ३, ४;
 ३०८-२; ३०९-४, ३३, ३४-२; ३१०-३; ३११-११, १४, १५,
 १२; ३१२-३, ४, ६, १०, ३१३-५, ११, १२, १४, १५,
 १७, १८; ३१४-२, ८, ७, १६; ३१५-१, ५, ८; ३१६-३,
 १०, ११, ३१७-४, ५, ७, ८, ९, १०, १५, ३१८-१०, ३१९-७-
 ९, ३२५-२, ३२६-६, ३२७-३; ३२८-६, १०, १५-९;
 ५३३-२, ५३४-१३; ५५५-२, ५५६-१४, ५५९-५,
 १०, ५५७-३, ५५८-१; ५५९-८, ५६०-११, ५६०-६,
 २, ५६१-२, ४, ९, १०, ६५७-३, ६, ८, ९, ६५८-१, ४;
 ६५९-१, ३; ६६०-५, ८, ९, ६६१-३, ७, ९; ६६२-३, ५,
 ६, ७, ८; ६६३-३; ६६४-१, ४, ५, ९; ६६५-१, २, ६६७-
 १, ३; ६६८-४, ७; ६६९-१, ३, ६, ६७०-३, ५, ६७१-१;
 ६७२-३, ५, ६; ६७३-३, ४, ५, ६; ६७४-३, ६७५-१, ३;
 ६७६-२, ३, ५, ६, ७, ८; ६७७-५, ६७८-३, ६७९-१, ५,
 ७, ६८०-५, १०, ६८१-३, ४, ६८२-१, ३, ७, ८, ६८३-१,
 २, ३, ४, ६८४-१, ६८५-५, ६, ८, ६८६-२, ६; ६८७-५
 ६८८-४, ६८९-१, ५, ६९०-५, ६, ६९१-२; ६९२-१,
 ६९९-१, ३, ५, ७००-४, ७०१-१, २, ४, ८, ७०२-२, ३;
 ७०३-६, ७०४-३, ७११-७, ७१२-४, ५, ७१३-१, १२;
 ७१५-३, ५, ७१६-४, ७, ९, ७१७-१.

तत्त्वार्थभाष्य २६१-१, ४, ४२-३, ५, ५२-७, ६३१-४;
 ७३५-२.
 तत्त्वार्थटीका ३१७-११.
 तत्त्वार्थभाष्यवृत्ति } २६१-१, ५, ४०-३, ५, ४३-१३;
 तत्त्वार्थभाष्यव्याख्या } ५९७-२; ६३१ श्रुति ३३-४.
 तत्त्वार्थराजवार्तिक ४४२-२; ४४३-६, ६३१-
 ६३३-४.
 तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक १७१-१, २६१-१, ३०५-१, ३११-८;
 ४४२-२, ४४३-१, ४४९-१०, ४४९-३; ५०३-
 ८, ५०८-३, ५३३-१, ५३४-९, ५४०-३, ५५३-९;
 ५६९-७; ६३१-४, ६३३-४; ७३५-२.
 तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालङ्कार ४६१-३.
 तत्त्वार्थसारा ६३१-४.
 तत्त्वार्थसूत्र ६४-५, २६१-१, ४, ४४-४, ५; ६३१-४; ६५४-
 ३, ३; ६५५-१, २, ३; ६७६-४; ७३४-४, ७३५-२;
 ७३६-१.
 तत्त्वोपलब्ध (लि) ३२६-८, ४६५-६, ५२५-१, २, ५३४-९;
 ५४७-६, ५४८-३; ५४९-९, ५५०-१.

तान्त्रवार्तिक ३१५-१७.
तायिर १७४-५.
त्रिंशिकाविज्ञप्ति ५९७-२.

द

दार्शनिकग्रंथ ४६९-६.
दिमान १७५-६, १९९-७, ५३१-९.
दिवाकर ६५६-४.
दृष्टिवादान्न २७१-५.
देवनन्दन ६५२-१.
देशीनाममाला १७३-१; ३१७-२; ६२२-३, ६३६-२.
द्रव्यगुणपर्यायरास (लि) ६३३-२.
हादशारनयचक्र (लि) १९५-१३, ३७९-१२.

ध

धर्मकीर्ति (सुलो कीर्ति) १५-१२, २११-६, २४३-२१; ४६५-६, ४६७-११, ४८८-९, ५०६-२, ३, ५०८-१; ५५४-४.
'धर्मकीर्ति' इत्यन्याविन्हुटीकादिप्पणी ४६९-६.
धर्मकीर्तिवार्तिक ५०३-७.
धर्मकीर्तिसूत्रि ३३३-११.
धर्मसप्रहणी ४९८-६, ५००-८, ५१०-१, ५९७ थी ६०३-२, ६२७-१, ७१२-२.
धर्मसप्रहणीश्रुति २७२-८.
धर्मोत्तरीया ४६७-११.
ध्यानशतक ७३४-१.

न

नन्दिसूत्रचूर्णा (लिखित) ५९७ थी ६०४-२.
नन्दिसूत्रटीका ४७८-२
नन्दिसूत्रलघुश्रुति (लिखित) ५९७ थी ६०३-२.
नयचक्र (हन्लिखित) ६३३-७, २७१-९, ४४१-१०;
४४३-१०.
नयनप्रयादिनी ५५८-१४.
नवोपदेश २७३-१, ३१७-१२, ३१८-१७, ३१९-१३, १५;
४४२-३, ६४५-४.
नवोपदेशश्रुति ३७९-१२, ३८०-१, १३, ३८३-९, १०,
११.
मागेश ६५२-१.
मिश्रय ६४४-३.
निर्मुक्तिकार (भद्रबाहु) ४२२-१.
नैवायिक ९८-३, ५४०-३; ५४३-१३, ५७७-७, ५९७-२.
नैपथीय महाराज्य ६९७-१.
न्याय १८३-२१.
न्यायचर्चिका ३६६-२.
न्यायवन्दनी ७०६-५.
न्यायसूत्रयन्त्रोदय (लिखित) १४४-११; २६०-९, १०;
४७१-४, ५३७-९, ५४०-३, ६५७-३, ७, ६६९-१, ३.

न्यायदर्शन ९२-५; ११५-६; १५०-४; १७८-७; ३४६-३०;
४५२-१; ४८७-५; ५१८-१६; ५२७-५, ५३०-१;
५४०-३; ५५१-६; ५९७-२; ६५९-८; ६७१-६;
७३३-३.

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्य ४२२-१.
न्यायप्रवेश ३१८-४, ३५१-६, ४८८-९.
न्यायप्रवेशकार ४८८-९.
न्यायविन्हुसूत्र ३१८-४, ६, १३, १४; ३५१-६, ३५२-१,
४८८-९, ५०१-३; ५०६-२, ५७२-६; ५९२-१.
न्यायविन्हुटीका ४६५-६.
न्यायविन्हुश्रुति ४६७-११.
न्यायविन्हुटीकादिप्पणी (लिखित) ४६९-६; ४८९-३;
४९८-६; ५०६-२.
न्यायमकरन्द ३६६-२.
न्यायमखरी ४६५-६, ४६६-५, ७, ४६९-६, ४७१-७;
४८०-३, ४८३-१, ४८७-५, ४८९-३, ५०५-६, ५०७-६;
५०८-१, ५१९-९, ५२०-६, ५२१-४; ५२२-८,
५२३-११, ५२४-४, ५२५-१, २, ४, ५, ५२९-११,
५३०-१, २, ४, ६, ५३१-७, ५३३-१; ५३४-९, ५३५-१,
४, ५३६-४, ५, ५३७-१, २, ४, ५, ५३८-२, ८, ५३९-२;
५४०-३, ५५४-२, ३; ५६०-१, ३, ५६१-१२, ५६२-२,
५, ५६३-५, ९, ५६५-५, ५७४-१, ५७५-५, ५७७-७,
८, ५७८-१४, ५७९-५; ५८०-५, ५९७-२, ६५९-८,
६६८-३, ७०६-५.
न्यायवार्तिक १२७-१, १४३-२, १५३-४; १७५-६, १७८-२,
७, २००-७, २०४-१, २, ३, ३३२-२२, ३४६-३०,
३७६-९, ४२२-१; ४७१-११, ५१९-४, ५, ५२०-६;
५२१-१, ४, ५२२-३, ८, ५२४-४, ५२८-५; ५३०-६;
५३१-७, ९, ५३३-१, ५३४-९, ५४०-३, ५५९-१०;
५६०-३, ५, ५६१-१२, ५६२-२, ५, ५६३-६, ५६६-१०,
५७७-७, ५९७-३, ६५१-८; ६६४-१, ६६६-३, ५;
६६८-३; ६६९-६, ६७७-५, ६८९-६, ६९२-१;
७१६-८, ७१७-२.

न्यायवार्तिकतारपर्यटीका ३४६-३०, ३६६-२, ३७६-९;
४२२-१, ४६९-६, ४७१-११, ४९९-१, ५०३-७;
५१९-२, ४, ५, ९, ५२०-६, ५२१-१, ४, ५२२-२, ५, ८;
५२४-४, ५२५-१, २, ४, ५२८-५, ५३०-६, ५३१-७, ५, ९;
५३३-१, ५३४-९; ५४०-३, ५४३-१३, ५५४-८,
५५८-१४, ५५९-५, १०, ५६०-५; ५६१-१२, ५६२-२,
५, ५६६-३, १०; ५७७ ७, ५९७-२; ६५९-८, ६६९-६.
न्यायवादित्र २४३-२१; ५०३-७.
न्यायसिद्धान्तसूक्तवाक्यी ५०९-१२, ६७६-४,
न्यायसूत्र १७८-७; ५६०-२.

न्यायसूत्रभाष्यकार ४६९-६,
 न्यायगमानुसारिणीटीका ४४१-१०.
 न्यायावतार ३५१-६; ४२२-१, ५९२-२, ५.
 न्यायावतारटिप्पण २८१-८, ३०८-२, ३११-३, ४, ५, ७, ९,
 ३१४-५.
 न्यायावतारटीका ४६५-६.
 न्यास ७५७-२.

प

पद्माध्यायी ६३१-४.
 पद्माशक ७४६-५; ७५५-६.
 पद्माशकटीका ७५५-५.
 पद्मास्त्रिकाय ४४२-३, ६३१-४; ६३६-१.
 पण्डितरत्नक्रीति २६०-११.
 पतञ्जलि ६५२-१.
 पदार्थवर्गसंग्रह ६६१-२.
 पदार्थप्रवेशक ६६१-२, ३.
 पराशरमाधव ६९७-१.
 पद्म ४७१-७.
 पाद्मश्लोकीनाममाला १७३-१.
 पाणिनि १७९-४, २२६-९, २७२-८, ५६६-४.
 पाणिनिव्याकरण २७१-४, ११; ३१३-१, ४, ६.
 पाणिनिसूत्र ६५२-१.
 पातञ्जल ५९७-२.
 पातञ्जलदर्शन } ३१६-३, ६४४-३.
 पातञ्जलयोगदर्शन }
 पात्रकेसरिन् ५६९-७.
 पात्रस्वामिन् ५६९-७.
 पार्थसारथिसिद्ध १५-१३; १७५-६, ४६५-६, ७४२-१.
 पुण्यराजटीका १८२-४, ६.
 पूज्यपाद ६३१-४.
 पूर्वमीमांसक ५७७-८.
 प्रकरणपञ्जिका ३६६-२.
 प्रज्ञाकरग्रन्थ ४६५-६.
 प्रज्ञापनाटीका } ५९७-२, ७५१-६.
 प्रज्ञापनावृत्ति }
 प्रज्ञापनासूत्र ५४०-३, ६०५-१, ६०७-३, ६०८-५, ६५४-
 १, ७३५-१.
 प्रदीप ६५२-१.
 प्रमाणनयतत्त्वकालह्वार ४४२-३; ४७८-५, ५५२-७.
 प्रमाणपरीक्षा ३१८-१८, ५५२-४, ५५४-४, ५५५-९.
 प्रमाणमीमांसा ४६५-६, ४६९-६, ४८०-३, ४८७-५;
 ५१०-८; ५३३-१, ५३५-१, ९; ५५२-७, ५५४-४,
 ५५५-२; ५६९-३, ५७०-४.
 प्रमेयकमलमार्तण्ड २९-१, ३१-१०, ३२-८; ४४-१, ५२-
 ३; ५६-६, ७१०१-२; १०६-७; १२६-१; १४३-६; १४९-२

४; १५४-१०; ११; १५९-७; १६०-१; १६२-३; १६४-
 १; १६९-१०, ११, १७३-१०, १३; १७६-३, १७७-४;
 ७, १८१-१०, १८५-१४, १६, १८९-४, ७, १९१-७, १२,
 १४, १९, १९२-१३, १९३-८; १९४-३, १९५-६, १३;
 १९६-२, १९९-२, ४; २०२-७, २३७-१९, २२, २३,
 २६, २३८-४, ५, ६, १२, २३९-६, ७, १०, १४, २४०-३,
 १०, १३, २४३-२०, २५१-१४; २५२-२४, २५, २५३-
 १०, २६१-८, १३, १७, १९, २०, २२, २४; २७३-१३, १४;
 २७४-१, १३, १५, २७६-१३, १६; २७७-९, २८५-३;
 ३१८-१८, ३१९-१, ३२१-२९, ३२२-१, २, ३२७-
 १९, ३६, ३२८-१, ३, ५, ६, ९, १०, १३, १७, १८, ३२९-
 ३, ३३०-१०, ३३२-२३, ३४२-२३, २५, २७, ३५१-६,
 ७, ३५२-१, ४, ८, ९, १५, ३५३-११, ३६९-४; ३७९-
 १३; ३८०-१, ९; ३८१-११; ३८२-५, १४, १६, ३८३-३,
 ८, ९, १०, १२, २८६-७, १३, १४, ३८७-९, १३, १४, १५;
 ३८८-९, ११, १४, १८, १९; ३८९-८, ९, १०, ११, १४;
 ३९०-१, १०; ३९१-२०, २२, २९, ३९२-१०, ११, २९;
 ३९३-१, ११, ३९५-६, ३९८-१, १२, ४०२-१४;
 ४०३-३; ४३१-७, ८, ४३३-१; ४३५-३, ४५१-७;
 ४५४-२; ४५८-९, ४५९-३, ४६०-५, ७, ४६५-११;
 ४६६-५, ४६७-८; ४६९-१; ४७१-७, ४७३-३, ४,
 ८, ४७६-१, ९; ४७७-६, ७; ४८०-२, ४, ४८३-६, ९, १०;
 ४८४-१३, ४८५-४; ४८९-१, ४९१-३, ४९३-१;
 ४९६-६, ४९९-१, ५००-३, ८, १४, ५०३-७, ८; ५१०-
 ३, ८, ५१२-७, ११, ५१३-७, ५३३-१, ५३४-३, ५३५-
 ३, ५४०-३, ५४३-१, ५४४-८, ५५४-१, ४, ५७०-३;
 ५७४-४, ५७५-६, ५७७-४, ५७८-१४, ५७९-५;
 ५८३-१३, ५८४-४, ५८७-४, ५९०-३, ५९४-४;
 ६१२-१, ६१३-१, ६४१-४, ६४२-२, ४, ६४७-२;
 ६५७-३, ७, ६६१-३, ६६९-१, ३, ६७६-२, ३, ६७७-
 ५, ६९७-१, ७४६-२, ७५१-६.

प्रमेयकमलमार्तण्डटिप्पण ५६-७, २४०-१०, १३, २४३-
 २३, २६१-२४, ३१८-१८, ३८६-७, १३, १४; ३८८-९;
 ३९१-२३; ३९२-११, ४५९-३, ४७७-६, ४८३-९.

प्रमेयरत्नकोषा ३०९-१, ४४२-२, ४४३-६.

प्रवचनसार ४४२-३, ६३१-४, ६४५-२.

प्रवचनसारटीका ४४२-३.

प्रवचनसारोद्धार ६३०-३.

प्रशामरतिप्रकरण ६४-५.

प्रशस्तदेव ६६१-२.

प्रशस्तपाद ६६१-२.

प्रशस्तपादभाष्य १४७-७; ५३८-१३, ५५९-१०;

५९७-२, ६६१-२.

प्रशस्तपादभाष्यकण्ठली ४३१-८, ४३३-१, ६, ४३५-४

४६९-६; ५००-८; ५०७-६, ५०९-१२, ५१९-९;
 ५३८-९; ५४०-३, ५४३-१३, ५४४-१४, ५५१-६;
 ५५८-१४, ५७७-८, ५७८-१४, ५७९-५, ५९७-२;
 ६३३-१, ६४६-४, ६४८-३, ६५९-८, ६६१-२, ८;
 ६६६-५, ६६९-६, ६७२-२, ६, ६७५-२, ३, ६७६-४,
 ६८३-३, ५, ६८४-१; ६८६-१, ६९८-१, ६९९-२;
 ७००-२; ७०४-३, ४, ७०८-१; ७०९-१.

प्रश्नस्तमति ६९९-२, ७०१-६.

प्रश्नव्याकरणम् २७१-५.

प्राकृतपिङ्गल २७१-२३.

प्राकृतप्रकाश २७२-७, ८.

प्राकृतमञ्जरी २७२-८.

प्राकृतह्रस्वतार २७२-८.

व

वर्गीयविश्वश्लेषा १७९-२, २२६-९.

बृहत्सहिता ६५३-१.

बृहदारण्यकनिषद २७९-३; २७३-५, ७, ३८३-९, १०,
 १२, ७१५-३.

बृहद्ब्रह्मव्यसमह ४५७-३, ४७८-२.

बृहस्पति ५०५-६, ६९७-१.

बोधिवर्धनवतार ३६६-२, ३७६-९, ५१०-१.

बोधिवर्धनवतारपथिका ३७७-८; ४५५-१, ७१२-२.

बौद्ध १९४-१६, ५४०-३; ५९७-२.

ब्रह्मसूत्र ४६१-२, ५९७-२.

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य २७९-१४, २८०-१, ६४६-४.

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यभामती २७८-६, ४५५-२.

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यभानन्दगिरियटीका ४७२-५.

भ

भगवतीसूत्र (जुओ व्याख्याप्रज्ञप्ति) २७१-५; ४४१-१०,

४५५-२, ५५९-१०, ६१०-१, ६१३ १५, ६२५-१,

६३१-१, ४, ६३५-२, ४, ५; ६७१-७, ७१४-४;

७३४-१.

भगवतीसूत्रटीका ३१७-११.

भट्ट (जुओ कुमारिल) ६-५; ४६६-५, ५७०-३.

भट्टजयन्त ४७१-७.

भद्रबाहुस्वामिन् ४२२-१, ४७८-२.

भरद्वाज ६५२-१.

भट्टहरि ४६१-२; ५४३-१३.

भाष्यटीकन् ४६१-२.

भाष्य १८६-२; २०४-१९.

भामहलङ्कार १८६-२, ४, ५, ६; २०४-१९.

भारतीयदर्शन ५९७-२.

भाष्यकार ५२२-५, ५३५-३.

भाष्यकार ६५३-१.

भाष्यटीकाकृत ६५३-३.

मिष्ठ १७५-६.

शृणु ६५२-१.

म

मच्छिन्नमनिकाय ३५३-११.

मध्यमकवृत्ति ३०२-५; ३६६-२, ३७७-८, ४५५-१.

मनुस्मृति ६५२-१, ७३१-१.

मलधारिहेमचन्द्रसूरी ६२०-१.

मलयगिरियनन्दिसूत्रवृत्ति ५९७ श्लो ६०४-२.

मलयगिरिया ६३५-३.

मल्लवादिन् ४४१-१०, ५९७ श्लो ६०४-२.

मल्लिषेण ३०८-२.

मत्स्यगीशास्त्राल ७१४-४.

महाभारत ४९१-३, ५३६-७; ६५२-१; ७११-२; ७३१-३.

महाभाष्य १७९-१, ३, ४, २२६-९, ३१६-३, ४३१-६;

४७५-४, ६५२-१, ६५३-२.

महायानसूत्रालकार ३७१-८, ३७७-१.

माठर ७१०-५.

माठरवृत्ति २८१-१, २, ४, ५, ८, ९, ११, १३, १४, १८, १९;

२८२-३, ११, १५, २८३-१, २८४-३, ४, ५, ७, ८, १०,

११, १२, १३; २९६-५, ३०५-८, ३०७-९, १४, ३०९-

४, ५, ३३-१, ७११-५, ७१२-१, ७३३-३.

माध्यमिक ४५८-६.

मीमांसक ५४३-१३, ५५९-१०, ६४४-३.

मीमांसादर्शन ४३१-७, ४६०-४, ४७२-४, ५५९-१०.

मीमांसाशावरभाष्य ४३-४.

मीमांसासूत्र ५९७-२.

मुक्तावली ५४०-३.

मूलकल्पसूत्र ६१४-२.

य

यशोविजय १८५-१४, २११-६, २६०-९, १०; २६१-१;

३०८-२, ४८०-३, ५०७-६, ६३१-४; ६३३-३;

७४९-२.

यशोविजयतत्त्वार्थभाष्यव्याख्या २६१-१.

यादवप्रकाश ५३३-२.

यापनीयसंघाप्रणामिन् ६१२-१.

यास्कनिरुक्त ६५३-२.

योगदर्शन ३०७-८; ५९७-२.

योगाचार ४५८-६.

र

रत्नप्रमसूरी ५७०-४.

रत्नाकरावतारिका १७०-४, ३२०-२६; ३७६-९; ४४२-२;

४५४-२, ४५५-१, ४७८-५, ४८३-११; ४८८-७;

५४०-३, ५४३-१३, ५७०-४.

रविभद्र ५६९-७.
 राजमल्ल ६३१-४.
 राजवार्तिक २६१-१; ५४०-३; ५४३-१३; ५५२-७; ७३५-२.
 राजशेखर ३०८-२.
 रुद्रिल २९६-८.

ल

लङ्कावतारसूत्र ३०३-३; ३७७-१.
 लघीयल्लय ५५२-४; ५५३-८, ९.
 लघीयल्लयवृद्धवृत्ति ५५२-७; ५५३-४, ५, ९.
 ललितविस्तरावृत्ति २७२-८.
 लौकिकन्यायाञ्जलि ३६६-२; ४७५-४; ४७९-४, ५; ५६८-१२; ५९२-९.

व

वराहमिहिराचार्य ६५३-१.
 वाक्यपदीय १७९-१, ३, ८; १८०-१, २, ६, ८, ११; १८१-२; १८२-४, ६; २२२-६, ७, १५; २३६-११, ३१; २६१-१, २; ४३५-२; ४६१-२; ४९१-३; ५३८-८; ५४३-१३; ६५३-२.
 वाक्यपदीयटीका ३१६-३; ४९१-३.
 वाचकउमास्वाति ७३४-४.
 वाचस्पतिमिश्र ४७१-११; ५०३-७; ५२२-५; ५५९-१०; ६५९-८.
 वाचस्पतिमिश्रटीका ३१६-३.
 वाचस्पत्यकोष ६३६-४.
 वाजपयान १७९-१, २.
 वार्तिक ६५२-१.
 वार्तिककार ४६९-६, ४९८-६.
 वात्स्यायन ६५९-८.

वात्स्यायनन्यायभाष्य ९९-५, १५३-४, १५४-७; २९५-४; ४२२-१; ४६९-६, ५२१-४; ५२२-२, ८, ५२४-४, ५२८-५; ५३०-६; ५३१-९; ५५९-१०, ५६३-१, ५; ५६६-३, १०; ५७७-७; ५९७-२; ६५९-८, ६६९-६.

वादमहार्णव ३०८-२.
 वादिदेवसूरी ५६९-७, ५७०-३.
 वायुपुराण ६५६-२.
 वार्धक्याय ५३३-१.
 विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिवृत्ति ५९७-२.
 विद्यानन्दिन् ६३१-३२-४, ६३४-४.
 विद्यानन्दिस्वामिन् ४९१-३; ५६९-७.
 विनिश्चय ३२२-३१.
 विन्ध्यवासिन् ५३३-२; ५३४-२.
 विप्र ६४४-३.

विष्णुकथुक्ता २७१-५, ११० सं० प०

विष्णुकथुक्ता २३-३.
 विशेषणवती ५९७-२.
 विशेषावयवकवृद्धवृत्ति ४०६-१.
 विशेषावयवकभाष्य ४४२-२; ४७८-२; ५४०-३; ५५३-९, १०, १३; ५९७ थी ६०४-२; ६१९-४; ६५३-३; ७४६-१; ७४७-१; ७५७-३.

विशेषावयवकभाष्यटीका } ६०८-७; ६२०-१; ७५०-२, ४.
 विशेषावयवकभाष्यवृत्ति }
 वैश्याकसिन्धु ७१३-१०.
 वैश्यामिक ४५८-६.
 वैशेषिक ५४०-३; ५४३-१३; ५५९-१०; ५७४-२; ५९७-२; ६३१-४; ६३३-१; ६५७-३.
 वैशेषिकदर्शन ५५१-६; ६३३-३; ६५६-४; ६७६-४; ६८६-३; ७०४-४.

वैशेषिकद्वान्विषिका ६५६-४.
 व्याख्याप्रज्ञप्ति भगवतीव्याज (खुबो भगवती) २७१-५.
 व्याख्याप्रज्ञप्तिस्तु ६१४-१३.
 व्याधि १७९-२.
 वृद्धसांख्य ५३३-१.
 वृद्धाचार्य ५९७ थी ६०४-२.

श

शाङ्करस्वामिन् ६६७-२; ६९३-१.
 शाङ्कराचार्य ४६१-२.
 शबरस्वामिन् ५७४-२; ५७७-८.
 शब्दानुशासन ४८-५.
 शाकटायन ६१२-१; ६३५-२.
 शाकटायनव्याकरण २७१-४.
 शाक्य ५७४-२.

शाङ्करभाष्य ५९७-२.
 शान्तराक्षित ४८८-९; ५३३-२; ५७४-६; ५७६-१; ५७८-१४; ६४४-३.
 शान्तिपर्यन्त ६५२-१.
 शबरभाष्य २०-५; ५४-१; ५४०-३; ५५९-१०; ५७२-२; ५७४-३, ५७६-१; ५९७-२; ७३०-२.

शाबरवचन ७४२-१.
 शाश्वतकोश २२६-९.
 शास्त्रीपिका ५०५-९; ५३४-८; ५४०-३, ५५४-३.
 शास्त्रीपिकायुक्तिहेतुप्रपूर्णी ५०५-९, ५३५-३; ७४२-१.
 शास्त्रीपिकायुक्तिहेतुप्रपूर्णीसिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्या ३६१-३; ४४२-१.

शास्त्रवार्तासमुच्चय १७७-४; २६०-९, १०; ३३१-११; ३७७-२; ३८३-९, १०, ११, १२; ४५६-१; ५३३-२; ६३१ थी ३३-४; ६४४-३; ७२०-५; ७११-५.
 शास्त्रवार्तासमुच्चयटीका (लिखित) ४४३-६; ५०७-६; ७४७-१; ७५१-६.

शाल्वार्तासमुच्चयन्याख्या २६१-१.

शाल्वार्तासमुच्चयस्याद्वादकल्पलता १७५-६; १७९-५, ८, १८०-२, ४, ८, ११, १८१-२, ११३; १८२-४, ६; १८४-११; १८५-१, २, १४; १९०-१२; १९१-१२, १४, १६, १९२-१३; १९६-२१; १९८-१०, १२, १८, १९, १९९-२, ४, ५; २०२-२, ७, १६; २०३-२६; २०७-१०; २०९-८, १७; २१०-४; २११-४; २१२-२०, २३, २१४-१८, २३; २१५-१, ७, १५, १६, १८; २१६-१०, १५, २२, २१८-४, १०, १४; २२०-३, ४, ९, १८; २२१-११, १२, १६; २२२-३, ८, २१, २२४-१५; २२५-२३; २२६-५, १३, १४; २२७-९, १०; २२८-५, ९, १३, २६०-१५, १९; २८१-८; ३०८-२; ३३२-२१; ३३३-६, ११, ३७१-८; ३७६-१५, ३७७-२, ४, ६, ८, ३७९-१, २, १२; ३८०-१, १०, ४०१-२, ४४४-१, ४४४-३, ४, ४४५-१, ४, १०; ४४९-५, ४५०-१; ४७८-२, ४८२-६; ४९१-३; ४९७-३, ४९९-१, २; ५०२-१४; ५०३-४, ७, ८, ५०४-३, ५०६-३, ५०८-३, ८; ५१०-१, ७, ५११-१; ५१२-७, ११, १५, ५३३-२; ६३१ श्री ३३-४, ६३२-२, ७१२-१; ७१४-७, ८.

शिक्षासमुच्चय ३६६-२.

शीलाङ्ग ६१३-१, ७१०-५.

शीलाङ्गचार्थ ७५७-२.

श्रीघर ५७७-८; ५७८-१४; ६५९-८; ७०६-५.

श्रीघरीयकन्दली ४६९-६.

श्रीमाष्य ३६६-२; ५९७-२.

श्लेषाश्वतरोपनिषद् ७१०-५; ७१५-३.

श्लोकवार्तिक ६-५; ७-८; १०-३, ११-२; १८६-१०, १२, १८७-३, ६, ९, १३, १६, १७, २१, २३; १८८-४, ७, ९, १२, १५, १८; १८९-१, ३, ५, १२, १६, १८; १९०-३, ३, १०, १३, १५, १८, १९१-१, ३, ४; १९२-१, ३, ५, ७, १०, १२; १९३-१, ४, ७, १०; १९४-२, ५, ८, १९५-५, १०, १८, २३; १९६-१, १७, १९७-२, ७, ८, १४; १९८-२, ४, ५, ७, ८, १५; १९९-१, ८, १३, १४, १६, २०४-१९, २११-१३; २२३-१; २४०-१७, १८; ३१९-३, ६, ८, ३५१-५; ३५८-२३; ४३३-७, ४३९-१; ५३३-२; ५३४-८; ५३५-१, ५३७-९, १०, ११, ५४०-३; ५५९-१०; ५६४-१०, ५७०-३; ५७४-२, ५७५-३; ५७६-४, ५७७-४, ५, ५७८-१३, १४, ५७९-२, ३, ५; ५८०-३, ४, ७, ८, ५८१-४, ७, ९; ५८७-२, ६४४-३; ६८८-७, ६७५-३, ४, ५; ७४०-१.

श्रीशारङ्गिणीटीका ४-६; १५-१२; ४६५-६.

श्रीशारङ्गिकथासंग्रहमारचिसिध्यात्मज्ञा १९६-१६; १९७-१२; १९८-८; १९९-७, १७; २०१-८, ९; २४३-२०, २३;

३१९-८, ३६६-२; ४०१-२, ४१४-६; ४३१-७; ४३७-६, ७, ४८३-९, ५०५-९; ५३५-३; ५७७-४, ५; ७४२-१.

ष

षडभाषाचन्द्रिका २७२-८.

षडदर्शनसमुच्चयषडहरीका ४५८-६; ४५९-३; ४६७-११; ४७५-७, ४८१-५, ४८३-९; ५०५-६, ८; ५१०-१; ७१०-५, ७११-५, ७१२-१, ७३३-५.

स

संयुक्तिकाय ३०९-५.

सक्षेपशारीरक २७३-५.

सप्तमज्ञीतरत्निष्ठा ४४२-२; ४५१-७.

समन्तमत्र ५५९-१०; ५९५-१, ६२०-१, ७५७-२.

समवायान्न २७१-५.

सन्मति ३३२-२१.

सन्मतिटीकाकार १८५-१४; ४७८-२.

सर्वदर्शनसग्रह १७९-१, ३, ४, ३७६-९; ४०१-२; ४१४-६; ४३५-२, ४, ४५८-६; ४८३-९, ५०५-६. सर्वार्थसिद्धि २६१-१; ३६६-२, ५५२-७, ६३१-४; ७३५-२.

साख्य ४-४; १८३-२०; ५४०-३; ५४३-१३; ५९७-२; ६४४-३.

साख्यकारिका २८१-३, ५, ६; ५३३-१; ५५९-१०; ७३३-१, ४, ९.

साख्यकारिकावृत्ति ७११-५.

सांख्यकौमुदी २८४-२, ३०७-९, १६; ५३३-१.

सांख्यतत्त्वकौमुदी ५५९-१०; ५६६-१०.

सांख्यतत्त्वविवेचन ५३३-१.

सांख्यदर्शन ३०९-४, ५३३-१; ५४०-३.

सांख्यप्रवचनभाष्य २७७-१६, ५३३-१.

सांख्यवेदान्तप्रक्रिया ५४०-३.

सांख्यसंग्रह २८१-८.

सांख्यसप्तति ४३३-१३.

साख्याचर्य ५५९-१०.

सायणभाष्य ५०५-६.

सारस्वतव्याकरण २७१-४.

सिद्धसेनसूत्रि २६१-१; ५५९-१०; ६२०-१; ६३१-४; ७५७-२.

सिद्धसेनदिवाकर ५९७ श्री ६०४-२; ६३१-४.

सिद्धसेनदिशाकरीय ६३१ श्री ३३-४.

सिद्धसेनीयद्वानिष्ठाका ६२०-१.

सिद्धान्तकौमुदी १७९-२, ३१३-१, ६, ३८१-१; ३८७-२, ४०६-३; ४४१-५; ६५२-१.

सिद्धान्तसूत्रावली ५४६-४.

सिद्धिविनिश्चयटीका (लिपित) ३२६-८; ४६५-६; ४७८-

५, ६; ४७९-४; ४८०-२; ४८१-५; ४८२-६; ४८३-११; ४८८-९; ४९८-६, ५००-८; ५०३-७, ८; ५०६-२, ५१०-८; ५१२-२, ७; ५२५-१, २, ४; ५३७-१; ५५३-८; ५६९-७; ७२८-२.

सिद्धसुरिवादिगणितशास्त्रमण ४४१-१०.

सीमन्धर ५६९-७.

शुतनिपात ३५३-११.

सुमङ्गलपिलासिनी ३६६-२.

सूत्रकृतान् २७१-५; ६१३-१५.

सूत्रकृतान्नीटीका ३३२-२३; ७१०-५.

सूत्रकृतान्नीटीकाकृत ६१३-१.

सूत्रसिद्धान्त ७११-१.

सौगत ५७४-१.

सौत्रान्तिक ४५८-६.

स्तुतिकार ६२०-१, ७५७-२.

स्थानाङ्गसूत्र २७१-५, ४५३-१; ७३४-१.

स्फुटार्थाभिधानयोग ५४०-३.

स्फोटसिद्धि ४३१-८, ९, १०, ४३२-३; ४३५-३.

साम्राज्यकारिका (अन्ययोगव्यवच्छेदद्वानिबन्धा) ४८३-११;

४८८-७; ५४३-१३.

साम्राज्यसूत्र ३०८-२, ४४२-२; ४५१-७, ४५४-२; ४५५-१.

साक्षात्कारक ६-५, ७०-२; १६९-१०; १७०-४, ७;

१७१-१, २, ३, १२; १७२-१; १७७-४, ७, २०२-४,

१०, १६, २०३-४, ९; २४८-११; ३२०-२६, ३७६-

१५; ३७९-१२, ३८०-१, ५, १०, ११, १३, ३८१-११;

३८३-८, ९, १०, १२; ४०१-६, ४१४-६, ४३१-७,

४३५-२, ३; ४३७-७; ४६५-६; ४६६-५, ४६७-

८; ४६९-६; ४७१-७, ४८३-९; ४८८-७; ४९१-३;

४९९-१; ५००-३, ८, १४; ५०३-७, ८, ५१०-१, ८,

५१२-११; ५३३-१; ५३४-२; ५३५-१, ९; ५४०-३, ५४५-१२; ५६२-२; ५६९-३, ७; ५७०-३; ५८७-४, ५, ५९४-४, ६१०-१३; ६११-१; ६१३-१; ६६१-३; ६९१-२, ६९७-१.

खर्चभूखोज ६३९-२, ७५७-२.

हरिभद्र २६०-९; ५३३-१; ६२७-१; ६३१ शी ३३-४; ७१०-५; ७४९-२; ७५७-२.

हरिभद्रीयनन्दिसूत्रवृत्ति ५९७ शी ६०४

हरिभद्रियाशुयोगद्वारवृत्ति ७५६-५.

हर्य ६९७-१.

हेतुचिन्तु ६९१-१.

हेतुचिन्तुकेटीका (लिखित) १६९-७; १७१-१; ३१८-१७; ३२०-२४, २६, ३२१-५, २९; ३२२-३१, ५६८-८; ५५६-२.

हेतुसुत्र १९९-६.

हेमचन्द्र ३१३-६; ४६१-२, ४८७-५; ५३३-२; ५७०-४, ६५२-१; ७५७-२.

हेलाराजकीका (वाक्यपदीया) १७९-१; ३.

हेमभनेकार्यकोश २२६-९; ५२३-६, ६८८-८.

हेमचन्द्रवैद्यशासन २७१-१३.

हेमतत्त्वप्रकाशिकाशुहृत्पास २२६-९.

हेमधातुपाठ ३१६-३.

हेमधातुपारायण १७३-३.

हेमप्राकृतव्याकरण २७२-७, ८.

हेमशाब्दानुशासन ४८-५; १७३-२; १७९-२; १९०-९;

२२५-२४; ३१३-१, ४, ६; ३१६-३, ३८१-२; ३८७-

२, ४२१-५, ४४१-५; ५६६-४, ६०५-२; ६५२-१;

६५३-२.

हेमशाब्दानुशासनवृद्धवृत्ति ४६१-२, ४७१-१०; ४७९-५.

सन्मतिसम्पादन उपयुक्तानां ग्रन्थानां सूचिः ।

- अनुयोगद्वारसूत्र (सुरत-आगमोदय समिति)
 अनुयोगद्वारद्वृत्ति हरिभद्रीय (रतलाम आश्रित)
 अनेकान्तजयपताका (अमदावाद)
 अनेकान्तजयपताकाटीका (काशी यशोविजय ग्रंथमाला)
 अनेकान्तजयपताकाटीका (लिखिता)
 अक्षभटमिताक्षरा (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 अपोहसिद्धिप्रकरण (सिक्स बुडिस्ट न्याय टेक्स्ट विन्डि-
 लोयेका इंडिका नं. १२२६ स. हरप्रसादशास्त्री)
 स्यामिधानचिन्तामणिकोश (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला)
 अभिधानप्यवीपिका (अमदावाद गूजरात पुरातत्त्व मंदिर)
 अमरकोश (सुंवाई राजकीय ग्रंथमाला निर्णयसागर प्रेस)
 अष्टशती (सुंवाई निर्णयसागर प्रेस)
 अष्टसहस्री (सुंवाई निर्णयसागर प्रेस)
 अष्टसहस्रीटीका (लिखिता पूना भाडारकर प्राच्य विद्यासंशो-
 धनमंदिर)
 आचारारण्यसूत्र (सुरत आगमोदय समिति)
 आचारारण्यसूत्रटीका (सुरत आगमोदयसमिति)
 आसपरीक्षा (काशी-सनातन जैनग्रंथमाला)
 आसमीमासा (काशी-सनातन जैनग्रंथमाला)
 आवश्यकनिर्णयिका (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला अपूर्ण)
 आवश्यक हरिभद्रीय (सुरत आगमोदयसमिति)
 अक्षराध्ययनसूत्र (सुरत देवचंद लालभाई)
 ऋग्वेद
 ऋक्संहिता
 ओधनिर्णयिका (सुरत आगमोदयसमिति)
 कठोपनिषद् (ईशाच्योत्तरशतोपनिषद् सुंवाई निर्णयसागर प्रेस)
 कलसूत्र मूल (सुरत देवचंद लालभाई)
 कातचन्द्रव्याकरण (विन्डिओयेका इंडिका नं. ८१)
 काशिकाट्टि (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 कुमारसंभव (सुंवाई निर्णयसागर प्रेस)
 केवलोभुक्तिप्रकरण (अमदावाद जैन साहित्यसंशोधक)
 गणरत्नमहोदधि (प्रयाग सरस्वती प्रेस संपादक भीम-
 नाथ शर्मा)
 गोमटसार (सुंवाई निर्णयसागर प्रेस)
 गौडपादकारिका (पूना आनदाश्रम ग्रंथमाला)
 गानानाथ या अनुवादित } (विन्डिओयेका इंडिका नं. १८६)
 ऋग्वार्तिक
 संहिता (कलकत्ता स० योगेंद्रनाथ सेन)
 सान्द्रव्याकरण (लिप्जीक १९०२ सपा० ई. विन्डीका)
 जीवविचारप्रकरण (मेसाणा)
 जीवाजीवाभिममसूत्र (सुरत आगमोदयसमिति)
 जैनतर्कपरिभाषा (भावनगर जैनधर्मप्रसारक सभा)
 जैनेन्द्रव्याकरण (काशी-सं. विन्ड्येश्वरीप्रसाद)
 जैमिनिस्त्र (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति (सुरत आगमोदयसमिति)
 ज्ञानचिन्डु (भावनगर जैनधर्मप्रसारक सभा)
 तत्त्वार्थव्याख्या (अमदावाद पोथी आकार)
 तत्त्वार्थटीका (सुरत देवचंद लालभाई पुस्तकाकार)
 तत्त्वार्थभाष्य (पूना आर्हतमत प्रभाकर, कलकत्ता रॉयल एशि-
 याटिक सोसायटी बेंगल)
 तत्त्वार्थराजवार्तिक (काशी-सनातनजैनग्रंथमाला)
 तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक (सुंवाई निर्णयसागर आश्रित)
 तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालद्वार (सुंवाई निर्णयसागर आश्रित)
 तत्त्वार्थसूत्र (मेसाणा)
 तत्त्वसंग्रहकारिका (वडोदरा गायकवाड ग्रंथमाला)
 तत्त्वसंग्रह पञ्जिका (वडोदरा गायकवाड ग्रंथमाला)
 तत्त्वोपप्लव (लिखित गूजरात पुरातत्त्व मंदिर)
 तन्त्रवार्तिक (काशी)
 त्रिंशिकाविज्ञप्ति (सं. प्रॉ० सिल्वन् लेवी पेरिस)
 त्रिंशिकाविज्ञप्तिभाष्य (सं. प्रॉ० सिल्वन् लेवी पेरिस)
 दशवैकालिकसूत्र (सुरत देवचंद लालभाई)
 दशवैकालिकसूत्रनिर्णयिका (सुरत देवचंद लालभाई)
 देशीनाममाला (सुंवाई राजकीय ग्रंथमाला)
 द्रव्यगुणपर्यायरास (लिखित)
 द्वादशारनयचक्र (लिखित)
 धर्मसंग्रह (बौद्ध) (डॉक्टरफर्ड युनिवर्सिटी प्रेस १८८५)
 धर्मसंग्रहणी (सुरत देवचंद लालभाई)
 धर्मसंग्रहणीद्वृत्ति (सुरत देवचंद लालभाई)
 नयनप्रसादिनी चिन्सखी (सुंवाई निर्णयसागर प्रेस)
 नयोपदेशद्वृत्ति (भावनगर आत्मानंदसभा)
 नवतत्त्व
 नियमसार (सुंवाई जैन ग्रंथरत्नाकर कार्यालय)
 नैषधकाव्य (सुंवाई निर्णयसागर प्रेस)
 नान्दिस्त्रचूणि. (रतलामनी आश्रित)
 नान्दिस्त्र मलयगिरिटीका (सुरत देवचंद लालभाई)
 नान्दिस्त्रलघुटीका (लिखित)
 न्यायकमुद्रचन्द्रोदय (लिखित)
 न्यायदर्शन (काशी-विद्याविलास प्रेस)

